

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARIES

A standard linear barcode consisting of vertical black lines of varying widths on a white background.

3 1761 00012038 6

180

॥ श्री ॥

Amara ko^{sh}
च्छम्भार क्षम्भः

अर्थात्

नामलिङ्गानुशासनं नाम कोषः

Amara simha

श्रीमद्मरसिह विरचितः

संस्कृत भाष्यो पेतः

श्री पं० शक्तिभर शास्त्री कृतया रसाला रुद्रया व्याख्यया

समलंकृतः टिप्परायादि पुरकृतः संशोधितश्च

— * * * —

— प्रकाशक —

(राजा) रामकुमार प्रेस बुकडिपो

उत्तराधिकारी

नवलकिशोर प्रेस बुकडिपो,

लखनऊ

MUNSHI RAM MANOHAR LAL
ORIENTAL BOOKSELLERS & PUBLISHERS
POST BOX 1165, DELHI-6 INDIA

PK

925

A 53

19--

probably 1919, according to an entry
in Motilal Banarsi das catalog Nov 1980.

CFO.

ॐ परमात्मने नमः ।

अथ प्रस्तावना ।

—०५०—

अथि सकलकलाचातुरीयुरीणाः, शब्दशास्त्रनिपुणाः, प्रियपाठकाः !
ध्रूयतामिति । धर्मार्थकाममोक्षाणां पुरुषार्थचतुष्टयानां निष्पत्तिः सर्वैरभीप्सिता ।
साच श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिततच्छास्त्रार्थज्ञानाधीना । तत्तदर्थज्ञानं च
तत्तदवान्तरवाक्यार्थज्ञानाधीनम् । तत्तद्वाक्यार्थज्ञानं च तत्तत्पदार्थज्ञानाधीनम् ।
तत्पदार्थज्ञानं च तत्तत्पदशक्तिग्रहाधीनम् । तत्तत्पदशक्तिग्रहे च शिष्टोक्तिमाह—
“शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशास्त्रवाक्याद्यवहारतथ । वाक्यस्य शेषाद्विवृते-
र्वदन्ति साक्षिध्यतः सिद्धपदस्य दृढाः” इति शिष्टोक्तिर्दर्शितेषु शक्तिग्रहोपायेषु
कोपस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशक्तिग्राहकत्वेऽपि रूढयोग-
रूढयोः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतः शक्तिग्राहकत्वाभावात् ।
कोपेषु च केवलनामानुशासनभूतानां, केवललिङ्गानुशासनभूतानां च लाघ-
वेनोपकारकत्वाभावेन नामलिङ्गोभयानुशासनत्वेनामरसिंहविगचितस्यास्यैव को-
पस्य सर्वोपकारकत्वम् । ‘अयममरसिंहः कदा किं जातीयः कुत्रत्यं मही-
मएडलं मएडयांचकारेति न निश्चितम्’ । परन्तु “अमरा निर्जरा देवाः”
इत्यादिना देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेषनामारम्भे “सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः”
इत्यादिना बुद्धनाम्नां लेखनेन वौद्यत्वमवसीयते । केचित्तु “धन्वन्तरिः क्षपण-
कोऽमरसिंहशंकू वेतालभट्टघटखर्कालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः
सभायां रत्नानि वै वरसुचिर्नव विक्रमस्य” इति वैक्रमनवरत्नाल्यापकशलोकतो
विक्रमसमकालकत्वमरसिंहस्य वदन्ति । परेतु “इन्द्रशचन्द्रः काशकृत्स्ना-
ऽपिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाङ्किकाः” इति
पद्यानुरोधेन पाणिनि-समन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं ब्रुवते । अत्रेदं बोध्यम्—
इदं न क्रमबोधकम्, पाणिनिमहाभाष्यप्रशृतिसमकालकनिष्पत्तिकचान्द्रव्या-
करणकर्त्तचन्द्राचार्यस्य पाणिनितः प्राग्लेखनात् । अस्य वैयाकरणत्वं तु “अमर-

सिंहोहि पापीयान्सर्वं भाष्यमचूचुरत्” इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञव्यस्य प्रतीतेः प्रतीतमेव । इत्थं भङ्गचन्तरेणोऽक्षिस्तु बौद्धत्वेन सकलवैदिकविरुद्धत्वात् । अस्य सनातनरूपस्य, कैयटमम्मटप्रभृतिभिः सर्वाचार्यैः प्रमाणीकृतस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्यातुभिर्व्याख्याः कृतास्तासु या मदृष्टास्तु ता एवाहः—

व्याख्याः सन्ति विदांवरैर्विरचिता यद्यप्यनेकानघा
यासु स्वल्पधियो विवेकरहिता बाला विषीदन्ति ये ।
तेषामेवकृते पदार्थवालिता व्याख्या रसाला कृता
सोयं मेऽत्रपरोपकारकुशलैः संक्षस्यतां दुर्नयः ॥ १ ॥

- १ अमरकोषोद्घाटनम्—भद्रक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितम् ।
- २ पदचन्द्रिका—रायमुकुटेन त्रिपञ्चरामचन्द्रशकाब्दे निर्मिता ।
- ३ बुधमनोहरा—स्वयंप्रकाशवेदान्तिमहादेवविनिर्मिता ।
- ४ पीयूषव्याख्या—रामकृष्णदीक्षितकृता ।
- ५ अमरचन्द्रिका—परमानन्दमैथिलकृता, मुकुटसारभूता झेया ।
- ६ पदविष्णुतिः—लिङ्गसूरिविरचिता ।
- ७ व्याख्या सुधा—भानुजिदीक्षितकृता ।
- ८ अमरविवेकः—महामाननीयमहेश्वरभद्रेन भणितः ।

आसामष्टानां व्याख्यानां सारं समधिगम्य लक्ष्मणपुर—नरहीनिवासिना मया-
शुक्लोपाद्वेन पण्डितशक्तिधरशर्मणा शास्त्रिणा स्वर्गीयानरेबुल श्रीमद्रायबहादुर
धर्मपरायणभारगववंशीयमुशीप्रयागनारायणाङ्गया सर्वसाधारणानां पण्डितानां,
शास्त्रिणां, महामहोपाध्यायानां, सर्वविद्यार्थिनां, नरनायकानां, नगराधिपानां
च सम्यग्बोधार्थमेपा रसाला विनिर्मिता—

एषा रसाला रचिता विशाला
व्युत्पत्तिमाला सरला सुधीनाम् ।
स्वान्ते कवीनामनिशं विभातु
बालाः सुबोधं नितरां लभन्ताम् ॥ १ ॥

अथास्यां व्याख्यायां कोपाणां यानि नामान्युपलभ्यन्ते तान्यत्र बालबोधार्थ-

मवर्णकमेण विभाव्यन्ते—अजयः, अनेकार्थध्वनिमञ्जरी, अभिधानचिन्तामणिः, अभिधानमाला, अमरदत्तः, अमरमाला, श्रुणः, इन्दुकोपः, उत्पलिनी, ऊष्मविवेकः, एकाक्षरकोपः, कलिङ्गः, कल्पतरुः, कल्पदुः, कात्यः, कात्यायनः, कोपसारः, गङ्गाधरः, गोवर्धनकोपः, चन्द्रकोपः, चरककोपः, तारपातः, त्रिकाएडशेपः, त्रिविक्रमः, दामोदरकोपः, दुर्गकोपः, देशिकोपः, द्विरूपकोपः, धनञ्जयः, धनपालः, धन्वन्तरिः, धरणीकोपः, धर्मदासः, नानार्थध्वनि-मञ्जरी, नानार्थरत्नमाला, नामनिधानम्, नाममाला, नामलिङ्गानुशासनम्, पदरत्नावली, पालकोपः, पुह्लकोपः, भट्टमल्लः, भरतमाला, भागुरिकोपः, भुग्नकोपः, भोगीन्द्रकोपः, मङ्गकोपः, महीपकोपः, माधवकोपः, मुकुटः, मुक्तावली, मुनिकोपः, मेदिनीकोपः, यादवः, रत्नकोपः, रत्नमाला, रन्तिदेवः, रभसः, राजदेवः, राजमुकुटः, रुद्रकोपः, वरस्त्रिः, वाचस्पतिः, विक्रमादित्यः, विश्वकोपः, विश्वपकाशः, विश्वरूपः, विश्वलोचनः, वैजयन्ती, वोपालितः, व्याडिः, शब्दरत्नावली, शब्दार्णवः, शब्दार्थचिन्तामणिः, शाश्वतः, शुभाङ्गः, संसारावर्तः, सज्जनकोपः, सर्वधरः, साहसाङ्गः, सुधा, सुभूतिकोपः, सोम-नन्दिः, हरकोपः, हारावलीत्यादयो वहुशः कोपाः सन्तीति विज्ञेयम्—

संप्रति संस्कृतसाहित्ये कोपमन्तरा न कथित् किमपि वकुं समर्थो भवति । अतो महत्कठिनं परिश्रममङ्गीकृत्य “ अमरोऽयं सनातनः ” इत्यादिना सर्व-कोषचूडामणेरमरकोपस्थैव व्याख्या विशदीकृता । अस्यामकारादिकमेण शब्दानुकमणिका संस्थापिता, शब्दानामुपरि पुंलिङ्गे, ‘ पुम् ’ स्त्रीलिङ्गे, ‘ स ’ नपुंसके, ‘ न ’ इति लाङ्घनेन विभूषितम्, सर्वपदानां व्युत्प-त्तिमाला च दर्शिता, साधनन्तु पाणिनीयरीत्या संदर्शितम् । यथा—दीव्य-न्तीतिविग्रहे ‘ दिवु क्रीडादौ ’ अस्मादैवादिकात्कर्तरि ‘ पचाच्चचि, गुणे च ‘ देवाः ’ इत्यादयः सिध्यन्तीति वोध्यम् । एवं सर्वसुखाय श्लोकानां सम्मुखे शब्दार्थरूपं मार्जनमपि संधारितम् । यत्र धातूनां न्यासः कृतस्तत्र ‘ हुधाक् धारणपोषणयोः ’ एतादशलाङ्घनेन सुशोभितम् । यत्र कोपान्तरप्रमाणं दत्तं-तत्र “ शुभ्रं स्यादभ्रके ङ्गीवमुदीप्तशुक्रयोस्त्रिपु ” (इति मेदिनी) इतिवत्सं-

स्थापितम् । यत्र टिप्पण्यादिपुरस्कृतस्तत्र “ कचिदपवादविषयेऽप्युत्सगोऽभिनि
विशते ” इतिवद्भूषितम् । अनया नूतनया रसालाख्यया व्याख्यया गुरुं
विनापि बालकानां महती सहायता मिलिष्यत्यनुभीमहे वयमिति ।

तथा च सज्जन-महज्जन-विद्वज्जनमहोदयानां निकटे निवेदयामिः-

बुद्धिमान्यवशात्किञ्चिद्यदशुद्धमलेखि तत् ।

द्वेषभावं समुत्सृज्य शोधनीयं मनीषिभिः ॥ १ ॥

एवमस्याः संशोधनविषये यत्र कुत्रापि कुदृष्टि-कुमुदणादिदोषवशादशुद्धता
प्रतीयते तत्र क्षन्तव्यः सद्भिस्सुधीभिरिति ।

इदं रसालासमलंकृतं पुस्तकं सर्वविठुपां करसरोजे समर्पयित्वा आशास्महे
ममायासं सफलीकुर्वन्त्वति शम् ।

गच्छतः सखलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥ १ ॥

इति विज्ञापयामि.

सर्वविद्वज्जनकृपावलम्बी शुक्लोपाहः

परिणित शक्तिधर शर्मा, शास्त्री,

नवलकिशोरमुदणालयः, लक्ष्मणपुरम्.

अथामरकोषे मूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका व्याख्यायते ।

शब्दः (अ)	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः अशि	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः अग्न्युत्पात	पृष्ठम्	श्लोकः
अ	५७०	११		२०२	६३		३४	१०
अंश	३२३	८६	अक्षिकृटक	५६४	२२	अग्र	३८१	५८
अंशक	२६	१५	अक्षिगत	२५४	३८	अग्रज	५२४	१६२
अंशु	३१	३३	अक्षीय	३७४	४५	अग्रजनम्	१८३	४३
अंशुक	२१०	११५	अक्षोट	३०३	४१	अग्रतःसर	२२१	४
अंशुमती	१३७	११५	अक्षोहिणी	११०	२६	अग्रतस्	५५६	२५५
अंशुमत्कला	१३६	११३	अखरण्ड	२७०	८१	अग्रमांस	५६७	७
अंस	१६६	७८	अखात	८१	२७	अग्रिय	१८३	४३
अंसल	१८३	४४	अखिल	३८४	६५	अग्रीय	३८१	५८
अंदृति	१८३	४४	अग	४४२	२४	अग्रीय	१८१	५८
	२३०	३०	अगद	१८५	५०	अग्रेदिधिषू	१७७	२३
अंदस्	३६	२३	अगदंकार	१८८	५७	अग्रेसर	२६७	७२
अंहि	१६३	७१	अगम	१०३	५	अग्रय	३८१	५८
अकरणि	४३०	३६	अगस्त्य, अगस्ति	२७	२०	अघ	३६	२३
अकूपार	७३	१	अगध	७७	१५		४४५	३२
अकुण्णकर्म्न्	३७४	४६	अगार	६४	५	अघर्मष्ट्य	२३६	४७
	११८	५८		१२०	६२	अव्या	३१३	६७
	३०४	४३	अगुह	२१४	१२६	अङ्ग	२६	१७
अश	३२१	८६		२१४	१२७		४३३	४
	३५३	४५	अगुहशिशापा	१२०	६२	अङ्गर	१०२	४
	५४३	२३०	अग्नायी	२२७	२१	अङ्गुश	२५५	४१
अश्वत	३०६	४७	अग्नित	१६	५३	अङ्गोट	११०	२९
अश्वदर्शक	२४१	५	अग्निकण्ठ	१७	५७	अङ्गव	५७	५
अश्वदेविन्	३५२	४३	अग्निचित्	२२४	१२		४६	४
अश्वधूर्त	३५२	४३	अग्निज्वाला	१४०	१२४		१६३	७०
अश्वर	५२३	१६१	अग्नित्रय	२२६	१६	अङ्ग	५६७	७
अश्वरचण	२४५	१५	अग्निभू	१२	३६		५७५	१६
अश्वरचुञ्चु	२४५	१५	अग्निमन्थ	१२१	६६	अङ्गद	२०७	१०७
अश्वती	३५३	४४	अग्निमुत्ती	११४	४२	अङ्गन	६६	१३
अश्वरविन्यास	२४५	१६	अग्निशिख	२१३	१२४	अङ्गना	२३	५
अश्वाग्रकीलक	२६१	५६	अग्निशिला	१३८	११८		१७०	३
अश्वान्ति	६३	२४		१४३	१३६			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अङ्गविशेष	६०	१६	अजा	३१७	७६	अणु	२८३	६२
अङ्गसंस्कार	२१२	१२१	अजाजी	३००	३६	अण्ड	१६७	३७
अङ्गहार	६०	१६	अजाजीव	३३८	११	अण्डकोश	११५	७६
अङ्गार	२१७	३०	अनित	४६३	६९	अण्डकोष		
अङ्गारक	२६	२५	अनिन	२३५	४६	अण्डन	७८	१७
अङ्गारधानिका	२१७	२६	अनिनपत्रा	१६४	२६	अण्डन	१६६	३३
अङ्गारवल्ली	११६	४८	अनिनयोनि	१५७	८		३७७	५१
अङ्गारवल्ली	१२६	६०	अनिर	६६	१३	अतट	१००	४
अङ्गारशक्टी	२१७	२६		५२३	११०	अतर्कित	५६७	७
अङ्गीकार	४३	५	अनिक्षा	३८८	७२	अतलस्पर्श	७७	१५
अङ्गीकृत	४०८	१०८	अनिक्षग	२७२	८६	अतसी	२४३	२०
अङ्गिलिमुद्रा	२०७	१०८	अञ्जुका	५९	११	अति	५५४	२५०
अङ्गिली	११७	८२	अञ्जभय	१४०	१२७		५६६	५
अङ्गिलीयक	२०७	१०७	अञ्ज	३७०	३८	अतिक्रम	४२८	३३
अङ्गिष्ठ	११७	८२		३७५	४८		५६३	२
अङ्गिनामक	१०५	१२	अज्ञान	४४	७	अतिचरा	१४६	१४६
अङ्गिपर्णिका	१३०	६२	अवित	४०१	६८	अतिच्छत्र	१५४	१६७
अचरणी	३१५	७०	अज्ञन	२३	३	अतिच्छत्रा	१४८	१५२
अचल	६६	१	अज्ञनकेशी	१४१	१३०	अतिजव	२६७	७३
अचला	८८	२	अज्ञनावती	२३	५	अतिथि	२३१	३४
अचिकण	५४५	२३४	अञ्जलि	१६१	८५	अतिनिहरिन्	४५	१०
अच्युत	६	१६	अञ्जसा	५६३	२	अतितु	७७	१४
अच्युताम्रज	७	२३		५७०	१२	अतिपथिन्	६२	१६
अच्छ	७७	१४	अटनि, टी०	२७२	८४	अतिपात	२३२	३७
	४४७	३५	अटनी	२७१	८४		४२८	३३
अच्छभल	१५६	४	अटरूष	१३३	१०३	अतिप्रसिद्ध	५४१	२२७
अज	३१७	७६	अटवी	१०२	१	अतिमान	२०	६६
	४४७	३६	अटा	२३२	३५	अतिमुक्त	१२३	७२
अजगन्धिका	१४४	१३६	अट्ट	६६	१२	अतिमुक्त	१०६	२६
अजगर	६६	५	अटात्वा	२३२	३५	अतिरिक्त	३६०	७५
अजगव	११	३५	अणक	३७६	५४	अतिवक्तु	३६६	३५
अजडा	१२८	८६	अणव्य	२८७	७	अतिवाद	५२	१४
अजन्य	२८१	१०६	अणि	२६१	५६	अतिविषा	१३२	६६
अजमोदा	१४६	१४५	अणिमन्	११	३६	अतिवेल	२०	६६
अजशृङ्खी	१३८	११६	अणीयस्	३८३	६२	अतिशक्तिता	२७८	१०२
अजस	२०	६६	अणु	२१३	२०			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अतिशय	{ २० ४१७	६६ ११	अदि	{ ६६ ५१४	१ १७२	अध्यक्ष	{ २४२ ५४५	६ २३४
अतिशस्त	४५३	४८	अद्यवादिन्	{ ५८६	११	अध्यवसाय	६४	२६
अतिशोभन	३८१	५८	अधम	{ ३७६ ५०५	५४ १५३	अध्यात्म	५०५	१५३
अतिसंस्कृत	४७३	८८	अधमर्णी	२८७	५	अध्यापक	२२२	७
अतिसर्जन	४२६	२८	अधर	{ २०० ५२७	६० १६८	अध्याहार	४३	३
अतिसारकिर्	१८६	५६	अधरेतुः	५७६	२०	अध्यूटा	१७२	७
अतिसौरभ	१११	३३	अधम्	६८	१	अध्येष्या	२३१	३२
अतीक्षण	४७६	१०१	अधिक	३१८	८०	अध्वग	२४६	१७
अतीत	५७४	१७	अधिकाङ्ग	२६४	६३	अध्वनीन	२४६	१७
अतीतनौके	७७	१४	अधिकार	२५१	३१	अध्वन्	६२	१५
अतीन्द्रिय	३६२	७६	अधिकृत	२४२	६	अध्वन्य	२४६	१७
अतीव	५६३	२	अधिक्षित	३७२	४२	अध्वर	२२४	१३
अतिका	६०	१५	अधियका	१०१	७	अध्वर्यु	२२६	१७
अत्यन्तकोपन	३६८	३२	अधिष्प	३५६	११	अनश्र	५४	२१
अत्यन्तीन	२६८	७६	अधिष्ठान	२६४	६३	अनहृ	८	२५
अत्यय	{ २८३ ५०८	११६ १५६	अधिष्टान	२१७	१३४	अनच्छ	७७	१४
अत्यर्थ	२०	६६	अधिष्ठान	१७२	४२	अनहृह्	३११	६०
अत्यल्प	३८३	६२	अधिष्प	३५६	११	अनन्त	{ ४७३ ६६	१८
अत्याहित	४७१	८४	अधिष्पाङ्ग, टी०	२६४	६३		८७३	८
अत्रि	२६	२७	अधिष्मू	३५६	११		८८	२
अथ	५५७	२५६	अधिरोहणी	६८	१८		१३०	६२
अथो	५५७	२५६	अधिवासन	२१७	१३४		१३६	११२
अद्भ्र	३८४	६३	अधिविना	१७२	७		१४३	१३६
अदर्शन	४२३	२२	अधिश्रयणी	२६७	२६		१५१	१५८
अदितिनन्दन	३	८	अधिष्ठान	४६४	१३३	अनधीनक	३३७	८
अटश्	१८६	६१	अधीन	३६१	१६	अनन्यज	८	२६
अटष्ट	२५१	३०	अधीर	३६६	२६	अनन्यवृत्ति	३६२	७६
अद्विति	६७	३७	अधीश्वर	२४०	२	अनमितंपत्त, टी०	३७५	४८
अद्वा	५७०	१२	अधुना	५७८	२३	अनय	५०७	१५८
अद्वृत	{ ६१ ६२	१७ १६	अधृष्ट	३६६	२६	अनर्थक	५३	२०
अद्वर	३६३	२०	अधोङ्गुक	२११	११७	अनल	१७	५४
अद्य	५७६	२७	अधोक्षन	६	२१	अनवधानता	६४	३०
			अधोभुवन	६८	१	अनवरत	२०	६६
			अधोपुत्र	३६८	३३	अनवस्कर	३८०	५६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अनवराध्य	३८०	५७	अनुतर्षण	३५२	४३	अन्त	{ २८३	११६
अनस्	२६०	५२	अनुताप	६३	२५		{ ३१२	८१
अनागतार्त्त्वा	१७२	८	अनुत्तम	३८०	५७	अन्तःपुर	१६	११
अनातप	५११	१६६	अनुत्तर	५२७	१६६	अन्तक	१८	५६
अनादर	६२	२२	अनुनय	५५७	२५७	अन्तर	५२६	११६
अनामय	१८५	५०	अनुपद	३६१	७८	अन्तरा	५६६	१०
अनामिका	१६७	८२	अनुपदीना	३४६	३०	अन्तराभवसत्त्व	४१८	१४२
अनायासकृत	३६६	६४	अनुपमा	२३	४	अन्तराय	४२१	१६
अनारत	२०	६५	अनुसव	२६७	७१	अन्तराल	२३	६
अनार्यतिक्त	१४६	१४३	अनुबन्ध	४८१	१०५	अन्तरिक्ष	{ २२	१
अनाहत	२०६	११२	अनुबोध	२१२	१२२		{ ३८६	१०
अनिभिष	५४१	२२७	अनुभव	४२५	२७	अन्तरीप	७५	८
अनिरुद्ध	८	२७	अनुभाव	{ ६२	२१	अन्तरीय	२११	११७
अनिल	{ ३	१०		{ ५३६	२१८	अन्तरे	५६६	१०
	{ १६	६२	अनुमति	३४	८	अन्तरेण	{ ५६४	३
अनिश	२०	६५	अनुयोग	५१	१०		{ ५६८	१०
अनीक	{ २६६	७८	अनुरोध	२४४	१२	अन्तर्गत	३६५	८६
	{ २७६	१०४	अनुत्तमा	५२	१६	अन्तर्धा	२५	१२
अनीकस्थ	२४२	६	अनुलेपन	५१५	२३	अन्तर्द्धि	२५	१२
अनीकिनी	{ २६६	७८	अनुवर्तन	२४४	१२	अन्तद्वार	६७	१४
	{ २७०	८१	अनुवाक	५६०	१७	अन्तर्मनस्	३५८	८
अनु	५५७	२५७	अनुशय	५०६	१५७	अन्तर्वली	१७६	२१
अनुक	३६४	२३	अनुप्ण	३४१	१८	अन्तर्वाणि	३५७	६
अनुकम्पा	६१	१८	अनुहार	४२०	१७	अन्तर्वेशिक	२४३	८
अनुकर्ष	२६२	५७	अनुक	४३७	१३	अन्तावसायिन्	३३८	१०
अनुकल्प	२३३	४०	अनुचान	२२३	१०	अन्तिक	३८५	६७
अनुकामीन	२८८	७६	अनुनक	३८४	६५	अन्तिकतम	३८८	६८
अनुकार	४२०	१७	अनुप	६०	१०	अन्तिकाश्रय	४२१	१६
अनुकोश	६१	१८	अनूरु	३१	३२	अन्तिका	{ ६०	१५
अनुकम	२३२	३६	अनुजु	३७४	४६		{ २६७	२६
अनुग	३११	७८	अनृत	{ ५४	२२	अन्तेवासिन्	{ २२४	११
				{ २८६	२		{ ३४२	२०
अनुग्रह	४१८	१३	अनेकप	२५२	३४	अन्त्य	३६२	८१
अनुचर	२६७	७१	अनेडमूक	४४१	२२	अन्त्र	१६१	६६
अनुज	१८३	४३	अनेहस्	३२	१	अनुक	२५५	४१
अनुजीविन्	२४३	६	अनोकह	१०३	५	अन्ध	१६६	६१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अन्धकरिपु	१०	३४	अपदान्तर	३८६	६८	अपामार्ग	१२६	८८
अन्धकार	६८	३	अपदिश	२३	५	अपावृत्त	३६१	१५
अन्धतमस	६८	३	अपदेश	६६	३३	अपासन	२८२	११३
अन्धस्	२०६	४८		५४०	२२५	अपि	५५८	२५८
अन्तु	८९	२६	अपव्यस्त	३७१	३९	अपिधान	२५	१३
अन्	३०६	४८	अपव्रंश	४८	२	अपिनद्ध	१६५	६५
	४०९	१११	अपयान	२८२	१११	अपूर	३०६	४८
अन्य	३६३	८२	अपरस्पर	४१०	१	अप्पति	१८	६१
अन्यतर	३६३	८२	अपराजिता	१३३	१०४	अपित्त	१७	५६
अन्येयुः, टी०	५७६	२०		१४७	१४६	अप्रकाशद	१०४	६
अन्यतरेयुः, टी०	५७७	२०	अपराद्धपृष्ठक	२६६	६८	अप्रगुण	३८८	७२
अन्वक्ष	३६१	७८	अपराध	२४६	२६	अप्रत्यक्ष	३६२	७६
अन्वक्	३६१	७८	अपराह्ण, टी०	३३	३	अप्रधान	३८२	६०
अन्वय	२२०	१		५८७	१२	अप्रहत	८६	५
अन्ववाय	२२०	१	अपेरेयुः, टी०	५७६	२०	अप्राग्रथ	३८२	६०
अन्वाहार्य	२३०	३१	अपर्णा	११	३७	चाप्सरस्	४	११
अन्विष्ट	४०६	१०५	अपत्ताप	५३	१७		१६	५२
अन्वेषणा	२३१	३२	अपर्वर्म	४४	७	अफल	१०३	७
अन्वेषित	४०६	१०५	अपवर्जन	२३०	३०	अवद्र	५३	२०
अप् (आप्)	७३	३	अपवाद्	५१	१३	अवद्धमुख	३७०	३६
अपकारगी	५२	१४		४७६	६६	अवन्ध्य	१०३	६
अपक्रम	२८२	१११	अपवारण	२५	१२	अवला	१७०	२
अपगीर्ण	४०८	१०८	अपशब्द	४८	२	अवाध	३६३	८३
अपघन	१६३	७०	अपष्टु	३६४	८४	अवज्	२६	१४
अपचय	४२०	१६	अपसद	३४०	१६		४४६	३८
अपचायित	४०४	१०१	अपसर्प	२४४	१३	अवज्योनि	५	१७
अपचित्	४०४	१०१	अपसद्या	३६४	८४	अवज्	३८	२०
अपचिति	२३१	३४	अपस्कर	२६१	५५		४७६	६६
	४६५	७४	अपस्नाते	३६२	१६	अविच	७३	१
अपशान्तर	३८६	६८	अपहार	४२०	१६		५८६	११
अपटु	१८८	५८	अपांपति	७३	२	अविधकफ	३३०	१०५
अपत्य	१७३	२८	अपाङ्	२०२	६४	अव्यु	२३	४
अपत्रपा	६२	२३		४४३	२६	अव्याहरण	६०	१४
अपत्रपिण्णु	३६६	२८	अपाचो	२२	१	अभय	१५३	१६४
अपथ	६२	१७	अपान	१६	६३	अभया	११६	५६
अपथिन्	६२	१७		१६४	७३	अभाषण	२३२	३६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अभिक	२६४	२४	अभिवादन	२३४	४१	अभ्यवहृत	४०६	१११
अभिकम्	२७६	६६	अभिव्याप्ति	४१३	६	अभ्यास्यान	५१	१०
अभिस्थ्या	५११	१६५	अभिशरत	३७३	४३	अभ्यागम	२७६	१०५
अभिग्रह	४१८	१३	अभिशरित	२३१	३२	अभ्यागारिक	३५६	१२
अभिग्रहण	४२०	१७	अभिशाप	५१	१२	अभ्यादान	४२५	२६
अभिवातिन्	२४४	११	अभिषङ्ग	४१३	६	अभ्यान्त	१८८	५८
अभिचार	४२१	१६	अभिष्व	{ २३६	४७	अभ्यामद	२७६	१०५
अभिजन	{ २२०	१		{ ३५२	४२	अभ्याश	३८५	६७
	{ ४८६	११५	अभिष्वस्ति	२३१	३२	अभ्यासादान	२८१	११०
अभिजात	४७३	८४	अभिषेण	२७६	६५	अभ्युदित	२३६	५५
अभिज्ञ	३५६	४	अभिष्टुत	४०८	११०	अभ्युपगम	४३	५
अभितस्	{ ३८५	६७	अभिसंपात	२७६	१०५	अभ्युपपत्ति	४१८	१३
	{ ५६१	२६४	अभिसर	२६७	७१	अभ्यूष	{ ३०६	४७
अभिधान	५०	८	अभिसारिका	१७३	१०	अभ्योष		
अभिध्या	६३	२४	अभिहार	{ ४२०	१७	अभ्र	२२	१
अभिनय	६०	१६		{ ५१७	१७७	अव्य	२४	६
अभिनव	३६१	७७	अभिहित	४०७	१०७	अभ्रक	३२८	१००
अभिनवोद्दिद्	१०२	४	अभीक	३६४	२४	अभ्रपुष्प	११०	३०
अभिनिर्षुक्त	२३६	५५	अभीक्षणम्	{ ५६३	१	अभ्रमातङ्ग	१४	४६
अभिनिर्याण	२७६	६५		{ ५७०	११	अभ्रमु	२३	४
अभिनीत	{ २४६	२४	अभीप्तित	३७८	५३	अभ्रमुखम्	१४	४६
	{ ४७३	८८	अभीरु	१३२	१००	अभ्रि	७६	१३
अभिपत्र	४६५	१३५	अभीरुपत्री	१३२	१०१	अभ्रिय	२४	८
अभिप्राय	४२२	२०	अभिषङ्ग	४४४	२६	अभ्रेष	२४६	२४
अभिभूत	३७१	४०	अभीरु	५४२	२२८	अमत्र	२६६	३३
अभिमर	५३६	२२३	अभीष्ट	३७८	५३	अमर	३	७
अभिर्मद्, ई०	२८०	१०५	अभ्यग्र	३८५	६७	अमरोवती	१४	४५
अभिमान	{ ६२	२२	अभ्यन्तर	२३	६	अमर्त्य	३	८
	{ ४८७	११७	अभ्यमित	१८८	५८	अमर्ष	६३	२६
अभियाति	२४४	११	अभ्यमित्रीण	२६८	७५	अमर्षण	३६८	३२
अभियोग	४१८	१३	अभ्यमित्रीय	२६८	७५	अमल	३२८	१००
अभिरुहा	४६७	१३८	अभ्यमित्र्य	२६८	७५	अमला	१४०	१२०
अभिलात्र	४२४	२४	अभ्यर्ण	३८५	६७	अमा	५५८	२५८
अभिलाप्त	६४	२८	अभ्यर्हित	४७४	६०	अमांस	१८३	४४
अभिलापुक	३६४	२२	अभ्यवकर्षण	४२०	१७	अमात्य	{ २४१	४
अभिवादक	३६६	२८	अभ्यवस्कन्दन	२८१	११०		{ २४६	१७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
अमावस्या			अम्भस्	७३	४		६५	८	
अमावसी	{	३४	अम्भोरह	८५	४१		१११	३१	
अमामसी			अम्भय	७३	५		१२०	६२	
अमावास्या	{	३४	अम्भल	४४	६	अरिष्ट	१४७	१४८	
अमावासी			अम्भल, टी०	४४	६		१६२	२०	
अमामासी			अम्भलोणिका	१४५	१४०		३०८	५३	
अमित्र	२४४	११	अम्भवेतस्	१४५	१४१		४५१	४३	
अमृत	५६८	८	अम्लान	१२४	७३	अरिष्टदुष्टधी	३७३	४४	
अमृणाल	१५३	१६४	अम्लिङ्गका	११४	४३		३०	२९	
	१५	४८	अय	४०	२७	अरुण	३१	३२	
	४४	६	अयन	{	३६	१३	४६	१५	
अमृत	७३	३	अयस्		६२	१५	४५७	५५	
	२२६	२८	अयःप्रतिमा	३४६	३५	अरुणा	१३२	६६	
	२८६	३	अयि	५७५	१८	अरुन्तुद	३६३	८३	
अमृता	{	११६	५६	अये	५७५	१८	अरुक्तर	११४	४२
		१२७	८२	अयोग्र	२४५	२५	५२७	१६८	
अमृतान्धस्	३	८	अयोधन	४५१	४४		१८७	५४	
अमोया	१३४	१०६	अर	१६	६४	अरोक	४०३	१००	
अम्बर	{	२२	१	अरघड	५६०	१८	अर्क	३०	२६
		५२३	१६०	अरणि	२२६	१६	४३३	४	
अम्बरीष	२६७	३०	अरण्य	{	१०२	१	१२६	८१	
अम्बष्ट	३३४	२			५६४	२२	अर्कपर्ण	१२६	
अम्भा	{	१२३	७१	अरण्यानी	१०२	१	अर्कवन्तु	५	
		१४५	१४०	अरति	१६६	८६	१६८	१५	
अम्बा	६०	१४	अरर	६८	१७	अर्काह	१२६	८०	
अम्बिका	११	३७	अरल	११८	५७	अर्गल	६८	१७	
अम्बु	७३	४	अरलु	११८	५७	अर्ध	४४५	३२	
अम्बुकण्ठ	२५	११	अरविन्द	८५	३९	अर्ध्य	२३१	३२	
अम्बुज	१२०	६१	अराति	२४४	११	अर्चा	३४६	३६	
अम्बुभृत्	२४	७	अराल	३८८	७१	अर्चित	४०४	१०१	
अम्बुवेतस्	११०	३०	अरि	{	२४४	१०	५४७	२३६	
अम्बुसरण	७६	११	अरिच		५८६	११	११५	४५	
अम्बूकृत	५३	२०	अरिमेद	११७	५०	अर्जुन	१५४	१६७	
						१५४	१६७		
						३१३	६७		
						७३	१		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अर्णस्	७२	४	अर्चाक्	५७३	१६	अल्पमारिष	१४३	१३६
अर्तेन	४२८	३२	अर्शस्	१८६	५६	अल्पसरस्	८१	२८
अर्ति	४६६	७५	अर्शस्	१८७	५४	अलिष्ट	३८३	६२
अर्थ	{ ३२३	६०	अर्शोऽनि	१५०	१५७	अलीष्यस्	३८३	६२
	{ ४७५	६३	अर्शोरोगयुत	१८६	५६	अवकर	६८	१८
अर्थना	{ २३१	३२	अर्हणा	२३१	३४	अवकार		
	{ ४१३	६	अर्हित	४०४	१०१	अवकीर्णिन्	२३८	५४
अर्थप्रयोग	२८६	४	अलम्	{ ५५६	२६१	अवकृष्ट	३७१	३६
अर्थशास्त्र	४६	५		{ ५७०	११	अवकेशिन्	१०३	७
अर्थिन्	{ २४३	६	अलक	२०३	१६	अवक्रय	३१८	७६
	{ ३७६	४६	अलका	२१	७०	अवगणित	४०६	१०६
अर्थ्य	{ ३२०	११४	अलक	२१४	१२५	अवगत	४०८	१०८
	{ ५१३	१६६	अलक्ष्मी	७१	२	अवगीत	{ ३६६	६३
अर्दना	४१३	६	अलगद्	६६	५		{ ४७२	८६
अर्दित	४०१	६७	अलंकरिण्णु	{ २०५	१००	अवग्रह	{ २५	११
अर्ध	{ २६	१६		{ ३६७	२६		{ २५४	३८
	,,	,	अलंकर्तु	२०५	१००	अवग्राह	२५	११
अर्धचन्द्रा	१३५	६०६	अलंकर्मण	३६२	१८	,, दी०	२५४	३८
अर्धनाव	७७	१४	अलंकार	२०५	१०१	अवचूर्णित	३६६	६४
अर्धरात्र	३३	६	अलंकृत	२०५	१००	अवज्ञा	६२	२३
अर्धच	६०२	३२	अलंकिया	२०५	१०१	अवज्ञात	४०६	१०६
अर्धहार	२०६	१०६	अलक	{ १२६	८१	अवट	६८	२
अर्धेषुक	२११	११६		{ २४२	२२	अवटि		
अर्दुद	{ ५६१	१६	अलस	३४१	१८	अवटीट	१८४	४५
	{ ६०२	३३	अलात	२६७	३०	अवटु	२००	८८
अर्भक	१६८	३८	अलावू	१४६	१५६	अवतंस	५४६	२३६
अर्म	६०३	३४	अलि	{ १५६	१४	अवतमस	६८	३
अर्य	{ २८५	१		{ १६५	२६	अवतोका	३१४	६६
	{ ५०६	१५५	अलिक	२०१	६२	अवदंश	३५१	४०
अर्यमन्	३०	२८	अलिन्	१६५	२६	अवदात	{ ४५	१३
अर्या	१७४	१४	अलिङ्गर	२६८	३१		{ ४७२	८७
अर्याणी	१७४	१४	अलिन्द	६६	१२	अवदान	४१२	३
अर्यी	१७४	१५	अलीक, दी०	{ २०६	६२	अवदाह	१५३	१६५
अर्व	३७६	५४		{ ४३७	१२	अवदारण	२८६	१२
अर्वन्	{ २५६	४४	अल्प	३८३	६१	अवदीर्ण	३६७	८६
	{ ३७६	५४	अल्पततु	१८५	४८	अवद्य	३७६	५४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अवधारण	५२१	१८७	अवसान	४३०	३८	अव्यय	{ ४२०	१७
अवधि	४८२	१०६	अवसित	{ ४०१	६८		{ ६०३	३४
अवध्वस्त	३६६	६४		{ ४०८	१०८	अव्यवहित	३८६	६८
अवन	४१३	४	अवस्कर	{ १६२	६७	अशनाया	३०९	५४
अवनत	३८७	७०		{ ५१७	१७६	अशनायित	३६३	२०
अवनाट	१८४	४५	अवस्था	४१	२६	अशनि	१४	४७
अवनाय	४२५	२७	अवहार	७६	२१	अशित	४०९	१११
अवनि	८८	३	अवहित्या	६६	३४	अशिश्वी	१७३	११
अवनित्सोम	३०२	३६	अवहेलन	६२	२३	अशुभ	{ ४०६	१११
अवन्ध्य	१०३	६	अवाक्	३६०	१३		{ ५६५	२३
अवभृथ	२२६	२७	अवाक्षुष्णी	१४८	१५२	अशेष	३८४	६५
अवभ्रट	१८४	४५	अवाङ्	२६८	३३	अशोक	१२१	६४
अवम	३७६	५४	अवाम	३८७	७०	अशोकरोहणी	१२८	८५
अवमत	४०६	१०६	अवाची, टी.	२२	१	अशमगर्भ	३२४	६२
अवमद	२८१	१०६	अवाच्य	५४	२१	अशमज	३३०	१०४
अवमानना	६२	२३	अवार	७५	८	अशमन्	१००	४
अवमानित	४०६	१०६	अवासस्	३७१	३६	अशमन्त	२६७	२६
अवयव	१९३	७०	अवि	{ १७६	२०	अशमपुष्प	१३६	१२२
अवर	२५५	४०		{ ५३६	२१६	अशमरी	१८८	५६
अवरज	१८३	४३	अविग्न, टी.	१२२	६७	अशमसार	३२७	६८
अवरति	४२६	३७	अवित	४०६	१०६	अश्रान्त	२०	६५
अवरवर्ण	३२४	१	अविद्या	४४	७	अथि	२७५	६३
अवरीण	३६६	६४	अविनीत	३६४	२३	अश्रु	२०२	६३
अवरोध	६६	१२	अविरत	२०	६५	अश्लील	५३	१६
अवरोधन	६६	११	अविलम्बित	{ १६	६५	अश्व	२५६	४२
अवरोह	१०४	११		{ ३६३	८३	अश्वकर्णक	११५	४४
अर्वण	५१	१३	अविस्पष्ट	५४	२२	अश्वत्थ	१०७	२१
अवलक्ष	४५	१३	अवीचि	७१	१	अश्वमेधीय	२५७	४५
अवलग्न	१६६	७६	अवीरा	१७३	११	अश्वयुज	२८	२१
अवलम्बित	१६	६५	अवेशा	४२६	८८	अश्ववडव	५८६	१६
अवलग्न	१३१	६५	अव्यक्त	४६३	६९	अश्वा	२५८	४६
अववाद	२४६	२५	अव्यक्तिराग	४६	१५	अश्वाभरण	४५५	५१
अवश्यम्	५७३	१६	अव्यय	१२८	८६	अश्वारोह	२६३	६०
अवश्याय	२७	१८	अव्ययेऽ	११६	५६	अश्विन्	१६	५१
अवष्टव्य	४८४	१११	अव्यथा	{ ११६	१४६	अश्विनी	२८	२१
अवसर	४२४	२४		{ १४६	१४६			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अशिवनीसुत	१६	५१	अदिथर	३७३	४४	अहाय	५६३	२
अश्वीय	२५८	४८	अस्फुटवाच्	३७०	३७	(आ)		
अपडक्षीण	२४८	२२		{ १६०	६४	आ (आः)	५५३	२४६
अष्टापद	{ ३२५	६५	अस	{ २०२	६३	आम्	५७३	१६
	{ ३५३	४६		{ ५१५	१७३	आकम्पित	३९६	८७
अष्टीवत्	१६३	७२	असप	१८	५६	आकर	१०१	७
असकृत्	५६३	१	असु	२०२	६३	आकर्ष	५४३	२३०
असती	१७३	१०	अस्वच्छन्द	३६१	१६	आकल्प	२०४	६६
असतीसुत	१७८	२६	अस्वग्र	३	८	आकार	{ ४१६	१५
असन	११५	४४	अस्वर	३७०	२७	{ ५१४	१७१	
असमीक्ष्यकारिन्	३६१	१७	अस्वाध्याय	२३८	५३	आकारणि	६६	३४
असार	३८०	५६	अहंयु	३७७	५०	आकारणा	५०	८
असि	{ २७३	८९	अहंकार	६२	२२	आकाश	२२	१
	{ ५८६	११	अहंकारवान्	३७७	५०	आकीर्ण	३१४	८५
असिक्री	१७५	१८	अहन्	३२	२	आकुल	३८८	७२
असित	४६	१४	अहमद्विका	२७८	१०१	आकृति	५१४	१७१
असिधावक	३३७	७	अहंपूर्विका	२७८	१००	आकन्द	४७७	६७
असिधेनुका, असिपुत्री२७५	६२		अहंमति	४४	७	आक्रीड	१०२	३
असिहेति	२६६	७०	अहंपति	३०	३०	आकोश	५२	१५
असु	२८४	११६	अहर्सुख	३२	२	आकोशन	४१३	६
असुधारण	२८४	११६	अहस्कर	३०	२८	आक्षारणा	५२	१५
असुर	४	१२	अहह	५६२	२६६	आक्षारित	३७३	४३
असूर्क्षण	६२	२३	अहहा, टी.	५६२	२६६	आक्षीव	१११	३१
असूया	६३	२५	अहार्य	६६	१	आक्षिप	५१	१३
असुधरा	१६०	६२	अहि	{ ७०	६	आखरण्डल	१३	४४
असुज्	१६०	६४		{ ५५२	२४७	आखु	१५६	१२
असेचनक	२७८	५२	अहित	२४४	११	आखुसुज्	१५७	६
असौम्यस्वर	२७०	३७	अहितुरङ्गक, टी.	७१	११	आखेट	३४४	२३
अस्तम्	५७४	१७	अहितुर्गिङ्क	७१	११	आरुया	५०	८
अस्त	{ ६६	२	अहिभय	२५१	३०	आरुयात	४०७	१०७
	{ ३९६	८७	अहिमुञ्	४४७	३६	आरुयायिका	४६	५
अस्ति	५७५	१८	अहेष	१३२	१०१	आगन्तु	२३१	३४
असु	५७१	१३	अहो	५६८	६	आगरी	१२२	६६
अन्न	२७१	८२	अहोरात्र	{ ३५	१२	आगस्	{ २४६	२६
अन्तिन्	२६६	६६		{ ३८	२१		{ ५४७	२३६
अस्थि	१६२	६८	,, टी.	५८७	१२	आगार	६४	५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आगू	४३	५	आणवीन, टी०	२८७	७	आयमापक	३२१	८५
आग्नीध्र	२२६	१७	आतक्क	४३६	१०	आचून	३६३	२१
आग्नहायणिक	३६	१४	आतश्वन	४८६	१२२	आधार	८२	२६
आग्नहायणी	२८	२३	आततायिन्	३७३	४४	आधि	६४	२८
आड्	५५३	२४८	आतप	३१	३४	आधूता	३६६	८७
आड्कार, टी०	४३२	४३	आतपत्र	५६२	२०	आधोरण	२६३	५६
आह्निक	६०	१६	आतर	७६	११	आध्यात	६४	२६
आज्ञिरस	२६	२४	आतायिन्	१६२	२१	आनक	५७	६
आचमन	२३२	३६	आतिषेय	२३१	३३	आनकदुन्दुभि	७	२२
आचाम	३०७	४६	आतिथ	२३१	३३	आनत	३८७	६६
आचार्य	२२२	७	आतुर	१८८	५८	आनद्ध	५७	४
आचार्या	१७४	१४	आतोद्य	५७	५	आनन	२००	८८
आचार्यानी	१७४	१५	आत्तगर्व	३७१	४०	आतन्द	३६	२५
आचित	३२१	८७	आत्मगुस्ता	१२८	८६	आनन्दथु	३६	२५
आच्छादन	२५	१३	आत्मघोष	१६२	२०	आनन्दन	४१४	७
	{ २१०	११५	आत्मज	१७८	२७	आनन्दत	४६४	७१
	{ ४६४	१३२	आत्मन्	४१	२९	आनन्दी	७६४	१६
आच्छुरितक	६६	३४		{ ४८६	११६	आनन्दय	७७	१६
आच्छोदन	३४४	२३				आनाथ	१८७	५५
आजक	२१७	७७				आनाह	२०६	११४
आजानेय	२५७	४४	आत्मघ	५	१६			
आजि	{ २७६	१०६						
	{ ४४६	३६	आत्मभरि	३६३	२१			
आजीव	२८५	१						
आजू	७२	३	आत्रेयी	१७६	२०			
आज्ञा	२४६	२६	आथर्वण	४३२	४३			
आज्य	३०८	५२	आदर्शी	२१६	१३६			
आटि	१६३	२५	आदि	३६२	८०			
आउम्बर	{ २८१	१०८	आदिकारण	४१	२८			
	{ ५१७	१७७	आदितेय	३	८			
आडि	१६३	२५		{ ३	८			
आटक	३२२	८८	आदित्य	{ ३	१०			
आटकिक	२८८	१०		{ ३०	२८			
आटकी	{ १४२	१३०	आदीनव	४२६	२६			
	{ ५८३	७	आट	४७४	६२			
आङ्ग	३५८	१०	आदेष्ट	२२२	७	आपद	२७१	८२
			आद्य	३६२	८०	आपन	३७२	४२
						आपत्रस्त्वा	१७६	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आपमित्यक	२८६	४	आसुक	२६५	६५	आरोह	५५२	२४७
आपान	३५२	४२	आमोद	३६	२४	आरोहण	६८	१८
आपीड	२१८	१३६	आमोदि	४५	१०	आर्तगत	१२४	७४
आपीन	३१६	७३	आमोदित्	४७६	६८	आर्तव	१७६	२१
आपूर्पिक	२६७	२८	आमोदित्	४५	११	आर्द्र	४०६	१०५
	४३१	४०	आमाय	४८	३	आर्द्रक	३०१	३७
आस	२४४	१३	आम्र	१११	३३	आर्य	६०	१४
आष्ट	७३	५	आम्रातक	१०६	२७	आर्यावर्त	६०	८
आप्यायन	४८६	१२२	आम्रेडित्	५१	१२	आर्षभ्य	३१२	६२
आपच्छन	४१४	७	आयत	३८७	६६	आल	३२०	१०३
आप्रपद	२११	११६	आयतन	६५	७	आलभ्य	२८३	११५
आप्रपदीन	२११	११६	आयति	२५१	२६	आलय	६४	५
आस्त्र	२१२	१२१		४६८	७६	आलवाल	८२	२६
आस्त्रवत्तिन्	२३४	४३	आयत्त	३६१	१६	आलस्य	३४१	१८
आसाव	२१२	१२१	आयाम	२०६	११४	आलान	२५५	४१
आसुतत्री	२३४	४३	आयुध	२७१	८२	आलाप	५२	१५
आवन्ध	२६०	१३	आयुधिक	२६५	६७	आलिङ्ग	६१	१४
आवृत्त	५६	१२	आयुधीय	२६४	६७	आलि	१०२	४
आभरण	२०५	१०१	आयुध्मत्	३५७	६		१७४	१२
आभाषण	५२	१५	आयुस्	२८५	१२०	आलिङ्गन	५७	५
आभास्वर	३	१०	आयोधन	२७६	१०३	आली	१०२	४
आभीर	३१०	५७	आरकूट	३२६	९७		५३१	२०७
आभीरपक्षी	६८	२०	आरघ्व	१०८	२३	आलीढ	२७२	८५
आभीरी	१७४	१३	आरनातक	३०२	३६	आलु	२६८	३१
आभील	७२	४	आरति	४२६	३७	आलू		
आभोग	२१८	१३७	आरस्म	४२५	२६	आलोक	४३३	३
आमगन्धिन्	४५	१२	आरव	५४	२३	आलोकन	४२७	३१
आमनस्य	७२	३	आरा	३४६	३४	आवपन	२६६	३३
आमय	१८६	५१	आरात्	५५४	२५१	आवर्त	७४	६
आमयाविन्	१८८	५८	आराधन	४१४	१३२	आवलि	१०२	४
आमलक	६०२	३३	आराम	१०२	२	आवसित	२६४	२३
आमलकी	११८	५७	आरालिक	२६६	२८	आवाप	८२	२६
आमिशा	२२८	२३	आराव	५४	२३	आवापक	२०७	१०७
आमिष	१६०	६३	आरेवत	१०८	२४	आवात	८२	२६
	५४४	२३२	आरोग्य	१८५	५०	आविग्न	१२२	६७
आमिषाशिन्	३६२	१६						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आविद्ध	{ ३८८ ३९६	७१ ८७	आश्वस्थ	१०७	१८	आहत	{ ५४ ३९६	२१ ८८
आविध	४२६	३६	आश्वयुज	३७	१७	आहतलक्षणा	३५८	८
आविल	७७	१४	आश्विन	२७	१७	आहव	२७६	१०५
आविस्	५७०	१२	आश्वीन	२५८	४७	आहवनीय	२२६	१६
आवुक	५६	१२	आश्वीय	२५८	४८	आहार	३०६	५६
आवृत्	२३२	३६	आषाढ	{ ३७ २३५	१६ ४५	आहाव	८१	२६
आवृत	३६७	६०	आसन	{ २१८ २४६ २५४	१३८ १८	आहेय	७०	४
आवेगी	१४४	१३७	आसक्त	३५८	६	आहो	५६६	५
आवेशन	६५	७	आसना	४२२	२१	आहोपुरुषिका	२७८	१०१
आवेशिक	२३१	३४	आसन्दी	५८४	६	आहय	५०	७
आशंसित्	३६६	२७	आसन्त्र	३८५	६६	आहा	५०	८
आशंसु	३६६	२७	आसव	३५१	४१	आहान	५०	८
आशय	{ ४१७ ४२२	११ २०	आसादित	४०५	१०४	(इ)		
आशर	१८	५६	आसार	{ २५ २७६	११ ६६	इश्च	१५२	१६३
आशा	{ २२ ५४०	१ २२५	आसुरी	२६२	१६		११३२	१८
आशितंगवीन	३११	५६	आस्कन्दन	२७६	१०४		१३३	१०४
आशीविष	७०	७	आस्कन्दित	२५८	४८		१३५	११०
आशीस्	५४६	२३७	आस्तरण	२५६	४२	इक्षुर	१३३	१०४
आशु	{ १६ २६०	६५ १५	आस्था	४७६	६५	इक्ष्वाकु	१४६	१५६
आशुग	{ १६ २७२	६२ ८६	आस्थान	२२५	१५	{ ३८६	७४	
	{ ४४२	२४	आस्थानी	२२५	१५	{ ४१६	२५	
आशुशुक्षणि	१७	५५	आस्पद	४७६	१०१	इक्षु	१३६	
आश्र्य	६२	१६	आस्कोटनी	३४८	३३	इक्षुदी	११५	४६
आश्रम	२२१	४	आस्कोटा	१३३	१०४	इच्छा	६४	२७
आश्रय	२४६	१८	आस्कोत	१२६	८०	इच्छावती	१७३	६
आश्रयाश	१७	५४	आस्कोता	{ १२२ १३३	७० १०४	इज्जल, ई०	१२०	६१
आश्रव	{ ४३ ३६५	५ २५	आस्य	२००	८६	इज्याशील	२२२	८
	{ ४२६	२९	आस्या	४२२	२१	इद्वर	३१२	६२
आश्रुत	४०८	१०८	आस्य	४२८	२६	{ ५२८	२०१	
आश्व	२५८	४८	आस्य	४२८	२६	इति	५५३	४६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
इतिह	२२४	१२	इपु	२७२	८७	ईहामृग	१५७	७
इतिहास	४६	४	इपुष्ठि	२७३	८८	(उ)		
इत्वर	३१२	६२	इष्ट	{ २२६	२८	उ	५७५	१८
इत्वरी	१७३	१०		{ ३१०	५७	उक्त	४०७	१०७
इदानीम्	५७८	२३	इष्टकापथ	१५३	१६५	उक्ति	४७	१
इधम्	१०५	१३	इष्टगन्ध	४५	११	उक्थ	६००	३०
इन	४८७	११८	इष्टार्थेयुक्त	३५८	६	उक्ष्म	३११	५६
इन्वका	२८	२३	इष्टि	४५२	४६	उखा	२६८	३१
इन्दीवर	८४	३७	इष्वास	२७१	८३	उख्य	३०५	४५
इन्दीवरी	१३२	१००		(ई)		उभ्र	{ १०	३२
इन्दु	२५	१३	ईक्षण	{ २०२	६३		{ ६२	२०
इन्द्र	{ १२	४१		{ ४२७	३१	उग्रगन्धा	{ १३३	१०२
	२३	२	ईक्षयिका	१७६	२०		{ १४६	१४५
इन्द्रद्व	११५	४५	ईडित	४०८	११०	उच्च	३८७	७०
इन्द्रयव	१२२	६७	ईति	४६६	७५	उच्चटा	१५१	१६०
इन्द्रवाश्ची	१५०	१५६	ईरिण	४६१	६४	उच्चएड	२६३	८३
इन्द्रसुरस	१२२	६८	ईरित	३६६	८७	उच्चार	१६२	६७
इन्द्रसुरित, टी०	१२२	६८	ईर्म	१८७	५४	उच्चावच	२६३	८३
इन्द्राणिका	१२२	६८	ईर्वाह	१४६	१५५	उच्चैःश्रवस्	१४	४५
इन्द्राणी	१४	४५	ईर्यां	६३	२४	उच्चैर्वृष्ट	५१	१२
इन्द्रागुप्त	२५	१०	ईतित	४०८	१०९	उच्चैस्	५७४	१७
इन्द्रारि	४	१२	ईती	२७४	६१	उच्छ्रूय	१०४	१०
इन्द्रावरज	६	२०	ईश	{ ६	२६	उच्छ्राय	१०४	१०
इन्द्रिय	{ ४४	८		{ २३	३	उच्छ्रूत	{ ३८७	७०
	{ १६०	६२	ईशा	२६०	१४		{ ४७४	१२
इन्द्रियार्थ	४४	८	ईशान	६	३०	उज्जासन	२८३	११५
इन्धन	१०५	१३	ईशित्	३५८	१०	उज्ज्वल	६१	१७
इभ	२५२	३५	ईश्वर	{ ६	३०	उञ्ज	२८६	२
इभ्य	३५८	१०		{ ३५८	१०	उटज	६४	६
इरंद	२५	१०	ईश्वरा	११	३६	उड्ड	२८	२१
इरा	५२०	१८५	ईश्वरी, टी०	१२	३६	उहृप	७६	११
इला	४५३	४६	ईष्ट्	५६८	८	उड्हीन	१६७	३७
इली, टी०	२७५	६१	ईष्टपाण्डु	४६	१३		{ ४०४	१०१
इव	५५८	२५६	ईषा	२६०	१४	उत	{ ५५५	२५२
इष	३७	१७	ईषीका, टी०	२५४	३८		{ ५६६	५
ईषीका	२५४	३८	ईहा	६४	२७	उताहो	५६६	५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उत्क	३५८	=	उत्सर्जन	२३०	२६	उदीच्य	{ ८६	७
उत्कट	३६४	२३	उत्सव	{ ६७	३८	१३६	१२२	
उत्कण्ठा	६४	२६		{ ५२६	२१८	उदुम्बर	{ १०८	२२
उत्कर	१६६	४२	उत्सादन	२१२	१२१	३२६	६७	
उत्कर्ष	४१७	११	उत्साह	{ ६४	२६	उदुम्बरपर्णी	१४६	१४४
उत्कलिका	{ ६४	२६		{ २४६	१६	उदूत्तल	२६५	२५
	{ ४४०	२१	उत्साहवर्धन	४८६	१२२	उदूत	४०१	६७
उत्कार	४२६	३६	उत्सुक	३५८	६	उदूमनीय	२०६	११२
उत्कोश	१६३	२३	उत्सुध	४०७	१०७	उद्गाढ	२०	६६
उत्तंस	५४६	२३६	उत्सेध	{ १०४	१०	उद्गार	४२६	३७
उत्त	४०६	१०५		{ ४८०	१०३	उद्गीथ	-५६१	११
उत्तस	१६०	६३	उद्गृ	५७८	२२	उद्गूर्ण	३६७	८६
उत्तम	३८०	५७	उद्गक	{ ७३	४	उद्ग्राह	४२६	३७
उत्तमर्य	२८७	५		{ ५६४	२२	उद्घव	४०	२७
उत्तमा	१७४	४	उद्ग्राह्या	१७६	२१	उद्घवन	४२६	३५
उत्तमाङ्ग	२०२	६५	उद्ग्रम	३८७	७०	उद्घाटन	३४५	२७
उत्तर	{ ५१	१०	उद्गज	४३०	३६	उद्घात	४२५	२६
	{ ५२७	१६६	उद्गधि	७३	१	उद्घान	२४६	२६
उत्तरा	२२	१	उद्गन्त	५०	७	उद्घाल	११२	३४
उत्तरासङ्ग	२११	११७	उद्गन्या	३०६	५५	उद्घित	४००	६५
उत्तरीय	२११	११८	उद्गन्वत्	७३	१	उद्ग्राव	२८२	१११
उत्तरेषुः, ई०	५७६	२०	उद्गपान	८१	२६	उद्घर्ष	६७	३८
उत्तान	७७	१५	उद्गय	६६	२	उद्घव	६७	३८
उत्तानशया	१८२	४१	उद्गर	१६५	७७	उद्घान	२६७	२६
उत्थान	४६०	१२५	उद्गक	२५१	२६	उद्घार	२८६	४
उथित	४७४	६२	उद्गसित	६४	४	उद्घृत	३६७	१०
उत्पतित्	३६७	२६	उद्गिष्ठ	३०८	५३	उद्घव	४१	३०
उत्पति	४१	३०	उद्गिष्ठत्	४६	४	उद्घिञ्ज	३७७	५१
उत्पतिष्ठु	३६७	२६	उदात्	१६	६३	उद्घिद	३७७	५१
उत्पन्न	४७४	६२	उदान	१६	६३	उद्घिद	३७७	५१
उत्पल	{ ८४	३७	उदार	{ ३५८	८	उद्घिद	३७७	५१
	{ १४०	१२६		{ ५२८	२०१	उद्घम	४१८	१२
उत्पलशारिवा	१३६	११२	उदासीन	२४४	१०	उद्घत	३६७	८६
उत्पात	२८१	१०६	उदाहार	५०	६	उद्घम	४१७	११
उत्फुल	१०३	७	उदित	४०७	१०७	उद्यान	{ १०२	३
उत्स	१००	५	उदीच्य	२२	२		{ ४६०	१२४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उद्योग	६०२	३३	उपकोश	५१	१३	उपराग	३४	६
उद्र	७८	२०	उपगत	४०८	१०६	उपराम	४२६	३७
उद्दर्तन	२१२	१२१	उपगृहन	४२७	३०	उपरि, ई०	५७६	२३
उद्वान्त	{ २५३	३६	उपग्रह	२८४	११६	उपरिष्टात्, ई०		
		{ ४०१	६७	उपग्राह्य	२५०	२८	उपल	१००
उद्वासन	२८३	११५	उपग्र	४२१	११	उपलव्धार्था	४६	५
उद्वाह	२३६	५६	उपचरित	४०४	१०२	उपलव्धि	४२	१
उद्वेग	{ १५४	१६६	उपचाय्य	२२७	२०	उपलम्भ	४२५	२७
		{ ४१८	१२	उपचित	३६७	८६	उपला	५३२
उन्दुरु	१५६	१२	उपचित्रा	१२८	८७	उपवन	१०३	२
उन्नत	{ ३८७	६६	उपजाप	२४७	२१	उपवर्तन	६०	८
		{ ३८७	७०	उपज्ञा	२२४	१३	उपवई	२१८
उन्नतान्त	३८७	६६	उपतस्त्र	४१६	१४	उपवास	२३२	३८
उन्नद्ध	४७४	६२	उपताप	१८६	५१	उपविषा	१३२	६६
उन्नय	४१८	१२	उपत्यका	१०१	७	उपवीत	२३७	४६
उन्नाय	४१८	१२	उपदा	२५०	२८	उपशाल्य	६८	२०
उन्मत्त	{ १२५	७७	उपधा	२४७	२१	उपशाय	४२८	३२
		{ १८६	६०	उपधान	२१८	१३७	उपश्रुत	४०८
उन्मद	३६४	२३	उपधि	६४	३०	उपसंव्यान	२११	२१७
उन्मदिष्णु	३६४	२३	उपनाह	५८	७	उपसंपन्न	२२६	२६
उन्मनस्	३५८	८	उपनिधि	३१६	८१			
उन्मन्थ, ई.	२८३	११५	उपनिषद्	४७६	१००	उपसर	४२४	२५
उन्माथ	{ २८३	११५	उपनिष्कर	६३	१८	उपसर्ग	२८१	१०६
		{ ३४५	२६	उपन्यास	५०	६	उपसर्जन	३८२
उन्माद	६३	२६	उपपति	१८०	३५	उपसर्या	३१५	७०
उन्मादवृत्	१८६	६०	उपभृत्	२२८	२५	उपसूर्यक	३१	३२
उपकण्ठ	३८५	६७	उपभोग	४२२	२०	उपस्कर	२६६	३५
उपकारिका	६६	१०	उपमा	{ ३४६	३६	उपस्थ	१६५	७५
उपकार्या	६६	१०			३५०	३७	उपसर्श	२३२
उपकृतिका	{ १४०	१२५	उपमातृ	५२०	१८५	उपहार	२५०	२८
		{ ३००	३७	उपमान	३४६	३६	उपह्र	५२४
उपकूल्या	१३१	६६	उपयम	२३६	५६	उपांशु	२४८	२३
उपकूप	८१	२६	उपयाम	२३६	५६	उपाकरण	२३३	४०
उपक्रम	{ २२४	१२	उपरक्त	{ ३४	१०	उपाकृत	२२८	२५
		{ ४२५	८६		३७३	४३	उपात्यय	२३२
	{ ५०२	१४८	उपरक्षण	२५२	३३			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उपादान	४२०	१६	उररी	५६१	२६३	उग्णरश्मि	३०	२६
उपाधि	{ ६४	२८	उररीकृत	४०८	१०८	उग्णिका	३०७	५०
	{ ३५६	१२	उरश्वद्	२६४	६४	उग्णीष	५४२	२२९
उपाध्याय	२२२	७	उरस्	१६६	७८	उग्णोपगम	३७	१६
उपाध्याया	१७४	१४	उरसित	२६८	७६	उस	३१	३३
उपाध्यायानी	१७४	१५	उरस्य	१७८	२८	उस्त्रा	३१३	६६
उपाध्यायी	{ १७४	१४	उरस्वत्	२६८	७६	(ऊ)		
	{ १७४	१५	उरु	३८२	६१	ऊत	४०४	१०१
उपानह्	३४६	३०	उरुवूक	११७	५१	ऊधस्	३१६	७२
उपानाह	५८	७	उर्वरा	८९	४	ऊन	४१५	१३५
उपाय (चतुष्टय)	२४७	२०	उर्वशी	१६	५२	ऊम्	५७५	१८
उपायन	२५०	२८	उर्वी	८८	३	ऊरी	५६१	२६३
उपालभ्म	५२	१४	उलप	१०४	६	ऊरव्य	२८५	१
उपावृत्त	२५६	५०	उलूक	१६०	१५	ऊरी	५६१	२६३
उपासङ्ग	२७३	८८	उलूखलत	२६५	२५	ऊरीकृत	४०८	१०८
उपासन	२७५	८६	उलूखलक	११२	३४	ऊह	{ ११३	७२
उपासना	२३२	३५	उलूपिन्	७८	१८		{ ११४	७३
उपासित	४०४	१०२	उलका	५८३	८	ऊरुन	२८५	१
उपाहित	{ ३४	१०	उल्पुक	२६७	२०	ऊरुपर्वत्	११३	७२
	{ ३६८	६२	उल्लाप	१८८	५७	ऊर्ज	३७	१८
उपेन्द्र	६	२०	उल्लोच	२१२	१२०	ऊर्जस्वत्	२६८	७५
उपोदिका	१५०	१५७	उल्लोल	७४	६	ऊर्जस्विन्	२६८	७५
उपोदशात्	५०	६	उल्व (व)	०११	३८	ऊर्णनाभ	{ १५९	१३
उसकृष्ट	२८८	८	उल्वण	२६२	८१	ऊर्णनाभि, इ.		
उभयशुस्	{ ५७७	२१	उशनस्	२६	२५	ऊर्णी	४५८	५७
उभयेशुस्			उशीर	१५३	१६४	ऊर्णीयु	{ ३१७	७६
उमा	{ ११	३६	उषणा	१३१	६७		{ ३३१	१०७
	{ २६३	२०	उषर्वृथ	१७	५४	ऊर्धक	५७	५
उमापति	१०	३४	उषस्	३२	२	ऊर्धजातु	१८४	४७
उम्	५७५	१८	उषा	५७५	१८	ऊर्धम्	१८४	४७
उम्य, इ.	२८७	७	उषापति	८	२७	ऊर्मि	७४	५
उरःसूचिका	२०६	१०४	उषित	४०२	६६	ऊर्मिका	२०७	१०७
उरग	७०	८	उष्ट्र	३१६	७५	ऊर्मिमत्	३८८	७१
उरण	३१७	७६	उष्ण	{ ३७	१६	ऊष	८६	४
उरणाख्य	१४७	१४७		{ ३४२	१६	ऊषण	३००	३६
उरभ्र	३१७	७६		{ ५६४	२३	ऊषर	८६	५

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
ऋषवत्	८६	५	ऋष्यप्रेतिः	{ १२८ १३२	८७ १०१	एडमूकः	३७०	३८
ऋथापति	८	२७				एडूक	६४	४
ऋषमक	३७	१८	(ए)			एण	१५८	१०
ऋष्मागम	३७	१६	एक	{ ३६३ ४३८	८२ १६	एत	४७	१७
ऋह	४३	३				एताहि	५७८	२३
(ऋ)			एकक	३६३	८२	एध	१०५	१३
ऋक्थ	३२३	६०	एकगुरु	२२४	१२	एधस्	१०५	१३
	{ २८ ११६	२१ ५७	एकतान	३६२	७६	एधित	३६०	७६
ऋक्ष	{ १५६	३	एकताळ	५६	३	एनस्	३१	२३
ऋक्षगन्धा	१४४	१३७	एकदन्त	१२	३८	एरुराड	११७	५१
ऋक्षगन्धिका	१३५	११०	एकदा	५७७	२२	एलवालुक	१३६	१२१
ऋच्	४८	३	एकधुरू	३१३	६५	एला	१४०	१२५
ऋजीव	२६६	३२	एकधुरावह	३१३	६५	एलापण्णा	१४५	१४०
ऋजु	३८८	७२	एकधुरीण	३१३	६५	एलावालुक, टी.	१३६	१२१
ऋण	२८६	३	एकपदी {	६२	१५	एव	५६८	६
	{ ५४	२२	एकपाद				५५८	२५६
ऋत	{ २८६	२	एकपिङ्ग	२०	६६		५६८	६
ऋतीया	४२८	३२	एकयहिका	२०६	१०६	एवम्	{ ५७०	१२
	{ ३६	१३	एकसर्ग	३६१	८०		५७३	१५
ऋतु	{ ३८	२०	एकहायनी	३१४	६८		५७६	१६
	{ ४६३	६८	एकाकिन्	३६३	८८	एषिका	३४८	३२
ऋतुमती	१७६	२१	एकाम्र	{ ३६२ ५२७	७६ १६६	एषियिका	३४८	३२
ऋते	५६४	३				(घे)		
ऋत्विज्	२२६	१७	एकाम्रव	३६२	८०	एकागारिक	३४४	२४
ऋद्ध	२६४	२३	एकान्त	२०	६७	ऐङ्गद	१०७	१८
ऋद्धि	१३६	११२	एकाब्दा	३१४	६८	ऐडविड	२०	६६
ऋभु	३	८	एकायन	३६२	७६	ऐण	१५७	८
ऋभुक्षिन्	१३	४४	एकायनगत	३६२	८०	ऐण्येय	१५७	८
ऋश्य	१५८	१०	एकावली	२०६	१०६	ऐतिश्य	२२४	१२
	{ ५६	१	एकाष्ठील	१२७	८१	ऐन्द्रियक	३६२	७६
ऋषभ	{ १३७	११६	एकाष्ठीला	{ १२७	८१	ऐरावण	१४	४६
	{ ३११	५६		{ १२८	८५		{ १४	४६
ऋषि	२३४	४३	एड	१८५	४८	ऐरावत	{ २३	३
ऋषि, टी.	३७४	८६	एडक	३१७	७६	ऐरावती	२४	९
ऋष्य, टी.	१५८	१०	एडगज	१४७	१४७	ऐलविल	२०	६६

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
ऐलेय	१३६	१२१	शौशीर	५२५	११४	कच्छू	१०६	५३
ऐश्वर्य	११	३६	शौषध	{ १४३ १८५	{ १३५ ५०	कन्तुक	{ ७० २६४	{ ६१
ऐषमस् (ओ)	५७६	२०	शौष्ट्रक	३१७	७७	कन्तुकिन्	२४६	८
ओक्सु	५४६	२४२	(क)				{ ११४ २५३	{ ७४ ३७
ओष	{ ५८ १६८ ४४५	{ ६ ३९ ३२	क	४३४	५	कट	{ २६६ ४५०	{ २६ ४१
ओङ्कार	४६	४	कंस	२६६	३२			
ओजस्	५४६	२४२	कंदाराति	६	२१			
ओड्स्पूष्य	१२५	७६	ककुद	४७८	६६			
ओतु	१५७	६	ककुञ्चती	११४	७४	कटक	{ १०० २०७	{ ५ १०७
ओदन	३०६	४८	ककुन्दर	१६५	७५		{ ४३६	{ १८
ओम्	५७०	१२	ककुम्	२२	१	कटभी	१४८	१५०
ओप	४१५	६	ककुम	{ ५८ ११५	{ ७ ४५	कटम्बरा	१२८	८५
ओषधि	{ १०३ १४३	{ ६ १३५	कक्षात	२१५	१३०	कटम्बरा, टी.	{ १२८ १४८	{ ८५ १५३
ओषधी			कक्ष	३६०	७६			
ओषधीश	२६	१४		{ ११६ ५४१	{ ७६ २८८	कटाश	२०२	६४
ओष	{ २०० ५८७	{ ६० १२		{ २५६ ५११	{ ४२ १६७	कटाह	५६३	२१
(ओ)			कक्षा	{ ५११ १६०	{ १६७ १६६	कटि	१६४	७४
औक्षक	३११	६०	कक्ष	१६०	१६	कटिप्रोथ	१६५	७५
औचिती	६०६	३९	कक्षटक	२६४	६४	कटिलक	१४६	१५४
औचित्य	६०६	३९	कक्षण	२०७	१०८	कटी	६०५	३८
औत्तानपादि	२७	२०	कक्षिका	२१६	१३६	कटु	{ ४४ १२८	{ ६५ ८५०
औदिनिक	२६६	२८	कक्षाल	१६२	६६			
औदिक	३६३	२१	कक्ष	{ २६३ १९९	{ २० २०२	कटुतुम्बी	१४६	१५६
औपगवक	४३०	३९	कचे	२०२	६५	कटुरोहिणी	१२८	८५
औपयिक	२४६	२४	कच्चर	३७६	५५	कटफल	११४	४०
औपवस्त	२३२	३८	कच्चित्	५७२	१४	कद्वङ्ग	११८	५६
औमीन, टी.	२८७	७	कच्छ	{ ६० १४१	{ १० १२८	कटिङ्गर	१२६	७६
औरम्रक	३१७	७७		{ ४४७	{ ३५	कटिन	३६०	७६
औरस	{ १७८	{ २८				कटिलक, टी.	१४६	१५४
औरस्य, टी.			कच्छप	७६	२१	कठोर	३६०	७६
और्ध्वदेहिक	२३०	३०	कच्छपी	४६७	१३६	कड़ब्बर	२६४	२२
और्व	१७	५६	कच्छुर	१८८	५८	कड़म्ब	२६६	३५
औलूक, टी.	१६६	४३	कच्छुरा	१३०	६२	कड़ार	४७	१६

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
कण	३८३	६२	कनकाध्यक्ष	२४२	७	कपीतन	१०६	२७
	४५६	५३	कनकालुका	२५१	३२		११४	४३
कणप	५६२	२०	कनकाह्य	१२५	७७	कपोत	१२०	६३
कणा	१३१	६६	कनिष्ठ	१८३	४३	कपोतपालिका	६७	१५
	३००	३६	कनिष्ठा	११७	८२	कपोताङ्ग्रिप्रि	१४१	१२९
कणिका	१२१	६६	कनीनिका	२०१	६२	कपोल	२००	६०
	५८३	८	कनीयस्	३८३	६२	कफ	१६०	६२
कणिश	२९३	२१	कन्था	५८४	६	कफिन्	१८६	६०
	४३६	१८	कन्द	१५०	१५७	कफेणि	१६७	८०
कणटक	६०२	३२	कन्द	६०४	३५	कबरी	३०२	४०
	२००	८३	कन्दर	१००	६	कबन्ध	७३	४
कणठ	५८७	१२	कन्दराल	११४	४२	कम्	५५८	२५६
	२०६	१०४	कन्दर्पि	८	२५	कमठ	७६	२१
कणठभूषा	१८६	१०४	कन्दली	१५८	६	कमठी	८०	२४
कणद्व	१८६	५३	कन्दु	२६७	३०	कमएडलु	२३५	४६
कणद्वया	१८६	५३	कन्दुक	२१८	१३८	कमन	३६४	२४
कणद्वरा	१२८	८६	कन्धरा	२००	८८	७३	३	
कणडोल	२६६	२६	कन्धरा	१७७	२४	कमल	८५	४०
कणडोलवीणा	३४७	३१	कन्धकाजात	१७७	२४	५२९	२०३	
कन्तृण	१५३	१६६	कन्धा	१७२	८	कमला	८	२७
कथा	४६	६	कपट	६४	३०	कमलासन	५	१७
कदध्वन्	६२	१६	कपर्दि	११	३५	कर्मलोकर	३३१	१०६
कदम्ब	११४	४२	कपदिन्	१०	३२	कर्मितु	३६४	२३
कदम्बक	१६८	४०	कपाट	६८	१७	कम्भ	६७	३८
	२११	१७	कपाल	१६२	६८	कम्पन	३८६	७४
कदर	११७	५०	कपालभूत्	१०	३२	कम्पन	३८६	७४
कदर्य	३७५	४८	कपि	१५६	३	कम्प्र	३८६	७४
कदला, टी.	१३६	११३	कपिकच्छु	१२८	८७	कम्बल	२१०	११६
कदली	१३६	११३	कपित्थ	१०७	२१	५२६	२०३	
	१५८	६	कपिल	४७	१६	कम्बलिवाद्यक	२६०	५२
कदाचित्	५६५	४		२३	४	कम्बिष्व	२६६	३४
कदुष्या	३२	३५	कपिला	१२०	६३	कम्बी		
कद	४७	१६		१३९	१२०	कम्बु	७६	२३
कदुद	३७०	३७	कपिवसी	१३१	६७	४६८	१४२	
कनक	३२५	६४	कपिश	४६	१६	कम्बुमीवा	२००	८८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कम्	३६४	२४	करिशावक	२५२	३५	कर्दी	३२६	१०१
कर	{ ३१ २५० ५२५ ५८७	{ ३३ २७ १७३ १२	करीर	{ १२५ ५१६	{ ७७ १२२ ५१	कर्पास	६०४	३५
करक	{ २८ १२१	{ १२	करीष	२०८	५१	कर्पूर	२१५	१३०
करका	{ ४३४	६	करुणा	{ ६१ ६१	{ १७ १८	कर्तुर	{ ४७ ३२५	{ ६० ६४
करज	{ ११६ १४१	{ ४७ १२६	करेद्व	१६१	१६	कर्मकर	{ ३४० ३६२	{ १५ १९
करञ्जक	११६	४७	करेणु	४५६	५६	कर्मकार	३६२	१६
करट	{ १६२ ४५०	{ २०	करेटि	१६२	६६	कर्मशम	३६२	१८
करण	{ ३३४ ४६०	{ २	कर्क	२५८	४६	कर्मठ	३६२	१८
करणड	५६०	१८	कर्कटक	७६	२१	कर्मण्ड	३६२	१८
करतोया	८३	३३	कर्कटी	१४६	१५५	कर्मण्या	३५०	३८
करपत्र	३४६	३४	कर्कन्दू	{ ११२ ६०५	{ ३६ ३८	कर्मनिद्र	२३४	४१
करपात	२७३	८६	कर्करी	२६८	३१	कर्मनृत	४१२	३
करपालिका	२७४	६१	कर्करेड	१६१	१६	कर्मरीत	३६२	१८
करभ	१६७	८१	कर्कश	{ १४६ ५४०	{ १४६ २२६	कर्मशूर	३६२	१८
करभूषण	२०७	१०८	कर्कसु	१४६	१५५	कर्मसचिव	२४१	४
करमदंक	१२२	६७	कर्चूर	१४६	१५४	कर्मार	१५१	१६०
करम्भ	३०६	४८	कर्चूरक	१४३	१३५	कर्मनिद्र	४४	८
कररुह	१६८	८३	कर्ण	२०२	६४	कर्ष	३२१	८६
करवाल, टी.	२७४	८६	कर्णजलौकस्	१५६	१३	कर्षक	२८७	६
करवीर	१२५	७७	कर्णधार	७६	१२	कर्षितुष्य	३२१	८६
करशास्त्रा	१६७	८२	कर्णेष्टन	२०५	१०२	कर्षकल	११८	५८
करशीकर	२५३	३७	कर्णिका	{ २०५ ४३८	{ १०३ १५	कर्षू	५४३	२३१
करहाट	८६	४३	कर्णिकार	११६	६०	कल	५६	८
करहाटक	११७	५२	कर्णिरथ	२६०	५२	कलकल	५५	२५
कराल	५३४	२१४	कर्णेजप	३७५	४७	कलङ्क	{ २६ ४३३	{ १७ ४
करिगंजित	२८०	१०७	कर्ती	३४८	३३	कलन	५२१	१८७
करिणी	२५३	३६	कर्दम	७५	६	कलन	५२१	१८७
करिन्	२५२	३४	कर्पट	२१०	११५	कलघैत	४७०	८३
करिपिष्ठली	१३१	६७	कर्पर	१६२	६८	कलभ	२५२	३५
			कर्पराल	११०	२६	कलम	२१५	२४
						कलम्बी	१५०	१५७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कलरव	१५६	१४	कलमाष	४७	१७	काक	१६२	२०
कलल	१८१	३८	कल्य	३२	२	काकचिच्चा	१३१	६८
कलविङ्ग	१६१	१८	{ कल्य	{ १८८	५७	काकतिन्दुक	११३	३६
कलश	२६८	३१		{ ५१२	१६८	काकनासिका	१३८	११८
कलशि	१३०	६३	कल्या	५३	१८	काकपद्म	२०३	६६
कलस, टी.	२६८	३१	कल्याण	४०	२५	काकपीतुक	११३	३६
कलहंस	१६३	२३	कल्योत	७४	६	काकमाची	१४८	१५१
कलह	२७६	१०४	कवच	२६४	६४	काकमुद्रा	१३६	११३
कला	{ २६	१५	{ कवरी	{ १४४	१३६	काकली	५६	२
	{ ३५	११		{ २३	६७	काकाही	१३८	११८
	{ ५३१	२०७		{ ३०२	४०	काकिणी	५८४	६
कलाद	२३७	८	कवल	३०६	५४	काकिनी, टी.	५८४	६
कलानिधि	२६	१४	कवि	{ २६	२५	काकु	५१	१२
कलाप	४६६	१३६		{ २२१	५	काकुद	२०१	६१
कलाय	२६१	१६	कविका	२५६	४६	काकेन्दु	११३	३६
कलि	{ २७६	१०५	कविय	६०४	३५	काकोदुम्बरिका	१२०	६१
	{ ५२६	२०३	कवोष्ण	३२	३५	काकोदर	७०	७
कलिका	१०६	१६	कव्य	२२८	२४	{ काकोल	{ ७१	१०
कलिङ्ग	{ १२२	६७	कशा	३४७	३१		{ १६२	२१
	{ १६०	१६	कशाहि	३७३	४४	काशी	१४२	१३१
कलिद्रुम	११८	५८	कशिपु	४६३	१३७	काच	{ ३४६	३०
कलिमारक	११६	४८	कशेहु	५८७	१३		{ ४४६	३३
कलिल	३६४	८५	कशेहुका	१६२	६६	काचस्थाली	११८	५४
कलिकारक, टी.	११६	४८	कश्मल	२८१	१०६	काचित	३६७	८६
कलुष	{ ३६	२३	{ कश्य	{ २५८	४७	काञ्जन	३२५	६५
	{ ७७	१४		{ ३५१	४०	काञ्जनाहृष	१२१	६५
कलेवर	१६३	७०		{ ३७३	४४	काञ्जनी	३०३	४१
कलुक	४२७	१४	कष	३४८	३२	काञ्ची	२०७	१०८
कल्प	{ ३८	२१	कषाय	{ ४४	६	काञ्जिक	३०२	३६
	{ २६	२२		{ ५०६	१६२	काण्ड	{ २६४	२२
	{ २३३	३६	कष्ट	७२	४		{ ४५४	५०
	{ २४६	२४	कस्तुरी	२१५	१२६	काण्डपृष्ठ	२६५	६७
कल्पना	२५६	४२	कहार	८४	३६	काण्डवत्	२६६	६६
कल्पवृक्ष	१५	५०	कहु	१६२	२२	काण्डस्पृष्ट, टी.	२६६	६७
कल्पान्त	३६	२२	काङ्क्षा	६४	२७	काण्डीर	२६६	६६
कल्मण	३६	२३	कांस्यताल	५७	४	काण्डेशु	१३३	१०४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कातर	३६६	२६	कामुकी	१७३	६	कार्मुक	२७१	८३
कात्यायनी	{ ११ १७५	३६ १७	काभित्य	१४६	१४६	कार्षपण	३२२	८८
कादम्ब	१६३	२३	काम्बल	२६१	५४	कार्षक, टी०	२८७	६
कादम्बरी	३५१	३६	काम्बविक	३३७	८	कार्षिक	३२२	८८
कादम्बिनी	२४	८	काम्बोज	२५७	४५	कार्ष्य	११५	४४
काद्रवेय	६६	४	काम्यदान	४१२	३	{ काल	{ १८ ४६ ५२१ ५८६	{ ५६ ३२ २०३ ११
कानन	१०२	१	काय	१६३	७१	कालक	१८५	४६
कानीन	१७७	२४	काय (तीर्थ)	२३७	५०	कालकएठक	१६२	२१
कान्त	३७८	५२	कायस्था	११६	५६	कालकूट	७१	१०
कान्तलक	१४१	१२८	कारण	४१	२८	कालखण्ड	१६१	६६
कान्ता	१७०	३	कारणा	७२	३	कालधर्म	२८३	११६
कान्तार	{ ६२ ५१६	१७ १८१	कारणिक	३५७	७	कालपृष्ठ	२७१	८३
कान्ति	{ २७ ४१५	१७ ८	कारणडव	१६६	३४	कालमेशिका	१२६	६०
कान्तारक	१५२	१६३	कारभा	११८	५६	कालमेषिका	{ १२६ १३५	{ ६० १०८
कान्ति	{ २७ ४१५	१७ ८	कारवी	{ १३५ १४८	{ १११ १५२	कालमेषी	१३१	६६
कान्दविक	२६८	२८		{ ३०० ३०२	{ ३७ ४०	कालशय	३०८	५३
कान्दिशीक	३७२	४२				कालसूत्र	७१	२
कापथ	६२	१६	कारवेल	१४६	१५४	कालस्कन्ध	{ ११३ १२२	{ ३८ ६८
कापोत	{ १६९ ३३२	४३ १०६	कारा	२८४	११६	कालागुरु	२१४	१२७
कापोताङ्गन	३२८	१००	कारिका	४३८	१५	कालानुसार्य	{ १३६ २१४	{ १२२ १२६
	{ ८ ६४	२५ २८	कारीष	४३२	४३	कालायस	३२७	६८
काम	{ ३१०	५७	कारु	३३५	५	कालिका	४३८	१५
	{ ५०१	१४७	कारुणिक	३६१	१५	कालिन्दी	८३	३२
कामंगामिन्	२६८	७६	कारुण्य	६१	१८	कालिन्दीभेदन	७	२४
कामन	३६४	२४	कारोत्तर	३५२	४२	काली	११	३६
कामपाल	७	२३	कार्तस्वर	३२५	६५	कालीयक, टी०	{ १३२ २१४	{ १०१ १२६
कामम्	५७१	१३	कार्तान्तिक	२४५	१४			
कामपितृ	३६४	२४	कार्तिक	३७	१७			
कामिनी	{ १७०	३	कार्तिकिक	३७	१८			
	{ ४८८	११६	कार्तिकेय	१२	३६			
कामुक	३६४	२३	कार्पास	२०८	१११			
कामुका	१७३	६	कार्पासी	१३७	११६			
			कार्म	३६२	१८			
			कार्मण	४१२	४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कालेयक	१३२	१०१	किटि	१५५	२	कीर	१६२	२१
काल्पक	१४३	१३५	किणु	१६१	६५	कीर्ति	५१	११
काल्यक, टी०	१४३	१३५	किण	५६०	१८	कील	{ १७	५७
काल्या	३१५	७०	किणिही	१२६	८६	{ ५३०	२०६	
कावचिक	२६५	६६	किरण	६५२	४२	कीलक	३१६	७२
कावेरी	८३	३५	कितव	{ १२५	७७	कीलाल	{ ७३	३
काव्य	२६	२५	{ ३५२	४३	{ ५३२	२०६		
काश	१५२	१६२	किन्नर	{ ४	११	कीलित	३७२	४२
काश्मरी	११२	३५	{ २१	७१	कीश	१५६	३	
काश्मर्य	११२	३६	किन्नरेश	२०	६६	कीशपर्णी	१२६	८६
काश्मीर	१४६	१४५	किम्	{ ५५६	२६०	कु	{ ८८	३
काश्मीरजन्	२१३	१२४	{ ५६६	.५	{ ५५३	२४६		
काश्यपि	३१	३२	किमु	५६६	५	कुकर	१८५	४८
काश्यपी	८८	२	किमुत	{ ५६३	२	कुकुन्दर	१६५	७५
काष्ठ	१०५	१३	{ ५६६	५	कुक्कल	५३४	२१२	
काष्ठकुदाल	७६	१३	किंपचान	३७५	४८	कुकुट	१६०	१७
काष्ठतक्ष्	३३७	६	किंपुरुष	२१	७१	कुकुभ	१६६	३५
- {	२२	१	किंवदत्ती	५०	७	कुकुर	{ १४२	१३२
काष्ठा	{ ३५	११	किर	१५५	२	{ ३४३	२१	
{ ४५३	४८	४८	किरण	३१	३३	कुशि	११५	७७
काष्ठामुवाहिनी	७६	११	किरात	३४२	२०	कुशिभरि	३६३	२१
काष्ठीला	१३६	११३	किराततिक्ष	१४६	१४३	कुकुम	२१३	१२३
कास	१८६	५२	किरीट	२०५	१०२	कुच	१६५	७७
कासमर्द	५६?	१६	किर्मीर	४७	१७	कुचन्दन	२१६	१३२
कासर	१५६	४	किल	५६१	२६३	कुचर	३७०	३७
कासार	८१	२८	किलास	१८६	५३	कुचाम	१६५	७७
किंशारु	{ २६३	२१	किलासिन्	१८६	६१	कुन	२६	२५
{ ५१४	१७२	१७२	किलिङ्क	२६६	२६	कुञ्चित	३८८	७१
किंशुक	११०	२६	किलिवष	{ ३६	२३	{ १०१	८	
किर्कादिवि	१६०	१६	{ ५४४	२३२	{ ४४८	३७		
किकर	३४१	१७	किशोर	२५८	४६	कुञ्जर	२५२	३४
किंकिणी	२०८	११०	किष्कु	४३४	७	कुञ्जराशन	१०७	२०
किंचित्	५६८	८	किसलय	१०५	१४	कुञ्जल	३०२	३२
किञ्चुलक	७६	२२	कीकिस	१६२	६८	कुट	{ १०३	५
किङ्गल	{ ८६	४३	कीचक	१५२	१६१	{ २१८	३२	
{ ४४०	२१	११०	कीनाश	५३६	२२४	कुटक	२१०	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुट्टम	१२१	६६	कुथ	१५३	१६६	कुम्भकार	३३६	६
कुट्टन्ट	११८	५७	कुद्दाल	२५६	४२	कुम्भसंभव	२७	२०
	१४२	१३१	कुनटी	१०८	२२	कुम्भिका	८५	३८
कुट्टिल	२८८	७१	कुनाशक	३३२	१०८	कुम्भी	११४	४०
कुटी	६४	६	कुन्त	२७५	९३	कुम्भीर	७९	२९
	६०५	३८	कुन्तल	२०२	९५	कुरक्षक	३४४	२४
कुटुम्बव्यावृत	३५९	११		१२४	७३	कुररटक	१२४	७४
कुटुम्बिनी	१७१	६	कुन्द	१३६	१२१		१२५	७५
कुट्टनी	१७६	१६		५६१	१६	कुरवक	१२४	७४
कुट्टिम	६०३	३४	कुन्दुरु	१३६	१२१	कुरर	१६३	२३
कुट्टमल, टी.	१०६	१६	कुन्दुरुकी	१३६	१२४	कुरुरटक	१२४	७४
कुठर	३१६	७४	कुपूय	३७६	५४	कुरुवक, टी०	१२४	७४
कुठार	२७५	६२	कुप्प	३२४	६१	कुरुविन्द	१५१	१५१
कुठेरक	१२६	७६	कुवेर	२०	६८	कुरुविस्त	३२१	८६
कुडव	३२२	८६		२३	३	कुल	१६६	४१
कुडङ्क	५६०	१७	कुवेरक	१४१	१२७		२२०	१
कुडमल	१०६	१६	कुवेराशी	११८	५५	कुलक	११३	३६
कुञ्ज	६४	४	कुवज	१८५	४८		१४६	१५५
कुण्प, टी०	२८४	११८	कुमार	१२	४०		३३५	५
	५६२	२०		५६	१२	कुलय	१७३	१०
कुण्णि	१४१	१२८	कुमारक	१०६	२५	कुलधिका	३२६	१०२
	१८५	४८	कुमारी	१२४	७३	कुलपालिका	१७२	७
कुण्ठ	३६१	१७		६७२	८	कुलत्रेष्ठिन्	३३५	५
कुण्ड	१८०	३६	कुमुद	२३	३	कुलसंभव	२२०	२
	२६८	३१		८४	३७	कुलस्त्री	१७२	७
कुण्डल	२०५	१०३	कुमुदवान्धव	२५	१३	कुलाय	१६७	३७
कुण्डलिन्	७०	७	कुमुदिका	११४	४०	कुलाल	३३६	६
कुण्डी	२३५	४६	कुमुदिनी	८५	३६	कुलाली	३२६	१०२
कुतप	२३०	३१	कुमुदू	६०	६	कुलिश	१४	४७
	४१७	१३६	कुमुदती	८५	३८	कुली	१३०	६४
कुतुक	६५	३१	कुम्बा	२२६	१८	कुतनि	२२०	३
कुतुप	२६६	३३		११२	३४		२५७	४४
कुतू	२६६	३३	कुम्ब	२५३	३७	कुलीर	७६	२१
कुतूहल	६५	३१		४६६	१४३			
कुत्सा	५१	१३						
कुत्सित	३७६	५४						

શબ્દ:	પૃષ્ઠમ्	શલોક:	શબ્દ:	પૃષ્ઠમ्	શલોક:	શબ્દ:	પૃષ્ઠમ्	શલોક:
કુલમાય	{ २६२ ५६३	१८ ૨૧	કૂકુદ	३६०	૧૪	કૃતામિષેકા	૧૭૧	૫
કુલમાયામિપુત	૩૦૨	૩૬	કૂટ	{ ૧૬૬ ૪૫૧	૪૨ ૪૪	કૃતિનુ	{ ૨૨૧ ૩૫૬	૬ ૪
કુલમાસ	૨૬૨	૧૮	કૂટયન્ન	૩૪૫	૨૬	કૃત્ત	૪૦૫	૧૦૩
કુલ્ય	૧૬૨	૬૮	કૂટશાલમલિ	૧૧૬	૪૭	કૃત્તિ	૨૩૫	૪૬
કુલ્યા	૮૩	૩૪	કૂટસ્થ	૩૮૬	૭૩	કૃત્તિવાસસ્	૬	૩૧
કુવસ	{ ટી. ૮૪ ૧૧૨ ૬૦૭	૩૭ ૩૬ ૪૨	કૂપ	૮૧	૨૬	કૃત્ત્યા	૫૧૧	૧૬૭
કુવસય	૮૪	૩૭	કૂપાક	{ ૭૫ ૭૬	૧૦ ૧૨	કૃત્ત્રિમધૂપક	૨૧૪	૧૨૮
કુવાદ	૩૭૦	૩૭	કૂર્ચ	૨૦૧	૬૨	કૃત્તસ્ન	૩૮૪	૬૫
કુવિન્દ	૩૩૬	૬	કૂર્ચશરીર્ષ	૧૪૫	૧૪૨	કૃપણ	૩૭૫	૪૮
કુવેણી	૭૭	૧૬	કૂર્ચિકા	૩૦૪	૪૪	કૃપા	૬૧	૧૮
કુશ	{ ૧૫૩ ૫૪૦	૧૬૬ ૨૨૫	કૂર્દન	૬૬	૩૩	કૃપાણ	૨૭૩	૮૯
કુશાલ	{ ૪૦ ૩૫૬ ૫૩૪	૨૬ ૪ ૨૧૩	કૂર્પેર	૧૬૭	૮૦	કૃપાણી	૩૪૮	૩૩
કુશી	૩૨૮	૬૬	કૂર્પાસક	૨૧૧	૧૧૮	કૃપાલુ	૩૬૧	૧૫
કુશીલવ	૩૨૬	૧૨	કૂર્પે	૭૬	૨૧	કૃપીટયોનિ	૧૬	૫૩
કુરોશય	૮૫	૪૦	કૂલ	૭૪	૭	કૃમિ	૧૫૬	૧૩
કુષ્ટ	{ ૧૪૦ ૧૮૭ ૬૦૩	૧૨૬ ૫૪ ૩૪	કૂલર	૨૬૨	૫૭	કૃમિકોશોથ્ય	૨૦૮	૧૧૧
કુસીદ	૨૮૬	૪	કૂલ્પમાણડક	૧૪૬	૧૫૫	કૃમિન્ન	૧૩૪	૧૦૬
કુસીદિક	૨૮૭	૫	કૂકળ	૧૬૧	૧૧	કૃમિજ	૨૧૪	૧૨૬
કુસુમ	૧૦૬	૧૭	કૂકલાસ	૧૫૬	૧૨	કૃશ	૩૮૩	૬૧
કુસુમાજ્જન	૩૩૦	૧૦૩	કૂકવાકુ	૧૬૦	૧૭	કૃશાનુ	૧૭	૫૪
કુસમેષ	૮	૨૬	કૂકાટિકા	૨૦૦	૮૮	કૃશાનુ	૧૦	૩૩
કુસુમ	{ ૩૨૧ ૫૦૦	૧૦૬ ૧૪૫	કૂન્છ	{ ૭૨ ૨૩૮	૪૨ ૫૨	કૃષિ	૨૮૬	૨
કુસુતિ	૬૪	૩૦	કૃત	૪૭૧	૮૪	કૃષિક	૨૬૦	૧૩
કુસ્તુમ્યુરુ	૩૦૧	૩૮	કૃતપુત્ર	૨૬૬	૬૮	કૃષીવલ	૨૮૭	૬
કુહના	૨૩૮	૫૩	કૃતમાલ	૧૦૮	૨૪	કૃષ્ટ	૨૮૮	૬
કુહર	૬૮	૧	કૃતમુલ	૩૫૬	૪	કૃષ્ટિ	૨૨૧	૬
કુહ્ર	૩૪	૬	કૃતલક્ષ્ણ	૩૫૮	૧૦		૬	૧૮
			કૃતસપનિકા	૧૭૨	૭	કૃષ્ણ	{ ૩૫ ૪૬	૧૨
			કૃતહસ્ત	૨૬૬	૬૮		૩૦૦	૧૪
			કૃતાન્ત	{ ૧૮ ૪૬૪	૫૮ ૭૧	કૃષ્ણપાકફલ	૧૨૨	૬૭
						કૃષ્ણકલા	૧૩૧	૬૬

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कृष्णभेदी	१२८	८६	केसरिन्	१२१	६४	कोदण्ड	२७१	८३
कृष्णला	१३१	६८	कैटभिन्न	१५५	१	कोदव	२६१	१६
कृष्णलोहित	४६	१६	कैटर्ट्य	६	२२	कोप	६३	२६
कृष्णतर्त्त्व	१७	५४	कैतव	११४	४०	कोपकम	५६८	२८
कृष्णवृन्ता	११८	५५		६४	३०	कोपज्ञ	५६८	२८
कृष्णसार	१५८	१०		३५३	४४	कोपना	१७०	४
कृष्णा	१३१	६६	कैदारक	२८६	११	कोपिन्	३६८	३३
कृष्णिका	२६२	१६	कैदारिक	२८६	११	कोमल	३६१	७८
केकर	६८५	४६	कैदार्य	२८६	११	कोयष्टिक	१६६	३५
केका	१६५	३१	कैरव	८४	३७	कोरक	१०६	१६
केकिन्	१६५	३०	कैलास	२१	७०	कोरज्जी	१४०	१२५
केतकी	१५४	२६६	कैवर्त	७७	१५	कोरटूष	२११	१६
केतन	२७७	६६	कैवर्तामुस्तक	१४२	१३२	कोल	७६	११
	४८८	१२१	कैवल्य	४४	६		११२	३६
केतु	४६२	६७	कैशिक	२०३	६६		१५५	२
केदर	५६२	२०	कैश्य	२०३	६६	कोलक	२१५	१२६
केदार	२८६	११	कोक	१५७	७		३००	३६
केनिपातक	७६	१३		१६२	२२	कोलदल	१४२	१३०
केयूर	२०७	१०७	कोकनद	८६	४२	कोलम्बक	५८	७
केलि	६६	३२	कोकनदच्छवि	४६	१५	कोलवज्जी	१३१	६७
केवल	५३४	२१२	कोकिल	१६१	१६	कोला	१३१	६७
केश	२०२	६५	कोकिलाक्ष	१३३	१०४	कोलाहल	५५	२५
	५८७	१२	कोटर	१०५	१३	कोली	११२	३६
केशपाशी	२०३	६७	कोटवी	१७५	१७	कोविद	२२१	५
केशर, टी.	८६	४३		२७१	८४	कोविदार	१०८	२२
केशव	६	१८	कोटि	२७५	६३	कोश	२४६	१७
	१८४	४५		४५१	४५	कोशफल	२१५	१३०
केशवेश	२०३	६७		५६६	२४	कोशातकी	४३५	८
केशाम्बुनाम	१३६	१२२	कोटिवर्षी	१४२	१३३	कोप	१६७	३७
केशिक	१८४	४५	कोटिश	२८६	१२		३२४	६१
केशिर्	१८४	४५	कोटी, टी.	२७१	८४		५४३	२३०
केशिनी	१४०	१२६	कोट्टारकोट्ट	५६०	१८	कोष्ठ	४५२	४७
केसर	८६	४३	कोठ	१८७	५४	कोष्ण	३२	३५
	१०६	२५	कोण	५७	६	कोकुटिक	४३६	१७
	१२१	६५		२७५	६३	कौशेयक	२७३	८६
						कौटक्ष	३३७	६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कौटिक	३३६	१४	कथ्य	३१६	८१	क्लीतकिका	१३०	६४
कौश्यप	१८	५६	कव्य	१६०	६३	क्लीब (व)	{ १८१ ५३८	३६ २२२
कीतुक	६५	३१	क्रव्याद्	१८	५६	क्लेश	४२६	२६
कौतूहल	६५	३१	क्रव्याद	१८	५६	क्लोम	१११	६५
कौद्रवीण	२८८	८	क्रायक	३१८	७८	क्षण	{ ५५ ४१५	२४ ८
कौन्तिक	२६६	७०	क्रिमि	१५६	१३	क्षणन	५५	२४
कौन्ती	१३६	१२०	क्रिया	५११	१६६	क्षथित	४००	६५
कौरीण	४१२	१२६	क्रियावत्	३६२	१८	क्षाण	५५	२४
कौसुधी	२६	१६	क्रीडा	{ ६६ ६६	३२ ३३	क्षणदा	३३	४
कौमोदकी	६	२८	कुञ्च	१६२	२२	क्षणन	२८२	११४
कौलिटिनेय	१७८	२७	कुञ्च	६३	२६	क्षणप्रभा	२४	६
कौलटेय	{ १७८ १७८	२६ २७	कुष्ट	६६	३५	क्षणदा	४५६	५४
कौलटेर	१७८	२६		{ ३७५ ३६०	४७ ७६	क्षतज	१६०	६४
कौलीन	४६०	१२३	कूर	{ ३६० ५२७	७६	क्षतव्रत	२३८	५४
कौलेयक	३४३	२१		२००		क्षत्तृ	{ २६३ ३३५	५६
कौशिक	{ ११२ ४३६	३४ १०	केतव्य	३१६	८१	क्षत्रिय	४६४	७०
कौशेष	२०८	१११	क्रेय	३१६	८१	क्षत्रिया	२४०	१
कौस्तुभ	६	२८	क्रोड	{ १५५ १६५	२	क्षत्रियी	१७४	१५
कृक्ष	३४६	३४	क्रोध	६३	२६	क्षत्रियी	१७४	१५
कृकर	{ १२५ १६१	७७ १६	क्रोधन	३६८	३२	क्षत्रिया	१७४	१४
कृतु	२३४	१३	क्रोशयुग	६३	१८	क्षत्रियाणी	१७४	१४
कृतुध्वंसिन्	१०	२४	क्रोष्टु	१५६	५	क्षपा	३३	४
कृतुभुज्	३	१	क्रोष्टुविज्ञा	१३०	६३	क्षपाकर	२६	१५
कृथन	२८३	११५	क्रोष्टी	१३५	११०	क्षम	५०३	१५१
कृदन	{ २८० ४१३	१०७ १३०	कौच्छ	१६२	२२	क्षमा	५०३	१५१
कृन्दित	६६	३५	कौच्छिदारण	१२	४०	क्षमितृ	३६८	३१
कृप	२३३	३९	क्लम	४१६	१०	क्षमिन्	३६८	३१
कृपुक	{ ११४ १५४	४६	क्लमथ	४१६	१०५	क्षन्तृ	३६८	३१
कृमेलक	३१६	७५	क्लिद	४०६	१०५		३६८	२२
कृयविक्रियक	३१८	७८	क्लिश्च	१८४	६०		१८६	५१
कृयिक	३१८	७८	क्लीतक	१३५	१०६	क्षय	{ २४६ ४१४ ५०६	१६६ ७ १५४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षव	{ १८६ २६२	५२ १९	क्षुद्रारडमत्स्यसंघात	७८	११	क्षमाभृत्	{ ६६ २४०	१ १
क्षवथु	१८६	५२	क्षुध्	३०९	५४	क्षेड	७०	६
क्षान्त	४०१	६७	क्षुधाभिजनन	२६२	१६	क्षेडा	{ २८० ४५४	१०७ ५०
क्षान्ति	६३	२४	क्षुधित	३६३	२०	क्षेडित	६०३	३४
क्षार	२२८	६६	क्षुप	१०४	८	(ख)		
क्षारक	१०६	१६	क्षुमा	२६३	२०	ख	{ २२ ५६४	१ २२
क्षारमृतिका	८६	४	क्षुर	{ १३३ ५६२	१०४ २०	ख	{ ४४१ १६६	२३ ३२
क्षारित	३७३	४३	क्षुरक	११४	४०	खग	{ २७२ ४४२	८६ २४
क्षिति	{ ८८ ४६७	२ ७७	क्षुरप्र	५६२	२०	खगेश्वर	६	२६
क्षिपणि	{ ७६ ४१७	१३	क्षुरिन्	३३८	१०	खजाका	२४६	३४
क्षिपणी			क्षुलक	{ ३४० ४३६	१६ १०	खञ्ज	१८५	४६
क्षिपा	४१७	११	क्षेत्र	{ २८९ ५२२	११ १८६	खञ्जन	१६०	१५
क्षिप्त	३६६	८७	क्षेत्रज्ञ	{ ४१ ४४६	२६ ३६	खञ्जीट	१६०	१५
क्षिमु	३६७	३०	क्षेत्राजीव	१८७	६	खट	५६०	१७
क्षिप्र	१६	६४	क्षेपण	४१७	११	खट्टवा	२१८	१३८
क्षिया	४१४	७	क्षेपणि	{ ७६ ४१०	१३ १३	खङ्ग	{ ६ १५६	२८ ४
क्षीर	{ ७३ ३०८ ५२३	४ ५१ १६१	क्षेपणी			खङ्ग	{ २७३ ८९	८९
क्षीरविकृति	३०४	४४	क्षेपिष्ठ	४१०	१११	खङ्गिन्	१५६	४
क्षीरविदारी	१३५	११०	क्षेम	{ ४० १४१	२६ १३८	खण्ड	२६	१६
क्षीरशुद्धा	१३५	११०	क्षैत्र	२८६	११	खण्डपरशु	६	३१
क्षीरावी	१३२	१००	क्षोणि	{ ८८ ८८	२	खण्डविकार	३०४	४३
क्षीरिका	११५	४५	क्षोणी			खण्डिक	२६१	१६
क्षीरोद	७३	२	क्षोद	२७७	६६	खदिर	-११६	४४
क्षीव	३६४	४३	क्षोदिष	४१०	१११	खदिरा	१४५	१४१
क्षुत	१८६	५२	क्षोम	६६	१२	खदिर	१६४	२८
क्षुताभिजनन	२६२	१६	क्षौद्र	३३१	१०७	खनित्र	२८६	१२
क्षुत्	१८६	५२	क्षौम	२०६	११३	खनुर	१५४	१६४
क्षुद्र	{ ३७५ ५२१	४८ १८६	क्षुत	३६८	६१	सर	{ ३२ ३१७	२५ ७७
क्षुद्रघणिट्का	२०८	११०	क्षमा	८८	३			
क्षुद्रशङ्ख	७६	२३						
क्षुद्रा	{ १३० ५२१	६४ १८६						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
खरणस्	१८४	४६	खोड	१८५	४६	गरडक	१५६	४
खरणस	१८४	४६	ख्यात	३५८	६	गरडकारी	१४५	१४१
खरपुण्या	१४४	१३६	ख्यातगर्हण	३६६	६३	गणकाली	१४५	१४१
खरमञ्जरि	१२६	८६	ख्याति	४१५	६	गणडशील	१००	६
खरा	१२२	६६	(ग)			गणडाली	१५१	१५६
खरागरी	१२२	६६	गगन	२२	१	गणडीर	१५०	१५७
खराश्वा	१३५	१२१	गहा	८२	३१	गणहृपद	७९	२२
खर्जू	१८६	५३	गहाधर	१०	३४	गणहृपदी	८०	२४
खर्जर	{ १५४	१६६	गज	२५२	३४	गणहृषा	५८५	१०
	{ ३२६	६६	गजता	२५३	३६	गतनातिक	१८४	४६
खर्जरी	१५४	१६६	गजवन्धनी	२५६	४३	गति	२५६	४६
खर्वे	{ १८४	४६	गजभक्षया	१३६	१२३	गद	१८६	५१
	{ ३८७	७०	गजानन	१२	३८	गदा	६	२८
खर्वट	६०२	३३	गजा	६५	८	गद्य	६००	३१
खल	३७४	४७	गडक	७८	१७	गन्त्री	२६०	५२
खलपू	३६१	१६	गड्ड	५६०	१८	गन्ध	४४	७
खलिनी	४३१	४२	गड्डल	१८५	४८	गन्धक	३२६	१०२
खलीन	२५६	४६		{ १६८	४०	गन्धकुटी	१३६	१२३
खलु	५६१	२६४	गण	{ २७०	८१	गन्धन	४८६	१२२
खल्या	४३१	४२		{ ४५६	५३	गन्धनाकुली	१३७	११४
खात	८१	२७	गणक	२४५	१४	गन्धफली	{ ११८	५६
खादित-	४०६	११०	गणदेवता	३	१०		{ १२१	६४
खारी	३२२	८८	गणनीय	३८४	६४	गन्धमादन	६६	३
खारीक	२८८	१०	गणरात्र	३३	६	गन्धमूली	१४६	१५४
खारीवाप	२८८	१०	गणरूप	१२६	८०	गन्धरस	३३०	१०४
खिल	८६	५	गणहासक	१४१	१२८		{ ४	११
खुर	{ १४१	१३०	गणाधिप	१२	३८		{ १५८	११
	{ २५६	४६		{ १२३	७१	गन्धवे (वे)	{ २५६	४४
खुरणस्	१८४	४७	गणिका	{ १७६	१६		{ ४६८	१४२
खुरणस	१८४	४७		{ ४४१	२२			
खुरप्र, टी.	५१३	२०	गणिकारिका	१२१	६६	गन्धवैहस्तक	११७	५०
खेट	३७६	५४	गणित	३८४	६४	गन्धवह	१६	६२
खेटक	४४०	२०	गणेय	३८४	६४	गन्धवहा	२००	८८
खेय	८२	२६		{ २००	६०	गन्धवाह	१६	६२
खेला	{ ६६	३२	गणड	{ २५३	३७	गन्धसार	२१६	१३१
	{ ६६	३३		{ ५८७	१२	गन्धांशुमती	१३७	११५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गन्धारमन्	३२६	१०२	गर्प्तु	१५३	१६५	गारिडव	२७१	८४
गन्धिक, टी.	३२६	१०२	गर्व	६२	२२	गारडीव		
गन्धिनी	१३६	१२३	गर्हण	५१	१३	गात्र	{ १६३	७०
गन्धोत्तमा	३५१	३६	गर्वी	३७६	५४		{ २५५	४०
गन्धोली	१६४	२७	गर्विवादिन्	३७०	३७	गात्रानुलेपनी	२१७	१३३
गभरित	३१	३३	गल	२००	८८	गान	५५	२६
गभीर	७७	१५	गलकम्बल	३१२	६३	गान्धी, टी.	२६०	५२
गम	२७६	६५	गलन्तिका	२६८	३१	गान्धार	५६	१
गमन	२७६	६५	गलित	४०५	१०४	गायत्री	{ ११६	४९
गम्भारी	११२	३५	गलोद्देश	२५८	४८	गायत्री		
गम्भीर	७७	१५	गल्या	४३१	४२	गारुत्मत	३२४	६२
गम्य	३६८	६२	गवय	१५८	११	गार्गक, टी.	४३१	३९
गरल	७०	६	गवल	३२८	१००	गार्भिण	१७६	२२
गरागरी, टी.	१२२	६६	गवांत्रज	३१०	५८	गार्हपत्य	२२६	१६
गरिष्ठ	४१०	११२	गवाश	६५	९	गालव	१११	३३
गरी	१२२	६६	गवाशी	१५०	१५६			
गरुड	६	२६	गवीश्वर	३१०	५८	गिरि	{ ६६	१
गरुडध्वज	६	१६	गवेष्टु, टी.	२६५	२५		{ ४१७	११
गरुडाम्रज	३१	३२	गवेष्टुका, टी.	२६५	२५	गिरिकर्णी	१३३	१०४
गरुत	१६७	३६	गवेष्टु	२६५	२५	गिरिका	१५६	१२
गहस्त्	{ १६६	२६	गवेषुका	२६५	२५	गिरिज	{ ३२८	१००
	{ १६६	३४	गवेषणा, टी.	२३१	३२		{ ३३०	१०४
गर्गीरी	{ ४६१	६५	गवेषणा	२३१	३२	गिरित, टी.	४०६	११०
	{ ३१६	७४	गवेषित	४०६	१०५	गिरिमलिका	१२१	६६
गर्जित	{ २४	८	गव्य	३०७	५०	गिरिश	६	३१
	{ २५३	३६	गव्या	३११	६०	गिरीस	६	३१
गर्त	६८	२	गव्यूति	६३	१८	गिर्	४७	१
गर्दभ	३१७	७७				गिरा	४७	१
गर्दभारुड	११४	४३	गहन	{ १०२	१	गिलि	४१७	११
गर्द्धन	३६४	२२		{ ३१४	८५	गिलि	४०६	११०
गर्भ	{ १८१	३६	गहर	{ १००	६	गिलित	४०६	११०
	{ ५००	१४४		{ ५२४	१६२	गीत	५५	२६
गर्भक	२१७	१३५	गहेय	{ ३२५	६४	गीर्ण, टी.	४०६	१०६
गर्भीगार	६५	८		{ ५१०	१६४	गीर्णि	४१७	११
गर्भीशय	१८१	३८	गहेषुकी	१३७	११७	गीर्वाण	३	६
गर्भिणी	१७६	२२	गाढ	२०	६७	गीष्पति	२६	२४
गर्भोपधातिनी	३१४	६६	गाथिक्य	१७६	२२	गीर्पति	२६	२४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
गुण्गुलु	११२	३४	शब्दः	२६	२४	गृहयालु	३६६	२७	
गुच्छ	८०६	१६	गुह	२२२	७	गृहस्थूण	६००	३०	
	२१३	२१		५१४	१७१	गृहाराम	१०२	१	
	४४७	२५	गुर्विष्णी	१७६	२२	गृहावग्रहणी	६६	१३	
गुच्छक, टी.	१०६	१६	शुल्क	११३	७२	मृहिन्	२२०	३	
गुच्छार्घ, टी.	२०७	१०५		१०४	६	गृद्यक	१६९	४३	
गुज्जा	१३१	६८	शुल्म	१११	६६	मेन्दुक	२१८	१३८	
गुड	४५३	४९		२७०	८१	गेह	६४	४	
गुडपुन्न	१०९	२७		५०२	१५१	गैरिक	१०१	८	
गुडफल	११०	२८	गुलिमनी	१०४	६		४३७	१२	
गुडा	१३४	१०५	गुवाक	१५४	१६६	गैरेय	३३०	१०४	
गुडची, टी.	१२७	८२	गुह	१२	३६	गो	३११	६०	
गुडची	१२७	८२		१००	६		३१३	६६	
	२४६	१९	गुहा	१३०	६३		४४५	३०	
	२७२	८५		गुवा	५०९	१६३	गोकरणक	१३२	६६
गुण	२१६	२८		गुव्यक	४	११	गोकर्ण	१५८	१०
	३४५	२७	गुव्यकेश्वर	२०	६८		१६८	८३	
	४५६	५४	गूढ	३१७	८६	गोकर्णी	१२७	८४	
गुणवृश्क	७६	१२	गूढपद, टी.	७०	७	गोकर्णी	११०	५८	
गुणित	३१६	८८	गूढपाद्	७०	७	गोकुल	३१०	५८	
गुरिडत	३१७	८९	गूढपुरुष	४४४	१३	गोक्खरक	१३२	६६	
गुरस	१०६	१६	गूथ	११२	६८	गोचर	४४	८	
	टी. २०६	१०५	गूत	४००	१६६	गोजिहा	३३	११९	
गुरसक	१०६	१६	गूण, टी.	४१७	११	गोङ्गम्बा	१५०	१५६	
गुरसार्व	२०६	१०५	गूवाक, टी.	१५४	१६६	गोण्ड	५६०	१८	
गुद	११४	७३	गृजन	१४७	१४८		६६	१	
गुन्द्र	१५२	१६२	गृन्धु	३६४	२२	गोत्र	२२०	१	
गुन्द्रा	११८	५५	गृभ	१६२	२१		५२२	१८६	
	१५१	१६०	गृधसी	५८५	१०	गोत्रभिद्	१३	४२	
गुस	३१७	८६	गृष्णि	१४८	१५१	गोत्रा	८८	३	
	४०६	१०६	गृह	६४	४		३११	६०	
गुसि	४६९	८१		५५२	२४७	गोदारण	२६०	१४	
गुफित, टी.	३१५	८६	गृहगोधा, टी.	१५६	१२	गोदुह, टी.	३१०	५७	
गुम्फ	४६८	१४१	गृहगोधिका	१५६	१२	गोदुहू	३१०	५७	
गुम्फित, टी.	३१५	८६	गृहपति	२४५	१५	गोदन	३१०	५८	
गुरण	४१७	११							

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गोथा	२७१	८४	गोलोमी	{ १३३ १५१	१०२ १५६	ग्रस्त	{ ५३ ४०६	२० १११
गोधायदी	१३८	११६		{ ३३३	१११	ग्रह	{ ३४ ४१५	६ ८
गोधि	२०१	६२	गोवन्दनी	{ ११८	५५	ग्रहण	{ ५५१ १८७	२४५ ५५
गोधिका	७६	२२	गोवन्दनी, टी.	{ ६	१६	ग्रहणीरुक्	१८७	५५
गोधिकात्मज	१५७	६	गोविन्द	{ ४७८	६८	ग्रहणति	२०	३०
गोधूम	२६२	१८	गोशाल	६०७	४०	ग्रहीतृ	३६६	२७
गोर्नर्ड	१४२	१३२	गोशीर्ष	२१६	१३१	ग्राम	{ ६८ ५०३	१६ १५०
गोनस	६६	४	गोष	६१	१३	ग्रामणी	४५७	५६
गोप	{ २४२ ३१०	{ ७ ५७	गोषी	२२५	१५	ग्रामतश्च	३३७	६
	{ ४६६	१३७	गोष्ठद	४७९	१०१	ग्रामता	४२१	४२
गोपति	३१२	६२	गोसंख्य	३१०	५७	ग्रामाधीन	३३७	६
गोपरस	३३०	१०४	गोस	३३०	१०४	ग्रामान्त	६८	२०
गोपा, टी.	१३६	११२	गोस्तना	२०६	१०५	ग्रामीणा	१३०	६४
गोपानसी	६७	१५	गोस्तनी	१३४	१०७	ग्राम्य	५३	१६
गोपायित	४०६	१०६	गोस्थानक	६१	१३	ग्राम्यधर्म	२३६	५७
गोपाल	३१०	५७	गौतम	५	१५		{ ६६ १००	१ ४
गोपी	१३६	११२	गौधार	१५७	६	ग्रावन्	{ ४८५	११२
गोपुर	{ ६७ १४२	{ १६ १३२	गौधेय	१५७	६		{ ३०६	५४
	{ ५२३	१६१	गौवेर	१५७	६	ग्रास	७६	२१
गोप्य, टी.	३४१	१७	गौर	{ ४५ ४६	१३ १४	ग्राह	{ ७६ ४१५	२१ ८
गोप्यक	३४१	१७	गौरा	५२७	१६८	ग्राहित्	१०७	२१
गोप्त्	३१०	५८	गौरी	{ ११ १७२	३८	ग्रीवा	२००	८८
गोप्य	३०७	५०	गौष्ठीन	६१	१३	ग्रीष्म	३७	१८
गोमात्रा	१५६	५	ग्रथित	३६५	८६	ग्रीव,	२०६	१०४
गोमिन्	३१०	५८	ग्रन्थ	४७६	८५	ग्रीवेय,	२०६	१०४
गोरण, टी.	४१७	११	ग्रन्थि	१५२	१६२	ग्रीवेयक	२०६	१०४
गोरस	३०८	५३	ग्रन्थिक	३३२	११०	ग्रलस्त	४०६	१११
गोर्द	१६१	६५	ग्रन्थित,	३६५	८६	ग्रलह	३५२	४५
गोल	५६२	२०	ग्रन्थित,	१४२	१३२	ग्रलान	१८८	४८
गोलक	१८०	८६	ग्रन्थिपर्ण	११२	३७			
गोला	३३२	१०८	ग्रन्थित	{ १२५	७७			
गोलिह, टी.	११३	३९		{ ११२	३७			
गोलीढ	११३	३६		{ १२५	७७			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ग्लास्तु	१८८	५८	घुटिका	१६३	७२	चक्मदैक	१४७	१४७
ग्लौ	२६	१४	घुटी	१६३	७२	चकला	१५१	१६०
(घ)			घुण	५९०	१८	चकवर्तिन्	२४०	२
घट	२६८	३२	घृणित	३६८	३२	चकवर्तिनी	१४६	१५३
घटना	२८०	१०७	घृणा	{ ४२८	३२	चकवाक	१६२	२२
घटा	२८०	१०७	घृणि	{ ४५८	५८	चकवाड, टी.	२३	६
घटिक, टी.	२७७	६७	घृत	{ ४०८	५२	चकवाल	{ ६६	२
घटीयन्त्र	३४५	२७	घृषि	३१	३३	चक्राङ्ग	१६३	२३
घट, टी.	५६१	१८	घृत	{ ४७०	८३	चक्रांगी	१२८	८६
घणटारथ	९३	१८	घृषि	१५५	२	चक्रिक, टी.	२७७	६७
घणटापाटलि	११३	३९	घोड, टी.	२५७	४३	चक्रिन्	७०	७
घणटारवा	१३४	१०७	घोटक	२५६	४३	चक्रीवत्	२१७	७७
	{ २४	७	घोणा	{ २००	८६	चक्षुश्वरस्	७०	७
	५७	४	घोणी	{ २५६	४६	चक्षु	२००	६३
घन	{ ५८	९	घोणा	{ ११२	३७	चक्षुस्	२००	६३
	२७४	११	घोणा	{ १५४	१६४	चकोरक	१६६	३५
	३८५	६६	घोर	६२	२०	चञ्चल	३८९	७५
	४८७	११८	घोष	६८	२०	चञ्चला	२४	६
घनरस	७३	५	घोषक	१३८	११७	चञ्चु	{ ११७	५१
घनसार	२१५	१३०	घोषणा	५१	१२		{ १६७	३६
घनाघन	४८७	११७	घ्राण	{ २००	८६	चञ्चू, टी.	१६७	३६
घर्म	{ ६६	३३	घ्राण	{ ३९७	६०	चटक	१६१	१८
	{ ५०३	१५१	घ्राणतप्तण	४५	११	चटका	१६१	१८
घस्मर	३६३	२०	घ्रात	३६७	६०	चटकाशिरस्	३३३	११०
घस्त्र	३२	२	घ्राण	{ ५५४	२५०	चटिकाशिरस्	३३३	११०
घाटा	२००	८८	घ	{ ५६६	५	चटिकाशिरस्	३३३	११०
घाटिक, टी.	२७७	६७	च	{ १६२	२२	चणका	२६२	१८
घाणिटक	२७७	६७	चक्र	{ २६१	५६	चणडा	३६८	३२
घात	२८३	११५		{ २६४	७८	चणडा	१४१	१२८
घातुक	{ ३६६	२८		{ ५२३	१११	चणडात	१२५	७६
	३७५	४७				चणडातक	२११	११६
घास	१५४	१६७	चक्रकारक	१४१	१२६	चणडाल	{ २२५	४
घु	५८८	१५	चक्रपाणि	६	२०		{ ३४२	१६
घुट	१६३	७२						
घुटि	१६३	७२						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चरणालिका, टी.	३४७	३१	चपट	१६८	८४	चर्मकार	३३७	७
चरणालवलकी	३४७	३१	चपल	{ १६९ ३२८	६५ ६६	चर्मकृति	२३५	४६
चरिड	११	३७	{ ३७४	४६	चर्मन्	२७४	६०	
चरिडका	११	३७	चाला	{ २४ १३१	६	चर्मप्रभेदिका	३४१	३४
चरणी	३१५	७०	चपेट	१६८	८४	चर्मप्रसेविका	३४८	३३
चतुशशाल	६४	६	चभर	१५८	१०	चर्मिन्	{ ११५ २६७	४६ ७१
चतुशराला, टी.	६५	६	चमरिक	१०८	२२	चर्या	२३२	३५
चतुर	३४२	१६	चमस	६०४	३५	चर्वित	४०६	११०
चतुरक्षुल	१०८	२३	चमसी	५८५	१०	चर्पिणी	१७३	१०
चतुरव्दा	३१४	६८	चमू	{ २६६ २७०	७८ ८१	चलदल	१०७	२०
चतुर्हाययणी	३१४	६८	चमूरु	१५८	६	चल	३८६	७४
चतुरानन	५	१६	चम्पक	१२०	६३	चलन	३८६	७४
चतुर्भेदः	२४०	५८	चय	{ ६३ १६८	३ ४०	चलाचल	३८६	७४
चतुर्भुज	६	२०	चर	{ २४४ ३८६	१३ ७४	चलित	२७६	६६
चतुर्युग, टी.	५८०	३	चरक	६०२	३३	चविक	१३१	६८
चतुर्वर्ग	२३६	५७	चरण	१६३	७१	चविका, टी.	१३२	६८
चतुर्पथ	६२-	१७	चरणायुध	१६०	१७	चवी, टी.	१३२	६८
चत्वर	{ ९६ २२६	१३ १८	चरम	३९२	८१	चव्य	१३१	६८
चन	५६४	३	चरमक्षमाभृत्	६६	२	चव्या, टी.	१३२	६८
चन्द, टी.	२५	१३	चराचर	३८६	७४	चषक	३५२	४३
चन्दन	२१६	१३१	चरिष्णु	३८६	७४	चपाल	२२६	१८
चन्द्र	{ २५ १४६ ५२३	१३ १४६ १६१	चरु	२२७	२२	चाक्रिक	२७७	६७
चन्द्रक	१६५	३१	चर्ची	५८५	१०	चाङ्गी	१४५	१४०
चन्द्रभागा	{ ८३	३४	चर्चा	{ ४२ २१२	२	चाटकैर	१६१	१८
चन्द्रभागी, टी.	{ ८३	३४	चर्म	२७४	६०	चाणकीन, टी०	२८८	८
चन्द्रमस्	२५	१३	चर्मक्षा	१४६	१४३	चाणडाल	{ ३३५ ३४२	४ २०
चन्द्रवहीरी, टी.	१४४	१३७	चर्पट, टी.	१६८	८४	चाणडालिका	३४७	३१
चन्द्रवताला	१५०	१२५	चर्म	२७४	६०	चातक	१६०	१७
चन्द्रशेखर	६	२०	चर्मक्षा	१४६	१४३	चातुर्वर्ण	२२०	२
चन्द्रसंज्ञ	२१५	१३०	चर्मक्षा	१४६	१४३	चाप	२७१	८३
चन्द्रहास	२७३	८६	चर्मक्षा	१४६	१४३	चामर	२५१	३१
चन्द्रिका	२६	१६	चर्मक्षा	१४६	१४३			

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
चामरा, टी०	२५२	३१	चित्र	४७	१७	चिरे, टी०	५६३	१
चामीकर	३२५	६५	चित्र	६२	१६	चिरेण, टी०	५६३	१
चाम्पेय	१२०	६३	चित्र	५२१	१८७	चिलिचिम	७८	१८
	१२१	६५	चित्रक	११७	५१	चिलीचिम	७८	१८
चार	२४४	१३	चित्रक	१२६	८०	चिलीचिमि	७८	१८
	४१६	१४	चित्रकर	२१३	१२३	चिह्न	१६२	२१
चारटी	१४६	१४६	चित्रकृत्	१०६	२७	चितु, टी०	२०१	६०
चारण	३३६	१२	चित्रतण्डुला	१३४	१०६	चितुक	२००	६०
चारु	३७८	५२	चित्रपर्णी	१३०	६२	चिह्न	२६	१७
चार्चिक्य	२१२	१२२	चित्रभातु	१७	५६	चीन	१५८	६
चार्म, टी०	२६१	५४		३०	३०	चीर	६००	३१
चार्मण	४३२	४३		४८४	११२	चीरी	१६४	२८
चार्मण, टी०	४३२	४३	चित्रशिसगिंडन	२६	२४	चीरुका	१६४	२८
चाल, टी०	६७	१४	चित्रशिसगिंडन्	२६	२७	चीवर	६००	३१
चालन, टी०	२६५	२६	चित्रा	१२८	८७	चुक	१४५	४१
चालनी	२६५	२६		१५०	१५६		३००	३५
चाप	१६०	१६	चिन्ता	६४	२६	चुकिका	१४५	१४०
चिकित्सक	१८८	५७	चिन्तिया, टी०	६४	२६	चुचुक	१६५	७७
चिकित्सा	१८५	५०	चिपिट, टी०	३०६	४७	चुल्ल	१८६	६०
चिकिर्षा, टी०	५८१	४	चिपिटक	३०६	४७	चुल्लि	२६७	२६
चिकुर	२०२	६५	चिरम, टी०	५६३	१	चुल्ली	२६७	२६
	३७४	४६	चिरक्रिय	३६१	१७	चुलूपी, टी०	७८	१८
चिकण	३०५	४६	चिरणटी	१७३	६	चूचुक	१६५	७७
चिकस	६०४	३५	चिरन्तन	३६१	७७	चूडा	१६५	३१
चिंचा	११४	४३	चिररात्राय	५६३	१		२०३	१७
चित्	४२	१	चिरविल्व	११६	४७	चूडामणि	२०५	१०२
	५६४	३	चिरसूता	३१५	७१	चूडाला	१५१	१६०
चिता	२८३	११७	चिरस्य	५६३	१	चूत	१११	३२
चिति	२८३	११७	चिरात्, टी०	५६३	१	चूर्ण	२१७	१३४
चित्त	४२	३१	चिरात्‌तिक्त, टी०	१४६	१४३		२७७	६६
चित्तविभ्रम	६३	२६	चिराम	५६३	१	चूर्णकुन्तल	२०३	६६
चित्तसमुच्चति	६२	२२	चिरिसटी, टी०	१७३	६	चूर्ण	५८४	६
चित्ताभोग	४२	२	चिरिविल्व	११६	४७	चूर्णी	५८४	६
चित्या	२८३	११७						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नूलिका	२५४	३८	(छ)			बादन	२५	१३
नूपा, टी०	२५६	४२	छग, टी०	३१७	७६	बादित	४०१	६८
चैट, टी०	३४१	१७	छगत	३१७	७६	बान्दस	२२१	६
चेटक	३४१	१७	छगलक	३१७	७६	बाया	५११	१६६
चेटिका, टी०	३४१	१७	छगला, टी०	१४४	१३७	छित	४०५	१०३
चेटी	६०	१५	छगलांघी, टी०	१४४	१३७	छिद्र	६८	२
चैड, टी०	३४१	१७	छगलांघी	१४४	१३७	छिद्रित	४०२	६६
चैडक, टी०	३४१	१७	छत्व	२५१	३२	छित्र	४०५	१०३
चैडी, टी०	३४१	१७	छत्र	२५१	३२	छित्ररुहा	१२७	८२
चैत	४२	३१		{ १३४	१०५	छुरिका	२७५	१२
चैत्	५७०	१२	छत्रा	{ १५४	१६७	छेक	१६६	४३
चैतकी	११६	५९		{ ३०१	३७	छेदन	४१४	७
चैतन	४१	३०	छत्राकी	१३७	११५	(ज)		
चैतना	४२	१	छद	{ १०५	१४	जक्षम	{ टी०	१८६
चैतस्	४२	३१		{ १६७	३६	जक्षमन्		५१
चैल	{ २१०	११५	छदन	१०५	१४	जगत्	{ ८६	६
	{ ५३३	२११	छदिस्	६७	१४		{ ४७२	८७
चैली	५३३	२११	छदन्	६४	३०	जगती	{ ८६	६
चैत्य	६५	७	छन्द	{ ४२२	२०		{ ४६८	७८
चैत्र	३६	१५		{ ४७६	६६	जगतौ	८६	६
चैत्रध	२१	७०		{ ३२७	२२	जगत्तौ	४६८	७८
चैत्रिक	३६	१५	छन्दस्	{ ४२२	२०	जगत्प्राण	१६	६२
चोच	{ १४३	१३४		{ ५४८	२४१	जगर	२६४	६४
	{ ६००	३०	छद	{ २४८	२२	जगल	३५१	४१
चोर	३४४	२४		{ ४०१	६८	जग्ध	४०६	१११
चोरपुणी	१४०	१२६	छर्दि	१८७	५५	जग्धि	३०६	५५
चोरिका, टी०	३४५	२४	छर्दी	१८७	५५	जघन	१६४	७४
चोल	२११	११८	छल	२८१	१०८	जघनेफला	१२०	६१
चोली, टी०	२११	११८	छवि	२७	१७	जघन्य	{ ३६२	८१
चौर, टी०	३४४	२४	छवी	३१	३४		{ ५१२	१६८
चौरिका, टी०	३४५	२४	छाग	३१७	७६	जघन्यज	{ १८३	४३
चौरी	३४५	२४	छागल	३१७	७६		{ ३३४	१
चौर्य	३४४	२५	छागी	३१७	७६	जङ्घम	३८६	७४
चौर्यिका	३४४	२५	छात	{ १८३	४४	जङ्घमेतर	३८६	७३
च्युत	४०५	१०४		{ ४०५	१०३	जङ्घा	१६३	७२
च्येत	४१६	१०	छात्र	२२४	११	जङ्घाकरिक	२६७	७३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जङ्गल	२६७	७३	जनि	४१	३०	जयन्त	१४	४६
जग्य	१०४	११	जनित्री, टी.	१७८	२६	जयन्ती	१२१	६५
	२०३	६७	जनी	१४६	१५३	जया	१२१	६५
	४५१	४५		१७३	६	जय्य	२६८	७४
जटाजूट	११	३५	जतुस्	४१	३०	जरठ	२६०	७६
जटामांसी	१४३	१२४	जन्तु	४१	३०	जरण	३००	३६
जटि, टी.	१११	३२	जन्तुफल	१०८	२२	जरत्	१८३	४२
जटिला	१४३	१३४	जन्म	४१	३०	जरद्रव	३११	६१
जटी	१११	३२	जन्मन्	४१	३०	जरद्रवी	३११	६१
जड्डल	१८५	४६	जमिन्	४१	३०	जरा	१८२	४१
जठर	१६५	७७		२४०	५८	जरायु	१८१	३८
	५२७	१६८	जन्य	२७६	१०३	जरायुन	३७७	५०
जठरा	१६५	७७		५१२	१६८	जल	७३	३
जड	२७	१६	जन्यु	४१	३०	जलज्ञम्, टी.	३४२	१६
	३७०	३८	जप	२३६	४७	जलजन	१०६	२८
जडा	१२८	८६		८०.४१८	१२	जलजन्तु	७८	२०
जतु	२१४	१२५	जपन, टी.	४१८	१२	जलधर	२४	७
	५८७	१३	जपा, टी.	१२५	७६	जलनिधि	७३	२
जतुक	३०२	४०	जमन, टी.	३१०	५६	जलनिर्गम	७४	७
जतुका	१६४	२६	जम्पती	१८१	३८	जलनीली	८५	३८
जतुका, टी.	१४६	१५३	जम्बाल	७५	६	जलपुष्पी	५९५	२३
	१६४	२६	जम्बीर	१०८	२४	जलप्राय	६०	१०
जतु, टी.	११६	७८		१२६	७६	जलभृत्, टी.	२४	७
जतुणी	१६६	७८	जम्बु	१०७	१६	जलमुच्	२४	७
जन	२४३	८	जम्बुक	१५६	५	जलव्याल	६६	५
जनक	१७८	२८		४३३	३	जलशुक्ति	७६	२३
जनज्ञम्	३४२	१६	जम्बू	१०७	१६	जलाधार	८०	२५
जनता	४३१	४२	जम्बूक, टी.	१५७	५	जलाशय	८०	२५
जनन	४१	३०	जम्भ	१०८	२४		१५३	१६४
	२२०	१	जम्भमेदिन्	१३	४३	जलूका, टी.	७६	२२
जननी	१७८	२६	जम्भल	१०८	२४	जलौकस्	७६	२२
जनपद	६०	८	जम्भीर	१०८	२४	जलौका, टी.	७६	२२
जनयित्री	१७८	२६		१२१	६६	जलौच्छास	७५	१०
जनश्रुति	५०	७	जय	२८१	११०	जलौरणी, टी.	७६	२२
जनार्हन	६	१६		४१८	१२	जलौकस्	७६	२२
जनाश्रय	६५	६	जयन	४१८	१२	जलौकप	७६	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जलौका	७२	२२	जातीकल	२१६	१३२	जिह्वा, टी.	२०१	६१
जल्पाक	३७०	३६	जातु	५६५	४	जिह्वा	२०१	६१
जल्पाकी, टी.	३७०	३६	जातुकृत्	१४६	१५३	जीन	१८३	४२
जल्पित	४०७	१०७	जातुधान, टी.	१८	६०	जीमूत	२४	७
जव	{ १६	६४	जातोक्ष	३११	६१	जीरक	{ १२२	६६
	{ २६७	७३	जातु	१६३	७२	जीर्ण	{ ४६१	६५
	{ २५७	४५	जाप, टी.	२३६	४७	जीर्णवस्त्र	३००	३६
जवन	{ २६७	७३	जावाल	३३८	११	जीर्णि	१८३	४२
	{ ४३०	३८	जामातु	१७६	३२	जीव	२१०	११५
जवनिका	२१२	१२०	जामि	५०३	१५१	जीव	४१५	९
जवापुष्प	१२५	७६	जाम्बव	१०७	११	जीवक	{ २६	२४
जवाधिक	२५७	४५	जाम्बूनद	३२५	६५		{ २८४	११६
जहुतनया	८२	३१	जायक	२१४	१२५	जीवक	{ ११५	४४
जागर	२६४	६४	जाया	१७१	६		{ १३५	१४२
जागरण, टी.	४२१	१६	जायाजीव	३३९	१२	जीवजीव	१६६	३५
जागरा	४२१	१६	जायापती	१८१	३८	जीवन	{ ७३	३
जागरितु	३६८	३२	जायु	१८५	५०		{ २८५	१
जागरूक	३६८	३२	जार	१८०	३५	जीवना	२८५	१
जागर्ति, टी.	४२१	१६	जारज	१८०	३६	जीवनी	१४५	१४२
जागर्या	४२१	१६	जाल	{ ७७	१६	जीवनीय, टी.	७३	३
जाग्रिया, टी.	४२१	१६		{ ५३२	२०६	जीवनीया	४४५	१४२
जाङ्गतिक, टी.	७१	११	जालक	१०६	१६	जीवनौपध	२८५	१२०
जाङ्गतिक	७१	११	जालिक	{ ३३६	१४	जीवन्तिका	{ १२७	८२
जाङ्गिक	२६७	७३		{ ४४०	२०		{ १२७	८३
जाटिः, टी.	६०५	३८	जाली	१३८	११८	जीवन्ती	१४५	१४२
जात	४१	३१	जालम	{ ३४०	१६	जीवा	१४५	१४२
जातवेदस्	१६	५३		{ ३६१	१७	जीवातु	२८५	१२०
जातरूप	३२५	६५	जिङ्गी	१२६	६०	जीवान्तक	३३६	१४
जातापत्या	१७५	१६	जिघत्सु	३६३	२०	जीविका	२८५	१
जाति	{ ४१	३१	जित्वर	२६८	७७	जीवितकाल	२८५	१२०
	{ १२३	७२	जिन	४	१३	जुगुसा	५१	१३
	{ ४६६	७५	जिञ्चु	{ १३	४२	जुह	४४४	१३७
जातिकल, टी.	२१६	१३२		{ २६८	७७	जुहा, टी.	१४४	१३७
जाती, टी.	२१६	१३२	जिल्ल	{ ३८८	७१	जुहु, टी.	२२८	२५
जातीकोश	२१६	१३२		{ ५०३	१५२	जुहू	२२८	२५
जातीकोष, टी.	२१६	१३२	जिह्वग	७०	८	जूति	४३०	३८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ज्ञाति	४३०	३८	ज्योतिरिक्षण	१६४	२८	यिष्टिभक	१६६	३५
ज्ञाप, ई.	६०४	३५	ज्योतिषिक,	२४५	१४	टीका	५८३	७
जृम्भ	६६	३५	ज्योतिष्मती	१४८	१५०	दुराटुक	११८	५६
जृम्भण	६६	३५	ज्योतिस्	५४७	२३६	(ड)		
जृम्भा	६६	३५	ज्योत्स्ना	२६	१६	डमर	४१९	१४
जेतु	{ २६८	७४	ज्योत्स्नी	{ ३३	५	डमरु	५८	८
	{ २६८	७७		{ १३८	११८	डमरुक, ई.	५८	८
जेमन	३०६	५६	ज्यौतिषिक	२४५	१४	डमर	२८१	१०८
जेय	२६८	७४	ज्वर	{ १८८	५६	डथन	२६०	५२
जैत्र	२६८	७४		{ ४३०	३८	डहु	११६	६०
	{ २६	१४	ज्वलन	१६	५३	डामर, ई.	४१९	१४
जैवातुक	{ ३५७	६	ज्वाल	१७	५७	डिरिडम	५८	८
	{ ४३८	११	ज्वाला, ई.	१७	५७	डिंगडीर, ई.	३३१	१०५
जैवातुका	३५७	६	(भ)			डिम्ब	४१९	१४
जोङ्क	२१४	१२६	झटा	१४०	१२७	डिम्ब	{ १६८	३८
जोषम्	५५६	२६०	झटामला	१४०	१२७		{ ४१६	१४३
ज्ञ	{ २२१	५	झटिति	५६३	२	डिम्बा	१८२	४१
	{ ४४६	४०	झर	१००	५	डुरडुम	६६	५
ज्ञपित	४०१	६८	झर्झर	५८	८	डुलि, ई.	८०	२४
ज्ञस	४०१	६८	झल्लरी	५८५	१०	(ढ)		
ज्ञसि	४२	१	झष	७८	१७	ढका	५७	६
ज्ञातसिद्धान्त	२४५	१५	झां	{ ७८	१६	(त)		
ज्ञाति	१८०	३४		{ १३७	११७	तक	३०८	५३
ज्ञात्	३६७	३०	झाटल	११३	३६	तश्वक	४३३	४
ज्ञातेय	१८०	३५	झाटलि	६०५	३८	तक्षन्	३३७	६
ज्ञान	४४	६	झाटामला, ई.	१४०	१२७	तङ्ग	४३६	१०
ज्ञानिन्	२४५	१४	झावुक	११४	४०	तट	७४	७
ज्या	{ ८८	२	फिएटी.	१२५	७५	तयाक, ई.	८१	२८
	{ २७२	८५	फिलिका	१६४	२८	तटिनी	८२	२०
ज्याधातवारण	२७१	८४	झीरका, ई.	१६४	२८	तटी	७४	७
ज्यानि	४१५	६	(ट)			तडाक, ई.	८१	२८
ज्यायसी	५५०	२४४		{ ३४६	३४	तडाग	८१	२८
ज्यायस्	{ १८३	४३	टङ्क	{ ४४१	२२	तचित्	२४	९
	{ ५५०	२४४		{ ६०२	३३	तचित्वत्	२४	७
ज्यैष्ठ	४५३	४८	टङ्कण्ठि	२४३	७	तरण्डक	६०२	३३
ज्यैष्ठ	३७	१६	टिष्टिभ	१६६	३५	तरण्डल	१३४	१०६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तण्डुलीय	१४३	१३६	तन्त्रक	२०६	११२	तरणि	३०	३०
तत्	५६४	३	तन्त्रवाप, टी.	३३६	६		७५	१०
तत्	{ ५७	४	तन्त्रवाय, टी.	१५६	१३		१२४	७३
	{ ३९५	८६	तन्त्रिका	१२७	८२	तरणी, टी.	७५	१०
ततः	५६४	३	तन्द्रा, टी.	६७	३७	तरपरण	७६	११
तत्काल	२५१	२६	तन्द्रि	{ ६७	३७	तरत्त	{ २०५	१०२
तत्क्रिय	२६२	१६	तन्द्री	{ ५२०	१८५		{ ३८६	७५
तत्पत्री	३०२	४०	तपःझेशसह	२३४	४२	तरत्ता	३०७	५०
तत्पर	३५८	६	तप	२७	१६	तरस्	{ १६	६४
तत्त्व	५८	६	तपन	{ २०	३१		{ २७८	१०२
तत्त्व	५८	६		{ ७१	१	तरस	१६०	६३
तथा	५६८	६	तपनीय	२२५	६४	तरस्त्विन्	{ २६७	७३
तथागत	४	१३	तपस्	{ ३६	१५		{ ४१५	१३५
तथ्य	५४	२२		{ ५४८	२४१	तरि	७५	१०
तदा	५७७	२२	तपस्य	३६	१५	तरी, टी.		
तदात्त्व	२५१	२९	तपत्विन्	२३४	४२	तरु	१०३	५
तदानीम्	५७७	२२	तपस्त्विनी	१४३	१३४	तरुण	१८३	४२
तनय	१७८	२७	तम	४१	२९	तरुणी	१७२	८
तनया, टी.	१७८	२७	तमस, टी.	६८	३	तर्क	४३	३
	{ १६३	७१		{ २६	२६	तर्कारी	१२१	६५
ततु	{ ३८३	६१	तमस्	{ ६८	३	तर्जनी	१६७	८१
	{ ३८५	६६		{ ५४८	२४०	तर्णक	३११	६१
	{ ४८८	१२०	तमस्त्विनी	३३	४	तर्दू	२६६	३४
ततुत्र	२६४	६४	तमा	३३	४		{ २२५	१४
तत्	१६३	७१	तमाल	{ १२२	६८	तर्पण	{ ३०६	५६
तत्त्वकृत	४०२	८६		{ ६०२	३३		४१२	४
तत्त्वतपात्	{ १६	५३	तमालत्व	२१३	१२३	तर्मन्	२२६	१६
तत्त्वतपाद्			तमिस	६८	३		{ ६४	२८
तत्त्वरूप	{ १६७	३६	तमिसा	३३	५		{ ३०६	५५
	{ २०४	६६	तभी	३३	४	तर्ष		
तन्त्र	३४६	२८	तमोतुद	४७६	६६		{ २७१	८४
तन्तु	३४६	२८	तमोपह	५५२	२४७	तल	{ ५३३	२११
तन्तुभ	२६१	१७	तरछ	१५५	१	तला	२७१	८४
तन्तुवाय	{ १५६	१३	तरङ्ग	७४	५	तलिन	४६४	१३४
	{ ३३६	६	तरङ्गिणी	८२	३०	तल्प	४६७	१३८
तन्त्र	५२५	११४	तरण	२५६	४२	तखज	४०	२७
				६		तष्ट	४०२	६६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तसर, टी.	४२४	२४	तालमूलिका	१३८	११६	तिरोधान	२५	१३
तस्कर	२४४	२४	तालवृन्त, टी.	२१६	१४०	तिरोहित	२८२	११२
ताणडव	{ ५८ ६०३	१० ३४	तालवृन्तक	२१६	१४०	तिर्यच्	३६६	३४
तात	१७८	२८	तालाङ्क	७	२४	तिल	२६२	१६
तान्त्रिक	२४५	१५	तालि, टी.	{ १४० १५४	१२७ १६६	{ ११४ १८५	४०	४६
तापन, टी.	३०	३१	ताली	{ १५४ १६६	१२७	{ १११ २१३	६५	१२३
तापस	२३४	४२	तालु	२०१	६१	{ ३०४	४३	
तापसतरु	११५	४६	तावत्	५५६	२५५	२१३		
तापिच्छ	१२२	६८	तिक्त	४४	६	तिलकालक	१८५	४६
तापिज्ज, टी.	१२२	६८	तिक्तक	१४६	१५५	तिलपर्णी	२१६	१३२
तामरस	८५	४०	तिक्तशाक	१०६	३५	तिलपिञ्ज	२६२	१६
तामलकी	१४०	१२७	तिग्म	३२	३५	तिलपेज	२६२	१६
तामसी	३३	५	तिहउ	२६५	२६	तिलित्स	६६	५
ताम्रक	३२६	६७	तितिशा	६३	२४	तिल्य	२८७	७
ताम्रकर्णी	२३	५	तितिक्षु	३६८	३१	तिल्व	१११	३३
ताम्रकुट्टक	३३७	८	तितिर, टी.	१६६	३५	{ २८ ५०६	२२	१५६
ताम्रनूड	१६०	१७	तितिरि	१६६	३५	११८	५७	
तामूलवस्त्री	१३६	१२०	तिथि	३२	१	तिष्य	{ २८ ५०६	१५६
तामूली	१३६	१२०	तिनिश	१०६	२६	११८	५७	
तार	{ ५६ ५१६	२ १७५	तिनितिडी	११४	४३	{ ३२७ ४५९	६८	६०
तारकजित्	१२	४०	तिनितिडीक	३००	३५	३१		
तारका	{ २८ २०१	२१ ६२	तिन्दुक	११३	३८	तीक्षणगन्ध	१११	३१
तारा	२८	२१	तिन्दुकी	५८३	८	तीक्षणगन्धक	१११	३१
तारुसय	१८२	४०	तिमि	७८	१६	तीर	७४	७
तार्क्ष्य	{ ८ ५०६	२६ १५४	तिमिङ्गिलादि	७८	२०	तीर्थ	४७५	६३
तार्क्ष्यशैल	३२६	१०२	तिमित	४०६	१०५	तीव्र	२०	६७
ताल	{ ५८ १५४ १६८	६ १६८ ८३	तिमिर	६८	३	तीव्रवेदना	७२	३
तालपत्र	२०५	१०३	तिरस्	{ ५६२ ५६६	२६५ ६	{ ५५४ ५६६	२५१	५
तालपर्णी	१२६	१२३	तिरश्ची	३६९	३४	{ ५७३	१५	
			तिरस्करिणी	२१२	१२०	१०६	१०६	२५
			तिरस्करिणी, टी.	२१२	१२०	१४४	१३६	
			तिरस्किया	६२	२२	१८८	३८०	५६
			तिरीट	{ १११ ६००	३३ ३०	१४१	१२८	
						२००	८६	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तुण्डकेरी	१४४	१३६	तुली, टी.	३४८	३२	तुण्डवन	१५१	१६०
तुण्डकेरी	{ १३७	११६	तुल्य	३५०	३६	तुण्डराज	१५४	१६८
	{ १४४	१३६	तुल्यपात	३०९	५५	तुण्डस्त्व	१२२	६६
तुण्डभ	१५६	६१	तुवर	४४	६	तुण्डय	१५४	१६८
तुण्डल	१८६	६१	तुवरिका	१४२	१३१	तृतीयप्रकृति	१८१	३६
तुथ	३२६	१०१	तुष	{ ११८	५८	तृतीयाकृत	२८८	६
तुथा	{ १३०	६५		{ २१४	२२	तृतीयप्रकृति	१८१	३६
	{ १४०	१२५	तुषार	{ २७	१८	तृप	४०५	१०३
तुथाज्ञन	३२६	१०१		{ २७	१९	तृसि	३०६	५६
तुन्द	१६५	७७	तुषित	२	१०	तुफला, टी.	२३३	१११
तुन्दपरिमार्ज	३४१	१८	तुष्णीक	३७१	३६	तुषा, टी.	६४	२७
तुन्दपरिमूज	३४१	१८	तुष्णीशील	३७१	३६	तुषित, टी.	३६४	२२
तुन्दिक	१८३	४४	तुस, टी.	११८	५८	तृष्	{ ६४	२७
तुन्दिर्	१८३	४४	तुस्त	६०३	३४		{ ३०६	५५
तुन्दिम, टी.	१८३	४४	तुहिन	२७	१८	तुष्णक, टी.	३६४	२२
तुन्दिल	१८३	४४	तूण	२७३	८८	तुष्णज, टी.	३६४	२२
तुच्छ	१४१	१२७	तूणा, टी.	२७३	८८	तुष्णा	४५८	५८
तुच्छाय	३३६	६	तूणी	२७३	८८	तेजन	१५१	१६१
तुवरिका	१४२	१३१	तूणीर	२७३	८८	तेजनक	१५२	१६२
तुमुर, टी.	२८०	१०६	तूवरी, टी.	१४२	१३१	तेजनी	१२७	८३
तुमुल	२८०	१०६	तूण	१६	६५	तेजस्	{ १६०	६२
तुम्बि	१४६	१५६	तूल	११४	४२		{ ५४६	२४३
तुम्बी	१४६	१५६	तूलपितृ, टी.	३३१	१०६	तेजित	३६८	६१
तुम्बुरी, टी.	३०१	३८	तूलिका	३४८	३२	तेन, टी.	५६६	६०
तुम्बुरु	३०१	३८	तूली	३४८	३२	तेम	४२६	२६
तुरग	२५६	४३	तूवर	{ ४४	६	तेमन	३०४	४४
तुरङ्ग	२५६	४३		{ ५१५	१७४	तैजसावर्तनी	३४८	३३
तुरङ्गम	२५६	४३	तूवरी, टी.	१४२	१३१	तैत्तिर	१६६	४३
तुरङ्गवदन	२१	७१	तूष्णीम्	५६८	६	तैलपथिक	२१६	१३१
तुरायण	४११	२	तूष्णीकाम्	५६८	६	तैलंपाता	५८२	६
तुरासाह	१३	४४	तूष्णीशील	३७१	३६	तैलपायिका	१६४	२६
तुरुक्क	२१५	१२८	तूष्णीक	३७१	३६	तैलीन	२८७	७
तुला	३२१	८७	तृष	{ १५३	१६५	तैष	३६	१५
तुलाकोटि	२०८	१०६		{ १५४	१६७	तोक	१७८	२८
तुलाकोटी	२०८	१०६	तुण्डुम	१५४	१६६	तोक्म	२६१	१६
तुलि, टी.	३४८	३२	तुण्डधान्य	२६५	२५	तोटक	६००	३०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तोच	{ २५५ २८६	४१ १२	विद्वा	३	७	च्युषण, टी.	३३३	१११
तोदन	२८६	१२	विद्वालय	२	६	च्यूषण	३३३	१११
तोमर	२७५	१३	विद्विवेश	३	७	वेता	{ २२७ ४६७	२० ७६
तोय	७३	४	विपथंगा	८२	३१	व्रोटि	१६७	३६
तोयपिष्ठली	१३५	१११	विपिष्टप, टी.	३	६	व्रोटी	१६७	३६
तोरण	६७	१६	विपुटा	{ १३४ १४०	१०८ १२५	च्यव्वा	३१४	६८
तौर्यक्रिक	५६	१०	विपुरी, टी.	१३५	१०८	च्यम्बक	१०	३३
त्यक्त	४०७	१०७	विपुरी, टी.	५८०	३	च्यम्बकसत्त्व	२०	६८
त्याग	२३०	२६	विपुर, टी.	५८०	३	च्यह, टी.	५८७	१२
त्रपा	६२	२३	विपुरान्तक	१०	३३	त्व	३६३	८२
त्रपु	३३०	१०५	विपुरी, टी.	५८०	३	त्वक्	{ १०५ १४३	१२ १३४
त्रप्स्य, टी.	३०८	५१	विफला	३३३	१११	त्वक्क्षीरी	३३२	१०६
त्रयी	४८	३	विफली, टी.	३३३	१११	त्वक्क्षपत्र	१४३	१३४
त्रयीधर्म	४८	३	विभराङ्गी	१३५	१०८	त्वक्पत्री, टी.	३०२	४०
त्रस	३८६	७४	वियामा	३३	४	त्वक्पत्री, टी.	१५०	१६०
त्रसर	४२४	२४	विराव, टी.	५६७	२५	त्वक्सार	१६०	६२
त्रस्त	३६६	२६	विलोकी, टी.	५८०	३	त्वच्	१६०	६२
त्रसु, टी.	३६६	२६	विलोचन	१०	३२	त्वच	१४३	१३४
त्राण	{ ४०६ ४१५	१०६ ८	विविक्रम	६	२०	त्वचा, टी.	१६०	६२
त्रात	४०६	१०६	विवर्ग	{ २३६ २४६	५७ १६	त्वचिसार	१५५	१६०
त्रायन्ती	१४८	१५०	विविष्प	२	६	त्वत्, टी.	३६३	८२
त्रायमाणा	१४८	१५०	विवृत्	१३४	१०८	त्वरा	४२५	२६
त्रास	६२	२१	विवृता	१३४	१०८	त्वरायण, टी.	४११	२
त्रिक	१६५	७६	विसंध्य	३३	३	त्वरि, टी.	४२५	२६
त्रिकक्तु	६६	२	विसीत्य	२८८	६	त्वरित	{ १६ २६७	६४ ७३
त्रिकटु	३२३	१११	विसोत्स्	८२	३१	त्वरितोदित	५३	२०
त्रिका	८१	२७	विहलय	२८८	६	त्वष्ट	४०२	६६
त्रिकूट	६६	२	विहायणी	३१४	६८	त्वष्ट	{ ३३७ ४५०	६६ ४२
त्रिखद्व	६०७	४१		{ १४० ३८३	१२५ ६२	त्विषाम्यति	३०	३०
त्रिखद्वी	६०७	४१	त्रुटि, टी.	{ ४५१ ३८३	४४ ६२	त्विप्	{ ३१ ५४५	३४ २३४
त्रिगण	२३६	५७		{ १४० ३८३	१२५ ६२	त्सरु	२७४	६०
त्रिगुणाकृत	२८८	६		{ ४५१ ४५१	४४ ४४			
त्रितक्ष	६०७	४१						
त्रितक्षी	६०७	४१						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
(द)			दहुण, टी.	१८६	५६	दरी	१००	६
दक, टी.	७३	४	दहुरेनिव्	१८६	५६	दरोदर, टी.	५१८	१८०
दंश	१६४	२७	दहू, टी.	१८६	५६	दहुर	८०	२४
दंशन	२६४	६४	दहूण, टी.	१८६	५६	दहुण	१८६	५६
दंशित	२६५	६५	दधित्थ	१०७	२१	दहुरेगी	१८६	५६
दंशी	१६४	२७	दधिकल	१०७	२१	दर्म, टी.	१८६	५६
दंशी	१५५	२	दधिसक्तु	३०६	४८	दर्पक	८	२५
दशन	२०१	९१	दतुन	४	१२	दर्पण	२१६	२४०
दक्ष	३४२	१६	दंत	{ २०१	६१	दर्भ	१५३	१६६
दक्षिण	३५८	८		{ ५८७	१२	दर्वि	२६६	३४
दक्षिणस्थ	२६३	६०	दन्तधावन	१८६	४६	दर्विका	१३८	११६
दक्षिणानि	२२६	१६	दन्तभाग	२५५	४०	दर्वी, टी.	२६६	३४
दक्षिणा, टी.	५७८	२३	दन्तशठ	{ १०७	२१	दर्वीकर	७०	८
दक्षिणात्, टी.	५७८	२३		{ १०८	२४	दर्श	{ ३४	८
दक्षिणाई	३५६	५	दन्तशठा	१४५	१४०		{ २३६	४८
दक्षिणीय	३५६	५	दन्तावत	२५२	३४	दर्शक	२४२	६
दक्षिणे, टी.	५७८	२३	दन्तिका	१४६	१४४	दर्शन	४२७	३१
दक्षिणेर्मन्	३४४	२४	दन्तिन्	२५२	३४	दल	१०५	१४
दक्षिणय	३५६	५	दन्दशक्	७०	८	दच	५३५	२१५
दग्ध	४०२	६१	दभ्र	३८३	६१	दविष्ठ	३८७	६६
दधिका	३०७	४६	दम	{ २४७	२१	दर्वीयस्	३८७	६६
	३१	३१		{ ४१२	३	दशनवासस्	२००	६०
दण्ड	{ २४७	२०	दमथ	४१२	३	दशना	२०१	६१
	२४७	२१	दमित	४०१	६७	दशपुर, टी.	१४२	१३१
	४५३	४६	दमुनस्	१७	५६	दशपूर, टी.	१४२	१३१
दण्डक, टी.	६०२	३३	दम्पती	१८१	३८	दशवल	५	१४
दण्डधर	१८	५६	दम्भ	६४	३०	दशमिन्	१८३	४३
दण्डनीति	४६	५	दम्भोलि	१४	४७	दशमीस्थ	४७५	६४
दण्डविकम्भ	३१६	७४	दम्य	३१२	६२	दशा	{ २०६	११४
दण्डाहत	३०८	५३	दया	६१	६८		{ ५४०	२२५
दण्ड, टी.	६०६	४४	दयालु	३६१	१५	दस्यु	{ २४४	११
दण्डिनी, टी.	६०६	४४	दयित	३७८	५३		{ ३४४	२४
दण्डिन्, टी.	६०६	४४	दर	{ ६२	२१	दस्त	१६	५१
दत्, टी.	२०१	६१		{ ५२५	१६३	दहन	१७	५५
दहु, टी.	१८६	५६	दरत्	५८४	६	दाशक, टी.	४३१	३६
दहु	१४७	१४७	दरिद्र	३७६	४६	दाशाय	१६२	२१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दाशायणी	२८	२१	दारुहरिद्रा	१३२	१०२	दिवोका	३	७
दाशिकन्था, टी.	५६८	२८	दारुहस्तक	२६६	३४	दिव्	२	६
दाक्षिण्य, टी.	३५६	५	दार्वाघाट	१६०	१७	दिवौकस्	२२	१
दाडिम	{ १२१ ६०७	{ ६४ ४२	दार्विका, टी.	{ १३८ ३२६	{ ११६ १०१	दिवौका	३	७
दाडिमपुष्पक	११६	४६	दार्वी	१३२	१०२	दिव्योपादक	३७७	५०
दाडिमी, टी.	६०८	४२	दाव	५३५	२१५	दिश्	२२	१
दाडिम्ब, टी.	१२१	६४	दाविक	८४	३६	दिशा, टी.	२२	१
दाएडपाता	५८२	६	दाश	७७	१५	दिश्य	२२	११
दात	४०५	१०३	दाशपुर	१४२	१३१	दिष्ट	{ ४१ ४५०	{ २८ ४२
दात्यूह	१६२	२१	दाशी	७७	१५	दिष्टान्त	२८३	११६
दात्र	२६०	१३	दास	{ ७७ ३४१	{ १५ १७	दिष्टा	५६६	१०
दान	{ २४७ २५३	{ २० ३७	दासी	१२४	७४	दिष्टा	३०६	४८
दानव	४	१२	दासेय	३४१	१७	दीक्षित	२२२	८
दानवारि	३	६	दासेर	३४१	१७	दीदिवि	३१६	३३
दानशौएड	३५७	६	दिग्म्बर	३७१	३९	दीधिति	३१	३३
दान्त	{ २३४ ४०१	{ ४२ ६७	दिग्ध	{ २७३ ३६७	{ ८८ ६०	दीन	३७६	४६
दान्ति	४१३	३	दित	४०५	१०३	दीनार	४३७	१४
दापित	३७१	४०	दितिसुत	४	१२	दीप	२१८	१३८
दाम	३१६	७३	दिधिषु, टी.	१७७	२३	दीपक	४३६	११
दामन्	३१६	७३	दिधिषु	१७७	२३	दीसि	३१	३४
दामनी	३१६	७३	दिन	३२	२	दीप्य	१३५	१११
दामोदर	६	१८	दिनान्त	३२	३	दीर्घकोशिका	३०	२५
दाम्भिक	४२९	१७	दिव	२	६	दीर्घकोषिका, टी.	३०	२५
दायाद	४७६	६६	दिवस	३२	२	दीर्घदर्शित	२२१	६
दायित, टी.	३७२	४०	दिवस्पति	१३	४२	दीर्घगुष्ठ	७०	८
दारक	४४१	२२	दिवाकर	३०	२८	दीर्घवृत्त	११८	५७
दारद	७१	११	दिवाकीर्ति	{ ३३८	१०	दीर्घसूत्र	३६१	१७
दारा	१७१	६		{ ३४२	१६	दीर्घिका	८१	२८
दारित	४०३	१००	दिविषद्	३	८	दुःख	७२	३
दारु	{ १०५ ११७	{ १३ ५३	दिविसत्	३	८		{ ५६५	२३
दारुण	६२	२०	दिवोकस्	{ ३ ५४५	{ ७ २३५	दुःप्रधर्षणी	१३७	११४
						दुःप्रधर्षणी, टी.	१३७	११४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दुःधमम्	५७२	१४	दुष्टु	५७५	१६	देवस्त्रात्	{ ८१	२७
दुःस्पर्श	१३०	६१	दुष्पत्र	१४१	१२८		{ १००	६
दुःस्पर्शी	१३०	६४	दुष्प्रधर्षिणी	१३७	११४	देवच्छन्द	२०६	१०५
दुकूल	२०६	११३	दुहितुःपति	१७६	३२	देवजग्धक	१५३	१६६
दुध	३०८	५१	दुहितुः	१७८	२८	देवता	३	९
दुधिका	१३२	१००	दूत	२४५	१६	देवताड	१२२	६६
दुडि	८०	२४	दूती	१७५	१७	देवत्व, टी.	२३८	५२
दुदुम	१४७	१४८	दूय	२४५	१६	देवदारु	११७	५४
दुन्दुभि	{ ५७	६	दूत	४०४	१०२	देवदयक्	३६९	३४
	{ ५००	.१४५	दूर	३८६	६८	देवदयन्	३६९	३४
दुरध्व	६२	१६	दूरदर्शिन्	२२१	६	देवत	{ ३५३	४५
दुरालभा	१३०	६२	दूर्वा	१५०	१५८		{ ४६०	१२४
दुरित	३९	२३	दूषिका	११२	६७	देववत्तम्	१०९	२५
दुरोदर	५१८	१८०	दूषी, टी.	११२	६७	देवभूय	२३८	५२
दुर्गी	२४६	१७	दूषीका	११२	६७	देवमातृक	६१	१२
दुर्गीत	३७६	४६	दूष्य	२१२	१२०	देवर	१७६	३२
दुर्गति	७१	१	दूष्या	२५६	४२	देवत	३३८	११
दुर्गन्ध	४५	१२		{ २०	६७	देवसभा	१५	४८
दुर्गसंचर	४२४	२५	दृढ	{ ३६०	७६	देवसायुज्य, टी.	२३८	५२
दुर्गा	११	३७		{ ४५५	५२	देवाजीव	३३८	११
दुर्जन	३७५	४७	दट्टसन्धि	३६०	७५	देवाजीवी	३३८	११
दुर्दिन	२५	१२	दति	५६१	१६		{ ५६	१३
दुर्दुम	१४७	१४८	दध	३६५	८६	देवी	{ १२७	८२
दुर्नामक	१८७	५४	दश	{ २०२	६३		{ १४२	१३३
दुर्नामन्	८०	२५		{ ५४०	२२६	देवी	१२७	८२
दुर्वल	१८३	४४	दधत्	१००	४	देवृ	१७६	३२
दुर्मनस्	३५८	८	दष्ट	२५१	३०	देश	६०	८
दुर्मृत	३७०	३६	दधरजस्	१७२	८	देशरूप	२४६	२४
दुर्वण्ण	३२६	६६	दधान्त	४६३	६६	देह	१६३	७१
दुर्विध	३७६	४९		{ २०२	६३	देहली	६६	१३
दुर्वद	२४४	१०	दष्टि	{ ४५१	४५	दैतेय	४	१२
दुलि	{ ८०	२४		{ ३	७	दैत्य	४	१२
दुली			देव	{ ५६	१३	दैत्यगुरु	२६	२५
दुश्चयवन	१३	४४		{ ५६	१३	दैत्या	१३६	१२३
दुष्कृत	३६	२२	देवकुम्भ	२१४	१२५	दैत्यारि	६	१६
दुष्ट	३७५	४७	देवकीनन्दन	६	२१	दैर्घ्य	२०६	११४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दैव	{ ४१ २८ २३७	२८ ५०	द्रवन्ती	१२८	८७	द्रोणादुषा	३१५	७२
दैवज्ञ	२४५	१४	द्रावण	{ ३२३ ४५६	६० ५६	द्रोणि, टी.	७६	६१
देवज्ञा	१७६	२०		{ ४६४ २२३	२२	द्रोणी	{ ७६ १३०	६१ ६५
दैवत	{ ३ ३८	६ २९	द्रव्य	{ ५०६ २२३	१६३ ६०	द्रोहचिन्तन	४३	४
देशिक	४४०	२०		{ ५६३ ५०६	१६३	द्रोणिक	२८८	१०
दोला	{ १३० २६०	६५ ५३	द्राक्	५६३	२	द्रन्द	{ १६८ ५३८	३८ २२१
दोपञ्ज	{ २२१ ४४६	५ ४०	द्राविष्ठ	४१०	११२	द्रयातिग	२३५	४४
दोषा	{ १६७ ५६६	८० ६	द्राव	२८२	१११	द्राःस्थ	२४२	६
दैपेक्षर्	३७४	४६	द्राविडक	१४३	१३५	द्रादशाङ्कल	१६८	८४
दोष्	{ ६६७ ५७७	८० १२	द्व	{ १०३ ५८६	५	द्रादशात्मन्	३०	२८
दोहद	६४	२७	द्रुकिलिम	११७	५३	द्रापर	{ ४३ ५१४	३ १७१
दोहदती	१७६	२१	द्रुवण, टी.	{ ६ २७४	१७	द्वार	६७	१६
दौकूल, टी.	२६१	५४	द्रुवन	२७४	६१	द्वारपाल	२४२	६
दौत्य, टी.	२४६	१६	द्रुण	१५९	१४	द्वारिक, टी.	२४२	६
दौवारिक, टी.	२४२	६	द्रुणि	७६	११	द्वास्थ	२४२	६
द्युति	{ २७ ३१	१७ ३४	द्रुणी	५८४	६	द्वारिथ	२४२	६
द्युती, टी.	२७	१७		{ १६ ५८	६४	द्वास्थितदर्शक	२४२	६
द्युमिथि	३००	३०	द्रुत	{ ३६७ ४०३	८६ १००	द्विगुणाकृत	२८८	६
द्युम्न	३८३	६०	द्रुता	३६७	८६	दिन	{ १६६ ४४७	३२ ३६
द्यूत	३५३	४४	द्रुम	१०३	५			
द्यूतकारक	३५३	४४	द्रुमामय	२१४	१२५	दिना	१२६	१२०
द्यूतकृत्	३५२	४३	द्रुमेत्पल	११६	६०	दिनाति	२२१	४
द्यो	{ २ २२	६ १	द्रुम्य	३२१	८५	दिनज़ि	४६८	१४२
द्योत	३१	३४	द्रुह, टी.	८०	२५	दिनीया	१७१	५
द्रप्त	३०८	५१	द्रुहिण	५	१७	दिनीयाकृत	२८८	६
द्रप्त्य	३०८	५१	द्रोण	{ ३२२ ४५७	८८ ५६	द्रिप	२५२	३४
द्रव	{ ६६ २८२	३२ १११	द्रोणाक	१६२	२१	द्रिपाद्य	२५०	२७
			द्रोणयीरा	३१५	७२	द्रिरद	२५२	३४
						द्रिरेक	१६५	२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
द्विर्वा	३१४	६८	धरुम्	२७१	८३	धर्षिणी, ई.	१७३	१०
द्विष्	२४४	११	धरु, ई.	२७१	८३	धव	{ १८०	३५
द्विष	२४४	१०	धरू, ई.	२७१	८३		५३५	२१५
द्विषत्	२४४	१०	धरेयक, ई.	३०१	३८	धवल	४५	१३
द्विष, ई.	३२६	६७	धन्य	३५५	३	धवला	३१४	६७
द्विसीत्य, ई.	२८८	६	धन्या	३५५	३	धवली, ई.	३१४	६७
द्विहल्य, ई.	२८८	६	धन्याक, ई.	३०१	३८	धवित्रि	२२८	२३
द्विहयनी	३१४	६८	धन्व	२७१	८३	धातकी	{ १४०	१२४
द्वीप	७५	८	धन्वन्	{ ८६	५		५८३	७
द्वीपवती	८२	३०		{ २७१	८३	धातु	{ १०१	८
द्वीपिन्	१५५	१	धन्वयवास	१३०	६१		४६५	७२
द्वेषण	२४४	१०	धन्यास	१३०	६१	धातुपुष्पिका	१४०	१२४
द्वेष्य	३७४	४५	धन्विन्	२६६	६६	धारृ	५	१७
द्वैध	२४६	१८	धमन	१५२	१६२	धातुपुष्पिका	१४०	१२४
द्वैष	२६०	५३	धमनि, ई.	{ १४१	१३०	धार्ची	५२०	१८५
द्वैमातुर	१२	३८		{ १६१	६५	धाना	३०६	४७
अष्ट	३२६	६७	धमनी, ई.	{ १४१	१३०	धातुपक	२६६	८६
द्वैषह, ई.	५८७	१२		{ १६१	६५	धान्य	२६३	२१
(ध)			धमिल	२०३	६७	धान्यक, ई.	३०१	३८
धट	५६०	१७	धर	६६	१	धान्यास्त्र	३०२	३९
धत्तूर	१२५	७७	धरणि, ई.	८८	२	धामन्	४६३	१३१
धन	३२३	६०	धरणी	८८	२	धामार्गवि	{ १२६	८८
धनञ्जय	१६	५३	धरा	८८	२		{ १३८	११७
धनद	२०	६८	धरित्री	८८	२	धाया	२२७	२२
धनहरी	१४१	१२८		{ ३६	२४	धारणा	२४६	२६
धनाधिप	२०	६८	धर्म	{ ४८	३	धारा	२५६	४६
धनिन्	३५८	१०		{ ५०२	१४८	धाराधर	२४	७
धनिनी, ई.	३५८	१०	धर्मचिन्ता	६४	२८	धारासंपात	२५	११
धनिष्ठा	२८	२२	धर्मध्वजिन्	२३८	५४	धार्तराष्ट्र	१६३	२४
धनीयक, ई.	३०१	३८	धर्मपत्तन	३००	३६	धावति	१३०	६३
धरुर्धर	२६६	६१		{ ४	१३	धिक्	५५३	२४६
धरुर्मध्य	२७२	८५	धर्मराज	{ १८	५८	धिक्कृत	{ ३७१	३४
धरुर्यास	१३०	६१		{ ४४८	३७		{ ३९६	६४
धरुर्पट	११२	३५	धर्मसंहिता	४६	६	धिषण	२६	२४
धरुर्मद्	२६६	६६	धर्षणी, ई.	१७३	१०	धिषणा	४२	१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धिष्य	५१०	१६४	धूर्धर, टी.	३१३	६५	ध्रुवा	{ १३७	११५
धी	४२	१	धूर्वेह	३१३	६५		{ २३८	२५
धीन्द्रिय	४४	८	धूलि	२७७	६८	(न)		
धीमत्	२२१	६	धूली	२७७	६८	न	५७०	११
धीमती	१७४	१२	धूसर	४६	१३	नकुच, टी.	११६	६०
धीर	{ २१३	१२४	धूस्तुर, टी.	१२५	७७	नकुलेषा	१३७	११५
	{ २२१	५	धृति	४६४	८१	नक्षम्	५६६	६
धीवर	७७	१५	धृष्ट	३६५	२५	नक्षक	२१०	११५
धीवरी	७७	१५	धृणु, टी.	३६५	२५	नक्षमाल	११६	४७
धीशक्ति	४२४	२५	धृष्णविद्यात्	३६५	२५	नक्त	७४	२३
धीसचिव	२४१	४	धृष्णज्	३६५	२५	नक्षत्र	२८	२१
धूत	३१६	८७	धेतु	३१५	७१	नक्षत्रमाला	२०६	१०६
धुगि	८२	२०	धेतुका	{ २५३	३६	नक्षत्रेश	२६	१५
धुनी	८२	३०		{ ४३८	१५		{ १४२	१३०
धुरन्धर	३१३	६५	धेतुष्या	३१५	७२	नस	{ १६८	८३
धुर्	२६१	५५	धेतुक	३११	६०		{ ५८७	१२
धुरा	२६१	५५	धेवत	५६	१	नखर	१६८	८३
धुरीण	३१३	६५	धोरण	२६२	५८	नखरा, टी.	१६८	८३
धुर्य	३१३	६५	धोरितक	२५८	४८	नखी	१४२	१३०
धुवित्र	२२८	२३	धौतकोशीय	२०६	११३	नग	{ १६	-३
धुस्तुर, टी.	१२५	७७	धौरेय	३१३	६५		{ ४४२	२४
धुस्तुर, टी.	१२५	७७	धौरितक	२५८	४८	नगज	४४३	२६
धूत	४०७	१०७	ध्याम	१५३	१६६	नगर	१३	१
धूनी, टी.	८२	३०	ध्वज	२७७	६६	नगरी	१३	१
धूपाधित	४०४	१०२	ध्वजिनी	२६६	७८	नगौकस्	१६६	३३
धूपित	४०४	१०२	ध्वनि	५४	२३	नग्न	३७१	३४
धूमकेतु	४६१	६५	ध्वनित	३६६	६४	नग्नहु, टी.	३५२	४२
धूमयोनि	२४	७	ध्वस्त	४०५	१०४	नग्नहू	३५२	४२
धूमस	४६	१६	ध्वाकूश	{ १६२	२०	नगिनका	{ १७२	-८
धूम्या	४३१	४२		{ ५४१	२२८		{ १७५	१७
धूम्याट	१६०	१६	ध्वान	५४	२३	नट	{ ११८	५६
धूम्	४६	१६	ध्वानत	६८	३		{ २३६	१२
धूञ्जिटि	१०	३३		{ २७	२०	नटन	५८	१०
धूर्ति	{ १२५	७७	धृत	{ १०४	=	नटी	१४१	१२८
	{ ३५२	४३		{ ३८८	७२	नड	{ १५२	१६२
	{ ३७५	४७		{ ५३७	२२०		{ ६०२	३३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नडमोन, टी.	७८	१८	नमुचिसदन	२३	४३	नहि	५७०	११
नडसंहिति	१५४	१६८	नय	४१५	६	ना	१७०	१
नद्या	१५४	१६८	नयन	२०२	६३	नाक	{ २	६
नद्यत्	६०	६	नर	१७०	१	नाकु	{ ४३२	२
नद्यता	६०	६	नरक	७१	१	नाकुली	१३७	११४
नत	३८८	७१	नरवाहन	२०	६६	नाग	{ ६६	४
नतनासिक	१८४	४५	नरायण, टी.	६	१८		{ २५२	३४
नदी	{ ८२	२६	नर्तकी	५८	८		{ ३३०	१०५
	{ ५८०	३	नर्तन	५८	१०		{ ४४३	२६
नदीमातृक	६१	१२	नर्मदा	८३	३२	नागकेशर	{ १२१	६५
नदीसर्ज	११५	४५	नर्मद्	६६	३२	नागकेसर	{ ३३२	१०८
नदी,	३४७	३१	नल	१५३	१६५	नागजिह्वा	३०१	३८
ननन्द	१७८	२६	नलकूवर	२१	७०	नागर	{ ५२६	११७
ननान्द, टी.	१७८	२६	नलद	१५३	१६४		{ ११३	३८
ननु	५५७	२५७	नलमीन	७८	१८	नागलोक	६८	१
ननुच	५७२	१४	नलिन	८५	३६	नागरक	१३७	११७
नन्दक	६	२८	नलिनी	८५	३६	नागवली	१३६	१२०
नन्दन	१४	४५	नली	१४१	१२६	नागसंभव	३३०	१०५
नन्दिनि, टी.	३६	२५	नल्ल	४३	१८	नागहण्डा, टी.	१३७	११४
नन्दिवृश	१४४	१२८	नव	३६१	७७	नागान्तक	६	२६
नन्दीवृश, टी.	१४१	१२८	नवदूल	८६	४३	नाटय	{ ५८	१०
नन्द्यावर्त	६६	१०	नवनीत	३०८	५२		{ ५९	१०
नपुंसक	१८१	३६	नवमालिका	१२३	७२		{ १६१	६५
नपूर	१७८	२६	नवसूतिका	३१५	७१	नाडि	१६१	६५
नप्त्री	१७८	२६	नवाभर	२०६	११२	नाडिकेलि	१५४	१६८
नभ	२२	१	नवीन	३६१	७७	नाडिन्धम	३३७	८
नभस्	{ ३७	१६	नवोदृत	३०८	५२		{ १६१	६५
	{ ५४८	२४१	नव्य	३६१	७७	नाडी	{ २६४	२२
नभसंगम	१६६	३४	नष्ट	२८२	११२		{ ४५४	५०
नभस्य	३७	१७	नष्टचेष्टता	६६	३३	नार्दीवण	१८७	५४
नभस्वत्	१६	६३	नष्टपिन	२३८	५३	नाथवत्	३६१	१६
नपसित	४०४	१०१	नष्टेन्दुकला	३४	६	नाद	५४	२३
नपस्कारी	१४५	१४१	नसा, टी.	२००	८६	नादेयी	{ ११०	२०
नपस्या	२३१	३४	नसित	३१२	६३		{ ११३	३८
नपस्यित	५०४	१०१	नस्या, टी.	२००	८६		{ १२१	६५
नपस्	५७५	१८	नस्योत	३१२	६३		{ १३८	११८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
नाना	{ ५५७ ५६४	२५६ ३	नालिकेर	१५४	१६८	निकुञ्ज	१०१	८	
नानारूप	३६९	६३	नाली	=६	४२	निकुम्भ	१४६	१४४	
नान्दिकर	३७०	३८	नालिका	२९६	३४	निकुरम्ब	१६८	४०	
नान्दीकर	३७०	३८	नाविक	७६	१२	निकृत	{ ३७२ ३७४	४१ ४६	
नान्दीवादिन्	३७०	३८	नाव्य	७५	१०	निकृति	६४	३०	
नापित	३३८	१०	नाश	२८३	११६	निकृष्ट	३७६	५४	
	{ २६१ ५०१	५६	नासत्य	१६	५१	निकृष्टि	६४	३०	
नामि	{ ५८४ ५९२	९ २०	नासा	{ ६६ २००	१३ ८६	निकेतन	६४	४	
नाभी	{ २६१ ५८४	५६ ६	नासिका	२००	८६	निकोचक	११०	२६	
	{ ५०	८	नास्तिकता	४३	४	निकाण	५५	२४	
	{ ५८६	२६०	निःकासित	३७१	३६	निकाण	५५	२४	
	{ ५८०	३	निःकामित	३७१	३६	निखिल	३८४	६५	
नाम	{ ५८६ ५८०	२६० ३	निःशालाक	२४८	२२	निगड	२५५	४१	
नामधेय	५०	८	निःशेष	३८४	६५	निगद	४१८	१२	
नाय	४१५	६	निःशेयस	४४	६	निगम	{ ६३ ५०२	१	१४६
नायक	{ ३५६ ४४०	११ ११	निःशम्	५७२	१४	निगाद	४१८	१२	
	{ ३५६ ४४०	११	निःशश	६८	१८	निगार	४२६	३७	
नारक	७१	१	निःश्व	३७६	४६	निगात	२५८	४८	
नारद	१५	४८	निकट	३८५	६८	निग्रह	४१८	१३	
नाराच	२७३	८७	निकर	१६८	३६	निग्राह, टी.	४३०	३६	
नाराची	३४८	३२	निकर्षण	६८	१६	निघ	४२६	३६	
नारायण	६	१८	निकष	३४८	३२	निघस	३०६	५६	
नारायणी	१३२	१०१	निकषा	{ ५६७ ५७५	७ १६	निघ्न	३६२	१६	
नारिकेर, टी.	१५४	१६८	निकषात्मज	६८	६०	निचिकी, टी.	३१३	६७	
नारिकेल, टी.	१५४	१६८	निकस	३४८	३२	निचूल, टी.	{ १२० २१०	६१	११६
नारिकेलि, टी.	१५४	१६८	निकाम	३१०	५७	निचूलि, टी.	२१०	११६	
नारिकेली, टी.	१५४	१६८	निकाय	१६६	४२	निज	४४६	३८	
नारी	१७०	२	निकाय	६४	५	नितम्ब	१६४	७४	
नारीकेल, टी.	१५४	१६८	निकार	{ ४१६ ४२६	१५ ३६	नितम्बस्थ	१६५	७५	
नार्यक्ष, टी.	११३	३८	निकारण	२८२	११२	नितम्बनी	१७०	३	
नाल	{ ८६ २६४	४२ २२	निकास, टी.	३५०	३७	नितान्त	२०	६७	
नाला	८६	४२	निकृचक	३२२	८८	नित्य	{ २० ३८	६६	७२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निदाध	३७	१६	नियन्तृ	२६३	५६	निर्णीक	३८०	५६
	६६	३३	नियम	४३	५	निर्णेजक	३३८	१०
निदान	४१	२८	नियामक	७६	१२	निर्देश	२४६	२५
निदिध	३६७	८६	नियुत	५६६	२४	निर्धार्य, ई.	३६०	१३
निदिधिका	१३०	६३	नियुद्ध	२८०	१०६	निर्वन्ध	५५१	२४५
निदेश	२४६	२५	नियोज्य	२४१	१७	निर्वहण	२८२	११२
निद्रा	६७	३६	निरय	७१	१	निर्गर	२०	६६
निद्राण	३६८	३३	निरंकुशा, ई.	३६१	१५	निर्मद	२५३	३८
निद्रालु	३६८	३३	निरन्तर	३८५	६६	निर्मुक्त	६६	६
निद्रित, ई.	३६८	३३	निरगल	३९३	८३	निर्मोक्त	७०	९
निधन	२८३	११६	निरथक	३६२	८१	निर्यन्त्रण, ई.	३६१	१५
	४६३	१३०	निरवमह	३६१	१५	निर्याण	२५४	३८
निधि	२१	७१	निरसन	४२७	३१	निर्यातन	४६१	१२७
निहुवन	२३६	५७		५३	२०	निर्यास	५८७	१३
निध्यान	४२७	३१	निरस्त	२७३	८०	निर्यूह	५५१	२४५
निनद	५४	२३				निर्वपन	२३०	३०
निनाद	५४	२३	निराकरिष्ण	३६७	३०	निर्वर्णन	४२७	३१
निन्दा	५१	१३	निराकृत	३७१	४०	निर्वद्य	६०	१५
निप	२८८	३२	निराकृति	२३८	५३	निर्वाण	४४	६
निपठ	४२६	२६				४००	६६	
निपाठ	४२६	२६	निरामय	१८८	५७	निर्वात	४००	६६
निपातन	४२५	२७	निरीशा	२६०	१३	निर्वाद	५१	१३
निपान	८१	२६	निरीष, ई.	२६०	१३		४७७	६७
निपुण	३५६	४	निरोध	४१८	१३	निर्वाप्य	२८२	११४
निवन्धन	५८	७	निरे	५६०	२६२	निर्वार्य	३६०	१३
निवर्हण	२८२	११२	निर्वृति	७१	२	निर्वासन	२८२	११३
निभ	३५०	३७	निर्गम्यन, ई.	२८३	११३	निर्वृत्त	४०३	१००
निभृत	३६५	२५	निर्गुण्ठी, ई.	१२२	६८		३५०	३८
निमय	३१८	८०	निर्गुण्ठी	१२२	६८	निर्वेश	४२२	२०
निमित्त	४७०	८३						
निमेष	३५	.१	निर्ग्रन्थन	२८२	११३	निर्व्यथन	६८	२
निम्न	७७	१५	निर्वांश	५४	२३	निर्हार	४२०	१७
निम्नगा	८२	३०	निर्जर	३	७	निर्हारित्	४५	११
निम्ब	१२०	६२	निजितेन्द्रियग्राम	२३४	४३	निर्हाद	५४	२३
निम्बतरु	१०६	२६	निर्भर	१००	५	निलय	६४	५
नियति	४१	२८	निर्णय	४३	३	निवह	१६८	३६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निशात्	४७४	६१	निष्कृटि	१४०	१२५	नीकाशा	३५०	३७
निवाप	२३०	३१	निष्कृभ्य, टी.	१४६	१४४	नीच	३४०	१६
निवीत	{ २०६	११३	निष्कृह	१०५	१३	{ नीचिका	३८७	७०
	{ २३७	५०	निष्कृम	४२४	२५	नीचिका, टी.	३१३	६७
निवीता, टी.	२०६	११३	निष्टा	{ ६०	१५	नीचीका, टी.	३१३	६७
निवृत	३६६	८८		{ ४५३	४८	नीचेस्	५७४	१७
निवेश	२५२	३३	निष्ठान	३०४	४४	नीड	१६७	३७
निशा	{ ३३	४	निष्ठीवन	४२६	३७	नीडोद्धन	१६६	३४
	{ ५२०	३	निष्ठुर	{ ५३	१६	नीभ्र	६७	१५
निशात्, टी.	३६८	६१		{ ३१०	७६	नीप	११४	४२
निशाद्, टी.	३४२	२०	निष्ठ्यूत्	३६६	८७	नीर	७३	४
निशान्त	६४	५	निष्ठ्यूति	४२६	३७	नील	४६	१४
निशापति	२६	१४	निष्ठेव	४२६	३७	नीलकण्ठ	{ १६५	३०
निशाहा	३०३	४१	निष्ठेवन	४२६	३७		{ ४५२	४७
निशित	३६८	६१	निष्णात्	३५६	४	नीलह	१५४	१३
निशीथ	३३	६	निष्पक	४००	६५	नीललौहित	१०	१३
निशीयिनी	३३	४	निष्पन्न	४०३	१००	नीला	१६४	२६
निश्चय	४३	३	निष्पाव	४२४	२४	नीलाहू, टी.	१५६	१३
निश्रेणि	{ ६८	{ २	निष्प्रभ	४०३	१००	नीलाम्बर	७	२४
निश्रेणी			निष्प्रवाणि	२०६	११२	नीलाम्बुजनमन्	८४	२७
निष्टु	२७३	८८	निष्कला	२६२	१६	नीलिका	१२३	७०
निष्टिन्	२६६	६६	निष्कली	२६२	१६	नालिनी	१३०	६५
निष्पद, टी.	५६	१	निसर्ग	६७	३८	नीली	१३०	६४
निष्पद्या	६३	२	निसृष्ट	३१६	८८	नीवाक	४२३	२३
निष्पद्र	७५	६	निस्तर्हण	२८२	११४	नीवर	२१५	२५
निष्पथ	६६	३	निस्तल	३८७	६६	नीवि, टी.	३१८	८०
निषाद्	{ ५६	१	निष्क्षिश	२७३	८६	नीवी	{ ३१८	८०
	{ ३४२	२०	निसाव	३०७	४६		{ ५३८	२२१
निषादिन्	२६३	५६	निस्वन	५४	२३	नीवृत्	६०	८
निषूदन	२८२	११३	निस्वन्	५४	२३	नीशार	२११	११८
निषेकादिकृत्	२२२	७	निहनन	२८२	११४	नीहार	२७	१८
निष्क	४३७	१४	निहाका	७६	२२	नु	५५७	२५७
निष्कला	१७६	२१	निहिसन	२८२	११३	नुति	५१	११
निष्कली, टी.	१७६	२१	निहीन	३४०	१६	नुत्त	३६६	८७
निष्कासित	३७१	३६	निहव	{ ५३	१७	नुच	३६६	८७
निष्कृट	१०२	१		{ ५३८	२१७	नूतन	३६१	७७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नूल	३११	७७	नैगम	३१८	७८	पथ	३५	१२
नूद	११४	४६		५०२	१४६		१६७	३६
नूनम्	५५८	२५६	नैचिकी	३१३	६७	पश्च	२०४	६८
	५७३	१६	नैपाली	३३२	१०८		२७३	८७
नूपुर	२०९६	१०६	नैमेय	३१८	८०		५४२	२२६
नृ	१७०	१	नैयमोध	१०७	१८	पश्चक	६७	१४
नृगवाय	२७७	५०		१८	६०	पश्चति	३२	१
नृसीम, टी.	३८२	५६	नैर्वृत	२३	२	पश्चती	१६७	३६
नृत, टी.	५६	१०	नैकिक	२४२	१७	पश्चद्वार	६७	१४
नृथ	५८	१०	नैश्चिन्तिक	२६६	७०	पश्चभाग	२५५	४०
नृप	२४०	१	नो	५७०	११	पश्चमूल	१६७	२६
नृपसिंह	३८२	५९	नौ	५५	१०	पश्चस्	१६७	६६
नृपति, टी.	२४०	१	नौकादण्ड	७६	१३	पश्चान्त	३४	७
नृपनाम, टी.	३८२	५९	न्यक्	३८७	७०	पश्चिमी	३३	५
नृपत्सक्षमन्	२५१	२२	न्यथ	५४५	२३४	पश्चिन	१६३	३२
नृपरामूल, टी.	३८२	५९	न्यायोध	१११	३२	पश्चमन्	४५२	१२
नृपसम	५८८	२७		४८०	६०३	पङ्क	३६	२३
नृपसन	२५१	२१	न्यायोगी	१२८	८७		७५	१
नृशंस	३७५	४७	न्यक्	३८७	७०	पङ्किल	६०	१०
नृसेन	६०७	४०	न्यकु	१५८	१०	पङ्करु	८५	४०
नेत्रु	३५९	११	न्यन्	३८७	७०	पङ्क	१८५	४८
नेत्र	२०२	६३	न्यस्त	३६६	८८	पङ्किकि	१०२	१४
	५२२	१८९	न्याद	३०६	५६		४६८	७६
नेत्राम्बु	२०२	६३	न्याय	२४६	२४	पङ्कर्की		
नेदिष्ट	३८६	६८	न्याय	२४६	२५	पचंपचा	१३२	१०२
नेपथ्य	२०४	६६		३१६	८१	पचंपचा, टी.	१३२	१०२
नेमि, टी.	८१	२७	न्यात	२६०	१७	पचा	४१५	८
	१०६	२६	न्युक्त	१६०	१७	पञ्चजन	१७०	१
	२६१	५६	न्यून	१६६	६१	पञ्चता	२८३	११६
नेमिन, टी.	८१	२७		४६५	१३५	पञ्चत, टी.	२८३	११६
	१०६	२६	(प)			पञ्चदर्शी	३४	७
	२६१	५६				पञ्चम	५६	१
	८१	२७				पञ्चरात्र, टी.	५८७	१२
नेमी	१०६	२६	पक्षण	६८	२०	पञ्चलक्षण	४६	५
	२६१	५६		३६८	६१	पञ्चशर	८	२५
नैकमेद	३८३	८३	पक्ष	४००	६६			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पञ्चशास्त्र	११७	८१	पश्यायित	४०८	१०६	पञ्च	१०५	१४
पञ्चाङ्गल	११७	५१	पश्यत	४०८	१०६	पञ्च	११७	३६
पञ्चालिका	३४६	२६	पश्यतव्य	३१६	८२	पञ्च	२६२	५८
पञ्चास्य	१५५	१	परण्ड	१८१	३६	पञ्चल, टी.	२१६	१३२
पञ्चिका, टी.	५८३	७	परिणडत	२२१	५	पञ्चपरशु	३४८	३२
पञ्चर	६००	३१	परय	३१६	८२	पञ्चपाश्या	२०५	१०३
पञ्चिका	५८३	७	परयवीयिका	६३	२	पञ्चरथ	१६६	३३
पट	२१०	११६	परया	१४८	१५०	पञ्चलेखा	२१२	१२२
पटचर	२१०	११५	परयाजीव	३१८	७८	पञ्चाङ्ग	२१६	१३२
पट्टल	{ ६७	१४	पतग	१६६	३३	पञ्चाङ्गलि	२१२	१३२
	{ ५३३	२१०	पतक्ष	{ १६४	२८		१६६	३३
पट्टलप्रान्त	६७	१४		{ ४४२	२५			
पटभेदन, टी.	६३	१	पतक्षिका	१६४	२७	पत्रिन्	{ २७२	८७
पट्टवासक	२१२	१३६	पतर्	१६६	३३		४८५	११३
पट्ह	{ ५७	६	पतत्व	१६७	३६	पत्रोर्य	{ ११८	५६
	{ २८१	१०८	पतत्वि	१६६	३३		२०८	११३
	{ १४६	१५५	पतत्विर्	१६६	३३	पथ, टी.	१२	१५
पट्ह	{ ३४२	१६	पतदमह	{ २१६	१३६	पथिक	२४६	१७
	{ ४५२	४७		{ ५६३	२१	पथिका, टी.	२४६	१७
पट्हपर्णी	१४४	१३८	पतयालु	३६६	२७	पथिकी, टी.	२४६	१७
पटोल	१४६	१५५	पताका	२७७	६६	पथिन्	१२	१५
पटोलिका	१३८	११८	पताकिन्	२६७	७८	पथ्या	११६	५६
पट्ह	५६०	१७	पति	{ १८०	३५	पद्	४७६	१००
पट्हन, टी.	६३	१		{ ३५८	१०	पदग	२६५	६६
पट्हिका	{ ११४	४१	पतिम्बरा	१७२	७	पदवि, टी.	१२	१५
पट्ही	{ ११४	४१	पतिव्रता	१७१	६	पदवी		
पट्हिन्, टी.	११४	४१	पतिवती	१७४	१२	पद्	११६	७१
पट्हिश	५६३	२१	पतक्ष, टी.	२१६	१३२	पदाजि	२६५	६६
पट्हिस, टी.	५६४	२१	पत्तन	६३	१	पदाति	२६५	६६
	{ ३२२	८८	पति	{ २६५	६६	पदातिक	२६५	६६
	{ ३५०	३८		{ २७०	८०	पदिक	२६५	६७
पण	{ ३५३	४४	पत्तिसंहति	२६५	६७	पद्	२६५	६७
	{ ३५३	४५	पत्रिन्	१६०	१५	पदति	१२	१५
	{ ४५६	५३	पत्री-	१७१	५	पदती		
पणव	५८	८	पत्र	{ १०५	१४	पञ्च	८५	३६
				{ ५२१	१८८	पञ्चक	२५४	३६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पञ्चारिणी	१४६	१४६	परभूत	१६१	१९	परिक्रिम	४२०	१६
पञ्चनाभ	६	२०	परभूत्	१६२	२०	परिक्रिया	४२२	२०
पञ्चपत्र	१४६	१४५	परमम्	५७०	१२	परिक्षिप्त	३६६	८८
पञ्चराग	३२४	६२	परमान्	२२८	२४	परिक्रिया	८२	२६
पञ्चा	{ ८	२७	परमेष्ठिन्	५	१६	परिग्रह	५५१	२४६
	{ १४६	१४६	परम्पराक	२२९	२६	परिव	{ २७४	६१
पञ्चाकर	८१	२८	परवर्	३६१	१६		{ ४४५	३२
पञ्चाट	१४७	१४७	परशु	२७५	६२	परिघातन	२७४	६१
पञ्चालया	८	२७	परश्वध	२७५	६२	परिचय	४२३	२३
पञ्चिन्	२५२	३५	परश्वसू	५७७	२२	परिचाय्य	२२७	२०
पञ्चिनी	८५	३६	परस्परपराहत	५३	१६	परिचर	२६४	६२
पद्म	६००	३१	परस्वध, टी.	२७५	६२	परिचर्या	२३२	३५
पद्मा	६२	१५	पराक्रम	{ २७८	१०२	परिचारक	३४१	१७
पनस	१२०	६१		{ ५०१	१४७	परिणत	४००	६६
पनायित	४०८	१०६	पराग	{ १०६	१७	परिणय	२३६	५६
पनित	४०८	१०६	पराङ्गुल	३६८	३३	परिणाम	४१६	१५
पन्न	४०५	१०४	पराचित	३४१	१८	परिणाय	३५३	४५
पन्नग	७०	८	पराचीन	३६८	३३	परिणाह	२०६	११४
पन्नगाशन	६	२६	पराजय	२८२	१११	परित्सू	५७१	१३
पयस्	{ ७३	३	पराजित	२८२	११२	परित्राण	४१३	५
	{ ३०८	५१	पराधीन	३६१	१६	परिदान	३१८	८०
	{ ५४६	२४२	परान्नं	३६३	२०	परिदेवन	५२	१६
पयस्य	३०८	५१	पराभव, टी.	६२	२२	परिधान	२११	११७
पयोधर	५१४	१७२	पराभूत	२८२	११२	परिधि	{ ३१	३२
परंशत	३८४	६४	परायण	४११	२		{ ४८१	१०४
परंसहस्र	३८४	६४	परारि	५७६	२०	परिधिस्थ	२६४	६२
परःशत	३८४	६४	परार्थ	३८१	५८	परिपण	३१८	८०
परःशता	३८४	६४	पराशरित्, टी.	२३४	४१	परिपन्थिन्	२४४	११
परःसहस्र	३८४	६४	पराशरी, टी.	२३४	४१	परिपाटि, टी.	२३२	३६
पर	{ २४४	११	परासन	२८२	११३	परिपाटी	२३२	३६
	{ ५२७	२००	परासु	२८३	११७	परिपूर्णता	२१८	१३७
परजात	२४१	१८	परास्कर्दिन्	३४४	२५	परिपेल, टी.	१४२	१३१
परजित, टी.	२४१	१८	परितृ, टी.	१६१	६६	परिपेलव	१४२	१३१
परतन्त्र	३६१	१६	परिकर	५१५	१७४	परिस्त्र	३८९	७५
परिएङ्गाद्	३६३	२०	परिकर्मन्	२१२	१२१	परिवर्ह	५५२	२४८

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
पलाशी	१०३	५	पाकशासनि	१४	४६	पात्र	७५	८
पलिकी	१७४	१२	पाकस्थान	२६६	२७		२२८	२४
पलित	१८२	४१	पाक्य	३०३	४२		२६९	३३
पलिता, टी.	१७४	१२		३३२	१०६		५२१	१८८
पल्यङ्क	२१८	१३८	पात्ररड	२३५	४५	पात्रयुग	५८०	३
पल्व	१०५	१४	पात्रजन्य	६	२८	पात्री	६०७	४२
पल्वत	८१	२८	पाट	५६७	७	पात्रीव	६०४	३५
पव	४२४	२४	पाटचर	३४४	२५	पाथस्	७३	४
पवन	१६	६३	पाटल	४६	१५		१०१	७
	४२४	२४		२२०	१५		११३	७१
पवनाशन	७०	८	पाटला	१०७	२०	पाद	३२३	८६
पवमान	१६	६३		११८	५४		४७६	६६
पवि	१४	४७	पाटलि	११८	५४	पादकटक	२०८	११०
	१५३	१६६	पाटली, टी.	११८	५४	पादग्रहण	२३४	४१
पवित्र	२३५	४५	पाठ	२२५	१४	पादप	१०३	५
	३७६	५५		४२६	२६	पादबन्धन	३१०	५८
पवित्रक	७७	१६	पाठा	१२८	८४	पादस्फोट	१८६	५२
पशु	१५८	११	पाठ्र	१२६	८०	पादाग्र	१६३	७१
पशुपति	६	३०	पाठीन	७८	१८	पादाह्नद	२०८	१०६
पशुप्रेरण	४३०	३६	पाइ	५६७	७	पादात	२६५	६७
पशुरज्ञ	३१६	७३	पाणि	१६७	८१	पादातिक	२६५	६६
पश्चात्	५५५	२५२	पाणिष्ठीती	१७१	५	पादाविक, टी.	२६५	६६
पश्चात्ताप	६३	२५	पाणियगृहीती	२३६	५६	पादुका	३४६	३०
परिचम	३६२	८१	पाणियग्रहण, टी.	३२६	१३	पादु	३४६	३०
पांशु	२७७	६८	पाणिषध	२३६	१३	पादुकृत्	३३७	७
पांशुला	१७३	११	पाणियपीडन	२३६	५६	पाद्य	२३१	३३
पांसु, टी.	२७७	६८	पाणिवाद	२३६	१३	पानगोष्ठिका	३५२	४२
पांसुला	१७३	११	पाएडर	४५	१२	पान	३५१	४०
	१६८	३८	पाएडु	४६	१३	पानपात्र	३५२	४३
पाक	४१५	८	पाएडुकम्बलिन्	२६१	५४	पानभाजन	२६६	३२
	४४०	१६	पाएडुर	४६	१३	पानीय	७३	४
पाककृष्णकल	१२२	६७	पातक	६०२	३३	पानीयशालिका	६५	७
पाकफल	१२२	६७	पाताल	६८	१	पान्थ	२४६	१७
पाकल	१४०	१२६		५३३	२११	पाप	३९	२३
पाकशासन	१३	४१	पातुक	३६६	२७		३७५	४७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पापचेती	१२८	८५	पारिभाव्य	१४०	१२६	पाषण्ड	२३५	४५
पाप्मन्	३९	२३	पारियात्र } पारियातक } पारिषद्	६६	३	पाषाण	१००	४
पाप्मन्	१८८	५८	पारी	५८५	१०	पाषाणदारण	३४६	३४
पाप्मर	३४०	१६	पार्षद, टी.	११	३५	पिक	१६१	१६
पामा	१८६	५२	पार्वय, टी.	११	३५	पिङ्ग	४७	१६
पायस	{ २१५	१२८	पारिहार्य	२०७	१०७	पिङ्गल	{ ३१	३१
	{ २२८	२४					{ ४७	१६
पायु	११४	७३	पास्प्य	५२	१४	पिङ्गला	२३	४
पाय्य	३२१	८५	पार्थिव	२४०	१	पिचण्ड	१६५	७७
पारत, टी.	३२८	६६	पार्वती	११	३७	पिचिएड, टी.	१६५	७७
पारद	३२८	६६	पार्वतीनन्दन	१२	३६	पिचंडवत्	५६०	१८
पारंपर्योपदेश	२२४	१२	पाश्व	{ १६६	७६	पिचिंगिल	१८३	४४
पारशव	५३७	२१६		{ ४३१	४१	पिचु	३३१	१०६
पारश्ववधिक	२६६	७०	पार्श्वभाग	२५५	४०	पिचुतूल	३३१	१०६
पाररीक	२५७	४५	पार्श्वास्थि	१६२	६६	पिचुमर्द	१२०	६२
पारख्येष्य	१७७	२४	पार्षिण	१६३	७२	पिचुल	११४	४०
पारापत, टी.	१५६	१४	पार्षिण्याह	२४४	१०	पिच्छ	३३०	१०५
पारापार, टी.	७३	१	पालम्	१५४	१६७	पिच्छ	{ १६५	३१
पारायण	४११	२	पालंक्या	१३६	१२१		{ ६००	३०
पारावत	१५६	१४	पालाश	{ ४६	१४	पिच्छा	{ ११६	४७
पारावतांघ्रि	१४८	१५०		{ २३५	४५		{ ५८४	६
पारावार	{ ७३	१	पालि	{ २७५	६३	पिच्छिल	३०५	४६
	{ ७५	८		{ ५३०	२०६	पिच्छिला	{ ११५	४६
	{ ६०४	३५	पालिन्दी	१३५	१०८		{ १२०	६२
पाराशरिन्, टी.	२३४	४१	पालिन्धी, टी.	१३५	१०८	पिञ्ज	२८३	११५
पाराशरी	२३४	४१	पाली, टी.	२७६	६३	पिञ्जर	{ ३२०	१०३
पारिकाङ्क्षिन्	२३४	४२	पाल्वा	५८१	५		{ ६००	३१
पारिजातक	{ १५	५०	पावक	१७	५४	पिङ्गल	२७७	६६
	{ १०६	२६	पाश	२०४	६८	पिट	२६६	२६
पारितथ्या	२०५	१०३	पाशक	३५३	५४	पिटक	{ १८६	५३
पारिपाश्वक	३१	३१	पाशिन्	१८	६१		{ ३४६	२६
पारिलिव	३८६	७५	पाशुपत	१२७	८१	पिटका	१८६	५३
पारिमद्	१०६	२६	पाशुपाल्य	२८६	२	पिर	{ २६८	३१
पारिमदक	११७	५३	पाश्चात्य	३६२	८१		{ ५२६	१६७
			पाश्या	४३१	४२	पिरी	५२६	१६७

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
पिरेड	{ ३२७ ६८ ३३० १०४ ५६० १८	पिरीलिका	५८३ ८	पीन	३८२ ६१
पिरेडक	२१५ १२८	पिष्पति	१०७ २०	पीनस	१८६ ५१
पिरेड, टी.	२६१ ५६	पिष्पलि, टी.	{ १३१ ६७	पीनोधनी	३१५ ७१
पिरेडका	२६१ ५६	पिष्पलीमूल	३३३ ११०	पीयूष	{ १५ ४८ ३०९ ५४
पिरेडी, टी.	२६१ ५६	पिल्लु	१८५ ४६	पीलु	{ ११० २८ ५२६ २०२
पिरेडीतक	११७ ५२	पियाल	११२ ३५	पीलुपर्णी	१२७ ८४
पिरेयाक	{ ४३५ ६ ६०२ ३२	पिहा	१८६ ६०	पीविन्	३८२ ६१
पितरौ	१८१ ३७	पिशङ्ग	४७ १६	पीवर	३८२ ६१
पितामह	{ ५ १६ १८० ३३	पिशङ्गी, टी.	४७ १६	पीवरी, टी.	३८२ ६१
पितामही	१८० ३३	पिशति	१६० ६३	पीवरस्तनी	३१५ ७१
पितृ	१७८ २८	पिशुन	{ ३१३ १२४ ४६४ १३४	पुंश्चली	१७३ १०
पितृकालन, टी.	२८४ ११८	पिशुना	१४२ १३३	पुक्ष	३४२ २०
पितृदान	२३० ३१	पिष्टक	३०६ ४८	पुक्ष	५६० १७
पितृपति	{ १८ ५८ २३ २	पिष्टप, टी.	८६ ६	पुच्छ	२५६ ५०
पितृपति		पिष्टपचन	२६६ ३२	पुञ्ज	१६६ ४२
पितृपितृ	१८० ३३	पिष्टात	२१६ १३६	पुटकीनी, टी.	८५ ३६
पितृप्रसू	३२ ३	पीठ	२१८ १३८	पुटभेद	७४ ७
पितृवन	२८४ ११८	पीडन	२८१ १०६	पुटभेदन	६३ १
पितृवस्ति, टी.	२८४ ११८	पीडा	७२ ३	पुटी	६०७ ४२
पितृव्य	१७६ ३१	पीत	४६ १४		{ २३ ३
पितृसनिभ	३६० १३	पीतक, टी.	३३० १०३	पुरुदीरीक	{ ८६ ४१
पितृ	१६० ६२	पीतदारु	११७ ५३		{ ४३६ ११
पित्थ	२२७ ५१	पीतकु	{ ११६ ६० १३२ १०१	पुरुदीरीकाश	६ १६
पित्सत्	१६६ ३४		{ १०६ २७	पुरुदर्य	१४१ १२७
पिधान	२५ १३	पीतन	{ ११३ १२४ ३३० १०३	पुरुद्रू	१५२ १६३
पिनद्व	२६५ ६५		{ ३३० १०३	पुरुद्रूक	१२३ ७२
पिनस, टी.	१८६ ५१	पीतसालक	११४ ४३	पुरुय	{ ३६ २४
पिनाक	{ ११ ३५ ४३७ १४	पीता	३०३ ४१		{ ५२३ १६६
पिनाकिन्	९ ३१	पीताम्बर	६ १६	पुरुयक	२३२ ३७
पिपासा	३०९ ५५	पीति	२५६ ४३	पुरुयजनेश्वर	१८ ६०
		पीतिन्, टी.	२५६ ४३	पुरुयभूमि	१० ८

શબ્દ:	પૃષ્ઠમં શલોકઃ	શબ્દ:	પૃષ્ઠમં શલોકઃ	શબ્દ:	પૃષ્ઠમં શલોકઃ
પુએવત्	૩૫૫	૩	પુરાણા, ટી.	૩૬૧	૭૭
પુએવાહ, ટી.	૫૬૬	૨૬	પુરાણી, ટી.	૩૬૧	૭૭
પુત્રિકા	૧૬૪	૨૭	પુરાતન	૩૬૧	૭૭
પુત્ર	૧૭૮	૨૭	પુરાવૃત્ત	૪૬	૪
પુત્રૌ	૧૮૧	૩૭	પુરી	૬૩	૧
પુત્રકા, ટી.	૧૭૮	૨૭	પુરીતત્	૧૬૧	૬૬
પુત્રિકા, ટી.	૧૭૮	૨૭	પુરીષ	૧૬૨	૬૮
	૩૪૬	૨૬	પુરુ	૩૮૪	૬૩
પુત્રી, ટી.	૧૭૮	૨૭		૪૧	૨૯
પુત્રી, ટી.	૧૭૮	૨૭		૧૦૬	૨૫
પુદ્રલ	૫૬૨	૨૦	પુરુ	૧૭૦	૧
પુનઃપુનર्	૫૬૩	૧		૫૪૧	૨૨૭
પુનર्	૫૬૦	૨૬૨	પુરુષોત્તમ	૬	૨૧
	૫૭૩	૧૫	પુરુષવ્યાપ્તા, ટી.	૩૮૨	૫૬
પુનર્નવ, ટી.	૧૬૮	૮૩	પુરુહ	૩૮૪	૬૩
પુનર્નવા	૧૪૭	૧૪૬	પુરુહૂત	૧૩	૪૧
પુનર્ભવ	૧૬૮	૮૩	પુરોગ	૨૬૭	૭૨
પુનર્ભૂ	૧૭૭	૨૩	પુરોગમ	૨૬૭	૭૨
પુનાગ	૧૦૬	૨૫	પુરોગામિન्	૨૬૭	૭૨
પુસ્	૧૭૦	૧	પુરોડાશ	૫૬૩	૨૧
પુરઃસર	૨૬૭	૭૨	પુરોધસ्	૨૪૧	૫
	૬૩	૧	પુરોભાગિન્	૩૭૪	૪૬
પુર	૧૧૨	૩૪	પુરોહિત	૨૪૧	૫
	૫૨૪	૧૬૨	પુર	૬૩	૧
પુરતસ्	૫૬૭	૭	પુલાક	૪૩૪	૫
પુરદ્વાર	૬૭	૧૬	પુલિન	૭૫	૬
પુરદ્વર	૧૩	૪૧	પુલિન્દ	૩૪૨	૨૦
પુરંધિ, ટી.	૧૭૧	૬	પુલોમજા	૧૪	૪૫
પુરંધી	૧૭૧	૬	પુસ્ત	૩૪૬	૨૮
પુરસ્	૫૬૭	૭	પુષિત	૪૦૧	૬૭
પુરસ્કૃત	૪૭૪	૬૧		૨૨	૧
પુરસ્તાત્	૫૫૬	૨૫૫		૭૩	૪
પુરહ, ટી.	૩૮૪	૬૩	પુષ્કર	૮૫	૪૧
પુરા	૫૬૦	૨૬૨		૧૪૬	૧૪૫
પુરાણ	૪૬	૫		૫૨૫	૧૬૫
	૩૬૧	૭૭	પુષ્કરાહ	૧૬૨	૨૨

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
पूतिकाष्ठ	{ ११७	५४	पृथगात्मिका, टी.	४२	३१	पेटक	{ ३४६	२९
	{ ११६	६०	पृथग्जन	{ ३४०	१६		{ ४४०	२०
पूतिगन्धि	४५	१२		{ ४६४	११२	पेटा	{ ३४६	२९
पूतिकली	१२१	६६	पृथग्विध	{ ३६६	६३	पेटी	{ ३४६	२९
पूप	३०६	४८	पृथवी {	८८	३		{ ६०७	४२
पूर	५६२	२०	पृथवी {			पेडा, टी.	{ ३४६	२९
पूरणी	११५	४६		{ ३००	३७	पेशूष	{ २०६	५४
पूरित	४०१	६८	पृथु	{ ३०२	४०	पेलव	{ ३८५	६६
पूरुष, टी.	{ ४१	२६		{ ३८२	६०	पेशल	{ २४२	१९
	{ १७०	१		{ १६८	३८		{ ५३४	२१४
पूर्ण	{ ३८४	६५	पृथुक	{ ३०६	४७	पेशि, टी.	{ १६७	३७
	{ ४०१	६८		{ ४३३	३	पेशी	{ १६७	३७
पूर्णकुम्भ	२५१	३२	पृथुरोमर्	७८	१७	पेरीकोष	{ १६७	३७
पूर्णमा, टी.	३४	७	पृथुल	३८२	६०	पेसल, टी.	{ ३४२	१६
पूर्णमासी, टी.	३४	७	पृथ्वी {	८८	३	पेसल, टी.	{ ३४२	१६
पूर्णमासी, टी.	३४	७		{ ३००	३७	पैठर	{ ३०५	४५
पूर्णिमा	३४	७		{ ३०२	४०	पैतृन्वसेय	{ १७७	२५
पूर्त	२२६	२८	पृथ्वीका	१४०	१२५	पैतृन्वसीय	{ १७७	२५
पूर्व	४६६	१४३	पृदाकु	७०	६	पैत्र	{ ३८	२१
पूर्व	३६२	८०	पृश्नि	१८५	४८	पोगण्ड	{ १८४	४६
पूर्वज	१८३	४३	पृश्निपर्णी	१३०	६२	पोटगल	{ १५२	१६२
पूर्वदेव	४	१२	पृष्ट्	७४	६	पोटा	{ १७४	१५
पूर्वपर्वत	६६	२	पृष्ट	{ ७४	६	पोत	{ १६८	३८
पूर्वरात्र, टी.	५८७	१२		{ १५८	१०		{ ४६२	६७
पूर्वाङ्ग, टी.	५८७	१२	पृष्टाश्व	१६	६२	पोतकी, टी.	{ १५०	१५७
पूर्वेयुस्	५७६	२०	पृष्टिति	७४	६	पोतवण्यिज्	{ ७६	१२
पूषन्	३०	२९	पृष्टक	२७२	८६	पोतवाह	{ ७६	१२
पृक्का, टी.	१४२	१३३	पृष्टदश्व	१६	६२	पोताधान	{ ७८	११
पृक्ति	४१५	६	पृष्टदाज्य	२२८	२४	पोतिका, टी.	{ १५०	१५७
पृच्छा	५१	१०	पृष्ट	१६६	७८	पोती, टी.	{ १६८	३८
पृतना	{ २६६	७८	पृष्ट्य	{ २५८	४६	पोत्र	{ ५२२	१८६
	{ २७०	८१		{ ४३१	४१	पोत्रिन्	{ १५५	२
पृथक्	५६४	३	पृष्णि, टी.	१८५	४८	पौरहृ, टी. {	{ १५२	१६३
पृथक्षपर्णी	१३०	६२	पृष्णिपर्णी, टी.	१३०	६२	पौरहूक, टी. {		
पृथगात्मता	{ ४२	३१	पेचक	{ १६०	१५	पौरहर्य, टी.	{ १४१	१२७
	{ २३२	३८		{ ४३४	६	पौत्री	{ १७८	२९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पौर	{ १५३ २४६	१६६	प्रगतजातुक	१८४	४७	प्रणव	४६	४
पौरस्त्य	३६२	८०	प्रगल्भ	३६५	२५	प्रणाद	५१	११
पौरूष	{ १६६ ५४४	८७	प्रगाढ	४५५	५१	प्रणाल, टी.	८४	३५
पौरुषी, टी.	१६६	८७	प्रगुण	३८८	७२	प्रणासी		
पौरोग्व	२६६	२७	प्रग्रह	{ २८४ ५५१	११६ २४६	प्रणिधि	{ २४४ ४८२	१३ १०७
पौर्णमास	२३६	४८	प्रग्राह	५५१	२४६	प्रणिहित	३६५	८६
पौर्णिमा, टी.	३४	७	प्रग्रीव	६०४	३५	प्रणीत	{ २२७ ३०५	२० ४५
पौर्णमासी	३४	७	प्रघण	{ ६६	१२	प्रणुत	४०८	१०६
पौलस्त्य	२०	६६	प्रधाश			प्रणेय	३६५	२५
पौति	३०६	४७	प्रचक्र	२७६	६६	प्रतिति, टी.	१०४	६
पौष	३६	१५	प्रचलायित	३६८	३२	प्रतन	३६१	७७
पौष्यक	३३०	१०३	प्रचारण, टी.	४१२	३	प्रतल	१६८	८४
प्याद्	५६७	७	प्रचुक	५६२	२०	प्रतानिनी	१०४	६
प्रकारड	{ ४० १०४	२७ १०	प्रचुर	३८४	६३	प्रताप	२४७	२०
प्रकाम	२१०	५७	प्रचेतस्	१८	६१	प्रतापस	१२६	८१
प्रकार	५१४	१७१	प्रचोदनी	१३०	१४	प्रति	५५६	२५४
प्रकाश	{ ३१ ५४१	३४	प्रच्छदपट	२१०	११६	प्रतिकर्मन्	{ २०४ टी. २१२	६६ १२१
प्रकीर्णक	२५१	३१	प्रच्छन, टी.	५१	१०	प्रतिकाश, टी.	३५०	३७
प्रकीर्य	११६	४८	प्रच्छव	६७	१४	प्रतिकास, टी.	३५०	३७
प्रकृति	{ ४१ ६७	२६ ३७	प्रच्छर्दिका	१८७	५५	प्रतिकूल	३६४	८४
	{ २४६ ४६६	१८ ८०	प्रजन	४२४	२५	प्रतिकृति	३४६	३६
			प्रजविन्	२६७	७३	प्रतिकृष्ट	३७६	५४
			प्रजा	४४६	३८	प्रतिषिष्ठ	३७२	४२
प्रकृष्ट	१६७	८०	प्रजाता	१७५	१६	प्रतिप्रह, टी.	{ २१६ २६६	१३६ ७६
प्रक्रम	४२५	२६	प्रजापति	५	१७			
प्रक्रिया	२५१	३१	प्रजावती	१७६	३०	प्रतिग्राह	२१६	१३६
प्रकृण	{ ५५	२५	प्रज्ञ, टी.	२२१	५	प्रतिघ	६३	२६
प्रक्वाण			प्रज्ञा	{ ४२ १७४	१	प्रतिघातन	२८२	११४
प्रक्षेडन	२७३	८७	प्रज्ञान	४६२	१२६	प्रतिच्छाया	३४६	३५
प्रक्षेडना	२७३	८७	प्रज्ञु	१८४	४७	प्रतिजागर	४२६	२८
प्रगण्ड	१६७	८०	प्रडीन	१६७	३७	प्रतिज्ञात	४०८	१०८
प्रगतजातु	१८४	४७	प्रणय	{ ४२४ ५०८	२५ १६०	प्रतिज्ञान	४३	५
						प्रतिदान	३१६	८१

शब्दानुक्रमणिका ।

६५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
प्रतिष्ठान	५२	२६	प्रतिहार, टी.	{ ६७ २४२	१६ ६	प्रत्याख्यात	३७१	४०	
प्रतिनिधि	३४६	३६	प्रतिहास	१२५	७६	प्रत्याख्यान	४२७	३१	
प्रतिपत्	३२	१	प्रतीक	{ १६३ ४३४	७० ७	प्रत्यादिष्ट	३७१	४०	
प्रतिपद्	४२	१	प्रतीकार	२८१	११०	प्रत्यादेश	४२७	३१	
प्रतिपन्न	४०८	१०८	प्रतीकाश	३५०	३७	प्रत्यालीढ	२७२	८५	
प्रतिपादन	२३०	२६	प्रतीकास, टी.	३५०	३७	प्रत्यासार	२६६	७६	
प्रतिवद्	३७२	४१	प्रतिशिष्ट	२७२	४२	प्रत्याहार	४२०	१६	
प्रतिवन्ध	४२५	२७	प्रतीक्ष्य	३५६	५	प्रत्युत्क्रम	४२५	२६	
प्रतिविम्ब	३४६	३५	प्रतीची	-	२२	१	प्रत्युत्क्रान्ति, टी.	४२५	२६
प्रतिभय	६२	२०	प्रतीत	{ ३५८ ४७३	८	प्रत्यूषस्	३२	२	
प्रतिभान्वित	३६५	२५	प्रतीर	७४	८	प्रत्यूषस्	३२	२	
प्रतिभू	३५३	४४	प्रतीपदशिनी	१७०	२	प्रलूह	४२१	१६	
प्रतिमा	३४६	३५	प्रतीर	१७०	२	प्रथम	{ ३६२ ५०५	८०	
प्रतिमान	{ २५४ ३४६	३६ ३५	प्रतीर	७४	७	प्रथा	४१५	६	
प्रतिमुक्त	२६५	६५	प्रतीहार	{ ६७ २४२	१६ ६	प्रथुक	१६८	३८	
प्रतियत्न	४८५	११४	प्रतीहारिन्	५१८	१७६	प्रदर	५१५	१७३	
प्रतियातना	३४६	३५	प्रतीहास, टी.	१२५	७६	प्रदिक्	२३	५	
प्रतिरोधक, टी.	३४४	२५	प्रतोली	६३	३	प्रदीप	२१८	१३८	
प्रतिरोधित्	३४४	२५	प्रत्यक्षपर्णी	१२६	८६	प्रदीपन	७१	१०	
प्रतिवाक्य	५१	१०	प्रत्यक्षेरी	{ १२८ १४६	८६	प्रदेश	१६८	८३	
प्रतिविम्ब	३४६	३५	प्रत्यक्षेरी	१४६	१४४	प्रदेशन	२५०	२७	
प्रतिविषा	१३२	६६	प्रत्यक्ष्य	३६२	७६	प्रदेशनी	१६७	८१	
प्रतिशासन	४२८	३४	प्रत्यक्ष्य	३६१	७७	प्रदेशनी	१६७	८२	
प्रतिश्या, टी.	१८६	५१	प्रत्यन्त	८६	७	प्रदीप	३३	६	
प्रतिश्याय	१८६	५१	प्रत्यन्त	८६	७	प्रद्युम्न	८	२५	
प्रतिश्रय	५०६	१६२	प्रत्यग्र	३६१	७७	प्रद्राव	२८२	१११	
प्रतिश्रव्	४३	५	प्रत्यच्	५७८	२३	प्रधन	२७६	१०३	
प्रतिश्रुत, टी.	४०८	१०६	प्रत्यन्त	८६	७	प्रधान	{ ४१ २४१	२६	
प्रतिश्रुत्	५५	२६	प्रत्यन्तपर्वत	१०१	७	प्रधान	३८०	५७	
प्रतिष्ठम्	४२५	२७	प्रत्यय	५०६	१५६	प्रधान	४६२	१२६	
प्रतिसर	५१६	१८३	प्रत्ययित	२४४	१३	प्रधि	२६१	५६	
प्रतिसीरा	२१२	१२०	प्रत्ययिता	२४४	१३	प्रपञ्च	४४६	३३	
प्रतिस्याय, टी.	१८६	५१	प्रत्ययित्	२४४	११	प्रपद्	१६३	७१	
प्रतिहत्	३७२	४१	प्रत्यवसित्	४०६	११०				

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रपा	६५	७	प्रमाद	६४	२०	प्रवाह	४२१	१८
प्रपात	१००	४	प्रमापण	२८२	११२	प्रवाहिका	१८७	५५
प्रपितामह	१८०	३३	प्रमापन	४१६	१०	प्रविरुद्धाति	४२६	२८
प्रपितामही	१८०	३३	प्रभिति			प्रविदारण	२७९	१०३
प्रपुड, टी.	१४७	१४७	प्रभीति	२२६	२६	प्रविश्लेष	४२२	२०
प्रपुनाड, टी.	१४७	१४७	प्रभीति	२८३	११७	प्रवीण	३५६	४
प्रपुज्ञाड	१४७	१४७	प्रभीला	६७	३७	प्रवृत्ति	५०	७
प्रपौण्डरीक	१४१	१२७	प्रमुख	३८०	५७	प्रवृत्ति	४२१	१८
प्रफुल्ल	१०३	७	प्रमुदित	४०५	१०३	प्रवृद्ध	३६०	७६
प्रबन्धकल्पना	४९	६	प्रमृत, टी.	२८६	२	प्रवृद्ध	३६६	८८
प्रबाल, टी.	३२४	९३	प्रमेह, टी.	१८८	५६	प्रवेक	३८०	५७
प्रबोधन	२१२	१२२	प्रमोद	३९	२४	प्रवेणि	२०४	१८
प्रभञ्जन	१६	६३	प्रयत	२३५	४५	प्रवेणी, टी.	२५६	४२
प्रभव	५३७	२१६	प्रयस्त	३०५	४५	प्रवेष्ट	१६७	८०
प्रभा	३१	३४	प्रयाम	४२३	२३	प्रवैष्ट	३६२	८१
प्रभाकर	३०	२८	प्रयुद्धार्थ, टी.	४२५	२६	प्रव्यक्त	४२४	२५
प्रभात	३२	३	प्रयोगार्थ	४२५	२६	प्रश्न	५१	१०
प्रभाव	२४६	१६	प्रलम्बन	७	२३	प्रश्नि	१८५	४८
		२४७	२०	३६	२२	प्रश्नि	४२४	२५
प्रभिन्न	२५३	३६	प्रलय			प्रश्नित	३६५	२५
प्रभु	३५६	११				प्रष्ठ	२६७	७२
प्रभूत	३८४	६३	प्रलाप	५२	१५	प्रष्ठवाह	३१२	६३
प्रभृष्टक	२१७	१३५	प्रवण	४६०	६३	प्रष्ठौदी	३१५	७०
प्रमणस्, टी.	३५७	७	प्रवयण, टी.	२८९	१२	प्रसन्न	७७	१४
प्रमथ	११	३५	प्रवयस्	१८३	४२	प्रसन्नता	२६	१६
प्रमथन	२८३	११५	प्रवह	४२१	१८	प्रसन्ना	३५१	३६
प्रमथाधिप	६	३१	प्रवहण	२६०	५२	प्रसन्नेरा	३५१	३६
प्रमद	३९	२४	प्रवहै	३८०	५७	प्रसभ	२८१	१०८
प्रमदवन	१०२	३	प्रवह्नि, टी.	४६	६	प्रसर	४२३	२३
प्रमदा	१७०	३	प्रवह्निका	४६	६	प्रसरण	२७६	१६
प्रमदावन, टी.	१०२	३	प्रवह्नी	४६	६	प्रसरणि, टी.	२७६	१६
प्रमनस्	३५७	७	प्रवारण	४१२	३	प्रसरणी, टी.	२७६	१६
प्रभा	४१६	१०		५८	७	प्रसव	४१६	१०
प्रमाण	४६०	६१	प्रवाल				५३६	२१७
प्रमातामह,	टी. १८०	३३		३८४	६३	प्रसववन्धन	१०६	१५
प्रमातामही,			प्रवासन			प्रसव	३६४	८४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रसद्य	५६६	१०	प्रसाव	१६२	६७	प्राणिदूत	३५३	४५
प्रसाद	{ २६	१६	प्रस्वेद	६६	३३	प्राणिन्	४१	३०
	{ ४७८	६८	प्रहर	३३	६	प्रात्	५७५	१६
प्रसाधन	२०४	६६	प्रहरण	२७१	८२	प्रातिहार, टी.	३३८	११
प्रसाधनी	२१६	१३६	प्रहस्त	१६८	८४	प्रातिहारक, टी.	३३८	११
प्रसाधित	२०५	१००	प्रहि	८१	२६	प्रातिहारिक	३३८	११
प्रसारणी, टी.	{ १४८	१५२	प्रहेलि, टी.	४६	६	प्राथमकलिपक	२२४	११
प्रसारणी			प्रहेलिका	४६	६	प्रादुस्	{ ५६२	२६५
प्रसारिन्	३६८	३१	प्रह्लन	४०५	१०३		{ ५७०	१२
प्रसित	३५८	६	प्रांशु	३८७	७०	प्रादेश	१६८	८३
प्रसिति	४१६	१४	प्राक्	{ ५७३	१६	प्रादेशन	२३०	३०
प्रसिद्ध	४८४	१११		{ ५७८	२३	प्राधम्	५६५	४
प्रसू	{ १७८	२४	प्राकार	६४	३	प्रान्तर	६२	१७
	{ ५४७	२३८	प्राकृत	३४०	१६	प्रास	{ ३६५	८६
प्रसूजनयितारौ	१८१	३७	प्राग्वंशा	२२५	१६		{ ४०५	१०४
प्रसूता	१७५	१६	प्राग्रह	३८१	५८	प्रापत्तवत्व	२८२	११७
प्रसूति	४१६	१०	प्राग्न्य	३८१	५८	प्रापत्तूप	४६७	१३८
प्रसूतिका	१७५	१६	प्राघार	४१६	१०	प्राप्ति	४६७	७६
प्रसूतिज	७२	३	प्राच्	५७८	२३	प्राप्य	३६८	६२
प्रसूत	{ १०६	१७	प्राचिका	५८३	८	प्राभृत	२५०	२७
	{ ४६३	१३०	प्राची	२२	१०	प्राय	{ २३८	५२
प्रसूत	{ १६६	८५	प्राचीन	६४	३		{ ५०६	१६२
	{ ३६६	८८	प्राचीना	१२८	८५	प्रायस्	५७४	१७
प्रसूता	१६३	७२	प्राचीनावीत	२३७	५०	प्रार्थित	४०१	६७
प्रसूति	१६६	८५	प्राचीर	६४	३	प्रालभ्य	२१८	१३६
प्रसेव	२६६	२६	प्राच्य	८६	७	प्रालम्बिका	२०६	१०४
प्रसेवक	५८	७	प्राजन	२८६	१२	प्रालेय	२७	१८
प्रस्तर	१००	४	प्राजितु	२६३	५६	प्रावार	२११	११७
प्रस्ताव-	४२४	२४	प्राज्ञ	२२१	५	प्रावृत	२०६	११३
प्रस्थ	{ १००	५	प्राज्ञा	१७४	१२	प्रावृता, टी.	२०६	११३
	{ ३२२	८६	प्राज्ञी	१७४	१२	प्रावृप्	३८	१६
	{ ४७६	६५	प्राज्ञ्य	३८४	६३	प्रावृषा, टी.	३८	१६
प्रस्थपुष्प	१२६	७६	प्राङ्ग्निवाक	२४१	५	प्रावृषायणी	१२८	८६
प्रस्थान	२७६	६५		{ १६	६३	प्राशा, टी.	२७५	६३
प्रस्फोटन	२६५	२६	प्राण	{ २७८	१०२	प्रास	२७५	६३
प्रस्वरण	१००	५		{ २८४	११६	प्रासङ्	२६२	५७
				{ ३२०	१०४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रासंग्य	३१३	६४	प्रोश्चित	२२९	२६		१०६	१५
प्रासाद	६५	६	प्रोथ	२५९	४९		२७४	६०
प्रासिक	२६६	७०	प्रोष्ट, टी.	७८	१८		२६०	१३
प्रास्थिक, टी.	२८९	१०	प्रोष्टपद	२८	२२	फल	३१८	८०
प्राळ	३२	३	प्रोष्टी	७८	१८		५३३	२१०
प्रिय	१८०	३५	प्रौष्टपद	३७	१७		५३५	२३
	३७८	५३	प्रौढ	३६०	७६	फलक	२७४	६०
प्रियक	११४	४२	सश	१११	३२	फलकपाणि	२६७	७१
	११५	४४		११४	४३	फलत्रिक	३३३	१११
	११८	५६		७६	११	फलपूर	१२६	७८
	१५८	६		८०	२४	फलवत्	१०३	७
प्रियंगु	११८	५५	सव	१४२	१३२	फलाध्यश	११५	४५
	२६३	२०		१६६	३४	फलिन्	१०३	७
प्रियंगू	२६३	२०		३४२	१६	फलिन	१०३	७
प्रियता	६४	२७	सवग	१५६	३	फलिनी	११८	५५
प्रियंवद	३७०	३६	सवग्न	४४४	२९		१४३	१३६
प्रियाल, टी.	११२	३५	सवंगम	५०१	१४७	फली	११८	५५
प्रीणन	४१२	४	साश	१०७	१८	फलेप्रहि	१०३	६
प्रीत	४०५	१०३	सीहन्	१४१	६६	फलेरुही	११८	५४
प्रीति	३६	२४	सीहशात्	११६	४६	फलु	१२०	६१
पुष्ट	४०२	६६	सीहा, टी.	१४१	६६		३८०	५६
प्रेशा	४२	१	सत	२५८	४८	काणित	३०४	४३
	५४४	२३३	स्त	४०२	६६	काएट	३६६	६४
प्रेहा	२६०	५३	सोष	४१५	६	काल	२०८	१११
प्रेहित	३६६	८७	सात	४०६	११०		२६०	१३
प्रेत	७१	२				काल्युन	३६	१५
	२८३	११७	(क)			काल्युनिक	३६	१५
	४६२	६७				फुल्ल	१०३	८
प्रेत्य	५६८	८	फञ्जका, टी.	१२६	८६	फेन	३३०	१०५
प्रेम	६४	२७	फटा, टी.	७०	६		५६१	१६
प्रेमन्	६४	२७	फण	७०	६	फेनिल	१११	३१
प्रेष्ट	४१०	१११	फणा	७०	६		११२	३८
प्रेष्य, टी.	३४१	१७	फणिजक	१२६	७६	फेरव	१५६	५
प्रेष, टी.	५४२	२२८	फणिजक, टी.	१२६	७६	फेरु	१५६	५
प्रैष्य	३४१	१७	फणिन्	७०	७	फेलक, टी.	३१०	५६
प्रोश्चण	२२९	२६	फर, टी.	२७४	६०	फेला, टी.	३१०	५६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
केलि, टी. (च)	३१०	५६	वर्हपुष्प	१४२	१३२	वलिसञ्चन्	६८	१
वक	१६२	२२	वर्हिण	१६५	३०	वर्तावर्द	३११	५९
वकुल	१२१	६४	वर्हिपुष्प	१४२	१३२	वल्लव	२६६	२७
वडिश, टी.	७७	१६	वर्हिमुत्र	३	६	वल्वज	३१०	५७
वणिक्	३१८	७८	वर्हिस्	१७	५४	वष्कयिणी	३१५	७१
वणिज्या	३१८	७९	वर्हिष्ठ	१३६	१२२	वस्त	३१७	७६
वदर	११२	३७		७	२४	वस्ति	१६४	७३
वदरी	११२	३६		२४६	१७	वहिर्दार	६७	१६
वदरा	११३	११६	वल	२६६	७८	वंहिष्ठ	४१०	१११
	१४८	१५१		२७८	१०२	वहिस्	५७४	१७
वद्ध	३७२	४२		५३०	२०४	वहु	३८४	६३
	४००	६५		५६४	२२	वहुकर	३६१	१७
वधिर	१८५	४८	वलज	४४८	३७	वहुगर्वाच्	३७०	३६
वन्दा	१२७	८२	वलजा	४४८	३७	वहुपाद	१११	३२
वन्धक	४८१	१०४	वलदेव	७	२३	वहुप्रद	३५७	६
वन्धकी	१७३	१०	वलभद्र	७	२३	वहुमूल्य	२०६	११३
वन्धन	२४६	२६	वलभ्रिका	१४८	१५०	वहुरूप	२१४	१२८
	४१६	१४	वलवत्	१८३	४४	वहुल	३८४	६३
वन्धनात्य	२८४	११६		५६३	२		५३२	२०८
वन्धनी, टी.	३१६	७३	वलविन्यास	२६९	७६	वहुला	१४०	१२५
वन्धस्तम्भ	२५५	४१	वला	१३४	१०७		५३२	२०८
वन्तु	१८०	३४	वलाका	१६३	२५	वहुलीकृत	२१४	२३
वन्तुजीवक	१२४	७३	वलात्कार	२८१	१०८	वहुवारक	११२	३४
वन्तुता	१८०	३५	वलाराति	१३	४३	वहुविधि	३६६	६३
वन्तुर	३८७	६९	वलाइक	२४	६	वहुसुता	१३२	१००
वन्तुल	१७८	२६		२२५	१४	वहुसूति	३१५	७०
वन्धुक	१२४	७३	वलि	२५०	२७	वाकुची	१३१	६६
वन्धुकपुष्प	११५	४४		५३०	२०४	वाडव	२५८	४६
वन्धुर, टी.	३८७	६९	वलिघ्वसिन्	६	२१	वाडव्य	४३१	४१
वन्ध्य	१०३	७	वलिन	१८४	४५	वाढ	२०	६७
वन्ध्या	३१४	६९	वलिपुष्ट	१६२	२०		४५५	५१
वभु	५१८	१७६	वलिभ	१८४	४५	वाण	२७२	८६
वर्बर	१२६	६०	वलिभुज्	१६२	२०		४५५	५२
वर्बरा	१४४	१३६	वलिर	१८५	४६	वाणिज	३१८	७८
वह	१६५	३१	वलिश	७७	१६	वाणिज्य	३१८	७६
	५५१	२४५						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बादर	२०८	१११	बाहीक	३०२	४०	बुस्त	६०३	३४
बाधा	७२	३	बिन्दु	{ ७४	६	बूक्, टी.	१६०	६४
बान्धकिनेय	१७८	२६		{ ३६७	३०	बृक्, टी.	१६०	६४
बान्धव	१८०	३४	बिन्दुजालक	२५४	३६	बृकन्	१६०	६४
बाहृत	१०७	१६	बिम्ब	२६	१५	बृका, टी.	१६०	६४
	{ १३६	१२२	बिम्बिका	१४४	१३६	बृहत्	३८२	६०
	{ १८३	४२	बिल	{ ६८	१	बृहतिका	२११	११७
बाल	{ २०२	६५		{ १००	६	बृहती	{ १३०	१३
	{ २५८	४६	बिलेशय	७०	८		{ ४७०	८२
	{ ५३४	२१४	बिल्व	१११	३२	बृहस्पति	२९	२४
बालगमिणी	३१५	७०	बिस्त	३२१	८६	बृहत्कृष्णि	१८३	४४
बालतनय	११६	४६	बीज	{ ४१	२८	बृंहित	२८०	१०७
बालतुण	१५४	१६७	बीजकोश	{ ११०	६२	बृहद्ग्राम	१७	५४
बालधि	२५६	५०	बीजकोष	८६	४३	बोधकर	२७७	६७
बालपाश्या	२०५	१०३	बीजपूर्	१२६	७८	बोधि, टी.	१०७	२०
बालमूषिका	१५६	१२	बीजाकृत	२८८	८	बोधिद्रुम	१०७	२०
बालहस्त	२५६	५०	बीजय	२२०	२	बोल,	३३०	१०४
बाला	१८३	४२	बीभत्त	{ ६१	१७	ब्रह्म	३०	२८
बालिश	२७५	४८		{ ६१	१६	ब्रह्मचारिन्	{ २२०	३
बालुक	१३६	१२१		{ ५४६	२४३		{ २३४	४२
बालेय	३१७	७७	बुक्	१२७	८१	ब्रह्मरथ	११४	४१
बालेयशाक	१२६	६०	बुक्का	१६०	६४	ब्रह्मत्व	२३७	५१
बाल्य	१८२	४०	बुक्काम्रमांस	१६०	६४	ब्रह्मदर्भा	१४६	१४५
बाष्प	४६६	१३७	बुद्ध	{ ४	१३	ब्रह्मदारु	११४	४१
बापिका	३०२	४०		{ ४०८	१०८	ब्रह्मन्	{ ५	१६
बाहु	१६७	८०	बुद्धि	४२	१		{ ४८६	१२१
बाह	{ १६७	८०	बुद्ध्युद	५६१	१६	ब्रह्मपुत्र, टी.	{ ७१	१०
बाहा				२६	२६		{ ५८७	१२
बाहुन	२४०	१	बुध	{ २२१	५	ब्रह्मवन्धु	४८४	१११
बाहुदा	८३	३३		{ ४८२	१०७	ब्रह्मभूय	२३७	५१
बाहुमूल	१६६	७६	बुधित	४०८	१०८	ब्रह्मवर्चस	२३३	३८
बाहुयुद	२८०	१०६	बुध	१०५	१२	ब्रह्मिन्दु	२३३	३९
बाहुल	३७	१८	बुम्भुक्षा	३०६	५४	ब्रह्मयज्	२२५	१४
बाहुलेय	१२	४०	बुम्भुशित	३६३	२०	ब्रह्माणी, टी.	११	३५
बाहुव	६०१	३२	बुष्ट	२६४	२२	ब्रह्मसायुज्य	२३७	५१
बाहिक, टी.	३०२	४०	बुस	२६४	२२	ब्रह्मसू	८	२७

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
ब्रह्माज्ञि	२३३	३६	भरडी	१२६	६१	भर्मन्	३२५	६४
ब्रह्मासन	२३३	३६	भरडीरिका, टी.	१२६	६१	भर्ला	३५०	३८
ब्राह्मण	{ २२०	१	भरडीरी	१२६	६१	भर्ला	{ १५६	४
	{ २२१	४	भद्र	{ ४०	२५		{ ५६३	२१
ब्राह्मणयष्टिका	१२६	८६		{ २११	५६	भल्लातक	११४	४२
ब्राह्मणी	१२६	८६	भद्रकुम्भ	२५१	३२	भल्लातकी	११४	४२
	{ ११	३५	भद्रदारु	११७	५३	भल्लुक	१५६	३
ब्राह्मी	{ ४७	१	भद्रपर्णी	११२	३६	भल्लूक, टी.	१५६	३
	{ १४४	१३७	भद्रपदा	२८	२२	भव	{ १०	३४
ब्राह्म	{ ३८	२१	भद्रवला	१४८	१५३	भवन	६४	५
	{ २३७	५१	भद्रमुस्तक	१५१	१६०	भवानी	११	३७
ब्राह्मण्य	४३१	४१	भद्रयव	१२२	६७	भविक	४०	२६
(भ)			भद्रवला	१४८	१५३	भवितु	३६७	३६
भ	२८	२१	भद्रश्री	२१६	१३१	भविष्यु	३६७	२९
भक्त	३०६	४८	भद्रासन	२५१	३१	भव्य	४०	२६
भक्षक	३६३	२०	भय	६२	२१	भव्या, टी.	६०६	४५
भक्ष्यकार	२६७	२८	भयंकर	६२	२०	भषक	३४३	२२
भक्षित	४०६	११०	भयद्वृत	३७२	४२	भसा	३४८	३३
भक्षकार, टी.	२६७	२८	भयानक	{ ६१	१७	भस्मगङ्घिनी	१३६	१२०
भग	{ १६५	७६		{ ६२	२०	भस्मगभी	१२०	६३
	{ ४४५	३१				भस्मन्	४६७	७६
भगन्दर	१८८	५६	भर	२०	६६	भा	३१	३४
भगवत्	४	१३	भरण	३५०	३८	भाग	३२३	८९
भगिनी	१७८	२६	भरण्य	३५०	३८	भागधेय	{ ४१	२८
भग्नी, टी.	१७८	२६	भरण्यमुञ्च	३६२	१६		{ २५०	२७
भङ्ग	७४	५	भरण्या, टी.	३५०	३८	भागिनेय	१७६	३२
भङ्गा	२६३	२०	भरत	३३६	१२	भागिनेयी, टी.	१७६	३२
भङ्गि	५८३	८	भरतवर्षी	८६	६	भागिनीरथी	८२	३१
भजमान	२४६	२४	भरद्वाज	१६०	१५	भाग्य	{ ४१	२८
भट	२६३	६१	भर्ग	१०	३३		{ ५१०	१६४
भटित्र	३०५	४५	भर्ग्य, टी.	१०	३३	भाजीन, टी.	२८७	७
भट्टारक	५६	१३	भर्तु	{ १८०	३५	भाजन	२६६	३३
भट्टिनी	५६	१३		{ ४६२	६६	भारड	{ २६६	३३
भण्टाकी	१३७	११४	भर्तृदारक	५६	१२		{ ४५५	५१
भण्टिडर, टी.	१२०	६३	भर्तृदारिका	५६	१३	भारडीरी, टी.	१२६	६१
भण्टिडल	१२०	६३	भर्तृन	५२	१४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भाद्र	३७	१७	भाषित	{ ४७	१	भीरु	{ १३२	१००
भाद्रपद	३७	३७		{ ४०७	१०७		{ १७०	३
भाद्रपदा, टी.	२८	२२	भाष्य	६००	३१	भीरुक	३६६	२६
भातु	३०	३१	भास्	३१	३४	भीरुपत्री	१३२	१०१
	३१	३३	भास्कर	३०	२८	भीलु	३६६	२६
	४८४	११२	भास्वत्	३०	२९	भीलुक	३६६	२६
भामिनी	१७०	४	भिशा	{ ४१३	६	भीषण	६२	२०
भार	३२१	८७		{ ५४४	२३३	भीष्म	६२	२०
भारत (वर्ष)	८६	६	भिक्षाकदम्बवक	२२५	४६	भीष्मसू	८२	३१
भारती	४७	१	भिशु	{ २२०	३	भुक्त	४०६	१११
भारद्वाज, टी.	१६०	१५		{ २३४	४१	भुक्तमुचिभत	३०६	५६
भारद्वाजी	१३७	११६	भिशुकी	१७८	२६	भुग्न	{ ३८८	७१
भारयष्टि	३४६	३०	भित्त	२६	१६		{ ३९८	६१
भारवाह	३४०	१५	भित्ति	६४	४	भुज	१६७	८०
भारिक	३४०	१५	भिदा	४१३	५	भुजग	{ ७०	६
भारित, टी.	३४०	१५	भिदुर	१४	४७	भुजङ्ग		
भार्गव	२६	२५	भिन्दिपाल	२७४	६१	भुजङ्गभुज्	१६५	३०
भार्गवी	१५१	१५८	भिन्न	४०३	१००	भुजंगम	७०	६
भार्गी	१२६	८९	भिया, टी.	६२	२१	भुजङ्गाशी	१३७	११५
भार्या	१७१	६	भिषज्	६८८	५७	भुजिशरस्	१६६	७८
भार्यापती	१८१	३८	भिष्मा, टी.	३०६	४८	भुजा	१६७	८०
भाल्लुक	१५६	४	भिष्मका, टी.	३०७	४६	भुजान्तर	१६५	७७
भाल्लुक		४	भिष्मिटा, टी.	३०७	४६	भुनिष्य	३४१	१७
भालूक		४	भिष्मिष्टा, टी.	३०७	४६	भुनिष्या, टी.	३४१	१७
भाव	५६	१२	भिस्मा, टी.	३०७	४६	भुवन	{ ७२	३
	६२	२१	भिस्सटा, टी.	३०७	४६		{ ८६	६
	५३६	२१६	भिस्ता	३०६	४८	भू	{ ८८	२
भावबोधक	६२	२१	भिस्साटा	३०७	४६		{ ५८०	३
भावित	२१७	१३४	भिस्मिटा, टी.	३०७	४६		{ ४	११
	३०५	४६	भिस्सिटा, टी.	३०७	४६	भूत	{ ४०५	१०४
	४०५	१०४	भी	६२	२१		{ ४७१	८५
भाविनी, टी.	१७०	४	भीत	६२	२१	भूतकेश	३३३	१११
भातुक	४०	२६	भीति	६२	२१	भूतवेशी	१२३	७१
भार्	३१	३४	भीम	{ १०	३४	भूतावास्	११८	५८
भाषा	४७	१		{ ६२	२०	भूतात्मन्	४८४	११२

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
भूति	{ ११ ४६७	३६ ७६	भृगु	१००	४	भ्रंकुरा	५६	११
भूतिक	४३५	८	भृत्य	{ १६० १६५	१६ २९	भ्रंकुटि	{ ६७	३७
भूतेश	६	३१	भृहरजस्	१४८	१५१	भ्रम	{ ४३ ७४	४ ७
भूदार	१५५	२	भृहराज	१४८	१५१	भ्रमर	{ ४१५	६
भूदेव	२२१	४	भृहराजन्, टी.	१४८	१५१	भ्रमरक	२०३	१६
भूनिष्व	१४६	१४३	भृहार	२५१	३२	भ्रमि	४१५	६
भूप	२४०	१	भृहारी	१६४	२८	भ्रष्ट	४०५	१०४
भूपदी	१२२	७०	भृतक	३४०	१५	भ्रानिश्च	२०५	१०१
भूपाल,	टी.	२४०	भृति	३५०	३८	भ्रातरौ	१६०	३६
भूपूर्ण	४६३	६८	भृतिभुज्	३४०	१५	भ्रातृज	१८०	३६
भूपन्	३८४	६३	भृत्य	३४१	१७	भ्रातृनाया	१७६	३०
भूमि	८८	२	भृत्या	३५०	३८	भ्रातृभगिनी	१८०	३६
भूमिजम्बुका	{ ११३ १३८	३८ ११८	भृत्यव	३०६	४७	भ्रातृव्य	५०६	१५५
भूमिदेव,	टी.	२२१	भेक	८०	२४	भ्रात्रीय	१८०	३६
भूमिपाल,	टी.	२४०	भेकी	८०	२४	भ्रान्ति	४३	४
भूमिस्पृश्	२८५	१	भेद	{ २४७ २४७	२० २१	भ्राद्	२६७	३०
भूमी,	टी.	८८	भेदित	४०३	१००	भ्रुकुंस	५६	११
भूपर्	३८४	६३	भेरि,	{ ८७	६	भ्रुकुटि	६७	३७
भूषिष्ठ	३८४	६३	भेरी	८७	६	भ्रुकुटी		
भूरि	{ ३८४ ५२३	६३ १६१	भेषज	१८५	५०	भू	२०१	६२
भूरिफेना	१४६	१४३	भेषज	२३५	४६	भ्रुकुंस	५६	११
भूरिमाय	१५६	५	भैरव	६२	१६	भ्रुकुटि	{ ६७	३७
भूरुणडी	१२२	६९	भैषज्य	१८५	५०	भ्रुकुटी		
भूर्ज	११५	४६	भोग	४४४	२८	भूण	{ १८१ ४५५	३६ ५२
भूषण,	टी.	२०५	भोगवत्	४६७	७७	भ्रेष	२४८	२३
भूषा	२०५	१०१	भोगवती	४६७	७७	(म)		
भूषित	२०५	१००	भोगिन् -	७०	८	मकर	७८	२०
भूष्ण	३६७	२६	भोगिनी	१७१	५	मकरधन	८	२६
भूस्तुण	१५४	१६७	भोजन	३०६	५५	मकरधन	१०६	१७
भृकुटि	{ ६७	२७	भोस्	५६७	७	मकुट	२०५	१०२
भृकुटी	{ ६७	२७	भौम	२९	२५	मकुर	२१६	१४०
भृकुंस,	टी.	५६	भौरिक	२४२	७	मकुष्टक	२६१	१७
भृश			भृश	२४८	२३			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मकूलक	१४६	१४४	मखडल	२३	६	मदन	८	२५
मार्किका	१६४	२६		२६	१५		११७	५३
मत	२२४	१३		३१	३२		१२५	७८
मगध	२७७	९७	मरडलक	१८७	५४	मदस्थान	३५१	४०
मघवन्	१३	४१	मरडलाम्र	२७३	८९	मदिरा	३५१	४०
मघवान्, टी.	१३	४१	मरडलेश्वर	२४०	२	मदिरागृह	६५	८
मङ्गर, टी.	२१९	१४०	मरडहारक	३३८	१०	मदोत्कट	२५२	३५
मङ्गु	५६३	२	मरिडत	२०५	१००	मद्यु	१६६	३४
मङ्गल	४०	२५	मरहूक	८०	२४	मद्युर	७८	१६
मङ्गल्यक	२९१	१७	मरहूकपर्णि	११८	५६	मद्य	३५१	४०
मङ्गल्या	२१४	१२७	मरहूकपर्णि	१२९	९१	मद्र, टी.	५६	२
मचर्चिका	४०	२७	मरहूर	३२७	९८		३६	१५
मञ्जन्	१०५	१२	मतंगज	२५२	३४		३३१	१०७
मञ्च	२१८	१३८	मतंगिका	४०	२७	मयु	३५१	४१
मञ्जूषा	३४६	२६	गति	४२	१		४८३	११०
मञ्जरि	१०५	१३		२५३	३६	मयुक	१३५	१०६
मञ्जरी, टी.	१०५	१३	मत्त	३६४	२३	मयुकर	१६५	२६
मञ्जिष्ठा	१२९	६०		४०५	१०३	मयुक्रम	३५१	४०
मञ्जीर	२०८	१०६	मत्तकाशिनी	१७१	४	मयुद्रुम	१०६	२७
मञ्जु	३७८	५२	मत्तकाषिणी	१७१	४	मयुप	१६५	२६
मञ्जुल	३७८	५२	मत्तकासिनी	१७१	४	मयुपर्णिका	११२	३५
मठ	६५	८	मत्स, टी.	७८	१७		१३०	६४
महु	५८	८	मत्सर	५१६	१८१	मयुपर्णि	१२७	८३
मणि	{ ८ ३२५	२८ ६३	मत्सी, टी. } मत्स्य	७८	१७	मयुपायिन्, टी.	१६४	२६
मणिक	२६८	३१	मत्स्यगडी	३०४	४३	मयुपालिन्	१६५	२९
मणित	५४	२१	मत्स्याधानी	७७	१६	मयुपसिका	१६४	२६
मणिवन्ध	१६७	८१	मत्स्यपिता	१२८	८६	मयुयटिका	१३५	१०६
मणी, टी.	३२५	६३	मत्स्यवेधन	७७	१६	मधुर	४४	६
मण्ड	{ ११७ ३०७	५१ ४६	मत्स्यवेधनी, टी.	७७	१६		५२७	२००
मण्डन	{ २०५ ३६७	१०२ २६	मत्स्याशी	१४४	१३७	मधुरक	१४५	१४२
मण्डना	३६७	२६	मथित	३०८	५३	मधुरसा	१२७	८३
मण्डप	६५	६		२५३	३७	मधुरा	१४८	१५२
			मद	{ ४१८ ४७८	१२ ९८	मधुरिका	१३४	१०५
						मधुरिपु	६	२०
			मदकल	२५२	३५	मधुलिहू	१६५	२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मधुवार	३५१	४०	मतुष्य	६७०	१	मन्दुरा	६५	७
मधुवत	१६५	२६	मतुष्यकुञ्जर, टी.	३८२	५६	मन्दोष्ण	३२	३५
मधुशिशु	१११	३१	मतुष्यधर्मा (न.)	२०	६८	मन्द्र	५६	२
मधुश्रवा	१४५	१४२	मनोषुसा	३३२	१०८	मन्मथ	{	२५
मधुश्रेणी	१२७	८४	मनोज, टी.	८	२६	{	१०७	२१
मधुषील	१०६	२८	मनोजव	३६०	१३	मन्या	१६१	६५
मधूक	१०६	२७	मनोजवर्	३६०	१३	मन्यु	{	२५
मधूचिद्धि	३३१	१०७	मनोज्ञ	३७८	५२	{	५०६	१६२
मधूलक	१०६	२८	मनोज्ञा	३७८	५२	मन्वन्तर	३६	२२
मधूलिक, टी.	१०६	२८	मनोरथ	६४	२७	मन्वष्टक	{	२६१
मधूलिका	१२७	८४	मनोरम	३७८	५२	मपुष्टक	{	१७
मध्य	{	५८	मनोहत	३७२	४१	मय	३१६	७५
	१६६	७६	मनोहर, टी.	३७८	५२	मयष्टक, टी.	२६१	१७
	५१३	१७०	मनोहारिनि, टी.	३७८	५२	मयु	२१	७१
मध्यदेश	८६	७	मनोज्ञा	३३२	१०८	मयुष्टक	२६१	१७
मध्यम	{	५६	मन्तु	२४६	२६	मयूल	{	३१
	८६	७	मन्त्र	५१७	१७६	{	४४१	२३
	१६६	७६	मन्त्रज	२४६	१६	मगूर	{	१३५
मध्यमा	{	१७२	मन्त्रव्याख्याकृत्	२२२	७	{	१६५	३०
	१६७	८२	मन्त्रिन्	२४१	४	मयूरक	{	१२६
मध्या	१७२	८	मन्थ	३१६	७४	{	३२६	१०१
मध्याह	३३	३	मन्थदण्डक	३१६	७४	मयूरीकुकुट, टी.	६०८	४२
मध्वासव	३५१	४१	मन्थनी	३१६	७४	मरकत	३२४	६२
मनःशिल	३३२	१०८	मन्थर	२६७	७२	मरण	२८३	११६
मनःशिला	३३२	१०८	मन्थाः	३१६	७४	मरिच	३००	३६
मनःसिला	३३२	१०८	मन्थान	३१६	७४	मरीच, टी.	३००	३६
मनतिन	८	२६	मन्द	{	३४१	१८	मरीचि	३१
मनस्	४२	३१		{	४५०	१०२	मरीचिका	३२
मनस्कार	४२	२	मन्दगमित्	२६७	७२	मल	{	८६
मनार्क	५६८	८	मन्दाकिनी	१५	४६	{	५१४	१७२
मनित	४०८	१०८	मन्दाक्ष	६२	२३			
मनीपा	४२	१		{	१५	५०	{	१६
मनीषिन्	२२१	५	मन्दार	{	१०६	२६	मरुद्	२३
मनु	६०५	३८		{	१२६	८१		-२
मनुन	१७०	१	मन्दिर	{	६४	५	मरुत्वत्	४६२
मनुषी, टी.	१७०	१		{	५२४	१६३	मरुमाला	१४२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मस्वक	{ ११७ १२६	५२ ७६	मसूर	२६१	१७	महि, टी.	८८	३
मर्कट	१५६	३	मसूरविदला	१३५	१०९	महिका	२७	१८
मर्कटक	१५६	१३	मसूरा	२६१	१७	महिष, टी.	६६	१
मर्कटी	{ ११६ १२८	४८ ८७	मसूरण	२०५	४६	महिलाहया	११८	५५
मर्त्य	१७०	१	मस्त	२०२	६५	महिला	१७०	२
मर्दन	४२३	२२	मस्तक	२०२	६५	महिष	१५६	४
मर्देल	५८	८	मस्तिष्क	१६१	६५	महिषी	१७१	५
मर्दित, टी.	३६५	८६	मस्तु	३०६	५४	मही	८८	३
मर्म	६००	३०	मह	६७	३८	महीशिर्	२४०	१
मर्मर	५५	२३	महत्	{ ३८२ ४७२	६० ८६	महीधर	६६	१
मर्मस्युक्	३६३	८३	महती	४६७	७६	महीरुह	१०३	५
मर्यादा	२४६	२६	महस्	५४८	२४०	महीलता	७६	२१
मल	{ १६१ ५३०	६५ २०६	महाकन्द	१४७	१४८	महीला, टी.	१७०	२
मलदूषित	३७९	५५	महाकुल, टी.	२२०	३	महेरणा	१३६	१२४
मलायू	१२०	६१	महाकृष्ण	२१६	७५	महेलता	१७०	२
मलयज	२१६	१३१	महाजाली	१३८	११७	महेश्वर	६	३०
मलयू, टी.	१२०	६१	महादेव	१०	३२	महोक्ष	२११	६१
मलिन	३७९	५५	महाभन	२०६	११३	महेत्यत	८५	३६
मलिनी	१७६	२०	महानस	२६६	२७	महोत्साह	३५५	३
मलिम्लुच	३४४	२५	महामात्र	२४१	५	महोद्यम	३५५	३
मलीमस	३७९	५५	महायज्ञ	२२५	१४	महौषध	१३२	१००
मल्ल	५६३	२१	महारजत	३२५	६५		१४७	१४८
मल्लक	६०५	३७	महारजन	३३१	१०६		३०१	३८
मलिना	{ १२२ १६३	६६ २४	महारण्य	१०२	१	महैषधी	३०१	३८
मलिनकाश	{ १६३ १६३	२४ २४	महारजक, टी.	३	१०	मांस	{ १६० ५६४	६३ २२
मलिनकाख्य	१६३	२४	महाराजिक	३	१०	मांसल	१८३	४४
मवित, टी.	३६५	८६	महारौरव	७१	१	मांसिक	२३६	१४
मवी, टी.	५८५	१०	महाशय	३५५	३	मा	५७०	११
मसि, टी.	५८५	१०	महाशङ्खी	१७४	१३	मासिक	३३१	१०७
मसी	५८५	१०	महाश्वेता	१३५	११०	मागध	{ २७७ ३३४	६७ २
मस्तुर, टी.	२६१	१७	महासहा	{ १२४ १४४	७३ १३८	मागध	२७७	६७
मसुरा, टी.	२६१	१७	महासेन	१२	३६		३३४	२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मागधी	{ १२३ १३१	७१ ६६	मातृचक्षीय	१७७	२५	मार्गी	{ ३६ ६२	१४ १५
माय	३६	१५	मात्र	५२१	१८७	मार्गी	{ २७२ ३७६	८७ ४६
माध्य	१२४	७३	मात्रा	{ ३८३ ५२१	६२ १८६	मार्गेण	{ ४२७ ४२७	३० ३०
माठर	३१	३१	मायुर, टी.	६१०	४५	मार्गशीर्ष	३६	१४
माडि	५८३	८	मायुरी, टी.	६१०	४५	मार्गित	४०६	१०५
माणव, टी.	१८३	४२	माद	४१८	१२	मार्जन	१११	३३
माणवक	{ १८३ २०६	४२ १०६	माधव	{ ६ ३७	१८ १६	मार्जना	२१२	१२१
माणव्य	४३१	४०	माधवक	३५१	४१	मार्जार	१५७	६
माणिक्य	६००	३१	माधवीलता	१२३	७२	मार्जिता	३०४	४४
माणिवन्ध, टी.	३०३	४२	माध्वक, टी.	३५१	४१	मार्तार्द	३०	२६
माणिमन्थ	३०३	४२	माध्वीक	३५१	४१	मार्तार्द, टी.		
मातक्त	{ ३४२ ४४३	१९ २६	मान	{ ६२ ३२१	२२ ८५	मार्दिङ्गि	३३९	११३
मातरपितरौ	१८१	२७	मनव	१७०	१	मार्दि	२१२	१२१
मातारिश्वन्	१६	६१	मानव्य, टी.	४३१	४०	मातक	१२०	६२
मातलि	१४	४५	मानस	४२	३१	मालती	१२३	७२
मातापितरौ	१८१	२७	मानसौकर्	१६३	२३	माला	२१७	१३५
मातामह	१८०	३३	मानिनी	१७०	३	मालाकार	३३५	५
मातामही			मातृष	१७०	१	मालातृणक	१५४	१६७
मातुल	{ १२५ १७६	७८ ३१	मातुधी, टी.	१७०	१	मालिक	३३५	५
मातुलपुत्रक	१२५	७८	मातुष्यक	४३१	४२	मालुधान	६६	६
मातुला, टी.	१७६	३०	माया	३२८	११	मालूर	१११	३२
मातुलानी	{ १७६ २६३	३० २०	मायाकैषित	५	१५	माल्यवत्	६६	३
मातुलाहि	६६	६	मायाविन्, टी.	३३८	११	माष, टी.	३२१	८५
मातुलि	१७६	३०	मायु	१६०	६२	माषपर्णी	१४४	१३८
मातुली	१७६	३०	मायूर	१६६	४३	माष्य, टी.	२८७	७
मातुलुक्क	१२६	७८	मार	८	२५	मास	{ ३५ ३२१	१२ ८५
मातृ	{ ११ १७८ २१३	३५ २९ ६६	मारजित्	४	१३	मासर	३०७	४६
मातृभसेय, टी.	१७७	२५	मारण	२८२	११४	मासिक	२३०	३१
मातृभसेयी, टी.	१७७	२५	मारिष	६०	१४	मास्य	५७०	११
			मारुत	१६	१२	माहाकुल	२२०	३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
माहिष्य	३३५	३	मुकुलक, टी.	१४६	१४४	मुपल, टी.	२६५	२५
माहेयी	२१३	६६	मुकुकच्चुक	६६	६	मुपली, टी.	१५९	१२
मितम्पच	३७५	४८	मुक्ता	३२४	६३	मुषलय, टी.	३७४	४५
मित्र	३०	३०	मुक्तावली	२०६	१०५	मुषा, टी.	३३८	३३
मित्र	२४३	६	मुक्तास्कोट	७६	२३	मुषित	३६६	८८
	२४४	१२	मुक्ति	४४	६	मुष्क	१६५	७६
	५१७	१७६	मुख	६८	१६	मुष्कक	११३	३६
मिथस्	५६२	२६५	मुख	२००	८६	मुष्टि	१६६	८६
मिथुन	१६८	३८		५६४	२२	मुष्टिवन्ध	४१६	१४
मिथ्या	५७३	१५	मुखर	३७०	३६	मुसल	२६५	२५
मिथ्यादृष्टि	४३	४	मुख्तवासन	४५	११	मुसलिन्	७	२४
मिथ्याभियोग	५१	१०	मुख्य	२३३	४०	मुसली	१३८	११६
मिथ्याभिशंसन	५१	१०		३८०	५७	मुख्य	३७४	४५
मिथ्यामति	४३	४	मुध	३७५	४८	मुस्तक	१५१	१५६
मिशि, टी.	१३४	१०५	मुण्ड	१८५	४८	मुस्ता	१५१	१५६
मिरी, टी.	१३४	१०५		६०३	३४	मुहुर्भाषा	५२	१६
मिश्रेया	१४३	१३४	मुण्डा	६०३	३४	मुहुर्स	५६३	१
	१३४	१०५	मुण्डित	१८५	४८	मुहूर्ती	३५	११
मिषि, टी.	१३४	१०५		३६४	८५	मूक	३६०	१३
मिषी, टी.	१३४	१०५	मुण्डिन्	२३८	१०	मूढ	३७५	४८
मिति	१३४	१०५	मुद्र	३६	२४	मूत	४००	६५
	१४८	१५२	मुदा, टी.	३६	२४	मूत्र	१६२	६७
मिसी,	१३४	१०५	मुदिता, टी.	३६	२४	मूत्रकृच्छ्र	१८८	५६
	१४३	१३४	मुदिर	२४	७	मूत्रित	४००	६६
मिहिका, टी.	२७	१८	मुद्रपर्णी	१३६	११३	मूर्ख	३७५	४८
मिहिर	३०	२९	मुद्रर	२७४	६१	मूर्ढा	२८१	१०६
मीढ	४००	६६	मुधा	५६५	४	मूर्ढाल	१८६	६१
मीन	७८	१७	मुनि	५	१४	मूर्खित	१८६	६१
मीनकेतन	८	२५		२३४	४२		४७३	८६
मुकुट	२०५	१०२		६०५	३८	मूर्खी, टी.	४००	६५
मुकुन्द	१३६	१२१	मुनिमुहूर्त, टी.	३८२	५९	मूर्खी	१८६	६१
मुकुन्दक, टी.	१४७	१४७	मुरीन्द्र	५	१४	मूर्त	३६०	७६
मुकुदु, टी.	१३६	१२१	मुरज	५७	५	मूर्ति	१६३	७१
मुकुर, टी.	२१६	१४०	मुरा	१३६	१२३		४६५	७३
मुकुल	१०६	१६	मुर्जा	१२७	८३	मूर्तिमत्	३६०	७६
मुकुष, टी.	२६२	१७	मुर्जा	१५६	१२	मूर्दन्	२०२	६५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मूर्धाभिषिक्त	{ २४० ४६३	१ ६८	मृगाङ्क	२६	१४	मेकलकन्यका	८३	३२
मूर्वा	१२७	८३	मृगादन	१५५	१	मेखलकन्यका, टी.	८३	३२
मूल	{ १०५ ५३२	१२ २०६	मृगेन्द्र	१५५	१	मेखला	{ २०७ २७४	१०८ १००
मूलक	१५०	१५७	मृजा	२१२	१२१	मेघ	{ २४ ५८६	६ ११
मूलकर्मन्	४१२	४	मृड	६	३१	मेघव्योति	२५	१०
मूलधन	३१८	८०	मृद्गारी	११	३७	मेघनादादुलासिन्	१६५	३०
मूल्य	{ ३१८ २५०	७६ ३८	मृणाल	८६	४२	मेघनामन्	१५१	१५९
मूषक, टी.	१५६	१२	मृणालिनी	८६	४२	मेघनिर्घोष	२४	८
मूषा	{ ३४८ ६०५	३३ ३८	मृणाली	{ ८६ ५८३	४२ ७	मेघपुष्प	७३	५
मूषिक	-१५६	१२	मृत	{ २८३ २८६	११७ ३	मेघमाला	२४	८
मूषिकपर्णी	१२८	८८	मृतस्नात	३६२	११	मेघवाहन	१३	४४
मूषिका	१५६	१२	मृता	२८३	११७	मेचक	{ ४६ १६५	१४ ३१
मूषित	३६६	८८	मृतालक	१४२	१३१	मेढ़	{ ११५ ३१७	७६ ७६
मूर्णी, टी.	२४८	३३	मृतालक, टी.	१४२	१३१	मेद	१६०	६४
मृग	{ ४२७ ४४२	३० २५	मृति, टी.	८६	४	मेदक	३५१	४१
मृगणा	४२७	३०	मृतिका	८६	४	मेदस्	१६०	६४
मृगतृष्णा	३२	३५	मृत्यु	२८३	११६	मेदिनी	८८	३
मृगदंशक	३४३	२१	मृत्युञ्जय	६	३१	मेदुर	३६७	३०
मृगधूतक	१५६	५	मृता	८६	४	मेधा	४२	२
मृगनामि	२१५	१२६	मृदा	८६	४	मेधि	२६०	१५
मृगवधाजीव	२४३	२१	मृदक्ष	५७	५	मेध्य	३७६	५५
मृगवन्धनी	३४५	२६	मृदु	{ ३६१ ४७१	७८ १०१	मेरु	१५	४६
मृगमद	२१५	१२६	मृदु	{ ४७१ ११५	१०१	मेलक	४२६	२६
मृगया	३४४	२३	मृदुत्वच	११५	४६	मेला	२६०	५३
मृगयु	३४३	२१	मृदुल	३६१	७८	मेष	३१७	७६
मृगरोमज	२०८	१११	मृद्धीका	१३४	१०७	मेषकम्बल	३३१	१०७
मृगव्य	३४४	२३	मृध	२७६	१०४	मेह	१८८	५६
मृगशिरस्	{ २८ ३४४	२३ २३	मृथा	५७३	१५	मेहन	१६५	७६
मृगशिरा	{ २८ ३४४	२३ २३	मृथार्थक	५४	२१	मैत्रीवस्त्रिय	२७	२०
मृगशीर्ष	२८	२३	मृष्ट	३८०	५६	मैत्री	६०६	३६

શબ્દ:	પૃષ્ઠમ् શલોક:		શબ્દ:	પૃષ્ઠમ् શલોક:		શબ્દ:	પૃષ્ઠમ् શલોક:	
મૈથુન	૨૩૬	૫૭	યક્ષણી	૪	૧૧	યમાની, ટી.	૧૪૬	૧૪૫
	૪૧૨	૧૨૬	યશી	૪	૧૧	યમુના	૮૩	૩૨
મૈરેય	૩૫૧	૪૧	યક્ષમન्	૧૮૬	૫૧	યમુનાભાતૃ	૧૮	૫૮
મોશ	૪૪	૭	યક્ષેશ્વર, ટી.	૨૦	૬૮	યમુ	૨૫૭	૪૫
	૧૧૩	૩૬	યજમાન	૨૨૨	=	યવ	૨૬૦	૧૫
મોઘ	૩૬૨	૮૧	યજુસ्	૪૮	૩	યવક્ય	૨૮૭	૭
મોધા	૧૧૮	૫૪	યજ્ઞ	૨૨૪	૧૩	યષ્ટ્રાર	૩૩૨	૧૦૮
મોચ	૬૦૦	૩૦	યજ્ઞમૂત્ર	૨૩૭	૪૯	યવફળ	૧૫૧	૧૬૧
મોચક	૧૧૧	૩૧	યજ્ઞાક્ષ	૧૦૮	૨૨	યવસુરા, ટી.	૬૦૭	૪૦
મોચા	૧૧૫	૪૬	યજ્ઞિય	૨૨૯	૨૭	યવાણ	૩૦૭	૫૦
	૧૩૬	૧૧૩	યજ્ઞિયા	૨૨૬	૨૭	યવામજ	૩૩૨	૧૦૮
મોદક	૬૦૨	૩૩	યજ્વન्	૨૨૨	=	યવાનિકા	૧૪૬	૧૪૫
મોરટ	૩૩૩	૧૧૦	યત્	૫૬૪	૩	યવાની, ટી.	૧૪૬	૧૪૫
મોરટા	૧૨૭	૮૩	યતસ्	૫૬૪	૩	યવાસ	૧૩૦	૬૧
મોષક	૨૪૪	૨૪	યતિ	૨૩૪	૪૩	યવાસ	૧૫૪	૧૬૭
મોહ	૨૮૧	૧૦૬	યતિન्	૨૩૪	૪૩		૧૩૦	૬૧
મૌક્કિક	૩૨૪	૬૨	યત્પાન	૨૭૬	૧૦૩	યવીયસ्	૧૮૩	૪૩
મૌદ્રીન	૨૮૮	=	યથા	૫૬૮	૬	યવ્ય	૨૮૭	૭
મૌન	૨૩૨	૩૬	યથાજાત	૩૭૫	૪૮	યશાપથ	૫૭	૬
મૌરનિક	૩૩૬	૧૩	યથાતથમ्	૫૭૩	૧૫	યશસ્	૫૧	૧૧
મૌલિ	૫૨૬	૨૦૨	યથાયથમ्	૫૭૨	૧૪	યદિ	૬૦૫	૩૮
મૌવીં	૨૭૨	૮૫	યથાર્થ	૫૭૩	૧૫	યદિમધુકા	૧૩૫	૧૦૬
મૌયા	૫૮૧	૫	યથાર્વચ્છ	૨૪૪	૧૩	યદી, ટી.	૧૩૫	૧૦૬
મૌહૃત્ત	૨૪૫	૧૪	યથાશક્તિ	૫૯૭	૨૬	યદૃ	૨૨૨	=
મૌહૃત્ક	૨૪૫	૧૪	યથાસ્વમ्	૫૭૨	૧૪	યાગ	૨૨૪	૧૩
મિલા	૫૪	૨૨	યથેસિત	૩૧૦	૫૭		૫૮૬	૧૧
મ્લેચ્છજાતિ	૩૪૨	૨૦	યદિ	૫૭૦	૧૨	યાચક	૩૭૬	૪૬
મ્લેચ્છદેશ	=૬	૭	યદ્ધા	૪૧૧	૨	યાચનક	૩૭૬	૪૬
મ્લેચ્છમુત્ર	૩૨૬	૬૭	યન્તુ	૪૬૨	૫૬	યાચના	૨૩૧	૩૨
(ય)					૬૬	યાચિકા, ટી.	૩૭૬	૪૬
યકૃતુ	૧૯૧	૬૬	યન્ત્ર, ટી.	૫૯૬	૨૫	યાચિત	૨૮૬	૩
યક્ષ	૪	૧૧		૪૬૨	૫૮	યાચિતક	૨૮૬	૪
	૨૦	૬૯	યમ		૪૮	યાચ્ચા	૪૧૩	૬
યક્ષકર્ડમ	૨૧૭	૧૩૩		૪૨૧	૧૮	યાજક	૨૨૬	૧૭
યક્ષધૂપ	૨૧૪	૧૨૭	યમનિકા	૨૧૨	૧૧૦	યાતના	૭૨	૩
યક્ષરાજુ	૨૦	૬૮	યમરાદ	૧૮	૫૮	યાત્રામ	૫૦૫	૧૫૪

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यात्रु	१८	६०	युगल	१६८	३८	योषित्	१७०	२
यात्रुधान	१८	६०	युग्म	१६८	३८	योषिता, टी.	१७०	२
यात्रु	१७६	३०	युग्य	२६२	५८	यौतव	३२१	८५
यात्रा	२७६	१५		२१३	६४	यौतुक, टी.	२५०	२८
	५२०	१८४	युद्ध	२७६	१०३	यौवत	१७६	२२
यादःपति	७३	२	युध्	२७६	१०६	यौवन	१८२	४०
यादस्	७८	२०	युवति	१७२	८	(र)		
यादसांपति	१८	६१	युवती, टी.	१७२	८	रहस्	१६	६४
यान	२४६	१८	युवन्	१८३	४२		४६	१५
	२६२	५८	युवराज	५६	१२	रक्त	१६०	६४
यानमुख	२६१	५५	यूति	४३०	३८		२१३	१२४
याप्य	३७६	५४	यूथ	१६६	४१		४८२	८७
याप्ययान	२६०	५३	यूथनाथ	२५२	३५	रक्तक	१२४	७३
याम	३३	६	यूथप	२५२	३५	रक्तचन्दन	२१६	१३२
	४२१	१८	यूथिका	१२३	७१		३२३	१११
यामात्, टी.	१७६	३२	यूनी, टी.	१७२	८	रक्तपा	७६	२२
यामि, टी.	५०३	१५१	यूप	११४	४१	रक्तफला	१४४	१३६
यामिनी	३३	४		६०४	३५	रक्तसन्ध्यक	८४	३६
यामुन	३२८	१००	यूपकटक	२२६	१८	रक्तसरोह	८६	४१
यायज्ञक	२२२	८	यूपाम	२२६	१६	रक्ताङ्ग	१४६	१४६
याव	२१४	१२५	यूप	६०४	३५	रक्तोत्पत्त	८६	४२
यावक	२६२	१८	येन	५६८	९	रक्षःसम	५६८	२७
यावत्	५५६	२५५	योक्त	२६०	१३	रक्षस्	४	११
यावन	२१५	१२८	योग	४४३	२७		१८	६०
याणीक	२६६	७०	योगेष	३३०	१०५	रक्षा, टी.	२१४	१२५
यास	१३०	६१	योग्य	१२६	११२	रक्षित	४०६	१०६
युक्त	२४६	२४	योजन	६००	३०	रक्षिवर्ग	२४२	६
युक्तरसा	१४५	१४०	योजनपर्णी, टी.	१२६	६१	रक्षण	४१५	८
युग	१६८	३८	योजनयत्त्वी	१२६	६१	रक्तु	१५८	१०
	४४४	२६	योनि	२६०	१३	रक्तं	३३१	१०६
युगकीलक	२६०	१४	योद्धृ	२६३	६१	रक्ताजीव	३३७	७
युगन्धर	२६२	५७	योध	२६३	६१	रक्त	१६	६४
	६०४	३५	योधसंराव	२८०	१०७	रचना	२१८	१३७
युगपत्रक	१०८	२२	योनि	१६५	७६		४१	२६
युगपद्	५७७	२२	योनी	१६५	७६	रज, टी.	१७६	२१
युगपार्श्वग	३१२	६३	योषा	१७०	२		२७७	६८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रजक	३३८	१०	रथाङ्ग	{ १६२	२२	रसज्ञा	२०१	६१
रजकी, टी.	३३८	१०		{ २६१	५५	रसन, टी.	२०१	६१
रजत	{ ३२६	६६		{ २६१	५६	रसना	{ २०१	६१
	{ ४७२	८६	रथाभ्रपुष्प	११०	३०		{ २०७	१०८
रजनि {	{ ३३	४	रथिक	२६८	७६	रसवती	२९६	२७
रजनी {	{ १४६	१५३	रथिन्	{ २६३	६०		{ ८८	२
रजनीमुख	३३	६		{ २६८	७६	रसा	{ १२८	८४
	{ ४१	२६	रथिन्, टी.	२६८	७६		{ १३६	१२३
रजस्	{ १७६	२१	रथिर	२६८	७६	रसाज्ञन	३२६	१०१
	२७७	९८	रथ्य	२५८	४६	रसातल	६८	१
	{ ५४८	२४०	रथ्या	{ ६३	३	रसात्ता	{ १११	३३
रजस्वला	१७६	२०		{ २६१	५५		{ १५२	१६३
रज्जु	३४५	२७	रद	२०१	६१	रसात्ता	३०४	४४
रज्जन	२१६	१३२	रदन	२०१	६१	रसित	२४	८
रज्जनी	१३०	६५	रदनच्छद	२००	६०	रसोनक	१४७	१४८
	{ २७६	१०४	रन्ध्र	६८	२	रहस्	{ २४८	२२
रण	{ ४१५	८	रभस	५६३	२१		{ २४८	२३
	{ ४५७	५६	रमण, टी.	२३६	५७	रहस्य	२४८	२३
रणसंकुत्त	२८०	१०६	रमणी	१७०	४	रहस्या	२४८	२३
रण्डा	१२८	८८	रमा, टी.	१७०	४	रा:	५१५	१७४
रत	२३६	५७	रम्भा	१३६	११३	राका	३४	८
रति, टी.	२३६	५७	रय	१६	६४	राक्षस	१८	५६
रतिकूनित	५४	२१		{ २१०	११६	राक्षसी	१४१	१२८
रतिपति	८	२६	रल्लक	{ ५६०	१७	राक्ष	२१४	१२५
रत	{ ३२५	६३	रव	५४	२३	राङ्क	२०८	१११
	{ ४१४	१३३	रवण	३७०	३८	राजक	२४१	३
रत्नाशु	१५	४६	रवि	३०	३१	राजजक्ष्मन्, टी.	१८६	५१
रत्नाकर	७३	२	रशना	२०७	१०८	राजन्	{ २४०	११
रथ	२६०	५१	रशिम	{ ३१	३३		{ ४८७	११८
रथकव्या	२६१	५५		{ ५०१	१४७	राजन्य	२४०	१
रथकार	{ ३३५	४		{ ४४	७	राजन्यक	२४१	४
	{ ३३७	६	रस	{ ३२८	६६	राजन्यत्	६१	६३
रथगुप्ति	२६२	५७		{ ५४६	२३६	राजवला	१४८	१५३
रथद्व	१०६	२६	रसगन्ध	३३०	१०४	राजदीजिन्	२२०	२
रथव्रज	२६१	५५	रसगर्भ	३२६	१०२	राजयक्षमन्, टी.	१८६	५१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
राजवंश्य	२२०	२	राष्ट्र	{ २४६	१७	रजा	१८६	५१
राजवत्	६१	१३	राष्ट्र	{ ५२४	१६३	रुत	४५	२५
राजवृक्ष	१०८	२३	राष्ट्रिका	१३०	६४	रुदित	६६	३५
राजसदन	६६	१०	राष्ट्रिय	६०	१४	रुद्र	३६७	६०
राजसभा	५८४	६	रासभ	३१७	७७	रुद्र	{ ३	१०
राजसूय	६००	३१	रासना	{ १३७	११४	रुद्राणी	{ १०	३४
राजहंस	१६३	२४	राहु	२६	२६	रुधिर	{ १६०	६४
राजातन	११२	३५	रिक्तक	३८०	५६	रुधिर	{ ५६४	२२
राजादन	{ ११२	३५	रिक्थ	३२३	६०	रुह	१५८	१०
राजाहि	२१४	१२६	रिहण	६७	३६	रुवुक, टी.	११७	५१
राजि	१०२	४	रिहण	६७	३६	रुवुक, टी.	११७	५१
राजिका	२६२	१६	रिपु	२४४	१०	रुशती	५३	१८
राजिज्ञ	६६	५	रिपि, टी.	२३४	४३	रुषती	५३	१८
राजी	१०२	४	रिष्ट	४५१	४३	रुष्	६३	२६
राजीव	{ ७८	११	रिष्टि	२७३	८९	रुहा	१५१	१५८
	{ ८५	४१	रीदा	६२	२३	रुक्ष	५४५	२३४
राज्यान्त्र	२४६	१८	रीण	३६८	६२	रुप	४४	७
रात्रि	{ ३३	४	रीति	{ ३२६	६७	रुपाजीवा	१७६	१६
	{ ३३	५		{ ४६६	७५		३२४	६१
रात्रिचर	१८	६०	रीतिवृण्प	३३०	१०३	रुप्य	{ ३२६	६६
रात्रिचर	१८	६०	रीती	३२६	६७		{ ५१३	१६६
रात्री, टी.	३३	४	रुक्षप्रतिक्रिया	१८५	५०	रुत्याऽयश्च	२४२	७
राज्ञान्त	४३	४	रुक्म	३२५	६५	रुवुक	११७	५१
राध	३७	१६	रुक्मकारक	३३७	८	रुषित	३६७	८८
राधा	२८	२२	रुग्ण	३६८	६१	रेता टी.	१०२	४
	७	२३	रुच्	३१	३४	रेचनी	{ १३५	१०८
राम	{ १५८	११		{ ११७	५१		{ १४६	१४६
	{ ५०२	१४६	रुचक	{ १२६	७८	रेचित	२५८	४८
रामठ	३०२	४०		{ ३०४	४३	रेणु	२७७	९८
रामा	१७०	४		{ ३३२	१०६	रेणुका	१३९	१२०
राम्भ	२३५	४५	रुचि	{ ३१	३४	रेतस्	१६०	६२
रात	२१४	१२७		{ ४४७	३४	रेत्य	३२६	६७
राव	५४	२३	रुचिर	३७८	५२	रेप,	३७९	५४
राशि	{ १६६	४२	रुच्य	३७८	५२	रेपस्, टी.	३७६	५४
	{ ५३९	२२३	रुज्	१८६	५१	रेफस्	३७९	५४

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः
रेवतीरमण	७ २३	रौद्र	{ ६१ १७	लङ्कापिका, टी.	१४२ १३३
रेक	{ ३७९ ५४ ४६८ १४०	रौम, टी.	{ ६२ २०	लङ्कायिका, टी.	१४२ १३३
रेवा	८२ ३२	रौमक	३०३ ४२	लङ्कोपिका	१४२ १३३
रै	३२३ ६०	रौव	७१ १	लज्जा	६२ २३
रैत्य, टी.	३२६ ६७	रौहिण्य	{ ७ २४ २९ २६	लज्जाराति	२६६ २८
रोक	६८ २	रौहिष	{ १५३ १६६ १५८ १०	लज्जा, टी.	६२ २३
रोग	१८६ ५१			लज्जित	३६८ ६१
रोगहारिन्	१८८ ५७			लद्वा	५८५ १०
रोचन	११६ ४७	(ल)			{ १०४ ६ १०४ ११
रोचनी	{ १३५ १०८ १४६ १४६	लकुच	११६ ६०	लता	{ ११८ ५५ १४२ १३३
रोचिष्णु	२०५ १०१	लक्कक, टी.	२१० ११५		
रोचिस्	३१ ३४	लश, टी.	{ २७२ ८६ ५९६ २४	लतार्क	१४८ १५०
रोदन	२०२ ९३	लक्षण	२६ १७	लपत	२०० ८९
रोदनी	१३० ६२	लक्षणा, टी.	१६३ २५	लपित	{ ४७ १ ४०७ १०७
रोदस्	५४७ २३८	लक्षा	५९६ २४		
रोदसी	५४७ २३८	लक्षण, टी.	{ २६ १७ ३६० १४	लव्य	४०५ १०४
रोध	७४ ७	लक्षणा	१६३ २५	लव्यवर्ण	२२१ ६
रोधस्	७४ ७	लक्ष्मन्	{ २६ १७ ४९३ १३१	लव्यानुश	२२३ १०
रोप	२७२ ८७	लक्ष्मी	{ ८ २७	लभ्य	२४९ २४
रोमन्	२०४ ६६		{ १३६ ११२	लभ्यन	२०६ १०४
रोमन्थ	५६१ ११		{ २७१ ८२	लम्बन	१२ ३८
रोमहर्षण	६६ ३५	लक्ष्मीन्	३६० १४	लम्बोदर	१२ ३८
रोमाच्च	६६ ३५	लक्ष्य	{ ६६ ३३	लय	५८ ९
रोष	६२ २६	लक्ष्मीन्	{ २७२ ८५	ललना	१७० ३
रोहिणी	३१३ ६७		{ ६६ ३३	ललनिका	२०६ १०४
	२५ १०	लगुड	५६० ६८	ललाट	२०१ ६२
रोहित	{ ४६ १५ ७८ १६ १५८ १०	लग्न	२६ २७	ललाटिका	२०५ १०३
		लग्नक	३५३ ४४	ललित	६५ ३१
रोहितक	११६ ४६		{ १६ ६४	लव	३८३ ६२
रोहिता	४६ १५	लघु	{ १४२ १३३		{ ४२४ २४
रोहिताश्व	१७ ५५		{ ४४६ ३३	लवद्वं	२१४ १२५
रोहित्	११६ ४६	लघुलय	१५३ १६५	लवण	{ ४४ ९
रोहीतक, टी.	११६ ४६	लङ्का	५८३ ७		{ ५९५ २३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
लवणोद	७३	२	लिपि	२४५	१६	लोकजित्	४	१३
लवन	४२४	२४	लिपिकर	२४५	१५	लोकायत	६०१	३२
लवित्र	२६०	१३	लिपिकार	२४५	१५	लोकालोक	६१	२
लशुन	१४७	१४८	लिपी, टी.	२४५	१६	लोकेश	५	१६
लस्तक	२७२	८५	लिस	{ ३६७	६०	लोचन	२०२	६३
लाक्षा	{ २१४	१२५		{ ४०६	११०	लोचमर्कट, टी.	१३५	१११
	{ ५५५	१०	लिसक	२७३	८८	लोचमस्तक	१३५	१११
लाक्षाप्रसादन	११४	४१	लिप्सा	६४	२७	लोत्र, टी.	३४४	२५
लाङ्गल	२६०	१३	लिबि	२४५	१६	लोध्र	१११	३३
लाङ्गलदण्ड	२६०	१४	लिविक्कर, टी.	२४५	१५	लोपामुद्रा	२७	२०
लाङ्गतपद्धति	२६०	१४	लिवी, टी.	२४५	१६	लोच्च	३४४	२५
लाङ्गलिकी	१२८	११८	लींठ, टी.	४०६	११०	लोमन्	२०४	६६
लाङ्गलिन्, टी.	१५४	१६८	लीला	{ ६५	३२	लोमशा	१४३	१३४
लाङ्गली	{ १३५	१११		{ ५३२	२०८	लोमहर्षण, टी.	६६	३५
	{ १५४	१६८	लुटित	२५६	५०	लोल	{ ३८६	७४
लाङ्गुल	२५६	५०	लुव्य	३६४	२२		{ ५३४	२१४
लाङ्गुल	२५६	५०	लुध्यक	{ ३४३	२१	लोला, टी.	५२४	२१४
लाज	३०६	४७		{ ४४०	१६	लोलुप	३६४	२२
लाङ्गन	२६	१७	लुलाप	१५६	४	लोलुभ	३६४	२२
लाभ	३१८	८०	लुलाय, टी.	१५६	४	लोष	२८६	१२
लामज्जक	१५३	१६५	लूता	१५६	१३	लोष्टन, टी.	२८६	१२
लालाषा, टी.	६४	२८	लून	४०५	१०३	लोष्टमेदन	२८६	१२
लालसा	{ ६४	२८	लूम्	२५६	५०		{ २१४	१२६
	{ ५४७	२३८	लेख	३	८		{ ३२७	६६
लाला	१६२	६७	लेखक	२४५	१५	लोह	{ ३२८	६६
लालाटिक	४३९	१७	लेखन, टी.	२४५	१६		{ ५१५	२२
लाव	१६६	३५	लेखर्भ	१३	४२	लोहकारक	३३७	७
लासिका	५८	८	लेखा	१०२	४	लोहपुष्ट	१६०	१६
लास्कोटनी, टी.	३४८	३३	लेप, टी.	३०६	५६	लोहप्रतिमा, टी.	३४९	३५
लास्य	५८	१०	लेपक	३३६	६	लोहल	३७०	३७
लिकुच	११६	६०	लेश	३८३	६२	लोहभिसार, टी.	२७६	६४
लिक्षा	५८५	१०	लेटु	२८६	१२	लोहभिहार	२७६	६४
लिखन, टी.	२४५	१६	लेटुन	२८६	१२	लोहित	{ ४६	१५
लिखित	२४५	१६	लेह	३०६	५६		{ १६०	६४
लिङ्क	४४५	३०	लोक	{ ८६	६	लोहितक	३२४	६२
लिङ्गवृत्ति	२३८	५४		{ ४३२	२	लोहितचन्दन	२१३	१२४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
लोहिता, टी.	४६	१५	वत्रनिर्धेष् } वत्रनिर्धेष् }	२५	१०	वत्सर	{ ३६	१३	
लोहिताक्ष	२९	२५	वत्रपुष्प	१२५	७६	वत्सल	३६	२०	
लोहिताश्व	१७	५५	वत्रिन्	१३	४२	वत्सादनी	१२७	८२	
लोहिनी, टी.	४६	१५	वचक	{ १५६	५	वद	३६६	३५	
लौह, टी.	३२७	६८		{ ३७५	४७	वदन	२००	८९	
ल्यु	५८८	१५	वच्चित	३७२	४१	वदर	११२	३७	
(व)				{ १०६	२७	वदरा	१४८	१५१	
वंश	{ १५१	१६०	वञ्जुल	{ ११०	३०	वदरी	११२	३७	
	२२०	१		{ १२१	६४	वदान्य	{ ३५७	६	
वंशक	२१४	१२६	वट	१११	३२		{ ५१३	१६६	
वंशरोचना	३३२	१०६	वटक	५६०	१७	वदावद	३६६	३५	
वंशलोचना	३३२	१०६	वट्यकर, टी.	३४५	२७	वध	२८३	११५	
वंशिक	{ टी.	२१४	१२६	वटी	३४५	२७	वधोद्यत	३७३	४४
वंशिका			वडवा	२५८	४६	वध्य	३७४	४५	
वंहिष्ठ	४१०	१११	वडवानल	१७	५६		{ १४२	१३३	
व	५६८	६	वडिश	{ ७७	१६	वधू	{ १७०	२	
वक, टी.	१२७	८१	वडिशा				{ १७३	६	
वकधूपक, टी.	२१४	१२८	वडिशी				{ ४८३	१०३	
वकुल	१२१	६४	वडू	३८२	६१		{ ७३	३	
वक्तव्य	५१२	१६८	वणिगभावं	२८६	३	वन	{ १०२	१	
वक्तृ	३६६	३५	वणिज्	३१८	७८		४१४	१३३	
वक्त्र	२००	८६	वणिज्य, टी.	३१८	७६	वनकार्पास	१३७	११६	
वक	{ ७४	७	वणिज्या टी.	{ २८६	२	वनतिक्तिका	१२८	८५	
	{ ३८८	७१		{ ३१८	७६	वनप्रिय	१६१	१६	
वक्षस्	१६६	७८	वणटक	३२३	८६	वनमङ्गिका	१६४	२७	
वज्ञण	१६४	७३	वतंस	५४६	२३६	वनमालिन्	६	२१	
वज्ञ	३३१	१०६	वत	५५५	२५३	वनमुद्द	२६१	१७	
वचन	४७	१	वत्	५६८	९	वनशृङ्खाट	१३२	६६	
वचनग्राहिन्, टी.	३६५	२४		{ १६६	७८	वनस्मूह	१०२	४	
वचस्	४७	१	वत्स	{ ३१२	६२	वनस्पति	१०३	६	
वचनेस्थित	३६५	२४		{ ५४५	२३५	वनायुज	२५७	४५	
वचा	१३३	१०२	वत्सक	१२१	६६	वनिता	{ १७०	२	
वत्र	{ १४	४७	वत्सतर	३१२	६२		{ ४६६	८१	
	{ ५२५	१६३	वत्सनाभ	७१	११	वनीपक, टी.	३७६	४६	
वत्रदु	१३४	१०५				वनीयक	३७६	४६	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वनौकसू	१५६	३	वरद	२५७	७	वर्ण	२२०	१
वन्दा	१२७	८२	वरदा	३५७	७		२५६	४२
वन्दारु	३६६	२८	वर्विश्विनी	१७१	४		४५७	५५
वन्दि, टी.	२८४	११९		३०३	४१	वर्षक	२१७	१३३
वन्दिन्	२७७	६७	वराङ्	४४५	३१	वर्षित	६०५	३८
वन्दी	२८४	११६	वराहक	१४३	१३४	वर्षित	४०८	११०
वन्या	१०२	४	वराट	८६	४३	वर्षित्	२३४	४२
वपा	६८	२		८६	४३	वर्तक	१६६	३५
	१६०	६४	वराटक	३४५	२७	वर्तका, टी.	४३६	११
वपुस्	१६३	७०		६०५	३८	वर्तन	१६६	३५
	६३	३	वरारोहा	१७१	४		२८५	१
वप्र	२८६	११	वराशि	२१०	११६	वर्तनि	६२	१५
	३००	१०५	वरासि, टी.	२१०	११६	वर्ति	२१७	१३३
वमयु	१८७	५५	वराह	१५५	२	वर्तिका	१६६	३५
	२५३	३७	वरिविसित	४०४	१०२	वर्तिनी	६२	१५
वमि	१८७	५५	वरिवस्या	२३२	३५	वर्तिप्णु	३६७	२६
वयस्	५४७	२३६	वरिवस्यित	४०४	१०२	वर्तो	२१७	१३३
वयस्थ	१८३	४२	वरिष्ठ	३२६	६७	वर्तुल	३८७	६६
	११८	५८		४१०	१११	वर्धन्	६२	१५
वयस्था	१४४	१३७	वरी	१३२	१००		४१२	१२८
	१४६	१४४	वरीयस्	५५०	२४४	वर्तमनि, टी.	६२	१५
वयस्य	२४४	१२	वरीयसी, टी.	५५०	२४४	वर्त्यनी, टी.	६२	१५
वयस्या	१७४	१२		१८	६१	वर्धकि	१२६	६०
वर	२१३	१२४	वरुण	२३	२	वर्धन	३६६	२८
	४१५	८		१०६	२५		४१४	७
	५१९	१८२				वर्धमान	११७	५१
वरट, टी.	१६४	२७	वरुणात्मजा	३५१	३९	वर्धमानक	२६८	३२
वरय	१६३	२५	वरुथ	२६२	५७	वर्धिप्णु	३६६	२८
	१६४	२७	वरुथिनी	२६६	७८		३६६	२८
वरटी, टी.	१६४	२७	वरेण्य	३८०	५७	वर्धी	३४७	२१
वरण	६४	३	वर्कर	३४४	२३	वर्वणा	१६४	२६
	१०६	२५	वर्की, टी.	३४४	२३	वर्मन्	२६४	६४
वरण्ड	५६०	१८	वर्ग	१६६	४१	वर्मित	२६५	६५
वरत्रा	२५६	४२	वर्चस्	५४८	२४०	वर्घ	३८०	५७
	३४७	३१	वर्चस्क	१६२	६८		१७२	७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वर्वर	१२६	६०	वलिगत	२५८	४८	वसुक	३०३	४२
वर्वरा	१४४	१३९	वल्मीकि	६१	१४	वसुदेव	७	२२
वर्ष	{ २५ ५४४	{ ११ २३३	वल्लकी	५६	३	वसुधा	८८	३
वर्षवर	२४३	६	वल्लभ	{ ३७८ ५०१	{ ५३ १४६	वसुन्धरा	८८	३
वर्षण	३८	१६	वल्लरि	१०५	१३	वसुक, टी.	२०३	४२
वर्षा	३८	१६	वल्लरी	१०५	१३	वस्त्रयनी, टी.	२१५	७१
वर्षभू	८०	२४	वल्लव	२६६	२७	वस्त	३१७	७६
वर्षभवी	८०	२४	वल्लि	{ १०४ ५८०	{ ६ ३	वस्ति	{ १६४ २०६	{ ७३ ११४
वर्षयस्	१८३	४३	वल्ली			वस्ती	१६४	७३
वर्षोपलं	२५	१२	वल्लूर	१६०	६३	वस्तु	५८७	१३
वर्षन्	{ १६३ ४६३	{ ७० १३०	वल्लूरा, टी.	१६०	६३	वस्त्र	६४	५
वर्ह	५५१	२४५	वल्लज	१५२	१६३	वस्त्र	२१०	११५
वर्हिपुष्प	१४२	१३२	वश	४१५	८	वस्त्रयेनि	२०८	११०
वर्हिष्ठ	१३६	१२२	वशकिया	४१२	४	वस्त्र	३१८	७९
वलश	४५	१३		{ २५३ ३१४	{ ३६ ६४	वस्त्रासा	१६१	६६
वलभी	६७	१५	वशा	{ ५४० ४८०	{ २२६ २२६	वह	२१२	६३
वलय	२०७	१०७	वशिक	३८०	५६	वहि	{ १६ २३	{ ५३ २
वलयित	३६७	६०	वशिर	{ १३१ ३०३	{ ६७ ४१	वहिशिख	३३१	१०६
वलाका	१६३	२५				वहिसंजक	१२६	८०
वलाहक	२४	६	वश्य	३६५	२५		५५८	२५८
वलि	२२५	१४	वषट्	५६८	८		५६८	६९
वलिधंसी	६	२१	वषट्कृतं	२२६	२७	वा	{ ५६८ ५७३	{ ६९ १५
वलिन	१८४	४५	वष्ट्यणी	३१५	७१			
वलिपुष्ट	१६२	२०	वसति	{ ४६५ ४६५	{ ७४ ७४	वाकूची	१३१	६६
वलिम	१८४	४५	वसती			वाक्याति, टी.	३६१	३५
वलिमुन्	१६२	२०	वसन	२१०	११५	वाक्य	४८	२
वलिर	१८५	४६	वसन्त	३७	१८	वाग्मी, टी.	३६१	३५
वलिस	७७	१६	वसा	१६०	६४	वागीश	३६१	३५
वलिसी	७७	१६	वसिर	{ १३१ ३०३	{ ६७ ४१	वाग्मी टी.	१३१	६६
वलीक	६७	१४				वाग्या	२४५	२६
वलीमुख	१५६	३		{ ३ १२७	{ १० ८१	वागुरिक	३३९	१४
वलीवर्द	३११	५६	वसु	{ ३२३ ५४६	{ ६० २३७	वाग्मिन्	३६१	३५
वल्क	१०५	१२				वाङ्मुख	५०	६
वल्कल	१०५	१२				वाच	४७	१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वाचयम्	२३४	४२	वात	१६	६३	वामी	२५८	४६
वाचक	४८	२	वातक	१४७	१४९	वायदण्ड, टी.	३४६	२८
वाचस्पति	२६	२४	वातकिन्	१८९	५९	वायस	१६२	२०
वाचा	४७	१	वातकुम्भ, टी.	२५४	३६	वायसाशाति	१६०	१५
वाचाट	३७०	३६	वातपोथ	११०	२६	वायसी	१४८	१५१
वाचाल	३७०	३६	वातप्रमी	१५७	७	वायसोली	१४६	१४४
वाचिक	५३	१७	वातमृग	१५७	७	वायु	१६	६१
वाचोयुक्ति	३६६	३५	वातरोगिन्	१८६	५९	वायुसति	१७	५५
वाचोयुक्तिपट्ट	३६६	३५	वातायन	१५	१	वार्	७३	३
वाज	२७३	८७	वातायु	३५७	८	वार	{ १६८	३६
वाजपेय	६००	३१	वातुल, टी.	५३०	२०५		{ ५१४	१७०
वानिदन्तक	१३३	१०३	वातूल	५३०	२०५	वारण	२५२	३४
वानिन्	१६६	३३	वात्सक	३११	६०	वारणवृष्णा, टी.	१३६	११३
	२५६	४४	वादर	२०८	१११	वारणवृत्ता	१३६	११३
	४८५	११४	वादित्र	५७	५	वारमुख्या	१७६	१६
वानिशाला	६५	७	वाद्य	५७	५	वारवाण	२६४	६३
वाञ्छा	६४	२७	वान	१०६	१५	वारही	१७६	१६
वाणी	६०७	४२	वानप्रस्थ	{ १०६	२८	वारही	१४८	१५१
वाव्यालक	१३४	१०७		{ २२०	३	वारि	७३	३
वाङ्व	१७	५६	वानर	१५६	३	वारिद	२४	७
	२२१	४	वानस्त्रय	१०३	६	वारिपर्णी	८५	३८
	२५८	४६	वानीर	११०	३०	वारिव्राह	१००	५
वाङ्वय	४३१	४१	वानेय	१४२	१३१	वारिव्राह	२४	६
वाण	४५५	५२	वापदण्ड	३४६	३८	वारी	२५६	४३
वाणप्रस्थ	२२०	३	वापि, टी.	८१	२८	वारुणी	४५६	५६
वाणवार, टी.	२६४	६३	वापी	८१	२८	वार्त	{ १८८	५७
वाणा	१२४	७४	वाष्य	१४०	१२६		{ ४७०	८२
वाणि, टी.	४७	१	वाम	{ ३१४	८४	{ ५०	७	
	३४६	२८		{ ५०५	१५३	{ २८५	१	
वाणिज	३१८	७८	वामदेव	१०	३२	{ ४७०	८२	
वाणिनिक	३१८	७८	वामन	{ २३	३	वार्तांकी	१३७	११४
वाणिज्य	२८६	२		{ १८४	४६	वार्तांकु	१३७	११४
	३१८	७९	वामनी, टी.	{ ३८७	७०	वार्ताव्राह	३४०	१५
वाणिनी	४८८	११६		{ १८४	४६	वार्धक	{ १८२	४०
वाणी	४७	१	वामलूर	६१	१४		{ ४४०	२१
	३४६	२८	वामलोचना	१७०	३	वार्धक्य, टी.	१८२	४०
			वामा	१७०	२	वार्युपि	२८७	५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वार्तुषिक	२८७	- ५	वासू	६०	१४	विकसा	१२६	१०
वाशीं	३४७	३१	वास्तु	९८	११	विकसित	१०३	८
वार्षण, टी.	४३२	४३	वास्तुक	१५०	१५८	विकस्वर	३६७	३०
वार्षिण, टी.	४३२	४३	वास्तुक	१५०	१५८	विकार	४१६	१५
वार्धिक	१४८	१५०	वास्तोप्पति	१३	४३	विकारा, टी.	५२९	२२४
वाहत	१०७	१६	वाद्य	२६१	५४	विकाशिन्, टी.	३६७	३०
वालपाशया	२०५	१०३	वाद	{ २५६	४४	विकाषिन्, टी.	२६७	३०
वालिश	५४१	२२७		{ ३२२	८८	विकासिन्	३६७	३०
वालुक	१३६	१२१	वाहदिष्ट्	१५६	४	विकिर	१६६	२२
वालेयशाक	१२६	६०	वाहन	२६२	५८	विकीरण	१२६	८०
वाल्क	२०८	१११	वाहना, टी.	२६६	७८	विकुर्वाण	३५७	७
वाल्की	२०८	१११	वाहस	६६	५	विकृत	१८८	५८
वालृत्त	३६८	६२	वाहा	१६७	८०	विकृति	४१६	१५
वावदूक	३६६	३५	वाहित्थ	२५४	३६	विक्रम	{ २७८	१०२
वाशर, टी.	३२	२		{ २६६	७८		{ ५०३	१५०
वाशा, टी.	१३३	१०३	वाहिनी	{ २७०	८१	विक्रय	३१६	८३
वाशिका	१३३	१०३		{ ४८८	११६	विक्रियिक	३१८	७६
वाशित	५५	२५	वाहिनीपति	२६४	६२	विक्रान्त	२६८	७७
वाशिता	४७०	८२		{ २१३	१२४	विक्रिया	४१६	१५
वास	६४	६	वालिङ्क, टी.	{ २५७	४५	विक्रेतु	३१८	७६
वासक	१२३	१०३		{ ३०२	४०	विक्रेय	३१६	८२
वासगृह	६५	८	वाहिंक	४३५	६	विक्राव	३७३	४४
वासन्ती	१२३	७२		{ २१३	१२४	विश्वाव	४२६	३७
वासयोग	२१७	१३४	वालहीक, टी.	{ २५७	४५	विगत	४०३	१००
वासर	३२	२		{ ३०२	४०	विगतार्त्तवा	१७६	२१
वासव	१३	४२	वाहीक	४३५	६	विग्र	१८४	४६
वासस्	२१०	११५	विशति	३१६	८३		{ १६३	७०
वासा, टी.	१३३	१०३	वि	१६६	३३		{ २४६	१८
वासिका, टी.	१३३	१०३	विकङ्गत	१६२	३७	विग्रह	{ २७६	१०४
	{ ५५	२५	विकच	१०३	७		{ ४२३	२२
वासित	{ २१७	१३४	विकर्तन	३०	२६	विघस	२२६	२८
	{ ३०५	४६	विकलाङ्ग	१८४	४६	विघ्न	४२१	१६
वासिता	{ २१७	१३४	विकल्प, टी.	४२	२	विघ्राज	१२	२८
	{ ४७०	८२	विकश्वर	२६७	३०	विचक्षण	२२१	६
वासुकि	६६	४	विक्षा, टी.	१२६	६०	विचयन	४२७	२०
वासुदेव	६	२०	विक्ष्वर, टी.	३६७	३०	विचर्चिका	१८६	५३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विचारणा	४२	२	वितरित	१६८	८४	विधवा	१७३	११
विचारेत्	४०२	६६	वितान	२१२	१२०	विधा	३५०	३८
विचि, टी.	७४	५	वितुच	४८८	१२०	विधात्	४१६	१०
विचिकित्सा	४३	३	वितुच	१४७	१४६	विधात्	४८२	१०८
विच्छन्दक	६६	११	वितुचक	१४०	१२६	विधि	५	१७
विच्छर्दक, टी.	६६	११	वितुचक	३०१	३७	विधि	५	१७
विच्छाय	५६७	२६	वित्त	३२६	१०१	विधि	४१	२८
विजन	२४८	२२		३२३	६०	विधि	२३३	३६
विजय	२८०	११०		३५८	६	विधिदर्शिन्	४८२	१०६
विजयिन्, टी.	३०५	४६		४०२	६६	विधिदर्शिन्	२२५	१६
विजिन, टी.	३०५	४६	विद्र	४१३	५	विधु	६	२२
विजित	३०५	४६	विदल	६०१	३२	विधु	२६	१४
विजन, टी.	३०५	४६	विदारक	७५	१०	विधु	४८२	१०६
विज्ञ	३५६	४	विदारिगन्ध ,	१३७	११५	विधुत	४०७	१०७
विज्ञात	३५८	६	विदारी	१३५	११०	विधुनन, टी.	४१२	४
विज्ञान	४४	६	विदित	४०८	१०८	विधुन्तुद	२६	२६
विज्ञानिक, टी.	३५६	४		४०८	१०६	विधुर	४२२	२०
विट	५६०	१७	विदिश	२३	५	विधुन	४१२	४
विटङ्क	६७	१५	विदु	२५३	३७	विधुनन	४१२	४
विष्टप	१०५	१४	विदुर	३६७	३०	विधेय	३६५	२४
	४१७	१३८	विदुत	११०	३०	विनयग्राहिन्	३६५	२४
विटपिन्	१०३	५	विदु, टी.	२५३	३७	विना	५६४	३
विट्टविदिर	११७	५०	विद्र	४०२	६६		५	१४
विट्टवर	३४४	२३	विद्धकर्णी	१२८	८४	विनायक	१२	३८
विड	३०३	४२	विद्याधर	४	११		४३४	६
विडङ्ग	१३४	१०६	विद्युत्	२४	६	विनाश	४२३	२२
विडाल	१५७	६		५८०	३	विनाशोन्मुख	३६८	६१
विडोजस्, टी.	१३	४१	विद्रधि	१८८	५६	विनाह, टी.	८१	२७
विडोजस्	१३	४१	विद्रव	२८२	१११	विनिमय, टी.	३१८	८०
वितंस	३४५	२६	विद्वुत	४०३	१००	विनीत	२५७	४४
वितण्डा	५८४	६	विदुम	३२४	६३		३६५	२५
वित्रास, टी.	६२	२१	विद्वुमलता	१४१	१३६	विन्दु	७४	६
वितथ	५४	२२	विद्वस्	२२१	५		३३७	२०
वितरण	२३०	२६		५४६	२४३	विन्दुजालक	२५४	३६
वितर्दि	६७	१६	विद्वेष	६३	२५	विन्द्य	६६	३
वितर्द्वि			विध	४८२	१०८			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विन्न	{ ४०२ ४०५	६६ १०४	विशुध	३	७	विराव	५४	२३
विपक्ष	२४४	११	विभव	३२३	१०	विरचि, टी.	६	१७
विपक्षी	५६	३	विभाकर	३०	२८	विरचि, टी.	६	१७
विपण	३१६	८३	विभावरी	३३	४	विरचि	५	१७
विपणि	{ ६३ ४५६	२ ५६	विभावसु	{ १७ ५४५	५६ २३५	विल्पाश	१०	३२
विपणी, टी.	४५६					विरोचन	{ ३० ४८६	३० ११५
विपत्ति	२७१	८२	विभीतक	११८	५८	विरोध	६३	२५
विपथ	६२	१६	विभीतकी	११८	५८	विरोधन	४२२	२१
विपद्	२७१	८२	विभूति	११	३६	विरोधोक्ति	५२	१६
विपदा	२७१	८२	विभूषण	२०५	१०१	विल	६८	१
विपर्यय	४२८	३३	विभ्रम	{ ६५ ५०३	३१ १५१	विलक्ष	३६६	२६
विपर्यास	४२८	३३				विलक्षण	४११	२
विपश्चित्	२२१	५	विभ्राज्	२०५	१०१	विलग्न, टी.	१६६	७६
विपादिका	१८६	५२	विमनस्	३५८	८	विलम्बित	५८	६
विपार	८३	३३	विमना	३५८	८	विलम्ब	४२६	२८
विपाशा	८३	३३	विमदेन	४१८	१३	विलशय, टी.	७०	८
विपिन	१०२	१	विमल, टी.	३७९	५५	विलाप	५२	१६
विपुल	३८२	६१	विमलात्मक	३७९	५५	विलाल, टी.	१५७	६
विप्र	२२१	४	विमला	१४६	१४३	विलास	६५	३१
विप्रकार	४१६	१५	विमलार्थक, टी.	३७९	५५	विलान	४०२	१००
विप्रकृत	३७२	४१	विमातृज	१७७	२५	विलेपन	{ २१७ ४२५	१३३ २७
विप्रकृति	३७२	४१	विमान	१५	४८			
विप्रकृष्ट, टी.	३८६	६८	विमानना, टी.	६२	२३	विलेपी	३०७	५०
विप्रकृष्टक	३८६	६८	विम्ब	२६	१५	विलेशय	७०	८
विप्रतीसार	६३	२५	विम्बी, टी.	२६	१५	विलव	१११	३२
विप्रयोग	४२६	२८	विम्बिका	१४४	१३९	विवध	४८०	१०३
विप्रताव्य	३७२	४१	वियद्	२२	२	विवधिक, टी.	३४०	१५
विप्रतम्भ	{ ६७ ४२६	३६ २८	वियद्वाजा	१५	४६	विवर	६८	१
			वियम	४२१	१८	विवर्ण	३४०	१६
विप्रताप	५२	१६	वियाम	४२१	१८	विवश	३७३	४४
विप्रशिनका	१७६	२०	विरजस्तमस्	२२५	४४	विवस्त्	{ ३० ४६१	२१ ६४
विषुप्	७४	६	विरति	४२६	३७			
विसव	४१६	१४	विरत	३८५	६६			
विसुप्	७४	६	विराज्	२४०	१	विवाद	५०	१
विवन्ध	१८७	५५	विरात, टी.	१५७	६	विवाह	२३६	५६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विविक्त	{ २४८ ४७३	२२ ८६	विश्व	{ ३०१ ३८४	१० ६५	विषुव	३६	१४
विविक्ता	४७३	८६	विश्वकु	३४३	२२	विषुवत्	३६	१४
विविध	२६६	६३	विश्वकर्मन्	४८६	११६	विकिर	१६६	३३
विवेक	२३२	३८	विश्वकेतु	८	२७	विष्टप	८९	६
विव्योक	६५	३१	विश्वसेन	६	१६	विष्टम्, टी.	४२५	२७
विश्	{ २८५ ५३६	१ २२३	विश्वतस्, टी.	५७१	१३	विष्टरश्वस्	६	१८
विशा, टी.	८६	४२	विश्वदेव	३	१०	विष्टि	७२	३
विशङ्क	३८२	६०	विश्वद्यूत्	३६६	३४	विष्टा	११२	६८
विशङ्कया, टी.	३८२	६०	विश्वभेषज	३०१	३८	विष्णु	६	१८
विशङ्कटी, टी.	३८२	६०	विश्वभर	६	२२	विष्णुकान्ता	१३३	१०४
विशप्रसून	८५	४१	विश्वभरा	८	२	विष्णुपद	२२	२
विशद	४५	१२	विश्वसूज्	५	१७	विष्णुपदी	८२	३१
विशर	२८३	११५	विश्वस्ता	१७३	११	विष्णुरथ	६	२६
विशल्या	{ १२७ १४३ ५१०	८३ १३६ १६४	विश्वा	१३२	६६	विष्कार, टी.	२८१	१०८
विशसन	२८२	११४	विश्वास	२४८	२३	विष्य	३७४	४५
विशात्	१२	४०		७०	६	विष्वक्	५७१	१३
विशात्मा	२८	२२	विष	{ टी. ८६	४२	विष्वकर्मेनप्रिया	१४८	१५१
विशाय	४२८	३२	विषद	४५	१२	विष्वकर्मेना	११८	५६
विशारण	२८२	११२	विषधर	७०	७	विष्वद्रीची	३६६	३४
विशारद	४८०	१०२	विषप्रसून	८५	४१	विष्वद्रश्यक्	३६६	३४
विशाल	३८२	६०	विषमच्छद	१०८	२३	विष्वद्रश्यङ्	३६६	३४
विशालता	२०६	११४	विषय	{ ४१७	११	विस	८६	४२
विशालत्वच्	१०८	२३		५०८	१६१	विसकणित्का	१६३	२५
विशाला	१५०	१५६	विषयिन्	४४	८	विसप्रसून	८५	४१
विशात्	२७२	८६	विषवैद्य	७१	११	विसंवाद	६७	३६
विशिखा	६३	३	विषा	{ १३२	६६	विसर	१६८	३४
विशेषक	२१२	१२३		१६२	६८	विसर्जन	२३०	२६
विश्र	४५	१२	विषाण	४६०	६३	विसर्पण	४२३	२३
विश्राणन	२३०	२६	विषाणी	१३८	११६	विसार	७८	१७
विश्राव	४२६	२८	विषुण, टी.	३६	१४	विसारिन्	३६८	३१
विश्रुत	३५८	६	विषुप, टी.	३६	१४	विसारी	७८	१७
						विसिनी	८५	३६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विसृत	३६५	८६	वीजकोश	८६	४३	वीर्य	६४	२६
विसृत्वर	३६८	३१	वीजकोष	८६	४३		१६०	६२
विसृमर	३६८	३१	वीजपूर	१२६	७८		५०६	१६३
विस्त	३२१	८६	वीजाकृत	२८८	८	वीवध	४८०	१०३
विस्तर	४२३	२२	वीज्य	२२०	२	वीवधिक, टी.	३४०	१५
विस्तार	{ १०५	१४	वीणा	{ ५६	३	बु	५८०	४
	{ ४२३	२२		{ ५८०	३	बुद्ध	५८०	४
विस्तुत	३६५	८६	वीणादण्ड	५८	७	बुन्	५८०	४
विस्ता	१८२	४१	वीणावाद	३३६	१३	बुण्	५८०	४
विस्फार	२८१	१०८	वीतंस	३४५	२६	बुन्	५८०	४
विस्फोट	१८६	५३	वीत	२५६	४३	बुष, टी.	२६४	२२
विस्मय	६२	१६	वीतिहोत्र	१६	५३	बुत	२६४	२२
विस्मयान्वित	३६६	२६	वीथि	{ १०२	४	बृंहित	२८०	१०७
विस्मृत	३६५	८६	वीथी	{ ४७५	६४	बृक	१५७	७
विस	४५	१२	वीत्र	३७६	५५	बृकधूप	{ २१४	१२८
विसम्भ	{ २४८	२३	वीनाह	८१	२७		{ २१५	१२६
	{ ५००	१४४						
विहग	१६६	३२	वीभत्स	{ ६१	१७	बृक, टी.	११०	६४
विहङ्ग	१६६	३२		{ ६१	१९	बृकन्, टी.	११०	६४
विहङ्गम	१६६	३२		{ ५४६	२४३	बृका, टी.	११०	६४
विहङ्गमा, टी.	३४६	२६		{ ६१	१७	बृकण	४०५	१०३
विहङ्गिका	३४६	२६	वीर	{ ६१	१८	बृश	१०३	५
विहसित	६६	३५		{ २६८	७७	बृशच्छाय, टी.	६०७	४०
विहस्त	३७३	४३	वीरण	१५३	१६४	बृशेदिन्	३४६	३४
विहापित	२३०	२६	वीरतर	१५३	१६४	बृशस्थाप	१०२	२
विहायसा	२२	२	वीरतरु	११५	४५	बृशादन	३४६	३४
विहायस्	{ २२	२	वीरपती	१७५	१६	बृशादनी	१२७	८२
	{ १६६	३२	वीरपाण	२७६	१०२	बृशाम्ल	३००	३५
विहाया, टी.	१६६	३२	वीरपान, टी.	२७६	१०२		३६	२३
विहार	४२०	१६	वीरभार्या	१७५	१६	बृजिन	{ ३८८	७१
विह्वल	३७३	४४	वीरमातु	१७५	१६		{ ४८६	११६
वीकास	५३६	२२४	वीरवृक्ष	११४	४२	बृत	३६८	६२
वीचि	{ ७४	५	वीराशंसन	२७८	१००	बृति	४१५	८
वीची	{ ७४	५	वीरसू	१७५	१६		{ ३८७	६६
वीज	४१	२८	वीरहन्	२३८	५२	बृत	{ ३६८	६२
			वीरभू	१०४	६		{ ४७१	८५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वृत्ताध्ययनर्थि	२३३	३८	वृपण	१६५	७६	वेदि	१७	१६
वृत्तान्त	{ ५०	७	वृपदेशक	१५७	६		२२६	१८
	{ ४६४	७०	वृपध्वज	१०	३४	वेदिका	१७	१६
वृत्ति	{ २८५	१	वृपत्	१३	४२		२२६	१७
	{ ४६६	८०	वृपभ	३११	५६	वेदी	१७	१६
वृत्र	५१५	१७३	वृपल	३३४	१		२२६	१७
वृत्रहन्	१३	४२	वृषस्यन्ती	१७३	१	वेध	४१५	८
वृथा	{ ५५७	२५६	वृषा	{ १३	४२	वेधनिका	२४८	३३
	{ ५६५	४		{ १२८	८७	वेधमुख्यक	१४३	१३५
वृद्ध	{ १३६	१२२	वृषाकपार्यी	५११	१६५	वेधम्	५	१७
	{ १८३	४२	वृषाकपि	४६६	१३७		५४६	२३७
	{ ४८२	१०७	वृषी	२३५	४६	वेधित	४०२	१८
वृद्धत्व	१८२	४०	वृष्टि	२५	११	वेपथु	६७	३८
वृद्धदारक	१४४	१३७	वृष्टिभू, टी.	८०	२४	वेम	३४६	२८
वृद्धथ्रवस्	१३	४१	वृष्णि	३१७	७६	वेमन्	३४६	२८
वृद्धसंघ	१८२	४०	वृहत्	३८२	६०	वेला	५३१	२०७
वृद्धा	१७४	१२	वृहतिका	२११	११७	वेल्ल	१३४	१०६
वृद्धि	{ १३६	११२	वृहती	{ १२०	६३	वेल्ज	३००	३५
	{ २४६	१६		{ ४७०	८२	वेल्जित	{ ३८८	७१
	{ ४१५	६	वृहत्कुशि	१८३	४४		{ ३९६	८७
वृद्धिजीविका	२८६	४	वृहत्तात्	१७	५४	वेरा	{ ६३	२
वृद्धयाजीव	२८७	५	वृहस्पति	२६	२४		{ २०४	६६
वृद्धोक्त	३११	६१	वेर्ग	४४२	२५	वेशन्त	८१	२८
वृत	१०६	१५	वेरिन्	२६७	७३	वेशवार, टी.	२६६	३५
वृन्द	१६८	४०	वेरि {	{ १२२	६६	वेशमन्	६४	४
वृन्दभेद	१६९	४१	वेरणि {	{ २०४	६८	वेशमू	६८	१४
वृन्दारक	{ ३	६	वेरु	१५१	१६१	वेश्या	१७६	१६
	{ ४३८	१६	वेरुक	२५५	४१	वेश्याजनसमाधय	६३	२
वृन्दिष्ठ	४१०	११२	वेरुण्मा	३२६	१३	वेर	२०४	६६
वृश्चिक	{ १५६	१४	वेतन	३५०	३८	वेषवार, टी.	२६६	३५
	{ ४३४	७	वेतस	११०	२६	वेषित	३६७	६०
वृष	{ २६	३४	वेतस्यत्	६०	६	वेसवार	२६६	३५
	{ १३३	१०३	वेताल	५६३	२१	वेहत्	३१५	६६
	{ १२७	११६	वेत्रवती	८३	३४	वै	{ ५६६	५
	{ ३११	५६	वेद	४८	३		{ ५७३	१५
	{ ५४२	२२९	वेदना	४१३	६	वैकथक	२१८	१३६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वैकङ्गत, टी.	११२	३७	वैरिन्	२४४	१०	व्याकोष, टी.	१०३	७
वैकुण्ठ	६	१८	वैवधिक	३४०	१५	व्याघ्र	१५५	१
वैकृत, टी.	६१	१९	वैवस्वत	१८	५९	व्याघ्रनस्त	१४१	१२६
वैजनन	१८१	३६	वैशाख	{ ३७	१६	व्याघ्रपाद्	११२	३७
वैजयन्त	१४	४६		{ ३१६	७४	व्याघ्रपुच्छ	११७	५०
वैजयनिक	२६७	७१	वैश्य	२८५	१	व्याघ्राट	१६०	१५
वैजयनिका	१२१	६५	वैश्रवण	२०	६६	व्याग्री	१३०	६३
वैजयन्ती	२७७	६६	वैश्वानर	१६	५३	व्याज	{ ६४	३०
वैज्ञानिक	३५६	४	वैसारिण	७८	१७		{ ६६	३३
वैणव	{ १०७	१८	वौल	३३०	१०४	व्याड	४५३	४६
	{ २३५	४५	वौषट्	५६८	८	व्याङ्गायुध	१४१	१२६
वैणविक	३३६	१३	व्यक्त	४६३	६६	व्याध	३४३	२१
वैणिक	३३६	१३	व्यक्ति	४२	३१	व्याधि	{ १४०	१२६
वैणुक	२५५	४१	व्यग्र	५२७	१६६		{ १८६	५१
वैतंसिक	३३६	१४	व्यजन	२१६	१४०	व्याधिघात	१०८	२४
वैतनिक	३४०	१५	व्यजक	६०	१६	व्याधित	१८८	५८
वैतरणि	{ ७१	२	व्यजन	{ ४६०	१२३	व्यान	१६	६३
वैतरणी				{ ५६५	२३	व्यापाद	४३	४
वैतालिक	२७७	६७	व्यजम्बक	११७	५१	व्याम	१६६	८७
वैदेह, टी.	३१८	७८	व्यजम्बन, टी.	११७	५१	व्यायत	४१०	११३
वैदेहक	{ ३१८	७८	व्यत्यय	४२८	२३	व्याल	{ ७०	७
	{ ३३५	३	व्यत्यास	४२८	३३		{ ५३०	२०५
वैदेही	१३१	६६	व्यथा	७२	३	व्यालग्राह, टी.	७१	११
वैद्य	१८८	५७	व्यध	४१५	८	व्यालग्राहिन्	७१	११
वैद्यमाता	१३३	१०३	व्यध्व	६२	१६	व्यालायुध	१४१	१२६
वैधात्र	१६	५१	व्यय	४२०	१७	व्याली, टी.	५३०	२०५
वैधेय	३७५	४८	व्यतीक	४३७	१२	व्यावक्रोशी, टी.	५८१	४
वैधेयी, टी.	३७५	४८	व्यवधा	२५	१२	व्यावक्रोशी, टी.	५८१	४
वैनतेय	६	२९	व्यवहरण, टी.	५०	९	व्यावक्रोशी, टी.	५८१	४
वैनीतक	२६२	५८	व्यवहार	५०	९	व्यास	४२३	२२
वैमात्रेय	१७७	२५	व्यवाय	२३६	५७	व्याहार	४७	१
वैमेय, टी.	३१८	८०	व्यसन	४६१	१२७	व्युथान	४६०	१२५
वैयाव्र	२६०	५३	व्यसनार्त	३७३	४३	व्युष्टि	४५१	४५
वैर	६३	२५	व्यस्त	३८८	७२	व्यूढ	४५५	५२
वैरनिर्यातन	२८१	११०	व्याकुल	३७३	४३	व्यूटकङ्कट	२६५	६५
वैरशुद्धि	२८१	११०	व्याकोश	१०३	७	व्यूति	३४६	२८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
व्यूह	१६८	३६	शकलिन्	७८	१७	शङ्ख	६	२८
	२६६	७६	शकुन	१६६	३२		७६	२३
	५५२	२४७	शकुनि	१६६	३२		१४२	१३०
व्यूहपाण्डित	२६६	७६	शकुन्त	१६६	३२	शङ्खनक	४४१	२३
व्योकार	३३७	७	शकुन्ति	४६१	६५		७६	२३
व्योमकेश	१०	३४	शकुल	७८	१६		१४०	१२६
व्योमद्	२२	१	शकुलाशक	१५१	१५६	शचि	१४	४५
व्योमयान	१५	४८	शकुलादनी	१२८	८६	शची	१३	४३
व्योष	३३३	१११	शकुलादनी	१३५	१११	शचीपति	२०३	६७
व्यज	१६८	३६	शकुलार्भक	७८	१७	शटी	१४६	१५४
व्यज्या	४४७	३६	शकृत्	१६२	६७	शठ	३७४	४६
व्यण	१८७	५४	शकृत्करि	३१२	६२	शथपर्णी	१४७	१४६
व्रत	२३२	३७	शक्ति, टी.	३७०	३६	शथपुनिषका	१३४	१०७
व्रतति	१०४	६	शक्तिधर	२४६	१६	शथसूत्र	७७	१६
व्रतती	४६५	७४	शक्तिहेतिक	२६६	६१	शरड	३१२	६२
व्रतिर्	२२२	७	शक्ती, टी.	४६५	७३	शरट, टी.	१८१	३६
व्रध, टी.	१०५	१२	शक्ति	२७८	१०२	शरट, टी.	२४३	६
व्रश्चन	३४८	३२	शक्तिहेतिक	२६६	६१	शरट	३१२	६२
व्रक्षा	५	१६	शक्ती,	४६५	७३	शत	५६६	२४
व्रात	१६८	३६	शक्ति	३७०	३६	शतकोटि	१४	४७
व्रात्य	२३८	५३	शक्तु, टी.	३७०	३६	शतद्व	८३	३३
व्रात्म	२३७	५१	शक्ति	१३	४२	शतपत्र	८५	४०
व्रात्मय	२३७	५१	शक्ति	१२१	६६	शतपत्रक	१६०	१६
व्रीडन, टी.	६२	२३	शक्तिधरुस्	२५	१०	शतपदी	१५६	१३
व्रीडा	६२	२३	शक्तिपादप	११७	५३	शतपर्वत्	१५१	१६१
व्रीडित	६२	२३	शक्तिपूर्णी	१४३	१३६	शतपर्विका	१२३	१०२
व्रीहि	२६०	१५	शक्ति	३७०	३६	शतपूर्णा	१४८	१५२
	२६३	२१	शक्ती	३७०	३६	शतप्राप	१२५	७६
व्रीहिभेद	२६३	२०	शंकर	९	३०	शतभीरु, टी.	१२२	७०
व्रैहेय	२८७	६	शक्षीर्ण	४६१	६४	शतमन्यु	१३	४२
(श)			शङ्ख	७८	२०	शतमान	६०३	३४
शक्ट	२६०	५२	शङ्ख	१०४	८	शतमूली	१२२	१००
शक्ल	२६	१६	शङ्ख	२७५	६३	शतवीर्णी	१५१	१५६

शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः		शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः		शब्दः	पृष्ठम् श्लोकः		
शतवेधिन्	१४५	१४१	शम्बर	{	७३	४	शास्यास	२७२	८६
शतहदा	२४	६	शम्बरारि	{	१५८	१०	शरारि	१६३	२५
शताङ्ग	२६०	५१	शम्बल	६०३	३४	शराह	३६६	२८	
शतावी	१३२	१०१	शम्बा, टी.	२४	६	शराति, थी.	१६३	२५	
शतु	{ २४३	६	शम्बाकृत	२८८	६	शराव	२६८	३२	
	२४४	११	शम्बु, टी.	७६	२२	शरावती	=३	३४	
शनि, थी.	२६	२६	शम्बुक	{	७६	२३	शरासन	२७१	८३
शनैश्चर	२६	२६	शम्बूक	{	७६	२३	शरीर	११३	७०
शनैस्	५७४	१७	शम्बली	१७६	१६	शरीरिन्	४१	३०	
शपथ	५०	६	शम्बू	{	६	३०	शर्करा	{ ११	११
शपन	५०	६	शम्बू	{	५००	१४४		३०४	४३
शफ	{ २५६	४६	शम्बा	२६०	१४	शर्करावत्	६१	११	
	४६८	१४१	शय	२६७	८१	शर्करिल	६१	११	
शफर, थी.	७८	१८	शयन	{	६७	३६	शर्मन्	३६	२५
शफरी	७८	१८		{	२१८	१३७	शर्व	६	३०
शवरालय	६८	२०		{	२१८	१३८	शर्वरी	३३	३
शवल	४७	१७	शयनीय	२१८	१३७	शर्वला	२७५	१३	
शब्द	{ ४४	७	शयालु	३६८	३३	शर्वाणी	११	३७	
	४८	२	शयित	३६८	३३	शल	१५७	७	
शब्दग्रह	२०२	६४	शयु	६६	५	शलभ	१६४	२८	
शब्दन	३७०	३८	शय्या	२१८	१३७	शलल	{ १५७	७	
शम	४१२	३	शर	{	१५२	१६२	शललिन्		
शमथ	४१२	३	शरजन्मन्	२७२	८७	शलती	१५७	७	
शमन	{ १८	५८		{	५८६	११	शलाद्ध	१०६	१५
	२२६	२६	शरट, टी.	१२	२९	शलक	४३७	१२	
शमनस्वसु	८३	३२	शरण	१५६	१२		{ ११७	५३	
शमल	१६२	६७	शरणि	४५६	६०	शलय	{ १५७	७	
शमित	४०१	६७	शरणी	६२	१५		२७५	६३	
शमी	{ ११७	५२	शरणी	६२	१५	शल्लकी	१३९	१२४	
	२६४	२३		{	३८	१६	शव	-२८४	११८
शमीक	२७६	१०४	शरद्	{	३८	२०	शवर	३४२	२०
शमीधान्य	२६५	२४		{	४७६	१००	शवरालय	६८	२०
शमीर	११७	५२	शरभ	१५८	११	शवल	४७	१७	
शम्पा	२४	६	शरव्य	२७२	८६	शवला, टी.	३१४	६७	
शम्ब	१४	४७	शराति	१६३	२५	शवसी	३१४	६७	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शश	१५८	११	शाखाशिका	१०४	११	शार्कर	६१	११
शशधर	२६	१५	शाखिन्, टी.	१०३	५	शार्हिन्	६	१६
शशालाङ्गन, टी.	२६	१४	शाहिक	३३७	८	शाहूल	१५५	१
शशलोमन्	३३१	१०७	शाटक	६०२	३३	शावर	५२६	११७
शशाङ्क, टी.	२६	१४	शाटी	६०५	३८	शावरी, टी.	३२	३
शशादन	१५९	१४	शात्र्य	६४	३०	शात्र	७८	१६
शशी, टी.	२६	१४	शाणी-	५८४	६	शालपर्णी, टी.	१३७	११५
शशोर्य	३३१	१०७	शायडल्य	१११	३२	शाला	{ ६४	६
	५५५	२५२	शात	{ ३६	२५	{ १०४	११	
शशवर्	{ ५६३	१		{ ३६८	६१	शालावृक्ष	४३७	१२
	{ ५७०	११	शातकूम्भ	३२५	६४	शालि	२६५	२४
शप्त	१५४	१६७	शातकौम्भ, टी.	३२५	६४	शालीन	३६६	२६
शशन, टी.	२२६	२६	शातला	१४६	१४३	शालूक	८५	३८
शस्त	{ ४०	२६	शात्रव	२४४	११	शालूर	८०	२४
	{ ४०८	१०६	शाद	{ ७५	६	शालेय	{ १३४	१०५
शत्र	{ २७१	८२		{ ४७७	६७	{ २८७	६	
	{ ५२१	१८८	शादहरित	६०	१०	शालमलि	{ ११५	४६
शत्रक	३२७	६८	शादूल	६०	१०	शालमली		
शत्रमार्ज	३३७	७	शान, टी.	३४८	३२	शाल्मलीवेष्ट	११६	४७
शत्राजीव	२६५	६७	शान्त	४०१	६७	शावक	१६८	३८
शत्री	२७५	६२	शान्ति	४१२	३	शावर	१११	३३
शस्य, टी.	१०६	१५	शापि	५०	६	शाश्वत	२८८	७२
शस्यमञ्जरी	२६३	२१	शापि, टी.	२४७	२१	शास्कज, टी.	३६३	१६
शस्यशक्क	२६३	२१	शामन्, टी.	३३८	११	शास्कुलिक	४३१	४०
शस्यसम्बर, टी.	११५	४४	शाम्बरी	३३८	११	शासन	२४६	२५
शाक	{ १४३	१३६	शाम्बुक, टी.	७६	२३	शास्ति, टी.	२४६	२५
	{ २६६	३४	शाम्बूक, टी.	७६	२३	शास्त्र	५	१४
शाकट	३१३	६४	शायक, टी.	४३३	२	शात्र	५२१	१८८
शाकुनिक	३३६	१४	शार	५१६	१०५	शात्रविद्	३५७	६
शाक्तीक	२६६	६६	शारिका, टी.	५८३	८	शिंशपा	१२०	६२
शाक्य, टी.	५	१४	शारङ्ग	१६०	१७	शिक्ष्य	३४६	३०
शाक्यमुनि	५	१४	शारद	{ १०८	२३	शिक्षियत	३६७	८६
शाक्यसिंह	५	१५		{ ४८०	१०२	शिक्षित	३५६	४
शात्रा	१०४	११	शारदी	१३५	१११	शिक्षा	४६	४
शात्रानगर	६३	२	शारिकल	३५३	४६	शित्ररण	१६५	३१
शात्रामृग	१५६	३	शारिवा	१३६	११२	शित्ररणक	२०३	१६

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
शितर	१००	४	शिम्बा, टी.	२६४	२३	शिशु	१६८	३८
	१०५	१२	शिम्बि, टी.	२६४	२३	शिशुक	७८	१८
शिवरिणी, टी.	६६	१	शिर {	२०२	६५	शिशुत्व	१८२	४०
	६६	१	शिरस् {			शिशुमार	७८	२०
शिवरिन्	६६	१	शिरव	२६४	६४	शिशन	१६५	७६
	४८५	११३	शिरस्य	२०४	६८	शिशिवदान	३७४	४६
शिवा	१७	५७	शिरा	१६१	६५	शिष्टि	२४६	२६
	१६५	३१	शिरीष	१२०	६३	शिष्य	२२४	११
शिवा	२०३	६७	शिरोग्र	१०५	१२	शिहू	२१५	१२८
	४४२	२४	शिरोग्रीव, टी.	५४७	२६	शीकर	२५	११
शिवारडक, टी.	२०३	६६	शिरोधि, टी.	२००	८८	शीघ्र	१६	६४
शिवावत्	१७	५५	शिरोरत	२०५	१०२	शीत	२७	१६
शिवावल	१६५	३०	शिरोरह	२०२	६५	शीत	११०	३०
शिविग्रीव	२२६	१०१	शित	२८६	२		११२	३४
शिविन्	१६५	३०	शिता {	६६	१३		५६४	२२
	४८५	११३	शिता {	१००	४	शीतक	३४१	१८
शिविवाहन	१२	४०	शिलाजतु	३३०	१०४	शीतभीख	१२२	७०
	१११	३१	शिली	८०	२४	शीतल	२७-	१६
शियुज	२१६	३४	शिलीमुख	४४१	२३	शीतलवातक,	१४७	१४६
	३२३	११०	शिलोच्चय	६६	१		टी. १४७	१४६
शिङ्घाण	३२७	६८	शिल्प	३४६	३५	शीतलवात्स,		
शिङ्गा, टी.	५५	२४	शिलिपशाला	६५	७	शीतशिव	१३४	१०५
शिङ्गित	५५	२४	शिलिपन्	३३५	५	शीतशिव	१३६	१२२
शिङ्गिनी	२७२	८५	शिल्लकी, टी.	१३९	१२४		३०३	४२
शितशिव, टी.	३०३	४२	शिव {	६	३०	शीता	२६०	१४
शितशुक, टी.	२६०	१५	शिव	४०	२५	शीत्य	२८८	८
शिति	४७४	६०	शिवक	३१६	७३	शीकालिका, टी.	१२३	७०
शितिक्षण	१०	३२	शिवमल्ली	१२७	८१	शीघु	३५१	४१
शितिसारक	११३	३८	शिव	११	३७	शीघु	६०३	३४
शिती	४७४	६०		११७	५२		३५१	४१
शिपिष्ट, टी.	४५०	४१	शिवा {	११६	५९	शीघ्र -	२०२	६५
शिपिष्टि	४५०	४१		१४०	१२७	शीघ्रक	२६४	६३
शिफा	१०४	११	शिवा {	१५६	५	शीघ्रच्छेद	३७४	४५
	४६८	१४०		५३८	२२१	शीघ्रेय	२०४	६८
शिफाकन्द	८६	४३	शिशिर {	२७	१६	शीघ्रेय	२६४	६४
शिविका	२६०	५३		३७-	१८		६३	२६
शिविर	२५२	३३	शिशिर {	३७-	१८	शील	५३३	२१०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शुक	{ १४२ १६२	१३२ २१	शुभ्र	{ ४५ ५२८	१२ २०१	शूर्प	२६५	२६
शुकनास	११८	५७	शुभ्रदन्ती	२३	५	शूर्पि, टि.	३४६	३५
शुक	४७४	६०	शुभ्रांशु	२६	१४	शूर्पी, टि.	३४६	३५
शुक्ति	{ ७६ १४२	२३ १३०	शुल्क	{ २५० ४४०	२७ २१	शूत्राकृत	३०५	४५
शुक	{ १७ २६ ३७	- ५६ २५ १६	शुल्व {	{ ३२६ ३४५	६७ २७	शूत्रिन्	९	३०
शुकशिष्य	४	१२	शुल्व {	{ ५९५	२३	शूल्य	३०५	४५
शुक	{ ३५ ४५	१२ १२	शुल्वा {	{ ३४५	२७	शूगाल, टि.	१५६	५
शुक्ता	४५	१२	शुल्वा,	३४५	२७	शूहृत	२०७	१०६
शुच्	६३	२५	शुल्वी,	३४५	२७	शूहृतक	३१६	७५
शुचि	{ १७ ३७ ४५	५६ १६ १२	शुल्वी, टि.	३४५	२७	शूहृता	२५५	४१
शुचि	{ ६१ ४४६	१७ ३३	शुल्वा	२३२	३५	शूज्ञ	{ १००	४
शुरिठ, टि.	३०१	३८	शुष्मा	६८	२	शूज्ञ	{ १४५	१४२
शुरेठी	३०१	३८	शुष्मि, टि.	६८	४	शूज्ञ	४४५	३१
शुरेडा	३५१	४०	शुष्मि	६८	१	शूज्ञार	६१	१७
शुरुदि	८३	३३	शुष्मन्	१७	२	शूज्ञि	३२६	६६
शुद्धान्त	{ ६६ ४६५	१२ ७३	शुक	२६४	२३	शूज्ञिरा	३१३	६६
शुनक	३४३	२२	शुकधान्य	२६५	२४	शूज्ञिरा	३१३	६६
शुनाशीरी, टि.	१३	४१	शुकर	{ १५५ ३४४	२	शूज्ञी	{ ८०	२५
शुनासीर	१२	४१	शुकर	{ १५५ ३४४	२३	शूज्ञी	{ १३२	१००
शुनि {	- ३४३	२२	शुकशिष्वि	१२८	८७	शूज्ञीकनक	{ १३७	११६
शुनी {	- ३४३	२२	शूद्र	३३४	१	शूत	४००	६५
शुन्य, टि.	३८०	५६	शूद्रा	१७४	१३	शूतर	२१८	१३६
शुभंयु	३७७	५०	शूद्री	१७४	१३	शैप, टि.	१६५	७६
शुभ	{ ४० ५९५	२५ २३	शूद्य	३८०	५६	शैपाल, टि.	८५	३८
शुभान्वित	३७७	५०	शूद्य	२६८	७७	शैपस्	१६५	७६
			शूद्य	१५०	१५७	शैफालि, टि.	१२३	७०
			शूद्य			शैफालि, टि.	१२३	७०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शेषुती	४२	१	शोभा	२७	१७	श्रद्धालु	{ १७६	२१
शेयाल, टी.	८५	३८	शोभाजन	१११	३१	श्रद्धालु	{ ३६६	२७
शेलु	११२	३४	शोष	१८६	५१	श्रयण	४१८	१२
शेवधि	२१	७१	शौक	१६६	४३	श्रव	२०२	६४
शेवल	८५	३८	शौकिकेय, टी.	{ ७१	१०	श्रवण	२०२	६४
शेवल, टी.	८५	३८	शौकिकेय, टी.	{ ५८७	१२	श्रवर, टी.	२०२	६४
शेष	६६	४	शौएड	३६४	२३	श्रविष्टा	२८	२२
शैश	२२४	११	शौरिडक	३२८	१०	श्राणा	३०७	५०
शैखिक	१२६	८८	शौएडी	१२१	१७	श्राद्ध	२३०	३१
शैतरेय, टी.	१२६	८८	शौज्ञादनि	५	१५	श्राद्धदेव	१८	५६
शैल	६६	१	शौरि	६	२१	श्राय	४१८	१२
शैलाखिन्	३३६	१२	शौर्य	२७८	१०२	श्रावण	३७	१६
शैलूष	{ १११	२२	शौलिवक	३३७	८	श्रावणिक	२७	१६
	{ ३३६	१२	शौप्लत	३६२	११	श्री	{ ८	२७
शैलेय	१३६	१२३	शृच्योत	४१६	१०	श्रीकरठ	१०	३२
शैवल	८५	३८	शृमान	२८४	११८	श्रीघन	५	४४
शैवलिनी	८२	२०	शृमत्रु	२०४	६६	श्रीद	२०	६६
शैवाल, टी.	८५	३८	शृमत्रुन्, टी.	२०४	६६	श्रीपति	६	२१
शैशव	१८२	४०	शृयाम	{ ४६	१४	श्रीपर्ण	४५६	६०
शोक	६३	२५	शृयामल	{ ५०४	१५२	श्रीपर्णी	११२	३६
शोचिकेश	१७	५४		४६	१४	श्रीपर्णिका	११४	४०
शोचिस्	३१	३४		{ ११८	५५	श्रीफल	१११	३२
शोण	{ ४६	१५		{ १३५	१०८	श्रीफली	१३०	४५
	{ ८३	३४		{ १३६	११२	श्रीमत्	{ ११४	४०
शोणक	११८	५७		{ ५०४	१५२		{ ३६०	१४
शोणरन	३२४	६२	श्यामा	{ १३५	१०८			
शोणा	४६	१५		{ १३६	११२			
शोणित	११०	६४				श्रीलं	३६०	१४
शोणी, टी.	४६	१५	श्यामाक	१५३	१६५	श्रीवत्स, टी.	७	२२
शोथ	१८६	५२	श्याल	१७६	३२	श्रीवत्सलाञ्छन	६	२२
शोथमी	१४७	१४६	श्याव	४६	१६	श्रीवास	२१५	१२६
शोथनी	६८	१८	श्येत	४५	१२	श्रीवासस्	२१५	१२६
शोधित	{ ३०५	४६	श्येता	४५	१२	श्रीवेष्ट	{ २१५	१२६
	{ ३८०	५६	श्येत	१६०	१५		{ ५८७	१३
शोक	१८६	५२	श्येनाक	११८	५७	श्रीसंज्ञ	२१४	१२५
शोभन	३७८	५२	श्रद्धा	४८३	१०६	श्रीहस्तिनी	१२२	६६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
श्रुति	४८	३	शवभ्र	५६४	२२	षष्ठिकय	२८७	७
	२०२	६४	शवयथु	१२६	५२	पारमातुर	१२	४०
श्रेणि	४६९	८०	शववृत्ति	२८६	२	(स)		
	१०२	४	शवशुर	१७६	३१	संकलन	१३	४४
श्रेणी	२४६	१८	शवशुरौ	१८१	३७	संक्रम	४२४	२५
	३३५	५	शवशुर्य	५०६	१५५	संक्राम, टी.	४२४	२५
श्रेयस्	३६	२४	शवथू	१७६	३१	संशेषण	४२२	२१
	३८१	५८	शवथूशवशुरौ	१८१	३७	संख्य	२७६	१०४
श्रेयसी	११६	५६	शवस्	५७७	२२	संख्या	४२	२
	१२८	८४	शवसन	१६	६१	संख्यात	३८४	६४
श्रेष्ठ	१३१	६७		११७	५२	संख्यान, टी.	४३	२
	३८१	५८	शवाविध्	१५७	७	संख्यावत्	२२१	५
श्रेष्ठा, टी.	३३६	५	शिवत्र	१८७	५४	संख्येय	२१६	८३
श्रोण	१८४	४८		४५	१२	संग्रह	४६	६
श्रोणि	१६४	७४	श्वेत	३२६	६६	संग्राम	२७६	१०५
श्रोणिकलक	१६४	७४		४७२	८६	संग्राह	२७४	६०
श्रोणी	१६४	७४	श्वेतग्रहृत्	१६३	२३		४१६	१४
श्रोणीकलक	१६४	७४	श्वेतमरिच	३३३	११०	संज्ञ, टी.	१८४	४७
श्रोत्र	२०२	६४	श्वेतरक्त	४६	१५	संज्ञपन	२८२	११३
श्रोत्रिय	२२१	६	श्वेतसुरसा	१२३	७१	संज्ञा	४४६	३९
श्रोत्र, टी.	२०२	६४	श्वेता	४५	१२	संजु	१८४	४७
श्रौपद	५६८	८	श्वेत्र, टी.	१८७	५४	संज्वर	१७	५७
श्लक्षण	३८३	६१				संडीन	१६७	२७
श्लोल, टी.	३६०	१४	(प)			संदाव	२८२	१११
श्लेष	४१७	११	षटी, टी.	१४६	१५४	संद्राव	२८२	१११
श्लेष्मण	१८६	६०	षट्कर्मन्	२२१	४	संफुल	१०३	७
श्लेष्मन्	१६०	६२	षट्पद	१६५	२६	संमार्जनी	६८	१८
श्लेष्मण	१८६	६०	षड्भिन्न	५	१४	संमृष्ट	३०५	४६
श्लेष्मातक	११२	३४	षड्ग्रन्थ	११६	४८	संयत्	२७६	१०६
श्लोक	४३२	२	षड्ग्रन्था	१३३	१०२	संयत	३७२	४२
श्वःश्रेयस	४०	२५	षड्ग्रन्थिका	१४६	१५४	संयम	४२१	१८
श्वन्	३४३	२२	षड्ग्रन्ज	५६	१	संयमन, टी.	१४	६
श्वदंध्रा	१३१	६८	षडानन	१२	३६	संयाम	४२१	१८
श्वनिश	६०७	४०	षण्ड	८६	४२	संयुग	२७६	१०५
श्वपच	३४२	२०		३१२	६२	संयोगित, टी.	३६८	६२
श्वपाक, टी.	३४२	२०	षण्ड, टी.	१८१	३६	संयोजित	३६८	६२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संराव	५४	२३	संहृति	५०	८	संघात	१६८	३६
संलाप	५२	१६	सकल	३८४	६५	सचिव	५३५	२१५
संव्यान	२११	११८	सकटाह	५६३	२१	सची	१४	४५
संशसक	२७७	६८	सकुल, टी.	७८	१६	सजम्बाल	६०	१०
संशय	४३	३	सकृत्	५५४	२५१	सज्जस, टी.	५६५	४
संशयापन्नमानस	३५६	५	सकृत्प्रज	१६२	२०	सज्ज	२६५	६५
संश्रव	४३	५	सकुफला	११७	५२	सज्जन	२२०	३
संश्रुत	४०८	१०६	सकुफली	११७	५२	सज्जन	२५२	३३
संश्लेष	४२७	३०	सक्षिय	११४	७३	सज्जना	२५६	४२
संसत्	२२५	१५	सखि	२४४	१२	संचार, टी.	४२४	२५
संसक्त	३८६	६८	सखी	१७४	१२	संचारिका	१७५	१७
संसद्	२२५	१५	सख्य	२४४	१२	संचय	१६८	३९
संसरण	१९३	१८	सगर्भ्य	१८०	३४	संजवन	१४	६
	४६०	६२	सगोत्र	१८०	३४	सटा	२०३	६७
संसिद्धि	६७	३७	सग्धि	३०६	५५	सटी, टी.	२०३	६७
संस्कार	२१७	१३४	संकट	३६४	८५	सणसूत्र	७७	१६
संस्कारहीन	२३८	५३	संकर	६८	१८	सृत्	२२१	५
संस्कृत	४७३	८८	संकर्षण	७	२४	सतत	२०	६५
संस्तर	५१४	१७०	संकलित	३६६	१३	सति, टी.	४६५	७४
संस्तव	४२३	२३	संकल्प	४२	२	सती	१७१	६
संस्ताव	४२८	३४	संक्षुर	३७३	४३	सतीनक	२६१	१६
संस्याय	५०८	१६०	संक्षूर, टी.	३७३	४३	सतीर्थ्य	२२४	१२
संस्था	२४६	२६	संकास	३५०	३७	संकुमार, टी.	१६	५१
	४७६	६५	संकार्ण	३६४	८५	सत्तम	३८१	५८
संस्थान	४६३	१३१		४६१	६४	सत्पथ	६२	१६
संस्थित	२८३	११७	संकुल	५३	१९	सत्य	५४	२२
संस्पर्शी	१४६	१५४		३६४	८५		५०६	१६३
संस्केट, टी.	२७६	१०५	संकोच	२१३	१२४	सत्य	३१६	८२
संस्कोट	२७६	१०५	सङ्ग	४२६	२६	सत्यंकार	२३४	४३
संहत	३६०	७५	संगत	५३	१८	सत्यंवचस्	३१६	८२
संहतजानु, टी.	१८४	४७	संगम	४२६	२६	सत्याकृति	३१६	८२
संहतजानुक	१८४	४७		६०३	३४	सत्यावृत्त	२८६	३
संहतल	१६६	८५	संगर	५१६	१७५	सत्यापन	३१६	८२
संहति	१६८	४०	संगीर्ण	४०८	१०६	सत्यापना	३१६	८२
संहनन	१६३	७०	संगृद	३६६	६३	सत्र	५२३	१६०
संहार	७१	२	संघ	१६६	४१	सत्रा	५६५	४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सत्त्विन् } सत्त्विन् }	२४५	१५	संतत	२०	६५	सपिरेड	१८०	३३
सत्त्व } सत्त्व }	{ ४१	२६	संतति	२२०	१	सपीति	३०६	५५
	{ ५३८	२२२	संतस	४०४	१०२	सपूपक	५६१	१६
सत्त्व	५३८	२२२	संतान	{ १५	५०	सपतन्तु	२२४	१३
सत्त्वर	१९	६५		{ २२०	१	सपतर्ण	१०८	२३
सद	२२५	१५	संताप	१७	५७	सपर्वि	२९	२७
सदन	६४	५	संतापित	४०४	१०२	सपला	{ १२३	७२
सदस्य	२२५	१६	संदान	३१६	७३		{ १४६	१४३
सदा	५७७	२२	संदानित	४००	६५	सपार्चिस्	१७	५६
सदागति	१९	६१	संदित	{ ३६५	८६	सपार्चिष्	१७	५६
सदातन	३८८	७२		{ ४००	६५	सपाश्व	३०	२६
सदानीरा	८३	३३	संदेशवाच्	५३	१७	सपि	२५६	४४
सदाय	२५०	२८	संदेशादर	२४५	१६	सवद्वचारिन्	२२४	११
सदश	३५०	३६	संदेह	४३	३	सभर्तुका	१७४	१२
सदश्	३५०	३६	संदोह	१६८	३६		{ ६४	६
सदश	३५०	३६	संधा	{ ८०३	१०६	सभा	{ २२५	१५
सदेरा	३८५	६७		{ ४०३			{ ५०१	१४६
सञ्जन्	६४	४	संधान	३५२	४२	सभाजन	४१४	७
सयस्	५६८	६	संध्या	३२	३	सभासद्	२२५	१६
सधर्मिणी	१७१	५	संधि	{ २४६	१८	सभारत	२२५	१६
सध्यय्	३६६	३४		{ ४१७	११	सभिक	३५३	४४
सध्ययन्	३६६	३४	सधिनी	३१४	६६		{ २२०	३
सप्रीची	३६६	३४	सञ्जकद्वु	११२	३५		{ २२५	१६
सन्	४७४	६०	संनद्ध	२६५	६५	सम्य	{ ३८	२०
सनत्, टी.	५७४	१७	सन्धय	५०८	१६०		{ १०६	१७
सनत्कुमार	१६	५१	सन्निकर्षण	४२३	२३	सम	{ ३५०	३६
सनसूत	७७	१६	सन्निकृष्ट	३८५	६६		{ ३८४	६४
सना	५७४	१७	सन्निधि	४२३	२३	समग्र	३८४	६४
सनात्, टी.	५७४	१७	सन्निधि	४२३	२३	समज्ञा	{ १२६	६०
सनातन	३८८	७२	सन्निवेश	६८	१६		{ १४५	१४१
सनामि	१८०	३३	सपत्न	२४४	१०	समज	१६९	४२
सनि	२३१	३२	सपदि	{ ५६३	२	समज्ञा	५१	११
सनिष्ठेष्व	५३	२०		{ ५६८	६	समज्ञा	२२५	१५
सनी, टी.	२३१	३२	सपर्या	{ २२५	१४	समज्या	२४६	२४
तनीड ..	३८५	६६		{ २३१	३४	समज्ञस		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
समधिक	३६०	७५	समालभ्म	४२५	२७	समुन	४०६	१०५
समन्तत	५७१	१३	समावृत्त	२२३	१०	समुच्छद	४८३	११०
समन्तदुधा	१३४	१०६	समासाद्य	३६८	६२	समुपजोषम्	५६६	१०
समन्तभद्र	४	१३	समासार्थी	५०	७	समुपयोषम्, टी.	५६६	१०
समन्तात्, टी.	५७१	१३	समाहार	४२०	१६	समुद्दा	२२७	२०
समन्वितलय	५६	३	समाहित	४०८	१०६	समूद्य	२२७	२०
समपद, टी.	२७२	८५	समाहिति	४६	६	समूरु	१५८	६
सम्	५६५	४	समाहय	३५३	४६	समूह	१६८	३६
समय	{ ३२ ५०७	१ १५८	समिति	{ २२५ २७६ ४६७	१५ १०६ ७७	समृद्ध	३५६	११
समया	{ ५५६ ५६७	२६१ ७	समिद	२७६	१०६	समृद्धि	४१६	१०
समर	२७६	१०४	समिध्	१०५	१३	संपत्ति	२७१	८२
समर्थ	४७५	६४	समीक	२७६	१०४	संपद	२७०	८१
समर्थन	२४६	२५	समीप	३८५	६६	संपराय	५०८	१५६
समर्थक	३५७	७	समीर	{ १६ ११	६२ ६२	संपरायक	२७६	१०४
समर्याद	३८५	६७	समीरण	{ १२६ १२६	७६ ७६	संप्रति	५७८	२३
समवर्तिन्	१८	५८	समुच्चय	४२०	१६	संप्रदाय	४१४	७
समवाय	१६८	४०	समुच्च्य	५०८	१६१	संप्रधारणा	२४६	२५
समाधिला	१५०	१५७	समुच्चित	४०७	१०७	संप्रहार	२७६	१०५
समसन	४२२	२१	समुत्पिज्ज	२७७	६६	सम्ब, टी.	१४	४७
समस्त	३८४	६५	समुदक्ष	३६७	६०	सम्बल, टी.	६०३	३४
समस्या	५०	७	समुदय	{ १६८ २७६	४० १०६	सम्बाकृत, टी.	२८८	६
समांसमीना	३१५	७२	समुदाय	{ १६८ २७६	४० १०६	सम्बाध	३६४	८५
समाकर्षिन्	४५	११				सम्भली, टी.	१७६	१६
समाख्या, टी.	५१	११	समुद्र	५६०	१७	संभेद	८३	३५
समाघात	२७६	१०५	समुद्र	२१६	१३६	संभ्रम	{ ६६ ४२५	३४ २६
समाज	१६६	४२	समुद्रक	३६४	२३	संमद	३६	२४
समाधि	{ ४३ ४८१	५ १०५	समुद्रत	४६०	६२	संमूच्चर्णन	४१३	६
			समुद्ररण	७३	१	सम्यङ्, टी.	५४	२२
			समुद्र	३३०	१०५	सम्यञ्	५४	२२
			समुद्रफेन, टी.	१३०	१२	सम्राज्	२४१	३
समान	{ ३५० ४६४	३७ १३४	समुद्रान्ता	{ १३७ १४२	११६ १३३	संवत्	५७३	१६
रात्सानोदर्य	१८०	३४	समुद्रन	४२६	२६	संवत्सर	३८	२०
						संवदन	४१२	४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संवदना	४१२	४	सरव्य	२७२	८६	सर्वदा	५७७	२२
संवनन	४१२	४	सरस्	८१	२८	सर्वधुरावह	३१३	६६
संवरी, टी.	१२८	८७	सरसा	१३४	१०८	सर्वधुरीण	३१३	६६
संवर्ते	२६	२२	सरसी	८१	२८	सर्वमङ्गला	११	३७
संवर्ति, टी.	८६	४३	सरसीकह	८५	४०	सर्वरस	२१४	१२७
संवर्तिका	८६	४३	सरत्वत्	{ ७३	१	सर्वरात्र, टी.	५८७	१२
संवल	६०३	३४		{ ४६१	६४	सर्वला, टी.	२७५	६३
संवसथ	६८	१६	सरस्वती	{ ४७	१	सर्वलिङ्गिन्	२३५	४५
संवहन	४२३	२२		{ ८३	३४	सर्ववेदस्	२२३	६
संवाहन	४२३	२२	सराव, टी.	२६८	३२	सर्वसन्धनार्थक	२७६	६४
संवित्	४२	१	सरित्	८२	२६	सर्वानुभूति	१३४	१०८
संविद्	{ ४३	५	सरित्पति	७३	१	सर्वान्नभेजिन्	३६४	२२
संविदित, टी.	४०८	१०६	सरिषप	२६१	१७	सर्वान्नीन	३६४	२२
संवीक्षण	४२७	३०	सरीसृप	७०	७	सर्वाभिसार	२७६	६४
संवीत्	३९७	६०	सरु, टी.	२७४	६०	सर्वार्थसिद्ध	५	१५
संवेग	६६	३४	सर्ग	४४३	२७	सर्वैष	२७६	६४
संवेद	४१३	६	सर्जे	११५	४४	सर्पिप	२६१	१७
संवेश	६७	३६	सर्जक	११५	४४	सलिल	७३	३
सर, टी.	२७३	८७	सर्जरस	२१४	१२७	सल्लकी	१३६	१२४
सरक	३५२	४३	सर्जिका	३३२	१०६	सव	२२४	१३
सरधा	१६४	२६	सर्जिकाक्षार	३३२	१०६	सवन	२३६	४७
सरद, टी.	१५६	१२	सर्प	७०	६	सवयस्	२४४	१२
सरट	१५६	१२	सर्पराज	६६	४	सवहा	१३४	१०८
सरणा	१४८	१५२	सर्पिणी, टी.	७०	६	सवित्र	३०	३१
सरणि {	६२	१५	सर्पिस्	२०८	५२	सविध	३८५	६७
सरणी {			सर्पी, टी.	७०	६	सवेश	३८५	६७
सरक्षि	११६	८६	सर्वैसहा	८८	३	सव्य	३६४	८४
सरभ, टी.	१५८	११	सर्वे	३८४	६४	सव्येष्ट, टी.	२६३	६०
सरमा	३४३	२२	सर्वज्ञ	{ ४	१३	सव्ये	२६३	६०
सरल	{ ११६	६०		{ १०	३३	सव्येष्टृ	२६३	६०
	{ ३५८	८	सर्वतस्	५७१	१३	ससन	२२६	२६
			सर्वतोभद्र	{ ६६	१०	सस्य	१०६	१५
				{ १२०	६२	सस्यसम्बर	११५	४४
सरलद्रव	२१५	१२६	सर्वतोभद्रा	११२	३५			
सरला	१३४	१०८	सर्वतोपुत्रं	७३	४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सह, टी.	{ २७८ ५६५	१०२ ४	साचि	५६६	६	सामन्	{ ४८ २४७	३ २०
सहकार	१११	३३	सातला	१४६	१४३	सामनी, टी.	{ २४७ २२५	२१
सहचर, टी.	१२५	७५	साति	{ ४३० ५६५	३८ ७४	सामाजिक	४२	१६
सहचरी	१२५	७५	सातिसार	१८६	५६	सामान्य	{ ४२ ३६३	३१ ८२
सहज	१८०	३४	सातीनक, टी.	२६१	१६	सामि	५५८	२५८
सहधर्मिणी	१७१	५	सात्विक	६०	१६	सामुद्र	३०३	४१
सहन	३६८	३१	सादन, टी.	६४	५	साम्परायिक, टी.	२८०	१०४
सहभोजन	३०६	५५	सादिन्	{ २६३ ४८५	६० ११४	सांप्रतम्	{ ५७० ५७८	११ २३
सहस्	{ २७८ ५४८	१०२ २४१	साधन	४६१	१२६	सांवत्सर	२४५	१४
सहसा	५६७	७	साधारण	{ ३५० ३६३	३७ ८२	साम्बरी, टी.	३३८	११
सहस्य	३६	१५	साधारणा	३६३	८२	साय	३२	३
सहस्रदंश	७८	१८	साधारणी	३६३	८२	सायक	४३२	२
सहस्रपत्र	८५	४०	साधित	३७१	४०	सायम्	५७५	१६
सहस्रीर्या	१५१	१५८	साधिष्ठ	४१०	११२	सार	{ १०५ ५१८	१२ १८०
सहस्रवेधि	३०२	४०	साधीयस्	५५०	२४४	सारक्	{ १६१ ४४४	१७ २८
सहस्रवेधिन्	१४५	१४१	साधीयसी, टी.	५५०	२४४	सारथि	२६३	५६
सहस्रांगु	३०	३१	साधु	{ ३७८ ४८२	५२ १०८	सारमेय	३४३	२१
सहस्राश	१३	४४	साधु	२५७	४४	सारव	८४	३६
सहस्रिन्	२६४	६२	साध्य	३	१०	सारस	{ ८५ १६२	४० २२
सहा	{ १२४ १३६	७३ ११३	साध्यस	६२	२१	सारसन	{ २०७ २६४	१०६ ६३
सहाचर	१२५	७५	साध्वी	१७१	६	सारसना, टी.	२६४	६३
सहाय	२६७	७१	सातु	१००	५	सारिका	५८३	८
सहायता	४३१	४०	सान्त्व	{ ५३ २४७	१८ २१	सारोष्ट्रिक, टी.	७१	१०
सहिष्णु	३६८	३१	सान्त्विक	२५१	२१	सारसना	२६४	६३
सहदय, टी.	३५५	३	सान्त्विक	२४४	१०	सारसना	५८३	८
सहोदर, टी.	१८०	३४	सान्त्विक	२४४	१०	सार्थ	१६६	४१
सांयात्रिक	७६	१२	सान्द्र	३८५	६६	सार्थवाह	३१८	७८
सांयुगीन	२६८	७७	सान्नाय	२२६	२७	सार्द्र	४०६	१०५
सांशयिक	३५६	५	सापल्य, टी.	२४४	१०	सार्द्रम्	५६५	४
साक्ष	५६५	४	साप्तसदीन	२४४	१२			
साक्षात्	५५५	२५२	सावर, टी.	१११	३३			
सागर	७३	१	सामधेनी	२२७	२२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
सार्वभौम	२३	४	सितच्छवा	१४८	१५२	सीत्य	२८८	८	
	२४०	२	सितशिव, टी.	३०३	४२	सीमन्	६८	२०	
सात	६४	३	सितशूर	२६०	१५	सीमन्त	५६१	१९	
	१०३	५	सितसिव, टी.	३०३	४२	सीमन्तिनी	१७०	२	
	११५	४४	सिता	३०४	४३	सीमा	६८	२०	
सात्यपर्णी	१३७	११५	सिताभ्र	२१५	१३०	सीर	२६०	१४	
साला, टी.	६४	६	सिताभ्योज	८६	४१	सीरपाणि	७	२४	
सालूर, टी.	८०	२४	सिति, टी.	४७४	६६	सीवन	४१३	५	
सालूक	८५	३८	सिद्ध	{ ४	११	सीसक	३३०	१०५	
सालेय, टी.	१३४	१०५			१००	सीहुरड	१३४	१०५	
सावर, टी.	१११	३३	सिद्धान्त	४३	४	सु	५६३	२	
सास्ना	३१२	६३	सिद्धार्थ	२६२	१८		५६६	५	
साहस	२४७	२१	सिद्धि	१३६	११२	सुकन्दक	१४७	१४७	
साहस	२६४	६२	सिध्म	१८६	५३	सुकरा	३१५	७०	
	४३२	४३	सिध्मन्, टी.	१८६	५३	सुकल	३५८	८	
सिद्ध	१५५	१	सिध्मल	१८६	६१	सुकुमार	३६१	७८	
सिद्धतल	१६६	८५	सिध्मला	५८५	१०	सुकृत	३६	२४	
सिद्धनाद	२८०	१०७	सिद्ध्य	२८	२२	सुकृतिन्	३५५	३	
सिद्धपुच्छी	१३०	६३	सिद्रका	५८३	८	सुकृण, टी.	५५	२४	
सिद्धसंहनन	३५९	१२	सिनीवाली	३४	६	सुख	{ ३६	२५	
सिद्धाण, टी.	३२७	६८	सिन्धुक	१२२	६८			५६५	२३
सिद्धान, टी०	३२७	६८	सिन्दुवार	१२२	६८	सुखवर्चक	३३२	१०६	
सिद्धासन	२५१	३१	सिन्दूर	{ ३३०	१०५	सुखसंदुद्धा, टी.	३१५	७१	
सिद्धास्य	१३३	१०३			६००	३१	सुखसंदोद्धा	३१५	७१
सिद्धी	१३३	१०३	सिन्धु	{ ७३	१	सुगत	४	१३	
	१३७	११४			४८२	१०८	सुगहनावृति	२२६	१८
सिकता	४६६	८०	सिन्धुक, टी.	१२२	६८	सुगन्धा	१३७	११४	
सिकतामय	७५	६	सिन्धुज	३०३	४२	सुगन्धि	{ ४५	११	
सिकताव०	९१	११	सिन्धुवार	१२२	६८			१३६	१२१
सिकतिल, टी.	९१	११	सिन्धुसङ्गम	८३	३५	सुगन्धिक	३२६	१०२	
सिकथक	३३१	१०७	सिम्बा	२६४	२३	सुचरित्रा	१७१	६	
सिद्धाण, टी.	३२७	६८	सिरा, टी.	१६१	६५	सुचेलक	२१०	११६	
सित	४५	१३	सिक्षकी	१३६	१२४	सुत	{ १७८	२७	
	४००	६५	सिह	२१५	१२८			४६२	६७
	४०१	६८	सीकर, टी.	२५	११				
	४७२	८७	सीता	२६०	१४				

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
सुतश्रेणी	१२८	८८	सुमेरु	१५	४६	सुविद, टी.	२४३	८
सुता, टी.	२७८	२७	सुरक्षा	५८३	८	सुव्रता	३१५	७१
सुतास्मजा	१७८	२६	सुर	३	७	सुश्रवी, टी.	३०१	३७
सुत्या	२३६	४७	सुरज्येष्ठ	५	१६	सुशील	२७	१६
सुत्रामन्	१३	४२	सुरत, टी.	२६१	१५	सुषम	३७८	५२
सुत्वन्	२२२	१०	सुरदीर्घिका	१५	४६	सुषमा	२७	१७
सुदर्शन	६	२८	सुरद्विष	४	१२	सुष्वी	{ १४६	१५५
सुदाय	२५०	२८	सुरनिम्नगा	८२	३१	{ ३०१	३७	
सुदिन	५६६	२६	सुरपति	१३	४३	सुष्वी		
सुदूर	३८७	६६		३७	१८	सुष्वि	६८	२
सुधर्मन्	१५	४८	सुरभि	{ ४५	२१	सुष्विर, टी.	{ ५७	४
सुधांशु	२६	१४		{ ५०१	१४६	{ ६८	१	
सुधा	{ १५	४८	सुरभी	१३६	१२३	सुषीम	२७	११
	{ ४८३	१०६	सुरभीरसा	१३६	१२३	सुषेण	१२२	६७
सुधी	२२१	५	सुरभि	१५	४८	सुषेणिका	१३५	१०८
सुनासीर	१३	४१	सुरलोक	२	६	सुष्टु	{ ५६३	२
सुनिषण्यक	१४७	१४६	सुरवर्त्मन्	२२	१	{ ५७५	१६	
सुन्दर	३७८	५२	सुरसा	१३७	११४	सुसंस्कृत	३०५	४५
सुन्दरा, टी.	१७०	४	सुरा	३५१	३६	सुसम, टी.	३७८	५२
सुन्दरी	१७०	४	सुराचार्य	२६	२४	सुस्वी	१४५	१५५
सुष्ठिन्	६२	१६	सुरामण्ड	३५२	४२	सुहदय	३५५	३
सुष्ठर्षी	६	२६	सुरालय	१५	४६	सुहद	{ २४४	१२
सुष्ठर्वन्	३	७	सुराक्षण	१४२	१३१	{ २४६	१७	
सुपार्श्वक	११४	४३	सुरी	२६२	१६	सूकर	१५५	२
सुसि, टी.	६७	३६	सुवचन	५३	१७	सूक्ष्म	{ ३८३	६१
सुप्रतीक	२३	४	सुवर्ण	{ ३२१	८६	{ ५०५	१५३	
सुप्रयोगविशिष्ट	२६६	६८		{ ३२५	६४	सूचक	२७५	४७
सुप्रलाप	५३	१७	सुवर्णक	१०८	२४	सूचि	५८३	८
सुभगासुत	१७७	२४	सुवर्णि	१३१	६५		२६३	५६
सुभिक्षा	१४०	१२४		{ १२३	७०		३२८	६६
सुम, टी.	१०६	१७		{ १३७	११५	सूत	{ ३३५	३
सुमन	२६२	१८	सुवहा	{ १३८	११६	{ ४६३	६६	
सुमनस्	{ ३	७		{ १३९	१२३			
	{ १०६	१७		{ १४५	१४०	सूतकागृह, टी.	६५	८
सुमना	२२३	७२		{ १७३	६	सूतिकागृह	६५	८
सुमनोरजस्	१०६	१७	सुवासिनी	१७३	६			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सूतिमास	१८१	३६	सूनिकाशर, टी.	३३२	१०६	सैरन्त्री	१७५	१८
सूथान	३४२	०१६	सृणि	२५५	४१	सैरिक	३१३	६४
सूत्र	३४६	२८	सृषिका, टी.	११२	६७	सैरिन्त्री	१७५	१८
सूत्रवेष्टन	४२४	२४	सुणिका	११२	६७	सैतिम	१५६	५
सूत्रामन्, टी.	१३	४२	सृति	६२	१५	सैरीयक	१२५	७५
सूद	{ २६६	२८	सृपाट, टी.	६०५	३८	सैरेयक, टी.	१२५	७५
	{ ४७८	६८	सृपाटी	६०५	३८	सोढ	४०१	६७
			सृमर	१५८	११	सौत्रापास	५४	२१
सून, टी.	१०६	१७	सृष्टि	४५२	४६	सोदर, टी.	१८०	३४
सूना	४८८	१२०	सेकपात्र	७६	१३	सोन्माद, टी.	३६४	२३
सूतु	१७८	२७	सेचन	७६	१३	सोपसव	३४	१०
सूच्यत	५३	१६	सेतु	{ ६१	१४	सोपान	६८	१८
सून्मद, टी.	३६४	२३		{ १०६	२५	सोभाजन, टी.	१११	३१
सून्माद टी.	३६४	२३	सेना	२६६	७८	सोम	२६	१४
सूपकार	२६६	२७	सेनाक्ष	२५२	३३	सोमप	२२३	६
सूर	३०	२८	सेनानी	{ १२	३६	सोमपा	२२३	६
सूरण	१५०	१५७		{ २६४	६२	सोमपीतिन्	२२३	६
सूरत	३६१	१५	सेनामुख	२७०	८१	सोमराजी	१३१	६५
सूरसूत	३१	३२	सेनारक्ष	२६३	६१	सोमलता	१३१	६५
सूरि	२२१	६	सेमुष्णी, टी.	४२	१	सोमवल्क	{ ११७	५०
सूरी, टी.	२२१	६	सेलु, टी.	११२	३४		{ ४३५	६
सूर्प	२६५	२६	सेवक	२४३	६	सोमवल्लरि	१४४	१३७
सूर्पी	३४६	३५	सेवन	४१३	५	सोमवल्लिका	१३१	६५
सूर्य	३०	२८	सेवा	२८६	२	सोमवल्ली	१२७	८२
सूर्यकान्त, टी.	५८६	१६	सेव्य	१५३	१६४	सोमोद्वा	८३	३२
सूर्यतनया	८३	३२	सेहिकेय	२६	२६	सोल्लुएठन	५४	२१
सूर्यसूत	३१	३२	सैकत	७५	६	सौख्य, टी.	३६	२५
सूर्येन्दुसंगम	३४	८	सैतवाहिनी	८३	३३		८४	३६
सूक, टी.	२०१	६१	सैनिक	२६३	६१	सौगन्धिक	{ १५३	१६६
सूकणि, टी.	२०१	६१	सैन्धव	{ २५६	४४		{ २२६	१०२
सूकणी	२०१	६१		{ ३०३	४२	सौचिक	३३६	६
सूकणी, टी.	२०१	६१	सैन्य	{ २६३	६१	सौदामनी		
सूकणी, टी.	२०१	६१		{ २६६	७८	सौदामिनी	२४	६
सूक्ष्म	२०१	६१				सौदामनी		
सृग	२७४	६१						
सुगाल	१५६	५						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सौध	६६	१०	स्तनयितु	२४	६	स्थपति	{ २२३	६
सौभाग्यनेय	१७७	२४	स्तनित	२४	८	स्थल	{ ४६३	६८
सौभाजन	१११	३१	स्तभ	३१७	७६	स्थला, टी.	८६	५
सौभ्य	{ २६	२६	स्तव्यरोपा	१५५	२	स्थली	८६	५
	{ ५१३	१७०	स्तव	{ १०४	६	स्थविर	१८३	४२
सौर, टी.	२६	२६		{ २६३	२१	स्थविष्ठ	४१०	१११
सौरभेय	३११	६०	स्तम्बकरि	२६३	२१	स्थाणु	{ १०	३४
सौरभेयी, टी.	{ ३११	६०	स्तम्बघन	४२६	३५		{ १०४	=
	{ ३१३	६६	स्तम्बन्ध	४२६	३५		{ ४५७	५६
सौराष्ट्रिक, टी.	{ ७१	१०	स्तम्बहनन, टी.	४२६	३५	स्थारिङ्गल	२३५	४४
	{ ५८७	१२	स्तम्बेरम	२५२	३५	स्थान	{ २४६	१६
सौरि	२६	२६	स्तम्भ	५००	१४४		{ ४६०	१२४
सौलिंक	३३७	८	स्तव	५१	११	स्थानीय	६३	१
सौवर्चल	{ ३०४	४३	स्तवक	१०६	१६	स्थाने	५७०	११
	{ ३३२	१०६	स्तिमित	४०६	१०५	स्थापत्य	२४३	८
सौविद	२४३	८	स्तुत	४०८	११०	स्थापनी	१२८	८४
सौविदल्ल	२४३	८	स्तुति	५१	११	स्थामन्	२७८	१०२
सौवीर	{ ११२	३७	स्तुतिपाठक	२७७	१७	स्थायुक	२४२	७
	{ ३२८	१००	स्तूप	५६१	१६	स्थाल	६०१	३२
सौशमिकन्थ, टी.	५६८	२८	स्तेन	३४४	२४	स्थाली	२६८	३१
सौहित्य	३०६	५६	स्तेम	४२६	२६	स्थावर	३८६	७३
स्कन्द	१२	३६	स्तेय	३४४	२५	स्थाविर	१८२	४०
स्कन्ध	{ १०४	१०	स्तैन्य	३४४	२५	स्थासक	२१२	१२२
	{ १६६	७८	स्तोक	३८३	६१	स्थास्तु	३८६	७३
स्कन्धदेश	४८२	१०७	स्तोकक	१६०	१७	स्थिति	{ २४६	२६
स्कन्धशाखा	१०४	११	स्तोत्र	५१	११		{ ४२२	२१
स्कन्धस्	१०४	१०	स्तोम	{ १६८	३६	स्थिरतर	३८६	७३
स्कन्ध	४०५	१०४		{ ५०३	१५०	स्थिरा	{ ८८	२
स्तत्त्वतन	६७	३६	स्त्री	१७०	२		{ १३७	११५
स्तवित	२८१	१०८	स्त्रीधर्मिणी	१७६	२०	स्थिरायु	११५	४६
स्तन	{ १६५	७७	स्त्रीपुंस	१६८	३८	स्तुरी, टी.	२५८	४६
	{ ५८७	१२	स्थिरिङ्गल	२२६	१८	स्थूणा	{ ३४६	३५
स्तनन्धया, टी.	१८२	४१	स्थिरिङ्गलशायिन्	२२५	४४		{ ४५८	५८
स्तनन्धयी	१८२	४१				स्थूल	{ ३८२	६१
रतनपा	१८२	४१					{ ५३४	२१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्थूललक्ष्य	३५७	६	स्फट्य	७०	६	स्मृत	{ २६६	२६
स्थूललक्ष्य	३५७	६	स्फरण	४१६	१०	स्मृति	{ ४०४	१०१
स्थूलशाट्क	२१०	११६	स्फाति	४१५	६	स्मौन	४१३	५
स्थूलशाट्का	२१०	११६	स्फारण	४१६	१०	स्मोनाक	२६६	२६
स्थूलोच्चय	५०७	१५७	स्फ्रद्	१६५	७५	स्मंसिन्	११०	२८
स्थेयस्	३८९	७३	स्फ्रर	३८४	६३	स्मज्	२१७	१३५
स्थौर्येय	१४२	१३२	स्फुट	{ १०३	७	स्व	४१५	६
स्थौरिन्	२५८	४६		{ २६२	८१	स्वद्ग्रीष्मी	३१४	६६
स्नव	४१५	६	स्फुटन	४१३	५	स्वनंती	८२	३०
स्नातक	२३४	४३	स्फुर्नथु, टी.	२५	१०	स्वा	१२७	८३
स्नान	२१२	१२२	स्फुरण	४१६	१०	स्वष्ट	५	१७
स्नायु	१६१	६६	स्फुरणा	४१६	१०	स्वत	४०५	१०३
स्नाव, टी.	४१५	६	स्फुलन, टी.	४१६	१०	स्वाक्	५६३	२
स्त्रियध	{ २४४	१२	स्फुलिङ्ग	१०	५७	स्वाव	४१५	६
	{ ३०५	४६	स्फूर्जंक	११३	३८	स्वृच्	२२८	२५
	{ ३६०	१४	स्फूर्जंशु	२५	१०	सुत	३६८	६२
स्तु	१००	५	स्फैष	४१०	११२	सुव	२२८	२५
स्तुत	३६८	६२	स्फोटन	४१३	५	सुवा	१२७	८३
स्तुषा	१७३	६	स्फोरण, टी.	४१६	१०	सुवावृश्व	११२	३७
स्तुद्	१३४	१०५	स्प.	{ ५६६	५	सू, टी.	२२८	२५
स्तुही	१३४	१०५		{ ५७४	१७	सोतस्	{ ७६	११
स्तेह	६४	२७	स्पर्श	{ ४४	७		{ ५४६	२४२
	{ ४१६	१४	स्पर्श	४१६	१४	सोतस्ती	८२	३०
स्पर्शन	{ ११	६१	स्पर्शन	१०	३३	सोतस्तिनी, टी.	८२	३०
	{ २३०	२६	स्प्रित	६६	३४	सोतोञ्जन	३२८	१००
स्पशा	{ २४४	१३	स्पृति	{ ४६	६	सोतोवहा, टी.	८२	३०
	{ ५३६	२२३		{ ६४	२६	स्व	{ १८०	३४
स्पष्ट	३६२	८१	स्पृद	१६	६४		{ ५३७	२२०
स्पष्टे	४१६	१४	स्पृदन	{ १०६	२६	स्वच्छन्द	३६१	१५
स्पष्टृ	४१६	१४		{ २६०	५१	स्वजन	१८०	३४
स्पृष्ट	४१६	१४	स्पृदनारोह	२६३	६०	स्वतन्त्र	३६१	१५
स्पृका	१४२	१३३	स्पृदन्दीनी	११२	६७	स्वधा	५६८	८
स्पृशी-	१३०	६३	स्पृदन	३६८	६२	स्वधिति	२७५	६२
स्पृष्टि	४१५	६	स्पृद	१७६	३२	स्वन	५४	२३
स्पृहा	६४	२७	स्पृदाल			स्वनित	३६६	६४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्वप्र	६७	३६	स्वादु	४७९	१०१	हठ	२८१	१०८
स्वप्रज्	३६८	३३	स्वादुकण्ठक	{ ११२ १३२	३७ ६८	हरडे	६०	१५
स्वभाजन, टी.	४१४	७	स्वादुरता	१४६	१४४	हत	३७२	४१
स्वभाव	६७	३८	स्वादी	१३४	१०७	हतु	{ १४१ २००	{ १३० ६०
स्वभू	६	१८	स्वाध्याय	२३६	४७	हनु	२००	६०
स्वभ्र	६८	२	स्वान	५४	२२	हन्त	५५२	२५३
स्वयम्	५७३	१६	स्वानंत	४२	३१	हन	४००	६६
स्वयम्भू	५	१६	स्वान	६७	३६	हय	२५६	४४
स्वयंवरा	१७२	७	स्वापतेय	३२३	६०	हयन, टी.	२६०	५२
स्वर्	{ २ ५६१	{ ६ २६३	स्वामिन्	{ २४६ ३५८	{ १७ १०	हयपुच्छी	१४४	१३८
स्वर	४६	४	स्वार	४१६	१४	हयमारक	१२५	७६
स्वरु	{ १४ ५१७	{ ४७ १७६	स्वाराज् (ट.)	१३	४३	हयी	२५६	४४
स्वरूप	{ ६७ ४६७	{ ३७ १३८	स्वाहा	{ २२७ ५६८	{ २१ ८	हर	१०	३३
स्वरूपा	४६७	१३८	स्विन्	५५४	२५१	हरण	२५०	२८
स्वर्गी	{ २ ५८६	{ ६ ११	स्वेद	६६	३३	हरि	{ १५५ ५१६	{ १ १८४
स्वर्जिकाशार	३३२	१०६	स्वेदग्न	३७७	५१	हरिचन्दन	{ १५ २१६	{ ५० १३१
स्वर्ण	३२५	६४	स्वेदनी	२६७	३०	हरिण	{ ४६ १५७	{ १३ ८
स्वर्णकार	३३७	८	स्वैर, टी.	५२८	२०१	हरिणी	{ ४५८ ४५८	{ ५७ ५७
स्वर्णदीर्घी	१४४	१३८	स्वैरिता	४११	२	हरिणी	४५८	५७
स्वर्णदी	१५	४६	स्वैरिणी	१७३	११	हरित्	{ २२ ४६	{ १ १४
स्वर्णदी, टी.	१५	४६	स्वैरित्	३६१	१५	हरित्	{ ५६१ ५६१	{ १६ १६
स्वर्णमु	२६	२६	(ह)	{ ३०	३१	हरित	४६	१४
स्वर्णेय	१६	५१	हंस	{ १६३ ५४५	{ २३ २३५	हरितुक	२६६	३४
स्वर्णेश्या	१६	५२	हंसक	२०८	११०	हरिताल	{ ३३० ६०१	{ १०३ ३२
स्वरासिनी, टी.	१७३	८	हंसी, टी.	१६३	२३	हरितालक	३३०	१०३
स्वसु	१७८	२६	ह	५६६	५	हरिदश्व	३०	२६
स्वरित	५५४	२५०	हजिका	१२६	८६	हरिद्रा	३०३	४१
स्वर्गस्तक	६६	१०	हञ्चे	६०	१५	हरिद्राम	४६	१४
स्वस्त्रीय	१७६	३२	हट्ट	५६०	१८	हरिद्रु	१३२	१०१
स्वस्त्रीया, टी.	१७६	३२	हृष्णविलासिनी	१४१	१३०			
स्वस्त्रेय, टी.	१७६	३२						
स्वाति	६०५	३८						

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
हरिन्मयि	३२४	६२	हस्तवारण	४१३	५	हिङ्गल	५६३	२०
हरिप्रिया	—	२७	हस्तिन्	२५२	३४	हिङ्गली	१३७	११४
हरिमन्थक	२६२	१८	हस्तिनत्व	६८	१७	हिंजल	१२०	६६
हरिवालुक	१३६	१२१	हस्तिनी, टी.	२५२	३४	हिंडिर	३३०	१०५
हरिवासुक, टी.	१३६	१२१	हस्तिपक	२६३	५६	हिएडीर	३३०	१०५
हरिहय	१३	४३	हस्त्यारोह	२६३	५६	हिन्ताल	१५४	१६६
हरीतकी	१०७	१८	हहा	१६	५२		२७	१८
हेरण	{ १३६	१२०	हा	५६२	२६५	हिम	{ २७	१६
	{ २६१	१६	हाटक	३२५	६४		{ ५६४	२२
हर्ष	६५	६	हायन	{ ३८	२०	हिमपुष्क	१२०	६३
हर्यश	१५५	१		{ ४८६	११५	हिमवत्	६६	३
हर्ष	३६	२४	हार	२०६	१०५	हिमवालुका	२१५	१३०
हर्षमाण्य	३५७	७	हारीत	१६६	३४	हिमसहति	२७	१८
हल	२६०	१३	हादै	६४	२७	हिमांशु	२५	१३
हला	६०	१५	हाल, टी.	२६०	१३	हिमानी	२७	१८
हलायुध	७	२३	हालहल, टी.	७१	१०	हिमावती	१४४	१३८
हलाहल	७१	१०	हाला	३५१	३६		{ ३२२	६०
हलिन्	७	२४	हालाहल, टी.	७१	१०	हिरण्य	{ ३२४	६१
हलिप्रिय	११४	४२	हालिक	३१३	६४		{ ३२५	६४
हलिप्रिया	३५१	३६	हाव	६५	३२	हिरण्यगर्भ	५	१६
हल्य	२८८	८	हास	६१	१६	हिरण्यरेत्	१७	५५
हल्या	४३१	४१	हास्तिक	२५३	३६	हिरण्यवाह, टी.	८३	३४
हल्लक	८४	३६	हास्य	६१	१७	हिरण्यवाहु	८३	३४
हव	५३६	२१६	हाहा	१६	५२	हिरुक्	{ ५६४	३
हविर्	{ २२६	२७	हाहाहूहू, टी.	१६	५२		{ ५६७	७
	{ ३०८	५२	हिसा	५४७	२३८	हिलमोचिका	१५०	१५७
हव्य	२२८	२४	हिसाकर्मन्	४२१	१६	ही	५६८	६
हव्यवाहन	१७	५५	हिस	३६६	२८	हीन	{ ४०७	१०७
हस	६१	१८	हि	{ ५६२	२६६	हीरक, टी.	५२५	१६३
हसनी	२६७	३०		{ ५६६	५	हुतभुक्तिया	२२७	२१
हसन्ती	२६७	२६	हिका	५८३	८	हुतभुज्	१७	५५
हस्त	{ १६६	८६	हिङ्ग	३०२	४०	हुम्	{ ५५६	२६१
	{ २०४	६८	हिङ्गनिर्यस	१२०	६२		{ ५७५	१८
	{ ४६२	६६						
हस्तधारण, टी.	४१३	५						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हुह, ई.	१६	५२	हेतु	४१	२८	द्यस्	५७७	२२
इति	{ ५०	८	हेमकूट	६६	३	हृद	८०	२५
	{ ४१५	८	हेमदुधक	१०८	२२	हादिनी	८२	३०
हृषि	१६	५२	हेमर्	{ ३२५	६४	हसिष्ठ	४१०	११२
हणिष्या, ई.	४२८	३२		{ ५६५	२३	हस्य	{ १८४	४६
हणीया	४२८	३२	हेमत	३७	१८		{ ३८७	७०
हृद	{ ४२	३१	हेमपुष्पक	१२०	६३	मस्वगवेधुका	१३७	११७
	{ ११०	६४	हेमपुष्पिका	१२३	७१	हस्वाक्ष	१४५	१४२
हृदय	{ ४२	३१	हेमाद्रि	१५	४९		{ १४	४७
	{ ११०	६४	हेरम्य	१२	३८	हादिनी	{ २४	१
हृदयंगम	५३	१८	हेला	६५	३२		{ ४८८	१११
हृदयवत्, ई.	३५५	३	हेपा	२५८	४७	हिवेर, ई.	१३६	१२२
हृदयालु	३५५	३	हे	५६७	७	श्री	{ ६२	२३
हृदयिक, ई.	३५५	३	हेमवती	{ ११६	५९		{ ५८०	३
हृदयिन्, ई.	३५५	३		{ १३३	१०३	हाण्य	३८८	६१
हृद्व	३७८	५३		{ १४४	१३८	हृत	३६८	६१
हृषीक	४४	८	हैयज्ञवतीन	३०८	५२	हृवेर	१३६	१२२
हृषीकेश	६	१८	होतु	२२६	१७	हृषा	२५८	४७
हृष्ट	४०५	१०३	होम	२२५	१४	हादिनी	१३६	१२४
हृष्टमानस	३५७	७	होरा	५४५	१०	हृषा, ई.	२५८	४७
हे	५६७	७						
हेति	{ १७	५७						
	{ ४६८	७८						

इति श्रीमत्परिहृतशक्तिप्रशुलभिरचितामरकोषानुकमणिका समाप्तिं प्रकाश्येति श्लम् ।

ॐ परमात्मने नमः ॥

श्रीमद्मरसिंहविरचितः अमरकोषः ।

रसालाख्यया ध्याख्यया समेतः ॥

प्रथमं काण्डम् ।

विनव्यूहविनाशनैकनिपुणो विद्यानिधिः कामदो,
विद्वद्वन्दकवीन्द्रवन्दितपदः कल्याणकल्पद्रुमः ।
यो गीतो वरगौरवेण गणितो गुरयो गणेशो गुरुः,
सोयं नो विद्यातु वाङ्भिक्षुतफलं श्रीविनाराजो विभुः ॥ १ ॥
नत्वा कृष्णं कजाक्षं कलिमलहरणं कामिनीकेलिलोलं,
कालिन्दीतीरवासं कलितरवयुतं कल्पयन्तं सुखेलम् ।
केकीकण्ठाभनीलं करधृतकमलं कामदं कामयानं,
कुर्वे व्याख्यां रसालां कविवरमतिदामामरीं विन्मुदेहम् ॥ २ ॥

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

यस्येति—हे धीराः ! ज्ञानदयासिन्धोः ज्ञानं समस्तविद्यावौधः, दृष्टं स्वार्थमनपेक्ष्यं
परदुःखप्रहाणोच्छ्रादया तयोः सिन्धोरिव अगाधस्य अपरिन्द्रिनमहिन्द्रो यस्य परमा-
त्मनः अनधाः निष्पापाः हृद्या वा गुणाः सन्ति सः अक्षयः विनाशरहितः श्रिये श्रीरत्र
त्रिवर्गसम्पत्तिस्तां प्राप्तुं अमृताय मोक्षाय च भवद्दिः सेव्यतामाराध्यतामिति ॥ १ ॥

अथ परिभाषा ॥

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

समाहृत्येति—अन्यतन्त्राणि अन्यसिद्धान्तान् समाहृत्य संगृह्य संक्षिप्तैः स्वल्पशब्दैः
प्रतिसंस्कृतैः प्रतिपदं प्रकृतिप्रत्ययविचारेण कृतसंस्कारैः असारांशरहितैः वर्गैः प्रकरणैः

नामलिङ्गानुशासनं नामानि लिङ्गानि च अनुशिष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्मिन्ननेन
बेति संपूर्णं न्यूनत्वदोपरहितं उच्यते कथ्यत इति ॥ २ ॥

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।

स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः कचित् ॥ ३ ॥

प्रायश इति—प्रायशो वाहुल्येन रूपभेदेन डयाविसर्गविन्दुरूपेण स्त्रीपुंनपुंसकं
ज्ञेयम्, यथा—‘लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा’ ‘पिनाकोजगवं धनुः’ पुनः कुत्रचित्साह-
चर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम्, यथा—‘अश्वयुगशिवनी’ ‘भानुःकरः’ ‘विद्युष्पुष्पदम्’ अ-
त्राशवयुगभानुविधिनित्साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि, कचित्तद्विशेषविधेः स्त्रीपुंनपुंस-
कानि ज्ञेयानि यथा—‘भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्’ ‘रोचिः शोचिस्मै क्लीवे’ इति ॥ ३ ॥

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।

कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुकानां क्रमाद्वते ॥ ४ ॥

भेदेति—अत्र कोषे, अनुकानां स्वपर्यायेष्वपठितानां भिन्नलिङ्गानां भिन्नं लिङ्गं येषा-
मिति तेषां द्वन्द्वो न कृतः यथा ‘देवतादैवतामराः’ इति न स्यात् तथा एकशेषवच
न कृतः यथा—‘नभः खं आवणो न भावः’ इत्यत्र ‘खश्चावणौ तु न भस्ते’ इत्येकशेषो न
स्यात् तथा तेषां क्रमाद्वते क्रमं विना संकरो मिश्रतारूपो न कृतः यथा—‘स्तवः स्तोत्रं
स्तुतिर्नुतिः’ इत्यत्र ‘स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः’ इति संकरो नोकारीति ॥ ४ ॥

त्रिलिङ्गाणां (त्रिष्विति पदं) मिथुने (तु) द्रयोरिति ।

निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं (त्वन्ताथादि) न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

त्रिलिङ्गायमिति—त्रयाणां लिङ्गानां समाहारत्वलिङ्गी तस्यां ‘त्रिपु’ इतिपदं ज्ञे-
यम्, यथा ‘त्रिपु स्फुलिङ्गोग्निकणः’ मिथुने तु स्त्रीपुंसौ मिथुने तत्र द्रयोरिति पदं ज्ञे-
यम्, यथा—‘द्रयोर्ज्वर्लकीलाविति’ तथा निषिद्धलिङ्गं निषिद्धं लिङ्गं यस्य तत्त्विद्ध-
लिङ्गं शेषार्थं ज्ञेयम्, यथा—‘वज्रमस्त्री स्यादिति’ तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तं अथ आदिर्यस्य
तदथादि त्वन्तं च अथादि च त्वन्ताथादि नामपदं लिङ्गपदं च पूर्वभाक् न भवतीति,
यथा—‘नगरी त्वमरावती’ जवोऽथ शीवं त्वरितमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

अथ स्वर्गवर्गो व्याख्यायते ।

अ.	पु.	पु.	पु.	पु.
स्वर्ग	स्वरूप्ययं	स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ।		

पु.	स.	स.	न.
-----	----	----	----

सुरलोको द्योदिवौ (द्वे स्त्रियां) ‘क्लीबे’त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

१ महाव्याहृतेः स्मरणात्वः शब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोगः ॥

स्वरिति—स्वर्यते स्तूयते इति स्वः ‘स्वरादि १ । १ । ३७’ पाठादन्यत्वम्, सुषुप्तु अर्जयते इति स्वर्गः, कं सुखं तद्विरुद्धमकं दुःखं नास्त्यकमवेति नाकः, तिसृषु अवस्थासु त्रयो देवा वा दीव्यन्त्यवेति त्रिदिवः, त्रिदशानां देवानामालयस्त्रिदशालयः, सुराणां लोकः सुरलोकः, द्योतन्तेऽस्यां द्यौतीति वा ‘डो’ प्रत्यये ‘द्यौः’ दीव्यन्त्यस्यामिति द्यौरिति द्वे ख्यिया ज्ञेये, तृतीयं विष्ट्रं त्रिविष्टपम् “पिष्टो विष्टपोऽप्यस्त्री भुवनं च नपुंसकम्” इत्यभरमालायामिति क्लीवे ज्ञेयमिति नव स्वर्गस्य ॥ ६ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

देवता अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विवृधाः सुराः ।

पु. पु. पु. पु.

सुपर्वाणः सुमनंसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।

पु. पु. पु. पु. पु.

आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

पु. पु. पु. पु.

वर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।

पु. पु. त. स.

वृन्दारका दैवतानि (पुंसि वा) देवताः (स्त्रियाम्) ॥ ९ ॥

अमरा इति—न मियन्ते पचाद्यचि अमराः, जराया निष्कान्ता निर्जराः, तिस्तो दशा येषामिति त्रिदशाः, विवुद्धन्ते इति विवृधाः, सुरन्तीति सुराः, सुषु पर्व येषामिति सुपर्वाणः, शोभनं मनो येषामिति सुमनसः, त्रिविष्येशास्त्रिदिवेशाः, दिवमोक्षो येषामिति दिवौकसः, अदित्या अपत्यानि आदितेयाः, दिवि सीदन्तीति दिविषदः, चित्रादौ लिख्यन्त इति लेखाः, अदितेनन्दना अदितिनन्दनाः, अदितेनपत्यानि आदित्याः, ऋ अदितिस्त्र भवन्तीति ऋभवः, न स्वप्नं येषामिति अस्वप्नाः, न मर्ते भवा अमर्त्याः, अमृतमन्योदन्नं येषाममृतान्धसः, वर्हिर्गिर्निर्मुखं येषामिति वर्हिर्मुखाः, क्रतुषु भुज्ञत इति क्रतुभुजः, गीरेव वाणी येषामिति गीर्वाणाः, दानवानामप्यो दानवारयः, प्रशस्तं वृन्दं येषामिति वृन्दारकाः, देवता एव दैवतानि वा पुंसि देवा एव देवताः ख्यियां स्युरिति पद्मिशतिर्देवानाम् ॥ ७ । ८ । ६ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

गणदेवता आदित्यविश्ववस्तुषिताभास्वरानिलाः ।

पु. पु. पु.

महाराजिकसाध्याश्च रुद्रा (श्च गणदेवताः) ॥ १० ॥

१ आदित्या द्वादशा प्रोक्ता विश्वेदेवा दशा स्मृताः । वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्विशतुष्पष्टिवाताःपञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विशतिस्तथा । साध्या द्वादशा षिख्याता रुद्राश्चैकादशा स्मृताः ॥

आदित्येति—अदितेरपत्यानि आदित्याः द्रादशसंख्यकाः, विशन्ति कर्मस्विति विश्वे विश्वेदेवा दशस्मृताः, वसन्तीति वसवोष्ट संख्याताः, तुष्यन्तीति तुषिताः पट्विशन्मताः, आभासनशीला आभास्वराशचतुष्प्रिसंमताः, अनन्त्यनेन अनिलाः पञ्चाशदूनकाः, महती राजिः पंक्तिर्येषामिति महाराजिकाः द्वे शते विशतिः, साध्यं सिद्धिरस्त्येषामिति साध्याः द्रादश विख्याताः, रोदयन्त्यसुरानिति रुद्रा एकादश स्मृताः एते गणादेवताः समुदायचारिण्यो देवता विज्ञेया इति ॥ १० ॥

पु.   स.   पु.   न.   पु.   पु.

देवजाति विद्याधरोऽप्सरोयक्षंरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।

पु.   पु.   पु.   पु.

पिशाचो गुह्यैकः सिद्धो^३ भूतो(अमी देवयोनयः) ॥ ११ ॥

विद्येति—धरतीति धरो विद्याया धरो विद्याधरः, अद्वयः सरन्तीत्यप्सरसः, यक्ष्यते पूज्यते यक्षः, रक्षन्त्येभ्यो रक्षांसि, गन्धं सौरभमर्वतीति गन्धर्वः, कुत्सिता नरा: किन्नराः, पिशितमशनातीति पिशाचः, गूहति निधिं रक्षतीति गुह्यकः, सिद्धिरस्यास्तीति सिद्धः, भूतिरस्यास्तीति भूतः अमी देवयोनयो देवांशका इति ॥ ११ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

असुर असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ।

पु.   पु.   पु.   पु.

शुकशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाँः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

असुरेति—अस्यनिति क्षिपन्ति देवान्, असुषु रमन्ते वेत्यसुराः, दितेरपत्यानि दैत्याः, दित्या अपत्यानि दैतेयाः, दनोर्दनौ वा जाता दनुजाः, इन्द्रस्यारयः इन्द्रारयः, दनोरपत्यानि दानवाः, शुक्रस्य शिष्याः शुक्रशिष्याः, दितेः सुताः दितिसुताः, पूर्वे च ते देवाश्च, पूर्वे देवाः, पूर्वे देवा येभ्यो वेति पूर्वदेवाः, सुरान् द्विपन्ति सुरद्विषः इति दश नामान्यसुराणाम् ॥ १२ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

जिन या बुध सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

समन्तभद्रो भगवान्मारजिज्ञोकजिज्ञिनः ॥ १३ ॥

१ इः कामस्तस्येवाक्षिणी अस्येति, इरक्षिषु यस्येति वा ॥

२ 'निधि रक्षन्ति ये यशस्ते स्युरुद्यक्षसंज्ञकाः' गुह्यं कुत्सितं कायतीति, गुह्यं गोपनीयं कं सुखं यस्येति वा ॥

३ असेवीदिति सिद्धः पितु हिंसासंराद्योरित्यस्मात्कर्तेरि कः ॥

४ पूर्वे देवा अन्यायाद्वे देवत्वाद्व्रष्टाः ॥

पु. पु. पु. पु.
षडभिज्ञो दशेवलोऽद्रयवादी विनायकः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः (शाक्यमुनिस्तु)यः ॥१४॥

सर्वज्ञेति—सर्वं जानाति सर्वे ज्ञा येन यस्माद्यस्य वेति सर्वज्ञः, शोभनं गतं ज्ञानमस्येति सुगतः, बुध्यते—प्रशस्ता बुद्धिरस्येति वा बुद्धः, धर्मेण राजते, धर्मस्य राजेतिवा धर्मराजः, तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य तथागतः, समन्तभद्रमस्येति समन्तभद्रः, भगं माहात्म्यमस्यास्तीति भगवान्, मारं कामं जयतीति मारजित्, लोकं जयतीति लोकजित्, जयतीति जिनः, पट्सु दानशीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञास्वभिज्ञा आद्यं ज्ञानमस्येति षडभिज्ञः, दश वलान्यस्येति दशवलः, अद्रयमद्वैतं वदत्यवश्यमित्यद्रयवादी, विनयत्यनुशास्तीति विनायकः, मुनिपु इन्द्रो मुनीन्द्रः, श्रिया घनः पूर्णः श्रीघनः, शास्तीति शास्ता, मन्यते मुनिरित्यष्टादश बुद्धस्य ॥ १३ । १४ ॥

पु. पु. पु.
बौद्धमती (स) शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च (सः) ।

पु. पु. पु.
गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च (सः) ॥ १५ ॥

शाक्येति—यः शकोऽभिज्ञनोस्येति शाक्यश्चासौ मुनिश्चेति, स शाक्यः सिंह इव उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासे शाक्यसिंहः, सः सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पत्रः सर्वार्थसिद्धः, शुद्ध श्रोदनोऽस्येति शुद्धोदनस्तस्यापत्यं शौद्धोदनिः, गौतमस्यायं शिष्यो गौतमः, यः अर्कस्य वन्युः अर्कवन्युः, सः माया चासौ देवी च तस्याः सुत इति सप्तशाक्यस्य ॥ १५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
व्रह्मा ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
धाताब्जयोनिर्दुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
स्वष्टा प्रजापतिर्वेद्धा विधाता विश्वस्त्रद्विधिः ॥ १७ ॥

१ दिव्यं चक्षुः, श्रोत्रम्, परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासातुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्रमनम्, कायव्यूहसिद्धिश्चेति पट अभितो ज्ञायमानानि यस्येति ॥

२ दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञावलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञनं दश बुद्धवलानि वै ॥

३ कविचित्पुस्तके इत उत्तरम् “ सर्वज्ञो वीतरागोर्हन् केवली तीर्थकृजिनः ” जिनदेवतानामानि पट्स्यधिकम् ॥

ब्रह्मेति—वृहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा, आत्मनो विष्णोः सकाशात् भवति आत्मना स्वयमेव भवतीति वा आत्मभूः, सुरेषु ज्येष्ठः सुरज्येष्ठः, परमे व्योमनि चिदाकाशे ब्रह्मपदे वा तिष्ठतीति परमेष्ठी, लोकपितृणां मरीच्यादीनामर्यमादीनां पितापितामहः, हिरण्यं हिरण्यमयमण्डं गमेऽस्येति हिरण्यगर्भः, लोकानामीशो लोकेशः, स्वयं भवतीति स्वयंभूः, चत्वारि आननानि यस्येति चतुराननः, दधातीति धाता, अवजं योनिरस्येत्यञ्जयोनिः, दुहति दुष्टेभ्यो दुहिणः (दुघणो वा) विरचयतीति विरिञ्चिः, विरञ्चिः, विरिञ्चो वा, कमलमासनं यस्येति कमलासनः, सृजतीति स्रष्टा, प्रजानां पतिः प्रजापतिः, विद्यातीति वेदाः, विशेषेण दधातीति विद्याता, विश्वं सृजतीति विश्वसृट्, विद्यते इति विधिरिति विंशतिर्ब्रह्मणः ॥ १६ । १७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
विष्णु विष्णुनारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
दैत्यारिः पुराङ्गीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
पीताम्बरोऽच्युतः शार्द्धी विष्ववसेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
विश्वम्भरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

विष्णुरिति—वेवेष्टि सर्वं जगदिति विष्णुः, नराणां समूहो नारं तदयनं यस्येति, नराज्ञाता नारा आपः, तत्त्वानि वा अयनं यस्येति नारायणः, नरा अयनं यस्येति वा नरायणोऽपि, “अथ नारायणो विष्णुरूर्ध्वर्कर्मा नरायणः” (इति शब्दार्णवः) कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति—कर्त्तिं अरीनिति वा कृष्णः, विकुण्ठाया अपत्यम्—विगता कुण्ठा नाशोऽस्य—विकुण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा वैकुण्ठः, विष्टरे श्रूयते—वि-

१ कृषिस्त्वकृष्टवचनो नश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैकयं परं त्रस्म कृष्ण इत्येभिर्धीयत शति त्वौपनिषदाः ॥

२ यदोद्येष्ठःपुत्रो मधुसत्रदंश्याः सर्वेषि माधवाः ॥

ष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्येति विष्टरश्रवाः; दाम उदरे यस्येति दामोदरः, हृषीकाणगमन्द्रियाणामीशो हृषीकेशः, प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्येति—कशच ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रौ स्तोऽस्येति वा केशौ वातीति वा केशवः, माया लक्ष्म्या धवः पतिः—मधोरपत्यं वा माधवः, स्वतो भवतीति स्वभूः, दैत्यानामरिदैत्यारिः, पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस्य—पुण्डरीकेष्वक्षिणी यस्य—पुण्डरीकं लोकात्मकमक्षतीति वा पुण्डरीकाक्षः, गां भुवं थेनुं स्वर्गं वैदे वा विन्दतीति गोविन्दः, गरुडो ध्वजश्चिह्नं यस्येति गरुडध्वजः, पीतमम्बरं यस्येति पीताम्बरः, नास्ति च्युतं स्वलनं स्वपदाद्यस्य नाच्योष्ट इति वा च्युतः, शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुरस्यास्तीति शार्ङ्गीं, विषु नाना अञ्चति विपूची सेना यस्येति विष्वक्सेनः, जननं जनो जन्म तर्मदयति—जनाः समुद्रस्थदैत्यविशेषास्तेषामर्दनो वा जनार्दनः, इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वादुपेन्द्रः, इन्द्रस्यावरं जातः इन्द्रावरजः, चक्रं पाणीौ यस्येति चक्रपाणिः, चत्वारो भुजा यस्य—चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजश्चतुर्भुजः, पद्मां नाभौ यस्येति पद्मनामः, मधोरसुरस्य रिपुर्मधुरिपुः, वसुदेवस्यापत्यं—वसतीति वासुः दीव्यतीति देवः वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः “सर्वभूतावासौ वासुदेव इति श्रुतेः” विषु लोकेषु गुणेषु वा त्रयो वा विक्रमाः पादविन्यासा यस्येति विविक्रमः, देवक्या नन्दनो देवकीनन्दनः, शूरस्यापत्यं शौरिः सौरिरपि, श्रियः पतिः श्रीपतिः, पुरुषेभ्यः पुरुषाणां पुरुषेषु वा उत्तमः पुरुषोत्तमः, वनमालास्यास्तीति वनं मलितुं शीलमस्येति वा वनमाली, बलिमसुरं ध्वंसितुं शीलमस्य—बलिना पूजादिनाऽविद्यां ध्वंसितुं शीलमस्येति वा वलिध्वंसी, कंसस्यारातिः कंसारातिः, अधः कृतमक्षजं ज्ञानं येनेति-अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्यक्षो भवतीति-अधः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वा अधोक्षजः, विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः, कैटभमसुरमज्जीवीदिति कैटभजित्, विध्यत्यसुरगनिति विषुः, वदति महत्त्वं वत्सः श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सो महत्त्वलक्षणं श्वेतरोमावर्तविशेषो लाङ्घनं यस्येति उन्नत्वारिंशद्विष्णोः ॥ १८ ॥ २१ ॥

पु.

पु.

वसुदेव वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

वसुदेव इति—अस्य कृष्णस्य जनकः पिता वसुषु दीव्यतीति वसुदेवः, स एव आन-कैर्दुन्दुभिश्चोपलक्षितः, वसुदेवजन्मनिदैत्यरानकदुन्दुभिवादनादितिद्वे कृष्णपितुः॥ २२ ॥

पु.

पु.

पु.

पु.

पु.

बलदेव या बलभद्रः प्रलम्बधो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।

बलदाऊ

पु.

पु.

पु.

पु.

पु.

रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥

पु.

पु.

पु.

पु.

पु.

नीलाम्बरो रौहिणो यस्तालाङ्गो मुशली हली ।

पु.

पु.

पु.

पु.

पु.

संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलभद्र इति—बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, बलेन भद्रं इति वा, प्रलम्बं हतवान् प्रलम्बनः; बलेन दीव्यतीति बलदेवः, अच्युताग्रजः अच्युतस्याग्रजः, रेवत्या रमणो रेवतीरमणः; रमते, रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति वा रामः, कामान् पालयतीति कामपालः, हलमायुधं यस्येति हलायुधः, नीलमम्बरं यस्येति नीलम्बरः, रोहिण्या अपत्यं रौहिणेयः, तालोऽङ्को ध्वजो यस्येति तालाङ्कः, मुस्यतीति मुसलमस्त्यस्येति मुसली, हलमस्त्यस्येति हली, संकर्पति, संकृष्ट्यते वेति संकर्पणः, सीरः पाण्णौ यस्येति सीरपाणिः, कालिन्द्या भेदनः कालिन्दी-भेदनः, बलमस्यास्तीति बलः इति सप्तदश बलभद्रस्य ॥ २३ । २४ ॥

प्रश्न पु. पु. पु. पु. पु. पु.
मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
सम्वरारिमनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।

पु. पु. पु. पु.
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥

अनिरुद्ध ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ।

मदन इति—मदयतीति मदनः, मननं मत्—चेतना मथतीति मथः मतो मथो मन्मथः, मियन्तेऽनेन, मारयतीति वा मारः, प्रकृष्टं द्युम्नं बलमस्येति प्रद्युम्नः, मीनो मकरः केतनं ध्वजो यस्येति मीनकेतनः, कुत्सितो दर्पोऽस्येति कन्दर्पः, दर्पयतीति दर्पकः, नास्ति अङ्गमस्य, न अङ्गं ज्ञानं यस्मादिति वानङ्गः, काम्यतेऽनेनेति कामः, पञ्च शराः वाणाः अस्येति पञ्चशरः, स्मरयत्युत्करण्यतीति स्मरः, संवरणं संवरः दैत्यानां शं कल्याणं वृणोतीति वा संवरः शंवरस्तस्यारि: संवरारिः, मनसि शृङ्गाररूपेण जायते स्मेति मनसिजः, कुसुमानीष्वो यस्येति कुसुमेषु:, नास्त्यनन्यद्यस्मादनन्यो विष्णुस्ततो जातः मनसोऽन्यस्मान्न जायत इति वा अनन्यजः, पुष्पं धनुरस्येति पुष्पधन्वा, रतेः पतिः रतिपतिः, मकरो ध्वजोऽस्येति मकरध्वजः, आत्मना भवतीति आत्मभूः, ब्रह्मतपो ब्रह्माणं वा सुवति चालयतीति ब्रह्मसूः, विश्वस्मिन् केतुरस्येति विश्वकेतुरित्येकविंशतिः कामस्य। अनीति—निरुद्ध्यते स्म निरुद्धः, न निरुद्धः अनिरुद्धः, उषाया वाणात्मजायाः पतिः उषापतिः उषापतिर्वेति द्वे अनिरुद्धस्य ॥ २५ । २६ ॥

स. स. स. स. स. स.
लक्ष्मीजी लक्ष्मीः^२ पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥ २७ ॥

१ उन्मादनस्तापनश्च शोषणस्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च वाणाः प्रकीर्तिः ॥

२ श्रीलक्ष्मीशन्दौ (कृदिकारादिति) झीषन्ताविति मैत्रेयः ।

लक्ष्मीरिति—लक्षयति पश्यति नीतिज्ञमिति लक्ष्मीः, लक्ष्मी वा, पद्ममालयोस्या इति पद्मालया, पद्ममस्त्यस्या इति पद्मा, कमलमस्त्यस्या इति कमला, श्रयति हरिमिति, श्रीयते सर्वैरिति वा श्रीः, हरे: प्रिया हरिप्रिया इति पद् लक्ष्याः ॥ २७ ॥

शंत
चक
नदा
तलवार
मणि

पु. पु. न.

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनः ।

स. पु. पु. पु.

कौमोदकी(गदा),खड्गो(नन्दकः)कौस्तुभो(मणिः) २८॥

शङ्ख इति—लक्ष्मीपतेः दैत्यानां शंखनतीति, शाम्यतीति वा शङ्खः, पञ्चजने दैत्यभेदे पाताले वा भवः पाञ्चजन्य इत्येकं विष्णुशङ्खस्य । लक्ष्मीपतेश्चक्रं शोभनं दर्शनमस्य, सुखेन दृश्यत इति वा सुदर्शनः इत्येकं विष्णुचक्रस्य । लक्ष्मीपतेगदा गदतीति गदा-पाल-कत्वात् कोः पृथिव्या मोदकः कुमोदको विष्णुस्तत्येभ्यं कौमोदकी इत्येकं विष्णुगदायाः । लक्ष्मीपतेः खड्गः नन्दयति देवानिति नन्दक इत्येकं विष्णुखड्गस्य । लक्ष्मीपतेमणिः कुंभुं स्तुभनाति व्याप्रोति कुस्तुभोऽविष्टत्र भद्रः, कुंस्तोभते कुस्तुभो विष्णुस्तस्यायमिति वा कौस्तुभः इत्येकं विष्णुमरणेः ॥ २८ ॥

गरुडः पु. पु. पु. पु. पु.
गरुत्मान् गरुडस्ताक्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।

पु. पु. पु. पु.

नागान्तकोविष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥

गरुत्मानिति—गरुहतः पक्षाससन्त्यस्येति गरुत्मान्, गरुदिः पक्षेद्यत इति गरुडः, तृक्षस्य कश्यपस्थापत्यं तार्क्ष्यः, विनताया अपत्यमिति वैनतेयः, खेआकाशे गच्छन्तीति खगास्तेषामीश्वरः खगेश्वरः, नागानां सर्पाणामन्तको नाशको नागान्तकः, विष्णोः रथ इव, विष्णोः रथः पौरुषं देहो वेति विष्णुरथः, कनकमयत्वात् शोभने पर्णे पक्षावस्येति सुपर्णः, पन्नगानशनाति, पन्नगा अशनं यस्येति वा पन्नगाशनः इति नव गरुडरथ ॥ २९ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
शशभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।

महादेव पु. पु. पु. पु. पु.

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।

पु. पु. पु. पु.

मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

* चापः शार्ङ्गपुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं समृतम् । अश्वारचं शैव्यसुत्रीवमेषपुष्पवलाहकाः । सारथिर्दृश्यो मन्त्री ल्युद्रवश्चात्मो गदः ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
शिव या उग्रः कपदीं श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।
महादेव पु. पु. पु.

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥

पु. पु. पु. पु.
कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिनीललोहितः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
हरः स्मरहरो भर्गस्त्रयम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुधंसी वृषध्वजः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु. †
दयोमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥

शम्भुरिति—शं सुखं भवति (भावयतीति) शम्भुः, ईष्टे इति ईशः, पशूनां जीवानां पतिरिति पशुपतिः, शिवमस्यास्तीति, शिवयतीति वा शिवः, शूलमस्यास्तीति शूली, महाश्चासावीश्वरश्चेति महेश्वरः, ईशितुं शीलमस्येश्वरः, शृणातीति, सर्वतीति वा शर्वः—सर्वः, ईष्टे तच्छ्रील ईशानः, शं करोतीति शंकरः, चन्द्रः शेखरो यस्येति चन्द्रशेखरः, भूतानामीशो भूतेशः, खण्डयतीति खण्डः परशुरस्येति खण्डपरशुः, पिरेरीशो गिरिशः, गिरी शेते इति गिरिशः, मृडति मृदण्डातीति वा मृडः, मृत्युं जयतीति मृत्युञ्जयः, कृत्तिश्चर्मदासोऽस्येति कृत्तिवासाः, पिनाकोऽस्यास्तीति पिनाकी, प्रमथानामविषः प्रमथाविषः, उच्यति कृथा सम्बन्धयत इत्युग्रः, कपदोऽस्यास्तीति कपदीं, श्रीः शोभा कण्ठोऽस्येति श्रीकण्ठः, शितिः कालः कण्ठोऽस्येति शितिकण्ठः, कपालं विभर्तीति कपालभृत्, वामयति दुष्टानां मदमिति वामः दीव्यतीति देवः वामश्चासौ देवश्चेति वामदेवः, महाश्चासौ देवश्च—महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा महादेवः, विविधा रविचन्द्राग्निरूपाशयक्षणीयस्य, विरूपेष्वपि अक्षिकृपादृष्टिर्यस्य, विविधानि रूपाणि विविधरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाग्रयस्येति वा विरूपाक्षः, त्रीणि लोचनानि यस्य, त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानमस्य, त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन्वति त्रिलोचनः, कृशानौ रेतो यस्य, कृशानुः सूतरूपो रेतोऽस्येति वा कृशानुरेताः, सर्वे जानातीति सर्वज्ञः, धूर्भारभूता जटिर्जटा यस्येति धूर्जटिः, नीलश्चासौ लोहितश्च नीललोहितः, हरतीति हरः, स्मरं कामं हरतीति स्मरहरः, भर्जते, भृज्यन्ते कामाद्योऽनेति वा भः, त्रीण्यम्बकान्यस्य, त्रिष्वम्बकमस्येति, त्रयाणां लोकानामम्ब्रःः पिता, त्रीन्वेदानम्बते शब्दायते वा त्र्यम्बकः, त्रयाणां धातूनां पुराणि तेषामन्तकः, त्र्यवयवं पुरं त्रिपुरं तस्यान्तकस्त्रिपुरान्तकः, धरतीति धरः गङ्गाधारः,

† अहिर्द्योषमृतिश्च गजारिश्च महानः ।

अन्यकस्य दैत्यस्य रिपुः अन्यकरिपुः, कर्तुं धंसयतीति क्रतुधंसी, वृषो ध्वजश्चहमस्येति वृषध्वजः, व्योम्नि केशा यस्येति व्योमकेशः, भवति-भवते वा सर्वमिति भवः, विभेत्यस्मादिति भीमः, तिष्ठतीति स्थाणुः, रोदयतीति रुद्रः, उमायाः पतिः उमापतिरित्यष्टचत्वारिंशत्क्रमोः ॥ ३० । ३४ ॥

पु.

जय
धनुष
सेवक
मातायं

कपर्दोऽस्य जटाजूटः” पिनाकोऽजगवं (धनुः) ।

पु.

प्रमथाः(स्युःपुरिषदा)ब्राह्मी“त्याद्यास्तु मातरः”॥३५॥

कपर्द इति—अस्य शिवस्य जटाजूटो जटावन्यः केन सुखेन जलेन वा परं पूर्ति ददाति, कस्य जलस्य परापूरणेन दायतीति वा कपर्दः इत्येकं जटावन्यस्य । अरय धनुः पातीति पिनाकः अजेन ब्रह्मणा गम्यते-अजं छागं गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशस्तीति अजगो विष्णुरस्ति शरत्वेनास्मिन्निति अजगवम्—आजगवमिति द्वे शिववनुपः । अस्य परिपदि साधवः पारिषदाः, दुष्टान्प्रमथन्तीति प्रमथाः स्युरिति द्वे शिवानुचरणां तु पुनः ब्रह्मण इयं ब्राह्मी ब्रह्मशक्तिरित्याद्या मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वादिति, मान्त्रि शिवपरिवारत्वे समाविशन्तीति वा मातरः “ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी-त्यपि चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः” ब्रह्मादिशक्तिदेवतानामेकैकम् ॥ ३५ ॥

स. स. न.

सिद्धियां विभूतिर्भूतिरैश्वर्यं ‘मणिमादिकमष्टधा’ ।

विभूतिरिति—विभवनं विभूतिः, भवनं भूतिः, ईश्वरस्य भावः ऐश्वर्यमिति“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकास्यं महिमा तथा । ईशिता वशिता चैव तथा कामावशायिता” तत्र अणोर्भावोऽणिमा, लघोर्भावो लघिमा, प्रापणं प्राप्तिरुल्यग्रेण चन्द्रादेः, प्रकामस्य भावः प्राकास्यमित्तद्वानभियातः, महतो भावो महिमा येन ब्रह्माण्डेषि न माति, ईशोऽस्यास्तीतीशी तस्य भाव ईशिता प्रभुत्वं येन स्थावरा अप्याज्ञाकारिणः, वशिनो भावो वशिता यया भूमावप्यन्मज्जननिमज्जने, कामानवशेते कामावशायी तस्य भावः कामावशायिता इति अणिमाद्यष्टसिद्धीनां नामत्रयम् ॥

स. स. स. स. स. स.

पार्वती उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ॥ ३६ ॥

स. स. स. स. स.

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

स. स. स. स. स. स.

*अपणी पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३७ ॥

उमेति—ओर्महेशस्य मा लक्ष्मीरित्युमा, कात्यायनस्येयं कतस्यापत्यमिति वा कात्या-

* आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ।

यनी, गौरो वर्णाऽस्त्यरया गौरी, कालो वर्णाऽस्त्यस्या इति काली, हिमवतोऽपत्यं स्त्री हैमवती, ईष्टे इतीश्वरा—ईश्वरी वा, शिवयति, शिवमस्त्यस्याः, शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यत्था इति वा शिवा, शिवस्य स्त्री तु शिवी, भवस्य स्त्री भवानी, सूद्रस्य स्त्री सूद्राणी, शर्वस्य स्त्री शर्वाणी, सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला, सर्वाणि मङ्गलान्यस्या इति वा सर्वमङ्गला, न पर्णान्यस्या इत्यपर्णा, पर्वतस्येयं पार्वती, दुःखेन गम्यते ज्ञायतेस्याम्, दुःखेन दुष्टैर्वा गीयते स्तूयते इति दुर्गा, सृष्टस्य स्त्री सृष्टानी, चरणडते इति चरिडका, अम्ब्यते शब्द्यते इत्यन्ना, अम्बैवास्त्रिका इति सप्तदश पार्वत्याः ॥ ३६ । ३७ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

गणेश विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।

पु.   पु.   पु.   पु.

(अप्ये) कदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

विनायक इति—विनयति, विशिष्टो नायकः, विगतो नायको नियन्तास्येति वा विनायकः, विनानां राजेति विघ्नराजः, द्वयोर्पत्रोरपत्यमिति द्वैमातुरः, गणानां प्रमथानामविषो गणाविषः, एको दन्तोऽस्येत्येकदन्तः, हे प्रभाते रम्यते इति हेरम्बः, लम्बसुदरमस्येति लम्बोदरः, गजत्याननमिवाननं यस्य गज आननमस्येति वा गजाननः इत्यष्टौ गणेशस्य ॥ ३८ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

स्वामिकर्तिकेय कार्त्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पडाननः ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ।

पु.   पु.   पु.   पु.

पारमातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

कार्त्तिकेय इति—कृत्तिकानामपत्यमिति कार्त्तिकेयः, महती सेना यस्येति महासेनः, शरेनु जन्मास्येति शरजन्मा, पद् आननान्यस्येति पडाननः, पार्वत्या नन्दनः पार्वती-नन्दनः, स्कन्दतीति स्कन्दः, सेनां नयतीति सेनानीः, अग्नेभवतीत्यग्निभूः, गूहतिरक्षतिसेनामिति गुहः, बहुजानां कृत्तिकानामपत्यमिति बाहुलेयः, तारकं जयतीति तारकजिन्, विशाखेति—विशाखायां जात इति वा विशाखः, शिखी मयूरो वाहनमस्येति शिखिवाहनः, परगां मातृणामपत्यमिति पारमातुरः, धरतीति धरः, शर्कर्धरः शक्तिधरः, कुमारयति, कुहितितो मारोऽस्य, को पृथिव्यां मारयति दुष्टानिति वा कुमारः, कौञ्चस्य पर्वतस्य दारण इति सप्तदश कार्त्तिकेयस्य ॥ ३९ । ४० ॥

१ “ हः शंकरे हरौ हसे रणरोमावनाजिगु ” इति नानार्थरवमाता । हे उपसि रम्यते इति स्वामी ।

पु. पु. पु. पु. पु.
 इन्द्र इन्द्रोमरुत्वान्मधवा॑ विडौजा॒ः पाकशासनः ।
 पु. पु. पु. पु.
 वृद्धश्रवा॑ः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥ ४१ ॥
 पु. पु. पु. पु. पु.
 जिष्णुलेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।
 पु. पु. पु. पु. पु.
 सुत्रामागोत्रभिद्वज्ञी वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥
 पु. पु. पु. पु. पु.
 वास्तोष्पतिः सुरपतिर्वलारातिः शचीपतिः ।
 पु. पु. पु. पु.
 जम्भभेदी हरिहयः स्वारारानमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥
 पु. पु. पु.
 संकन्दनो दुश्चयवनस्तुराषारमेघवाहनः ।
 पु. पु. पु.
 आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षा (तस्य तु ग्रिया) ॥ ४४ ॥

इन्द्र इति—इन्द्रीति इन्द्रः, मरुतः सन्त्यस्येति मरुत्वान्, मह्यते पूज्यते इति मधवा, मवो धनमस्येति वृुत्पत्त्या (मधवान्) विडति विडंसेवकमोजोऽस्येति विडौजा विद्वसु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति विडौजा इति वा पाकस्य दैत्यभेदस्य शासन इति पाकशासनः, वृद्धे अवसी यस्येति, वृद्धेषु परिषट्टेषु अत्रो यशो यस्येतिवा वृद्धश्रवा॑ः, सुमु नासीरं सेना मुखं यस्य, शोभना नासीरा अत्रेसरा यस्येति वा सुनासीरः—शुनो वायुः शीरः सूर्यस्तौ रतोऽस्येति वा शुनासीरः, पुरुप्रचुरं हूतमाहानं यज्ञेष्वस्य, पुरुणिं हूतानि नामान्यस्येति वा पुरुहूतः, पुरोरीणां दारयतीति पुरन्दरः, जयतीति जिष्णुः, लेखेषु अृष्यभः, लेखर्षभ इवेति वा लेखर्षभः, शक्रोतीति शक्रः, शतं मन्यवो यागा अस्य, शतेषु दैत्येषु मन्युः क्रोधोऽस्येति वा, शतं मन्यवो देन्यान्यस्येति वा शतमन्युः, दिवः पतिर्दिवस्पतिः, सुमु त्रायते इति सुत्रामा—“सूत्रायत इति सूत्रामा”, गोत्रान्पर्वतान्बिनतीति गोत्रभित, वज्रोऽस्यास्तीतिवज्री, वसवो देवा वसूनि रक्षान्यस्य वा सन्ति, वसोरपत्यमिति वा वासवः, वृत्रं हतवानिति वृत्रहा, वर्षतीति वृषा, वास्तोर्गृहक्षेत्रस्य पतिः वास्तोष्पतिः, सुराणां पतिः सुरपतिः, वलस्यासुरस्यारातिः वलारातिः, शच्या॑ः पतिः शचीपतिः, जम्भमसुरं भेदुं शीलमस्येति जम्भभेदी,

१ शब्दनुशब्दित्यादिना मधवनिति निपातितं ‘मधवा वहुल’ पिति वादेशपरे तु मधवानित्यपि बोध्यम्—यत्तु त्रादेशी दीर्घाभावान्मधवनिति स्वामिनोक्तं तत्र सर्वनामस्थाने चासमुद्गाविति दीर्घसंभवात्—नच संयोगान्तलांप्रस्यातिदिवत्म भवता वहुलमिति वहुलग्रहणेन तदवाभनात्। अतएव मुपु त्रन्तादेशप्रत्याख्यानपरं वार्तिकं तद्वाप्य च संगच्छते ‘हविर्जितिं निःशङ्को मत्वेषु मनवानसा’ विति भद्विः एतेन मधवा, मधवन्, मधवानिति त्रैरूप्यमिति ।

हरिदिदण्डो हयो यस्येति हरिहयः, स्वः^१स्वर्गे रा जते—स्वेषु देवेषु स्वेन धनेन वा आराजते स्वाराद्, न मुच्चतीति न मुचिदैत्यस्तस्य सूदनो न मुचिसूदनः, संक्रन्दयतीति संक्रन्दनः, दुःखेन दुष्टं दुष्टेषु वा च्यवनमस्य, दुस्सहश्च्यवनो मुनिरस्येति वा दुश्च्यवनः, तु तोर्तीति तु रो वेगवाँस्तं साहयति अभिभवतीति तु रापाद्, मैथा वाहनमस्येति मेघवाहनः, आखण्डयतीत्याखण्डलः, सहस्रमध्मीयस्येति सहस्राक्षः, कृभवः क्षियन्त्यत्रेति “कृभुक्षः स्वर्गवच्योरिति विश्वः” कृभुक्षः स्वगाँ वज्रो वात्यस्येति कृभुक्षा इति पञ्चत्रिशादिन्द्रस्य॥४ १४४॥

इन्द्राणी

स. स. स.

स.

नगरी

पुलोमजाशचीन्द्राणी (नगरी त्वमरावती) ।

घोडा

सारथि

षन

पु.

पु.

न.

(हय) उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥

तस्येति—तस्येन्द्रस्य प्रिया तु पुलोम्नो मुनेर्जाता पुलोमजा (पौलोमी अपि) शचते शची सर्वेन्द्रियेषु । सचतइति वा सची दन्यादिरपि इन्द्रस्य खी, इन्द्राणी इति श्रीणीन्द्रपत्न्याः । नगरी तु अमराः सन्त्यस्यामिति अमरावती इत्येकमिन्द्रपुरस्य । हयः अशवस्तु उच्चैःश्रवसी यस्य, उच्चैःशृणोतीति वा, उच्चर्महच्छ्रवो यशो यस्येति वा उच्चैःश्रवाः इत्येकमिन्द्राशवस्य । सूतः सारथिः मतं लातीति मतलस्तस्यापत्यापत्यमिति मातलिरित्येकमिन्द्रसारथेः । वनं नन्दयतीति नन्दनमित्येकमिन्द्रवनस्य ॥ ४५ ॥

पु. पु. पु.

इन्द्रधर

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः जयन्तः पाकशासनिः ।

पुत्र

पु. पु. पु. पु.

हार्षी

ऐरावतोऽन्नमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४६ ॥

स्यादिति—तस्य प्रासादो गृहं वैजयन्त्यः पताकाः सन्त्यस्येति वैजयन्तः स्यादित्येकमिन्द्रगृहस्य । जयतीति जयन्तः, पाकशासनस्यापत्यमिति पाकशासनिरिति द्वे इन्द्रपुत्रस्य । इरा उदकानि सन्त्यस्मिन्निति इरावान्समुद्रस्तत्र भवः ऐरावतः, अभ्रमेघस्तदात्मको मातङ्गः अभ्र आकाशे मेघे वा विद्यमानो मातङ्ग इति वा अभ्रमातङ्गः, इरया उदकेन वण्णति, इरासुरावनमुदकं यस्मिन्निति वा इरावणस्तत्र भवः ऐरावणः, अभ्रेमाति, न भ्राम्यति वा अभ्रमुस्तस्य वल्लभः अभ्रमुवल्लभः इति चत्वारीन्द्रगजस्य ॥ ४६ ॥

स. पु. न. पु. न. न. पु.

वत्र

हादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।

पु. पु. पु. पु. पु. स.

शतकोटिः स्वरुः शम्बोदम्भोलिरशनि (द्र्योः) ॥ ४७ ॥

१ अस्त्रियौ वत्रकुलिशाविति संसारावर्तः “वत्रं रथाद्वालके धायां लीं योगान्तरे युमाद् । वत्रास्तु यां गुद्यां च वत्री सुव्वान्तरे स्मृता ॥ दम्भोलो हरिकेऽप्यस्त्री” इति ॥

२ दम्नोति ते यस्यति “दम्भु दम्भते” इयस्मादौषाणादिक ओलिरिति ॥

ह्वादिनीति—ह्वादतेऽवश्यमिति । ह्वादोऽस्यस्या इति वा ह्वादिनी, वजतीति दक्ष-
मन्त्री पुंक्लीये स्यात्, कुलौ हस्ते शेते, कुलिनः पर्वतान् श्यति, कुत्सितमीषलिलश-
तीति वा कुलिशम्, भिनतीति भिदुरम्, पुनातीति पविः, शतं कोटयो धारा अस्येति
शतकोटिः, स्वरतीति, शोभनान्यरूपे धारा अस्येति स्वरूः, शंशुभमस्यस्येति, शम्द-
यति संवधनाति शत्रुनिति वा शम्वः, सम्बयतीति विग्रहे तु सम्वः दन्त्यादिरपि, दभ्नो-
तीति दम्भः रोधनं तस्मिन्नलति भूपयतत्यालिः समर्थः दम्भोलिः, अशनाति—अश्यते-
ऽनेनेति वा अशनिः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादिति दश वक्षस्य ॥ ४७ ॥

विमान देवर्पि सभा श्रमृत	न.	पु. न.	पु.
	व्योमयानं विमानोऽस्त्री (नारदाद्याः) सुरर्षयः ।		
	स.	स.	न.
	स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥		स.

व्योमयानमिति—व्योमयाति, व्योम्नि यान्त्यनेन वा व्योमयानम्, विशिष्टं मानयन्त्य-
नेन, विशेषेण मान्त्यरिमिति, विगतं मानमुपमास्येति वा विमानः अस्त्री स्यादिति द्वे देव-
रथस्य । नरस्य धर्म्यं नारं ददाति, नराणां समूद्रो नारं तद्व्यति खराडयति कलहेनेति वा ।
नुरिदं नारमझानं तद्व्यति ज्ञानोपदेशेनेति वा नारदः स एवाच्यो मुख्यो येषामिति नारदाद्याः
सुराश्च ते त्रह्वादिपुत्रत्वाहप्यश्चेति सुरर्षय इत्येकं सुरर्षीणाम् । शोभनो धर्मोऽस्यामिति
सुधर्मा देवसभा स्यादिति सह भान्त्यस्यामिति सभा देवानां सभा आस्थानगृहमिति द्वे
देवसभायाः । पीयत इति पीयूषम्, न मियन्तेऽनेनेत्यमृतम्, सुखेन धीयत इति सुधा
इति त्रीयमृतस्य ॥ ४८ ॥

स.	स. स.	स.	स.
----	-------	----	----

आकाशगङ्गा **मन्दाकिनी वियद्वङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।**

सुमेरु	पु.	पु.	पु.	पु.
--------	-----	-----	-----	-----

मेरुः सुमेरुहेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मन्दाकिनीति—मन्दमकितुं शीलमस्या इति मन्दाकिनी, वियति वियतो वा गङ्गा
वियद्वङ्गा, स्वः स्वर्णस्य नदी स्वर्णदी, सुराणां दीर्घिकेव सुरदीर्घिका इति चत्वारि
देवगङ्गायाः । मिनोत्युच्चत्राज्योतीर्णीति मेरुः, शोभनो मेरुः सुमेरुः, हेमोद्रिः हेमाद्रिः,
रत्नानि सानावस्येति रत्नसानुः, सुराणामालयः सुरालय इति पञ्च मेरोः ॥ ४९ ॥

पु.	पु.
-----	-----

कल्पवृक्ष (पञ्चैते देवतरवो) मन्दारः पारिजातकः ।

पु.	पु.	न. पु.
-----	-----	--------

सन्तानः कल्पवृक्षश्च (पुंसि वा) हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

पञ्चेति—“एते पञ्च देवतरवः देववृक्षाः सन्ति” मन्दयति मोदयतीति मन्दा आरा-
धारा अस्येति वा मन्दारः, पारिणोऽन्वेजर्जातः पारिजातः स एव पारिजातकः, सन्त-

नोति पुष्पाणि—सन्तत्यन्ते पुष्पाण्यस्मिन्निति वा सन्तानः, कल्पः संकल्पितोऽर्थस्तस्य वृक्षः कल्पवृक्षः, चन्द्रयतीति चन्द्रनः, हरेशचन्द्रनः हरिचन्द्रनः वा पुंसि स्यादिति पञ्चानां देववृक्षाणामेकैकम् ॥ ५० ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

सनकुमार सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वैद्यावशिवनीसुतौ ।

स्वर्गवैद्य   पु.   पु.   पु.   पु.

नासत्यावशिवनौ दस्तावाशिवनेयौ च (तावुभौ) ॥ ५१ ॥

सनदिति—सननित्यं कुमारः सनत्कुमारः सनद्वृक्षा तस्य कुमारोऽपत्यमिति वा सन-
त्कुमारः, विधातुरपत्यं वैधात्रः इति द्वे व्रह्मपुत्रस्य । स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ स्वर्वैद्यौ, अशिवन्याः
सुतौ अशिवनीसुतौ, न सत्यं योस्तावसत्यौ न असत्यौ नासत्याविति, प्रशस्ताः
अश्वाः सन्ति यथोः अशिवन्यां जातौ वा अशिवनौ, दस्यतः क्षिपतो रोगान्निति दस्तौ,
तौ उभौ यमस्तौ अशिवन्या अथत्ये आशिवनेयौ स्यातामिति पठशिवनोः ॥ ५१ ॥

स.   स.

अप्सरा स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या (उर्वशीमुखाः) ।

गर्भवं पु.   पु.

हा हा हूहूश्चैवमाद्या 'गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्' ॥ ५२ ॥

स्त्रियामिति—उरुन्महतोऽशनुते व्याप्रोति वशीकरोतीति, उह अशनातीति वा उ-
र्वशी (सी) मुखा आद्या यासां ता उर्वशीमुखाः अप्सरसः, स्वर्वेश्या इति चोच्यन्ते
अद्रव्यः सरन्तीत्यप्सरसः स्त्रियां त्रिलिङ्गे बहुषु बहुत्वेषु स्युः बहुष्विति प्रायोवादः अन-
चिचेति सूत्रे 'अप्सराः' इति भाष्यप्रयोगादेकवचनमपि । स्वः स्वर्गस्य वेश्याः स्व-
र्वेश्याः, इति द्वे उर्वश्यादेः एवं हा कर्तुं जहातीति हाहाः शसि हाहः अव्युत्पन्नपक्षे तु
हाहान् हाहाः सान्तोषि “गन्धर्वा हाहसि प्रोक्ताः” (इति शब्दकोपः) हूहति ह्य-
तीति हूहूश्चेत्याद्या तुम्मुरुविश्वावसुचित्ररथादयः त्रिदिवौकसां देवानां गन्धं सौर-
भमर्वन्तीति गन्धर्वाः स्युरित्येकं देवगायकानाम् ॥ ५२ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

अग्निदेव अग्निर्वैश्वानरो वहिर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ।

पु.   पु.   पु.   पु.

कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥

१ “स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वे अप्सरा अपि” इति शब्दार्थवात् ॥

२ वृत्ताची मैनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा । मुकेशी मञ्जुरोषाद्या कथ्यन्तेऽप्सरसो वृथैरिति ॥

३ अव्युत्पत्तिपेश “आतो धातोः” (६।४।१४०) इत्यस्याप्राप्तेः शसि हाहान्-योः मुपीत्यस्या-
प्राप्तैर्हूनित्यादि ॥ ‘हहा, हुहू’ इत्युभावादिहस्तौ च “गीतमाधुर्येसम्पन्नौ विरुद्धातौ च हहाहुहू”
इति व्यासोक्तिः ॥

पु. पु. पु. पु.
वर्हिःशुष्मा कृष्णवत्मा शोचिष्केश उष्विर्बुधः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
आश्रयाशो वृहद्ग्रानुः कृशनुः पावकोऽनलः ॥ ५४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
लोहिताश्वो धायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।

पु. न. पु. पु. पु. पु.
वडवानल शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाढवो वडवानलः ॥ ५६ ॥

अग्निरिति—अङ्गत्यूर्ध्वं गच्छतीत्यग्निः, विश्वेनरा अस्येति विश्वानरस्तस्यापत्यं वैश्वानरः, वहति हव्यस्येति वहिः, वीयत इति वीतिः, वीतिर्भूत्यं पुोऽशादिर्हूयते-ऽस्मिन्निति वीतिहोत्रः, धनं जयतीति धनञ्जयः, कृपीटस्य जलस्य योनिः—कृपीटं जलं योनिरस्येति वा कृपीटयोनिः, ज्वलतीति ज्वलनः, विद्यते लभ्यत इति वेदः जातं वेदो धनं यस्येति जातवेदाः, तनूं शरीरं न पातयति, तनुं स्वं स्त्ररूपं न पातीति तनूनपात्, वृहतीति वर्हिः, शुष्म्यत्यनेनेति शुष्मा, कृष्णो धूमो वर्त्मास्येति कृष्णवत्मा, शोचीपि ज्वालाः केशा इवास्येति शोचिष्केशः, उपः संध्यायां वृध्यते प्रकाशत इति उष्विर्बुधः, आश्रयमाधारमशनातीति आश्रयाशः “आशेरतेऽत्रेति आशयस्तमशनातीत्याशयाशः” इति पाठान्तरम् वृहन्तो भानवोऽस्येति वृहद्ग्रानुः, कृशयतीति कृशनुः, पुनातीति पावकः, अनित्यनेनेत्यनलः, लोहिता अश्वा यस्येति—रोहितो मृगोऽश्वो वाहनमस्येति वा लोहिताश्वः—रोहिताश्वः, वायोः सखा वायुसखः, शिखाः सन्त्यस्येति शिखावान्, आशु शीघ्रं आशुं ब्रीहिं वा शुक्षणोतीत्याशुशुक्षणिः, हिरण्यं रेतोऽस्येति हिरण्यरेताः, हुतं भुङ्क्त इति हुतभुक्, दहतीति दहनः, हव्यं वाहयतीति हव्यवाहनः, सप्तार्चिपः सप्तार्चयो यस्येति सप्तार्चिः, दाम्यति दमयतीति वा दमुनाः, शोचयतीति, शुक्रं रेतोस्यास्तीति शुक्रः, चित्रा भानवोऽस्येति चित्रभानुः, विभा प्रभा वसु धनं यस्येति विभावसुः, अपां पित्तमिव अप्पित्त-मिति चतुर्भिंशदग्नेः—उर्वस्य मुनेरपत्यमिति और्वः, वडवायां भवो वाढवः, वडवाया अनलो वडवानल इति त्रीणि वाढवाग्नेः ॥ ५३ । ५६ ॥

पु.स. पु.स. स. स. स.

अग्निज्वाला वर्हेद्वयोज्वालकीलावर्चिर्हृतिः शिखा स्त्रियाम् ।

अग्निके टुकडे पु.स.न. पु. पु. पु. पु.

जलना (स्त्रियु)स्फुलिङ्गोग्निकणः सन्तापः संज्वरः (समौ) ॥ ५७ ॥

१ काली कराली मनोजवा मुलोहिता सुभूत्वर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वदासाख्याः सप्तवृजिंहाः ।

वहैरिति—वहैरग्नेः ज्वलतीति ज्यालः, कीलतीति कीलः, तौ द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्याताम् । अर्थर्थत इत्यर्थिः सान्तस्त्वदन्तोषि, हिनोति—हन्ति वा हेतिः, शेते इति शिखा लिंगां स्त्रीलिङ्गे स्यादिति पञ्चज्ञालायाः । स्फुना फूल्करेण जिङ्गतीति स्फुजिङ्गः, अग्नेः कणोऽग्निकणः इति द्वे अग्निकणस्य । संतापयतीति संतापः, संज्वरयतीति संज्वरः उभौ सप्तौ समानार्थौ समलिङ्गाविति द्वे संतापस्य ॥ ५७ ॥

यमराज पु. पु. पु. पु. धर्मराजःपितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।

पु. पु. पु. पु. पु.

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराष्ट्रमः ॥ ५८ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

कालो दण्डधरःश्राद्धदेवो वैवस्वतोन्तकः ।

धर्मराज इति—धर्मस्य राजा धर्मराजः, पितृशां पतिः पितृपतिः, समं वर्तितुं शीलमस्येति समवर्ती, परेतेषु मृतेषु राजत इति परेतराट्, कृतोऽन्तो विनाशो येनेति कृतान्तः, यमुनाया भ्राता यमुनाभ्राता, शमनीति शमनः, यमेन संदेशेन राजत इति यमराट्, यमयतीति यमः, कलयति, कालयत्यायुरिति, कल्यत इति वा कालः, धरतीति धरो दण्डस्य धरो दण्डधरः, श्राद्धस्य देवः श्राद्धदेवः, विश्वतोपत्यमिति वैवस्वतः, अन्तं करोत्यन्तयति अन्तयतीत्यन्तक इति चतुर्दश यमस्य ॥ ५८ । ३ ॥

राक्षस पु. पु. पु. पु. पु. पु. राक्षसःकौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्वपञ्चाशरः ॥ ५९ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

रात्रिंचरो रात्रिंचरो कर्वुरो निकपात्मजः ।

पु. पु. पु. न. न.

यातुधानःपुण्यजनो नैर्भृतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

राक्षस इति—रक्षत्यस्माद्रक्षः रक्ष एव राक्षसः, कुणपं शवं भक्षयितुं शीलमस्य, कोणं पातीति कोणापो निर्वृतिस्तस्यायमिति वा कौणपः, क्रव्यमाममांसमत्तीति क्रव्याट्, कृत्तं द्विन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृतं पक्कं च भुङ्क्ते इति क्रव्यादः, अस्म रक्तं पिवतीति अस्मपः, न अपयत्यथपइति या आशृणातीति आशरः, रात्रौ चरतीति रात्रिंचरः, रात्रिंचरः, कर्वतीति कर्वुरः, निकपाया आत्मजः निकपात्मजः, यातूनि रक्षांसि दधाति पुण्याति, यातूनि यातना धीयन्तेऽस्त्रिन्निति वा यातुधानः, जातु कदाचिद्वानं संनिधानमस्येति जातुधानश्च-बर्गादिरपि, विरुद्धलक्षणाया पुण्यञ्चासौ जनश्चेति पुण्यजनः, निर्वृतेरपत्यमिति नैर्भृतः, यातीति यातु, रक्षत्यस्मादिति रक्षः इति पञ्चदश राक्षसस्य ॥ ५९ । ६० ॥

पु. पु. पु. पु. पु. वरुण प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपत्तिरप्यतिः ।

१ कलशत्यागः ‘कलसंख्याते’ (च.उ.से.) चायवनात् प्रवायणिते मुहुः ॥

प्रचेता इति—प्रचेतयति प्रकृष्टं वेतोऽस्येति वा प्रचेताः, ब्रियते वृणुति वा वरुणः वरणोपि, पाशोऽस्यास्तीति पाशी, यादांसि जलजन्तवस्तेयां पतिः यादसांपतिः, अपांपतिः अप्पतिरिति पञ्च वरुणस्य ॥

पद्मन
पु. पु. पु. पु. पु.
श्वसनः स्पर्शनो वायुमातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
पृष्ठदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

श्वसन इति—श्वसित्यनेनेति श्वसनः, स्पृशतीति स्पर्शनः, वातीति वायुः, मातर्यन्तरिक्षे श्वयति संचरति, मातरि जनन्यां श्वयति वर्धते वा मातरिश्वा, सदागतिर्गमनमस्येति सदागतिः, पृष्ठदृष्टमेदोऽश्वो वाहनमस्य, पृष्ठताम्बुकणानामश्ववैतति दा पृष्ठदश्वः, वहतीति वहः गन्धस्य वहो गन्धवहः, गन्धं वहतीति गन्धवाहः, अनित्यनेनेति अनिलः, आशु गच्छतीति आशुगः, सम्यगीर्ते गच्छति—ईरयति प्रेरयति वा समीरः, ब्रियन्तेऽनेन वृद्धेन विना वेति महत्स एव मारुतः, महद्वा, जगतां प्राणो जगत्प्राणः, समीरथतीति समीरणाः, नभोऽस्याश्रयत्वेनास्ति नभस्वान्, वातीति वातः, पुनातोति पद्मनः, पवते इति पवमानः, प्रकृष्टं भनक्तीति प्रभञ्जन इति विशतिर्वातस्य ॥ ६१ । ६२ । ५ ॥

शरीरस्थ
पद्मन
पु. पु. पु. पु. पु.
प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ (च वायवः) ॥ ६३ ॥

(शरीरस्थ) इमे रंहस्तरसी तु रयःस्यदः ।

प्राण इति—प्राणयतीति प्राणः, अपानयतीति अपानः, समानयतीति समानः, उदानयतीति उदानः, व्यानयतीति व्यानः, इमे प्राणादयो वौववः शरीरस्थाः स्युरिति “हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले । उदानः कणठदेशो स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः” इति । रमतेऽनेन, रंहस्यनेन वा रंहः, तरत्यनेनेति तरः, रिणात्यनेनेति रयतेऽनेनेति वा रयः, स्यन्दतेऽनेनेति स्यदः, वस्तुतस्तु रंहादिव्यमि भवेत्पुत्पत्तिरेव न्याय्येति । जवनं जव इति पञ्चवेगस्य ॥ ६३ । ५ ॥

शीघ्रता
या वेग
पु. न. न. न. न. न.
जवो (५थ) शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरंहुतम् ॥ ६४ ॥

न. न. न. न. न.

सत्वरं चपलं तूर्णमाविलम्बितमाशु (च) ।

अथेति—गिह्वतीति शीघ्रम्, त्वरते स्मेति त्वरितम्, लङ्घत इति लघु, क्षिपतीति
क्षिप्रम्, कृच्छ्रति—इयर्ति वा अरम्, द्रवति स्म द्रुतम्, त्वरया सह वर्तत इति सत्वरम्,
चोपतीति चपलम्, त्वरते स्मेति तूर्णम्, न विलम्बते स्म अविलम्बितम्, अशनुते व्याप्रो-
तीति आशु इत्येकादश शीघ्रस्य ॥ ६४ । ६५ ॥

न.   न.   न.   न.   न.   न.
नित्य या
लगातार   सततानारताश्रान्तसन्तताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥
न.   न.   न.   पु.   पु.

नित्यानवरताजस्त्रमप्यथातिशयो भरः ।

न.   न.   न.   न.   न.   न.
वारंवार   अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्वाढानिर्भरम् ॥ ६६ ॥
न.   न.   न.   न.   न.   न.

तिवैकान्तनितान्तानि गाढबाढहृढानि (च) ।

(झीवे शीघ्राय सत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामियत) ॥ ६७ ॥

सततेति—संतन्यते स्म सुततं, आरम्यते स्म आरतं, न आरतमित्यनारतम्, अर्म्यते स्म
आन्तं, अवियमानं आन्तमत्रेति अआन्तम्, संतन्यते स्म संततम्, विरम्यते स्म विरतं,
नास्ति विरतमस्येति अविरतम्, नास्ति निशाऽस्मिन्नित्यनिशम्, नियमेन भवं नित्यम्,
अवरम्यते स्म अवरतम्—नास्त्यवरतं यत्रेति अनवरतम्, न जस्यतीत्यजस्म् इति नव नि-
रन्तरस्य । अथेति—अतिशेषे अतिशयनं वा अतिशयः, भरति—भरणं वेति भरः, वेलां
मयर्यादामतिक्रान्तमित्यतिवेलम्, भृशयतीति भृशम्, अर्थी निवृत्तिर्विषयो वा तमतिक्रान्त-
मत्यर्थम्, मात्रा स्तोकन्तामतिक्रान्तमिति अतिमात्रम्, उद्वाहते स्म उद्वाढम्, निःशेषेण
भरोऽत्रेति निर्भरम्, तीवतीति तीत्रम्, एकोऽन्तो निश्चयोऽत्रेत्येकान्तम्, निताम्यति स्म
नितान्तम्, गाहते स्म गाढम्, बाहते—बाहते स्म बाढम्, हृंहति स्म हृढमिति चतुर्दशाति-
शयस्य । शीघ्रादि हृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणादसत्त्वे द्रव्ये वर्तमानं झीवे स्यात्,
एषा मध्ये यस्त्रव्यगामिद्रव्यगामितव्रिषु विलिङ्ग्यां स्यादिति ॥ ६५ । ६७ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.
कुवेर कुवेरस्त्रयम्बकसखो यक्षराङ्गुश्चकेश्वरः ।

पु.   पु.   पु.   पु.
मनुष्यधर्मा धनदौ राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.
किञ्चरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

पु.   पु.   पु.   पु.
यक्षैकपिङ्गैडविडश्रीदपुरायजनेश्वराः ॥ ६९ ॥

कुवेर इति—कुहितिं वेरं शरीरमस्य, कुम्बत्यन्येषामैश्वर्यमिति वा कुवेरः, द्रव्यम्ब-

कस्य सखा उम्मवकसखः, यक्षेषु राजत इति यक्षराद्, गुह्यं कायन्तीति गुह्यकास्तेपामी-
श्वरो गुह्यकेश्वरः, मनुष्यस्येव धर्मं आचारः शमशुलत्वादिर्वास्येति मनुष्यधर्मा, धनं दयते
पातीति धनदः, राजां यक्षराजां राजा राजराजः, धनानामधिपो धनाधिपः, किन्नराणा-
मीशः किन्नरेशः, विश्ववसोऽपत्यमिति वैश्ववणः, पुलस्तेगोत्रापत्यमिति पौलस्त्यः, नरो
वाहनमस्येति नरवाहनः, ईं लक्ष्मीमक्षणोति व्याप्रोति, यक्षयते, यजति इज्यते लोकेनेति
वा यक्षः, एकं पिङ्गमस्येति एकपिङ्गः, इलविला पुलस्तिभार्या तस्या अपत्यमित्यैलविलः
“ऐडविडोपि” श्रियं दयते, ददातीति वा श्रीदः, पुण्यजनानामीश्वरः पुण्यजनेश्वरः
इति सप्तदश कुवेरस्य ॥ ६८ । ६६ ॥

बाग

न.

पु.

पुन् (अस्योद्यानं) चैत्ररथम्पुत्रस्तु नलकूवरः ।

स्थानपुरी

पु.

स.

न.

विमान कैलासः (स्थान) मलका ‘पू’ ‘र्विमानं’ तु पुष्पकम् ॥७०॥

अस्येति—अस्य कुवेरस्य उद्यान्त्यस्मिन्निति उद्यानं चित्ररथेन निर्वृत्तं चैत्ररथमित्येकं
कुवेराक्रीडस्य । पुत्रस्तु नलः कूवरो युग्मवरो यस्येति नलकूवर इत्येकं कुवेरपुत्रस्य । अस्य
स्थानं के जले ज्ञासो लसनमस्य कैलासः स्फटिकस्तस्यायं कैलासः अथवा कैलीनां
समूहः कैलं तेनास्यतेऽत्रेति वा कैलासः इत्येकं कुवेरस्थानस्य । अस्य पूः पुरी अलति
भूपयतीत्यलका इत्येकं कुवेरपुर्याः । अस्य विमानं पुष्पयति—पुष्पमिव वा पुष्पकमित्येकं
कुवेरविमानस्य ॥ ७० ॥

पु.

पु.

पु.

पु.

किन्नर स्यात्किन्नरः किं पुरुषस्तुरं गवदनो मयुः ।

खजना

पु.

पु.

खजानेकेभेद निधिर्ना शेवधि (भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः) ॥ ७१ ॥

इति स्वर्गवर्गः ॥

स्यादिति—किंचित् कुत्सितो वा नरः किन्नरः, कुत्सितः पुरुषः किं पुरुषः, तुरङ्गस्येव वदन-
मस्येति तुरङ्गवदनः, मिनोति मीनातीति वा मयुरिति चत्वारि किन्नरस्य । नितरां धीयते,
नितरां दधाति पोपयतीति, निधीयते वा निधिः, ना पुंलिङ्गः स्यात्, शेतेऽनेनेति शेवं
सुखं तद्वीयते, शेव कल्याणे मोहे वा धीयत इति वा शेवधिरितिद्वे सामान्यनिधेः। पद्मा लक्ष्मी-
रस्मिन्नस्तीति पद्मः शाम्यत्यम्बुदुःखं वानेन शङ्खस्तावादी येपान्ते पद्मशङ्खादयो निधेः-
भेदाभवन्तीति “पद्मोऽस्त्रियां महापद्माः शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च
सर्वश्च निधयो नवेति (शब्दार्णवः)” निधिविशेषस्य प्रत्येकम् ॥ ७१ ॥

इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥

अथ व्योमवर्गो व्याख्यायते ॥

स. स. न. न. न. न.
आकाश द्योदिवौ “द्वे स्त्रिया” मध्रं व्योमपुष्करमस्वरम् ।
न. न. न. न. न. न.
नभोन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्तम् खम् ॥ १ ॥
न. न. पु.न. पु.न.
वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।
इति व्योमवर्गः ॥

योदिवाविति—योतन्ते तारका अस्यामिति यौः गोवन्—दीव्यन्त्यस्यामिति यौः दिवौ
दिवः दुभ्यामित्यादि—द्वे स्त्रियां स्यातामिति न विभर्ति किञ्चित्—आपो भूश्यन्त्यस्मात्,
अभ्रति स्थैर्यं गच्छति न भ्राजते वा अभ्रम्, व्ययति व्यवतीति वा व्योम, पुष्यतीति,
पुष्कं वारि रातीति वा पुष्करम्, अम्बनमस्त्रः शब्दस्तं रातीति अम्बरम्, नद्यते मेघैः, न
बमस्ति, नभते वा नभः, वावाष्टथिव्योरन्तरीक्षते अन्तरीक्षम्, अन्तर् ऋक्षाग्य-
स्येति व्युत्पत्त्या अन्तरिक्षम्, गच्छन्त्यनेनास्मिन्द्वा गगनम्, नास्त्यन्तो यस्येति अनन्तम्,
सुराणां वर्तमेति सुरवर्तम्, खन्यते—खर्वत्यस्मिन्निति वा खम्, विविश्वत एति व्याप्रोति—
वियच्छति न विरमति वा वियत्, विष्णोः पदमास्पदं खरूपं वा विष्णुपदम्, आकाशन्ते
सूर्याद्योऽत्रेति आकाशः, विशेषेण हाययति गमयति विमानादीनिति विहायाः आका-
शञ्च विहायश्चेत्याकाशविहायसी वा पुंसि स्यातामिति पोडशाकाशत्य ॥ १ । ई ॥

इति व्योमवर्गाविवरणम् ॥

अथ दिश्वर्गो व्याख्यायते ॥

१ स. स. स. स. स.
दिशा दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च (ताः) ।
स. स. स.

दिशाके भेद प्राच्यपाची प्रतीच्यस्ताः (पूर्वदक्षिणपश्चिमाः) ॥ १ ॥
स. पु.स.न.

दिशाकीवस्तु उत्तरा दिगुदीची स्यादिश्यन्तु (त्रिषु) दिग्भवे ।

दिश इति—दिशन्त्यवकाशमिति दिशः, कं वातं स्कुभनन्ति विस्तारयन्तीति ककुभः,
काशन्त इति काष्ठाः, आशनुवते व्याप्तुवन्तीति आशाः, हरन्ति नयन्त्यनयेति हरितः
'ता' इत्यनेन स्त्रीत्वं व्यनक्ति—दिशां वहुत्वाद्वृत्वचनमिति पञ्चादिशः । प्राच्येति
प्राच्यति प्राप्रोति सूर्यमिति प्राची, अपाच्यति सूर्यमिति अपाची अवाची वा प्रतिपश्चा-
दिनान्तेऽच्चति सूर्यमिति प्रतीची ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमा भवन्तीति उदूर्ध्वं तरन्ति
अत्रोत्तरा दिक् उद॒च्चतीति उदीची स्यादिति प्रत्येकं द्वे द्वे चतस्रणाम्, दिशि भवं दि-
श्यन्तत् दिग्भवे त्रिषु स्यादिति एकं दिग्भवस्य ॥ १ । ई ॥

१ भाग्यरिमत्तं टापि दिशा—दिश् तु स्त्रियां दिशा दात्ता ककुच्देववृष्टः पविरिति (शब्दार्थः) ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
दिशाओंकेस्वामी इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्भृतो वस्तुः मरुत् ॥ २ ॥

पु. पु.
कुवेर ईशः (पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्) ।

इन्द्र इति—इन्द्रः, वह्निः, पितृपतिः, नैर्भृतः, वस्तुः, मरुत्, कुवेरः, ईशः एते क्र-
मात् पूर्वादीनां दिशां पतयः स्युरिति यथा पूर्वेशः इन्द्रः, आग्नेयीशो वह्निः, दक्षिणेशः
पितृपतिः, नैर्भृत्येशो नैर्भृतः, पश्चिमेशो वस्तुः, वायव्याधिपो मरुत्, उत्तरेशः कुवेरः,
ईशानाधिपः ईशश्च । एते पूर्वादीनां स्वामिनो हेयाः ॥ २ । ५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
दिग्ज ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च (दिग्गजाः) ।

ऐरावत इति—इरा उदकानि सन्तीति इरावान्समुद्रस्तत्र भवः ऐरावतः, पुण्डरीकवद्गणो
यस्येति पुण्डरीकः, वामयतीति वामनः, कुमुदवद्गणो यस्येति कुमुदः, अञ्जनवद्गणो यस्येत्य-
ञ्जनः, पुण्ड्रमिव दन्ता यस्येति पुष्पदन्तः, सर्वस्यां भूमौ विदितः सार्वभौमः, शोभनाः
प्रतीका अवयवा यस्येति सुप्रतीकः एते दिक्षु विख्यातात् गजाः दिग्गजा इतीन्द्रगजा-
नामेककम् ॥ ३ । ६ ॥

स. स. स. स.

हयितियां दि- (करिणयो) ऋभ्रमुकपिलापिङ्गला नुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥
शाश्वाकामध्य
या कोन स. स. स. स.

ताम्रकणो शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।

न. स.

झीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् ख्याम् ॥ ५ ॥

करिणय इति—अधे आकाशे एव मातीति अभ्रमुः, कपिलवद्गणोऽस्याः कपिला,
पिङ्गलवद्गणोऽस्याः पिङ्गला, नास्त्युपमाऽस्या अनुपमा, ताम्रो कणो यस्यास्ताम्रकणो,
शुभ्रो दन्तावस्या: शुभ्रदन्ती, अङ्गति कल्याणान्यङ्गान्यस्या वा अङ्गना, अञ्जनमस्त्यस्या
अञ्जनावती एताः क्रमात् करिणयो हस्तिन्यः स्युरिति क्रमेणैरावतादीनां हस्तिनी-
नामेककम् । झीवाव्ययमिति, दिशोर्मध्ये दिशयोर्मध्ये तु अपदिशम्, नपुंसकाव्ययं स्यात्,
दिग्भ्यां विनिर्गता विदिक् ख्यायां स्यादिति द्वे अग्न्यादिकोणस्य ॥ ४ । ५ ॥

बीच न. न. पुन. न.

बवण्डर अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं (तु) मण्डलम् ।

अभ्यन्तरमिति—अभिगतमन्तरमभ्यन्तरम्, अन्तरं लातीत्यन्तरालमितिद्वे मध्यमात्रस्य ।
चक्राकारेण वलते, चक्रमित्र वालो दस्य, चक्राकारेण वाढत इति वा चक्रवालम्, चक्रवा-

डम्, मण्डयतीति, मण्डं भूपां लातीति वा मण्डलमितिद्वे मण्डलाकारेण परिणातसमूहस्य।

न.   पु.   पु.   पु.   पु.

वादल   **अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयिङ्गुर्वलाहकः ॥६॥**

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

धाराधरो जलधरस्तदित्वान्वारिदोम्बुभृत् ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

घनजीमूतमुदिरजलमुग्धमूयोनयः ॥ ७ ॥

अभ्रमिति—अपो विभर्ति, अभ्रति, न भृश्यन्त्यापो यस्मादित्यव्यभ्रमधं वा, मेहतीति मेघः, वारि वहतीति वारिवाहः, स्तनयतीति स्तनयिङ्गुः, वलाकाभिर्हायते गम्यते, वलेन हीयते आहायते वा वलाहकः, धाराणां धरो धाराधरः, जलस्य धरः जलधरः, तदितः सन्त्यस्मिन्निति तदित्वान्, वारि ददातीति वारिदः, अम्बु विभर्तीत्यम्बुभृत्, हन्त्यते वायुनेति घनः, जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन—ज्यानं जीः जिया वयोहान्या मूतो बद्ध इति वा जीमूतः, मोदन्तेऽनेनेति मुदिरः, जलं मुञ्चतीति जलमुक्त, धूमो योनिरस्येति धूमयोनिरिति पञ्चदश मेघस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥

स.   स.   पु.स.न.

मेघों की पांति कादम्बिनी मेघमाला (त्रिषु) मेघभवे 'अभ्रियम्' ।

मेघों की वस्तु न.   न.   पु.   न.

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्धोषोरसितादि च ॥ ८ ॥

कादम्बिनीति—कादम्बाः कलहंसा वलाकावन्मेघमनुवावन्ति ते सन्त्यस्या इति कादम्बिनी, मेघानां माला मेघमालेति द्वे मेघपङ्क्के । मेघभवे—अभ्रे भवमन्नियं त्रिषु पुंखीनपुंखेषु स्यादित्येकं मेघभवस्य। स्तन्यते स्म स्तननं वा स्तनितम्, गर्ज्यते स्म—गर्जनं वेति गर्जितम्, निर्धोषणं निर्धोषो मेघस्य निर्धोषो मेघनिर्धोषः, रसनमिति रसितम्, आदिना धनित—हाद—रासादयो गृह्णन्त इति चत्वारि मेघधनेः ॥ ८ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

विजली शंपा शतहदा ह्वादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।

स.   स.   स.   स.   स.

तदित्सौदामनी विव्युच्चञ्चला चपला (अपि) ॥ ९ ॥

शंपेति—शं सुखं भयंकरत्वात्प्रतीति शंपा, शतं ह्वदा अव्यक्ताः शब्दा यस्याः शतं ह्वदा अर्चापि अगाधजलाशया वा सन्त्यस्या इति वा शतहदा, ह्वादतेऽवश्यमिति—ह्वादोऽस्ति यस्या वेति ह्वादिनी, इरा आपः सन्त्यस्य इरावान् मेघस्तस्यैरावती, क्षणं प्रभास्या इति क्षणप्रभा, ताडयतीति तदित्, सुदान्नि मेघे भवा सौदामनी—सौदामिनी—सौदामी, विद्योतत इति विव्युत्, चञ्चनं चञ्चस्तं लातीति चञ्चला, चोपतीति चपलेति दश विवृतः ॥ ९ ॥

१ ‘मेघास्तु विविधास्तत्र वहिना धूमयोनयः । निःश्वासजास्तु जीमूतास्ते ज्ञेया जीवरूपिणः । यज्ञास्तु घना घोरा: पुष्करावर्तकादयः’ (इति शब्दार्थं) ।

विजली का पु. पु. पु.
तडपना, मेघोंकी स्फूर्जयुर्वज्रनिधोंषे मेघज्योतिरिरंमदः ।
चमक, इन्द्रध- न. न. न.
उष, सीधाइन्द्र भृत्युप इन्द्रायुधं शक्रधनु (स्तदेव कृजु) रोहितम् ॥ १० ॥

स्फूर्जयुरिति—स्फूर्जनं स्फूर्जयु: केचित्पु स्फूर्जयुरिति दीर्घं नेच्छन्ति, वज्रनिधोंषे-
शनिशब्दे वज्रनिधेष्वे वा स्यादित्येकं वज्रधनेः । अन्योन्यस्य संघटेन मेघान्निस्सूत्य
वृक्षादौ ज्योतिः पतति मेघस्य ज्योतिरिति वा मेघज्योतिः, इरया जलेन मायतीति इर-
मद इति द्वे वज्राग्नेः । इन्द्रस्यायुधमिन्द्रायुधम्, शक्रस्य धनुः शक्रधनुरिति द्वे इन्द्रधनुषः ।
तदिन्द्रधनुरुत्पातादिना कृजु अवकं सद्रोहितं स्यादित्येकमृजोरिन्द्रधनुषः ॥ १० ॥

स. न. पु. पु.
वर्षा झरा मेघ वृष्टिर्वर्षं तद्रिघातेवग्राहावग्रहौ (समौ) ।

पु. पु. पु.
धारा झुहारा धारासंपात आसारः शीकरोम्बुकणाः सृताः ॥ ११ ॥

वृष्टिरिति—वर्षणं वृष्टिः, वर्षणं वर्षमिति द्वे वृष्टेः । तद्रिघाते तरया वृष्टेर्विघाते
अवग्रहणमवग्राहः, अवग्रहः तौ समौ समानार्थैः समानलिङ्गाविति द्वे वृष्टिविघातस्य ।
संपतनं संपातः धाराणां संपातो धारासंपातः, आसरणमासार इति द्वे महावृष्टेः ।
शीकते सर्वे करोतीति वा शीकरः, सीकरः, सृता वायुना प्रेरिता अम्बुकणा जलविन्दव
इत्येकं वातप्रक्षिप्तजलकणास्य ॥ ११ ॥

ओला पु. पु. स.
दुर्दिन वर्षोपलस्तु करका “मेघच्छन्नोहि” दुर्दिनम् ।

वर्षेति—उपलातीति उपलः वर्षस्य उपलो वर्षोपलः, कृणोतीति करका, करकश्चेति
द्वे वर्षणोपलस्य । मेघच्छन्ने मेघान्धकारितेऽहि दिवसे दुर्निन्दितं दिनं ‘दुर्दिन’
मित्येकं मेघान्धकारितस्य ॥

स. स. पु. न.
दांपना या अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥
छिपजाना न. न. न. न.

अपिधानतिरोधानपिधानाऽच्छादनानि (च) ।

अन्तर्धेति—अन्तर्धानमन्तर्धा, व्यवधानं व्यवधा, अन्तर्धीयते वान्तर्धानमन्तर्धिः,
अपवार्यतेऽपवारणम्, अपिधीयतेऽपिधानम्, तिरोधीयते तिरोधानम्, अपिधीयते
पिधानम् ‘वष्टिभागुरिति वाल्लोपः’ आच्छादयत इत्याच्छादनं, छद्यते छदनं
वेत्यष्टावन्तर्धानस्य ॥ १२ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु.
चन्द्रमा हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ॥ १३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौमूर्त्यगाङ्कः कलानिधिः ॥१४॥

पु. पु. पु. पु.
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।

हिमांशुरिति—हिमा अंशवो यस्येति हिमांशुः, चन्द्रं कर्पूरं साहशयेन माति तुलय-
तीति, चन्द्रमाङ्गादं मिमीते निर्मिमीते वा, मिमीते आनन्दमिति माशचन्द्रः माशचासौ
चन्द्रश्च चन्द्रमा इति वा, चन्दतीति चन्द्रः, उनतीति इन्दुः, कुमुदानां वान्यवः कुमुद-
वान्यवः, विद्यति विरहिणमिति—विशेषण धयन्त्येनं सुरा इति वा विधुः, सुधायुक्ता
अंशवो यस्येति सुधांशुः, शुभ्रा अंशवो यस्येति शुभ्रांशुः, ओषधीनामीशः ओषधीशः,
निशायाः पतिनिशापतिः, अद्भ्यो जातः अब्जः, जीवथतीति जैवातृकः, अमृतं सूत-
इति सोमः, ग्लायतीति ग्लौः, मृगोऽङ्गोऽस्येति मूर्त्यगाङ्कः, कलानिधिः धीयन्तेऽत्रेति
कलानिधिः, द्विजानां राजेति द्विजराजः, शशस्य धरः शशधरः, नक्षत्राणामीशो
नक्षत्रेशः, क्षपां करोतीति क्षपाकर इति विंशतिश्चन्द्रस्य ॥ १३ । १४ । ५ ॥

स.

पु. न. पु.स.न.

कला,विभ्व, कल्पा(तु) घोडशो भागो विम्बोऽखीमण्डलं (त्रिषु) ॥१५॥

न.

पु.न. पु.न.

पु. न.

हिस्सा,आधा भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यद्वौऽर्थं (समेंशके) ।

कलेति—चन्द्रस्य वोडशो भागः कलयति कल्यते वा कला स्यादित्येकं चन्द्रस्य वो-
डशांशस्य । वेति शोभत इति विम्बः अखी पुंक्लीवि स्यात्, मण्डयति मण्डते वा मण्डलं
त्रिषु पुंखीक्लीवेषु स्यादिति द्वे रविचन्द्रमण्डलस्य । भिद्यते स्म भित्तम्, शकोति शक्यते
वा शकलम्, खण्डयते खन्यते वा खण्डः उभे वा पुंसि स्याताम् ऋध्नोत्यनेनेत्यर्थः;
विशेष्यनिधनोयमिति चत्वारि खण्डमात्रस्य । समेंशके समप्रविभागेऽर्थशब्दः क्लीवमे-
वेत्येकं तुल्यस्सण्डद्युमध्ये एकखण्डस्य ॥ १५ । ५ ॥

स.

स.

स. स.

स.

चांदनी चन्द्रिकाकौमुदीज्योत्सना प्रसाद(स्तु)प्रसन्नता ॥ १६॥

खच्छता पु. पु. न. न. न. न.

कलङ्क कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म (च) लक्षणम् ।

चन्द्रिकेति—चन्द्रोऽस्यस्याः, चन्दयतीति वा चन्द्रिका, कुमुदानामियं कौमुदी,
ज्योतिरस्त्यस्यामिति ज्योत्सना इति त्रीणि चन्द्रप्रभायाः । प्रसादनं प्रसादः, प्रसीदति स्म
प्रसन्नस्तस्य भावः प्रसन्नतेति द्वे नैर्मल्यस्य । कं ब्रह्माणं लङ्कयति हीनतां गमयति शाप-

१ चन्द्रं कायतीति व्युत्पत्त्या चन्द्रका इति स्यात् ।

यतीति वा कलङ्कः, अङ्गतेऽनेनेत्यङ्गः, लाङ्गुघतेऽनेनेति लाङ्गुनम्, चाहयति चहतेऽनेनेति वा चिह्नम्, लक्ष्यतीति लक्ष्म, लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं लक्षणमपीति पृथ्वीति ॥ १६ ॥ ४ ॥

वर्जीशोभा स. स. स. स. स.

शोभामात्र सुषमा 'परमाशोभा' शोभाकान्तिर्द्युतिशब्दविः ॥ १७ ॥

सुषमेति—शोभनं समं सर्वमनयेति सुषमेत्येकं परमशोभायाः । शोभयतीति शोभा, कमनं कान्तिः, द्योतनं द्युतिः, द्युती, द्युक्तिर्वा, द्युधति—द्युनत्यसारमिति वा छविरिति चत्वारि शोभायाः ॥ १७ ॥

पु. पु. पु. न. न.

पाला महापाला अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ।
न. स. स. स.

प्रालेयं महिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

अवश्याय इति—अवश्यायते शैत्यमापयत इत्यवशायः, निहियते नीहारः, तोषदतीति तुपारः, तोहतीति तुहिनम्, हन्ति हिनोतीति वा हिमम्, प्रज्ञीयन्ते पदार्था अत्रेति प्रलयो हिमाद्रिस्तत आगतं प्रालेयम्, मद्यत इति महिका, मिद्यत इतिमहिकार्पीति सप्त हिमस्या अथेति—महाद्विमं हिमानी, हिमानां संहातिः हिमसंहतिरितिद्वे हिमसमूहस्य ॥ १८ ॥

न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

ठं ठं पर्याय शीतं (गुणेतद्वदर्थाः) सुषीमःशिशिरो जडः ।
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

तुषारः शीतलःशीतो हिमः (सप्तान्यलिङ्गकाः) ॥ १९ ॥

शीतमिति—गुणे स्पर्शविषये अश्यायीति शीतमित्येकं शीतगुणस्य । सुषीमादयः सप्त तु तद्राङ्गशीतगुणवानर्थो येषान्ते तद्वदर्थस्ते चान्यलिङ्गका विशेष्यनिन्ना भवन्तीति, सुषु सीमा मर्यादा यस्येति सुषीमः, शशतीति शिशिरः, जलति घनीभवतीति जलः डलयोरेकत्वस्मरणाङ्गोऽपि, तोपयतीति तुषारः, शीतं गुणोऽस्यास्तीति शीतलः, शीतमस्यास्तीति शीतः, हिमस्यास्तीति हिम इति सप्तशीतलद्रव्यस्य ॥ १९ ॥

पु. पु. पु. पु.

ध्रुव ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः ।
अगस्य पु. स.

अगस्यभार्या मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा (सधर्मिणी) ॥ २० ॥

ध्रुव इति—ध्रुवति स्थिरोभवतीति ध्रुवः, उत्तानपादस्यापत्यमित्यौत्तानपादिस्यादिति द्वे ध्रुवस्य । अगं विन्ध्यं स्त्यायति स्तभ्नोति वा अगस्यः, अगमस्यतीति व्युत्पत्त्या अगस्तिरपि, कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्येति कुम्भसंभवः, मित्रावरुणौ देवर्षी तयोः रपत्यं मैत्रावरुणिरिति त्रिशियगस्यस्य । अस्यैव सधर्मिणी समानो धर्मोऽस्यस्या-

सधर्मिणी पत्री लोपामुद्रा न मुदं रातीति अमुद्रालोपे धर्मलोपे अमुद्रा हर्षं न लभते
इत्येकमगस्त्यपत्न्याः ॥ २० ॥

न. न. स. स. स.न.

तारा नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु (वा स्त्रियाम्)।

दशकीकन्या स.

स. स.

अश्विनी दाक्षायणयो (शिवनीत्यादितारा) अश्वयुगश्विनी ॥२१॥

नक्षत्रमिति—न क्षदते हिनस्ति, नक्षति, न क्षणोतीति वा नक्षत्रम्, ऋषतीति
ऋक्षम्, भातीति भम्, तरन्त्यनया तारा, तारयतीति तारका तारकं वा उ क्रोधं डयते,
उना शंभुना ढीयते वा ‘उडु’ वा स्त्रियामिति घट् नक्षत्रसामान्यस्य । अश्विनीत्या-
दितारा: दक्षस्थापत्यानि दाक्षायणयः स्युरित्येकमश्विन्यादिभानाम् । अश्वं युनक्ति रूपे-
णानुकरोतीति अश्वयुक्, अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्या अश्विनीति द्वे अश्विन्याः ॥२१॥

विशाखा स. स. पु. पु. स.

पुष्य धनिष्ठा राधाविशाखापुष्येतु सिध्यतिष्यौ श्राविष्ठ्या ।

पूर्व और उत्तर स. स. स.

भाद्रपद समाधनिष्ठा स्युः प्रौष्टपदा भद्रपदाः (स्त्रियः) ॥२२॥

रावेति—राधोति कार्यमनया राधा, विशाखतीति विशाखेति द्वे विशाखायाः ।
पुष्णाति कार्याणीति पुष्यस्तस्मिन् पुष्येतु सिध्यन्ति कार्याग्यस्मिन्निति सिध्यः, तुष्य-
न्त्यस्मिन्निति तिष्य इति त्रीणि पुष्यस्य । अवणां अवः सोस्त्यस्याः अववती अतिशयेन
अववती अविष्ठा तया अतिशयेन धनवती धनिष्ठा सा समेत्यन्वयः । प्रोष्टोऽगौस्तस्येव
पादायासामिति, भद्रं पदं यासां ताः स्त्रियः स्युरिति द्वे पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदानाम् ॥२२॥

पु. न. पु. न. स.

मृगशिरा मृगशीर्षमृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

स.

इत्यल इन्वेका (स्तचिद्धरोदेशे तारका निवसन्ति याः) ॥२३॥

मृगेति—मृगस्य शीर्षमिव शीर्षं यस्योति मृगशीर्षम्, मृगः शिरोऽत्येति मृगशिरस्त-
स्मिन्नेव अग्ने हायनमस्या इत्याग्रहायणीति त्रीणि मृगशिरसः । तच्चिद्धरोदेशे यास्तार-
का निवसन्ति ताः, इन्वन्ति प्रीणायन्तीति इन्वेका: इलन्तीति इत्यका, वेति मृगशीर्ष-
शिरोदेशस्थानां पञ्चानां स्वत्पतारकाणामेकम् ॥ २३ ॥

१ एवं चायाश्चतसः: स्त्रियां बहुत्वे, मृगशिरोस्त्रियामेकत्वे, आर्द्धा स्त्रेकत्वे, पुनर्वसुपुष्यौ पुंसेकत्वे,
आश्लेषाद्य स्त्रीबहुत्वे, फलगुण्यौ स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिथुनैकत्वे, चित्रा स्त्रेकत्वे, स्वातिर्मिथुनैकत्वे, विशाखाद्य
स्त्रीबहुत्वे, ज्येष्ठा स्त्रेकत्वे, मूलमस्त्रियामेकत्वे, आपाटाद्यै स्त्रीबहुत्वे, श्रवणो मिथुनैकत्वे, धनिष्ठाद्य स्त्री-
बहुत्वे, भाद्रपदाद्य स्त्रीद्वित्वे, रेती रथेकत्वं इति ॥

२ इन्वेका नक्षत्रमिति श्रुतेः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
वृहस्पतिः वृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्षतिर्धिषणोगुरुः ।

पु. पु. पु. पु.
जीवआङ्गिरसोवाचस्पतिश्चत्रशिखगिडजः ॥ २४ ॥

वृहस्पतिरिति—वृहतां पतिर्वृहस्पतिः, सुराणामाचार्यः सुराचार्यः, गिरां पतिः गीर्षतिः गीर्षपतिः गीर्षपतिः गीर्षतिर्वा, धृष्णोति प्रशस्ता विषणास्येति वा विषणः, गृणात्युपदिशतीति गुरुः, जीवयतीति जीवः, अङ्गिरसोऽपत्यमिति आङ्गिरसः, वाचः पतिः वाचस्पतिः वाकपतिर्वा, चित्रशिखगिडजो जाताश्चित्रशिखगिडजः इति नव वृहस्पतेः ॥ २४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
शुक्रं मंगलं शुक्रो दैत्यगुरुः काव्यं उशना भार्गवः कविः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २५ ॥

शुक्र इति—शोचतीति, माहेश्वरशुक्रद्वारानिर्गतत्वाद्वा शुक्रः, दैत्यानां गुरुदैत्यगुरुः, कोतुमवश्यमाल्यातुर्महत्वात्काव्यः, वंशीति उशना, भूगोरपत्यं भार्गवः, कवते—कौतीति वा कविरिति पट् शुक्रस्य । अङ्गानि इयर्ति पीनत्वात्, अङ्गतीति वा अङ्गारः स एवाङ्गारकः, कोः पृथिव्या जातः कुजः, भूमेरपत्यं भौमः, लोहितान्यङ्गान्यस्येति लोहिताङ्गः, मह्याः सुतो महीसुत इति पञ्च मङ्गलस्य ॥ २५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
बुधः शनैश्चरः रौहिणेयो बुधः सौम्यः (समौ) सौरिश्नैश्चरौ ।
राहुः केतु न. पु. पु. पु. पु.

तमस्तुराहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

रौहिणेय इति—रोहिणया अपत्यमिति रौहिणेयः, द्वुध्यत इति बुधः, सोमस्यापत्यमिति सौम्यः इति व्रीणि बुधस्य । सूरस्यार्कस्यापत्यमिति सौरिः, सूरस्यायं सौरोपि, शनैश्चरति पंगुत्वादिति शनैश्चरः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे शनेः । ताम्यतीति तमः सान्तोऽदन्तश्च, रहति गृहीत्वा त्यजति चन्द्राकारविति राहुः, स्वराकाशे भातीति स्वर्भानुः, सिंहिकाया अपत्यमिति सैंहिकेयः, विधुं तुदतीति विधुन्तुदः इति पञ्च राहोः । चाय्यतेऽनेनैति केतुः, शिखास्त्यस्येति शिखी इति द्वे केतोः ॥ २६ ॥

पु.
सप्तर्षि, लग्न, सत्तर्षयोमरीच्यात्रिमुखाश्चित्रशिखगिडनः ।
राशि न.

राशीनामुदयो लग्नं (ते तु मेषवृषादयः) ॥ २७ ॥

१ मरीचिरङ्गिरा अविः पुलस्यः पुलहः कतुः । वतिष्ठश्चेति सर्वते ज्येयाश्चित्रशिखगिडनः ॥

२ मेषो वृषोथ मिथुनं कर्त्तः सिंहक्यके । तुलाथ वृश्चको धन्वी मकरः कुम्भमीनकाविति ॥

सप्तेति—मरीच्यत्रिमुखाः सप्त च ते ऋषयश्चेति सप्तर्षयः, चित्रः शिखगडश्चूडाविशेषोऽस्येपामिति चित्रशिखगिडनः चित्रशिखगिडसंज्ञकाः स्युरिति। अशनुवते व्याप्तुवन्ति राशयस्तेषामुदयः अलगीदिति लग्नम्, ते राशयो मेषवृत्तावादी येषान्ते मेषवृषादयः प्रत्येकमेकम् ॥ २७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
सूर्यं सूरसूर्यार्थमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
भास्कराऽहस्करब्रधनप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
भास्वद्विवस्वत्सताश्वहरिदश्वोषणरशमयः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
द्युमणिस्तरणिर्भित्रशिचत्रभानुर्विरोचनः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
विभावसुर्ध्रहपातिस्त्वषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
भानुहंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

सूरेति—सुवति प्रेरयति लोकमिति सूरः—शवति॑ शूरयते वा शूरः, सरत्याकाश इति सुवति प्रेरयति कर्मणि॑ लोकानिति वा सूर्यः, इयर्तीति अर्यमा, अदितेरपत्यमादित्यः, द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्येति द्वादशात्मा, दिवादिनं करोतीति दिवाकरः, भाः करोतीति भास्करः, अहः करोतीति अहस्करः, तिमिरं बधनातीति ब्रधनः, प्रभां करोतीति प्रभाकरः, विभां करोतीति विभाकरः, भासः सन्त्यस्येति भास्वान्, विविधं वस्ते आच्छ्रादयतीति विवो रश्मरस्यात्स्तीति विवस्वान्, सप्ताश्वा यस्येति सप्ताश्वः, हरितोऽश्वा यस्येति हरिदश्वः, उषणा रश्मयोऽस्येति उषणारश्मः, विशेषेण कर्तनं यस्य, विकर्तयति भक्तरोगानिति वा विकर्तनः, अन्यते—अकर्यते वा अर्कः, सृतेऽगडे भवो मार्तण्डः मार्ताण्डः, मेहतीति मिहिरः, ऋच्छ्रतीति अरुणः, पुष्णाति॑-पूषतीति वा पूषा, दिवो मणिर्द्युमणिः, तरत्यनेन संसारमिति तरणिः, मेवतीति मित्रः, चित्रा भानवोऽस्येति चित्रभानुः, विरोचते इति विरोचनः, विभैव वसु यस्येति विभावसुः, ग्रहाणां पतिग्रहपतिः, तित्रिपांपतिः, अहः पतिरहर्पतिः, भातीति भानुः, हन्तीति हंसः, सहस्रमंशवो यस्येति सहस्रांशुः, तपति तापयति वा तपनस्तापनो वा, सुवतीति सविता, रूयते, स्तूयते, रवते वा रविरिति सप्तविंशत्सूर्यस्य ॥ २८ । ३० । १ ॥

पु. पु. पु.
आसपास रहने माठरः पिङ्गलोदरण (श्चरणांशोः पारिपाश्वकाः) ॥३१॥
वाले सूर्यगण
सारथि मण्डल

पु. पु. पु. पु.
सूर्यसूतोऽरुणोनूरुः काश्यपिर्गहृडाग्रजः ।

पु. पु. न. न.
परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

माठर इति—मनुते मठरस्त एव, मठतीतिमठररतस्यापत्यमिति वा माठरः, पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्तीति, पिङ्गँ वर्णं लातीति वा पिङ्गलः, दण्डोऽस्यास्ति, दण्डयतीति वा दण्डः एते त्रयश्चरणांशोः सूर्यस्य पारिपाश्वकाः पाश्वेऽइति परिपाश्वम् परि पाश्वेवतन्ते पारिपार्श्वका इति सूर्यपाश्वस्थानां माठरादित्रयाणामेककम् । सूर्यस्य सूतः सूर्यसूतः, अरुणो वर्णोऽस्यास्तीति अरुणः, अविद्यमानावूरुः यस्येत्यनूरुः, कश्यपस्यापत्यमिति काश्यपिः, गहृडस्याग्रजो गहृडाग्रज इति पञ्च सूर्यसारथे । परितो विघ्नते विश्वते वानेन परिवेषः—परिवेशः, परितो धीयतेऽनेनेति परिधिः, उपगतं सूर्यमुपसूर्यन्तदेवो पसूर्यकम्, मण्डलीति, मण्डलं लातीति वा मण्डलमिति चत्वारि चन्द्रार्कयोरुत्पातादि जातमण्डलस्य ॥ ३१ । ३२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.
किरण किरणोऽस्त्रमयूखांशुगभस्तिवृणिरशमयः ।

पु. पु. पु. स.
भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीघितिः स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

किरण इति—कीर्यत इति किरणः, वसन्ति रसा अस्मिन्निति उसः, मिमीते इति मयूखः, अंशयतीत्यंगुः, गच्छतीति गः ज्ञेयवर्गस्तं वभस्ति दीपयतीति गभस्तिः, जिर्हर्ति धरतीति वा वृणिः, अशनुत इति रश्मिः, भातीति भानुः, कीर्यत इति किरः, मियते तमोऽस्मिन्निति मरीचिः “स्त्रीपुंसयोः” स्यात्, दीधीते दीप्यत इति दीघितिः ‘स्त्रिया’ स्त्रीत्वे स्यादित्येकादश किरणानाम् ॥ ३३ ॥

स. स. स. स. स. स. स. स.
प्रभा (स्युः) प्रभारुग्रुचिस्तिवङ्गभाभाश्वविद्युतिदीपयः ।

न. न. पु. पु. पु.
धाम रोचिः शोचिः (रुभे छ्रीबे) प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

स्युरिति—प्रभातीति प्रभा, रोचनं रुक्, रोचत इति रुचिः, त्वेषतीति त्विट्, भातीति, भा, भाः, भासत इति भाः, छ्रयति—छ्रिनक्तीति तमो वा छ्रविः, छ्रवी, द्योतते ऽनयेति द्युतिः, दीप्यतेऽनयेति दीपिः, रोचतेऽनेन रोचिः, शुच्यति पूर्तीभवत्यनेनेति

१ भातीति किप्र आवन्तत्वाभावात्र शुलोपादि: ‘भाः’ विश्वपावत् ।

शोचिः उमे क्लीवे स्यातामित्येकादश प्रभायाः । प्रकाशनं प्रकाशः, द्योतनं द्योतः, आतपतीत्यातप इति त्रीशयातपस्य ॥ ३४ ॥

न.   न.   न.   न.
थोडागर्म कोषणं कवोषणं मन्दोषणं कदुषणं (त्रिषु तद्रति) ।

न.   न.   न.   स.   स.
बडागर्म मृगतृष्णा तिग्मं तीक्षणं खरं(तद्रन्)मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥
इति दिग्वर्गः ॥

कोषणमिति—ईपदुषणं कोषणम्, कवोषणम्, मन्दं च तदुषणं च मन्दोषणम्, ईपदुषणं कदुषणम् एते गुणे क्लीवाः, तद्रति गुणवति त्रिपु त्रिलिङ्गेषु भवन्तीति चत्वारीष-दुषणस्य । तेजयतीति तिग्मम्—तीक्षणं वा खमिन्द्रियं रात्यभिभवतीति खरम् तद्रत-गुणे क्लीवम्, तद्रति त्रिपु यथा तीक्षणोऽसिः, तीक्षणा गदा, तीक्षणं चक्रमिति—त्रीशि उष्णस्य । मुगाणां तुष्णास्यामिति मृगतृष्णा, मरीचिरिव मरीचिकेति द्वे मृग-तृष्णायाः ॥ ३५ ॥

इति दिग्वर्गविवरणम् ।

अथ कालवर्गो व्याख्यायते ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   स.
समय,   कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोप्यथ पक्षतिः ।

पहली तिथि   स.   तिथियां प्रतिपद् (द्वे इमे स्त्रीत्वे) तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

काल इति—कालयति सर्वं कल्यते वा कालः, दिशतीति दिष्टः, नाहन्तिनाहन्त्यते वा अनेहाः, सम्यगेति समयः स्यादिति चत्वारि सामान्यकालस्य । अथेति पक्षस्य मूलं पक्षतिः, प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनयेति प्रतिपद् इमे द्वे स्त्रीत्वे स्यातामिति द्वे प्रतिपत्तिये । तदाद्येति सा प्रतिपद् आद्या यासां ताः अतन्तीति तिथयः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्युरित्येकं सामान्यतिथे ॥ १ ॥

पु.   न.   न.   पु. न.   पु. न.
दिन प्रभात घस्तोदिनाहनी (वा) तु (क्लीवे) दिवसवासरौ ।
शाम गोधूली   पु.   न.   न.   न.

प्रत्यूषोहर्मुखं कल्यमुषः प्रत्युषसी (अपि) ॥ २ ॥

न.   पु. न. अ.   स.   स.

प्रभातं च दिनान्ते तु सायः सन्ध्या पितृप्रसूः ।

घस्त इति—घसत्यन्यकारमिति घस्तः, दीयते क्षीरां भवतीति, घति तस्मो निर्व्यापार-स्थिरिं चेति वा दिनम्, न ज़हातीति अहः, दीव्यन्त्यत्रेति दिवसः, वासयतीति वासरः

उभौ तु वा क्लीवे स्यातामिति पञ्च दिनस्य । प्रत्यूष इति—प्रत्यूषति रुजति कामुकानिति प्रत्यूपः, अहो मुखमित्यहर्मुखम्, कलयति चेष्टामिति कल्यं काल्यं वा, ओषध्यन्वकारमित्युपः, प्रत्योषतीति प्रत्युपः, भारुं प्रवृत्तमिति प्रभातमिति पट् प्रभातस्य । दिनस्थान्तो दिनान्तस्तस्मिन्दिनान्ते तु स्यति समापयति दिनमिति सायः, सायं मान्तमव्ययं त्वव्ययवर्गं वक्ष्यत्येकं दिनान्तस्य । संध्यायन्ति जनाः परब्रह्मास्यामिति संध्या, निर्यकारोपि संधीयतेऽनु सन्वीयतेऽस्यामिति संध्या, पितृप्रसूते इति पितृप्रसूमिति हैं संध्यायाः ॥ २।५ ॥

पु.   पु.   पु.

स.

दिनके भाग प्राह्णापराह्णमध्याहाहा(स्त्रिसन्ध्य)मथ शर्वरी ॥ ३ ॥

स.   स.   स.   स.   स.   स.

रात्रि निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

स.   स.   स.   स.   स.

विभावरीतमस्त्रिव्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥

प्राह्णति—प्रथमं च तद्दहशचेति प्राह्णः, अहोऽग्रम्—अपराह्णः, अहो मध्यं मध्यं च तद्दहशचेति वा मध्याहाहः, तिसृणां संन्ध्यानां समाहारस्त्रिसन्ध्यम्—त्रिसन्ध्या देत्येकं दिनान्तमध्यानाम् । अथेति—शृणाति चेष्टा इति शर्वरी, शार्वरी वा नितरां श्यति तनुकरोति व्यापारानिति निशा, निशी योऽह्नप्रस्यामिति निशीथिनी, राति ददाति सुखमिति रात्रिः, रात्रीत्यपि, त्रयो यामा यस्या इति त्रियामा, क्षणमुत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददातीति क्षणदा, क्षपयति चेष्टामिति क्षपा, विभाति नक्षत्रादिभिरिति विभावरी, तमोऽस्यस्यामिति तमस्त्रिनी, रजन्त्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽस्यामिति रजनी, निन्दितायामा यस्या इति यामिनी, ताम्यन्त्यस्यामिति तमी, तमिः, तमा वैति द्वादश रात्रेः ॥ ३।४ ॥

अंधेरी राति   स.   स.   स.

चांदनी राति तमिस्त्रा तामसी रात्रिज्यौत्स्नी (चन्द्रिक्यान्विता)

पूर्व व परदिन

स.

संयुत राति (आगामिवर्तमानार्हयुक्तायां निशि) पक्षिणी ॥ ५ ॥

तमिस्त्रेति—तामसी महान्वकारवती रात्रिः तमोत्तुलमस्त्यस्यामिति तमिस्त्रेति कथ्यत इत्येकमत्यन्वकाररात्रेः । चन्द्रिक्यान्विता या रात्रिः सा ज्यौत्स्नीति भग्यते इत्येकं ज्योत्स्नावद्रात्रेः । आगामिवर्तमाने अहनीयुक्ते यस्यामिति तस्यां निशि पूर्वपरदिने पक्षाविव स्तो यस्यामिति पक्षिणी स्यादित्येकं दिनद्वयमध्यगतरात्रेः ॥ ५ ॥

न.

पु.

न.

रात्रिस्मूह प्रदोष गणरात्रं(निशावह्वयः) प्रदोषो रजनीमुखम् ।

पु.

पु.

पु.   पु.

आधी रात पहर अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ(समौ) ॥ ६ ॥

गणेति—वहन्यो निशा, गणानां वहीनां रात्रीणां समाहारो गणरात्रमित्येकं रात्रि-
समुदायस्य । दुव्यतीति दोषा प्रारब्धा दोषा यस्मिन्निति प्रदोषः, रजन्यामुखमिव रजनी-
मुखमिति है गत्रिप्रारम्भस्य । अर्थं रात्रेश्चित्यर्थरात्रः, नितरां शेरतेऽस्मिन्निति निशीथः
इमौ द्वौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे रात्रिमध्यस्य । यातीति यामः, प्रहियते
ठक्कादिग्रस्मिन्निति प्रहः इमौ द्वौ समाविति द्वे प्रहरस्य ॥ ६ ॥

पु.

पर्व सन्धि अमा- (स)पर्वसन्धिः(प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम्) ।

व पूर्णिमा

स.

पूर्णिमाती

स.

स.

पक्षान्तौ पञ्चदश्यौद्वे पौर्णिमासी(तु)पूर्णिमा ॥ ७ ॥

स इति—प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरं स सन्धिः स एव पर्व अपि पर्वसन्धिवेत्येकं पर्व-
सन्धेः । द्वे पञ्चदश्यौ पूर्णिमामावास्ये, पक्षस्यान्तौ पक्षान्तावित्येकं नाम पूर्णिमा-
मावास्ययोः । पूर्णो मासो यस्यामिति पूर्णिमासा सा एव पौर्णिमासी, माशचन्द्रः पूर्णो
मा: पूर्णिमासतस्येयं पौर्णिमासीति वा पूर्णं चन्द्रस्य पूर्णं तेन निर्वृत्ता पूर्णिमेति द्वे-
पूर्णिमायाः ॥ ७ ॥

स.

स.

कलाहीन पू- (कलाहीने)सानुमतिः (पूर्णो) राकानिशाकरे ।

पूर्णिमा कला

स.

स.

पु.

पु.

राहित पूर्णिमा

स.

स.

अमावास्या अमावास्या त्वमावस्या दर्शःसूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

कलेति—उदयकाले प्रतिपदोगात्कलाहीने निशाकरे चन्द्रे सति सा पूर्णिमा अनु-
मन्यते अनुमतिरित्येकं कलाहीनपूर्णिमायाः । पूर्णं निशाकरे सति सैव पूर्णिमा
राति शुभमिति राकेत्येकं कलासमेतपूर्णिमायाः । अमा सह वसतञ्चन्द्रार्कवस्यामित्य-
मावास्या, अमावस्या, अमावासी, अमावसी, अमामासी, अमामसी, अमा—हृश्यते
शाखेणेति दर्शः, सूर्येन्दुसंगच्छतोऽस्मिन्निति सूर्येन्दुसंगम इति चत्वारि दर्शस्य ॥ ८ ॥

१ स.

स.

अमा निशेष (सादृष्टेन्दुः) सिनीवाली (सानष्टेन्दुकला) कुहूः ।

कुहू

पु.

पु.

ग्रहण

उपरागो ग्रहो(राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूर्णिण च) ॥ ९ ॥

पु.

पु.

पु.

पु.

धूमकेतु

सोपम्ब्रवोपरक्तौ द्वावग्न्युत्पात् उपाहितः ।

१ जो पूर्व अमावास्या है वह सिनीवाली और जो उत्तर अमावास्या है उसे कुहू कहते हैं यह श्रुति का व्राण है ॥

सेति—द्वेन्दुश्चतुर्दशीयोगाद्युचन्द्रा सती सा अमा एत विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मीरस्यस्या इति सिनी चन्द्रकला तां वलति धारयतीति सिनीवालीति भययते, नष्टेन्दुकला उदये अमायोगाद्युचन्द्रकला सा अमा कुहयतीति कुदूः, कुहुरपि इति द्वे अमाविशेषस्य । राहुग्रस्ते इन्द्रौ चन्द्रे पूष्णि सूर्ये च सति उपरज्जतेऽनेनेति उपरागः, प्रहणं प्रहः, उपस्थेन सह वर्तमानः सोपसुवः, उपरज्जते स्म उपरक्तः इमौ ह्रावपीति चत्वारि प्रहणस्य । अग्नेरुत्पत्तनमग्न्युत्पातः, उप आसन्नमाहितं कलं यस्योति उपाहितः इति द्वे आकाशादिष्वरिनिविकारस्य ॥ ६ । २ ॥

एकव स्थित

पु.

चन्द्र सूर्य (एकयोक्त्या)पुष्पवन्तौ (दिवाकरनिशाकरौ) ॥१०॥

एकयेति—एकया उक्त्या सावधारणवचनेन दिवाकरनिशाकरौ रविशशिनौ पुष्पयते पुष्पो विकासोऽस्ति ययोस्तौ पुष्पवन्तौ पुष्पस्यावन्ताविति वा स्याताम् अकारान्तोपि पुष्पवन्तशब्दो द्वेयः । तथा च पुष्पदन्तोपि इत्येकमेकविश्विभृतचन्द्रसूर्ययोः ॥ १० ॥

स.

स.

काषा कला (अष्टादश निमेघास्तु) काषा 'स्त्रिशत्तु ताः' कला ।

पु.

पु.न.

क्षण मुहूर्त (तास्तु)त्रिंशत्क्षणस्तेतु मुहूर्तौ(द्वादशस्त्रियाम्) ॥११॥

अष्टादशेति—अष्टभिरविका दश अष्टादशनिमेषाः “क्षणाद्युर्यं लवः प्रोक्तो निमेपस्तु जन्मद्वयमित्यादिशाखसिद्धाः” मिलित्वा काशत इति काषा स्यादित्येकं काषायाः । तास्त्रिंशत् काषा मिलित्वा कलयतीति कला स्यादित्येकं कलायाः । तास्त्रिंशत् कला मिलित्वा क्षणोत्तीति क्षणः स्यादित्येकं क्षणस्य । ते तु क्षणा द्वादश मिलित्वा हृच्छ्रवतीति मुहूर्तांडस्त्रियां पुनर्मुकं स्यादित्येकं मुहूर्तस्य ॥ ११ ॥

पु.न. पु.

दिनरात ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्ष (स्ते दशपञ्च च) ।

पश्च

पु.

पु.

पु.

पश्चमेन

मास

पक्षौ पूर्वापरौशुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

ते हिति—ते तु त्रिंशन्मुहूर्ताः अहश्च रात्रिश्चानयोः समाहारः—अहोरात्रः स्यादित्येकं महोरात्रस्य । ते दशपञ्च चाहोरात्राः पक्ष्यते इति पक्षः स्यादित्येकं पक्षस्य । शुक्लकृष्णौ पूर्वापरौ पक्षौ स्याताम् शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः, कृष्णपक्षोऽपरसंज्ञः स्यादित्यिमेशैकेकम् । तावुभौ पक्षौ मस्यतेऽनेनेति मासः स्यादित्येकं मासस्य ॥ १२ ॥

१ निमेषोऽश्विस्मदनकालः “अस्मिप्रस्परिष्ठेषो निमेषः परिकीर्तिः” इत्युक्तम् ॥

पु. न.
ऋतु (द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ) स्याद्वत्स्तैरयनं (त्रिभिः) ।
आधा वर्ष
वर्ष (अयनेद्वे) (गतिरुदगदक्षिणार्कस्य) वत्सरः ॥ १३ ॥

द्राविति—मार्गादी द्वौ द्वौ मासौ इयर्ति ऋच्छ्रुतिं वा 'ऋतुः' स्यात्स च हेमन्तादिसंज्ञः; मावादीत्यपिपाठः माघाद्युपक्रमस्तु अयनारम्भवशाज्ञातव्य इत्येकमृतोः । तैखिभिर्ऋतुभिः अवतेऽकोऽनेनेति अयनं स्यादित्येकमयनस्य तदद्विवा सूर्यगतिभेदात् अर्कस्य सूर्यस्य उदक् उत्तरागतिः दक्षिणागतिश्च स्यात् द्वे अयने वसन्त्यस्मिन्निति वत्सरः स्यादित्येकं वत्सरस्य ॥ १३ ॥

न. न.

समरात्रिदिवेकाले (समरात्रिदिवेकाले) विषुवद्विषुवं (च तत्) ।

समरात्रिमिति—रात्रिश्च दिवा च रात्रिदिवं तत्सर्वं यस्मिन् तादृशे काले तुलामेषावच्छ्रुते विषु वास्यं तदस्यास्तीति विषुवत्, विषुवम्, विषु वातीति वा विषु नानारूपं गमनं विष्वकृ तदस्यास्तीति विषुणोपि इति द्वे समरात्रिदिवकालस्य ॥

पु. पु. पु. पु.

अगहन मार्गशीर्षसहामार्गे आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

मार्गेति—सृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षे सात्मिन्नस्तीति मार्गशीर्षस्तस्मिन्, सहते सहाः सहश्च, सृगण युक्ता पौर्णमासी मार्गी सात्मिन्निति मार्गः, सः आग्रहायणया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति आग्रहायणिकश्चैति चत्वारि मार्गमासस्य ॥ १४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

पौषेतैवसहस्यौ(द्वौ)तपामाघे(थ) फाल्गुने ।

फागुन, चैत पु. पु. पु. पु. पु. पु.

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

पौषेति—पुष्येण युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति पौषस्तस्मिन्, तिष्येण युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति तिष्यः, सहसि वले साधुः सहस्यः इमौ द्वौ स्यात्मितित्रीणि पौषमासस्य । मघया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति माघस्तस्मिन्, तपतीति तपाः तपश्च स्यादिति द्वे माघमासस्य । अथेति—फलति निष्पादयति फल्गुनस्स एव फल्गुनस्तस्मिन्, तपसि साधुस्तपस्यः, फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति फाल्गुनिकः स्यादिति त्रीणि फाल्गुनमासस्य । चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति चैत्रस्तस्मिन्, चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति चैत्रिकः, मन्यते एतमधुरिति त्रीणि चैत्रमासस्य ॥ १५ ॥

१ 'अकैस्य' इति ग्रहणं चान्द्रत्रयादृत्यर्थे पञ्चादिकं तु चान्द्रप्रकृम्—अयनन्तु न चान्द्रं किन्तु सौरमेवेति दीक्षितः ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 वैशाख वैशाखे माधवो राधो ज्यैष्टे शुक्रश्शुचि (स्त्वयम्) ।
 ज्येष्ठ
 आषाढ
 सावन अपादे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च (सः) ॥१६॥

वैशाख इति—विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति वैशाखस्तस्मिन्, मधुमकरन्दः सोस्मिन्नस्तीति माघवः, राघविशाखातद्रूती पौर्णमासी राधी सास्मिन्नस्तीति राधः इति त्रीणि वैशाखमासस्य । ज्येष्ठयायुक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति ज्यैष्ठः, ज्येष्ठोपि तस्मिन्, विरहिणः शोचन्त्यस्मिन्निति शुक्र इति द्वे ज्येष्ठमासस्य । शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन्निति शुचिः, अयमिति शुचेः पुस्त्राभिव्यक्त्यर्थम्, अपादया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नित्यापादः, आपादाभिगारख्यात इति विवहे तु अपादकोपीति द्वे आपादमासस्य । अवगेन युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति श्रावणस्तस्मिन्, विरहिणो नभ्यति—नभ्नाति—नभते वा नभाः सः अवगेन वर्ती पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति श्रावणिकश्च स्यादिति त्रीणि श्रावणमासस्य ॥ १६ ॥

पु. पु. पु. पु.
 भादौ, स्युर्नभस्यप्रौष्टपदभाद्रभाद्रपदाः (समाः) ।
 कुआर, पु. पु. पु. पु.
 कार्तिक स्यादाश्वनइपोप्याश्वयुजोपि स्यात्तु कार्तिकः ॥ १७ ॥

स्युरिति—नभा अभ्रं तत्र साधुर्नभस्यः, प्रोष्टपदाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति प्रौष्टपदः, भद्राभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति भाद्रः, भद्रपदाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति-भाद्रपदश्चैते समाः समानार्थाः समानलिङ्गकाश्रेति चत्वारि भाद्रपदमासस्य । स्यादिति—अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति आश्विनः, एषणमित् यात्रा सास्मिन्नमासे जिगूपूणामस्तीति इपः, अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति आश्वयुजः अश्वयुजोपीति त्रीणि आश्विनमासस्य ॥ १७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु. न.
 हेमन्त वाहुलोर्जौ कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् ।
 शिशिर पु. पु. पु. पु. पु.
 वसन्त वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्गीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥
 पु. पु. पु. पु. पु.
 ग्रीष्म निदाघ उष्णोपगम उष्णग ऊष्मागमस्तपः ।

स्यादिति—कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति कार्तिकः, वहुलाः कृत्तिकास्तद्रूती पौर्णमास स्मिन्निति वाहुलः, ऊर्जयत्युत्साहयति जिगीपूनिति ऊर्जः, कृत्तिकादती

पौर्णमास्यस्मिन्निति कार्त्तिक इति चत्वारि कार्त्तिकमासस्य । हन्तीति हेमन्तः; हिनोति वर्धयति वलमिति हेमापि इति मार्गपौषाभ्यां निष्पत्रस्य अृतोरेकम् । शशन्ति धावन्ति पथिका यस्मिन्निति शिशिर इत्येकं माघफालगुनाभ्यामृतोः । वसन्ति मदनो-त्सवा यत्रेति वसन्तस्तस्मिन्, पुष्याशां समयः पुष्पसमयः, सुष्ठु रभन्ते रभसयुक्ता भवन्त्यत्रेति सुरभिरिति त्रीणि चैत्रैशाखाभ्यामृतोः । प्रसते रसान्निति त्रीष्मः, ऊपति रुजतीति ऊष्मा स एव ऊष्मकः, नितरां दद्यतेऽत्रेति निदाघः, ऊष्मामुष्पगममत्रेति ऊष्मापगमः, ओपतीति ऊष्मः, ऊष्मा तप आगमोऽत्रेति ऊष्मागमः, तपतीति तप इति सप्त ज्येष्ठापाढाभ्यामृतोः ॥ १८ ॥

४

四

स्त्रियां प्रावृद् (स्त्रियां भूमि) वर्षा (अथ) शरत्स्त्रियाम् ॥१६॥

शरद् । (पठमी चतुर्वः पुंसि मार्गादीनां युग्मैः क्रमात्) ।

स्थियामिति—वर्षणं वृट् प्रकृष्टा वृद्धत्रेति प्रावृट् स्थियां स्यात् प्रावृपापि, वर्ष वर्षण-
मत्रास्तीति वर्षा स्थियां स्थीत्वे भूमिं वहुत्वे स्यात्तेन नित्यबहुवचनान्तो ह्येतः इति द्वे
आवणभाद्राभ्यामृतोः । अथेति शीर्यन्ते पाकेनौपधयोऽस्थामिति शरत्, (द) स्थिया
स्यात् शरदा चेत्येकमाश्रिवनकार्त्तिकाभ्यामृतोः । अमी हेमन्तादयः पट् ऋच्छ्रन्तीति
ऋतवः पुंसि पुंस्त्वे भवन्ति ते च मार्गदीनां मार्गशीर्यादिमासानां युग्मैः सुगलैः क्रमा-
दवगन्तव्या इति हेमन्तादीनां पषामेकम् ॥ १६ ॥ ३ ॥

पु. पु. पु. पु. न. स. स.

वर्ष या साल संवत्सरो वत्सरो बदो हायनो (इत्ती) शरत्समाः ॥ २० ॥

संवत्सर इति—संवसन्त्यूत्वोऽत्रेति संवत्सरः, वसन्त्यूत्वोऽत्रेति वत्सरः, आप्यत इति
अद्वः, भावाजहाति, जिहीते वा हायनः ‘अख्खी’ खीत्वे न स्यात्, शृणातीति शर-
त्क्षयां स्यात्, समन्ति विद्धुत्वं कुर्वन्ति सर्वमिति—संमान्ति सह वर्तन्ते ऋत्वोऽस्यामिति
समा: प्रायेणायं बहुवचनान्तः क्वचिदेकवचनान्तोपीति पट् सँवत्सरस्य ॥ २० ॥

प. प. प.

(मासेन स्या) दहोरात्रः पैत्रो(वर्षेण) दैवतः ।

प्रब्लेम का दिन ॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥

कल्प (दैवे युग्मसहस्रेद्व) ब्राह्मःकल्पौ तु (तौ नृणाम्) ॥२१॥

१ आदाय मागशीष्वच्च द्वौ द्वौ मासौ ऋतुर्मतः ।

मासेनेति—मासेन नृणां मासेन विद्युग्मामयं पैत्रः अहोरात्रः स्यात् । तत्र कृष्णपक्षो दिनम्, शुक्लपक्षो रात्रित्येकं पैत्रदिनस्य । वर्षेणेति, नृणां वर्षेण देवतानामयं दैवतोऽहोरात्रः, तत्रोत्तरायणं दिनं, दक्षिणायनं रात्रिरित्येकं दैवतदिनस्य । दैव इति-दैवे द्वे युगसहस्रे देवानां युगसहस्रद्येन ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मोऽहोरात्र इत्येकं ब्रह्मणो दिनस्य । ये दैवेयुगसहस्रे तौ नृणां मनुज्याणां कल्पयतः स्थिरं प्रलयं चेति कल्पादित्येकं कल्पस्य ॥ २१ ॥

न.

मन्वन्तर मन्वन्तरन्तु(दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः) ।

पु. पु. पु. पु. पु.

प्रलय संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त(इत्यपि) ॥ २२ ॥

मन्वन्तरमिति—दिव्यानां युगानां एकाविका सप्ततिः मनोरन्तरमवकाश इति मन्वन्तरमित्येकं मन्वन्तरस्य । संवर्त इति—संवर्तन्ते जगदत्रेति संवर्तः, प्रलीयतेऽत्रेति प्रलयः, कल्पन्ते क्षीयन्तेऽत्रेति कल्पः, क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्रेति क्षयः, कल्पस्यान्तोऽवधिरिति कल्पान्तोपीति पञ्च प्रलयस्य ॥ २२ ॥

पु. न. पु. न. न. न.

पाप (अस्त्री)पङ्कङ्गं पुमान्पाप्मा पापं किलिवषकल्मषपम् ।

न. न. न. न. न. न.

कलुषं वृजिनैनोघमंहो दुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

अस्त्रीति—पञ्चते दुःखमनेन—पञ्चयतीति वा पङ्कं अस्त्री स्यात्, आप्नोति व्याप्नोति लोकानिति पाप्मा पुमान्स्यात्, पान्त्यस्मादात्मानम्—पिवति भक्षयति कर्तारमिति वा पापम्, केलयति क्रीडयति विषयेन्द्रियति किलिवपम्, शुभं कर्म स्यति समाप्तं करोतीति कल्मषम्, कल्ययति वशीकरोतीति कलुषम्, वृज्यत इति वृजिनम्, यन्त्यधोऽनेन—एति गच्छति प्रायश्चिचत्तेनेति वा एनः, अङ्गन्ते गच्छति दानादिनेत्यघः, अमति—अंहतीति वा अंहः, दुष्टमितं गमनमनेनेति दुरितम्, दुष्टं कृतं करणमनेनेति दुष्कृतमिति द्रादश पापस्य ॥ २३ ॥

पु. न. न. न. पु.

पुण्य स्याद्भ्रमस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।

स. स. पु. पु. पु. पु. पु.

हर्ष मुत्प्रीतिः प्रभदो हर्षप्रभमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥

पु. पु. न. न.

स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि (च) ।

१ तथा चैकस्य मन्वन्तरस्य ३०८५७१४२८ वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२ घटिकाः, साग्राम्येकपञ्चाशनलानि भवन्तीति मुकुटाशयः ॥

स्यादिति—धरति विश्वमिति, वियते जनैरिति वा धर्मम् अस्त्रियां पुनर्पुंसकं स्यात्, पुनाति, पुणतीति पुणमहति तत्र साधुवेति पुणयम्, अतिशयेन प्रशस्यमिति श्रेयः, सुषुकृतमिति सुकृतम्, वर्षति फलमिति वृप्ति पञ्च धर्मस्य। मुदिति—मोदनं मुत, प्रयणं प्रीतिः, प्रमदनं प्रमदः, हर्षणं हर्षः, प्रमोदनं प्रमोदः, आमोदनमामोदः, संमदनं संमदः, आनन्दनमानन्दथुः, आनन्दनमानन्दः, शृणातीति शर्म, श्वति दुःखमिति शातम्, सातयतीति सातं वा सुखयतीति सुखमिति द्वादश सुखस्य हर्षस्य वा ॥ २४ । १ ॥

न.   न.   न.   न.   न.   न.

कल्याण श्वः श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥

न.   न.   न.   न.   पु.न.

भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेम (मस्त्रियाम्) ।

न.

शस्तं (चाथ त्रिषु द्रव्ये)पापं पुण्यं सुखादि (च) ॥२६॥

श्वःश्रेयसमिति—श्व आगामि श्रेयोऽत्रेति श्वःश्रेयसम्, श्वोवसीयमपि शेतेऽनेनेति शिवम्, भन्दतःइति भद्रं—भन्दं वा, कल्यं नीरुजत्वमाण्यति—कल्ये प्रातःकाले—इयते वा कल्याणम्, मङ्गलीति मङ्गलम्, शोभते—यु पूजितं भातीति वा, शुभम्, भवनशीलं भावुकम्, भवोभद्रात्रिरत्नास्तीति भविकम्, भवतीति भवत्यनेनेति वा भव्यम्, कुत्सितं शलते संवृणोतीति कुशलम्—कुपलं—कुपलम् वा क्षयत्यशुभमिति क्षेम—मस्त्रियां स्यात्, शश्यते स्मेति शस्तमिति द्वादश कल्याणमात्रस्य। अथेति पापं पुण्यं पापपुण्यशब्दो सुखादि च शस्तान्तं शब्दजातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु त्रिलिङ्गेषु वोध्यम् ॥ २५ । २६ ॥

स.   स.   पु.न.   पु.   पु.

अच्छाया मतलिङ्गिका मत्तचिंकिका प्रकारणमुद्धतललज्जौ ।
प्रशस्त मुभाग्य
शुभमाग्य

पु.

प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः (शुभावहो विधिः) ॥ २७ ॥

मतलिङ्गेति—मतं मतिमलतीति मतरिलका, मं शम्मु चर्चतीति मत्तचिंकिका, प्रकृष्टं कारणमवसरो रसो वास्य, प्रगतः कारणो धर्मोऽस्मादिति वा प्रकारणः, उद्धन्तीति उद्धः, लजतीति लजस्तद्वल्लज्जस्तलज्जः श्रमूनि प्रशस्तवाचकानि यथा प्रशस्तः पुरुषः=पुरुषमत्तलिङ्गिका, ब्राह्मणमत्तचिंकिका, गोप्रकारणम्, मनुष्योद्धः, कुमारीतललज्ज इत्यादयो ज्ञेयाः मतलिलकादीनां रुदिशब्दत्वात् प्रशस्तवचनैश्चेति कृष्णसर्पवाप्यश्वादिवदेते नित्यसमाप्ताः उद्धस्त्वसमस्तोपीति पञ्च प्रशस्तस्य। शुभावहः शुभप्रापकः विधिर्भाग्यं एत्यनेन सुखमित्ययः इत्येकं शुभमाग्यस्य ॥ २७ ॥

१ मतलिङ्गिकादयो नियतलिङ्गाः, अव्युत्पन्नाश्चेति प्रावृतः ॥

पु.न. पु.न. पु.न. पु.न. स. तु.
भाग्य दैवं दिष्टं भाग्येयं भाग्यं (स्त्री) नियतिर्विधिः ।
कारण पु. न. न. न.
आदिकारण हेतु (र्ना) कारणं वीजं (निदानं) त्वादिकारणम्॥२८॥

दैवमिति—देवादागतं दैवम्, दिश्यतेस्मेति दिष्टम्, साग एव साग्येयम्, भज्यत इति भाग्यम्, नियच्छ्रुति—नियम्यतेऽनयेति वा नियतिः स्त्री स्यान्, विश्वीर्येऽनेनेति विधिरिति पट् प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः । हिनोति व्याप्तोति कार्यमिति हेतुः ना पुंलिङ्गः स्यात्, कार्येऽनेनेति कारणम्, विशेषेण जायतेऽनेन, वीयते वीर्विदं संबृतं जायते जनयतीति, विशेषेण एः कामाद्विजा वा जायते, विशिष्टा ई लक्ष्मीजायतेऽस्मादिति, वजतीति वा वीजं वश्योरभेदादीजमपीति त्रीणि कारणस्य । नितरां दीयतेऽसाधारणतया जन्यतेऽनेनेति निदानम्, आदिमुख्यं कारणमित्यादिकारणमिति द्वे मुख्यकारणस्य ॥ २८ ॥

पु. पु. पु. न. स.
चेतन्यपुरुष क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः(स्त्रियाम्)।
प्रकृति स. न. न. न.
अवस्था गुण (विशेषःकालिको)वस्था(गुणाः)सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

क्षेत्रज्ञ इति—क्षीयत इति क्षेत्रं शरीरं तज्जानातीति क्षेत्रज्ञः, अतति सततं व्याप्तोतीत्यात्मा, पुरति—पूरयतीति वा पुरुषः पूरुष इति त्रीण्यात्मनः । प्रधर्त्ते सर्वमत्रेति—प्रधर्ते सर्वमात्मनि—प्रकृष्टं धानमनेन वा प्रधानम्, प्रकृष्टाङ्गतिः प्रकृष्टे वा प्रकृतिस्त्रियां स्यादिति द्वे सत्त्वादिगुणसाम्यावस्थायाः । कालेन निर्वृत्तः कालकृतो धर्मो यौवनादिर्विशेषः अवस्थीयते अवस्थानं वा अवस्थेत्येकमवस्थायाः । सीदन्ति गुणांदयोऽस्मिन्निति सतोभावो वा सत्त्वम्, रज्जयतीति रजः, ताम्यत्यनेनेति तमः अदन्तौपि गुणाः स्युरिति त्रयाणामध्येकैकम् ॥ २९ ॥

न. न. न. स. स. पु.
जन्म जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्धवः ।
पु. पु. पु. पु. पु.
जीवधारी प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्मुशरीरिणः ॥ ३० ॥

जनुरिति—जननं जनुः, जन्यते जननम्, जायते इति जन्म अदन्तो वा जननं जनिः, उत्पदनमुत्पत्तिः, उद्धवनमुद्धव इति पट् जननस्य । प्राणाः सन्त्यस्येति प्राणी, चेतति चेतयते वा चेतनः, जन्मोऽस्यास्तीति जन्मी, जायत इति जन्तुः, जायत इति जन्मः शरीरमस्यास्तीति शरीरी इति पट् प्राणिनः ॥ ३० ॥

जाति
व्यक्ति
मन

स.   न.   न.   स.   स.
जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।
 न.   न.   न.   न.   न.   न.
चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥
इति कालवर्गः ॥

जातिरिति—जायत इति जातिः, जायत इति जातम्, समानानां भावः सामान्यमिति त्रीणि घटत्वादिजातेः । व्यनक्ति व्यन्यतेऽनयेति वा व्यक्तिः, पृथगात्मा यस्य तस्य भावः पृथगात्मसेति द्वे घटादिव्यक्तेः स्वरूपस्य वा । चित्यते स्म चेतनं वा चित्तम्, चेतयत्यनेनेति चेतः, हियते विषयैः, हरत्याहर्गति विषयानिति वा हृदयम्, स्वन्यते स्मेति स्वान्तम्, हरतीति हृत्, द, मन्यतेऽनेन मनस्तदेव मानसम् तदभावे मनः अर्धचर्चां द्विरयमित्येके तदा ‘मनः’ इत्यपीति सम्प्र मनसः ॥ ३१ ॥

इति कालवर्गविवरणम् ॥

अथ धीवर्गो व्याख्यायते ॥

तुद्रिया   स.   स.   स.   स.   स.   स.
 बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेषुषी मतिः ।
 अकल   स.   स.   स.   स.   स.   स.
प्रेक्षोपलाडिधर्शिचत्संवित्प्रतिपञ्चतिचेतनाः ॥ १ ॥

बुद्धिरिति—बुध्यतेऽनया, बोधनं वा बुद्धिः, ईपणमीषा मनस ईपेति मनीषा, धृष्णु-वन्त्यनयेति विषणा, ध्यायत्यनया, ध्यानं वेति धीः, प्रज्ञायतेऽनया प्रज्ञानं वेति प्रज्ञा, शेषै शेषमांहस्तं मुष्णातीति शेषुषी, मन्यतेऽनया, मननं वेति मतिः, प्रकृष्टमीक्षणं प्रेक्षा, उपलभ्नमनुपलभ्यतेऽनयेति वा उपलडिः, चेतनं चित्, संवेदनं संवित्, प्रतिपदनं प्रतिपद्यतेऽनयेति वा प्रतिपत्, ज्ञपयत्यनयेति ज्ञमिः, चेतयति, चेतनमिति वा चेतना इति चतुर्दश बुद्धेः ॥ १ ॥

मेधा   स.   पु.
 संकल्प   पु.
 सुखेच्छा   पु.   पु.   स.   स.   स.
 विचार   चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चां संख्या विचारणा ॥ २ ॥

धीरिति—धारणावती धारणाशक्तियुक्ता धीः बुद्धिः मेधते संगच्छते सर्वमस्यामिति मेधा स्यादित्येकं धारणावद्बुद्धेः । मानसं कर्म इदमहं कुर्यामिति मनसः कर्मव्यापारः संकल्पनं संकल्पः स्यादित्येकं मनोव्यापारस्य । चित्तस्य मनसः आभोजनमाभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा चित्ताभोगः, करणं कारो मनसः कारो मनस्कार

१ हृदयस्य “पद्मसिति हृदादेशः प्रभृतिमहाख्यस्य प्रकारार्थत्वादिति ॥

इति द्वे मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य । चर्चनं चर्चा, संख्यानं संख्या, विचारणमिति प्रिचारणा इति त्रीणि विचारस्य ॥ २ ॥

	पु.	पु.	पु.	स.	पु.
तर्क	अध्याहारस्तर्कं ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ।				
संदेह	पु. पु. पु. पु.				
निश्चय	संदेहद्वापरौ चाथ (समौ) निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥				

अध्याहार इति—अध्याहरणमध्याहारः, तर्कणमपवोत्प्रेक्षणं तर्कः, ऊहनमूह इति त्रीणि तर्कस्य । विचिकित्सनं विचिकित्सा, संशयनं संशयः, संदेहनं संदेहः द्वौ परौ प्रकारौ यस्येति द्वापर इति चत्वारि विरुद्धानेककोष्ठवगाहिज्ञानस्य । अथेति निर्णयनं निर्णयः, निश्चयनं निश्चय इति समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे निश्चय-ज्ञानस्य ॥ ३ ॥

	स.	स.	पु.	न.
परिध्याज्ञान	मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।			
परदोह	पु. पु. स. स. पु.			
सिद्धान्त				
भ्रान्तिज्ञान	(समौ)सिद्धान्तराज्ञान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्ब्रमः ॥ ४ ॥			

मिथ्येति—‘मिथ्या’ इत्यपहवे तद्रिपयिणी दृष्टिरस्येति मिथ्यादृष्टिः, नास्ति परलोके मतिरस्येति नास्तिकस्तस्य भावो नास्तिकता इति द्वे परलोको नास्तीत्यादिवुद्धेः । व्यापादनं व्यापादः, द्रोहणं द्रोहस्तस्य चिन्तनं द्रोहचिन्तनमिति द्वे द्रोहचिन्तनस्य । असेवीदिति सिद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽत्रेति सिद्धान्तः, राध्यतिस्मेति राज्ञः राज्ञसिद्धोऽन्तो निश्चयोऽत्रेति राज्ञान्तः इति द्वे सिद्धान्तस्य । भ्रमणं भ्रान्तिः, मिथ्या चासौ मतिश्चेति मिथ्यामतिः, भ्रमणं भ्रम इति त्रीण्यतस्मिस्तज्ञानस्य ॥ ४ ॥

	स.	स.	न.	पु.	पु.	पु.
अङ्गीकार	संविदागृः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ।					
	पु. पु. पु. पु.					

अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

संविदिति—संवेदनं संवित्, आगमनमागूर्ध्ववत्—आगच्छ्रतीत्यागूर्ध्वपूर्वम्—आगु-रणमागूर्ध्वत्, प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञानम्, नियमनमिति नियमः, आश्रवणमाश्रवः, संश्रवणं संश्रवः, अङ्गीकरणमित्यङ्गीकारः, अभ्युपगमनमित्यभ्युपगमः, प्रतिश्रवणं प्रतिश्रवः, समाधानं समाधिरिति दशाङ्गीकारस्य ॥ ५ ॥

१ कृन्तति कृत्यते वा अच—वज्रो पृथोदरादिवादर्षेविपर्ययः ॥

२ स्थाणौ पुरुषोयमितज्ञानं भ्रान्तिः, स्थाणुर्वा पुरुषो वायमित्येककोटिकं ज्ञानं संशयः, स्थाणौ स्थाणौ रिति ज्ञानं निश्चयोऽवगत्यः ॥

ज्ञान
विज्ञान

(मोक्षे धी) ज्ञान (मन्यत्र) विज्ञानं (शिल्पशास्त्रयोः) ।

मात्रा

मुकिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

अज्ञात

मोक्षोपवर्गेथाज्ञानसनिद्याहंसतिः (स्त्रियाम्)।

मोक्ष इति—मोक्षविषयिणी मोक्षफलिका वा या धीः बुद्धिः सा ज्ञानमुच्यत इत्येकं
शोक्षोपयोगिबुद्धेः । अन्यत्रेति—अन्यफलिका शिल्पशास्त्रयोर्याधीः सा विज्ञानं कथ्यत
इत्येकं शिल्पादिविषयकबुद्धेः । मुक्तिरिति—मोचनं मुक्तिः, वन्धविरहात्केवलस्य भावः कैव-
ल्यम्, निर्वात्यत्र, निरवार्याति वा निर्वाणम्, अतिशयने प्रशस्यं श्रेयः, नितरां श्रेयो
निःश्रेयसम्, अविद्यमानं सृतं मरणमवेत्यमृतम्, मोक्षाग्रमवसानमिति प्रोक्षः, अपवर्ज-
नमपवर्गः इत्यत्रौ मोक्षस्य । अथेति—ज्ञानविरुद्धमज्ञानम्, विद्याविरुद्धा अविद्या, अहं-
प्रवाना मतिरहंमतिस्त्रियां स्यादिति त्रीण्यविद्यायाः ॥ ६ ॥ ५ ॥

ନ.   ପୁ.   ପୁ.   ପୁ.   ପୁ.

विषय रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विवया (अमी) ॥७॥

पु. पु. न. न. न.

इन्द्रिय गोचरा इन्द्रियार्थार्थच हृषीकं विषयीनिद्रियम् ।

रूपमिति—रोपयति विमोहयति, रूप्यते स्तूयते वा रूपम्, शाप्यते आकुशयत इति
शब्दः, गन्धयतीति गन्धः, रस्यत इति रसः, स्मृश्यते इति स्पर्शः अभी विसिन्वन्ति
निग्रन्तनीन्द्रियाणि विषयाः, गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येविति गोचराः इन्द्रियैरर्थ्यन्त
इति इन्द्रियार्थाः इति पञ्चानां प्रत्येकं त्रीणि। हृष्ट्यनेनेति हृषीकम्, विषयोऽस्या-
र्तीति विषयि, इन्द्रस्यात्मनोलिङ्गमितीन्द्रियमिति त्रीणीन्द्रियाशाम् ॥ ७ ॥ ३ ॥

न. न.

कर्मेन्द्रियं (तु पायवादि) मनोनेत्रादि (धीन्द्रियम्)॥८॥

तुव्ररस्तु कषायो(ञ्ची) मधुरो लवणः कटुः ।

पु. पु.

तीव्रा आदि तिक्ळोऽम्बलश्च रसाः पुंसि (तद्रूत्सु षडभी त्रिषु) ॥ ६ ॥

कर्मनिद्रयमिति-पाययति शोपयतीति प्रायुः स एवा दिर्यस्य तत् प्रायवादि कर्मसाधक-
मिन्द्रियं कर्मनिद्रयमुच्यते इत्येकं शुद्धादीनिद्रयस्य । मनोनेत्रादि धीसाधनमिद्रियं कथयत
इत्येकं ज्ञानेनिद्रयस्य । तु वर इति तवीति हिनस्ति गोगानिति तु वरः, तूरोपि, कपति
कण्ठमिति कषायः अख्ति स्यादिति द्वे कपायरसस्य । मधु मायुर्यमस्यास्तीति मधुर
इत्येकं मधुररसस्य । लुनाति जाड्यमिति लवण इत्येकं लवणरसस्य । कटत्याकृशोपि

तीक्षणतया मुखभिति कदुः, कद्वी, कदुकेत्येकं कदुरसस्य । तेजयतिस्मेति तिक्तः इत्येकं तिक्तरसस्य । अस्त्यते शब्दते भोक्तृभिग्निस्त्वलः, अमति रुजत्यहन्तिमिति वा अम्लः अम्लीति इत्येकमन्त्वरसस्य । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते इति रसाः तुवरादयः पद्रसशब्दवाच्यास्तत्र तूवरस्तु कपायोद्वीत्युक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिश्चयमाह—पुंसीति गुणमात्रे वर्तमानाः प्रधुरादयः पञ्च पुंसि भवन्ति अमी पद् तद्रस्तु गुणवत्सु त्रिषु त्रिलिङ्गाणां स्युरिति पद्रसनाम् ॥ ८ ॥ ६ ॥

पु.

एग्न्य या (विमर्दोत्थे) परिमिलो (गन्धे जनमनोहरे) ।

अतरु खुरात् पु.

आमोदः(सोतिनिर्हारी)(वाच्यलिङ्गत्वमागुणात्)॥१०॥

विमर्दोत्थ इति—सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिके घर्षणसमुद्रवे चन्दने च जनानां मनोहरे गन्धे परितो मलते धारयति जनमनांसि मल्यते वेति परिमिलः स्यादित्येकं परिमलस्य । सः परिमिलः अतिनिर्हारी अत्यन्तमनोहरश्चेत् आसमन्तान्मोदयति इत्यामोदः स्यादित्येकमामोदस्य । वाच्येति आगुणात् “गुणे शुक्रादयः पुंसि” इत्यतः प्राक् अतः परं वाच्यनिलिङ्गत्वमधिक्रियते ॥ १० ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

बड़ी दूर जाने समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्वाणतर्पणः ।

वाला सुगन्ध पु.   पु.   पु.   पु.

बड़ा सुगन्ध पान की गन्ध इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

समाकर्षीति—समाकर्पस्यवश्यं मनः, समाकर्षणशीलो वेति समाकर्षी, निर्हरति मनोवशयमिति, निर्हरणशीलो वेति निर्हारीति द्वे दूरगामिगन्धस्य—सुमूरु रभन्तेऽत्रेति सुरभिः, ब्राह्मणं तर्पयतीति ब्राणतर्पणः, इष्टगन्धोऽस्येति इष्टगन्धः, सुपुगन्धोऽस्येति सुगन्धिति चत्वारीष्टगन्धस्य । अमोदयतीत्यामोदी, मुखं वासयतीति मुखवासनः स्यादिति द्वे मुखवासनगुटिकादेः ॥ ११ ॥

पु.   पु.   न.   न.

इग्न्य विनापके पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्त्रं (स्या)दामगन्धिं (यत्) ।
मांस का गन्ध

पूतीति—पूयते इति पूतिः दुष्टो गन्धोऽस्येति पूतिगन्धिः, दुष्टो गन्धोऽस्येति दुर्गन्ध इति द्वे दुर्गन्धस्य । विस्त्रिति विस्त्रंते वेति विस्त्रम्, आमोदपको मलस्तस्येव गन्धोऽस्येति आमगन्धिं यत् आमगन्धिं तद्विस्त्रं स्यादिति द्वे अपकमांसादिगन्धस्य ॥

पु.   पु.   पु. १ पु.   पु.   पु.

सकेद या शुक्रशुश्रुचिश्वेतविशदश्येतपारण्डराः ॥ १२ ॥

उजला पु.   पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

अवदातः सितो गौरोवलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

१ “ श्वेतसु समपातीतौ रक्तेतरजपहचिः । वलक्षसु सितः शावः कदलीकुसुपोपमः ॥ अर्जुनस्तु सितः कृष्ण लेत्वाऽकुमुदच्छविः । पारदुर्गु पीतभागार्धः केतकी धृतिसत्रिभः ” (इति शब्दार्थवः) ॥

शुक्रेति—शोकति मनोऽस्मिन्निति शुक्लः, शोभते इति शुभः, शोचतीति शुचिः, श्वेतनं श्वैतः, विशीयत इति विशदः, श्यायत इति श्येतः, पण्डते मनोऽस्मिन्निति पाण्डरः, अवदायते स्मेति अवदातः, सिनोति मन इति सितः, गुरते उग्रुङ्के मनोऽस्मिन्निति गौरः, अवलक्ष्यते, वलतीति वल्—अक्षन्त्यस्मादित्यक्षः वल्चासावक्षश्चेति वलं क्षायतीति वा वलक्षः, धावति मनोऽत्रेति, धवनं धवस्तं लातीति वा धवलः, अर्जयत इत्यर्जुन इति त्रयोदश शुक्लवर्णस्य ॥ १२ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु.

कुबु उजला हरिणः पाण्डुरः पाण्डु (रीषत्पाण्डुस्तु) धूसरः ॥ १३ ॥

पीलावकुबु पु. पु. पु. पु. पु. पु.

उजला काला कृषणे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।

हरिण इति—हरति मनो हरिणः, पाण्डुरस्यास्तीति पाण्डुरः पण्डयते ज्ञायत इति पाण्डुरिति त्रीणि पीतसंबलितशुक्लस्य । ईषत्पाण्डुस्तु धुनोति चेत इति, धूसनं धूसस्तं रातीति वा धूसर इत्येकमीपत्पाण्डुरस्य । कर्पति मन इति कृषणस्तस्मिन्, नीलतीति नीजः, सितविरुद्धोऽसितः, श्यायते मनोऽस्मिन्निति श्यामः, कल्यत इति कालः श्यामोऽस्यास्तीति श्यामलः, मचति मिश्रीभवति वर्णान्तरेणोति मेचक इति सप्त कृषणवर्णस्य ॥ १३ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

पीतोगौरोहरिद्राभः पालाशोहरितोहरित् ॥ १४ ॥

इरा पु. पु. पु. पु. पु.

लाल लालकमलसमरोहितोलोहितोरकः शोणः कोकनदच्छविः ।

पीत इति—पीयते, पिवति वा वर्णान्तरमिति पीतः, गुरति मनो यस्मिन्निति गौरः हरिद्रा इव आभा यस्येति हरिद्राभ इति त्रीणि पीतवर्णस्य । पलाशस्य पत्रस्यायमिति पलमशनातीति पलाशः स एव पालाशः, हरतीति हरितः, हरतीति हरित् इति त्रीणि हरितवर्णस्य । रोहितीति रोहितः, लोहितो वा रजतिसम, रच्यते स्मेति वा रक्त इति त्रीणि रक्तवर्णस्य । शोणयतीति शोणः, कोकनदं रक्तोपलमिव छविर्यस्येति कोकनदच्छविरिति द्वे शोणवर्णस्य ॥ १४ । ३ ॥

पु.

पु.

थोड़ालाल (अद्यक्षराग) स्त्वरुणः (श्वेतरक्षस्तु) पाटलः ॥ १५ ॥
उजला लाल पु. पु. पु. पु.

वानरसमरीला पु. पु. पु. पु.

धूमिल श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृषणलोहिते ।

अव्यक्तेति—अव्यक्तो रागो यस्येत्यव्यक्तरागः, ऋच्छतीत्यरुण इति द्वे ईपद्रक्तवर्णस्य । इदेतमिश्रो रक्तः श्वेतरक्तः, पाटल इति द्वे श्वेतरक्तवर्णस्य ।

श्यायत इति श्यावः, कपिर्वर्णविशेषोऽस्यास्तीति, कपिर्मकटस्तद्वद्गणोऽस्त्यस्येति वा कपिशः स्यादिति द्वे कृष्णपीतस्य। धूमं रातीति धूमः, धूमं लातीति धूमलः उभौ कृष्णमिश्रो लोहितः कृष्णलोहितस्तस्मिन्स्यातामिति त्रीणि कृष्णलोहितस्य ॥ १५ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

पीला कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कदुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

पु.न. पु. पु. पु. पु. पु.

चित्रविचित्र चित्रं किर्मीरकल्मापशब्दैताश्च कर्वुरे ।

“गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति” ॥ १७ ॥
इति धीर्वर्गः ॥

कडार इति—गडति, कडनं कडस्तमृच्छतीति वा कडारः, कवते, कपि वर्णं लातीति वा कपिलः, पिञ्जयतीति पिङ्गः, पिंशतीति पिशङ्गः, कन्दतीति कदुः, पिङ्गलातीति पिङ्गल इति पट् कपिलस्य। चीयते, चित्रं त्रायते वेति चित्रम्, कीर्घ्यते इति किर्मीरः, कलयतीति कल्—मापयत्यभिभवति वर्णानिति मापः—कल् चासौ मापश्चेति कलमापः, शपत्याक्रोशति वर्णानिति शब्दः, एति वर्णानिति एतः, कर्वति वर्णानिति कर्वुरः—कर्वुरम्—कर्वुरा चेति पट् नानावर्णस्य। शुक्लादयः शब्दाः गुणे गुणमात्रे पुंसि भवन्ति । गुणिलिङ्गास्तु तद्वति गुणवति विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यस्तिङ्गं प्रतिपिपादयिपितं तत्त्विङ्गा इति यथा “शुक्लं वस्त्रम्—शुक्लः पटः—शुक्ला शाटी” त्यादयो हेत्याः ॥ १६ । १७ ॥

इति धीर्वर्गविवरणम् ॥

अथ शब्दादिवर्गो व्याख्यायते ॥

स. स. स. स. स. स. स.

सरस्वती ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाङ्गवाणी सरस्वती ।

पु. स. न. न. न. न.

मोलना व्याहार उक्तिर्लिपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

ब्राह्मीति—ब्रह्मण् इयं ब्राह्मी, भरतस्येयं भारती, भाष्यत इति भाषा, गृणन्त्येतामिति गीः भागुरिमते गिरापि, उच्यते, वचनं वेति वाक्, वरयत इति वाणिः वाणी वा वण्णति वेदमुच्चारयतीति वण्णो ब्रह्मा तस्येयं वाणीति वा, सरोऽस्त्यस्या इति सरस्वती, सरतीति सरो ज्ञानमस्त्यस्येति सरस्वान्ब्रह्मा तस्येयं शक्तिरिति वेति सप्तवचनाधिष्ठात्रिदेवतायाः । व्याहरणं व्याहारः, वचनमित्युक्तिः, लपनमिति लपितम्, भाषणमिति भाषितम्, उच्यत इति वचनम्, वक्तीति वच इति पट् भाषणस्य। केचित्तु ब्राह्म्याद्यास्त्रयोदश वचनपर्याया इति त्रुवन्ति ॥ १ ॥

१ चित्रं किर्मीर इति समासमकृत्वा पृथग्रप्ते दर्शनं “गुणे शुक्लादयः पुंसि” इत्यस्य वाधनार्थम् ॥

अपशब्द पु. पु. पु. पु. अपसंशोपशब्दःस्या (च्छास्त्रे) शब्द (स्तु) वाचकः ।

अपभ्रंश इति-संस्कृतादपभ्रश्यतीति अपभ्रंशः, अपभ्रष्टः शब्दोऽपशब्दः इति द्वे व्याकरणानिष्पन्नस्य गावी—गोता—गोणीत्यादेः—शाखे व्याकरणादौ यो बाचकः साधुः स शब्दः स एव निरुपदेन शब्दशब्देन व्यवहित्यत इत्येकं शब्दस्य ॥

वाक्य (तिङ्गमुदन्तचयो) वाक्यं क्रिया(वा)कारकान्विता ॥२॥

तिङ्गिति-तिङ्गव सुप्रच तिङ्गमुपौ तावन्ते येषान्ते दिङ्गमुवन्तास्तेयां चयः “ सुप्रच
तिङ्गच सुतिङ्ग सुविवशिष्टं तिङ्ग सुरिङ्ग तथोरेकशेषेऽन्तश्शब्देन समासस्तेन सुवन्तचय-
तिङ्गन्तचय-सुतिङ्गन्तचयानां व्रथाशामवि लाभः तत्र सुवन्तचयः-चैत्रेण शयितव्यम् ;
तिङ्गन्तचयः-‘पचति, भवति’ सुतिङ्गन्तचयः “ चैत्रः पचतीत्यादि” वाक्यम् । कारका-
न्विता कारकविशिष्टा क्रिया वेति वाक्यम् । यथा यज्ञदत्तः घटमानय, गां पालय घासादि-
नेत्यादिकारकविशिष्टक्रिया वोधकं शब्दं जातं वाक्यमिति विशेषमित्येकं वाक्यस्य ॥२॥

स. पु. पु. स. पु.

वेद धर्म श्रुतिः (स्त्री) वेदान्मनाय स्त्रीधर्मस्तु (तद्विधिः)।

श्रुतिरिति-श्रूपते, श्रूपते धर्मोऽनयेति वा श्रुतिः स्त्री स्यात्, विदन्ति धर्ममनेनेति वेदः, आम्नायते अभ्यस्यते-आमनन्ति धर्माधर्माविति वा आम्नायः, त्रयोऽवयवा यस्या इति त्रयीति चत्वारि वेदस्य। तद्विधिः तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिरेतेन वेदविहितत्वं धर्मतत्वम्, वेदश्च धर्मे प्रमाणामित्युक्तम्-धर्मति लोकानिति, प्रियते जनैरिति वा धर्मः हत्येकं वेदविहितकर्मणः ॥

स. न. न. स.

वेदभेद श्रियासृक्सामयज्ज्ञयी (इतिवेदात्म्य)श्रियी ॥ ३ ॥

स्त्रियामिति—ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनयेति ऋक् स्त्रियां स्यात्। सति पापमिति साम, इत्यतेऽनेनेति यजुरिति वेदानां प्रत्येकमेकैकम्। इति एते त्रयो वेदाः त्रयोऽवयवा यस्याः सा त्रयीत्येकं वेदत्रयसंवातस्य ॥ ३ ॥

१ प्रयुज्यमानभप्रयुज्यमानं वाख्यात् प्रयुज्यमनिरप्रयुज्यमनैर्वा कर्त्रदिभिर्विशेषणेः सहितं वाक्य-
मुच्यते यथा ‘धर्मो वौ रक्षतु’ अप्रयुज्यमानवाख्यातं यथा ‘शीलन्ते स्वम्’ अत्र सर्वपदेषु चास्ति वाक्यश-
क्तिरित्युक्तादस्तीति गम्यते अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा—‘प्रविश’ अत्र गृहिमिति गम्यते । अन्यौरथात्प्रकरणा-
द्वाचाख्यातादेवगमादप्रयोगः आख्यातमित्यत्रचैकत्वस्य विविक्षितत्वात् ‘ओदनं पञ्च तव भविष्यती’ त्यादौ
वाक्यमेदः । एकतिङ्गवाक्यमिति भाष्यकारः । आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति वात्तिकारारचेति ॥

१ न. पु. पु.
वेदाङ्ग, वेदारम्भ, (शिक्षेत्यादि श्रुते) रङ्गमोङ्गारप्रणावौ (समौ) ।
महाभारत आदि, पु. न. पु.

स्वर इतिहासः पुरावृत्त (मुदात्ताद्यास्त्रयः) स्वराः ॥ ४ ॥

शिक्षेत्यादि—शिक्ष्यते स्थानादिकमनयेति शिक्षा इत्यादि श्रुतेऽदरय अङ्गयते ज्ञायतेऽनेनत्यङ्गमुच्यते इत्येकं वेदाङ्गस्य । अवतीत्योम् वपट्कार इति लिङ्गात्समुदायादपि कारप्रत्ययः ओङ्कारः, प्रणायते स्त्रूयते तदास्तेऽस्मिन्निति इतिहासः, पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तयतीति पुरावृत्तमिति द्वे पूर्वाचरितप्रतिपादकभारतादिग्रन्थस्य । उदात्तेति—उदात्ताद्यास्त्रयः स्वरन्ति शब्दायन्ते इति स्वरा उच्यन्त इत्येकमुदात्तादि स्वराणाम् ॥ ४ ॥

न्याय	स.	स.	स.	न.	न.
कहानी	स.			न.	
पुराण	आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं		पञ्चलक्षणम्		॥ ५ ॥

आन्वीक्षिकीति—अनुश्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणमन्वीक्षा सा प्रयोजनमस्या इति आन्वीक्षिकी, दस्यतेऽनेनेति दगडो, नीयते वोध्यतेऽनयेति, दगडं नयति दगडवान्प्रतिप्रापयतीति वा दगडनीतिः एतौ द्वौ क्रमात्तर्कविद्यार्थशास्त्र्योर्बतेंते । आन्वीक्षिकी तर्कविद्यायां न्यायरूपायामिति, दगडनीतिः अर्थस्य भूम्यादेः प्राप्तकं शास्त्रमर्थशास्त्रन्तस्मिन्निति अर्थशास्त्रे चेत्येकैकम् । आचष्टे इति आख्यायिका, उपलब्धो ज्ञातोऽर्थे यस्या इत्युपलब्धार्थेति द्वे ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः । पुराभवमिति—पुरापि नवमिति—पुराश्रतीतागतावर्थांगतीति वा पुराणम्, पञ्चलक्षणान्यस्येति पञ्चलक्षणमिति द्वे व्यासादिप्रणीतमस्यपुराणादेः ॥ ५ ॥

स. स. स. ४
कथा, पहेली “प्रवन्धकल्पना” कथा प्रवलिहका प्रहेलिका ।

स.	स.	स.	पु.
स्मृति, संग्रह	स्मृतिस्तु धर्मसंहिता	समाहृतिस्तु संग्रहः	॥ ६ ॥

प्रवन्धेति—प्रवन्धस्य कल्पना रचनेति प्रवन्धकल्पना, कथनमिति कथेति द्वे काद-

१ शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं व्योतिषांगतिः । छन्दोविचित्तिरित्येतैः षड्ङ्गो वेद उच्यते ॥

२ “मद्रयं भद्रयं चैव ब्रतयं वा चतुष्यम् । अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि पृथक् पृथक्”(इति देवीभागवते)

३ सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशयात्तु चरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

४ पानीयं पातुमिच्छामि त्वतःकमललोचने । यदि दास्यसि नेच्छामि नो दास्यसि पिवाम्यहम् ॥

स्वर्यादिकथायाः। प्रवस्तुते आच्छादयतीति प्रवलिहका, प्रहेलयति अभिप्रायं सूचय-
तीति प्रहेलिनिः ॥ “ज्यक्तिकृत्यकमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र वाद्यार्थसंबन्धः
कथयते सा प्रहेलिका” इति द्वे दुर्विज्ञानार्थप्रश्नस्य । वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वा-
त्सृतिः, समर्थतेऽनेति वा स्मृतिः, धर्मघोधार्थं रचिता संहिता धर्मसंहितेति द्वे मन्वादि-
सृतेः । समाहरणं समाहृतिः, संग्रहणं संप्रहः “विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभा-
ष्ययोः । निवन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुत्वा” इति द्वे संग्रहप्रन्थस्य ॥ ६ ॥

स.   स.   स.   स.

समस्या पूरा समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

करना, गौणा   स.   स.   पु.   पु.

वृत्तात्, वार्ताप्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्यः ॥ ७ ॥

स.   स.   न.   न.   न.१

नाम आख्याहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

समस्येति—समसनमिति, समं कृत्स्नं तदिपयिणीच्छा वेति समस्या, समासोऽर्थो
यस्या इति समासार्था पूरणसाकाङ्गा कविशक्तिपरीक्षार्थमपूर्णतयैव पञ्चमाना यथा
“शतचन्द्रं नभस्तलम्” इति तत्र “दामोदरकणघातविहलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूर-
मल्लेन” इत्यादिना सा पूर्यत इति द्वे समस्यायाः । कोपिवादः किंपूर्वद्विदेभवे भवि
अन्तादेशे डीपि च किंवदन्ती, जनेभ्यः श्रूयते इति जनश्रुतिरिति द्वे लोकापवादस्यावृत्तिलो-
कवृत्तं तदस्यस्यामिति वार्ता, प्रवर्तते व्याप्तोतीति प्रवृत्तिः, वृत्तोऽनुवर्ततेनीयो गवेषणीयो-
ऽन्तः समानिर्दस्येति वृत्तान्तः, उद्रोऽन्तो यस्येति उदन्तः साधुवार्तयोःस्यादिति चत्वारि
वृत्तान्तस्य । अथति—आह्वयन्त्याह्वासैर्यायितेप्राप्यते—आह्वानमाहूस्तस्या अय इति वा आ-
ह्यः, आख्यानमित्याख्या, आह्वानमित्याह्वा, अभिधीयत इत्यभिधानम्—म्नायत इति
नाम तदेव नामधेयम् नम्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽनेनेति नाम इति पट् नाम्नः ॥ ७ । १ ॥

पुकारना   स.   स.   न.   स.

हूतिराकारणाह्वानं संहूतिं (वृहुभिःकृता) ॥ ८ ॥

गङ्गगप्त   पु.   २ पु.   पु.   न.

भगदा   पु.   ३ पु.   पु.

विवादोव्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

उदाहरण   पु.   ३ पु.   न.   पु.

उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः (पुमान्) ॥ ९ ॥

हूतिरिति—ह्वानं हूतिः, आकारणमित्याकारणा, आहूयते इत्याह्वानमिति त्रीणया-
ह्वानस्य । वृहुभिः कृता हूतिः संहानमिति संहूतिरित्येकं संहूतेः । विवदनमिति, विरुद्धो वाद
इति वा विवादः, व्यवहरणं व्यवहारः स्यादिति द्वे ऋणादिन्यायस्य । उपन्यसनमुप-

१ उणायनं कृदन्तं च तदितं च समासनम् । शब्दातुकरणं चैव नाम पञ्चविधं रम्तम् ॥

२ “विनार्थेऽवसंदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्वयवहार इति स्मृतः” (इति कात्यायनः) ॥

३ चिन्तां प्रकृतसिद्धवर्धीमुपोद्घातं प्रचक्षत इति ॥

न्यासः, वाचो मुखमिव वाढ्मुखमिति द्वे वचनोपक्रमस्य । उपसमीपे उद्घननं ज्ञापनमित्युपोद्घातः, उदाहरणमित्युदाहार इति द्वे वक्ष्यमाणयोग्यार्थवर्णनस्य । शब्द्यते शपनम्, शपनं शपथः पुमान्स्यादिति द्वे सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य ॥ ६ ॥

पृष्ठना सवाल पु. पु. स. न. न.
 प्रत्युतर जवाव प्रश्नोनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे (समे) ।
 सांच को पु. न. न.
 झूठ करना झूठ देख भित्याभियोगोऽभ्याख्यानमथमिथ्याभिशंसनम्॥१०॥
 लगाना पु. पु.
 प्रतिसे उपजा शब्द अभिशापः प्रणादस्तु (शब्दस्यादनुरागजः) ।

प्रश्न इति-प्रच्छनं प्रश्नः “प्रश्ने चासन्नकाले” इति लिङ्गान्न संप्रसारणम्, अनुयो-जनमनुयोगः, प्रच्छनं पृच्छेति त्रीणि प्रश्नस्य । प्रतिवचनं प्रतिवाक्यम्, उत्तरणमुत्त-रम्-उभे समे समानार्थं समानलिङ्गके चेति द्वे प्रतिवाक्यस्य । मिथ्याचासावभियोगश्चेति भित्याभियोगः, अभ्याख्यायत इत्यभ्याख्यानमिति द्वे ‘शतंमेधार्यसीत्यादिमिथ्याविवादस्य । अथेति मिथ्या च अभिशंसनं चेति मिथ्याभिशंसनम्’ अभिशपनमभिशापः इति द्वे मिथ्यागोपस्य सुरापानादिविषयस्य । अनुरागजः शब्दः प्रणादनमिति प्रणादः स्यादित्येकं प्रतिविशेषपञ्चनितमुखकरणादिशब्दस्य ॥ १० । ६ ॥

न. स. स. पु. न. स. स.
 यश स्तुति यशःकीर्तिःसमज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥
 स्तुति द्विस्त्रुक् ऊचै घोषना आम्रेडितं(द्विस्त्रिस्त्रुक्) मुच्चैर्वृष्टं तु घोषणा ।
 द्विस्त्रुक् ऊचै घोषना शोकादि से स.
 वोलना काकुः “स्त्रियांविकारोयःशोकभीत्यादिभिर्धर्वनेः” ॥ १२ ॥

यश इति-अश्नुते व्याप्तोतीति यशः, कीर्त्यत इति कीर्तिः, समैः सर्वैर्ज्ञायत इति समज्ञा, समज्ञानं समाज्ञा वा समजन्त्यस्यामिति समज्ञा समाज्या वेति त्रीणि कीर्तिः । स्तूयतेऽनेति स्तवः, स्तूयतेऽनेति स्तोत्रम्, स्तूयतेऽनयति स्तुतिः, न्यूयतेऽनया नवनं वेति नुतिरिति चत्वारि स्तुतेः । द्विस्त्रिस्त्रुक् द्वित्रिवारोक्तं आम्रेडयते आधिक्येनोच्यतेस्मेति आम्रेडितं स्यादित्येकं द्वित्रिवारोक्तस्य । उच्चैर्वृष्टयते स्मेति उच्चैर्वृष्टम्, घोषणमिति घोषणे-ति द्वे उच्चैः शब्दनस्य । शोकभीत्यादिभिर्धर्वनेः यः विकारः सः कक्षयत इति काकुः स्त्रियां स्यादित्येकं शोकादिशब्दविकारस्य ॥ ११ । १२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
 निन्दा या अवर्णक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।
 पु. स. स. स. न.
 ऊर्ध्व करना उपकोशो जुगुप्ता च कुत्सा निन्दा च गर्हणा ॥ १३ ॥

अवर्णेति—वर्ग्यते इति वर्णः प्ररंसा तद्रिरुद्धोऽवर्णः, आश्चेषणमाक्षेपः, निर्वादनं निर्वादः, परिवादनं परीवादः, अपवादनमपवादः अववादो वा, वदिति साहश्ये-उभयय्, उपक्रोशनमुपक्रोशः, जुगुसनं जुगुप्सा, कुत्सनं कुत्सा, निन्दनं निन्दा, गर्व्यते गर्वणमिति दश निन्दायाः ॥ १३ ॥

न.   पु.   न.   स.

कठौर,
डराना,   पारुष्यमतिवादःस्याद्भृत्सनं त्वपकारगीः ।

न.

विकाना यः सनिन्दउपालम्भ(स्तत्रस्यात्)परिभाषणम् ॥१४ ॥

पारुष्यमिति—परुषो निवृत्रभाषी तस्य भावः पारुष्यम्, अतिक्रम्योक्तिः, अतिवदनं वेति अतिवादः स्यादिति द्वे अप्रियवाक्यस्य । भर्त्स्यते तज्यते इति भर्त्सनम्, अरकारार्था गीरित्यपकारगीरिति द्वे ‘चौरोसि घातयिष्यामि त्वाम्’ इत्याद्यपकारार्थ-वाक्यस्य । यः सनिन्दः निन्दया समेतः उपालम्भनमुपालम्भस्तत्र परितो भाष्यते इति परिभाषणं त्वात्—उपालम्भो देवा गुणाविष्करणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च आद्यो यथा “महाकुञ्जीन ! तव किमुचितमिदम्” द्वितीयस्तु “बन्धकीसुत ! तवोचितमेवेदम्” इति तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणमित्येकं परिभाषणस्य ॥ १४ ॥

स.न.

निन्दाकरना तत्र त्वाक्षारणा यः स्या “दाक्रोशो मैथुनं प्रति” ।
प्रिय बोलना

न.   पु.   पु.

वकना स्यादाभाषणमालापः प्रलापो (अनर्थकं वचः) ॥ १५ ॥

तत्रेति—मैथुनं प्रति यः आक्रोशः स्यात् तत्र तु आक्षारणमिति आक्षारणा, आक्षार्यत इति आक्षारणमपीत्येकं परस्त्रीनिमित्तं पुंसः परपुरुषनिमित्तं स्थियाश्चाक्रोशनस्य । आभाष्यत इत्याभाषणम्, आलपनमालापः स्यादिति द्वे संभाषणस्य । अनर्थकमर्थशून्यं वचः प्रलपनं प्रलापः स्यादित्येकं प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्य ॥ १५ ॥

बार२ कहना   पु.   स.   पु.   न.

रोना   अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ।

उल्टा कहना   पु.   स.   पु.

परस्पर   कहना   विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो (भाषणं मिथः) ॥ १६ ॥

अनुलाप इति—अनुलपनमनुलापः, मुहुः पुनः पुनर्भाषणमिति मुहुर्भाषा इति द्वे वारं वारं भाषणस्य । विलपनं विलापः, परिदेव्यते इति परिदेवनम्, परिदेवनमितिवा परिदेवनापीति द्वे अनुशोचनवचनस्य । विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः, विरोधस्य उक्तिर्विरोधोक्तिरिति द्वे अन्योन्यविरुद्धवचनस्य । मिथोऽन्योन्यं प्रतिभाषणं संलपनं संलापः स्यादित्येकं मिथोभाषणस्य ॥ १६ ॥

पु. न. पु. पु.

सुन्दर कहना सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निहृवः ।
छिपाना स. न.

दूतका कहना संदेशवाग्वाचिकं स्या “द्वाग्भेदास्तु त्रिषूक्तरे” ॥ १७ ॥

सुप्रलाप इति—सुषु प्रकृष्टं लपनं सुप्रलापः, सुषु उच्यते सुवचनमितिद्वे शोभनवचनस्य । अपलपनमपलापः, निहृवनं निहृव इति द्वे धार्यमाणेन धारयामीत्याद्युक्तेः । संदिश्यते संदेशोऽर्थस्तस्य वाक्, संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते सा वाचिकमिति द्वे संदेशवचनस्य । उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदा रुशत्यादयः सम्यगन्तास्तु त्रिपु त्रिलिङ्गेषु भवन्तीति ॥ १७ ॥

पु.स.

स.

बुरी वाणी रुशतीवाग “कल्याणी” स्यात्कल्या “तु शुभात्मिका” ।
भलीं वाणी

मधुर कहना न. न. न.

ठीक कहना “अत्यर्थमधुरं” सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

रुशतीति—अकल्याणी कल्याणविरुद्धा वाक् रुशती—उशती—उषती वा स्यात् यथा उशती—उषती—रुशती वाणी, उशन्—उषन्—रुशन् शब्दः, उशत्—उषत्—रुश—हृचनमित्यादयखिलिङ्गाः स्युरित्येकं कल्याणविहीनवाणयाः । शुभात्मिका तु वाक् कलासु साधुः कल्या काले साधुः काल्या वेत्येकं शुभवाणयाः । अत्यर्थमधुरं वचनं सान्त्वयतीति सान्त्वमित्येकमत्यन्तमधुरवचनस्य । संगच्छतेस्म संगतम्, हृदयंगच्छतीति हृदयंगममिति द्वे युक्तिमिलितवचनस्य ॥ १८ ॥

कठोर वचन न. न. न. न. न.

गमेता वचन निष्ठुरं परुषं ग्राम्यमश्लीलं सूनृतं (प्रिये) ।
प्रिय व सत्य

व असंभव न. न. न.

कहना सत्येऽथ संकुलक्ष्मिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥

निष्ठुरमिति—नितिष्ठतीति निष्ठुरम्, पिपर्ति पूरयत्यलं दुर्द्विं करोतीति परुषमिति द्वे कर्कशवचनस्य । ग्रामे भवं ग्राम्यम्, त्रियं लातीति श्रीलं तद्रिन्नमश्लीलमिति द्वे भगडा-दिवचनस्य । प्रीणातीति प्रियम्—सत्सु साधु सत्यम्, प्रियं यत्सत्यं तस्मिन् सुषु नृत्यन्त्य-नेनेति सूनृतमित्येकं प्रियसत्यवचनस्य । अथोति—संकुलतीति संकुलम्, क्लिश्यते स्मोति क्लिष्टम् उमे पराघानि पराहतं परस्परेण पराहतं तस्मिन्स्यातामिति द्वे ‘माता मे वन्ध्या’ इतिवद्रिरुद्धार्थवचनस्य ॥ १९ ॥

न. न. न.

प्रस्त धमकाया “लुप्तवर्णपदं” ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ।
थृकसहित

अर्थशृण्य अस्वृकृतं सनिष्टेवमवच्छं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥

लुपेति—लुप्तो वर्णः पदं वा यत्रेति लुप्तवर्णपदम्, ग्रस्यते स्मेति ग्रस्तमिति द्वे अश-
क्त्यादिनासंपूर्णोचारितस्य । निरस्यते स्मेति निरस्तम्, त्वरितमुदितं त्वरितोदित-
मिति द्वे शीघ्रोचारितवचनस्य । न अम्बु अनम्बु अम्बु अकारीति अम्बूकृतम्, सहनिष्ठे-
वेन श्लेषमकणादिनिर्गमेति सनिष्ठेवम्, सनिष्ठीवमपीति द्वे श्लेषमनिर्गमसहितवचन-
स्य । न वध्यते स्मेति अवद्धम्—अवध्यमपि, न अर्थो यस्येत्यनर्थकं स्यादिति द्वे समुदायार्थ-
शून्यवचनस्य ॥ २० ॥

अयोग्य वचन न.   न.   न.   न.

असंभावित अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृषार्थकम् ।

हासमेत न.   न.   न.   न.

कहना

रतिकूजित सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं मणितं रतिकूजितम् ॥ २१ ॥

अनक्षरमिति—न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन्निति अनक्षरम्, न वचनार्हमवाच्यं स्या-
दिति द्वे निन्दावचनस्य । आहन्यते स्मेत्याहतम्, मृषा अर्थो यस्येति मृषार्थकमिति द्वे
'एष वन्ध्यासुतो याति' इत्यादिवचनस्य । उल्लुण्ठयते उल्लुण्ठनम्—उल्लुण्ठनेन सहितं
सोल्लुण्ठनम्, उत्प्रासनमुत्प्रासस्तत्सहितं सोत्प्रासम्—सोपहासमपीति द्वे सोपहासस्य ।
मणितम्, रत्तौ कूजितं रतिकूजितमिति द्वे रतिकूजितस्य ॥ २१ ॥

न.   न.   न.   न.

अस्पष्ट अथमिज्जटमविस्पष्टं वितर्थं त्वनृतं वचः ।

असत्य न.   न.   न.   न.

सत्यं तथ्यमृतं सम्य “गमूनि त्रिषु तद्रति” ॥ २२ ॥

अथेति—म्लेच्छयते स्मेति म्लेच्छम्, न विस्पश्यते स्मेति अविस्पष्टमिति द्वे अप्रकटि-
तवचनस्य । विगतं तथा सत्यं यस्मादिति वितन्यते वा वितर्थम्, न ऋतमनृतं वचो
वचनमिति द्वे असत्यवचनस्य अथवा अनृतमसत्यं वचो वचनं वितर्थं स्यादित्येकमसत्य-
वचनस्य । सति साधु सत्यम्, तथा सत्ये साधु तथ्यम्, अर्यतेस्मेति ऋतम्, समञ्चति
संगच्छते इति सम्यक्—समीची खियामिति चत्वारि सत्यवचसः । अमूनि सत्यादीनि
तद्रति सत्यवति वर्तमानानि त्रिषु त्रिलिङ्गाणां भवन्तीति यथा “सत्यः पुमान्, सत्या
खी, सत्यं कुल” मित्यादयो विज्ञेयाः ॥ २२ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

शब्द शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

स्वाननिर्घोषनिर्हादनादनिस्वाननिस्वनाः ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

गहनोऽपशब्द आरवारावसंरावविरावा (अथ) मर्मरः ॥ २३ ॥

? मर्मरो वस्त्रमेदे च गुणपर्यावर्णो तथा । पुणिः खियां पुनः प्रोक्ता मर्मरं पीतदारणि ॥

न.
“स्वनिते वस्त्रपर्णानां, भूषणानां च” शिखितम् ।

शब्द इति—शब्दनं शब्दस्तस्मिन्, निनदनं निनादः, निनदनं निनदः, ध्वन्यते—ध्वननं वेति ध्वेनिः, ध्वननं ध्वानः, रवणं रवः, स्वननं स्वनः, स्वननं स्वानः, निर्घोषणं निर्घोषः, निर्हादनं निर्हादः, नदनं नादः, निस्वननं निस्वानः, निस्वननं निस्वनः, आरवणमारवः, आरवणमारावः, संरवणं संरावः, विरवणं विराव इति सप्तश शब्दस्य । अथेति—वस्त्रपर्णानां वस्त्राणां पर्णानां च स्वनिते शब्दे मर्मरातीति मर्मरः स्यादित्येकं वस्त्रपर्णध्वनेः । भूषणानां च ध्वनौ शिखिते स्मेति शिखितम्, शिखापीत्येकं भूषणध्वनेः ॥ २३ । ३ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   न.

वीणाआदि निकाणो निकणः काणः कणः कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

पु.   पु.

का शब्द “वीणायाः कणिते प्रादेः” प्रकाणप्रकणादयः ।

निकाण इति—वीणायाः कणिते शब्दिते निकणनं निकाणः, निकणनं निकणः, कणनं काणः, कणनं कणः, कणयते कणनमित्यपीति पञ्च भूपावीणाकिन्नरादिस्वनितस्य । प्रादेःप्रायुपसर्गात् प्रकणनं प्रकाणः, प्रकणनं प्रकणः आदिशब्दादुपकणादय इमेषि वीणाकणनस्यैव ज्ञेयाः ॥ २४ । ३ ॥

पु.   पु.   न.   न.

शुलुप्तियों का कोलाहलः कलकल(स्तिरश्चां) वाशितं रुतम् ॥ २५ ॥

स.   पु.   न.

शब्द प्रतिश्वनि श्रीप्रतिश्रुत्प्रतिध्वने गीतंगानमिमे(समे) ॥ २६ ॥

इति शब्दादिवर्गः ॥

कोलाहल इति—कोल एकीभावस्तमाहलतीति कोलाहलः, कलनं कलः कलादपि कलः कलकल इति वहुभिःकृतशब्दस्य । तिरोऽच्चन्ति ते तिर्यच्चस्तेषां यदुतं तद्राशनं वाशितम्, वासितमपीत्येकं सगारादस्य । प्रतिध्वननं प्रतिध्वानस्तस्मिन्, प्रति प्रथमंशब्दं लक्ष्यीकृत्य श्रूयते इति प्रतिश्रुत् श्रीस्यादित्येकं प्रतिध्वनेः । अगार्याति गीतम्, गीयते गानमिमे द्वे समे समानार्थे समानलिङ्गके चेति द्वे गायनस्य ॥ २५ । २६ ॥

इति शब्दादिवर्गविवरणम् ॥

अथ नाट्यवर्गो व्याख्यायते ॥

१पु. पु. पु. पु. पु.

गाने के स्वर निषादर्षभगान्धारषद्ग्रजमध्यमधैवताः ।

पु.

पञ्चम (श्चेत्यमीसप्ततन्त्रीकरणठोत्थिताःस्वराः) ॥ १ ॥

निषादेति—निषीदति मनोऽस्मिन्निति निपादः, ऋषिः वलीवर्द्धस्वरसादशयं गच्छतीति
ऋषभः, गन्धारदेशे भवो गान्धारः, पद्भ्यः नासाकणठोरस्तालुजिह्वादद्वयो जायतेइति
पद्ग्रजः, मध्ये भवो मध्यमः, धीमतामयं धैवतः, पञ्चानां पूरणः पञ्चमः अमी सप्त स्वरा-
स्तन्त्रीतः करणात्मोच्चरन्तीति—“दारवी गाव्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिक” इति
वचनात्, वंशमुरज्ञादयस्तु अनुकरणात्रोपयोगिन् इति भावः “पद्ग्रं रौति मयूरस्तु
गावो नर्दन्ति चर्चभम् । अजाविकौ च गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे
काले कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निपादं रौति कुञ्जर”(इति नारदः)
इति सप्तस्वराणामैकम् ॥ १ ॥

स.

सूक्ष्मसर, काकली “तु कले सूक्ष्मे” ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

मधुरसर, पु. पु. पु.

गम्भीरसर, उच्चसर, कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोत्युच्चै(स्त्रयस्त्रिषु) ॥ २ ॥

काकलीति—सूक्ष्मे कले तु ईप्तकलः काकली, कलते कल्यते वा कलिः ईप्तकलिः
काकलिः काकली वा अतएव “साधूदितं काकलिभिः कुलीनैरित्यभिनन्दः प्रयोगः
संगच्छत इत्येकं सूक्ष्मस्वरस्य । मधुरःश्रुतिसुखः सचासावस्फुटोऽव्यक्ताक्षरश्च तादृशे
ध्वनौ तु कलनं, कडित माद्यत्यनेनेति वा कल इत्येकं मधुरस्वरस्य । गम्भीरे मेघादिध्वनौ
तु मन्द्रत इति मन्द्र इत्येकं गम्भीरस्वरस्य । अत्युच्चर्धनौ तु तारगत्यतिक्रामत्यन्याव्याप्तादा-
निति तार इत्येकमत्युच्चस्वरस्य त्रयः कलमन्द्रतारास्त्रिषु विशेष्यनिन्ना भवन्तीति ॥ २ ॥

पु. स. स.

वीणा वीणाविशेष (समन्वितलयस्त्वे)कतालो वीणा तु वल्लकी ।

वीणाविशेष स. स.

विपञ्ची (सा तु तन्त्रीभिःसप्तभिः) परिवादिनी ॥ ३ ॥

ममन्वित इति—सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र स एकः समस्तालो

१ निषादःस्वरभेदोपि चण्डाले धीवरान्तरे—ऋषभस्वौषधान्तरे । स्वरभिद्वृष्टयोः कण्ठन्त्रकुम्भीरपक्षयोः ।
उत्तरस्थःस्मृतःश्रेष्ठं ह्लीनराकारयोगिति । “गान्धारारोगसिन्दूरस्वेषुनीवृदन्तरे” इति हैमः । नासाकणठमु-
रस्तालुजिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन् । पद्भ्यः संजायत यस्मात्समात्पद्ग्रज इति स्मृतः ॥ तद्वेदोत्थितो वायु-
रुहःकणठसमाहतः । नाभिं प्राप्तो महानादो नृणस्थस्तेन मध्यमः ॥ धीमतामयमित्यत्र संज्ञायामिति वत्स ।
वायुः समुद्रतोनाभेरुरोहकरमूर्धसु ॥ विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते । तज्जन्यत्वात्पञ्चमःस्वर इति ॥

मानमस्येत्येकतातः कथयते इत्येकमेकतालस्य । वेति जायते स्वरोऽस्यामिति वीणा, बञ्जत इति वर्जकी, विपच्चयति विस्तारयति शब्दमिति विपच्चीति त्रीणि वीणायाः । सैव समभिस्तन्त्रीभिहपलक्षिता परिवद्धति स्वरान्, परिवद्यवश्यमिति वा परिवादिनीत्येकं विशेषवीणायाः ॥ ३ ॥

वीणाशब्द न.

न.

मृदग्ग आदि ततं “वीणादिकंवाद्य” मानञ्चं “मुरजादिकम्” ।
वंशी आदि न. न.

षण्याभालरिदिवंशादिकं तु शुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

ततमिति—त्रीणादिकं यद्वाद्यं वादनीयं तत् तन्यते, तायते स्मेति वा ततं स्यादित्येकं वीणादिवाद्यस्य। मुरजादिकं यद्वाद्यं तदानवाते स्म मुखे चर्मगणा वध्यते स्मेत्यानञ्चं स्यादित्येकं मुरजादिवाद्यस्य । वंशादिकं तु वंशो वेणुः, आदिना काह्लादि । शुषिरिष्टद्रमस्यास्तीति शुषिरं—सुषिरमपीत्येकं वंशादिवाद्यस्य । कांस्यतालादिकं, कांस्यमयस्तालेः कांस्यतालः आदिना षण्यादि हन्यते हननं वेति घनं स्यादित्येकं कांस्यतालादिवाद्यस्य ॥ ४ ॥

वाय भेद न. न. न.
मृदग्ग पु. पु. पु. पु. पु.

मृदग्ग भेद मृदग्गा मुरजाभेदास्त्वद्वालिङ्ग्योर्ध्वकाञ्चयः ॥ ५ ॥

चतुर्विधमिति—“इदं ततादि चतुर्विं” ‘वायवादित्रातोद्यनामकम्’ वाद्यते ध्वन्यते इति वाद्यम्, वाद्यते वादित्रम्, आसमन्तात्तुद्यते ताड्यते इत्यातोद्यमिति वाद्यं वादित्रमातोद्यं वा नाम यस्य तदिति त्रीणि ततादिचतुर्प्रयस्य । मृद्यन्ते इति मृदग्गाः, मुरादेष्टनाज्ञाता, मुरं वेष्टनं जातमेपामिति वा मुरजा इति द्वे मृदग्गस्य । तेपां भेदास्तु त्रयः अर्क्षे उत्सङ्गे भवः अङ्ग्यः, आलिङ्गयत इत्यालिङ्गयः, ऊर्ध्वं कायति शब्दायत इति ऊर्ध्वकः, तदुक्तम्—“हरीतक्याकृतिस्त्वद्वयो यवमध्यस्तयोर्धकः । आलिङ्गयश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिण-वामगा” इति त्रीणि मृदग्गभेदानाम् ॥ ५ ॥

दोल नगाङ्गा, पु. स. स. पु.

दुरही, वज्ञा स्याद्यशःपटहो ढक्काँ भेरी (ल्वी) दुन्दुभिः (पुमान्)।
नगाङ्गा वज्ञाने पु. पु. न. पु.

कादण्ड आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोणो ‘वीणादिवादनम्’ ॥ ६ ॥

स्यादिति—यशोऽर्थः पटहः यशःपटहः, ढक्क इति कायर्तीति ढक्केति द्वे ढक्कायाः ।

१ सूर्ये सुषिरामिव पस्पशादिकभान्यस्थश्रताविति प्रयोगात्सुषिरं दन्त्यायपि प्राच्यास्तु तालव्यादेत्याहुः ॥

२ ततं चैवावनञ्चं च घनं सुषिरमेव च । चतुर्विधन्तु विशेषमातोद्यं लक्षणान्वितमिति ॥

३ नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्काँ नवपञ्चवारम् उद्रुत्कामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शेशिवमूरजालम् ॥

विभेति अस्या रवादिति भेरी भरिवा खी स्यात्, दुन्दुइति शब्देन भातीति यामुभति शब्देनेति वा दुन्दुभिः पुमान्स्यादिति द्वे भेर्याः । आनयति प्राणयति सोत्सहान्करोति योधानिति आनकः, पठेन हन्यते पठ इति शब्दं जहातीति वा पठहः अखी स्यादिति द्वे पठहस्य । वीणादि वायते येन धनुराद्याकृतिना स कुणयते इति कोणः कथ्यत इत्येकं वीणादिवादनदण्डस्य ॥ ६ ॥

वीणा का दण्ड पु. पु. पु. पु.

वीणा की मढ़ी वीणादण्डः प्रवालः स्यात्कुभस्तु प्रसेवकः ।

तुम्बी वीणा का पु. पु. न.

स्वरूप वीणाका

बन्धन कोलम्बकस्तु कायोस्या उपानाहो निवन्धनम् ॥ ७ ॥

वीणेति—वीणायादण्डो वीणादण्डः, प्रकर्षेण वल्यते संत्रियते प्रवालः स्यादिति द्वे वीणादण्डस्य । कं वातं स्कुभ्नाति, कश्च कुश्च ककू तौ भाति प्रकाशयतीति वा ककुभः, प्रसेव्यत इति प्रसेवकः, प्रसेवोपीति द्वे वीणादण्डादधः स्थितशब्दगाम्भीर्यचर्माविनद्वदास्मयभागडस्य । वीणाप्रान्तरस्थवक्त्रकापुस्येत्यन्ये—अस्या वीणायाः कायः अलावुदण्डकुभसमुदायस्तन्त्रीरहितः, कोलतीति कोल्, अम्बते, अम्ब्यते वा अम्बकः कोल् चासावम्बकश्च कोलम्बक इत्येकं वीणास्वरूपस्य । उपनहातेऽनेनास्मिन्वा उपानाहः, निवध्यतेनेनास्मिन्वेति निवन्धनमिति द्वे यत्र तन्त्र्यो निवध्यन्ते तस्योर्ध्वंभागस्य ॥ ७ ॥

पु. पु. पु. पु.

वाजों का भेद “वायप्रभेदा” डमरुमङ्गुडिगिडमभर्फराः ।

पु. पु. स. स.

नाचने वाली मर्दलः पणवोन्ये च नर्तकीलासिके (समे) ॥ ८ ॥

वायेति—डमरुमङ्गुडिगिडमभर्फरादयो वायप्रभेदा भवन्ति तत्र डमिति शब्दमियर्त्तीति छमरुः, डमरुकमपीत्येकं डमरोः । स एव महान्मज्जतीति मङ्गुरित्येकं महङ्गुररोः डिण्डीति शब्दं मिनोति प्रकाशयतीति डिगिडम इत्येकं तम्वूराल्यस्य । भर्फतीति, भर्फशब्दं रातीति वा भर्फर इत्येकं भांभाल्यातस्य । मर्दमुपमर्दं लातीति मर्दल इत्येकं मृदङ्गं तुल्यवायथिशेषस्य । पणं व्यवहारं वाति गच्छतीति पणवः प्रणवोपीत्येकं शृंगाद्याल्यातस्य । अन्ये च गोमुखहुङ्कादयोपि वायप्रभेदाः स्युरिति पृथक् पृथगेकैकं वायविशेषाणाम् । नृत्यतीति नर्तकः, नर्तकी, लसतीति लासकः, लासकीति उभे समे समानार्थं समानलिङ्गके चेति द्वे नर्तक्याः ॥ ८ ॥

न. पु. न.

विलम्ब, शीघ्र विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।

मध्य तालदेना पु. पु.

ताल मिलाना तालः “कालक्रियामानं” लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

पु.न. न. न. न. न.

नाचना ताण्डवं नटनं नाटयं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

विलम्बितमिति—विलम्बितादीनि क्रमात्तत्वादीनि भवन्ति यथा विलम्बन्ते करचरणादयोऽत्रेति विलम्बितं, तननं तत्—तदस्यास्तीति तत्त्वं स्यादित्येकं विलम्बितस्य। द्रवन्ति शीघ्रं गच्छन्त्यत्रेति द्रुतम्—ओचनमोघः स्यादित्येकं द्रुतस्य तयोर्मध्ये भवत्वान्मध्यम्—इननं घनं स्यादित्येकं मध्यस्य । कालक्रियामानं कालक्रियोमानं परिच्छेदनं तालः स्यादित्येकं तालस्य । गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं, लयनं लयः स्यादित्येकं लयस्य । अथेति—अस्त्रियाम् रगडुना प्रोक्तं तारडवम्, नव्यते नटनम्, नटस्य कर्म नाश्यम्, लसितुमहं जास्यम्, नर्तितुमहं नृत्यम्, नृत्यते नर्तनम्, नृत्यमपीति पट् नृत्यस्य ॥ ६ । ३ ॥

न.

न.

नाचना, गाना, तौर्यत्रिकं “नृत्यगीतवाद्यं” नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

बजाना इनका पु. पु. पु.

एकस्वर नाच-भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंस (श्रेति नर्तकः) ।

नेवाला पुरुष

स.

नाचकी वेश्या स्त्रीवेषधारी पुरुषो “नाट्योक्तौ” गणिकाज्ञुका ॥ ११ ॥

तौर्येति—नृत्यगीतवाद्यमिदं त्रयं तोरितुमहं तूर्ये यृदङ्गमुरजादि तत्र भवं तौर्यम्, प्रयोऽशा यस्येति त्रिकं, तौर्योपलक्षितं त्रिकं तौर्यत्रिकम्, नटस्येदं नाश्यमिति द्रै नृत्यगीतवाद्यस्य । यः पुरुषः स्त्रीवेषं धर्तुं शीलमस्येति स्त्रीवेषधारी, नृत्यतीति नर्तकः स्यात्तस्मिन् भ्रुवोभ्रुवा वा कुंसो भापणमस्य, भ्रुवा कुंसयतीति वा भ्रकुंसः, भ्रुकुंसः, भ्रुकुंसः, भ्रूकुंसश्चेति त्रीणि स्त्रीवेषधारी नर्तकपुरुषस्य । नाश्योक्तावित्यविकारः प्रागङ्गद्वारात् या गणिका वेश्या सा अर्जतीत्यज्ञुका स्यादित्येकं गणिकायाः ॥ १० । ११ ॥

पु. पु. पु.

महोर्ई परिडत “भगिनीपति” रावुत्तो भावो विद्रानथावुकः ।

पु. पु. पु. पु.

बाप राजकुमार जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

भगिनीति—नाश्योक्तौ भगिन्याः पतिभगिनीपतिः, आपांतमाप् तमुत्तनोतीत्यावुत्तः आवुत्तोपि स्यादित्येकं भगिनीपतेः । विद्रान् वेत्ता भावयति परिभावयतीति भावः स्यादित्येकं परिडतस्य । अथेति—जनकः पिता अवतीति आवुकः स्यादित्येकं पितुः । युवा चासौ राजा च युवराजः, कुमारयतीतिकुमारः, द्रियते दारकः, भर्तृगङ्गो दारको भर्तृदारकः इति द्रै युवराजस्य ॥ १२ ॥

राजा पु. पु. पु.

स.

राजकन्या राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ।

महारानी स.

स.

अन्यरानी देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भद्रिनी ॥ १३ ॥

राजेति—नाश्चोक्तौ राजा भट्टीति भट्, टलतीति टारकः, भट् चासौ टारकश्च
भट्टं स्वामित्वसृच्छतीति वा भट्टारकः, दीव्यतीति देवद्विति द्वे राज्ञः। तस्य
राज्ञः सुता भर्तुर्दारिका भर्तुर्दारिकेत्येकं राजकन्यायाः। कृताभिपेकायां दीव्यतीति दे-
वीत्येकं वद्धपट्टाया राङ्गयाः। इतरासु राजपत्रीपु भट्टीति भट्टः सोऽस्त्यस्याः परित्वेनेति
भट्टिनी स्यादित्येकं राजपत्रीनाम् ॥ १३ ॥

न.

पु.

अवध्यकथन, अब्रह्मण्य (मवध्योक्तौ) ‘राजश्यालस्तु’ राष्ट्रियः ।

राजाका साला, स. स. स. स. पु. पु.

माता, कन्या, मान्य अम्बा माताथ वालास्याद्वासूरायस्तु मारिपः ॥ १४ ॥

अत्रहाण्यमिति—अवध्योक्तौ वर्षं नार्हतीत्युक्तौ ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्यं, न ब्रह्मण्यमत्रहा-
ण्यमित्येकं ब्राह्मणाद्यवध्यस्य। राज्ञः श्यालः राष्ट्रेऽविकृतः राष्ट्रियः स्यादित्येकं राजश्या-
लस्य। माता अम्ब्यते शब्दयत इत्यम्बा स्यादित्येकं मातुः। अथेति—वाला कुमारी वास्यते
स्वगृह इति वासूरित्येकं कन्यायाः। अर्तुं योग्यः आर्यः मारिपतीति मारिपः, मर्पणात्सह-
नाद्विसानिवारकत्वान्मारिपः मार्पश्चेत्येकं मान्यस्य ॥ १४ ॥

स.

स.

न.

जेठी वहन अत्तिका “भगिनी ज्येष्ठा” निष्ठानिर्वहणे समे ।

नाव्यसन्धि स. स. स.

ठीक कहना हरण्डे हञ्जे हलाहानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

अत्तिकेति—ज्येष्ठा भगिनी अत्तामाता सैव अत्तिका अन्तिकापि वा स्यादित्येकं
ज्येष्ठभगिन्याः। नियतं स्थानं निष्ठा, निर्वाहो निर्वहणमित्युभे समे समाजार्थे न तु स-
मानलिङ्गे शब्दार्गांवे लिङ्गभेददर्शनादिति द्वे मुख-प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः
पञ्चनाटके सन्ध्यस्तत्र पञ्चमस्य सन्ध्ये। नीचां प्रत्याहानं हिंगडते इति हरण्डे स्यादित्येकं
नीचाहानस्य। चेटीं प्रत्याहानं हिंगडते इति हञ्जे स्यादित्येकं चेष्ट्याहानस्य। सखीं
प्रत्याहानं हस्तीति हला स्यादित्येकं सख्याहानस्य॥ १५ ॥

लचककरना- पु. पु. पु. पु.

चना, अभि- अङ्गहारोङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ (समौ) ।

प्रायकाप्रकाशक

पु.स.न.

शरीर और मन की चेता निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥

अङ्गेति—अङ्गस्य हरणं स्थानादस्थानान्तरे नयनमङ्गहारः, अङ्गस्य विक्षेपोऽङ्गुल्यादि-
विन्यासः अङ्गविक्षेप इति द्वे नृत्यविरोपेनमनस्य। व्यनक्तीति व्यञ्जकः, अभिनयत्यर्थ-
मित्यभिनयः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ चेति द्वे मनोगतभावाभिव्यञ्जकस्य ।

१ “कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्ये इति सूत” (इति वसिष्ठः)॥

२ हरण्डे-हञ्जे-हत्तेति त्रीएयप्यव्ययानि ॥

अङ्गसत्त्वाभ्यां निर्वृते आङ्गिकसात्त्विके द्वे त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्याताम् । अङ्गेन निर्वृतं भ्रूविक्षेपादि—सत्त्वेन निर्वृतं सत्त्वादि, “निर्वृतेऽक्षम्यूतादिभ्यः” इति प्राग्वहतीयष्टक् । “त्तम्भः स्वेदोथ रोमाच्चः स्वरभङ्गोथ वेपथुः । वैवर्यमशुप्रलय इत्यग्नौ सात्त्विका गुणा ॥” इति कमेणैकैकम् ॥ १६ ॥

आठ रस शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।

पु. पु. पु. पु.

शृङ्गार रस वीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

शृङ्गारेति—शृङ्गारादयोऽप्तौ रस्यन्ते इति रसाः च शब्दाच्छान्तोपि नवमः, वात्सल्यं दशमश्च तत्र शान्तस्यालौकिकत्वेन, वात्सल्यस्य पुत्रादिस्नेहरूपत्वाद्रत्यात्मकत्वेन च न निर्दिष्टाविति अतएवाष्टानां विवरणं क्रियत इत्याह—शृङ्गं प्राधान्यमियर्त्तिं शृङ्गारः, शोचन्त्यनेनेति शुचिः, उज्ज्वलति प्रकाशत इत्युज्ज्वलः इति त्रीणि शृङ्गाररसस्य ॥ १७ ॥

पु. पु. न. स. स.

वीर करणा उत्साहवर्धनो वीरः कारुण्यं करुणा धृणा ।

हास्य स. स. स. पु. पु.

वीभत्स रस कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥

पु. न. पु.स.न. पु.स.न.

या चिदाना हासो हास्यं च वीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

उत्साहेति—उत्साहेन वर्धते, उत्साहं वर्धयतीति वा उत्साहवर्धनः, वीरयति, विशेषणं इत्ते ईरयति वा वीरः इति द्वे वीररसस्य । करुणः करुणावांस्तस्य भावः कारुण्यम्, करणं करुणा, त्रियेऽनयेति धृणा, कृपणं कृपा, दयते रक्षत्यनयेति दया, अनुकम्पनमनुकम्पा, अनुक्रोशन्त्यनेनेत्यनुक्रोशोपि स्यादिति सप्त करुणारसस्य । अथविति—हसनं हसः, हसनं हासः, हसितुमर्ह हास्यमिति त्रीणि हास्यरसस्य । वीभत्सनं वीभत्साऽस्त्यवेति वीभत्सम्, विकरणं विकृतम् वैकृतोपीदं द्वयं त्रिलिङ्गेषु ज्ञेयमिति द्वे वीभत्सस्य ॥ १८ । १ ॥

१ विभवैरुभावैश्च मुक्तो वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्स्थायेव तु रसो भवेदित्युक्ते-रत्यादिः स्थायीभाव एव सामाजिकैश्चर्यमाणो रसपदव्यपदेशयो भवति तत्र रतिस्थायिभावकः कान्तायालम्बनकः स्फूर्त्यन्तायुद्धीपितः कटाश्चायुभावितो त्रीडादिसंचारितः शृङ्गारः १ उत्साहस्थायिभावको द्विपदिजनार्दनालम्बनकोऽपकारुण्यापदुद्धीपितः प्रतीकारकरणानायुभावितो हर्षवेगचिन्तादिसंचारितो वीरः २ शोकस्थायिभावको मृतायालम्बनकस्तदगुणायुद्धीपितरोदायायुभावितो दैन्यादिसंचारितः करुणः ३ विस्मयस्थायिको विस्मयजनककर्म कर्तालम्बनको विस्मयकर्मायुद्धीपितश्च कितायुभावितो हर्षादिसंचारितोद्भुतः ४ हासस्थायिभावको विकृतकृपालम्बनको वैकृतायुद्धीपितो गलफुलायुभावितः श्रमादिसंचारितो हास्यः ५ भयस्थायिभावको विकटायालम्बनकस्तदिकृकर्मायुद्धीपितः पलायतायुभावितो जडादिसंचारितो भयानकः ६ जगुण्सा स्थायिभावको विश्वामीद्यालम्बनको दुर्गन्यायुद्धीपितो निष्ठेवनायुभावितो ग्लान्यादिसंचारितो वीभत्सः ७ क्रोधस्थायिभावको द्विपदालम्बनकस्तदपकारायुद्धीपितो विकृतयनायुभावितो गर्वादिसंचारितो रौद्रेः ८ इत्यष्टानां लक्षणम् ॥

पु. न. न. न. न.
आश्रय विस्मयोङ्गुतमाश्रयं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १६ ॥

न. न. न. न. न.
भयानक दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भयानकम् ।

उग्रस भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तूष्र (ममी त्रिषु) ॥ २० ॥

पु. न. स. स. न. न.
भय चतुर्दश दरत्रासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

विस्मय इति—विस्मयनं विस्मयः, अदित्याश्र्यार्थेऽव्ययं तस्य भवनमित्यङ्गुतम्, आ इति चर्यतेऽभिनीयत इत्याश्र्यम्, चित्रयतीति चित्रमपीति चत्वार्यङ्गुतस्य । अथेति—भीरोरिदं भैरवम्, दारयति चित्तमिति दारुणम्, भीषयते भीषणम्, विभेत्यस्मादिति भीष्मम्, भीमम्, हन्ति, घोरयतीति वा घोरम्, विभेत्यस्मादिति भयानकम्, भयं करोतीति भयंकरम्, प्रतिगतं भयेन प्रतिभयमिति नव भयानकरसस्य । रुद्रस्येदं, रुद्रो देवतास्येति वा रौद्रम्, उच्यति क्रुधा सम्बन्ध्यत इत्युग्रमिति द्वे उग्रसस्य । अमी अङ्गु-ताद्याश्र्यतुर्दश तद्रुति त्रिषु भवन्तीति—दीर्घतेऽस्मादिति दरः, त्रसंत्रासः, भयनं भीतिः, भयनं भीः, साधूनामसमिति साध्वसम्, भयनं भयमिति पड् भयस्य ॥ १६ । २० । ३ ॥

पु.
मन का विकार
अर्थ प्रकाशक “विकारो मानसो”भावोऽनुभावो(भावबोधकः)॥२१॥
गर्व या घमण्ड पु. पु. पु. पु. स.
प्रतिष्ठा या बङ् गर्वोऽभिमानोहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

विकार इति—मानसो विकारः भावयति करोति रसानिति भावः स्यादित्येकं मनो-विकारस्य । भावस्य बोधकः सूचको गुणक्रियादिः, अनुभावयस्यनुभावः स्यादित्येकं रत्यादिसूचकरोमाज्ञादेः । गर्वणं गर्वः, अभितः सर्वतो मानः अभिमानः, अहमिति करणमहंकार इति त्रीणि गर्वस्य । मत्समो नास्तीति मननं मानः, चित्तस्य समुन्नतिश्चित्त-समुन्नतिरिति द्वे अतियोग्यमपिप्रतिचित्तोत्कर्पर्यग्रत्ययस्य ॥ २१ । ३ ॥

पु. पु. ३ पु. स.
अपमान अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्किया ॥ २२ ॥

स. स. स. न. न.
लज्जा रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्ष्मणम् ।
न. स. स. स. स.

औरसे लज्जा मन्दाक्षं ह्रीख्वपा व्रीडा लज्जा सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

१ “शृङ्गारो विष्णुदेवः स्यादास्यः प्रमथैवतः । करुणो यमदैवसु स्याद्रौदो रुद्रदैवतः” इति भरतः ॥

२ दपोवलेपोवष्टम्भश्चत्तोद्रेकस्मयो मदः इति षट् मदस्य ॥

३ वजन्ति ते मूढधियः पराभवमिति प्रयोगश्च ॥

अबादर इति—आदरणामादरः न आदरः अनादरः, परिभवनं परिभवः, पराभवोपि परिभवनं परीभवः, पराभावोपि, तिरस्करणं तिरस्किया, रेहणं गीडा, अवमानन-मवमानना—विमानना, अवज्ञानमवज्ञा, अवहेलोउवहेलनम्, न सूर्खणमसूर्खणमिति नव परिभवस्य । मन्दमक्षं वागादि यत्रेति मन्दाक्षम्, हयणं हीः, त्रपणं त्रपा, ब्रीडनं ब्रीडा, लज्जनं लज्जेति पञ्च लज्जायाः । सा लज्जा अन्यतश्चेत्तदा अपत्रपा स्यादित्येकं पित्रादेः पुरतो जातलज्जायाः ॥ २२ । २३ ॥

सहना परं स. स. स.

धन की चाह क्षान्तिस्तिक्षाभिध्या (तु परस्वविषये स्पृहा) :

असहना स. स. स.

पै लगाना **अक्षान्तिरीर्ष्यासूया तु “दोषारोपो गुणेष्वपि” ॥ २४ ॥**

क्षान्तिरिति—क्षमणं क्षान्तिः, तितक्षणं तितिक्षेति द्वे क्षमायाः । परस्वविषये चौर्यादिना स्पृहा तु अभिध्यानमभिध्या इत्येकं परधनहरणचिन्तायाः । न क्षमणम-क्षान्तिः, ईर्ष्यणमीर्ष्येति द्वे परोत्कर्पासहिष्युत्वस्य । गुणेष्वपि दोपारोपणमसूयनमित्य-सूया अभ्यसूया च स्यादित्येकमर्थदानादि^१ गुणेषु दम्भकत्वादिस्तुपदोपारोपणास्य ॥ २४ ॥

न. पु. पु. पु. पु. स.

वैर शोक वैरं विरोधो विद्रेपो मन्युशोकौ तु शुक् (स्त्रियाम्) ।

पु. पु. पु. पु.

पश्चात्तापोनुतापश्च विप्रतीसार (इत्यपि) ॥ २५ ॥

वैरमिति—वीरस्य कर्म वैरम्, विरोधनं विरोधः, विद्रेपणं विद्रेप इति त्रीणि वैरस्य । मन्यते मन्युः, शोचनं शोकः, शोचनं शुक् स्त्रियां स्यादिति त्रीणि शोकस्य । पश्चात्तपनं पश्चात्तापः, अनुतपनमनुतापः, विप्रतीसरणं विप्रतीसारः, विप्रतीसार इत्यपि स्यादिति त्रीणि पश्चात्तापस्य ॥ २५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. स. स.
कोप कोपक्रोधामर्घरोषप्रतिघारुदकुधौ (स्त्रियाम्) ।

न. पु. पु.

शील पागल शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविद्ध्मः ॥ २६ ॥

कोपेति—कोपनं कोपः, क्रोधनं क्रोधः, मर्घणं मर्घो न मर्घोऽमर्घः, अन्येषामपीति दीर्घत्वे आमर्घो दीर्घादिरपि, रोषणं रोषः, प्रतिहननं प्रतिघः, रोषणं रुद् रुषपि, क्रोधनं क्रुश्, क्रुशापि उभे स्त्रियां स्याताम् ‘भामः क्रोधेरवौदीप्ता’ विति सप्त क्रोधस्य । शुचौ शुद्धे चरिते तु शीलनं, शीलयतेऽनेन वेति शीलम् चारित्रमात्रेपि शीलम् निष्ठा च शीलं

१ अष्टिः क्षाम्यते: क्षान्तिः पितस्तु क्षमते: क्षमेति कौमुद्याम् ॥

२ अमर्घोऽहस्यादिः “किमप्यमर्घोऽनुनये यशायते” (इति भारविः) ‘दीर्घादिरपि’ इति हृष्टवन्दः । निरुद्धोगं निरामर्घं निर्वार्यमरिनन्दनमिति विशालः ॥

चारित्रं चरित्रं चरितं तथेति रत्नकोपादित्येकं शीलस्य । उन्मादनमुन्मादः, चित्तस्य
विभ्रमोऽनवस्थानं चित्तविभ्रम इति द्वे उन्मादस्य ॥ २६ ॥

पु. स. न. न. पु. पु. न.
प्रेम प्रेमा(ना) प्रियता हार्द्धं प्रेम स्नेहो (५थ) दोहदम् ।

स. स. स. स. स. स. पु.
मनोरथ इच्छाकांक्षा स्पृहेहातृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. स.
वडी चाहना कामोभिलाषस्तर्षश्च सोत्यर्थं लालसा (द्वयोः) ।

धर्मचिन्ता पु. स. पु. स.
मानसी पीडा उपाधि(र्ना) धर्मचिन्ता पुंस्याधि(मानसी व्यथा) ॥ २८ ॥

प्रेमेति—प्रीणातीति प्रियस्तस्य भावः प्रेमा ना पुमान् स्यात् “प्रेमास्त्वीस्त्वेहन्मरणो-
रित्युक्तवात्क्लीबोषि, प्रियस्य भावो प्रियता, हृदयस्य कर्म हार्द्धम्, प्रयणं प्रेम, नान्तं
क्लीबम्, स्नेहं स्नेह इति पञ्च स्नेहस्य । अथेति—दोहमार्कर्पदातीति दोहदम् “अय-
मिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणीच्छायां प्रयुज्यते” एषणमिच्छा, काङ्क्षणं काङ्क्षा,
स्पृहणं स्पृहा, ईहनमीहा, तर्पणं तृट्टुपापि भागुरिमते, वाङ्कृनं वाङ्क्षा, लिप्सनं
लिप्सा, मन एव रथोऽत्रेति मनोरथ इव वेति मनोरथः, कमनं कामः, अभिलयणमभि-
लाषः, तर्पणं तर्पश्चेति द्वादशेच्छायाः । सतर्पोऽत्यर्थं महांश्चेत्तदा भृंशं लसनं, लालसनं
वा लालसा द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादित्येकं लालसायाः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ना
पुमान्स्यात्, धर्मस्य चिन्ता धर्मचिन्तेति द्वे धर्मविचारस्य । मानसी व्यथा पीडा आधीयते
दुःखमनेनेत्याधिः पुंसि स्यादित्येकं मनसः पीडायाः ॥ २७ । २८ ॥

स्मरण मित्र स. स. न. स. स.
मिलने की स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्याबमुत्करणठात्कलिके (समे) ।

जलदी उत्साह पु. पु. पु. न.
बडा उत्साह उत्साहोऽध्यवसायस्यात्सवीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

स्यादिति—चिन्तनं चिन्ता—चिन्तियापि, स्मरणं स्मृतिः, आध्यात्मित्याध्यानमिति
त्रीणि स्मरणस्य । उत्करणठनमुत्करणठा, उत्कलतीति उत्कलिका उभे समे समानार्थे
समानलिङ्गे चेति द्वे कामादिजस्मृतेः । उत्सहनमुत्साहः, अध्यवसायमध्यवसायः
स्यादिति द्वे उत्साहस्य । सं उत्साहः अंतिशक्तिभाक् चेत्तदा वीरे साधु वीर्यं स्यादि-
स्येकमतिशयिताध्यवसायस्य ॥ २९ ॥

पु. न. पु. पु. पु. न. न.
बल या ठगई कपटोऽस्त्रीव्याजदम्भोपधयश्छन्नकैतवे ।

स. स. न. पु. स.

भूल कुस्तिर्निर्कृतिः शाष्यं प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

कपट इति—के मूर्द्धि पट इवाच्छादकः, पटतीति पटः, कस्य व्रहणोपि पटो व्यापको वा कपटः अस्त्री स्यादिति । ठेयजन्ति क्षिपन्त्यनेनेति व्याजः, दभ्यतेऽनेनेति दम्भः, उपशीयते आरोप्यतेऽनेनेति उपशिः, छाद्यन्तेऽनेनेति छाद्य, कितवस्य कर्म कैतवम्, कुर्सितां सृतिः कुसृतिः, निष्कृष्टा कृतिः क्रिया परप्रतारणरूपापराभीष्टस्य निकर्तनं वेति निकृतिः, शठतीति शठस्तस्य कर्म शठनं वेति शाठ्यमिति नव कपटस्य । प्रमदनं प्रमादः, न अवधानमस्य तस्य भावोऽनवधानतेति द्वे अविमृष्टकृत्यस्य ॥ ३० ॥

न.   न.   न.   न.

लैल
ख्यां का रस कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।
विशेष या ख्याणां विलासविवोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥
चोचला, नवरा
आदि हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

कौतूहलमिति—कुतूं चर्मनिर्मितस्नेहपात्रं हलति, हलतीति हलं कुत्वा हलं तदेव कौतूहलम्, कुतूं कायतीति कुतुकं तदेव कौतुकम्—कुतुकम्, कुतूं हलतीति कुतूहलमिति चत्वारि कौतुकस्य । विलासनं विलासः (प्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविज्ञोकितेषु विकारोऽकस्माच्च क्रोधस्मितचमत्कारमुखविकलबनं स विलासः) विवानं विकुर्गतिविशेषः, उच्यते समवैत्यत्रेति ओकः, विवोरोकः विव्वोकः (अभिमतप्राप्तादपि गर्वदिनादरः सापराधस्य स्वकृचन्दनादिना संयमनं ताडनं च विव्वोकः) विभ्रमणं विभ्रमः (मदरागहर्षजनितो विषयासो विभ्रमः यथा अनिमित्तमासनादुत्थायान्त्रय गमनम्, प्रियारव्यकथामाक्षिप्य सख्या सहालापनम्, मुथैव रुपितकोधौ पुष्पादीनां याच्च वास्तवैत्यत्रेति विभ्रमः) ललनं ललितम् (प्रियं प्रति भावाविष्कृतं ललितम्) हेलनं हेला (स्याङ्गावसूचको हावो हेलास्यैवानुभावनम् । प्रौढेच्छासुरते हेलेति वा) लयनं लीः, लियं लातीति लीला (अस्तव्यप्रियसमगमया स्वचित्तविनोदार्थं प्रियस्य या वेपगतिद्विषितभणितैर्गुरुकृतिः क्रियते सालीला) इति शब्दात्प्रकारार्थादन्येषि द्वेयाः । विन्द्रेदनं विन्द्रितिः (प्रियेण दत्तं प्रीतिनिवन्धनं स्वल्पमपि भूषणं विन्द्रितिः) किलकिञ्चित्तमत्रेति किलकिञ्चित्तम् “हर्षादुदितगीतादिव्यामित्रं किलकिञ्चित्तम्, मोटनं मोटृः मोट्टायते संति मोट्टायितम् ” “ प्रियकथासु साङ्गभङ्गजूमणां कर्णांकगद्ययनं मोट्टायितम् ”, कुट्टनं कुटृः कुट्टेन निर्वृत्तं कुट्टिमं तदेव संजातमस्येति कुट्टिमितम् “ दुःखोपचारः सौख्येऽपि हर्षात्कुट्टिमितमतम् ” विहरणं विहृतम् “ अवसरागतं वचनं व्याजादिना हृतं विहृतम् ” अमी शृंगार-

१ लीला विलासो विच्छिन्निर्विभ्रमः किलकिञ्चित्तम् । मोट्टायितं कुट्टिमितं विव्वोको लालितं तथा । विहृतं चेति मन्तव्या दश ख्याणां स्वभावजाः ॥ (इति नाव्यरत्नकोषः) ॥

भावजाः शृंगाराद्रत्यादेः भावान्मनोविकाराच्च जाताः कियाश्चेष्टा अलंकाराख्या विलासादिकाः स्त्रीणां हवनं हावाः हावशब्दवाच्याः स्युरिति ॥ ३१ । ३ ॥

क्रीडामात्र पु. पु.स. पु. स. स. न.

स्वरूप का द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला नर्म च ॥ ३२ ॥

लिपाना पु. पु. न. स. स. न.

कूदना व्याजोपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

द्रव इति—द्रवणं द्रवः, केलनं केलिः, केलीति वा, पगिहसनं परीहासः, क्रीडनं क्रीडा, खेलनं खेला, नरणं नर्मेति पद् क्रीडायाः परिहास्यस्य वा । व्यजनं व्याजः परद्रोहफलः, अपदेशनमपदेशः, लक्षणं लक्ष्यम्, लक्षं वति त्रीणि स्वरूपाच्छादनस्य । क्रीडनं क्रीडा, खेलनं खेला, कूर्दनं इति कूर्दनमिति त्रीणि कन्दुकादिक्रीडनस्य ॥ ३२ । ३ ॥

पसीना पु. पु. पु. पु. स.

मूच्छां घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

आकारगोपन स. स. पु. पु.

दौड़ा दौड़ अवहित्थाकारगुत्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ।

सशब्दहास न.

थोड़ा हास स्यादाच्छूरितकं(हासःसोत्प्रासः)समनाक् स्मितम् ३४

घर्म इति—जिघर्ति—घरति वाङ्गमनेनेति घर्मः, निद्वतेऽनेनेति निदाघः, स्विद्वतेऽङ्गमनेनेति स्वेद इति त्रीणि प्रस्वेदहेतोस्तापस्य । प्रलयनं प्रलयः, नष्टा चेष्टा यस्य, तस्य भावो नष्टचेष्टतेति द्वे सात्त्विकभावस्य मूच्छापरपर्यायस्य वा । अवहिः स्थितिरित्यबहित्था, आकारस्य शोकादिजनितमुखम्लान्यादेगोपनमाकारगुत्तिरिति द्वे आकारगोपनस्य । संवेजनं संचलनम् संवेगः, संभ्रमणं संभ्रम उभौ समाविति द्वे हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य । उत्प्रासनमुत्प्रासः उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः, हासः आच्छूरणमाच्छूरितं तदेवाच्छूरितकं स्यादित्येकं परस्यामर्पजनकहासस्य । स हासो मनागल्पः स्मयनं स्मितं स्यादित्येकमल्पहासस्य ॥ ३३ । ३४ ॥

मध्यमहास न. पु. न.

रोमखड़ा होना “मध्यमः स्याद्रि”हसितं रोमाच्चो रोमहर्षणम् ।

रोना न. न. न. पु.स.न. न.

जँमुआना क्रन्दितं रुदितं कुष्ठं जृम्भस्तु(त्रिषु)जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

मध्यम इति—स हासो मध्यमो महत्त्वाल्पहीनो विहसनं विहसितं स्यादित्येकं मध्यम-हासस्य । रोमणामच्चनं रोमाच्चः, रोमणां हर्षणं रोमहर्षणमिति द्वे रोमाच्चस्य ।

कन्दनं कन्दितम्, रोदनं रुदितम्, क्रोशनं कुष्ठमिति त्रीणि रोदनस्य । जृम्भणं जृम्भ-
स्थिपु, जृम्भयते जृम्भणमिति द्वे मुखादिकासस्य ॥ ३५ ॥

पु. पु. न. न.

आराम्भङ् विप्रलभ्मो विसंवादो रिङ्गणं स्खलनं (समे) ।

करना रेणना स. न. पु. पु. पु.

निद्रा स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वैमः संवेश (इत्यपि) ॥ ३६ ॥

विप्रेति—विशेषेण प्रलभ्मनं विप्रलभ्मः, विरुद्धं सम्यग्वदनं विसंवादः इति द्वे
अङ्गीकृतासंपादनस्य । रिङ्गयते रिङ्गितं वा रिङ्गणम्, रिङ्गणं वा स्खलयते स्खलितं वा
स्खलनम् उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे धर्मदिशचलनस्य । वालानां हस्तपादगम-
नस्य पिञ्छिलादौ पतनस्य वा । निद्राणि निन्दनं निन्द्यतेऽनयेति वा निद्रा, शय्यते शयनम्,
स्वपनं स्वापः, स्वपनं स्वप्रः, संवेशनं संवेशः, स्वपनं सुत्रिरित्यपीति पञ्च निद्रायाः ॥ ३६ ॥

स. स. स. स. स.

आत्मस्य तन्द्रीप्रमीला भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः (स्त्रियाम्) ।

भीरै टेढ़ी करना स. स. स. स.

टेढ़ा देखना अदृष्टिः (स्याद्सौम्येक्षिण) संसिद्धिप्रकृती (त्विमे) ३७ ॥

तन्द्रीति—तद्रातीति तन्द्रा, तन्द्रायाः करणं तन्द्रिः—तन्द्री वा, प्रमीलयते प्रमी-
लनं वा प्रमीलेति द्वे अत्यन्तथमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य । कुटनं कुटिः, भ्रुवोः कुटिः
भ्रकुटिः, भ्रुकुटिः, भ्रूकुटिः, मृकुटीत्यपीति स्त्रियामिति त्रीणि क्रोधादिना ललाटसं-
कोचनस्य । असौम्ये असुन्दरेक्षिण विरुद्धा दृष्टिरदृष्टिरित्येकं क्रूरवृष्टेः । संसेधनं
संसिद्धिः, प्रकरणं प्रकृहते वा प्रकृतिः इमे इति द्रव्योः ख्लीत्ववृधनार्थमुक्तम् ॥ ३७ ॥

न. पु. पु. पु. पु.

स्वभावं कांपना स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ।

उत्सव या पु. पु. पु. पु. पु. पु.

महकिल कम्पोऽथ क्षणं उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

इति नाथ्यवर्गः ॥

स्वरूपमिति—स्वं रूपं स्वरूपम्, स्वो भावः स्वभावः, निसर्जनं निसर्गः “ निसर्गः सृष्टौ
स्वभावे च ” (इति हैमः) इति पञ्च स्वभावस्य । अथेति—वेपनं वेपथुः, कम्पनं कम्प
इति द्वे कम्पस्य । अथेति—क्षणोति दुःखमिति क्षणः “ क्षणः कालविशेषं स्यात्पर्वशय-
वसरे मदे । व्यापारे विकलत्वे च पारतन्त्रत्वमध्ययोः ” (इति हैमः) उद्धर्षयति,
उद्गतो हर्षोऽत्रेति वा उद्धर्षः, महनं महतीति वा महः, उद्गुनोति दुःखमिति उद्धवः उत्सु-

१ सुसिरप्यत्र—“सुसिः स्पर्शाज्ञता निद्रा विश्रम्भे शयने स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) ॥

२ “संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धौ मदोप्रायामपि स्त्रियाम् ” ॥

यतीति उत्सवः “ उत्सवो मह उत्सेके इच्छापसरकोपयोरिति पञ्चोत्सवस्य ॥ ३८ ॥
इति नाड्यवर्गविवरणम् ॥ ”

अथ पातालवर्गे व्याख्यायते ॥

न.   न.   न.   न.

आताल विल अधोभुवनपातालवलिसद्य रसातलम् ।

पु.   न.   न.   न.   न.

मा पोलमात्र नागलोकोथ कुहरं शुषिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥

न.   न.   न.   न.   न.   स.   स.

पूर्वी में पोल छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं स्वध्रं वपा शुषिः ।

पु.स.   पु.

ब्रेदसमेतवस्तुगतर्विटौ “भुवि स्वध्रे” सरन्धे शुषिरं (त्रिषु) ॥ २ ॥

अथ इति—अवश्य तदुक्तव च अयोभुवनम् अयः अयि “ अधोऽन्यर्थ स्यात्पाताले ” (इति त्रिकारणडशेषः) पतन्ति पापादत्रेति पातालम्, वले: सद्य—वलिसद्य, रसायास्तलं रसातलम्, नागानां जोको नागलोकः, अधोलोकस्तुगतिभिर्विवरणम्, शुषिरस्यास्तीति शुषिरम्, विवृणोति वित्रियते वा विगतो वरोऽस्मात्—वीनां पक्षिणां वरं वा विवरम्, विलति भिनति विश्वते वा विलम्, छिद्रयते—छिद्र्यते वा छिद्रम् “छिद्रं विवरन्ध्रवत् । गर्ते दोषे” (इति हैमः) निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्रेति निर्व्यथनम्, रोचतेऽत्रेति रोकम्, रमण्यम्, क्रीडा तां धरति, रन्धयतीति वा रन्ध्रम्, इवध्रयतीति इवध्रम्, उप्यतेऽत्रेति वपा, शुष्यत्यत्रेति शुषिः, सुष्ठु स्यतीति सुषिरोपीत्येकादश विलस्य । भुवि इवध्रे, गिरतीति गर्तः, अवन्त्यस्मादित्यवटः अवटिरपीतिद्वे भूरन्ध्रस्य । सरन्धे वस्तुनि शुषिरस्यास्तीति शुषिरं त्रिषु त्रिलिङ्गाणां ज्येष्ठमित्येकं सरन्ध्रस्तुनः ॥ १ । २ ॥

पु.न.   न.   न.   न.   न.

अँधेरा अन्धकारो (अस्त्रिया) ध्वान्तं तमिस्तं तिमिरं तमः ।
बडा अँधेरा

न.   न.

धोडा अँधेरा (ध्वान्ते गाढे) अन्धतमसं (क्षीणे) वतमसं (तमः) ॥ ३ ॥

अन्धकार इति—अन्धनमन्धस्तं करोतीत्यन्धकारः स्त्रियां न स्यात्—ध्वन्यते स्मेति ध्वान्तं, तमोऽस्त्यत्रेति तमिस्तास्त्याश्रयत्वेनास्येति वा तमिस्तम्, तिम्यतीति तिमिरम्, ताम्यत्यन्तेनेति तमः सान्तोऽन्तश्च तमसमपि “तमसं तु निशाचर्म” (इति त्रिकारणडशेषः) इति पञ्चान्धकारस्य । गाढे घने ध्वान्ते अन्धकारे अन्धयत्यन्धं अन्धं च तत्तमश्चेत्यन्ध-तमसमित्येकं घनान्धकारस्य । क्षीणे ध्वान्ते तु अवहीनं तमः अवहीनतमसमित्येकं क्षीणान्धकारस्य ॥ ३ ॥

३ “ रन्ध्रन्तु दूषणेच्छिदं ” (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥

न.   पु.   पु.

चारों ओर
अँधेरा
नाग
नागेश्वर
नागराज
ब्रौद्य सांप
अजगर

विष्वकृ सन्तमसं नागाः काद्रवेया (स्तदीश्वरः) ।
पु.   पु.   पु.   पु.   १ पु.
शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजो (इथ) गोनसे ॥ ४ ॥
पु.   पु.   पु.   पु.

तिलित्सः स्या (दजगरे) शयुर्वाहस (इत्युभौ) ।

विष्वगिति—विष्वकृ सर्वतस्तमः समन्तात्तमः सन्तमसं स्यादित्येकं व्यापकतमसः । नगे भवा न गच्छन्तीति वा अगाः न अगाः नागाः, कद्रवा अपत्यानि काद्रवेयाः सर्पेभ्योऽन्ये देवयोनयो अमीति द्वे फणालांगूलवतो नराकारसर्पस्य । तेषामीश्वरस्तदीश्वरः, शिष्यते शेषः “ शेषोऽनन्तेवेसीरिण्युपयुक्तेतरेऽपि च । शेषा निर्मल्यदाने स्यात् ” (इति हैमः) न अन्तोऽस्येति अनन्त इतिद्वे नागाधिराजस्य । अथेति—वसु रक्षके मूर्धन्यस्येति, वसु कायति वा वसुकस्तस्यापत्यं वासुकिः, सर्पाणां राजा सर्पराजः इति द्वे सर्पराजस्य । अथेति—गोरेव नासिका यस्येति तस्मिन् गोनसे, तेलनं तिलं तामेति तिलितं स्यति, तिलिं गर्ति त्सरतीति वा तिलित्सः स्यादिति द्वे सर्पराजस्य । गिरतीति गरः अजस्य गरः अजगरस्तस्मिन् शेते इति शयुः, वहति—वाहं गर्ति स्यतीति वा वाहसः “ वाहसोऽमगरेवारिन्यरणसुनिपगणयोः ” (इति हैमः) इति उभौ स्यातामिति त्रीणि अजगरसर्पस्य ॥ ४ । ३ ॥

पु.   पु.   पु. २   पु.

विषश्व
दृढ़ा
करात
केतुलोहान
दर्ता जलव्यालः (समौ) राजिलदुरुगदुभौ ॥ ५ ॥

पु.   पु.   पु.

मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

अलेति—लगतीति लग—अर्दतीत्यर्दः लग चासावर्देश्च निर्विपत्वात्तद्विनाः, अलतीत्यलः, गर्दतीति गर्दः अलश्चासौ गर्दश्चेति वा अलगर्दः अलं गृध्यतीति अलगधों वा जलस्थो व्यालः जलव्याल इति द्वे जलव्यालस्य । राजी रेखास्यास्ति राजिलातीति वा राजिलः “ ‘दुरुगु’ इति भणति दुरुदुना भातीति वा दुरुदुभः उभौ समौ समानार्थैः समानलिङ्गाविति द्वे निर्विषद्विमुखसर्पस्य । मालुरोपधी तत्र धानमस्येति मालुधानः “ मालुधानश्चित्रसर्पे महापद्मे च दृश्यते ” (इत्युत्पालिनी) मातुलयतीति मातुलः आहन्तीति आहिः मातुलश्चासावहिश्चेति मातुलाहिरिति द्वे चित्रसर्पस्य । अमोचि मुच्यते स्मेति वा मुक्तः—कञ्चुकः नास्ति मुक्तोऽस्येति निर्मुक्तः, मुक्तः कञ्चुको येनोति मुक्तकञ्चुक इति द्वे मुक्तत्वक्सर्पस्य ॥ ५ । ४ ॥

१ “गोनासायनियोजितागदर्जाः” (इति राजशेषरः) ॥

२ “निर्मुक्तोनिर्विषः सर्पे राजिलः परिकीर्तिः” इति स्मरणात् ॥

पु.१ पु. पु. पु. पु. पु.
सर्पमात्र सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥
पु. पु. पु. पु. पु.
आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।
पु. पु. पु. पु. पु.
कुण्डलीगूढपाचक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
पु. पु. पु. पु. पु.
दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।
पु. पु. पु. पु. पु.
उरगः पन्नगोभोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥

सर्प इति—सर्पतीति सर्पः, पर्दते—पिपर्ति स्वमिति पृदाकुः, भुजतीति भुजः सन् गच्छतीति भुजगः, भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति भुजङ्गः, आहन्तीत्यहिः, भुजेन गच्छतीति भुजंगमः, आशीस्तालुगताद्रंष्टा तस्यां विषमस्येति आशीविषः, धरतीति धरः, विषस्य धरो विषधरः, चक्रमस्यास्तीति चक्री, व्याडतीति व्यालः, कुटिलं सर्पतीति सरीसृपः, कुण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति कुण्डली, गूढः पादा अस्य, गूढं पादयतीति वा गूढपाद्, चक्षुः अवः कण्ठोऽस्येति चक्षुःश्रवाः, काकस्येवोदरमस्य—ईषदकतीति काकमीपत्कुटिलगतिमदुदरमस्येति वा काकोदरः, फणास्यास्तीति फणी, दर्व्याकारः फण एव करो यस्य दर्वीकरणं करोतीति वा दर्वीकरः, दीर्घं पृष्ठमस्येति दीर्घपृष्ठः, गहितं दशतीति दन्दशूकः, विले शेते इति विलेशयः, उरसा गच्छतीति उरगः, पन्नं पतितं यथातथा गच्छतीति पन्नगः, भोगः फणे वक्रगतिर्वास्यास्तीति भोगी, जिह्वं कुटिलं गच्छतीति जिह्वगः, पवनोऽशनं यस्येति पवनाशन इति पञ्चविंशतिः सर्पमात्रस्य ॥ ६ । ७ । ८ ॥

पु.स.न. पु.स. पु.स.

सर्प सम्बन्धी त्रिष्वाहेयं “विषास्थ्यादि” (स्फटायान्तु) फणा (द्रयोः) ।
फण पु. पु. पु. पु. २ पु.
केचुली पु. पु. पु. पु. पु.
विषमात्र (समौ) कञ्चुकनिर्मोक्तौ ध्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ६ ॥

त्रिष्विति—सर्पस्य विषास्थ्य कञ्चुकादि अहौ भवमाहेयं त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यादित्येकं सर्पविषास्थ्यादेः । स्फटतीति स्फटा, फटापि ‘तस्यां’ फणातीति फणा उभे द्रयोः स्त्रीपुंसयोः स्यातामिति द्वे फणायाः । कञ्चते इति कञ्चुकः, निश्चयेन मुच्यते इति निर्मोक्तः, उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाधिति द्वे सर्पत्वचः । ध्वेडते मोहयति—द्विव्यान्त्यनेन वा ध्वेडः, मिरति जीवमिति गरस्तं लातीति गरलम्, वेवेष्टि कायमिति विषमिति पुंसि क्लीबे चेति त्रीणि विषस्य ॥ ६ ॥

१ लेलिहानोद्दिरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा । कुमीनसः फणधरो हरिभोगधरस्तथा । अहे: शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिंदिका ॥ द्रयोर्वर्तमानायांस्फटयांकणापि द्रयोरिति केचित् ॥ २ (गरलं पन्नगविषे तृणपूत कमानयोः) (इति हैमः) ॥

पु.न. पु.न. पु.न. १
विष भेद “ पुंसि छीवे च ” काकोलकालकूटहलाहलाः ।

पु. पु. पु. पु.
सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

पु. पु.
दारदो वत्सनाभ (श्च विषभेदा अमी नव) ।

पुंसीति—ईपत्कोलतीति काकोलः, कालमयि कूटयति—कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा
कूटो राशिरिवेति वा कालकूटः, हलमिवाहलतीति हलाहलः हाला इव हलतीति
हालाहलः, हालं हलतीति हालहलः एते काकोलादिहलाहलान्तास्त्रयोपि पुंसि छीव
च स्युः । सुराष्ट्रेभवः सौराष्ट्रिकः, सारोष्ट्रेभवः सारोष्ट्रिको वा शुक्लिकेदेशे भवः शौक्लिकेयः,
ब्रह्मणः पुत्रः ब्रह्मपुत्रः, प्रदीपयतीति प्रदीपनः, दरदि देशे भवः दारदः, वत्सस्य नाभि-
रिव नाभिरस्येति वा वत्सनाभः, अमी नव विषभेदा भवन्ति इति प्रत्येकं स्थावरविष-
भेदानाम् ॥ १० । ३ ॥

विषवैद्य सांप पु. पु. पु.
कापकडनेवाला विषवैद्यो जाङ्गुलिको व्यालग्राह्याहितुर्गिडकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥

विषेति—विद्यामधीते वेति वा वैद्यः विषस्य वैद्यो विषवैद्यः, जाङ्गुलीं विषवि-
द्यामधीयते वेद वा जाङ्गुल्या दीव्यतीति वा जाङ्गुलिक इति द्वे गारुडिकस्य । व्यालं
गृह्णातीति व्यालग्राही, अहेस्तुरुण्डं मुखं तेन दीव्यतीति अहितुर्गिडक—अहितुरुण्डको
वेति द्वे सर्पव्राहिणः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गविवरणम् ॥

अथ नरकवर्गो व्याख्यायते ॥

पु. पु. पु. स.

नरक, स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः (स्त्रियाम्) ।

पु. पु.स. पु. पु.

नरकभेद, तज्ज्ञेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

प्रेत, पु. न. पु.

वैतरणीनदी संहारः कालसूत्रं (चेत्याद्याः) “ सत्त्वास्तु ” नारकाः ।

पु. स. स. स. स.

अतश्चमी प्रेता वैतरणी (सिन्धुः) स्यादलक्ष्मीस्तु निर्वृतिः ॥ २ ॥

१ “ स्त्रियं भवत्यपृतुल्यमहो कलत्रं हालाहलं विषमिवाप्रगुणं तदेव ” यथा कामपमायिमयेन्द्रिय-
कुण्डेर्थेष्यपि दुष्कृतहालहलौपैः ॥ १ ॥

स्यादिति—नरति—नृणातीति वा नरकः स एव नारकः मुकुटस्थामिते तु नराः कायन्त्यत्रेति नरकः, निर्गतोऽयादिति निरयः, दुर्गमनं दुष्टा गतिर्वेति दुर्गतिः श्वियां स्यादिति चत्वारि नरकस्य “ तद्वेदाः तस्य नरकस्य भेदाः ” तपतीति तपनः, नास्ति वीचिः सुखमत्रेति अवीचिः, “ रुहन्नाम हिंसको प्राणिविशेषः ” महतोरुरोरयं महारौरवः, उरोरयं रौरवः, संहरणं सम्यग् हारोऽत्रेति वा संहारः “ सम्यग् घातोऽत्रेति संघातो वा ” कालान्ययोमयानि सूत्राग्रथत्रेति कालसूत्रमिति आद्यशब्देन तामिक्षान्धतामिक्षातिपत्रवनादयः । तस्य नरकस्य भेदा ज्ञेयाः इति पृथगेकैकं नरकभेदानाम् । नरके भवा नारकाः नरकस्थाः सत्त्वाः जन्तवः प्राणुः, प्रयन्ति स्मेति वा प्रेताः परेता अपि भवन्तीत्येकं नरकस्थप्राणिनाम् । स्यदन्ते आपोऽत्रेति सिन्धुः नारकी नदी, वित्तस्तरणिर्यत्र तत्रभवता, विगता तरणिनौ यत्रेति वा वैतरणी स्यादित्येकं नरकनद्याः । लक्ष्मीविरुद्धा अलक्ष्मीः, नियता कृतिर्वृणा यस्याः, निर्गता कृतेः शुभादिति वा निर्मृतिरिति द्वे अलक्ष्म्याः ॥ १ । २ ॥

१. स. स. स. स. स.

नरकमें ढकेलना विष्टिराज्जैः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

तीव्रपीडा स. स. स. न. न. न.

दुःखयामानसीपीडाबाधाव्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥

व्यथा न. न. न.

शरीर पीडा स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं (त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत्) ।

इति नरकवर्गः ॥

विष्टिरिति—विशति क्लेशम्—विष्णाति विष्यते वेति विष्टिः, आज्ज्वते, आञ्ज्यते वैत्याजूरिति द्वे श्वियाविति द्वे नरके हठात्प्रक्षेपस्य । कारणमिति कारणा, यातनमिति यातना, वेदनमिति वेदना, तीव्रा चासौ वेदना चेति तीव्रवेदनेति त्रीणि तीव्रदुःखस्य । पीडनं पीडा, वाधनं वाधा, आवाधनमावाधेति वा “ आवाधा वेदना दुःखम् ” (इति हलायुवः) व्यथनं व्यथा, दुष्टानि खान्यस्मिन्, दुर्निन्दितं खनति—दुःखयतीति वा दुःखम्, मानसे साधु मानस्यं, मानस्याद्विममानस्यम्—अमनसो भाव आमनस्यमिति वा प्रसूतेर्जातं प्रसूतिजमिति पद् मनोव्यथायाः । कपति स्मेति कष्टम्, कृन्ततीति कृच्छ्रम्, आसमन्ताद्वियं लातीति आभीलमिति त्रीणि शरीरपीडायाः । नवापिदुःखस्येत्येके । एवां मध्ये यद्वेद्यगामित्रयगामितविहिति ज्ञेयम्—यथा “ दुःखसेवा, दुःखसुतो निर्गुणः, सर्वे दुःखं विवेकिन इति ” ॥ ३ । ३ ॥

इति नरकवर्गविवरणम् ॥

१ “विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यलिङ्गो यथा “विशनु विष्टयः सर्वे रुदा इव महोजसः ”

२ “हठात्प्रभृतिकः क्लेशो विष्टिराज्जैश्च कीर्त्यते” (इति कोषान्तरम्) ॥

अथ वारिवर्गो व्याख्यायते ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
समुद्रोऽधिभरकूपारः पारावरः सरित्पतिः ।
पु. पु. पु. पु. पु. पु.
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥
पु. पु. पु. पु.
रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपांपतिः ।

सषुदभेद (तस्य प्रभेदाः) क्षीरोदो लवणोद (स्तथापरे) ॥ २ ॥

समुद्र इति—समुनत्तीति, समीचीना उद्रा जलचरविशेषा यस्मिन्निति, सह मुद्रया मर्यादया वर्तत इति वा समुद्रः, आपो धीयन्तेऽत्रेत्यविधिः, कुं पृथ्वीं पिपर्तीति कूपारो न कूपारोऽकूपारः, न कूपमृच्छतीति, कुरच उश्च कौ पिपर्ति तद्विनोऽकूपारः, पारमावृणोति—पारावारावस्य स्त इति वा पारावारः पारमपारमस्येति पारापारो वा, सरितां पतिः सरित्पतिः, उदकानि सन्त्यत्रेति उदन्वान्, उदकानि धीयन्तेऽत्रेति उदधिः, स्यदन्ते आपोऽत्रेति सिन्धुः, सरो नीरं गतिर्वास्त्यस्मिन्नितिसरस्वान्, सगरस्य राज्ञोऽयं सागरः, अर्णांसि जलानि सन्त्यत्रेति अर्णवः, रत्नानामाकरे रत्नाकरः, जलानि निधीयन्तेऽत्रेति जलनिधिः, यादसां जलजन्तुनां पतिरिति यादःपतिः, अपांपतिरिति पञ्चदशा समुद्रस्य । तस्य समुद्रस्य प्रभेदाः—क्षीरमुदकं यस्येति क्षीरोदः, लवणमुदकं यस्येति लवणोदः तथा अपरे प्रभेदाः—इष्टुरसोदः, सुरोदः, दधिमण्डोदः, स्वादूदः, वृतोदश्चेति पृथक् पृथगेकं समुद्रविशेषाणाम् ॥ १ । २ ॥

स.बहु.व.   न.   न.   न.   न.   न.
जलमात्र औपः(स्त्री भूमिन) वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।
न.   न.   न.   न.   न.   न.
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥
न.   न.   न.   न.   न.
कवन्धमुदकं पाथः पुष्करः सर्वतोमुखम् ।
न.   न.   न.   न.   न.   न.
अम्भोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥ ४ ॥
न.   पु.न.   पु.स.न.   पु.स.न.
जलविकार मेघपुष्पं घनरस (स्त्रिषुद्वे) आप्यमम्मयम् ।

१ आपोभिर्मार्जनं कृत्वेति स्मृतेः ॥

२ उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विवरते । तथा च ‘प्रसन्नोदम्’ इत्यसंज्ञायामप्युदशब्दःप्रयुज्यते इति केयटः । ‘प्रोक्तं प्राज्ञैर्मुवनममृतं जीवनीयं दकं चेति’ हलायुधः ॥

आप इति-आप्नुवन्ति-आप्यन्ते वा आपः स्त्रियां बहुत्वेषु आपः सान्तं कलीवं च वारयतीति वारु, वार्यतेऽनेनेति वारि, सलतीति सलिलम्, कम्यत इति कमलम्, जल-तीति जलम्, पयते, पीयते वा पयः, कीलां ज्वालामलति वारयति और्वांगनेः कीलां लातीति वा कीलालम्, न मृतं मरणमस्यस्मिन्निति अमृतम्, जीव्यतेऽनेनेति जीवनम्, भूयते-भग्नत्युत्पदन्तेऽनेनेति भुवनम्, वन्यते संभज्यते सेव्यते वा वनम्, कं सुखं वधना-तीति कवन्धम्, कमन्धमिति पठित्वा द्वे नामनीति केचिदाहुः-उनत्तीति उदकम्-उदं, दकं वा पातीति पाथः, पुष्णातीति पुष्करम्, सर्वतो मुखान्यस्येति सर्वतोमुखम्, आप्रोति, आप्यते, अभ्यते वा अभ्यः, कृच्छ्रतीत्यर्णः, तौतीति तोयम्, पीयते-पायते वति पानीयम्, नीयते निश्चयेन राति सुखमिति-निर्गतं रादग्नेवेंति नीरम्, स्त्रियति-घस्यते वेति क्षीरम्, अम्वते इत्यम्बु, शं वृणोति-शंवं संवरणं रातीति शंवरम्, मेघस्य पुष्पमिवेति मेघपुष्पम्, घनस्य रसो घनरसो घनरसं वेति सप्तविंशतिर्जलस्य । अपां-विकारोयमित्याप्यमाप्या वा, अपां विकारोऽम्मयम्-अम्मयीति वा द्वे त्रिपु स्याता मिति द्वे जलविकारस्य ॥ ३ । ४ । ५ ॥

पु. पु. पु.स. पु.स.

लहर भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा (स्त्रियां) वीचि “रथोर्मिषु” ॥ ५ ॥

हिलकोरा पु. पु. पु.

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा (स्त्रियां) वीचि “रथोर्मिषु” ॥ ५ ॥

भैवर महत्सूल्लोलकल्लोलौ स्यादावर्तो (अभ्यसां भ्रमः) ।

न. पु. पु. पु.

वृदं पृष्ठनितविन्दुपृष्टताः (पुमांसो) विप्रुषः(स्त्रियः) ॥ ६ ॥

पु. स.

भङ्ग इति-भज्यते इति भङ्गः, तरतीति तरङ्गः, कृच्छ्रतीत्यर्णिः, वयति, ऊयते वेति वीचिः उमे वा स्त्रियां स्यातामिति चत्वारि तरङ्गस्य । अथेति-महत्सु ऊर्मिषु तरङ्गेषु उत्तलोडयति, लोलयतीति वा लोलं, उद्गतश्चासौ लोलश्चेति वा उल्लोलः, कं जलं तस्य लोलः कल्पन्तेऽनेनेति वा कल्पलोल इति द्वे महातरङ्गस्य । अभ्यसां जलानां भ्रमण-भ्रमः, आवर्तनमावर्तः स्यादित्येकं जलभ्रमणस्य । पर्यतीति पृष्टत् बहुत्वे पृष्टन्ति “बहुव-चनमतन्त्रम्” विन्दतीति विन्दुर्वहुत्वे विन्दवः, पर्यतीति पृष्टतः वहुत्वे पृष्टताः “पृष्टन्ति विन्दुपृष्टताः” इति त्रिभिर्द्वन्द्व इत्यन्ये । एते पुमांसः, विगता रुद्धा वा प्रुट् दाहोऽस्माद्विति, विप्रोपणं वा विप्रुट् बहुत्वे विप्रुषः स्त्रियः स्युरिति चत्वारि जलकणस्य ॥ ५ ॥ ६ ॥

न. पु. पु. पु. पु.

जल कानिक-वक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

लनानालीया न. न. न. न. पु.स.न.

नल किनारा कूलं रोधश्च तीरं (च) प्रतीरं (च) तटं (त्रिषु) ॥ ७ ॥

वक्राणीति-वञ्चन्तीति वक्राणि, क्रियन्तेऽनेन चक्राणीति वा पुटं संश्लिष्टं

१ “ पयः पृष्टनितभिः स्पृष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः ” (इति जाम्बवतीविजयवाक्यम्) ॥

भिन्दन्तीति पुटभेदाः स्युरिति द्वे चक्राकारेण जलानामधोयानस्य । भ्रमन्ति जलान्यत्रेति भ्रमाः, निर्गमनानि निर्गमाः, जलानां निर्गमा जलनिर्गमा इति द्वे जलनिस्सरण-जालकस्य, नद्यादाववःस्थजलस्योर्ध्वनिस्सरणस्य वा । कूलयतीति कूलम्, रुणद्धीति रोधः सान्तोऽदन्तश्च, तीरयतीति तीरं, प्रकृष्टं तीरं प्रतीरम्, तटतीति तटं त्रिपुत्रिलिङ्गयां स्यादिति पञ्च तीरस्य ॥ ७ ॥

न. न.

न.

दोनों किनारा पारावारे (परावाची तीरे) पात्रं (तदन्तरम्) ।

दोनों का मध्य पु.न.

पु.न.

द्वीप यायापूर्व द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं (यदन्तर्वारिणस्तटम्) ॥ ८ ॥

पारेति—परावाची तीरे पारावारे स्याताम् । परं तीरं पारम्, अर्वाकृतीरम् अवारम् अवार्यत इत्यावारम् न वारस्यत्रेति वा अवारमित्येकं परतीरावरतीरयोः । तदन्तरं तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यं, पिवन्त्यत्र पान्त्यस्मादिति वा पात्रं स्यादित्येकं कूलयोर्मध्यस्य । वारिणो जलस्य यदन्तस्तटं तत् द्विंगता आपोऽत्रेति द्वीपः, अन्तर्गता आपोऽत्रेति अन्तरीपम् उभे अस्त्रियां पुनरुंसकयोः स्यातामिति द्वे जलमध्यस्थस्थानस्य ॥ ८ ॥

न. न. न.

जल मध्यका (तोयोत्थितं) तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ।

स्थल, वालू

का स्थल,

कीचड़

पु. पु. पु. न. पु. पु. निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्को (ङ्ग्री) शादकर्दमौ ॥ ९ ॥

तोयेति—तोयोत्थितं यत्स्थलं तत्पुलतीति पुलिनं कथ्यते इत्येकं जलादचिरनिर्गततटस्य। सिकता: सन्त्यस्मिन्निति सैकतम्, सिकतानां विकारः सिकतामयमिति द्वे वालुकामयतटस्य । निपीदन्त्यत्र—निपदनं निपदासनं तस्य वर आवरक इति वा निपदूरः । जमति—जम्बनं जम्बमालातीति वा जम्बालः, पञ्चयते पञ्चत्यनेन वेति पङ्कः अस्त्री स्यात् । शीयन्ते—अस्मिन्ननेन—शीयते—नश्यति—श्यतीति वा शादः, कर्दतीति कर्दम इति पञ्च कर्दमस्य ॥ ९ ॥

पु. पु. पु. पु.

नहर

गङ्गा

जल

नाव

जलोच्छासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ।

पु.स.न. स. स. स.

नावयं (त्रिलिङ्गं नौतायें) स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥

जलेति—जलान्युच्छ्वसन्येभिः, जलानामुच्छ्वसनं वेति जलोच्छासाः, परिवहन्येभिः, परिवहनं वेति परीवाहाः परिवाहाश्चेति द्वे प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य समविकजलस्य सर्वतोवहनस्य वा । नौतायें नौतरणार्हे नावा तायें नाव्यं त्रिलिङ्गं स्यादित्येकं नौतरणायोग्यजलस्य । नुव्यते—नयतीति नस्तमवतीति वा नौः, नौरेव नौका, तर-

^१ उपार्जितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसामिति दीर्घलक्ष्यम्—दीर्घभावे ‘परिवाहो जगतः करोति किमिति माषः’ ॥

न्त्यनयेति तरणिः, तरणी वा तरन्त्यनयेति—तरिः तरी वैते त्रयः क्षियां स्युरिति त्रीणि
नौकायाः ॥ १० ॥

वैडा	पु.न.	पु.	पु.	पु.न.
सोता	उदुपं (तु) प्लवः कोलः स्वोतो (स्वुसरणं स्वतः) ।			
उतराई	पु.	न.	स.	स.
हाँगी	आतरस्तरपरयं स्याद् द्रोणी काष्ठास्वुवाहिनी ॥ ११ ॥			

उदुपमिति—उदुनो जलात्पाति—उदुनीव पातीति वा उदुपम्, “उदुपश्चन्द्रभेलयोः”
(इति धरणिः) प्लवत इति प्लवः, कोलतीति कोल इति त्रीणि तृणादिनिर्मित-
तरणसाधनस्य । स्वतोम्बु सरणं स्वतीति स्वोतः श्रोतोपि स्यादित्येकमकृत्रिमजलवह-
नस्य । आतरन्त्यनेनेत्यातरः, तरणं तरस्तस्य परायं तरपरायं स्यादिति द्वे नद्यादितरणे
देयमूल्यस्य । द्रवतीति द्रोणी द्रोणिर्वा द्रुणीतीति द्रुणी द्रुणिर्वा काष्ठा काष्ठमयी
पुनः पुनरम्बु वहतीति अस्वुवाहिनी, काष्ठा चासावस्वुवाहिनी चेति द्वे काष्ठकृतनौ-
काकारास्वुसेचन्याः ॥ ११ ॥

नाविक याजहाजी	पु.	पु.	पु.	पु.
पतवार पकडने सैंयात्रिकः पोतवणिक् कर्णधारस्तु नाविकः ।				
वाजा खेवैया	पु.	पु.	पु.	पु.
मस्तूल नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥				

सामिति—समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा संयात्रा सा प्रयोजनमस्येति सां-
यात्रिकः, पोतेनोपलक्षितो वणिक् पोतवणिगिति द्वे वहित्रागमिनो वणिजः । कर्णः
श्रोत्रमरित्रं (चेति दुर्गः) तं धरतीति कर्णधारः, नावा तरतीति नाविक इति द्वे नावि-
कस्य नौपूष्टदण्डधारकस्य वा । नियच्छन्ति पोतमिति नियामकाः, पोतं वहन्तीति
पोतवाहा इति द्वे वहित्रवाहकस्य । कूपं कायतीति कूपकः, गुणानां रज्जूनां वृक्षः स
एव गुणवृक्षक इति द्वे नौमध्यस्थरज्जुबन्धनकाष्ठस्य नौवन्धनकीलकस्य वा ॥ १२ ॥

डंड	पु.	स.	न.	पु.
पतवार	नौकादरणः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ।			
काठ की कुदार	स.	पु.	न.	न.
डोलची	अभ्रिः (त्री) काष्ठकुदालः सेकपात्रं (तु) सेचनम् ॥ १३ ॥			

नौकेति—नौकायां दगडो नौकादरणः, क्षिप्यतेऽनयेति क्षेपणी—क्षेपणिः—क्षिपणयपि
स्यादिति द्वे नौकापार्श्वद्वयवद्वचालनकाष्ठस्य । मृत्तद्रत्यनेनेत्यरित्रम्, के जले निपा-
तोऽस्येति केनिपातक इति द्वे नौपूष्टस्थचालनकाष्ठस्य । अभ्रतीत्यभ्रिः त्री स्यात्,
कुमुदालयतीति कुदालः, काष्ठस्य कुदालः काष्ठकुदाल इति द्वे पोतादेम्लापनयनार्थं

१ “ द्रोणीभिरभासि चरन्ति महार्णवस्य ” इत्यनेकार्थकैरवाकारकौपुदी ॥

२ “ संपूर्वस्य यातेऽपान्तरगमनै वृतिः ” इति चाण्यक्यटीकेति कलिङ्गः ॥

काष्ठादिरचित्कुद्दालस्य । सेकस्य पात्रं सेकपात्रम्, सिच्यते ऽनेनेति सेचनमिति द्वे नौ-
स्थजलनिःसारणपात्रस्य ॥ १३ ॥

न.

पु.स.न.

आधीनाव, (क़ूबी) उर्धनावं (नावोऽर्धे) “उतीतनौके” उतिनु (त्रिषु) ।
तैरनेवाला, पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

निर्मलगदा त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोच्छः कलुषोनच्छ आविलः ॥ १४ ॥

कलीव इति—नावोऽर्धे नौकावें नावोऽर्धमर्धनावमित्येकमर्धनौकायाः । अतीता
नैयेनेत्यतीतनौकस्तस्मिन्, नावपतिकान्तमतिनु त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यादित्येकं नौकामति-
क्रान्तजलादेः । अतः परमागाधाद्वागाधमभिव्याप्य त्रिषु त्रिलिङ्गेषु ब्रेयम् । प्रासददिति
प्रसन्नः, न छथति दृष्टिम्, न छादयत इति वा अच्छ इति द्वे निर्मलस्य । लुपतीति-
लुपः, कस्य जलस्य लुपो घातकः कलुषः, भिन्नोऽच्छादित्यनच्छः, आविलतीत्याविल
इति त्रीणि मलिनजलस्य ॥ १४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

गहरा उथला निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं (तद्विपर्यये) ।

बडा गहरा पु.स.न. पु.स.न. पु. पु. पु. पु.

मलाह अगाधमतलस्पर्शे कैवर्ते दासधीवरौ ॥ १५ ॥

निम्नमिति—निमनतीति निम्नम्, गच्छन्ति गातेजलजन्तवोऽत्रेति वा गभीरम्—
गम्भीरं वेति त्रीणि गम्भीरस्य । तस्य गम्भीरस्य विपर्यये उद्गतस्तानो विस्तारोऽस्मा-
दुत्तानमित्येकमुत्तानस्य । अतलस्पर्शे तलस्याद्योभागस्य स्पर्शः न सोऽत्रेति तस्मिन्—
नास्ति गायः स्थितिरत्वेत्यगाधमिति द्वे अतिनिम्नस्य । के जले वर्तन्ते केवर्तस्तेषामये
घातकः कैवर्तस्तस्मिन्—दशति मत्स्यान्, दाशयते मूल्यमस्मै वेति दाशः दासश्च, दधाति
मत्स्यानिति धीवर इति त्रीणि कैवर्तस्य ॥ १५ ॥

पु. न. न. न.

जाल छतरी आनायः (पुंसि) जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ।

स. स. न. न.

योकरी बंसी मत्स्याधानी कुवेणी स्याद् वलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

आनाय इति—आनयन्ति मत्स्याननेन—आसमन्तान्नायोनेनेति वा आनायः पुंसि
स्यात् । जले शिष्यते, जलति घनीभवतीति वा जालमिति द्वे जालस्य । शणातीति
शणास्तस्य सूत्रम् शणासूत्रम्, पवित्रमुपवीतं तद्रदिवेति पवित्रकमिति द्वे शणासूत्रजालस्य ।
मत्स्या आधीयन्तेऽत्रेति मत्स्याधानी, कुत्सितं वेणान्ते मत्स्या अस्यामिति कुवेणी स्यादिति
द्वे मत्स्यस्थापनपात्रस्य । वलिनो मत्स्याच्छ्रयतीति वलिशं ढलयोरैक्याद्विशमपि ।
विध्यते ऽनेनेति वेधनं मत्स्यानां वेधनं मत्स्यवेधनमिति द्वे विदिशस्य ॥ १६ ॥

१ “ इवे प्रतिकृतौ ” इति कन् । पवित्राद्विपरीतलक्षण्या संज्ञायां कः ॥

पृथुरोमा भषो मतस्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।
 मबली पृथुरोमा भषो मतस्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।
 गलकटी मबली पृथुरोमा भषो मतस्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।
 पृथुरोमा भषो मतस्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।
 या बचे विसारः शकली(चाथ)गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥

पृथिव्यति—पृथूनि रोमाणयस्येति पृथुरोमा, भषति—भष्यते वेति भषः, माद्यतीति
 मतस्यः, मीनाति—मीयते वेति मीनः, विनिधं सरतीति विसारी स एव वैसारिणः,
 अण्डाज्ञायते स्मेत्यण्डजः, विशेषेण सरतीति विसारः, शकलमस्यास्तीति शकलीत्यप्तौ
 सामान्यमतस्यानाम् । अथेति—गडतीति गडकः गडोपि वा, शकुलस्यार्भकः शकुलार्भक
 इति द्वे शकुलार्भकस्य ॥ १७ ॥

पद्मिना सूस किंगवा सहरी सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः (समौ) ।
 पृ. पृ. पृ. पृ.
 नलमीनश्चलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी (द्वयोः) ॥ १८ ॥
 पृ. पृ. पृ. स.

सहस्रेति—सहस्रं दंष्ट्रा यस्येति सहस्रदंष्ट्रः, पाठी पृष्ठं नमयतीति पाठीनः, अवश्यं पठति
 पाठी द्विजस्तस्येन इवापेक्षितः, हव्यकव्ययोः प्रशस्तत्वाद्वेति द्वे पाठीनमतस्यस्य । उ विस्म-
 यजनकं रूपमस्यास्ति, ओः शम्भोः रूपमुरूपमस्यास्तीति वा उलूपी, शिशुः शिशुमार-
 स्तस्य प्रतिकृतिरिव शिशुकः उभौ समाविति द्वे सूस इतिख्यातमतस्यविशेषस्य । नल-
 वनस्थो मीनः नडाभो मीन इति वा नलमीनः तलमीनोषि वा चिलि चिलि विलासं
 मिर्मिते चिलचिमः—चिलीचिमः—चिलीचिमिरिति द्वे नलवनचारिणो मतस्यविशेषस्य ।
 प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्या इति प्रोष्ठी, शकं रातीति शफरी उभे द्वयोः खीपुंसयोः स्यातामिति
 द्वे सहरीइतिख्यातमतस्यस्य ॥ १८ ॥

ब्रोदी मबली क्षुद्रागडमतस्यसंघातः पोताधानमथो भषाः ।
 बहुतहीं ब्रोदी पृ. पृ. पृ. पृ. पृ. पृ.
 तिर्मिगिल रोहितो मद्गुरःशालो राजीवःशकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥
 पृ. न. पृ.
 जलजन्तु तिर्मिगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ।
 पृ. पृ. पृ. पृ.
 जल नीव भेद (तद्देदाः)शिशुमारोदशङ्कवो मकरा “दयः” ॥ २० ॥

क्षुद्रेति—क्षुद्रादण्डाज्ञाता मतस्याः क्षुद्रागडमतस्यास्तेषां संघातः समूहः पोते वहित्रे
 आधीयते पोतोऽर्भक आधीयतेऽत्रेतिवा पोताधानमिति द्वे अण्डादचिरनिर्गतमतस्यसंघस्य ।

१ “अण्डजः कृकलासे स्यात्कर्गे मीने भुजंगमे । कस्तुर्यामण्डजा प्रोक्ता” इत्युपलभ्यते ॥

२ “सहस्रदंष्ट्रेवादालः पाठीने चित्रवलिकः । शकुलेस्यात्कलकः” इति विशेषमतस्यत्वेनोक्तः ॥

अथविति—भपा: भपविशेषाः कथ्यन्ते, रोहति—रोहणं रोहो जातोऽस्येति रोहितः, मज्जतीति मद्गुरः, शाङ्क्यत इति शालः सालश्च, राजीरेखास्यास्तीति राजीवः, शक्नोति गन्तुं वेगेनेति शकुलः, ताम्यतीति तिमिः, तिमिं गिरतीति तिमिगिलः आदिशब्दात्ति-मिगिलगिलनन्दीवर्तादयो द्वेया इति पृथगेकैकं मत्स्यविशेषाणाम् । अथेति—यान्ति वेगेन, यामदन्तीति, यां दस्यन्तीति वा यादांसि, जलानां जन्तवो जलजन्तव इति द्वे जल-जन्तूनाम् । “तेषां जलजन्तूनां भेदा उच्यन्ते” शिशून्मारयतीति शिशुमारः, उनतीति उद्रः, शङ्कतेऽस्मादिति शंकुः, कृणातीति करो मनुष्याणांकरो, मंकते मद्भस्तं रातीति वा मकरः आदिना ग्राहकुम्भीरादयो ज्ञातव्या इति पृथगेकैकं जलजन्तुविशेषाणाम् ॥ १६ ॥ २० ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
केंकडा, कछुआ स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ।

पु. पु. पु. पु. स.
घडियाल, नाक ग्राहोऽवहारोनक्रेस्तु कुम्भीरोऽथ महीलता ॥ २१ ॥
पु. पु. स. स.
केचुआ, गोह गण्डूपदः किञ्चुलको निहाका गोधिका (समे) ।

स्यादिति—कुलति, कौलीयते, कुलमस्यास्तीति कुली तमीरयति, लयनं लीः, कुत्सिता लीस्तां रातीति वा कुलीरः, कृणातीति करु, कटतीति कटः करु चासौ कटश्च, कर्क शेत-वर्ण टलतीति वा कर्कटः स एव कर्कटक इति द्वे कर्कटकस्य । कुत्सितः कौ वा ऊर्मिवगो-अस्येति कूर्मस्तस्मिन्, काम्यते, के जले मठतीति वा कमठः, कच्छेन पिवतीति कच्छप इति त्रीणि कच्छपस्य । गृह्णातीति ग्राहः, अवह्नियतेऽनेन, अवहरतीति वा अवहार इति द्वे ग्राहस्य । न क्रामति दूरस्थलमिति नक्रः, कुम्भनं हस्तिनमीरयतीति कुम्भीर इति द्वे नक्षस्य । अथेति—मशा लतेत्र कृशत्वदीर्घत्वाभ्यामिति महीलता, गण्डू ग्रन्थयः पदान्यस्येति गण्डूपदः, किञ्चिच्चुलुम्पतीति किञ्चुलः स एव किञ्चुलक इति त्रीणि ‘केचुवा’ इति ख्यातस्य । नियतं जहाति भुवमिति निहाका, गुध्यतीति गोधा सैव गोधिका इति द्वे ‘गोह’ इति ख्यातायाः ॥ २१ । ३ ॥

स.
जोंक रक्षपा तु (जलौकायां) “स्त्रियां भूमिन्” जलौकसः २२ ॥
पु. स. पु.न. पु.न.
सींगी, शंख मुक्कास्फोटः (स्त्रियां) शुक्रिः शङ्खः स्यात्कम्बु (रस्त्रियाम्) ।
पु. पु. पु.स. स.
बोटाशाल, धोंधा क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनकाः शम्बूका जलशुक्रयः ॥ २३ ॥

१ “ग्राहो ग्रहे जलचरे” (इति हैमः) ॥

२ “नक्रं नासाग्रदारणोः” नक्रो यादसि (इति हैमः) ॥

३ “जलौकापि जलोका स्याजलूका जलजन्तुकाः” (इति तारपालः) ॥

रक्तपेति—जलमोकोऽस्या जलौका—जलोका—जलूकापि तस्यां रक्त पिबतीति रक्तपा, जलमोको यासामिति जलौकसः स्नियां भूमि वहुत्वे जलं तदोकश्चास्तीति जलौकस एकवचनमदन्तत्वं चोपपाद्यमिति मुकुटादयोपीति त्रीणि जलौकायाः । मुक्ताः सुटन्त्यत्रेति मुक्तास्फोटः, शुन्यति, शोचति, शोकतीति वा शुक्तिः स्नियां स्यादिति द्वे शुक्तिकायाः । शं खनति, शङ्खमस्य, शास्यत्यलक्ष्मीमिति वा शङ्खः, काम्यते इति कम्बुरेताच्चियां पुनपुंसके स्यातामिति द्वे शङ्खस्य । क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्चेति क्षुद्रशङ्खाः, शङ्खन्ते शङ्खनास्त एव शङ्खनकाः, शङ्खस्य नखा इव शङ्खनखा अपि शं खनन्तीति शङ्खनास्त एव शङ्खनका वेति द्वे क्षुद्रशङ्खस्य । शाम्यन्तीति शम्बूकाः, जलजाः शुक्तयो जलशुक्तय इति द्वे शम्बूकानाम् ॥ २२ । २३ ॥

मेघा या मेडक, पु. पु. पु. पु. पु.

छोटे कीडे, भेक मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुरा: ।

मेडकी, स. स. स. स. स. स.

कर्णी शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी दुलिः ॥ २४ ॥

भेक इति—विभेतीति भेकस्तस्मिन्, मण्डति, मण्डयति जलाशयमिति वा मण्डूकः, वर्षामु भवतीति वर्षाभूः, शाढते, शालते वा शालूरः सालूरश्च, सुवते इति स्वः; हृणाति शब्दैः कर्णाविति दर्दुर इति पट् मण्डूकस्य । शिलतीति शिलस्तज्जातीयातद्वार्या वेति शिली, गण्डो ग्रन्थयः पदान्यस्य तद्वार्या तज्जातीया वेति गण्डूपदी इति द्वे किञ्चुलकभार्यायाः, क्षुदकिञ्चुलकजातेर्वा । भेकस्य भार्या तज्जातीया वेति भेकी, वर्षाभ्वी इत्यसाधु डीवित्यायकाभावात्स्थियामपि वर्षाभूरित्येव अन्ये तु गौरादित्वान्डीप-मिन्द्रन्ति अतएव भागुर्यमरमालयोः ‘वर्षाभ्वी’ इति दृश्यते, इति द्वे मण्डूक्याः क्षुद्रमण्डूकस्य वा । कमठज्जातीया कमठस्य भार्या वेति कमठी, दोलतीति दुलिरिति द्वे कच्छप्याः ॥ २४ ॥

स. पु. स.
मदगुरी (मद्गुरस्य प्रिया) शृङ्खी दुर्नामा दीर्घकोशिका ।
जांकभेद पु. पु. पु.

जलाशय पु. पु. पु.
कुण्ड जलाशया जलाधारा (स्तत्रागाधजलो) हृदः ॥ २५ ॥

मदगुरस्येति—मदगुरो मत्स्यभेदः योग्यतया साटश्याद्वा तस्य प्रिया भार्या शृणातीति शृङ्खी, मद्गुरीत्यपीत्येकं मद्गुर्याः । दुर्निन्दितं नामास्या इति दुर्नामा—दुर्नामि—दुर्नामी, दीर्घः कोशो यस्या दीर्घकोशिका, दीर्घकोषिका वा इति द्वे ‘भिनाई’ इति ख्यातायाः । जलमाशयो हृदयं येपामिति, जलान्याशेरते तिष्ठन्त्यत्रेति वा जलाशयाः, आधिव्यन्तेऽत्रेत्याधाराः जलस्याधारा जलाधारा इति द्वे जलाशयस्य । तत्र तेषु मध्ये अगाधं जलं यत्र स जलाशयः हादते पचाश्चि, पृष्ठोदरादित्वादहस्ये च हृद इत्येकमगाधजलाशयस्य ॥ २५ ॥

पु. न.

चरही या आहावस्तु निपानं (स्यादुपकृपजलाशये) ।

पु. पु. पु. पु.न.

भाज कूआं पुंस्यैवान्धुःप्रहिः कूप उदपानं तु (पुंसि वा) ॥ २६ ॥

आहाव इति—उपकूपजलाशये कूपान्तिकजलाधारे आहूयन्तेऽत्रेत्याहावः, नियतं पिष्टन्त्यस्मिन्निति निपानं स्यादिति द्वे कूपसमीपरचितजलाधारस्य । अस्यते, अन्धयतीति वा अन्धुः, प्रहित इति प्रहिः, कुवन्ति मण्डुका यस्मिन्निति, कुत्सिता ईषद्वा आपोऽत्रेति कूपः एते त्रयः पुंस्येव भवन्ति । उदकं पिष्टन्त्यस्मिन्निति उदपानं तु स्थाने च उचितः वा पुंसि स्यादिति चत्याग्नि कूपस्य ॥ २६ ॥

गडाढी स. स. पु.

जगति नेमिखिकास्य वीनाहो (मुखबन्धनस्य यत्) ।

पुवरिणा विनावनाया स. न. पु.न. पु.न.

तालाव पुष्करिण्यान्तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

नेमिरिति—अस्य कूपस्य नयन्त्यनयेति नेमिः, तिस्त्रोऽस्यायोऽस्याखिका स्यादिति द्वे कूपस्यान्तरे रज्जवादिधारणार्थदारुयन्त्रस्य । अस्य कूपस्य यन्मुखबन्धनं तत् विनहांतेऽनेनेति वीनाहोः विनाहश्चेत्येकं कूपमुखे इष्टकादिभिर्वद्धस्य । पुष्करिणि सन्त्यस्यामिति पुष्करिणी तस्यान्तु अखानीति खातं स्यादिति द्वे समचतुरम्भखातस्य । खाताद्विन्नमखातम्, देवैन खातं देवखातं तदेव देवखातकम् “अखातो देवखातक” इति पुंस्कारण्डेऽमरदत्तात्पुंस्यपीति द्वे अकृत्रिमजलाशयस्य देवद्वारस्थजलाशयस्य दा ॥ २७ ॥

पु. पु.न. पु. स. न.

तालाव पद्माकरस्तडागो (अद्वी) कासारः सरसी सरः ।

बडा सरोवर पु. पु.न. न. स. स.

बोटा सरोवर वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी (तु) दीर्घिका ॥ २८ ॥

पद्मेति—पद्मानामाकरः पद्माकरः, तडथते तडागः, तडाकश्च अद्वी स्यात् । लटम् अकति, अगति वा तटाकः तटागश्चेति द्वे सपद्मागाधजलाशयस्य । कासते, ईषत्सारोऽस्य, कासमृच्छतीति वा कासारः, स्त्रियते इति सरसी, सरतीति सरः “सरो नीरतडागयोः” (इति कोषान्तरम्) । इति त्रीणि कृत्रिमपद्माकरस्य । पञ्चापि सरोमात्रस्येत्यन्ये । विशन्ति भेकादयोऽत्रेति वेशन्तः, पलतीति पल्वलम्—पल्वलश्च । अल्पं च तत्सरश्च अल्पसरः इति त्रीणि पल्वलस्य । उप्यन्ते पद्माद्यस्यामिति वापी—वाविरपि दीर्घा इव दीर्घिकेति द्वे वापिकायाः ॥ २८ ॥

न.   स.   पु.

खाई वाँध खेयन्तु परिखाधार(स्त्रम्भसां यत्र धारणम्)।

न.   न.   पु.   स.   स.

थावला स्यादालवालमावालमावापोऽथ नदी सरित् ॥ २६ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

नदी तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी हृदिनी धुनी ।

स.   स.   स.   स.   स.

स्रोतस्वती द्रीपवती स्ववन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥

खेयमिति—खन्यते इति खेयम्, परितः खन्यत इति परिखति द्वे दुर्गादिपरितः खातस्य । यत्र अम्भसां जलानां धारणं भवति तत्र आविष्यते जलमस्मिन्नित्याधारःस्यादित्येकं वाँध इतिख्यातस्य । आसमन्ताजजलस्य लवमालातीति आलवालम्, लवमालाति तद्विनं नवसमासे अलवालो हस्वादिरित्यन्ये । आवलतेऽभ्योऽनेन, आईषत्वाला वृक्षा अत्रेति आवालम्, आवंपन्ति जलमत्रेत्यावाप इति त्रीणि वृक्षमूलकृतजलाधारस्य । अथेति—नदीति पचाद्यन्ति ‘नदृ’ इति टित्वनिपातनात् ‘टिड्हेति’ डीपनदी, सरतीति सरित्, तरङ्गाः सन्त्यस्यामिति तरङ्गिणी, शैवलमस्त्यस्यामिति शैवलिनी, तटमस्त्यस्या इति तटिनी, हृदाः सन्त्यस्यामिति हृदिनी, हादिन्यपि । धुनोतीति धुनी, स्रोतांसि सन्त्यस्या इति स्रोतस्वती, स्रोतस्विन्यपि । द्रीपमस्त्यस्यामिति द्रीपवती, स्वतीति स्ववन्ती, निम्नं गच्छतीति निम्नगा, अपां समूह आपं तेन गच्छतीत्यापगा—अपगापीति द्वादश नद्याः ॥ २६ । ३० ॥

स.   स.   स.   स.

गङ्गा गङ्गाविष्णुपदी जहुतनया सुरनिम्नगा ।

स.   २ स.   स.   स.

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

गङ्गेति—गच्छन्ति पापान्यनयेति गङ्गा, विष्णुः पदं स्थानं यस्या इति विष्णुपदी, जहो राजेष्टनया जहुतनया, सुराणां निम्नगा सुरनिम्नगा, भगीरथस्येयं भागीरथी, त्रीन्पथो गच्छति—त्रयाणां पथां समाहारख्यिपथं तेन गच्छतीति वा त्रिपथगा त्रीणि स्रोतांसि यस्याङ्गिस्रोता, भीष्मं सूते इति भीष्मसूरपीत्यष्टौ गङ्गायाः ॥ ३१ ॥

१ “इहैव जन्मूत्रसमालवालवत्परीयुपोच्चैर्भर्तेऽविधनावृते” इति प्रयोगादीर्घादिः । अलवालरोधिषुपयः सुविभ्रतः स पलाशिराशिरिव मूलरातिः ॥ इति मावाद्वादिरपि ॥

२ तथा च भारते “शितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेष्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता” (इति मुकुटः) ॥

स.   स.   स.   स.

यमुना   कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

स.   स.   स.   स.

नर्मदा   रेवा तु नर्मदा सोमोऽव्वा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

कालिन्दीति—कलिन्दस्येयं कालिन्दी, सूर्यस्य तनया सूर्यतनया, यच्छतीति यमुना, शमनस्य स्वसा शमनस्वसेति चत्वारि यमुनायाः । रेवते इति रेवा, नर्मदाति, द्यति वा नर्मदा, सोमात्सोमवंशजात्पुरुषवस उद्भवति, सोमोऽमृतमुद्भवत्यस्याः, सोमाद्वाद्वतीति वा सोमोऽव्वा, मेकलस्य मेखलस्य वा कृपेद्रेवा कन्यकेति चत्वारि नर्मदायाः ॥ ३२ ॥

नदी विशेष   स.   स.   स.   स.

कार्तवीर्य कीं करतीया सदानीरा वाहुदा सैतवाहिनी ।

नदी सतलज   स.   स.   स.   स.

ब्यासानदी शतद्वस्तु शुतुद्रिःस्याद्विपाशा तु विपाट(ञियाम्) ॥ ३३ ॥

केति—करस्य तोयं तदत्रास्तीति करतोया, सदा नीरं यस्याः सदानीरेति द्वे करतो-यायाः । लिखितस्यर्थेश्चन्नं वाहुं ददाति स्मेति वाहुदस्य कार्तवीर्यस्येयमिति वा वाहुदा, सिताश्च ते वाहाश्च ते सन्त्यस्यासाविति सितवाही अर्जुनस्तस्येयं सैतवाहिनीति द्वे वाहुदायाः । वशिष्ठभयात् शतवा द्रवतीति शतद्वः, सुपूजितं तुदतीति शुतुद्रिः स्यादिति द्वे शतद्रोः । विपाशयति वसिष्ठस्य पाशं मोचयतीति विपाशा, विपाशयतीति विपाट् उभे ज्ञियां स्यातामिति द्वे विपाशायाः ॥ ३३ ॥

शोणभद्र   पु.   पु.   स.

नहर   शोणोहिरण्यवाहुः स्यात्कुलथा (ल्पा कृत्रिमा सरित्) ।

शसवती, वैत्रवती स.   स.   स.   स.

चन्द्रभागा, सरस्वती शरावती वैत्रवती चान्द्रभागा सरस्वती ॥ ३४ ॥

कावेरी, नद्यादि   स.   पु.   पु.

संगम   कावेरी (सरितोऽन्याश्च) संभेदः सिन्धुसंगमः ।

शोण इति—शोणतीति शोणः, हिरण्यं वाहावस्य, हिरण्यं वहतीति वा हिरण्य-वाहुः—हिरण्यवाहरचंति द्वे शोणभद्रस्य । अल्पा कृत्रिमा सरित् नदी कुले प्राणिगणो, कुदुम्बे, दाम्पत्ये वा सावुरिति कुलयेत्येकं कृत्रिमस्वल्पनद्याः । शराः सन्त्यस्यामिति

१ “प्रथमं कर्कटेदेवी च्यहं गङ्गा रञ्जत्वा । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुद्वाहिनी” (इति स्मृतेः) ॥

२ चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियम्, तत्प्रभवतात् “तस्येदमित्याणि” एव देवति डीर्घ प्राप्तः चन्द्रभागच्चया-मिति बद्वादिगणसूत्रात् भवति स्वरूपयोरविशेषादिति ॥

शरावती, वेत्राणि सन्त्यस्यामिति वेग्रवती, चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियं चान्द्रभागा—
चन्द्रभागा, चान्द्रभागी—चन्द्रभागी, “ चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च
सा मता । चन्द्रभागी च सेवोक्ता” (इति द्विरूपकोपः) सरांसि सन्त्यस्यामिति सर-
सती, कस्य जलस्य वेरं शरीरं तस्येयम्, ईषदेवमस्या वेति कावेरी, अन्याः कौशिकी,
गण्डकी, चर्मवती, तापी, तपती, गोदावर्यादयः सरितो नद्यः सन्तीति । संभिद्यन्ते
मिलन्त्यत्रेवि संभेदः, सिन्धोः संगमः सिन्धुसंगम इति द्वे नद्यादिसंगमस्य ॥ ३४ ॥५ ॥

पु.स.

पनारा (इयोः)प्रणाली(पयसःपदव्यां) त्रिषु तृत्तरौ ॥ ३५ ॥

दाविक पु.स.न. पु.स.न.

सात्व (देविकायां सरथ्वां च) भवेदाविकसारवौ ।

द्वयोरिति—पयसो जलस्य पदव्यां निर्गमनमार्गे प्रणाल्यत इति प्रणाली द्वयोः ऋ-
पुंसयोः स्यादित्येकं प्रणाल्यस्य । इतः परमुत्तरौ देविकायां सरथ्वां च भवेऽर्थे वर्तमानौ
दाविकसारवाविति । दीव्यतीति देविका तस्यां भवो दाविकः, सरतीति सरथुः—सरथूरपि
तस्यां भवः सारवः उभौ त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यातामित्येकैकं क्रमेण ॥ ३५ ॥६ ॥

न.

न.

न.

कुई, सकेद सौगन्धिकन्तु कहारं हल्कं रक्तसन्ध्यकम् ॥ ३६ ॥
कमल, न. न. न.

कफूला, स्यादुत्पलं कुवलय (मथ) नीलाम्बुजन्म (च) ।

नील कमल, न. न. न.

सकेद कमल इन्दीवरं (च) नीलेस्मिन् (सिते) कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

सौगन्धिकमिति—सुगन्धयेव, शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्येति वा सौगन्धिकम्, कस्य
जलस्य हार इव, के ह्वादते वेति कहारमिति द्वे शुक्लकहारस्य । हल्कति, हलनं हल् तं
लातीति वा हल्लं तदेव हल्लकम्, रक्तं सन्ध्येव, रक्तान्सन्धीनकतीति वा रक्तसन्ध्यक-
मिति द्वे रक्तकहारस्य रक्तवर्णत्रिकालविकासिपुष्पस्य वा । उत्पलतीति उत्पलम्,
कोर्वलयमिव कुवलयम् चन्द्रविकाशि, “इन्दोरस्य च मण्डलं कुवलयालंकारकारिधुवम्”
इति लक्ष्यसंबादोपि । कौ वलते “ कुवलम् ” कुवते कुवमपि “ कुवलं तृत्पलं कुवम् ”
(इति त्रिकाशब्दशेषः) इति द्वे सामान्येन कमलकुमुदादीनाम् । अथेति—अस्मिन्नीले उत्पले
नीलं च तदम्बुजन्म चेति नीलाम्बुजन्म, इन्दीतीति इन्दिरिन्दी वा लक्ष्मीस्तस्यावरमिष्ट-
मिन्दीवरम्, इन्दीवारमपीति द्वे नीलोत्पलस्य । सिते उत्पले कौ मोदत इति कुमुदम्,
कुमुदपि । के जले वैतीति केरवो हसस्तस्येदं कैरवम् “ कैरवं चन्द्रकान्तं गर्दभं कुमुदं
कुमुद् ” (इति माधवः) इति द्वे श्येतोत्पलस्य ॥ ३६।३७ ॥

मकरद या कमलकंद पुरइन सेवार कुमुदिनी कमलिनी न. शालूक(मेषां कन्दः) स. जलनीली स. कुमुदिन्यां स. स्याद्वारिपर्णी तु कुम्भिका । न. पु. शैवालं स. वैलोथ कुमुद्रती ॥ ३८ ॥ स. स. स. कुमुदिन्यां नैलिन्यां विस्तिनी पश्चिनी (मुखाः) ।

शालूकमिति—एपां सौगन्धिकादीनां कन्दो मूलं शालूकं स्यादित्येकं कमलकन्दस्य । वारिणि पर्णान्यस्याः, वारि पिपतीति वारिपर्णी, कुम्भोऽस्त्यस्याः कुम्भिका इति द्वे जलकुम्भिकायाः । जलं नीलयतीति जलनीली, जले शेते तिष्ठतीति शेवालम्—शैवमः—शेवलः—शेयालुः—शेयालश्चेति त्रीणि शेवालस्य । अथेति—कुमुदिन्यां कुमुदान्यत्र देशे सन्तीति कुमुद्रती, कुमुदिनीति द्वे कुमुदयुक्तदेशस्य कुमुदलताया वा । नडाः सन्त्यत्र, नलमत्रास्तीति वा नलिनी तस्यां विसमस्त्यस्या विसिनी, पद्मस्त्यस्याः पद्मिनी, मुख-शब्दादाद्यर्थात् मृगालिनी—कमलिनी—पुटकिनीत्यादयो ज्ञेयाः । इति त्रीणि पद्मसंघातस्य कमलिन्या वा ॥ ३८ ॥

पु.न. न. न. न.

कमल (वापुसि) पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३६ ॥

न. न. न. न.

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

न. न. न. न.

पङ्कोरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥

न. न. न. न.

विसप्रसूनराजीवपुष्करामभोरुहाणि (च) ।

वेति—पद्यत इति पद्मं वा पुंसि स्यात्। नलतीति नलिनम्, अरं शीघ्रं लिप्सा विन्दति
अराकाराग्नि पत्राग्नि विन्दति वेत्यरविन्दम्, महच्च तदुत्पलं चेति महोत्पलम्, स-
हस्तं पत्राशयस्येति सहस्रपत्रम्, काम्यते, कं जलमलतीति वा कमलम्, शतं पत्राशय-

१ “ शेवतश्चैव शेवालः शेवलो जलनीलिका ” (इति वाचरपतिः) ॥

२ “ कुमुदती केरविएयां दयितायां कुशस्य च ” (इति कोषान्तरम्) ॥

३ “नलः पोटगले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे । नली मनः शिलायां तु नलिनेऽपि नलं मतम्” (इति विश्वः) नलिनी पुनः । “पद्माकरे गङ्गाविज्ञयोः” (इति द्वैषाः) ॥

४ “ पचिनी पञ्चसंवाते स्त्रीविशेषे सरोऽम्बजे ” (इति मेदिनी) ॥

५ सरसिरोहतीति विग्रहे “ तथुरुपे कृति बहुलम् (६ । ३ । १४) इत्यलुकि हस्ये कारोडपि । तथा च भारविः “ अयमच्युतस्य वचनैः सरसिरुहजन्मनः ” इति मृक्तः ॥

स्येति शतपत्रम् “शतपत्रः शिखण्डनि, दार्ढाघाटे सारसे च कमले तु न पुंसकम्” (इति विश्वः) कुशे जले शेते कुशेशयम्, पङ्के रोहतीति पङ्केरुहम्, “तामरं धृतमर्णश्च” (इति रुद्रः) तामरे जले सस्तीति, ताम्यते वेति तामरसम्, सरसि भवं सारसम्, सरस्यां रोहतीति सरसीरुहम्—सरसि रोहतीति विश्रहे सरसिरुहम्, सरोरुहमपि। विसस्य प्रसूनम् विसप्रसूनम्, केसरस्य राज्यस्यास्तीति राजीवम्, पुष्णातीति पुष्करम् “पुष्करं द्वीपितीर्थाहिखगरागौपवान्तरे। तूर्यास्येऽसिफले कागडे शुगडाग्रे खे जलेऽम्बुजे” (इति हैमः) अम्भसि रोहत्यम्भोरुहमिति पोडश पञ्चसामन्यस्य ॥ ३६ । ४० । १ ॥

न.

न.

न.

सफेद कमल, पुण्डरीकं सिताम्भोज (मथ) रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

लाल कमल, कमलदण्ड, न. न. स. न.

भृतीङ्गा, रक्तोत्पलं कोकनदं नालानाल (मथाञ्जियाम्) ।

पु.न.

न.

पु.त.

कमल समूलमृणालं विस(मवजादिकदम्बे)षरण(मञ्जियाम्) ॥ ४२ ॥

पुण्डरीकमिति—पुण्डयतीति पुण्डरीकम्, सितं शुक्लं च तदम्भोजं चेति सिताम्भोजमिति द्रे श्वेतसरोरुहस्य । अथेति—रक्तं तत्सरोरुहं च रक्तसरोरुहं तस्मिन्, रक्तं च तदुत्पलं चेति रक्तोत्पलम्, कोकांशचक्रवाकान्नदति—नादयतीति वा कोकनदमिति त्रीणि रक्तसरोरुहस्य । नलतीति नाला—नाली, नालमिति द्रे उत्पलादिदयडस्य । अथेति—मृणयते मृणालम्, मृणालीत्यपि “मृणालं नलदे क्लीवं स्त्रीनपुंसकयोर्विसे” (इति भेदिनी) विस्थिति—विशति—विष्णातीति वा विसम्—विशम्—विषमपि “मृणाले तु विसं विशम्” (इति द्विरूपकोपः) उभे अञ्जियां पुंनपुंसकयोः स्यातामिति द्रे अवजादीनां मूलस्य । अवजादिकदम्बे पञ्चादिसंघाते सनोतीति पराडम् अञ्जियां पुंनपुंसके स्यात् पराडः—शशडनं शशडस्तालव्यादिरपीत्येकमवजादीनां समूहस्य ॥ ४१ । ४२ ॥

कमल की जड़ पु. पु. पु. पु. पु. न.

कमलकी धूलि करहाटः शिफाकन्दः किञ्जलकः केसरो (अञ्जियाम्) ।

कमल आदि स. न. पु. पु.

के नये पने कमलगदा संवर्तिका नवदलं बीजकोषो वराटकः ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्गः ॥

करेति—करं हाटयति, कं जलं रहति त्यजति करहं पञ्चमटति वर्हिंच्छतीति वा करहाटः “करहाटः पद्मकन्दे देशदुमविशेषयोः” (इति हैमः) शिफामूलतरुपरोहस्तत्सहितः कन्दो मूलमिति शिफाकन्दः, शिफेति कन्दमिति चेति पृथक्नामनीत्यन्ये—इति द्रे पञ्च-

१ “सान्द्रं चन्दनमङ्के वलयिता पाणौ मृणालीलता” (इति राजशेखरः) ॥

कन्दस्य । किञ्चिज्जलतीति किञ्चलकः, के जले सरति, के शीर्यते वा केसरः—केशरश्च अव्विया पुनर्पुंसकयोः स्यादिति द्वे केशरस्य । संवर्तते संवर्तिः सा एव संवर्तिका “संवर्तिका नवपत्रिका” (इति वोपालितः) संवर्तिश्च, नवं च तदलं चेति नवदलम्, नवपत्रि-केत्यपीति द्वे पद्मादीनां नूतनपत्रस्य । त्रीजस्य कोपः पात्रमाधारो वा वीजकोपः—त्रीजको-शस्तालव्यान्तोपि । त्रियतेऽलैः, वरं दलवरणामटतीति वा वराटस्स एव वराटकः स्यात् “वराटकः पद्मवीजकोपेरज्जौकपदिके” (इति कोपान्तरम्) इति द्वे कमलबीजस्य॥४३॥
इति वारिवर्गविवरणम् ॥

उक्तवर्गसंग्रहेणोपसंहरन्वाह—

उक्तं स्वव्यर्थोमदिक्कालधीशवदादिसनाश्चकम् ।
पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥
इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्गं एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

उक्तमिति—स्वव्यर्थोमदिक्कालधीशवदादिसनाश्चकम् । पातालभोगिनरकं वारि चोक्तम्, एपां स्वर्गादीना संगतं सम्बन्धवशात्प्राप्तं देवासुरमेघादिकं तचोक्तं कथितमिति इतीति एवमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने नामलिङ्गप्रतिपादके शास्त्रे साङ्गः अङ्गोपाङ्ग-समेतः प्रथमः स्वरादिकाण्डः स्वरादिवर्गसमूहः समर्थितः संवर्णित एव आदिशब्देन पातालस्य प्रहणम् अत्रायं भावः—अस्मिन्काण्डे द्वाषेव मुख्यवर्गोः स्वर्गः पातालश्च तत्र नाश्चवर्गपर्यन्तं स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणत्वात्स्वर्गवर्गत्वम् । तदुत्तरं पाताल-संगतार्थनिरूपणात्पातालवर्गात्वमिति वोध्यम् ॥ ४४ । ४५ ॥

इति श्रीमद्मरसिंहविरचितेऽमरकोपे श्रीमद्रायवहादुरभार्गवप्रयागनारायणाङ्गया
द्विजवरशक्तिवरविरचितायां रसालाख्यायां व्याख्यायां प्रथमःकाण्डः
समाप्तिमगादिति शिवम् ॥ १ ॥

ॐ परमात्मने नमः ॥

श्रीमद्भासिंहविरचितः अमरकोषः ।

रसालाख्यया व्याख्यया समेतः ॥

— — — — —

क्षितीयं काश्छम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।
नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

वर्गा इति—इह वक्ष्यमाणे द्वितीयकाश्छमे साङ्गोपाङ्गैः अङ्गैर्मृच्छाखानगरादिभिरुप-
ज्ञैर्मृत्स्नावशादिभिः समेतैः पृथ्वीपुरक्षमाभृद्वनौषधिमृगादिभिः, नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैरुपल-
क्षिताः वर्गाः उदिता वदितुमारव्या इति ॥ १ ॥

पृथ्वी भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।

स. स. स. स. स. स. स.

धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥

स. स. स. स. स. स. स.

सर्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।

स. स. स. स. स. स. स.

गोत्रा कुः पृथ्वी पृथ्वी क्षमाऽवनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥

भूरिति—भवति, भवत्यस्यां सर्वमिति वा भः, भवतीति भूमिः—भूमी वा, न चलति
अचलाः सन्त्यस्यामिति वा अचला, नास्त्यन्तोऽस्याः, अनन्तो धारकोऽस्त्यस्या वा
अनन्ता, रस्यो, रसोऽस्त्यस्यामिति वा रसा, विश्वं विभर्तीति विश्वंभरा, तिष्ठतीति
स्थिरा, धरति विश्वम्, धरासन्त्यस्यामिति वा धरा, धरतीति धरित्री, धरति, वियते
वा धरणी—धरणिर्वा क्षौतीति क्षोणी—क्षोणिर्वा, जिनातीति ज्या, कश्यपस्येयं काश्यपी,
क्षियतीति क्षितिः, सर्वंसहत इति सर्वंसहा, वसुधनमस्त्यस्यामिति वसुमती, वसु दधा-
तीति वसुधा, ऊर्णीति—ऊर्णीयतेवेत्युर्वी, वसु धारयतीति वसुंधरा, गां जलं त्रायते—गोत्रा:

१ “मृगशब्द आरण्यपशुमात्रपरः “आरण्याः पशवो मृगाः” (इति स्मृतेः) आदिशब्देन पश्चिकीया-
दिनां ग्रहणम् तस्य चाङ्गोपाङ्गानि पश्चिपक्षादीनि । मृगानसुं शरीरां यस्येति मृगादीं सिंहस्ताञ्छील्ये णिनिर्वा ॥

शैलाः सन्त्यस्यामिति वा गोत्रा, कौति—कवते—कूयते वेति कुः, प्रथते इति पृथिवी-पृथक्षी—पृथक्षी, क्षमते क्षमा—क्षमापि, अवति, अव्यते वा अवनिः—अवनी वा, मेद-मस्त्यस्यामिति, मेद्यतीति वा मेदिनी, महते, महीयते वा महिः—मही—महीशचेति सप्तविंशतिर्भूमिकायाः ॥ २ । ३ ॥

स. स.

स. स.

मिद्या
अच्छी मिद्या
तर्वस्तस्युक्त स.
खार मिद्या

मृत्स्तुतिका(प्रशस्ता तु)मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ।

पु. स.
उर्वरा “सर्वस्याद्या”स्यादूपःक्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

मृदिति—मृत्यते मृत, मृदा, मृत्तिः, मृदेव मृत्तिकेति द्वे मृदायाः । प्रशस्ता मृत्तिका मृत्स्ता—मृत्स्ना चेति द्वे प्रशस्तमृदायाः । सर्वाणि च तानि सस्यानि च तैराद्या मृत् अच्छ्रुति, ईर्यते वा अरा उरुणामरा, उर्व्यते उर्वस्तं राति, उरुचासौ वरा च उर्पु वरा वेति उर्वरा स्यादित्येकं सर्वस्याद्यमृदः । ऊपतीति ऊपः, क्षारयतीति क्षारा, क्षारा चासौ मृत्तिका चेति द्वे क्षारमृदायाः ॥ ४ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

न. स.

उसर कृतिम स्थान
मरुस्थल जंगल
जगत् या भूतल

उषवानूषरो(द्वावप्यन्यलिङ्गौ) स्थलं स्थली ।

पु. पु. पु.स.न. पु.स.न.

(समानौ)मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते(समे) ॥ ५ ॥

स. पु. न. न. न.

(त्रिष्वथो) जगतीलोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

उषवानिति—ऊपोऽस्यस्मिन्निति ऊपवान्, ऊपोऽस्यस्येति ऊपरः द्वावपि अन्यलिङ्गौ स्यातामिति द्वे ऊपरस्य । स्थलतीति स्थलम्, स्थली अकृत्रिमा कृत्रिमास्थलेति द्वे स्थलस्य । त्रियन्ते भूतान्यस्मिन्निति मरुः, धन्व्यते॒स्मादिति धन्वा उभौ समानौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे निर्जलदेशस्य । खिलति खिलयते वास्मिन्निति खिलम्, न प्रहन्यते स्मेति अप्रहतम् द्वे समे समानार्थै त्रिपु त्रिलिङ्गाचां स्यातामिति द्वे हलाद्यकृष्टस्य । अच्छ्रुति—गच्छतीति जगती, लोक्यत इति लोकः, विशन्त्यत्रेति विष्टपम्, पादिपाठे तु पिश्यते, पिष्यते वात्रेति पिष्टपः पुमानिति । भवन्त्यस्मिन्निति भुवनम्, गच्छतीति जगदिति पञ्च भूतलस्य ॥ ५ । ५ ॥

न.

भारत या वर्षं (लोकोऽयं)भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

पु. पु.

सब देश पूर्व उत्तर मध्येदेश

देशः (प्राग् दक्षिणः) प्राच्य उदीच्यः (पश्चिमोत्तरः) ।

पु. पु. पु.

प्रत्यन्तो मध्येदेशः स्यान्मध्यदेश(स्तु)मध्यमः ॥ ७ ॥

लोक इति—अयं जम्बूदीपनवमांशो लोकः भरतस्य राज्ञः इदं भारतम्, वृथ्यते वर्षणं वा वर्षम् “उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्वारतं नाम भारती यत्र सन्तति” रित्येकं भारतवर्पस्य । शरावत्या नद्या अवधेमर्यादायाः यः प्राग्दक्षिणः प्राचा सहितो दक्षिणो देशः प्राच्यां भवः प्राच्यः कथ्यत इत्येकं शरावतीपूर्वदक्षिणादेशस्य । तत एवावये: पश्चिमोत्तरः पश्चिमेन सहितः उत्तरो देशः उदीच्यां भवः उदीच्यो भग्यते इत्येकं शरावतीपश्चिमोत्तरदेशस्य । प्रतिगतोऽन्तम्—प्रत्यन्तः, म्लेच्छानां देशो म्लेच्छदेशः “चातुर्वर्गर्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः पर” मिति द्वे शिष्टाचाररहितखशादिदेशस्य । मध्यश्चासौ देशश्चेति मध्यदेशः, मध्ये भवो मध्यमः “हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तिं” इति द्वे मध्यदेशस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥

पु. पु.

आर्यावर्त आर्यावर्तः पुण्यभूमि (मध्यं विन्ध्यहिमागयोः) ।
राज्य या देश स. पु. पु. पु. न.
देशयानगरप्रामनीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

आर्येति—विन्ध्यहिमागयोर्विन्ध्यहिमालययोर्मध्यं मध्यस्थलं आर्या आसमन्ताद् वर्तन्तेऽत्रेति आर्यावर्तः, पुण्या चासौ भूमिश्च, पुण्यस्य भूमिः, पुण्या भूमिर्यस्येति वा पुण्यभूमिः “आसमुद्रात् वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुरुंथा:” इति विन्ध्यहिमागमध्यदेशस्य । नियतो वर्तते—नियतं वा वर्तन्ते जना अत्रेति वा नीवृत्, जनः पदं वस्तु यत्रेति जनपदः इति द्वे जननिवासस्थानस्य । दिशति, दिशयते वेति देशः, विसिनोति, विसीयन्तेऽत्रेति वा विषयः, उपवर्तन्तेऽत्रेति उपवर्तनमिति त्रीणि स्थानमात्रस्य ॥ ८ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

नरसलकादेश(त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये)नद्वान्नद्वल (इत्यपि) ।

फूलाकादेश पु.स.न. पु.स.न.

बहुवेतका कुमुदान् (कुमुदप्राये) वेतस्वान् (बहुवेतसे) ॥ ९ ॥

त्रिष्विति—आगोष्ठात् गोष्ठमभिव्याप्य त्रिपु त्रिलिङ्गयां झेयमिति । नदा: प्राया यत्रेति नडप्रायस्तस्मिन्, नदा: सन्त्यस्मिन्निति नद्वान्, नदा: सन्त्यत्रेति नद्वल इत्यपीतिद्वे नदा-धिकदेशस्य । कुमुदानि प्रायागयत्रेति कुमुदप्रायस्तस्मिन्देशे कुमुदानि सन्त्यत्रेति कुमुदा-नित्येकं कुमुदाधिकदेशस्य । बहवो वेतसा यत्रेति तस्मिन्देशे वेतसाः सन्त्यत्रेति वेतस्वा-नित्येकं बहुवेतसदेशस्य ॥ ९ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

घासवालादेश शाद्वलः (शादहरिते) (सजम्बाले तु) पाङ्किलः ।

कीचड्युक

पु.स.न.

पु.स.न.

पु.

सजल

कछार

जलप्रायमनूपं स्थात्पुंसि कच्छ (स्तथाविधः)॥१०॥

शाद्वल इति—शाद्वलतुर्गौर्हितस्तस्मिन्, शीर्यते—शीर्येऽस्मिन्निति वा शादो वालतुर्गमस्मिन्निति शाद्वलित्येकं नवतुर्गप्रचुरस्य । जम्बालेन पङ्केन सहेति सज-
म्बालस्तस्मिन्देशो पङ्कोस्त्यस्मिन्निति पङ्किल इत्येकं सकर्दमदेशस्य । जलं प्रायं यत्रेति जल
प्रायम्, अनुगता आपोऽत्रेति अनूपमिति द्वे जलाविकदेशस्य । तथाविदो जलप्रायः
कं जलं छयति परिद्विनन्तीति कच्छः पुंसीत्येकं कच्छस्य ॥ १० ॥

स. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

बालयुक्त
कंकडयुक्त
बालवाला

स्त्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ।

पु.स.न.

‘देशएवादि’ मावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

खीति—शृणाति शीर्यते वेति शर्करा (अशमप्राया मृत) अस्त्यत्रेति वा शर्करा खी
स्यान् । शर्करास्त्यत्रेति शर्करिलः—शार्करः, शर्करावानिति चत्वार्यश्मप्रायमृदविकस्य ।
तत्रादौ भवावादिमौ शर्करा—शर्करिलौ देशे एव नान्यत्र ‘शार्करः’ शर्करावान् इती-
मौ तु देशादेशयोः । एवं सिन्यते सिकता सास्त्यत्रेति सिकता, ‘सिकतिलः’ इतीमौ
सिकतावति देश एवोन्नेयाविति सैकतः, सिकतावान् इति तु देशादेशयोरिति चत्वारि
वालुकावहुलदेशस्य ॥ ११ ॥

नदीमातृक (देशो) नद्यम्बुद्ध्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ।

पु.स.न. पु.स.न.

देवमातृक स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च (यथाकमम्) ॥ १२ ॥

देश इति—नद्यम्बुभिर्वृद्ध्यम्बुभिश्च सम्पत्रैः व्रीहिभिर्वन्यैः पालितो देशः नदीमाता-
स्येति नदीमातृकः, देवो मातास्येति देवमातृकश्च यथाकर्म स्यादित्येककम् ॥ १२ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

नदीमातृका सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्या(त्तोऽन्यत्र) राजवान् ।

राजाज्ञायुक्त न. न. न.

गैयों का स्थान न. न. न.

पहला स्थान गोष्ठं गोस्थानकं (तत्तु) गौष्ठीनं (भूतपूर्वकम्) ॥ १३ ॥

सुराज्ञीति—शोभनो राजा यत्रेति सुराजां तस्मिन् देशे शोभनो राजास्त्यत्रेति राज-
न्वान् स्यादित्येकं सुराजयुक्तदेशस्य । ततोऽन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे राजास्त्यत्रेति राज-
वानित्येकं सामान्यराजयुक्तदेशस्य । गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति गोष्ठम्, गवां स्थानं गोस्थानं
तदेव गोस्थानकमिति द्वे गोष्ठस्य । भूतपूर्वकं पूर्वं भूतं यद्वोष्ठं तत् गौष्ठीनं स्यादित्येकं
भूतपूर्वगोस्थानकस्य ॥ १३ ॥

स. पु. स. पु. स.

नदी पहाड़ के पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ (स्त्रियां पुमान्) ।

निकटी भूमि पु. पु. पु.न.

पुल घ्यमौर पु. पु. पु.न.

वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं (पुनर्पुंसकम्) ॥ १४ ॥

पर्यन्तेति-पर्यन्ते भूः पर्यन्तभूः, परितः सरन्त्यत्रेति परिसर इति द्वे नवादिसमीप-भूमेः । स्त्रियां वर्तमानायामालौ सिनोति-सीयते वेति सेतुः पुमान्स्यात् । आ अलन्त्यम्भः, अल्यतेऽनयेति आलिः, आली वेति द्वे पुलस्य । वार्मीर्वां वा लूयते-वामलूरः, न अकति, नम्यते भूरनन वेति नाकुः, वलन्ते प्राणिनोऽत्रेति वर्तमीकं पुनपुंसकं स्यादिति त्रीणि पिपीलिकादिनिष्ठकासितमृत्पुञ्जस्य ॥ १४ ॥

न.   न.   पु.   पु.   पु.   स.   स.

सङ्क या रास्ताश्चयनं वर्त्म मार्गध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।

स.   स.   स.   स.   स.

सरणिः पद्धतिः पद्यावर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

श्चयनमिति-श्चयन्ते ईयतेऽनेन वेत्ययनम्, वर्तन्तेऽनेनेति वर्त्म, मार्ग्यते, मृज्यते विलृणीक्रियते पादैरिति वा मार्गः, अत्ति पथिकवलमिति श्रध्वा, पतन्त्यनेन-पथन्तेऽनेनेति वा पन्थाः, वाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकागडशेषात् पथइत्यदन्तोपि । पद्यतेऽनयेति पदवी, पदविर्वा । सरन्त्यनयेति सृतिः, सरति, स्त्रियते, शृणाति, शीर्यते वेति सरणिः, शरणिस्तालव्यादिरपि, पादाभ्यां हन्यते पद्धतिः, पादाय हिता पद्या, वर्तन्तेऽनयेति वर्तनी-वर्त्मनी च । एकः पादोऽस्यामिति एकपदी, एकपादपीति द्वादश मार्गस्य ॥ १५ ॥

पु.   पु.   पु.

अच्छ्री रास्ताश्चतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथ(श्चार्चितेऽध्वनि) ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

कुमार्ग उद्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः (समाः) ॥ १६ ॥

अतीति-अर्चिते पूजिते अध्वनि मार्गे अत्यर्चितः पन्थाः अतिपन्थाः, शोभनः सुपूजितः पन्थाः सुपन्थाः, सँश्वासौ पन्थाश्चेति सत्पथ इति त्रीणि शोभनमार्गस्य । विरुद्धोऽध्वा व्यध्वः, दुष्टोऽध्वा दुरध्वः-विरुद्धः पथो विपथः, कुत्सितोऽध्वा कदध्वा, कुत्सितः पथः कापथः-कुपथोपि खते समाः समानार्थाः समानलिङ्गकाश्चेति पञ्च-कुपथस्य ॥ १६ ॥

अमार्ग   पु.   न.   न.   न.

बौराहा अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथै ।

दूर या शता   न.   पु.   न.

दुर्गममर्गं प्रान्तरं(दूरशून्योऽध्वा)कान्तारं (वर्त्मदुर्गमम्) ॥ १७ ॥

अपन्था इति-पथोऽभावः अपन्थाः, अपथम् उभे तुल्ये समानार्थे स्यातामिति द्वे मार्गभावस्य । शृङ्गं प्राधान्यमटीति शृङ्गाटकम्, चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथमुभे तुल्ये स्यातामिति द्वे चतुष्पथस्य । दूरश्वासौ शून्यश्चेति दूरशून्योऽध्वा मार्गः प्रकृष्ट-मन्तरमवेति प्रान्तरमित्येकं दूरशून्यमार्गस्य । दुर्गमं वर्त्म मार्गः कस्य जलस्य सुखस्य बान्तः कान्तस्तमृच्छतीति कान्तारमित्येकं दुर्गममार्गस्य ॥ १७ ॥

दो कोस स. पु. न. पु.
चार सौ हाथ गव्यूतिः (स्त्री) क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।
राजमार्गं पु. न. न.
पुरमार्ग घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

इति भूमिर्वगः ॥

गव्यूतिरिति—क्रोशयुगं क्रोशद्वयं यवनंयूतिः गोर्यूतिः गव्यूतिः स्त्रीस्यादित्येकं गव्यूतेः ।
अथवा गव्यूतिः स्त्रीस्यात्, क्रोशयोर्युगं क्रोशयुगमिति द्वे क्रोशद्वयस्य । किष्कूनां हस्तानां
चतुःशतं चतुर्गुणं शतमिति वा नल्यते इति नल्वः स्यादित्येकं चतुःशतहस्तस्य । घण्टो-
पलक्षितः पन्थाः, घण्टानां पन्था इति वा घण्टापथः, संसरन्त्यत्रानेन वा संसरण-
मिति द्वे राजमार्गस्य । तत्संसरणं पुरस्य चेद्वति तदा उपनिष्करन्ति निस्सरन्ति
सैन्यान्यत्र, उपनिःकीर्त्यते सैन्यैर्हन्यते वेत्युपनिष्करमित्येकं पुरमार्गस्य ॥ १८ ॥

इति भूमिर्वगविवरणम् ॥

अथ पुरवर्गो व्याख्यायते ॥

स.	स.न.	स.न.	न.	न.
नगर या नगरी, पूः (स्त्री) पुरी नगर्यौ (वा) पत्तनं पुटभेदनम् ।				
उपनगर या न.	पु.			
शासानगर,	स्थानीयं निगमौ “इन्यतु यन्मूलनगरात्पुरम्” ॥ १ ॥			
न.	स.		पु.	

वेश्या का घर तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।

पूरिति—पिपर्ति—पूर्यते वेति पूः स्त्रीस्यात्, पुरतीति पुरी, नगा: सन्त्यत्रेति नगरी
उभे वा स्थियौ स्याताम् पक्षे पुरम्, नगरम्, पतन्ति जना यत्रेति—पत्तनम्, पटन्तीति विश्रहे
तु पट्टनमिति । पुटानि पात्राणि भियन्तेऽत्रेति पुटभेदनम्, स्थानाय हितं स्थानीयम्,
नितरां गच्छन्तीति निगम इति सप्त नगरस्य । मूलनगरं राजधानी ततोऽन्यत् यत् पुरं
तत् शाखेव नगरं शाखानगरमित्येकं शाखानगरस्योपनगरस्य वा । विशन्त्यत्रेति वेशः,
वेश्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानं वेश्याजनसमाश्रय इति द्वे वेश्यानिवासस्य ॥ १ ॥

वाज्ञार	पु.	स.	पु.स.	स.
हाट आदि	आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥			
भारिरकीरास्ता	स.	स.	स.	पु. पु.न.
खाई	रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयोवप्र (मस्तियाम्) ।			

१ धनुर्दस्तचतुष्यम्, द्राघ्यां धनुस्सहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषित (इति शब्दार्थः) ॥

२ पट्टनं पुटभेदनमिति वाचस्पतिः ॥

३ “निगमाः पूर्वपिण्डवेदनिश्चयाभ्वाणिक्षपथाः (इति हैमः) ॥

आपण इति—आसमन्तात्पणायन्तेऽत्र, पण्नतेऽत्र वेत्यापणः, निषीदन्ति जना अस्यामिति निषया तस्यामिति द्वे हृष्टस्य । विपणन्तेऽत्रेति विपणिः, पण्यानां वीथी सैव पण्यवीथिकेति द्वे हृष्टशून्यविक्रियस्थानस्य । रथं वहतीति रथ्या, प्रतोलयतीति प्रतोली, विशेषे इति विशिखेति त्रीणि प्राममध्यमार्गस्य । चीयते इति चयः, उप्यतेऽत्रेति वप्रम् अख्यियां पुनर्पुंसके स्यादिति द्वे प्राकाराधारस्य ॥ २ । ५ ॥

पु. पु. पु. न.

वेर विरा भीति प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं (प्रान्ततो वृत्तिः) ॥ ३ ॥

या दीवाल स. न. न.

पत्थर वा हड्डी भित्तिः (स्त्री) कुड्यमेढूकं (यदन्तर्न्यस्तकीकसम्) ।

आदि की

प्राकार इति—प्रक्रियत इति प्राकारः, वृणोतीति वरणः, सल्यते—शल्यते वा सालः—शालश्चेति त्रीणि प्राकारस्य । प्रान्ततो वरणं वृत्तिः प्रागेव प्राचीनम्, प्राचीयत इति प्राचीरमिति वेत्येकं प्रामादेरन्ते कण्ठकादिवेष्टनस्य । भिद्यते इति भित्तिः स्त्री स्यात् । कुड्यते इति कुड्यस्तस्यां साधु कुड्यम्, कौ घोतत इति वा कुड्यमिति द्वे कुड्यस्य । अन्तर्न्यस्तानि कीकसानि अस्थीनि दाह्यार्थं यत्रेति अन्तर्न्यस्तकीकसं यत्तत् इड्यते एड्कम्, एड्कम्—एडोकं चेत्येकमस्थ्यादिमयकुड्यस्य ॥ ३ । ६ ॥

न. पु. न. न. न. न. न.

घर गृहं गेहोद्वसितं वेशम् सद्वानिकेतनम् ॥ ४ ॥

न. न. न. न. न. न.

निशान्तवस्त्यसदनं भवनाऽऽगारमन्दिरम् ।

पु. पु. पु. पु.

गृहाः(पुंसि च भूम्न्येव)निकाय्यनिलयाऽऽलयाः॥५॥

पु. पु. स. स. न.

कचहरी चौक वासः कुटी (द्वयोः) शाला सभा संजवनं (त्विदम्) ।

न. स. पु. न. स.

भोपडी चतुःशालं (मुनीनां तु) पर्णशालौटजो (अस्त्रियाम्) ॥६॥

गृहमिति—गृहाति धान्यादिकमिति गृहम्, गेन गणेशेन ईहते काम्यते, गोगणेशो गन्धर्वां वा ईहा ईपितुता यस्मिन्नेति गेहमस्त्रीति । उद्धर्वमवसरीयते स्मेति उद्वसितम्, विशन्त्यत्रेति वेशम्, सीदन्त्यत्रेति सद्य, निकेत्यतेस्मिन्निति निकेतनम्, निशायामस्यते स्मेति निशान्तम्, वसनं वस्तिस्तत्र साधु वस्त्यम्, सीदन्त्यत्रेति सदनं सादनमपि । भवन्त्यत्र भवनमस्यत्रेति वा भवनम्, आश्रयन्ते आगास्तानृच्छतीत्यागारम् अगारं वा “ गृहशब्दो भूम्न्येव पुंसि चात्कलीवे ” निचीयते धान्यादिकमत्रेति निकायो—निकायो वा निलीयतेऽत्रेति निलयः, आलीयतेऽत्रेत्यालयः, वसन्त्यत्रेति वासः, कुटाति

कुटिलौभवतीति कुटी, कुटिर्बा द्रुयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात्, शलन्त्यत्रेति शाला सह भान्त्यत्रेति सभा इति विंशतिः सदनस्य । इदं संजवन्त्यत्रेति संजवनम्, चतस्रः शालाः समाहृता इति चतुःशालम्—चतुःशाला वेति द्वे अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्टयगृहस्य । मुनीनान्तु पर्णनिर्मिता शाला पर्णशाला, “उटस्तूणपर्णादि” स्तस्माज्ञायते उटजः अस्त्रियां पुंनपुंसकयोः स्यादिति द्वे मुनीनां कुटेः ॥ ४ । ६ ॥

यज्ञवेदी	न.	न.	स.
श्रवशाला	चैत्यमायतनं	(तुल्ये) वाजिशाला	(तु) मन्दुरा ।
सुनार आदिका	न.	स. स.	स.
वर जलशाला प्याऊ	आवेशनं शिल्पशाला	प्रपा पानीयशालिका	॥ ७ ॥

चैत्यमिति—चीयत इति चित्या तस्या इदं चैत्यम्, आयतनेऽत्रेति आयतनमुमे तुल्ये समानार्थे समानालिङ्गके चेति द्वे यज्ञस्थानस्य उदेश्यवृक्षस्य वा । वाजिनां शाला वाजिशाला, मन्दन्तेऽत्रेति मन्दुरैति द्वे अश्रवशालायाः । आविशन्त्यत्रेति आवेशनम्, शिल्पनां शाला शिल्पशाला, शिल्पस्य शाला वेति द्वे शिल्पशालायाः । प्रपिवन्त्यस्यामिति प्रपा, पानीयस्य शाला सैव पानीयशालिकेति द्वे पानीयशालायाः ॥ ७ ॥

पाठशाला	पु.	स.	न.
मध्यधर	मठ (श्छात्रादिनिलयो)	गञ्जा (तु) मदिरागृहम् ।	
घर का मध्य	न.	न.	न.
सोवरि	गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम्	॥ ८ ॥	

मठ इति—छात्रोऽन्तेवासि आदिर्येषां परिब्राजकक्षपणकादीनां तेषां निलयः स्थानं मठन्त्यत्रेति मठः कथ्यत इत्येकं छात्रादिगृहस्य । गजन्त्यस्यामिति गञ्जा, मदिराया गृहं मदिरागृहमिति द्वे मध्यसन्धानगृहस्य । गर्भ इवागारं गर्भागारम्, वासस्य गृहं वास गृहमिति द्वे गृहमध्यभागस्य । नास्ति रिष्टमत्र, न रिष्यते स्म हिंस्तेरिति वा अरिष्टम्, सूतैव सूतिका, सूतका वा तस्या गृहं सूतिकागृहमिति द्वे सूतिकानिवासस्य । चत्वारः पर्याया इत्यन्ये ॥ ८ ॥

भरोखा	न.	पु.	पु.न.	पु.
मण्डप	वातायनं गवाक्षोऽथ मरणपो (ऋषी) जनाश्रयः ।			
धनियों का पर	न.		पु.	

देवालय, महल हस्त्यादि “धनिनां वासः” प्रासादो (देवभूभुजाम्) ॥

वातायनमिति—इयतेऽनेनत्ययनं वातस्यायनं वातायनम्, गवामक्षीव गावो जलानि किरणावाक्षन्ति व्याप्तुवन्त्येतमनेन वा गवाक्ष इति द्वे जालकस्य । अथेति—मण्डनं मण्डस्तं पाति पिवतीति वा मरणपः अस्त्री स्यात् । जनानामाश्रयो जनाश्रय इति द्वे मण्ड-

पस्य । धनिनां धनवतां वासो निवासः हरति मनोहर्ष्यम् आदिना स्वस्तिकार्येकं धनवद्-
गृहस्य । देवानां भूभुजां च गृहं । प्रसीदति मनोऽत्रेति प्रासाद इत्येकं देवनृपालयस्य॥६॥

पु.न. न. स. स.

राजघर सौधो(ङ्खी)राजसदनमुपकार्योपकारिका ।

देवा या तंवु पु.न. पु.न. पु.न.

गृह भेद स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोपि च ॥ १० ॥

पु.न.

विच्छन्दक “प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्यनाम्” ।

सौध इति—सुधालेपोऽस्यास्तीति सौधः अख्नी स्यात् । राज्ञः सदनं सदनानां राजेति
वा राजसदनमिति द्वे राजगृहस्य । उपक्रियते इत्युपकार्या उपकारयतीति विग्रहे तु उप-
कारीत्यपि, उपकरोतीति उपकारिकेति द्वे राजगृहसामान्यस्य । स्वस्ति क्षेमं कायतीति
स्वस्तिकः सर्वतोभद्रमत्रेति सर्वतोभद्रः, नन्दयतीति नन्दी आवतोत्रेति नन्द्यावर्तः आ-
दिना रुचकवर्मानादिपरिग्रहः । विशिष्टं छन्दोऽत्र, विशिष्टाऽच्छन्दयतीति विच्छन्दकः,
विच्छृण्णतीति विच्छ्रद्धकोपि एते ईश्वरसद्यनां प्रभेदा भवन्ति हीतीश्वरगृहविशेषाणां
पृथगेकैकम् ॥ १० । ३ ॥

न. न.

रनिवास “स्त्रयगारं भूभुजा”मन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥

पु. पु. पु. पु.न.

श्रय शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्यादट्टः क्षोममस्त्रियाम् ।
दरवाजे के पु. पु. पु. पु.
बाहर का चौ-
तरा या चौपार प्रघाणप्रघणालिन्दा ‘बहिर्दीरप्रकोष्ठके’ ॥ १२ ॥

खीति—भूभुजां भूपालानां स्त्रयगारम्, खीणामागारं अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहमन्तः-
पुरम्, अवरुद्ध्यन्तेऽत्रेत्यवरोधनम्, शुद्धा उपवा शुद्धा रक्षका अन्ते समीपेऽस्येति
शुद्धान्तः, अवरुद्ध्यन्तेऽत्रेत्यवरोधः स्यादिति चत्वार्यन्तःपुरस्य । अस्यते, अस्यते वा
श्वट्टः, क्षुबन्त्यत्रेति क्षोममस्त्रियां स्यात् क्षोममेव क्षोमोपीति द्वे हर्ष्याद्युपरिगृहस्य
बहिर्दीरप्रकोष्ठके प्रहगयते प्रवाणः—प्रघणश्च । अस्यते भूष्यत इत्यलिन्दः—आलिन्दो-
पीति त्रीणि द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्दीरप्रवर्तिचतुष्कस्य ॥ ११ । १२ ॥

स. स. न. न. न.

देहली गृहावग्रहणी देहल्यङ्गनं चत्वराजिरे ।
आंगन स.

मस्तकपट्टी ‘अधस्तादारुणि’ शिला नासा ‘दारूपरिस्थितम्’ ॥ १३ ॥

१ “उपकार्युपकारिका” इति द्विरूपकोषदर्शनादुपकारीत्यपि ॥

श्रुहेति—गृहमवगृहतेऽनयेति गृहावप्रहणी, देहनं देहो गोमयाद्युपलेपस्तं लातीति देहलीति द्वे देहल्याः । अङ्गस्त्यत्रेति अङ्गनम्, पृथोदरादित्वादङ्गणमपि । चत्यत इति चत्वरम्, अजन्त्यत्रेत्यजिरमिति त्रीणि चत्वरस्य । अधस्तादारुणि शिलतीति शिला—शिलः—शिलीत्यकं द्वारस्तम्भाधस्थकाष्ठस्य, दास्तपरिस्थितं नारयते नासेत्येकं द्वारस्तम्भोपरिस्थकाष्ठस्य ॥ १३ ॥

न.   न.

न.   पु.

विइकी, युसद्वार प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्पक्षद्वारन्तु पक्षकः ।

धरके बाने का पु.न.   न.   पु.

सामान न.   स.

बावना वलीकनीधे पटलप्रान्ते(ऽथ) पटलं छदिः ॥ १४ ॥

प्रच्छन्नमिति—प्रकोष्ठेण छत्रं द्वारमिति प्रच्छन्नम्, अन्तः स्थितं द्वारमन्तद्वारं स्यादिति द्वे गुपद्वारस्य । पक्षे पाश्वे द्वारस्तपक्षद्वारम्, पक्ष इव पक्षक इति द्वे पाश्वद्वारस्य । वलत्यावृणोति भित्यादि वलीकं वलीकश्च । नितरां धियते निश्चयेन धरति जलमिति वा नीधम्, पटलस्य छदिः प्रान्तस्तस्मिन्निति त्रीणि वलीकस्य । अथेति—पटं लाति, पटत्युदकमिति वा पटलम्, छादयतीति छदिः, पटम्, चालमप्यत्रेति द्वे पटलस्य ॥ १४ ॥

स.   स.

धरनि, कूवा या गोपानसी (तु) वलभी (छादने वक्रदारुणि) ।

छादा, कवूतरो स.   पु.न.

का धर कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं (पुंनपुंसकम्) ॥ १५ ॥

गोपेति—गोपायति, गवां गोभिर्वा पानं गोपानं तत्स्यति निर्वर्तयति वा गोपानसी, वलतीति वलभी, वलभिरपीति उभे वक्राणि दास्तणि यस्मिन् तस्मिन्द्वादने वर्तते इति द्वे कुडयेषु छादनार्थं दत्तस्य वक्रकाष्ठस्य, पटलाधारवंशपञ्चरस्य वा । पालयतीति पालिका, कपोतानां पालिका तस्याम्, विशेषेण टङ्कयन्तेऽत्रेति विटङ्कं पुंनपुंसकं स्यादिति द्वे गृहप्रान्तं रचितकपोतस्थानस्य ॥ १५ ॥

मोहरा या द्वार स. न. पु. स. स.

वेदी या चौतरा(स्त्री)द्वाद्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।

वाहिरीफाटक पु. न. न. न. न.

नगरका फाटक तोरणो(स्त्री) वहिद्वारं पुरद्वारन्तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

स्त्रीति—द्वारयति द्वार्यते वा द्वाः स्त्री स्यात्, द्वारयतीति द्वारम्, प्रतिहियते आत्रियत इति प्रतीहारः स्यादिति त्रीणि द्वारस्य । विगतातर्दिहिंसाऽस्याइति वितर्दिः, विदन्त्यस्यामिति वेदी—वेदिर्वासेव वेदिकेति द्वे प्राङ्गणादिकृतस्योपवेशस्थानस्य । तुरन्त्यत्र, तुतुरत्यनेनेति वा तोरणः अस्त्री स्यात् । वहिश्च तद्वारां चेति वहिद्वारमिति द्वे द्वारवाह्यभागय । पुरस्य द्वारं पुरद्वारम्, गोभिः पुरं गाः पुरतीति वा गोपुरमिति द्वे नगरवाह्यभागस्य ॥ १६ ॥

पुः

मुखसेशानेजाने 'कूटं पूर्वारि य' छस्तिनखस्तस्मि(न्नथ त्रिषु)।
 के लिये बनी पु.स.न. पु.स.न. न.स.
 मिट्ठीकीसीढ़ी पु.स.न. पु.स.न. न.स.
 केवार, बैवडा कपाटमररं(तुलये)तद्विष्कम्भोऽर्गलं (न ना)॥ १७ ॥

कूटमिति—पूर्वारि यत्कूटं तस्मिन् हस्तिनो नख इवहस्तिना न खन्यत इति वा हस्ति-
 नख इत्येकं पुगदारे अवतरणार्थं कृतस्य क्रमनिन्नस्य मृत्कूटस्य । अथेति—त्रिषु भवन्ति,
 कं वातं शिरो वा पाटयति कपाटम्, कं वातं बटतीति कवाटमिति वा अृच्छति, इत्यति
 वा अररम् अरमृच्छतीति अररिवा उभे तुलये समानार्थे समानलिङ्गे च स्यातामिति
 द्वे कपाटस्य । तत्कपाटं विष्कम्भनातीति तद्विष्कम्भः, अर्ज्यत इत्यर्गलं ना पुंलिङ्गो
 नेत्येकं कपाटरोधनकाप्तस्य ॥ १७ ॥

सीढ़ी काठआदि	न.	न.	स.
की सीढ़ी	आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।		
बड़नी या झाड़	स.	स.	पु.
कूड़ा, करकट			पु.
संमार्जनी शोधनी	स्यात्संकरोवकर (स्तथा) ॥ १८ ॥		

आरोहेति—आरुह्यतेऽनेनेत्यारोहणम्, सह विद्यमान उपउपरि आनो गमनमनेनेति
 सोपानमिति द्वे पापाणादिकृतसौधाद्यारोहणमार्गस्य । नियता श्रेणिः पंक्तिरत्रेति
 निश्रेणिः, अधिरुह्यतेऽनयेत्यधिरोहणीति द्वे काष्ठादिकृतारोहणमार्गस्य । संमृज्यते-
 ऽनयेति संमार्जनी, शोध्यतेऽनयेति शोधनी स्यादिति द्वे संमार्जन्याः । संकीर्यते संकरः-
 संकारश्च तथा अवकीर्यत इत्यवकरः, अवकारश्चेति उभौ क्षिते धूल्यादौ स्यातामिति
 द्वे अवकरस्य ॥ १८ ॥

निकलनेके द्वार	न.	न.	पु.
अच्छा स्थान 'क्षिते'	मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणः ।		पु.
ग्राम या गांव घर	पु.	पु.	स.
वनाने की भूमि (समौ)	वेशमभूर्वास्तु (रस्त्रियाम्) ॥ १९ ॥		पु.न.

मुखमिति—खन्यते इति मुखम्, निःसरन्त्यनेनेति निःसरणमिति द्वे निर्गमनप्रवेश-
 मार्गस्य । संनिविशन्तेऽत्रेति संनिवेशः, कर्षणान्निर्गतो निकर्षण इति द्वे पुरादौ गृहादि-
 रचनापरिच्छब्दनदेशस्य । संवसन्त्यत्रेति संवसथः, ग्रसते इति ग्रामः उभौ समौ समानार्थैं
 समानलिङ्गौ चेति द्वे श्रामस्य । वेशमनो भूः वेशमभूः, वसन्त्यत्रेति वास्तुः अखियां
 पुन्नपुंसके स्यादिति द्वे गृहरचनावच्छब्दनभूमेः ॥ १९ ॥

गोंयड या पडोस	पु.	न.	स.
---------------	-----	----	----

डांड या सीमा ग्रामान्त उपशत्यं स्यात्सीमसीमे (स्त्रियामुभे) ।

अहीरों का गांव	पु.	स.	पु.
----------------	-----	----	-----

जंगलियों का घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्षणः शबरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः ॥

१ “ डित्खनेमृदृ चोदानः ” इत्यत्र आदेमृदागमः ॥

प्रामेति—प्रामस्य अन्तो प्रामान्तः, शल्यमुपगतमुपशल्यम्, उपकरणमपि स्यादिति द्वे प्रामादिसमीपदेशस्य । सीयते इति सीमा, सीमान्तौ, डावुभाभ्यामिति पक्षे डाप् सीमा, सीमे रमावत् । (आवाटोप्यत्र) उभे स्थियां स्यातामिति द्वे सीमायाः । घोषन्ति गावोऽत्रेति घोषः, आभीराणां पल्ली (प्रामः) आभीरपल्ली—आभीरपल्लिरपि इति द्वे गोप-प्रामस्य । यचन्तीति पचः, कण्णन्तीति कणाः पचः कणा यत्रेति पक्षणः, शब्दं रान्तीति शब्दरास्तेपामालयः शब्दरालय इति द्वे शब्दरालयस्य ॥ २० ॥

इति पुरवर्गविवरणम् ॥

अथ शैलवर्गो व्याख्यायते ॥

पर्वत पु. पु. पु. पु. पु. पु.
महीध्रेशिखरिक्षमाभृद्हार्यधरपर्वताः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.
अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्याः ॥ १ ॥

महीध्र इति—पह्नीं धरतीति महीध्रस्तस्मिन्, शिखरमस्यास्तीति शिखरी, क्षमां विभर्तीति क्षमाभृत्, हियते हार्यः न हार्योऽहार्यः, धरतीति धरः, पर्वाणि सन्त्यत्र, पर्वतीति वा पर्वतः, अत्ति अद्यते वेत्यद्रिः, गां त्रायते इति गोत्रः, गिरतीति गिरिः, ग्रसत इति प्रावा, न चलतीत्यचलः, प्रचुराः शिळाः सन्त्यत्रेति शैलः, शिलाभिरज्जीयत इति शिलोच्य इति त्रयोदश पर्वतस्य ॥ १ ॥

पृथ्वीको धेरेहुआ पु. पु. पु. पु.
पर्वत, विकूट लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककु (त्समौ) ।
जिसपर लेका वसती है पु. पु. पु.

अस्ताचल, अस्तस्तु चरमक्षमाभृदुदयः (पूर्वपर्वतः) ॥ २ ॥
उदयाचल

सोक इति—लोकनं लोकः, न लोकोऽलोकः लोकालोकौ प्रकाशान्धकारावत्र स्तो लोकालोकः, चक्रं भूमण्डलं बलते, चक्राकारेण वाढते, चक्रवालमस्यास्तीति वा चक्रवालः, चक्रवाढोपीति द्वे लोकालोकस्य । त्रीणि कूटान्यस्येति त्रिकूटः, त्रीणि ककुत्स-द्वशानि शृङ्गाणयस्येति त्रिकुत्, उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ चेति द्वे लङ्घा-धिष्ठानपर्वतस्य । असति स्म, अस्यते स्मेति वा अस्तः, चरन्त्यत्रेति चरमः पश्चिमः चरमश्वासौ क्षमाभृदिति द्वे अस्ताचलस्य । उद्यन्ति प्रहा अस्मादित्युदयः, पूर्वश्वासौ पर्वतश्चेति द्वे उदयाचलस्य ॥ २ ॥

पर्वतों के भेद हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ।

न. पु.

गन्धमादन (मन्ये च हेमकूटादयो) नगाः ॥ ३ ॥

हिमेति—हिमस्मिन्नस्तीति हिमवान्, निषीदतीति निषधः, विरुद्धं ध्यायति वीच्यते वेति दिन्द्यः, माल्याकारतास्यास्तीति माल्यवान्, परितो यात्रया दृश्यते पारियात्रः स एव पारियात्रकः, गन्धेन मादयतीति गन्धमादनम् । अन्ये चेति—हेम्नः कूटो राशिः हेमरूडः आदिशब्दान्मलय-दर्दुर-चित्रकूट-मैनाक-सद्यादयो नगः वर्तता ज्ञेया इति वर्तमेदाः ॥ ३ ॥

पत्थरपहाड़ की	पु.	पु.	पु.	पु.	स.	स.
क्षेत्री बीहड़	पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाशमानः शिला दृष्टेत् ।					
या पर्वत से	पु.न.	न.	न.	पु.	पु.	पु.
पानी गिरनेका	कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वतटोभृगुः ॥ ४ ॥					
स्थान						

पाषाणेति—पिनष्टि, पवत्यनेन पाषः, अणतीति अणः पाषश्चासावणश्चेति पाषाणः, प्रस्तृणातीति प्रस्तरः, गिरति—गृणाति, गरतीति ग्रः, अवतीति अवा, प्रश्चासावा चेति ग्रावा, उपलति, पलतीति पलः ओः शम्भोः पलो बोधको वेत्युपलः, अरनुते अरमा, शिलतीति शिला, दृणातीति दृष्टिं सप्त पाषाणस्य । कूटयति, कूटयते वेति कूटः अस्त्री स्यादिति पूर्वोत्तराभ्यां संवध्यते । शिखां राति, शिखास्यास्तीति वा शिखरम्, शृणातीति शृङ्गमिति त्रीणि शिखरस्य । प्रपतन्त्यस्मादिति प्रपातः, न तटमत्रेत्यतटः, भृजति, भृज्यते वेति भृगुः “प्रपांतस्तु तटो भृगु” रिति पाठे तु प्रपत्यते यतस्तटात्स भृगुरिति त्रीणि प्रपातस्य ॥ ४ ॥

पर्वतका बीच पु.न. पु.न. पु.न.

पर्वतोकासमभूः कटकोऽस्त्री (नितम्बोऽद्रेः) स्नुःप्रस्थः सानु (रस्त्रियौ) ।
भागया किनारा पु. न. पु. पु.न. पु.
भरनाकास्थान भरना उत्सः प्रस्थवणं वारिप्रवाहो निर्भरो भरः ॥ ५ ॥

कटक इति—अद्रेः पर्वतस्य नितम्बो मध्यभागः कटति, कटयते वेति कटक इत्येकं मेष्टलास्यस्य पर्वतमध्यभागस्य । स्नौति जलम्, स्नातीति वा स्नुः ‘पुमानेव’ स्नुः, इति सर्वधरः । प्रतिष्ठन्तेऽत्रेति प्रस्थः, सनोति ददाति सुखमिति सानुरुभावस्त्रियौ स्यातामिति त्रीणि पर्वतसमभूभागस्य । उनत्ति जलनेति उत्सः, प्रस्थवन्त्यापोऽस्मादिति प्रस्थवणमिति द्वे यतो जलं स्वति तस्य स्थानस्य । वारिणः प्रवाहो वारिप्रवाहः, निर्भरणं निर्भरः, भरणं भरः—भरा, भरी—भरिश्चेति त्रीणि उत्सान्निर्गतजलप्रवाहस्य पञ्चायि पर्याया वा ॥ ५ ॥

बनाईदुर्गुफा स. पु.स. न. न. स.

विना कनाई दरी तु कन्दरो (वा स्त्री) देवखातबिले गुहा ।

गुफा पु.न. पु.

भारी पत्थर गद्धरं गणडशैलास्तु “च्युताःस्थूलोपलागिरेः” ॥ ६ ॥

दरीति—दणातीति दरी, केन जलेन दीर्घत इति कन्दरो वा विकल्पेन स्त्री स्यात् कन्दरा, कन्दर्यपीति द्वे कृत्रिमगुहाकारगिरिविवरस्य । खन्यते स्मेति खातम्, देवेन खातं देवखातम्, विलतीति विलम्, गूहति, गुहतेऽन्येति गुहा, गाहत इति गहरम्—गहरश्चेति चत्वारि अकृत्रिमगिरिविलस्य । गिरेः पर्वतात् च्युताः पर्विताःस्थूलाश्चते उपलाश्चेति गण्डइव शैलाः शैलानां गण्डाइवेति वा गण्डशला भग्यन्त इत्येकं गण्डशैलस्य ॥६॥

खानि पर्वतसः स.

पु.

पु.

पु.

भीर्णिष्टेऽपर्वत खनिः ख्लियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।

पहाड़ की नि-

स.

चलीभूमि, ऊपर

की भूमि उपत्यका “‘द्रेरासन्ना भूमि” “रूधर्व” मधित्यका ॥७॥

खनिरिति—खन्यत इति खनिः—खनी—खानिश्च ख्लियां स्यात् आकुर्वन्त्यत्र, आकीर्यन्ते धातवोऽत्रेति वा आकर इति द्वे खनेः । पद्यन्ते एभिरिति पादाः, प्रत्यन्ते महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वतास्ते प्रत्यन्तपर्वता इति द्वे पर्वतसमीपवर्तिक्षुद्रपर्वतस्य । अद्वेः आसन्ना भूमिः उप आसन्ना उपत्यकेत्येकं पर्वतासन्नभूमेः । अद्रेरूर्ध्वं भूमिः अविआरुढा अधित्यकेत्येकं पर्वतोर्ध्वभूमेः “उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारुढयो” रिति पाणिनिसूत्रेण सिद्धावेताविति ॥ ७ ॥

पु.

पहाड़से उपजी धातु ‘मनःशिलायद्रे’ गैरिक ‘न्तु’ विशेषतः ।

वस्तु मनःशिला पु.न. पु.न.

आदि व गेरु कुञ्ज निकुञ्जकुञ्जौ (वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे) ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गः ॥

धातुरिति—अद्वेः मनशिलादि “सुवर्णरूप्यतामाणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः ॥ । गन्धकोभ्रकमित्यादा धातवो गिरिसंभवाः” दधाति शोभामिति धातुरित्येकं पर्वतोत्पन्नवरतुनः । गिरौ भवमिति गैरिकं विशेषतो विशेषेण धातुः, धातुशब्देनैव प्रसिद्धत्वादित्येकं गैरिकस्य । लतादिपिहितोदरे नितरां कुञ्जन्त्यत्रेति निकुञ्जः, कावजनीति कुञ्जत्यत्रेति वा कुञ्जः उभौ क्लीवे वा स्यातामिति द्वे लतादिभिः पिहितस्थानस्य ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गविवरणम् ॥

अथ वनौषधिवर्गो व्याख्यायते ॥

वन या जंगल स. न. न. न. न. न.

बड़ावन अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

घर के समीपी न. स. पु. पु.

बाग महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

अटवीति—अटन्त्यत्रेति अटवी, अर्थ्यत इत्यरण्यम्, विशेषेण पियन्त्यत्र, वेपन्ते-
उत्रेति वा विपिनम्, गाहत इति गहनम्, कानयति दीपयतीति काननम्, वनतीति वन-
मिति पृष्ठ वनस्य । महञ्च तदरण्यं च महारण्यम्, महदरण्यमरण्यानीति द्वे महावनस्य ।
गृहस्यारामाः गृहारामाः, कुटादगृहान्त्रिष्कान्ताः निष्कुटा इति द्वे गृहोपवनस्य ॥ १ ॥

पु. न. न.

बनाया बाग आरामः स्यादुपवनं (कृत्रिमं वनमेव यत्) ।

स.

राजमन्त्री व वेश्या का बाग “ अमात्यगणिकागेहोपवने ” वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

आराम इति—यत् कृत्रिमं वनं तदेव आरमन्त्यत्रेत्यारामः, उपगतं वनं उपवनं स्यादि-
ति द्वे कृत्रिमवृक्षसमूहस्य । अमात्यो मन्त्री, गणिका वेश्या तयोर्गेहोपवनं तस्मिन्-
वटति, वटयते वा वाटिका, वृक्षाणां वाटिका वृक्षवाटिकेत्येकं मन्त्रिणो वेश्यायाश्च
गृहस्थो पवनस्य ॥ २ ॥

पु. न.

राजा का बाग (पुमानाऽ)क्रीड उद्यानं “ राज्ञः साधारणं वनम् ” ।

न.

रानी का बाग ‘ स्यादेतदेवं ’ प्रमदवैन “ मन्तःपुरोचितम् ” ॥ ३ ॥

पुमानिति—राज्ञो यसाधारणं वनं तत् आक्रीडन्त्यत्रेति आक्रीडः पुमान् स्यात्,
उद्यान्त्यत्रेत्युद्यानमिति द्वे राज्ञः सर्वोपभोग्यवनस्य । अन्तःपुरोचितं यद्वनं तदेव प्रमदानां
वनं प्रमदवनं स्यादित्येकं यत्र सखीको राजा क्रीडति तस्य वनस्य ॥ ३ ॥

पंक्ति या पांति स. स. स. स. स. स. स.

लेखा या लक्षीरवीथ्यालिरावलिः पंक्तिः श्रेणीलेखास्तु राजयः ।

वन समूह स. पु. पु.

अखुशा वन्या (वनसमूहे)स्यादङ्कुरो (अभिनवोद्धिदि) ॥ ४ ॥

वीति—विष्यत इति वीथी—वीथिर्वा, आज्ञतीत्यालिः, आवलतीति आवलिः,
पञ्चत इति पञ्चिः, श्रीयते इति श्रेणीति पञ्च सान्तरपञ्चः । लिख्यन्त इति लेखा:,
राजन्तीति राजय इति द्वे निरन्तरपञ्चथपञ्चसाधारणायाः । वनसमूहे वनानां निकरः

१ प्रविष्टः प्रमदवनमिति भट्टिः ॥

वनानां समूहो वन्येत्येकं वनसमुदायस्य । अथवा वनानां समूहो वन्या, वनानां समूहो वनसमूह इति द्वे वनसमूहस्य । अङ्गयत इत्यङ्गरः, उद्दिनत्तीति उद्दिन्, अभिनवश्चासावुद्दिन्चाभिनवोद्दिन् तस्मिन्निति द्वे अङ्गरस्य ॥ ४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

वृक्ष या पेह वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

अनोकहः कुटः सालः पलाशी दुदुमागमाः ॥ ५ ॥

वृक्ष इति—वृक्षति, वृश्चयते वा वृक्षः, महां रोहतीति महीरुहः, शाखास्यास्ति अवश्यं शाखतीति वा शाखी, विटपः शाखा विस्तारोऽस्यास्तीति विटपी, पादैः पिवतीति पादपः, तरति, तरन्त्यनेन वा तरुः, अनसः शकटस्याकं गतिं हन्तीति अनोकहः, कुटतीति कुटः, सलति वायुना चलति, सल्यते वा सालः, पलाशानि सन्त्यस्येति पलाशी, द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुः, ‘समुदाये वृक्षाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते’ इति न्यायाद्वाः शाखास्यास्तीति द्रुमः, न गच्छतीत्यगम इति त्रयोदश वृक्षस्य ॥ ५ ॥

वानस्पत्य पु.

वानस्पत्यः “फलैः पुष्पा” त्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ।

ओषधी स. पु. पु.

फलवान् ओषधयः (‘फलपाकान्ताः’)स्यादवन्ध्यः फलेय्रहिः ॥ ६ ॥

वानेति—पुष्पाज्ञातैः फलैः वनस्य परिवर्नस्पतिस्तस्मिन्भवो वानस्पत्यः स्यादित्येकं वानस्पत्यस्य । अपुष्पाज्ञातैस्तैः फलैः वनस्पतिः स्यादित्येकं वनस्पतेः । फलपाक एव अन्तो यासां ताः ओपाः सोपा दीप्तयो वा धीयन्तेऽत्रेति ओपध्यः स्युरित्येकमोपध्याः । वन्धे साधुः वन्ध्यः, न वन्ध्योऽवन्ध्यः, फलानि गृह्णातीति फलेय्रहिः—फलप्रहिश्चेति द्वे फलसमये फलग्राहकस्य ॥ ६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वांफ वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान् फलिनः फली ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सफल प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

फूले द्वए फुलश्चैते विकसिते स्यु “रवन्ध्यादयस्त्रिषु” ।

वन्ध्य इति—वन्धे साधुरिति वन्ध्यः, न फलान्यस्येति अफलः, अवसन्नाः केशा यस्य सोवकेशो निष्केशोऽस्यास्तीति, अवकं शून्यमीष्टे तच्छ्रीलो वेत्यवकेशीति त्रीणि वन्ध्यस्य । फलानि सन्त्यस्येति फलवान्, फलिनः, फली चेति त्रीणि फलसहितवृक्षस्य । फलति स्म फुलः प्रकर्पेण फुलः, प्रफुल्लतीति वा प्रफुल्लः, उपफुलति उपफलति स्म

१ अनोकहा कम्पितपुष्पगन्धिरिति रघुः ॥

२ यत्रान्या ओषधयो म्लःयन्त इति श्रुतिः ॥

वेत्युत्कुलः, संफुलति संफलति स्म वेति संफुलः, व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मादिति व्याकोशः, कचतीति कचः, विगतः कचोऽस्मादिति विकचः, स्फुटतीति स्फुटः, अफाली-दिति फुलः, व्यकासीदिति विकसित इत्यष्टौ प्रफुल्वृक्षस्य। अब्रन्धयादयो विकसितान्ता-स्थिपु त्रिलिङ्गयां स्युरिति ॥ ७ । ६ ॥

शावापत्रस्य पु.न. पु. पु. पु.

बौद्ध वृक्ष स्थाणु(वीं ना)ध्रुवः शङ्कु(हस्तशाखाशिफः)ध्रुपः ॥८॥
शावाशस्य या पु. पु. स. स. स.

दूरं लता या (अप्रकारणे) स्तम्बगुलमौ वल्ली(तु)व्रततिर्लता ।
नेत, स. स. पु.

फैली लता (लता प्रतानिनी) वीरुद्धालिमन्युलप (इत्यपि) ॥ ६ ॥

स्थेति—तिष्ठतीति स्थाणुः वा विकल्पेन ना पुमान्स्यात्, ध्रुतीति ध्रुवः, शङ्कतऽस्मादिति शङ्कुरिति त्रीणि शाखापत्ररहितवृक्षस्य। शाखा च शिफा च तेहस्वे शाखाशिफे यस्येति स क्षौतीति ध्रुपः कथ्यत इत्येकं सूक्ष्मशाखामूलस्य शाखोटकादेः। न प्रकारणोऽस्येति तस्मिन् तिष्ठतीति स्तम्बः, गुडतीति गुलम इति द्रेस्कन्धरहितस्य। वल्लते इति वल्ली-वल्लिरपि—त्रेलिश्च प्रतनोति, ब्रह्मिव करोतीति वा ब्रततिः, लततीति लतेति त्रीणि लतामात्रस्य। शाखापत्रसंचयः प्रतानः सोस्त्यस्याः सा प्रतानिनी एतादृशी लता वीरुदादिशब्दत्रयवाच्या भवतीति। विरोचते विरुणद्वीति वा वीरुत, गुलमः प्रतानोऽस्यस्या गुलिमनी, वलतीति उलप इति त्रीणि महालतायाः ॥ ८ । ६ ॥

वृक्ष व पर्वत पु. पु. पु.

की ऊँचाई नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च (सः) ।
पु.न. पु.

वृक्षका भाग अस्त्री प्रकारणःस्कन्धःस्यान्मूलाच्छ्राखावधिस्तरोः १०

नगेति—नगादयो वृक्षगिरिदेवालयादयस्तेषामारोहणमारोहो दैर्घ्यं स उच्छ्रयणमुच्छ्रायः, उत्सेधनमुत्सधः, उच्छ्रयणमुच्छ्रयश्चेति त्रीणि वृक्षादिदैर्घ्यस्य। तरोवृक्षस्य मूलादारभ्य शाखावधिः प्रकारणयते, प्रकाम्यते वेति पृष्ठोदरादित्वात् प्रकारणः अस्त्री स्यात् स्कन्धते इति स्कन्धः “स्कन्धः स्यान्तपतावंसे संपरायसमूहयोः। काये तस्प्रकारणे च भ्रात्रादौ छन्दसोभिदि इति धन्तेषु मेदिनी” ति द्रेस्कन्धस्य ॥ १० ॥

शाखा स. स. स. स. स. स.

बड़ीशाखा वृक्ष (समे) शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजते ।

मूल बरोह पु. स.

ऊपरगई लता (शाखाशिफा) वरोहः स्या “न्मूलाच्छ्रायंगता” लता ॥ ११ ॥

सम इति—शाखति, शाख्यते वृक्षोऽनयेति शाखा, लततीति लता उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्रेशाखायाः। स्कन्धजा शाखा स्कन्धशाखा, शलतीति शालेति

द्वे स्कन्धात्पथमोत्पन्नशास्यायाः । शेते इति शिका, नटतीति जटेति द्वे जटारूपमूलस्य घटादेः शास्याया अवलम्बिनी शिका (मूलम्) अवरोहतीत्यवरोहः स्यादित्येकमद-रोहस्य । मूलादूर्ध्वंगता शिका लता स्यात् मुकुटस्तु “ प्रसङ्गादवरोहस्या र्थान्तरमाह—तरुमूलात्प्रभृतिवृक्षाग्रपर्यन्तंगतागुद्गच्यादिलताप्यवरोहः ” स्यादित्येकमूर्ध्वंगस-लतायाः ॥ ११ ॥

बृशकी चोटी	न.	न.	पु.न.	न.	पु.	पु.
बृश की जड़	शिरोग्रं शिखरं (वा ना)	मूलं बुध्नोऽन्निनामकः ।				
सार या हीर	पु.	पु.		स.	पु.न.	पु.न.
बकला या बिलका	सारोमज्जानरि)त्वक्(स्त्री)वल्कंवल्कलमस्त्रियाम् ॥२॥					

शिर इति—श्रीयन्त इति शिरः, अगतीत्यग्रम्, शिखां रातीति शिखरं वा ना पुमाम् स्यादिति त्रीणि शिखरस्य । मूलतीति मूलम्, बध्नाति, बध्यते वा बुध्नः, अंग्रिनाम यस्येत्यंविनामक इति त्रीणि मूलमात्रस्य । सरति कालान्तरमिति सारः, मज्जतीति मज्जानान्तो नरि पुंसि स्यात् लज्जावद्राजवन्मज्जामांससारास्थिसारयोरिति भागुरेरावन्तोपि मज्जोक्ता मज्जया सहेति द्विरूपकोशाचेति द्वे मज्जायाः । त्वचति तनोति तन्यते वेति त्वक् स्त्री स्यात् । वलते, वलक्यतीति वा वल्कम्, वलते, वलकं लातीति वा वल्कलम् उभे अस्त्रियां पुंनुपुंसके स्यातामिति त्रीणि वर्णकलस्य ॥ १२ ॥

काठ	न.	पु.न.	न.	न.	न.	स.
-----	----	-------	----	----	----	----

इन्धन **काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इधममेधः समि (स्त्रियाम्) ।**

खाँखला	पु.	पु.न.	स.	स.
--------	-----	-------	----	----

मंजरी **निष्कुहः कोटरं (वा ना) वल्लरिमञ्जरिः (स्त्रियौ) ॥१३॥**

काष्ठमिति—काश्यत इति काष्ठम्, दीर्घत इति दारु (पुंनुपुंसकयोदार्विरिति त्रिकाण्ड-शेषः) इति द्वे काष्ठमात्रस्य । इन्धेऽग्निरनेनेतीन्धनम्, एथतेऽनेनेत्येधः, इध्यतेऽनेनेतीधमम्, इध्यतेनेतेति एवः, समिद्यतेऽनयेति समित् स्त्रियां स्यादिति त्रीणयग्निसंदीपनतृण-काष्ठादेः । द्वे यागादौ हूयमानकाष्ठस्य । (पञ्चापि पर्याया इति स्वामी) निश्चयेन कुहयते इति निष्कुहः, कुटनं कोटस्तं रातीति कोटरं वा ना पुमान्यादिति द्वे वृक्षादिरन्धस्य । वल्लत इति वल्ल—ऋच्छतीत्यरिः वल्ल चासावरिश्च वल्लनं वल्ल तामृच्छतीति वा वल्लरिः—वल्लरी च, मञ्जुत्वमृच्छतीति मञ्जरिः—मञ्जरी चेत्युभे स्त्रियौ स्यातामिति द्वे वल्लरेः ॥ १३ ॥

न.	न.	न.	न.	न.	पु.
----	----	----	----	----	-----

पता नया पता **पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः (पुमान्) ।**

पु.न.	न.	पु.	पु.न.
-------	----	-----	-------

डालोंका फैलना **पल्लवो(स्त्री)किसलयं विस्तारो विटपो(स्त्रियाम्) ॥१४॥**

१ शिखरोऽस्त्रीद्रुमामे चादिश्वन्द्रुतकामयोः ॥ (इति कोशान्तरम्)

पवमिति-पततीति पत्रम्, पलं मांसमश्नातीति पलाशम्, छद्यतेऽनेनेति छदनम्, दलतीति दलम्, पृणाति, पर्णयनि, पिपर्णीति वा पर्णम्, छद्यते-छायते वानेनेति छदः पुमान्स्यादिति पद् पत्रस्य । पद्मयां लूयते, पल्यते इति पल्, लूयत इति लवः, पल् चासौ लवशचेति वा पलज्जवः अस्त्री स्यात् (पुंसि कलीवे च पलज्जव इति व्याडिः) किञ्चित्स-लतीति किसलयमिति द्वे नवपत्रस्य । विस्तरणं विस्तारः, विटानां पानम् विटान्पाती-ति वा विटपः अखियां पुनर्पुंसके स्यादिति द्वे शास्त्रादिविस्तारस्य ॥ १४ ॥

न. न. न. न.

कल, गुच्छा, (वृश्चादीनां) फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।

गलिया

४८५

पुस्तक

फल, सूखाफल (आमे फले)श्लाटुःस्या 'चक्रुष्के'वान(मुभे त्रिषु)॥१५॥

बृक्षेति—बृक्षादीनां फलतीति फलम्, सस्तीति सस्यम्, तालव्यादिपाठे तु शस्यत इति शस्यमिति द्वे फलस्य । बृणोतीति बृन्तम्, प्रसूयत इति प्रसवः, वध्येतडनेनेति बन्धनम्, प्रसवस्य पुष्पफलपत्रस्य बन्धनमिति द्वे पुष्पफलपत्रबन्धनस्य । आमे फले शलतीति शलः, अटतीति अटुः शलश्चासावदुश्चेति शलाटुः स्यादित्येकमामफलस्य । शुष्के फले वायति स्मेति वान्यते वा वानं स्यादित्येकं शुष्कफलस्य । उभे शलाटुवाने त्रिपु त्रिलिङ्गां स्यातामिति ॥ १५ ॥

नई कली, पु. न. स. पु.

कली, फूलका क्षारको जालकं 'कुर्की' कलिका कोरकः (पुमान्)।
गुच्छा, पु. पु. पु.न. पु.न.

फूलती कली स्याह्नितसकस्तु स्तवेकः कुद्रुमलो मुकुलो (अस्त्रियाम्)॥१६॥

क्षारक इति-क्षरतीति क्षारकः, जलति, जालयति वा जालम्, जालमिवेति जालकं
कलीवे स्यादिति द्वे नवकलिकावृन्दस्य । कलयतीति कलिः सैव कलिका, कुर्यत इति
कोरकः पुमान् “ कोरकोऽस्थीकुड्मले स्यात्कक्षोलकमृणालयोः ” इत्यादि दर्शनात्
कलीवेपि स्यादिति द्वे अविकसितकलिकायाः । गुध्यतीति गुत्सः स एव गुत्सकः गुच्छ-
कश्च, स्तूपते, तिष्ठतीति वा स्तवक इति द्वे विकासोन्मुखकलिकायाः, कलिकादिकदम्ब-
स्य वा । कुट्ति, कुट्टयते वा कुड्मलः कुट्ति कुञ्चयते वा कुट्टम्लश्च, मुच्चति कलिकात्व-
मिति मुकुलः उभौ अस्त्रियां पुनर्पुंसके स्यातामिति द्वे ईषद्विकासोन्मुखकलिकायाः ॥ १६ ॥

सं नं नं नं नं

फूल, फूलकारस (खियः) सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सम्।

प्र. देव. प्र. न.

फूलकी धूति मकरन्दः पष्परसः परागः समनोरजः ॥ १७ ॥

१ स्तवके हारभद्रे च गुत्सः स्तम्भेषि कीर्तिं इति दन्त्यान्ते (रुद्रः) । पुष्पादिस्तवके गुण्ड इति ताल-
व्यान्ते (रन्तिद्रेवः) ॥

ख्रिय इति—सुद्धु मन्यन्ते आभिरिति सुमनसः ख्रियः स्युः (“भून्नि ख्रियां सुमनस इति रत्नकोपः”) सुमनाः पुष्टमालत्योः ख्रियां ना धीरदेवयोरिति मेदिन्यादेवकत्वमपि) पुष्ट्यतीति पुष्टम्, प्रसूयते स्मेति प्रसूनम्, कुस्तीति कुसुमम्, समतीति समम् सुममपीति पञ्च प्रसूनस्य । मकरमपि व्यति, मकरमप्यन्दतीति वा मकरन्दः, पुष्टप्य रसः पुष्टरस इति द्वे मकरन्दस्य । परागच्छतीति परागः, सुमनसां रजः सुमनोरज इति द्वे परागस्या ॥ १७ ॥

वृशों का फल द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः (ख्रियाम्) ।

न.   न.   न.   न.   न.

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं (फले) ॥ १८ ॥

द्वीति—प्रसवे फलपुष्पादिपु वर्तमानं सर्वं वक्ष्यमाणमश्वतथादि द्विहीनं द्राभ्यां स्त्री-पुंसाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गं ब्येयमिति । हरीतक्याः फलं हरीतकी आदिना कोशातकी-बदरी—कण्ठकारिकादयः प्रसवेषि ख्रियां स्युरिति फले अश्वत्थस्य फलमाश्वत्थम्, वेरणोः फलं वैणवम्, प्लक्षस्य फलं प्लाक्षम्, न्यग्रोधस्य फलं नैयग्रोधम्, इड्गुद्याः फल-मैड्गुदमिति पृथक् पृथगेकैकम् ॥ १८ ॥

भट्कैयाका वार्हतं च (फले जस्त्वा) जस्त्रूः (स्त्री) जस्तु जास्त्रववम् ।

फल जास्तुन (पुष्पे) जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गाः व्रीहयः (फले) ॥ १९ ॥

वार्हतमिति—वृहत्याः फलं वार्हतमित्येकं वृहतीकलस्य । जस्तीति जस्त्रूस्तस्याः फले जस्त्रूः स्त्री स्यात् जस्त्वा: फलं जस्तु, जास्त्रवमिति व्रीणि जस्त्रूफलस्य । पुष्पे वर्तमानाः जातिप्रभृतयः जातीयूथिका शेफालिकामलिङ्गकाद्याः स्वलिङ्गा भवन्ति जात्याः पुष्पं जातिः यूथिकायाः पुष्पं यूथिका, शेफालिकाद्याः पुष्पं शेफालिका, मलिङ्गकाद्याः पुष्पं मलिलकेत्यादयो ब्येयाः फले वर्तमाना व्रीहयः स्वलिङ्गा भवन्ति यवानां फलानि यवाः, मापाणां फलानि मापाः, सुद्रानां फलानि सुद्रा इत्यादयोवगन्तव्याः ॥ १९ ॥

स.

कुम्हडा आदि “विदार्याद्यास्तु मूलेषि पुष्पे ङ्गीवेऽपि” पाठलौ ।

पु.   पु.   पु.   पु.

बोधिद्रुमश्चलदलः पिष्ठलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

पीपर अश्वत्थे (अथ) कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।

पु.   पु.   पु.

कैथा ‘तस्मि’न्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

१ हरीतक्यादिभ्यश्च (४ । ३ । १६७) २ सक्षादिभ्योऽर्ग (४ । ३ । १६४)

३ पाठलः कुम्हे वर्णेष्याशुवीहिश्च पाठल इति शाश्वतात्पुंलिङ्गीपि ॥

वीति—मूलेऽपि वर्तमाना विदार्याद्यास्तु स्वलिङ्गा भवन्तीति विदार्या भूकृष्मागदथा मूलं पुष्टं कलमपि विदारी आदिना गम्भारी, शालपर्णीत्यदयो ज्ञेयाः, पुष्टे वर्तमाना पाटला क्लीवे स्यादपिशब्दात्स्वलिङ्गा भवतीति । पाटलायाः पुष्टं पाटलम्, पाटलापि “पाटलापाटलौ खी स्यादस्य पुष्टे पुनर्न नेति मेदिन्यां पुस्त्वस्य निषेधानं पुलिङ्गः” द्वुध्यत इति वोधिः, हुःशाखास्यास्तीति द्रुमः व्रोधिरचासौ द्रुमश्चेति वोधिंद्रुमः, चलंदल-मस्येति चलदलः, पिष्ठलं जलमस्यास्तीति पिष्ठलः, कुञ्जरेणाश्यत इति कुञ्जराशनः, शास्त्रलिवटाद्यपेक्षया न श्वश्चिरं तिष्ठति, अश्वत्थं जलमस्यास्तीति वा अश्वत्थ इति पञ्च पिष्ठलस्य । अथति—कपयस्तिष्ठन्त्यत्रेति पृष्ठोदरादित्वात् कपित्थः, कवित्थोपि, तस्मिन्, दधिवणांद्रवस्तिष्ठत्यत्रेति दधित्थः, गृह्णातीति ग्राही, मननं मत्, मथतीति मथः मतो मथो मनमथः, तस्मिन्निति दधिकलेऽस्येति दधिकलः, पुष्टयुक्तं कलमस्येति दधिफलः, दन्तानां शठ इवेति दन्तशठ इति सप्त कपित्थस्य ॥ २० । २१ ॥

पु. पु. पु. पु.

गूलर उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुर्घकः ।

पु. पु. पु. पु.

कचनार कोविदारे चमरिकः कुदालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

उद्दिति—उल्लङ्घितमम्बरमनेनेति, उदतिशयेनाम्बते वा उदुम्बरः, जन्तवः कलेऽस्येति जन्तुफलः, यज्ञमङ्गतीति यज्ञाङ्गः, हेमवर्णं दुर्घमस्येति हेमदुर्घक इति चत्वारि उदुम्ब-रस्य । कुं भूमि विदणातीति पृष्ठोदरादित्वात् कोविदारः, चमरमस्यास्तीति चमरिकः, कुमुदालयतीति शकन्ध्रादित्वात् कुदालः युग्मं पत्रमस्येति युगपत्रक इति चत्वारि कोविदारस्य ॥ २२ ॥

पु. पु. पु.स. पु.

सातपत्तोवाला सप्तपर्णै विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।

पु. पु. पु. पु.

छितिन आरघ्वधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

पु. पु. पु. पु.

अमिलतास आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

पु. पु. पु. पु. पु.

जम्बीरनिवृ (स्यु)र्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

सप्तेति—कारणे कारणे सप्तपर्णन्यस्येति सप्तपर्णस्तस्मिन्, विशाला त्वगस्येति विशालत्वरु, शरदि पुष्टयतीति शारदः शारद्यपि, विषमाश्छदा यस्येति विषमच्छद इति चत्वारि ‘छत्वती’ इति ख्यातस्य । आरगणामारगरोगशंकापि तां हन्तीति आरजं रोगरागमपि हन्तीति वा आरघ्वधस्तस्मिन्, राजा चासौ वृक्षश्च रोगणां राजानं वृश्चति वृक्षाणां राजेति वा राजवृक्षः, सभ्यक् पाकोऽस्येति संपाकः शं कल्याणं पाकोऽस्येति वा शंपाक-

स्तालव्यादिरपि । स्वामिस्ते शर्मीशिविम् अकतीति शम्याकोपि, चतस्रोऽङ्गुलयः प्रमाण-
मस्येति चतुरङ्गुलः, आरेवयति निस्सारयति मलं सारकत्वादिति आरेव, अततीति
अतः आरेव चासावतश्चेति आरेवतः, व्याधीन्हन्तीति व्याधिघातः, कृता माला
पुर्वैरिति कृतमालः, शोभनो वण्ठोऽस्येति सुवर्णकः, सुषु पर्णान्यस्येति विप्रहे तु
सुपर्णांपीत्यष्टावारग्ववस्य । जम्यत इति जम्बीरस्तस्मिन्, दन्तानां शठ इव दन्तशठः,
जम्भयत्यम्लत्वादिति जम्भः, जम्भयतीति जम्भीरः जम्भयतीति जम्भलः एते स्युरिति
पञ्च जम्भीरस्य ॥ २३ । २४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
वरना वरणे वरणः सेतुस्तिक्षशाकः कुमारकः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
नागकेसर पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

वरण इति—वृणोतीति वरणस्तस्मिन्, व्रियते वृणोति वा वरणः, सिनोति, सी-
यते वा सेतुः, तिक्तः शाकोऽस्येति तिक्तशाकः, कुमारयतीति कुमारः कुमार इव
कुमारक इति पञ्च वरणस्य । पुमान् नाग इव पुनागस्तस्मिन्, पुरतीति पुरुषः, तुञ्जयते
इति तुङ्गः, प्रशस्ताः केसरा अस्येति केसरः, देवानां वल्लभ इति देववल्लभ इति पञ्च
नागकेसरस्य ॥ २५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
नीववज्ञातेऽचापारिभद्रे निस्वतरुमन्दारः पारिजातकः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
या तिनिस तिनिशे स्यन्दनो नेमीरथदुरतिमुक्ककः ॥ २६ ॥

पु. पु. पु. पु.
अम्बाणा या वञ्जुलश्चित्रकृच्चाथ (द्वौ) पीतनकपीतनौ ।

पु. पु. पु. पु.
अमरा महुआ आम्रातके मधूके (तु) गुडपुष्पमधुदुमौ ॥ २७ ॥

पहाड़ी या पु. पु. पु.
जली महुआ वानप्रस्थमधुष्टीलौ (जलजेऽत्र) मधूलकः ।

पारीति—पारमस्यास्तीति पारि पारंगतं भद्रमस्य, परितोभद्रमस्येति वा परिभद्रः
स एव पारिभद्रस्तस्मिन्, नियमयति, निम्बतीति वा निम्बः निम्बसंज्ञकस्तरुन्मवतरुः,
मन्दते, मन्दा अरा गस्य, मन्दमृच्छतीति वा मन्दारः, पारि पारंगतं जातं जन्मास्य,
पारिणः समुद्रज्ञातो वा स एव पारिजातक इति चत्वारि 'वकायनी' इत्याख्यातस्य ।
अतिक्रान्तो निशाः, अतिशयेन नेशतीति वा पृष्ठोदरादित्वात् तिनिशस्तस्मिन्, स्यन्दत
इति स्यन्दनः, नयतीति नेमिः, रथस्य दृः रथद्रुः, अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्येति
अतिमुक्तकः, वच्यत इति वञ्जुलः, चित्रं करोतीति चित्रकृदिति सप्त तिनिशस्य । आम्र-

ततीति आम्रातकः अम्रातकश्च तस्मिन्, पीतं करोति पीतयतीति पीतनः, कपीनां कपेर्वर्णस्य तनः ईर्षद्धमीस्तस्यास्तन ईतनः कपीनां कपेर्वा ईतनः कपीतनः इमौ द्वौ स्यातामिति त्रीणि आम्रातकस्य । मृश्यते, मन्यते वा मधूकस्तस्मिन्, गुड इव पुष्पमस्येति गुडपुष्पः, मधुनामा दुमो मधुदुमः, वनप्रस्थे वनैकदेशे भवो वानप्रस्थः, मधु एवीवति, मधुष्टीले गर्भेऽस्येति वा मधुष्टील इति पञ्च मधूकस्य । अत्र जलजे मधूके मधुलातीति मधूलस्स एव मधूजक इत्येकं जलजमधूकस्य ॥ २६ । २७ । ३ ॥

पु. पु. पु.

पीलुआ पहाडीपीलौ गुडफलः स्लंसी (तास्मिन्स्तु गिरिसंभवे) ॥ २८ ॥

पीलुआ पु. पु. पु. पु.

अकुहर या पिस्त अक्षोटकर्परालौ द्वावङ्गोटे तु निकोचकः ।

पीलाविति—पीलतीति पीलुस्तस्मिन्, गुड इव फलमस्येति गुडफलः, अवश्यं स्लंसयति मलमिति स्लंसीति त्रीणि पीलोः । तस्मिन्पीलौ गिरिसंभवे गिरिजे सति अक्षणोति अक्षस्येवोटाः पर्णान्यस्येति वा अक्षोटः, कर्परमालतीति, कर्परास्यास्ति वा कर्परालः कन्दरालोपि इमौ द्वौ स्यातामिति द्वे पर्वतपीलोः । अङ्ग्रेष्यत इत्यङ्गोटस्तस्मिन्, निकुच्यते इति निकोचकः लिकोचकोपीति द्वे अङ्गोलस्य ॥ २८ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

दाख या छिउल पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथो (इथवेतसे) ॥ २९ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

वेत रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ।

पु. पु. स. पु.

जलवेत (द्वौ) परिव्याधविदुलौ नादेयी (चास्तुवेतसे) ॥ ३० ॥

पलेति—प्रशस्तानि पलाशान्यस्य, पलं मांसमशनातीति वा पलाशस्तस्मिन्, किञ्चित्तशुक इव शुकतुण्डाभपुष्पत्वार्किशुकः, पृणति, पिपर्ति, प्रशस्तानि पर्णान्यस्येति वा पर्णः, वातं पोथयतीति वातपोथ इति चत्वारि पलाशस्य । अथेति—अयनमितम् वा विकल्पस्येतं ज्ञानं स्यतीति, ऊयते वा वेतसस्तस्मिन्, रस्यतेऽत्रेति रथः, अभ्रमिव अभ्रसमये वा पुष्पमस्येति अभ्रपुष्पः, वेत्ति, विद्यते वा विदुलः, शीतमस्यास्तीति शीतः, क्लीचेपि, दायतीति वम्—शुष्कमासमन्तानीरमस्येति वानीरः, वजतीति वञ्जुल इति सप्त वेतसस्य । इमस्तुजातोवेतसोऽस्तुवेतसस्तस्मिन्, परिविध्यते परिव्याधः, विद्यत इति विदुलः इमौ द्वावपि पुमांसौ, नद्यां भवा नादेयीति चत्वारि जलजातवेतसस्य ॥ २९ । ३० ॥

३ लयनं लीस्तयाकोचको व्यथाजनकः ‘लिकोचकः’ (इति श्रीकरः) ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

सहङ्जना लाल शोभाञ्जने शिश्रुतीक्षणगन्धकाक्षीवमोचकाः ।

पु. पु. पु.

फूलका सहङ्जना (रक्तोऽसौ) मधुशिश्रुः स्यादरिष्टः केनिलः (समौ) ॥३१॥
रंगा

शोभेति—शोभामनक्तीति शोभाञ्जनः स एव शोभाञ्जनो वा सुपुभातामनक्तीति विग्रहे तु सुभाञ्जनः स एव सौभाञ्जनो दन्त्यादिरपि तस्मिन्, शिनोतीति शिश्रुः, तीक्षणो गन्धोऽस्येति तीक्षणगन्धकः, आक्षीवते, आक्षीवयति वा आक्षीवः, आक्षीवोपि, मोचयति मोचः स एव मोचक इति पञ्च सौभाञ्जनस्य । असौ शोभाञ्जनः रक्तः रक्तपुष्प-अक्षदा मधुप्रधानः शिश्रुः मधुर्मधुरः शिश्रुर्वा मधुशिश्रुः स्यादित्येकं रक्तशोभाञ्जनस्य । न रिष्टमस्मादिति अरिष्टः, केनोऽस्यास्तीति केनिलः उमौ समाविति द्वे 'रीठा' इति ख्यातस्य ॥ ३१ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

बेल, पाकरि विल्वेशागिडल्ल्यशैलूपौ मालूरश्रीफलावपि ।

पु. पु.स. पु.स. पु. पु. पु. पु.

बरगद प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्रटः ॥ ३२ ॥

वीति—विलतीति विल्वः (विलं फले श्रीफले ना) तस्मिन्, शरण्डते, शरण्डयति शागिडल्ल्यस्य गोत्रापत्यं वा शागिडल्ल्यः शिलूपस्यापत्यं, शैलूप इवेति वा शैलूपः, मां लक्ष्मीं परेषां लुनातीति मालूरः, श्रीप्रदं श्रीप्रियं वा फलमस्येति श्रीफलोदीति पञ्च विल्ववृक्षस्य । प्लक्षस्यधोगच्छति, प्लक्षयते वा प्लक्षः, जटीति जटी—जटिः—जटी वा पृच्यत इति पर्कटी स्यादिति त्रीणि पर्कट्याः 'पाकर' इतिख्यातस्य । न्यक्रुण-द्वीति न्यग्रोधः, वहवः पादा अस्येति बहुपाद्र, बटतीति बट इति त्रीणि बटस्य ॥ ३२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

लोध, आँव, गालवः शावरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ।

खुशवदार पु. पु. पु. पु.

आँव आम्रश्चूतो रसालो (सौ) सहकारो (अतिसौरभः) ॥ ३३ ॥

गालेति—गालं नेत्रव्यवं वायति, गालवस्यापत्यमिति वा गालवः, शवराणामयं शावरः, सावरो दन्त्यादिरपि । रुणद्वीति लोद्रः, लत्वाभावे रोद्रोपि, तीर्यते मलमनेनेति तिरीटः, तिलत्यङ्गमनेनेति तिल्वः मार्घ्यनेनेति मार्जन इति पद्लोद्रस्य । आघौ श्वेत-लोद्रे, शेषा रक्तलोद्रे, (इति स्वामी) अस्यत इति आम्रः, चूष्यते स्म, च्योतति रसमिति वा चूतः, रसमलतीति रसाल इति त्रीण्याम्रस्य । असावाम्रोऽतिशयितं सौरभमस्येत्यति-सौरभश्चेत्तदा सहकारयति मेलयति द्रुन्दमिति सहकारः स्यादित्येकमतिसुगन्धा-न्यस्य ॥ ३३ ॥

पु.   न.   पु.   पु.   पु.
गुणल कुम्भोलूखलकं (कङ्किवे) कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.
तसोऽशेलुः श्लेष्मातकः शीत उदालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

कुम्भेति—कमुम्भति (शकन्धवादित्वात्) कुम्भः, ऊर्ध्वं खम् उलूखं तल्लातीति उलूखलन्तदेव उलूखलकं कलीवे स्यात्, कोशे भवः कौशिकः, गोजतीति गुज् व्याधिस्तस्मादगुडति “ डलयोरेकत्वात् ” गुग्गुलुः, पुरतीति पुरः “ पुरं पाटलिपुत्रेज्ञे गुग्गुलौ तु पुमानयमिति ” (रभसः) इति पञ्च गुग्गुलोः । शिलतीति शेलुः, श्लेष्माणमततीति श्लेष्मातकः, शयायते स्मेति शीतः, उदालयतीति उदालः, बहून्वारयति, बहून्वृणोतीति बहुवारः स एव वा बहुवारकः इति पञ्च बहुवारस्य ॥ ३४ ॥

पु.न.   पु.   पु.   पु.
चिरौनी राजादनं पियालः “स्यात्सन्नकदुर्धनुष्पटः ।

खंभारी या स.   स.   स.   स.

कंभारी गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

स.   स.   पु.

श्रीपर्णी भद्रपर्णी (च) काश्मर्यश्चा (प्यथ द्रयोः) ।

राजेति—राजभिरद्यत इति राजादनम्, राजानमततीति विग्रहे तु राजातनोपि “राजादनं प्रसरको राजातन” (इति वाचस्पतिः) पीयत इति पियालः प्रीणातीति विग्रहे तु प्रियालश्च प्रियालश्च प्रियालकः (इति माधवः) सन्नोलीनः कदुर्वर्णोऽस्येति सन्नकदुः, सन्नः, कदुश्चेति द्वे नामनीति सोमनन्दीति (मुकुटः) दधन्ति धारयतीति धनुः, पटतीति पटः, धनुष इव पटो विस्तारोऽस्येति धनुष्पट इति समस्तं नाम वेति चत्वारि राजादनस्य । कं जलं विभर्तीति गम्भारी, कम्भारीत्यपि, सर्वतो भद्रं यस्याः सर्वतोभद्रा, काशं इति काश्मरी, मधु इव पर्णान्यस्याः सैव मधुपर्णिका, श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः श्रीपर्णी, भद्राणि पर्णान्यस्या भद्रपर्णी, काश्मरीशब्दोऽस्यस्येति काश्मर्य इति सप्त खम्भार्याः । अथेति—द्रयोर्भवन्तीत्यप्य सम्बध्यते ॥ ३५ । २ ॥

पु.स.   स.   स.   न.   न.   न.

वेर कर्कन्धूर्बदरीकोली कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

वेरके फल न.   न.   स.   .   पु.

कटाय याशमी सौवीरं बदरं घोरटा “प्यथ स्या” त्स्वादुकरण्टकः ।

पु.   पु.   पु.   पु.

विकङ्कतःसुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रया(दपि) ॥ ३७ ॥

१ “ कौशिको नकुले व्यालग्राहे गुग्गुलशुक्योः । कोशजोलूकयोश्च स्याद्रिशवामिश्रपुनावपि ॥ कौशिकं च शिंडकायां च नदीभेदे च योषिति ” (इति कोषान्तरम्) ॥

कर्कमिति—कर्के कण्ठकं दधातीति कर्कन्धूः द्रुयोः स्त्रीपुंसयोः स्यान् वदतीति वदरी, कोलति घनीभवतीति कोली, कौ वलतीति विग्रहेतु कुवल्यपीति त्रीणि वदर्याः। कोल्याः फलं कोलम्, कुवल्याः फलं कुवलम्, फेनोऽस्यास्तीति फेनिलम्, सुबीरदेशो भवं सौबीरम्, वदर्याः फलं वदरम्, घोणत इति घोणटा “घोणटा तु वदरी पूगवृक्षयोरपि योषितीति” (मेदिनी) इति पट् कर्कन्धूफलस्य । अथेति—कण्ठकोऽस्यास्तीति कण्ठकः, स्वादुश्चासौ कण्ठकश्चेति स्वादुकण्ठकः स्यान्, विकङ्कते इति विकङ्कतः, सुवायाःवृक्षः सुवावृक्षः, ग्रन्थिरस्यास्तीति ग्रन्थिलः, व्यावस्य पादा इव पादा मूलान्यस्येति व्याव्रपादपीति पञ्च कठेरस्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पु.   पु.   स.   स.

नारंगी   ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ।

पु.   पु.   पु.   पु.

तैदुआ   तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥

ऐरेति—इरावत्या विशुत इवायमैरावतः, नागा रजन्त्यत्र, नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्येति वा नागरङ्गः, नृणातीति नारङ्गोपि “नागरङ्गे तु नारङ्गो नार्यङ्गस्तक्रवासनः” (इति वाचस्पतिः) नवां भवा नादेयी, भूमेजम्बूः सैव भूमिजम्बुकेति चत्वारि नागरङ्गस्य । शितिः कालः सारो मज्जा यस्येति शितिसारकस्तस्मिन्, तिम्यतीति तिन्दुकः, स्फूर्जतीति स्फूर्जकः, कालः स्कन्धो यस्येति कालस्कन्धः “कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्रुमे” (इति विश्वः) इति चत्वारि तिन्दुकस्य ॥ ३८ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

कडवा तैदुआ काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

पु.   पु.   पु.स.   पु. पु.

काली पाइरि गोलीढो झाटलो घणटापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥

काकेति—काकानां काकवण्णो वा तिन्दुकः पृष्ठोदरादित्वात् काकेन्दुः, कुलस्य प्रतिकृतिरिवकुलकः “कुलकं तु पटोले स्यात्सम्बद्धस्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलग्रेष्टेषु कथ्यते” (इति विश्वमेदिन्यौ) काकैः पील्यते, काकानां पीलुरिवेति वा काकपीलुकः, काकानां तिन्दुकः काकतिन्दुकस्तस्मिन्निति चत्वारि कटुतिन्दुकस्य कुचिलाख्यस्य वा । गोर्मिलिह्यते स्म गोलीढः, झाट संघातं लातीति झाटलः, अधानीति घणटा, पटनं पाटस्तं लातीति पाटलिः, घणटा चासौ पाटलिश्चेति घणटापाटलिः स्वामी तु (घणटा, पाटलिरितिनामद्वयमाह) मोक्षयतिरोगमिति मोक्षः “मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने” मुष्णातीति मुष्कः स एव मुष्कक इति पञ्च लोध्रविशेषस्य ॥ ३९ ॥

१ उक्तं च समन्वयप्रदीपे—यत्र वाक्यार्थविश्वानितः इत्तोकेनैकेन जायते । तन्मुक्तकं युगं द्वाभ्यां त्रिभिः स्यात्तिलकं पुनः । चतुर्भिः स्याच्च कलकं पञ्चभिः कुलकं ततः । महाकुलकमित्याख्योः कथयन्ति ततः परमिति ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
तिलक, भाऊ तिलकः क्षुरकः श्रीमा (न्समौ) पिचुंलभावुकौ ।
स. स. स. पु. पु.

कायफर श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

तिलेति—तिलतीति, तिल इवेति वा तिलकः, “तिलको दुमभेदे श्वभेदे च तिल-कालके । क्लीवं सौवर्चलक्लोन्नोर्न ख्यियां तु विशेषके ” क्षुरतीति क्षुरकः, श्रीरस्त्य-स्येति श्रीमानिति त्रीणि तिलकवृक्षस्य । पिचुं तूलं लातीति पिचुलः, ‘भा’ इति शब्दं वेति गच्छतीति भावुः भावुरिवेति भावुकः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे भावुकस्य । श्रीः पर्णेषु यस्या इति श्रीपर्णी सैव श्रीपर्णिका, कौ मोदते कुमुदा सैव कुमुदिका, कुमुभतीति कुम्भी, कुम्भीव कुम्भी रसाधारत्वाद्वेति, केटनं केटव्यासस्तं रातीति केटरः स एव कैटर्यः कैडर्यश्च, (अत्र स्वार्थं ष्यज्) कटतीति कट् फलतीति फलम् कट्फलमस्येति कट्फल इति पञ्च कट्फलस्य ॥ ४० ॥

पु. पु. स. पु.
लाल लोध क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

पु. पु. पु. पु. न.
शहतूत नूद (स्तु) यूपः क्रमुको ब्रह्मणयो ब्रह्मदारु (च) ॥ ४१ ॥

न. पु. पु. पु. पु.
कदम्ब तूलं (च) नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

पु. पु. स. पु. स. न.
भिलावां वीरवृक्षोऽरुष्करोग्निमुखी भल्लातकी (त्रिषु) ॥ ४२ ॥

क्रमुक इति—क्रामतीति क्रमुकः, पट्टिका आख्या यस्येति पट्टिकाख्यः, पट्टोऽस्यास्तीति, पटतीति वा पट्टी पट्टिश्च, लाक्षाप्रसीदत्यनेन, लाक्षां प्रसादयति वा लाक्षाप्रसादन इति—चत्वारि पट्टिकाख्यलोग्रस्य । नुदति पापम्, नु वदति, नूयते वा नूदः तुदतीति तूदोपि, युवन्त्यनेनेति यूपः, क्रामतीति क्रमुकः, ब्रह्मणि वैदिके साधु ब्रह्मणः, ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दारु ब्रह्मदारु, तूलयति, तूल्यते वा तूलमिति षट् अश्वतथाकारस्य, पार्श्वपिप्लाख्यस्य, तूदस्य वा । नयति, नीयते वा नीपः, प्रीणातीति प्रियकः, कदतीति कदम्बः हलिनः प्रियः सुराया अधिवासनादिति हलिप्रिय इति चत्वारि कदम्बस्य । वीर इव वृक्षो वीरवृक्षः, अरुर्घणं करोतीति अरुष्करः, अग्निरिव मुखमस्या अग्निमुखी, भल्ल इवाततीति भल्लातकी त्रिषु त्रिलिङ्गाथां स्यादिति चत्वारि भल्लातकस्य ॥ ४१ । ४२ ॥

पु. पु. पु. पु.
गेठी अमिली गर्दभारडे कन्दरालकपीतनसुपाश्वकाः ।

पु. स. स. स. पु.
विजयसार प्लक्षश्च तिनितडी चिञ्चाम्बिलकाथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

संखुआ या सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

पु. पु. पु. पु. पु.

गाल या कोरों साले (तु) सर्जकार्ष्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

गर्देति—“ गर्दभो गन्धभिद्यपि ” गर्दभममतीति गर्दभाण्डस्तस्मिन्, कन्दरां लातीति कन्दरालः, या लक्ष्म्यास्तन ईतनः कपीनां कपेर्वर्गस्य वा ईतनः कपीतनः, शोभनं पाश्वमस्येति सुपाश्वकः, प्रक्षरतीति सक्ष इति पञ्च गेह्याख्यस्य । तिम्यतीति तिनितीडी, चिम् इत्यव्यक्तं शब्दं चिनोतीति चिच्चा, अम्लोरसोऽस्यास्तीति अम्लिका, अ-म्लस्तीकाचेति त्रीणि चिच्चायाः । अथविति—पीतः सारोऽस्येति पीतसालकः, भृजति, मर्जते वा सर्जकः, अस्यति रुजमिति असनः “ प्रियको जीवकोसनः ” इति (रुज-कोपः) वन्धूकस्येव पुष्पाग्रयस्येति वन्धूकपुष्पः, प्रीणातीति प्रियकः, जीवयतीति जीवक इति पट् विजयसारस्य । सल्यते, सारोदाहृत्यमितिशयितमस्येति वा सालः, सर्जयत इति सर्जः, कृपतीति कृपः स एव कार्ष्यः, अश्वकर्ण इव पत्रमस्येति अश्वकर्णकः, सस्यैः संत्रियते, सस्यसंवर इति पञ्च सालस्य ॥ ४३ । ४४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

अर्जुन, विश्वी नदीसर्जों वीरतरुरिन्द्रद्वुः ककुभोऽर्जुनः ।

पु.न. पु. स.

या लिरिणी राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ (द्रयोः) ॥ ४५ ॥

पु.स. पु. पु. पु. पु.

गोंदी, या पांखी इङ्गुदी तापसतरुभूर्जों चर्मिमृदुत्वचौ ।

स. स. स. पु. पु.स.

भोजपत्र, सेमर पिंच्छला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलि “द्रयोः” ४६

नदीति—नद्याः सर्जों नदीसर्जः, वीरश्वासौ तरुश्वेति वीरतरुः, इन्द्रस्य इन्द्र इव वा द्रुतिरिन्द्रद्वुः, ककुभो दिशः सन्त्यस्येति ककुभः, अर्जयत इत्यर्जुनः इति पञ्च अर्जुन-वृक्षस्य । राजभिरव्यत इति राजादनः, राजादनमपि, फलानामध्यक्षः फलाध्यक्षः, क्षीर-मस्त्यस्याः क्षीरिका तस्यामिति त्रीणि क्षीरिकायाः । अथेति इङ्गनमिङ्गस्तं याति खण्डय-तीति इङ्गुदी द्रयोः स्यात्, तापसस्य तपस्त्वन उपयुक्तस्तरुस्तापसतरुरिति द्रे इङ्गुदस्य । ऊर्जनमूर्जः भूर्लूर्जस्येति भूर्जः, प्रशस्तं चर्मास्यास्तीति चर्मी, मृदुस्त्वगस्येति मृदुत्वच इति त्रीणि भोजपत्रवृक्षस्य । पिंच्छा शाल्मलिनिर्यासोऽस्याः पिंच्छला, पूरय-तीति पूरणी, मुञ्चति रसमिति मोचा, स्थिरमायुर्यस्याः स्थिरायुः “पष्ठिवर्प सहस्राणि वने जीवति शाल्मलिरिति वचनात् ” शाल्यतीति शाल, मलते इति मलिः शाल-चासौ मलिश्वेति शाल्मलिः द्रयोः स्यादिति पञ्च शाल्मलेः ॥ ४५ । ४६ ॥

स.

पु.

पु.

पु.

सेमर का गोंद पिच्छा (तु) शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ।

पु.

पु.

पु.

पु.

काला सेमर चिरबिल्वो नक्तमालः करज (श्र) करञ्जके ॥ ४७ ॥
कंजाया करंज

पिच्छेति—पतितुमिच्छति, पिच्छयति, पिच्छयते वा पिच्छा, शाल्मल्यावेष्टः शाल्मलीवेष्ट इति द्वे शाल्मलीनिर्यासस्य । रोचत इति रोचनः, कूटश्चासौ शाल्मलिश्चेति कूटशाल्मलिरिति द्वे कृष्णशाल्मलेः । चिरं चिरि वा बिलतीति चिरबिल्वः चिरबिल्वोपि, नक्तं मालो धारणमस्य, नक्तमालतीति वा नक्तमालः, 'रक्तमाल' इति (स्वामी) करेण जन्यते, कं सुखं जलं वा रञ्जयतीति वा करजः, कं रञ्जयतीति करञ्जः सएव करञ्जक इति चत्वारि करञ्जस्य ॥ ४७ ॥

पु.

पु.

पु.

पु.

कंठेदार कंजा प्रकीर्यः पूतिकरजः पूर्तीकः कलिमारकः ।

पु.

स.

स.

कंजा के भेद (करञ्जभेदाः) षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥

प्रेति—प्रकीर्यते इति प्रकीर्यः, पूतिश्चासौ करजश्चेति पूतिकरजः, पुनातीति पूर्तीकः पूतिक इति पाठे तु पूर्ति कायतीति पूतिकोपि, कलिमारयतीति कलिमारः सएव कलिमारकः, कलिकारक इति पाठे तु कलिं करोतीति कलिकारः स एव कलिकारक इति चत्वारि करटकवत्करञ्जस्य । भिद्यन्त इति भेदाः करञ्जानां भेदाः करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थयो ग्रन्था वा यस्येति षड्ग्रन्थः मर्कतीति मर्कटी, अङ्गारवर्णपर्णा वल्लरीति अङ्गारवल्लरीत्येकैकं करञ्जभेदानाम् ॥ ४८ ॥

पु.

पु.

पु.

पु.

लालकंजा रोही रोहितकः स्त्रीहशत्रुदाढिमपुष्पकः ।

पु.स.

पु.

पु.

पु.

खैरया कत्था गायत्री वालतनयः खंदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

रोहीति—अवश्यं रोहतीति रोही, रोहितो वर्णोऽस्यास्तीति रोहितः स एव रोहितकः, स्त्रीहः शत्रुः स्त्रीहशत्रुः, दाढिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्येति दाढिमपुष्पक इति चत्वारि रोहिडारुयस्य । गायन्तं त्रायत इति, गायत्रोऽस्त्यस्येति वा गायत्री, वालास्तनयाः पत्रायायस्येति वालतनयः, खंदतीति खंदिरः, दन्तान्धावतीति दन्तधावन इति चत्वारि खंदिरस्य ॥ ४९ ॥

१ “ क्वाथः कदायो निर्यो निर्यासो वेष्टकस्तथा ” (इति रभसः) ॥

२ “ खंदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्ठकी वालपत्रश्च जिह्वशत्र्यः शितिशमः ” ॥

पु. पु. पु.
दुर्गन्धवाला खेर अरिमेदो विद्युत्तदिरे कदरः (खदिरेसिते) ।

पु. पु. पु. पु.
सकेद कथा सोमवल्कोप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

पु. पु. पु. पु.
एरण्ड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च (सः) ।

पु. पु. पु. पु. पु.
चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

अरीति—अरिरिव मेदो यस्येति अरिमेदः, विङ्गन्धिः खादिरो विद्युत्तदिरस्तस्मिन्निति
द्वे दुर्गन्धवालादिरस्य । सिते खदिरे दृणातीति दरः कस्य जलस्य दरः कदरः, सोम इव
वल्कोऽस्येति सोमवल्कोपीति द्वे श्वेतखदिरस्य । अथेति—व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छ-
मस्येति व्याघ्रपुच्छः, गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव हस्तः पत्रमस्येति गन्धर्वहस्तकः,
आर्इरथति वायुमिति एरण्डः, उरुं महान्तं वायुं वायतीति उरुवूकः, रोचत इति रुचकः,
'स' चित्रयतीति चित्रकः, चञ्चतीति चञ्चुः पञ्चाङ्गुलयोऽस्येति पञ्चाङ्गुलः, म-
ण्डवर्धतीति मण्डः, आमण्डः, आमण्डोपि, आदराङ्ड इत्येके, वर्धत इति वर्धमानः,
व्यडं मलमम्बयतीति व्यडम्बकः, व्यडम्बनश्चेत्येकादश एरण्डस्य ॥ ५० । ५१ ॥

पु. . स. स. स.
बोधी शमी (अल्पाशमी) शमीरः “स्या” चञ्चमी सकुफला शिवा ।

पु. पु. पु. पु.
शमी या लौकरा पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥

पु. पु. पु. पु.
मयनकर शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ।

पु.न. च. न. न.
देवदारु भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु (च) दारु (च) ॥ ५३ ॥

पु.न.
पूतिकाष्ठं च (सप्त स्यु) देवदारुण्यथ (द्वयोः) ॥ ५ ॥

अल्पेति—अल्पाशमी, शमीरः स्यादित्येकमल्पशम्याः । शमयति रोगान्निति शमी,
सकुफलमस्याः सकुफला, शिवं करोति शिवयतीति शिवेति त्रीणि शम्याः । पिण्डीं
तनोति पिण्डीतः पिण्डीत इव पिण्डीतकः, मरुं वातीति मरुवकः, निर्जलेपि श्वसितीति
श्वसनः, करं हाटयतीति करहाटः स एव करहाटकः, शलतीति शल्यः, मदयतीति मदन
इति पट् मयनकरलाख्यवृक्षस्य । शक्रस्य पादपः शक्रपादपः, पारिनिष्ठां शास्त्रं भद्रमस्येति
पारिभद्रकः, भरं च तत् दारु चेति भद्रदारु, किलतीति किलिमम्, द्रुयुक्तं तत्किलिमं

चेति दुकिलिमम्, पीतं च तदारु चेति पीतदारु, दीर्घत इति दारु “ पुंनुपुंसकयोर्दार्थिति त्रिकाशडशेषः ” पूति च तत्काष्ठं च पूतिकाष्ठम्, एते सप्त देवस्य दारु देवदारु तस्मिन्स्युरित्यष्टौ देवदारोः ॥ ५२ । ५३ । ३ ॥

पु. स. स. स. स.

पाटलिः पाटलामोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥

स. स. स. स.

कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी श्यामा (तु) महिलाहृया ।

स. स. स. स. स. स.

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गः फलिनी फली ॥ ५५ ॥

स. स. स. पु.

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियक (श्र सा) ।

अयेति—पातीति पाः, टलतीति टलिः, पाश्चासौ टलिश्चेति पाटलिः, पाटलीति द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात्, पाठं लातीति पाटला, मोहयतीति मोघा न मोघा अमोघा, “मोघा स्त्री पाटलावृक्षौ मोघं त्रिषु निरर्थक” इति रुद्रान् ‘मोघा’ अपि, काचस्य काषणर्यस्य स्थालीपात्रम् काचस्थाली, स्त्रामी तु कालो वर्णोस्त्यस्याः ‘काला’ तिष्ठतीति स्थाली “स्थाली स्यात्पाटलोखयोरिति” फले रोहतीति फलेरुहा, कृष्णं वृन्तमस्याः कृष्ण-वृन्ता, कुवेरस्येवाक्षियस्याः कुवेराक्षीति सप्त पाटलायाः । श्यामो वर्णोस्त्यस्याः श्यामा, महिलाया आहृय आहृयो यस्या महिलाहृया, लततीति लता, गवि भूमौ वन्द्यत इति गोवन्दनी, गुन्द्रयतीति गुन्द्रा, प्रियं गच्छतीति प्रियङ्गः, फलमस्त्यस्याः फलिनी, फलं विद्यते यस्याः फली, विष्वक्रसिनोतीति विष्वक्सेना, गन्धवत्फलमस्या गन्धफली, ईष-द्रम्भा कारम्भा, प्रीणातीति प्रियकः “ प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियङ्गौ कुड्कुमेऽपि चेति ” द्वादश कड्गुसस्यस्य ॥ ५४ । ५५ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

सरिवन मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकटुङ्गटुण्टुकाः ॥ ५६ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

आंवला स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

पु. पु. स. पु. स.न.

वहेङ्गा शोणकश्चारलौ तिष्यफलात्वामलकी (त्रिषु) ॥ ५७ ॥

स. स. पु.

अमृता (च) वयस्था (च) ‘त्रिलिङ्गस्तु’ विभीतकः ।

पु. पु. पु. पु. पु.

नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

मण्डूकेति—मण्डूक इव पर्णमस्येति मण्डूकपर्णः, पत्रे ऊर्णाऽस्येति पत्रोर्णः, नन्तीति नटः; कृदन्यज्ञान्यस्येति कृद्वज्ञः, ‘दुण्डु’ इति कायतीति दुण्डुकः, सीव्यतीति स्योनः “स्योनः किरणसूर्ययोः” तेनाकति, अक्यते वा स्योनाकः, इयायत इति विप्रहे तु ‘श्योनाकः’ तालव्यादिरपि, शुकनासा इव पुष्पमस्यास्तीति शुकनासः, ऋषतीति ऋक्षः, दीर्घं वृन्तमस्येति दीर्घवृन्तः, कुटन्वकीभवन् नन्तीति कुटन्वटः, शोणतीति शोणः स एव शोणकः, “स्वामिमते शोनकोपि” इयर्तीति अरलः, अरलुः, अरदुश्चेति द्रादश श्योनाकस्य । तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्यास्तिष्यफला, आमलत इत्यामलकी त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात्, न म्रियन्तेऽनयेति अमृता, वयोर्यौवनं तिष्ठत्यनयेति वयस्था, “कायस्था तु हरीतक्यामलक्योश्च प्रकीर्तिं” (इति रभसः) कायस्थापीति चत्वार्याम्लक्याः । विगतं भीतं रोगभयमस्मादिति, विशिष्टं भीतमस्माद्वा भूतकल्योराश्रयत्वादिति विभीतक्षिलिङ्गः स्यात्, अक्षतीति अक्षः ना पुमानस्यात् “अक्षोऽनानात्मशकटव्यह-हारेपु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्पे पुमान् क्लीबं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये” तुष्यतीति तुपः, कर्पे फलमस्येति कर्पकलः, भूतानामावासो भूतावासः कलेर्दुमः कलिद्रुम इति पद् विभीतकस्य ॥ ५६ । ५७ । ५८ ॥

स.   स.   स.   स.   स.   स.

हृ अभया त्वद्यथा पथ्या कायस्था पूतनामृता ।

स.   स.   स.   स.   स.

हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

अभयेति—न भयमस्या अभया, न व्यथा यस्या अव्यथा, पथोऽनपेता पथ्या, कायस्तिष्ठत्यनयेति कायस्था, पूतं करोति पूतयति, पूतयतीति पूतना, न म्रियन्तेऽनयेति अमृता, हरिर्वर्णातो यस्यामिति हरीतकी, हिमवति जाता हैमवती, चेतयतीति चेतकी, अतिप्रशस्तेति श्रेयसी, शिवंकरोति शिवयति. शिवयतीति शिवा “शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः । वालुके गुगुलौ वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् ॥ सुखे क्षेमे जले क्लीबं शिवामाटामलोपधौ ॥ अभयामलकी गौरी केहसकुकलासु चेति” (मेदिनी) इत्येका दश हरीतक्याः ॥ ५६ ॥

पु.   पु.   न.   पु.

सरल पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं (चाथ) द्रुमोत्पलः ।

कठचम्पा   पु.   पु.   पु.   पु.

नडहल कर्णिकारः परिव्याधे लकुचो लिकुचोडहुः ॥ ६० ॥

पीति—पिवति, पीयते वर्णान्तरमिति पीतः, द्रवत्यूर्ध्वं गच्छतीति द्रुः पीतश्चासौ द्रुश्चेति पीतद्रुः, सरतीति सरलः, पूते पावनस्य काष्ठं पूतिकाष्ठम् “पूतिकाष्ठं च सरल-देवदारुमहीरुहो” रिति मेदिनीति त्रीणि सरलायाः । अथेति द्रुमे उत्पलं तदाकारं पुष्प-

१ नित्यमामलके लक्ष्मीनित्यं हरितगोमये । नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्रे च वाससांति श्रवणात् ॥

मस्येति द्रुमोत्पलः, कर्णिकामियर्तीति कर्णिकारः, परिविध्यतीति परिव्याधस्तस्मिन्निति
त्रीणि कर्णिकारस्य । लक्यत इति लकुचः, लक्यत इति लिकुचः, दहति, तोहति वा
डहुः, स्वामिमते तु अडहुरपीति त्रीणि ‘बडहर’ इति ख्यातस्य ॥ ६० ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

कटहल पनसः करटकिफलो निचुलो हिज्जलो म्बुजः ।

समुद्रफल स. स. स. स.

कटूवरि काकोदुम्बरिका फलगुर्मलपूर्जवनेफला ॥ ६१ ॥

पनस इति—पनाख्यते स्तूयत इति पनसः, पण्सोपि, करटकिफलमस्येति करटकिफल
इति द्वे पनसस्य । निचोलतीति निचुलः, हिनोतीति हित्, जलतीति जलम् हिज्जलम्-
स्येति हिज्जलः, इज्जल इति पाठे तु एतीति इत्, जलमस्येति इज्जलः “निचुलेज्जलहि-
ज्जला” (इति रभसः) अम्बुनि जातोम्बुज इति त्रीणि स्थलवेतसस्य, समुद्रफलस्य वा ।
काकपिया उदुम्बरी काकोदुम्बरी इव काकोदुम्बरिका फलतीति फलगुः, मलात्पापा-
त्पुनातीति मलपूः मलयूरितिपाठे तु मलं यवते, मलते वा मलयूरपि, जघने फलं यस्या
जघनेफलेति चत्वारि काकोदुम्बरिकायाः ॥ ६१ ॥

पु. पु. पु. पु.

नौष अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।

पु. पु. स. न. स.

शीशम पिचुमर्दश्च निम्बे(प्यथ) पिच्छलागुरु शिंशपा ॥ ६२ ॥

अरीति—न रिष्टमशुभमस्मादिति अरिष्टः, “अरिष्टो लशुने निम्बेकेनिले काककङ्कयोः ।
अरिष्टमशुभे तके सूतिकागार आसवे ॥ शुभे मरणचिह्ने चेति मेदिनी” सर्वतोभद्रं यस्मा-
दिति सर्वतोभद्रः, हिङ्गाकारो हिङ्गुन्धो वा निर्यासोऽस्येति हिङ्गुनिर्यासः, मलते इति
मालकः, पिचुं कुष्ठभेदं मर्दयतीति पिचुमर्दकः, ‘स्वामिमते तु पिचुं मन्दयतीति पिचु-
मन्दोपि’ निँचति स्वास्थ्यमिति निम्बस्तस्मिन्निति पट् निम्बारुयस्य । अथेति—पिच्छा
उस्त्यस्याः पिच्छला, न गुरुरस्मादिति अगुरु “अगुरु कलीवे शिंशपायां जोङ्के,
लघुनि त्रिघ्विति” (रुद्रः) शिम् इत्यव्यक्तं शब्दं शब्देन वा शपति, शीव्रं शीर्षं वा
पातीति शिंशपा इति त्रीणि शिंशपायाः ॥ ६२ ॥

स. स. पु. पु.

काला शीशम कपिला भस्मगर्भा (सा) शिरीष(स्तु) कपीतनः ।

सिरसा पु. पु. पु. पु.

चम्पा भरिडलो(प्यथ) चास्पेयश्चम्पके हिमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

केति—कपिलवर्णपुष्पाणि सन्त्यस्याः कपिला, सैव भस्मगर्भे यस्याः भस्मगर्भेति द्वे
कृष्णशिंशपायाः । वस्तुतस्तु कपिलादिकमपि शिंशपासामान्यपर्यायमेव तस्मात्पञ्चनामा

नीति युक्तम् । शृणातीति शिरीपः, तनोतीति तनः, या लक्ष्म्यास्तनः इतनः कपीनां कर्वेर्गस्य वा इतनः कपीतनः, भण्डतीति भण्डिलः, रलयोरेकत्वात् भण्डिलोपि “भण्डिलो भण्डिलो नेति” (वाचस्पतिः) इति त्रीणि शिरीपस्य । अथेति—दम्पत्या अपत्यं चाम्पेयः, चम्पयति, चम्पते वा चम्पकः, हेमवर्णं पुष्पमस्येति हेमपुष्पक इति त्रीणि चम्पकस्य ॥ ६३ ॥

चम्पा की कलां

स.

पु.

मौलसिरी (एतस्य कलिका) गन्धफली स्यादथ केसरे ।

अशोक

पु.

पु.

पु.

पु.

यनार वकुलो वञ्जुलोशोके (समौ) करकदाढिमौ ॥ ६४ ॥

एतेति—एतस्य चम्पकस्य कलिका-गन्धः फलं साध्यमस्या गन्धफली स्यादित्येकं चम्पककलिकायाः । अथेति—के जले सरति, केसराः सन्त्यस्येति वा केसरस्तस्मिन्, वद्धत इति वकुल इति द्वे वकुलस्य । वजतीति वञ्जुलः, न शोकोऽस्मादिति अशोकस्तस्मिन्निति द्वे अशोकस्य । करोति दोषाभावमिति करकः, दलनंदालः, दालेन निर्वृत्तो डलयोरेक्याद् दाढिमः—दाढिमोपि उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गादिति द्वे दाढिमस्य ॥ ६४ ॥

नागकेसर पु. पु. पु. पु. चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाहृयः ।

स.

स.

स.

स.

स.

जाही जया जयन्ती तर्कारी नाडेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

चेति—चम्पाया अपत्यं चाम्पेयः, केसराः सन्त्यस्येति केसरः, नागाख्यः केसरः नाग-केसरः, काञ्चनस्याहृय आहृयो यस्येति काञ्चनाहृय इति चत्वारि नागकेसरस्य । जयतीति जया, जयतीति जयन्ती, तर्कमृच्छतीति तर्कारी, नद्यां भवा नाडेयी, वैजयन्ती पतोकेव, विजयन्तस्येयं वा वैजयन्ती सैव वैजयन्तिकेति पञ्च “जाही” इति ख्यातायाः ॥ ६५ ॥

अरणी न. पु. स. स. श्रीपर्णमनिमन्थः ‘स्या’त्कणिकागणिकारिका ।

स. पु. पु. पु. स.

कुरैया जया(ऽथ)कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

श्रीति—श्रीःपर्णेषु यस्येति श्रीपर्णम्, अर्मिन मध्नातीति अग्निमन्थः स्यात्, करण-तीति कणिका, गणनं गणिस्तं करोति सैव, गणयतीति गणिका, ऋच्छतीति आरिका गणिका चासावारिका चेति वा गणिकारिका, जयतीति जया स्यादिति पञ्च जयपर्णस्य अरण्याख्यस्य वा । अथेति—कूटे शृङ्गे जायते स्मपृष्ठोदगदित्वात् कुटजः स

१ न पटपदो गन्धफलीमनिग्रदिति संगच्छते ॥

२ गर्व्यस्यै वकुलशब्दोऽन्तस्थादिरन्येषां मते तु पवर्गादिग्यि ॥

एव कौटजश्च “कौटजः कुटजः कोटीति” (चन्द्रः) शब्दोतीति शकः, वदतीति वत्सः स एव वत्सकः, गिरिमल्लीव गिरिमल्लिकेति चत्वारि कुटजस्य ॥ ६६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

इन्द्रयन् (एतस्यैव) कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं (फले) ।

पु. पु. पु. पु.

करौदा कृष्णपाकफलाविग्नसुषेणाः (करमर्दके) ॥ ६७ ॥

एतेति—एतस्य कुटजस्यैव फले कलिं गच्छति गायतीति वा कलिङ्गम्, इन्द्रसंज्ञवृक्षस्य यवम् इन्द्रयवम्, भद्रं च तथावं चेति भद्रयवभिति त्रीणीन्द्रयवस्य । कृष्णः पाकोऽस्य कृष्णपाकं फलग्रस्येति कृष्णपाकफलः, आविजते स्मेति आविग्नः न विजते स्मेति अविग्नोपि, शोभना सेना यस्येति, सुषु पिनोतीति वा सुषेणाः, करं मृदनातीति करमर्दः स एव करमर्दकस्तस्मिन्निति चत्वारि करमर्दकस्य ॥ ६७ ॥

पु. पु. पु. पु.

तमाल कालस्कन्धस्तमालः ‘स्था’ त्तापिच्छो(प्यथ)सिन्दुकः ।

पु. पु. स. स.

म्योढी सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुणडीन्द्राणिके (त्यपि) ॥ ६८ ॥

कालेति—कालस्कन्धोऽस्यति कालस्कन्धः, ताम्यतीति तमालः स्यात् । तापिनं छादयतीति तापिच्छः, तापिंजोपि “तमालस्तिलके खड्डे तापिच्छे वरुणादुमे” (इति मेदिनीति) त्रीणि तमालस्य । अथेति—स्थन्दत इति सिन्दुः—सिन्धुश्च स एव सिन्दुकः, सिन्धुकश्च, सिन्दुं वृणोति वारयति वा सिन्दुवारः—सिन्धुवारः, शोभनो रसोऽस्येति सुरसः इन्द्रस्य सुरसः इन्द्रसुरसः, (स्वामिमत तु) इन्द्रसुरिसोपि, निर्गुणतिगुणदेवनानिर्गता वेति पृष्ठोदरादित्वानिर्गुणडी, इन्द्रस्य जन्या, इन्द्रमानयतीति वा इन्द्राणी सैव इन्द्राणिकेत्यपीति पञ्च निर्गुणद्याः ॥ ६८ ॥

स. स. स. पु. पु.

मन्दालहाथी वेणी खरागरी देवताढो जीमूत (इत्यपि) ।

स. स. न. स.

शुरडा याधु-श्रीहस्तिनी(तु)भूरुणडीतृणशून्यं(तु)मल्लिका॥६९॥

इयां वेला स. पु. स.

जंगली वेला भूपदी श्रीतभीरुश्च (सैवा)ऽस्फोता (वनोद्धवा) ।

वेणीति—वेणीतीति वेणी—वेणिर्वा, खमिन्द्रियं रात्यभिभवतीति खरा, गृणातीति गरी, खरं विषमागिरतीति खरागरीत्येकमाहुः, स्वामिमते तु गरामागिरतीति गरागरी, देवमिन्द्रियं ताढयतीति देवताढः, “देवताढः सैहिकं य जीमूते च हृताशनं” (इति

१ “सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्धुवारितः । नीलपुष्पः शीतसहो निर्गुणडी नीलसिन्धुकः” ॥

मेदिनी) जिया वयोहान्या सूतो वद्धो जीमूतः जीमूत इवेति जीमूतकोपीति पञ्च देव-
ताढस्य । श्रीहस्तोऽस्त्यस्याः, हस्तं गृह्णाति हस्तयति अवश्यं, श्रेयं हस्तयतीति वा श्री-
हस्तिनी, भुव रुगडयतीति भूरुण्डी इति द्वे हस्तिकर्णपत्रशाकविशेषस्य, “घुइया” इति
स्थातायाः, मापादिक्षेत्रभवाया वकलपुष्पाभलोहितपुष्पाया वा ‘शिरीहथिनी’ इति
ख्याताया वा । तृणशून्य स्थाने साधु तृणशून्यम्, स्त्रामिमत तु तृणशूल्ये गुल्मे साधु
तृणशूल्यमपि, मल्लते गन्धं, मल्ल्यते वा मल्ली सैव मल्लिका, भुवि पदमस्या भूपटी,
शीताङ्गीरुः शीतभीरुः शतभीरुरिति पाठे तु शतं वियोगिनो भीरुवोऽस्याः शतभीरुरपि
“महितका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुमदायन्ती भूपटी तृणशून्यक-
मिति” (वाचस्पतिः) इति चत्वारि ‘वेला’ इति ख्यातायाः । सैव वनोऽवाच चेत्तदा
आस्फोटयतीति आस्फोता स्यादित्येकं बनमल्लिकायाः ॥ ६६ । ५ ॥

स.

स.

स.

स.

स्थाह फूल शेफालिका (तु) सुवहा निर्गुण्डी नीलिका (चसा) ॥७०॥

वाली नेवारी सफेद फूल

स.

स.

स.

(सितासौ) श्वेतसुरसाभूतवेश्यथ मागधी ।

जूही पीते

स.

स.

फूल वाली

स.

स.

जूही गणिका यूथिकाम्बष्टा (सा पीता) हेमपुष्पिका ॥७१॥

शेफेति—शेरत इति शेफा अलयो यस्यामिति शेफाली सैव शेफालिका, कनभावे शे-
फालीत्यपि, सुमु वहत्यामोदमिति सुवहा, निर्गुण्डीति निर्गुण्डी, “निर्गुण्डी नील-
शेफाल्यां सिन्धुवारदुमेपि चति” (मेदिनी) सा च नीलवर्णा नीली सैव नीलिका “नी-
लिका नीलिनां छुद्रोगशकालकासु चेति” (मेदिनी) चत्वारि नेवारी इति ख्यातायाः ।
असौ सिता श्वेतवर्णपुष्पा चेत्तदा शोभनो रसोऽस्याः सुरसा श्वेता चासौ सुरसा चेति
श्वेतसुरसा, भूतानि विशतीति भूतवेशीति द्वे श्वेतशेफालिकायाः । अथेति—मगवे देशे
भवा मागधी, गणयतीति गणिका “गणिका यूथी वेश्येभीतकर्णीपु नानुदैवज्ञे” (इति
मेदिनी) यूथमस्त्यस्या यूथिका, अम्बा माता इव तिष्ठतीति अम्बष्टा “अम्बष्टो देशभे-
देवि विप्राद्वैश्यासुतेपि च । अम्बष्टाप्यम्ललोयां स्थात्पाठायूथिकयोरपीति” (विश्व-
मदिन्यावति) चत्वारि यूथिकायाः । सा यूथिका पीता पीतवर्णपुष्पा चेत्तदा हेमवर्णं
पुष्पमस्या हेमपुष्पिका स्यादित्येकं पीतपुष्पयूथिकायाः ॥ ७० । ७१ ॥

वासन्ती लता या पु. पु. स. स. स. स.

बेल मालती अतिमुक्तः पुण्ड्रकः “स्याद्रा” सन्ती माधवी लता ।

या चमेली, नेवारी स. स. स. स. स.

या वर्षाकी बेल सुमना मालती जातिः सत्त्वा नवमालिका ॥ ७२ ॥

अतीति—अतिक्रान्तो मुक्तां शौक्लयादतिरक्तत्वादेति अतिमुक्तः, पुण्डति, पुण्डयते वा पुण्डः स एव पुण्डकः, वसन्ते पुण्यतीति वासन्ती, मध्यौ पुण्यतीति माधवी, लततीति लतेति पञ्च वासन्तीलतायाः । सुषु मन्येते, शोभनो मनोस्थामिति सुमनाः “ब्रियां सुमनसो भून्नि पुष्टे जातौ तु भेदतः । विदुष्यपि यदाहृस्तदा भेदेन शिष्यते” (इति व्याडिः) “सुमनायाच्च पत्रेणेति सुश्रुतदर्शनात्” दावन्तापि, मां लक्ष्मीं लतति, मालं तनोति वा मालती, जायते प्रातिरथयेति वा जातिरिति त्रीणि मालत्या वा “चमली” इति ख्यातायाः । सप्त पर्णानि मनोवुद्धान्द्रियाणि वा लातीति सप्तला, नवास्तुत्यामलास्या नवमालिकायाः ॥ ७२ ॥

पु.न. पु.न. पु. पु. पु.

कुन्ददुपहरिया माध्यं कुन्दरक्कक (स्तु) वन्धुको बन्धुजीवकः ।

वीकुआरि स. स. स. पु. स.

कटसरैया सहा कुमारी तरणिरम्लान (स्तु) महासहा ॥ ७३ ॥

मेति— ऐ ये साधु माध्यम्, कुं भुवं दायति, द्यति, कुण्ठाति वा कुन्दम् “माध्यः कुन्दः कुरुणटक” इति पुंस्काशडे (रक्तकोपात्पुंस्त्वमपि) “कुन्दो माध्येऽस्त्री मुकुन्दब्रमि-निध्यन्तरपु ना” (इति मेदिनीति) द्वे कुन्दस्य । रक्तं रक्तवर्णं पुष्पमस्त्यस्येति रक्तः स एव रक्तः, वधनाति चित्तमिति बन्धुकः बन्धुरिव जीवं जलमस्येति बन्धुजीवक इति त्रीणि “दुपहरिया” इति ख्यातस्य । आतपं सहते इति सहा कुमारीव, कुमारयति, कामयते वेति कुमारी, तरन्त्यनयेति तरणिरिति त्रीणि कुमार्याः, ‘घाकुवारीति’ ख्यातायाः । न म्लायति स्मेति ‘अम्लानः’ “अम्लानं त्वमले अभराटाभद” (इति हैमः) महती चासौ सहा च, महतो विमदस्य सहा वेति द्वे ‘कटसरैया’ सामान्यस्य ॥ ७३ ॥

लालफूलवाली(तत्र शोणे) कुरवक (स्त्री पीते) कुरुणटकः ।

पालफूलवाली पु. स. स. पु.

कालफूलवाली या फिरणी (नीलाभिरणटीद्वयो) वर्णणादासी चार्तगलश्च(सा) ७४ ॥

तत्रेति—तस्मिन् अम्लाने शोणे रक्ते सति, कुस्तितो रवोऽत्रेति ‘कुरवकः’ कुईपद्रौ-तीति विप्रहे तु कुरवकः स्यादित्यकं ‘रक्तकटसरैया’ इति ख्यातायाः । तत्र अम्लाने पीते सति रुणटीति रुणटकः कोः कुस्तितो वा रुणटकः, कुर्यत इति वा कुरुणटः स एव कुरुणटकः कुरुणटीत्यपि “कुरुणटी दारु पुञ्चां ना भिरण्यम्लानप्रभेदयोरिति” (मेदिनी) इत्येकं ‘पीतपुष्पयुक्तकटसरैया’ इति ख्यातायाः । नीला नीलपुष्पयुता भिरणटी चेचदा वरयते इति वाणा सा द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् । दस्यते इति दासी, “दासी वाणा-भुजिष्ययोरिति” (मेदिनी) आर्तः क्षीणो गलतीति आतगल इति त्रीणि नीलभिरिदकायाः ॥ ७४ ॥

पियावासामात्र पु.

या भिरेषीमात्र

लालफूलबाली

वैनरी

सोनहरी

स.

पु.

सैरीयक (स्तु) भिरटी (स्यात्तस्मि) न्कुरवको (अरुणे)।

पु.

पु. स.

(पीता) कुरण्टको (भिरटी) तस्मिन्सहचरी (द्वयोः) ७५॥

सैरीति—सीरे भवः सैरः कर्पस्तत्र भवः सैरीयः स एव सैरीयकः, सैरेयक इति पाठे तु सीर्या भवः सैरेयः स एव सैरेयकः, भिरिति रटतीति पृष्ठोदरादित्वात् भिरटी स्यादिति द्वे भिरटासामान्यस्य । तस्मिन्सैरीयके अरुणे रक्ते सति कुत्सितो रखोऽत्रेति ‘कुरवकः’ स्यादित्यकं रक्तभिरव्याः । पीता पीतपुष्पयुता भिरटी चेत्तदा कुर्यते इति कुरण्टः स एव कुरण्टकः स्यात्, तस्मिन्कुरण्टके सहचरतीति ‘सहचरी’ द्वयोः श्रीपुंसयोः स्यादिति द्वे पीतभिरव्याः ॥ ७५ ॥

न. न. न.

शुद्धर ओड्रूपुष्पं जवापुष्पं वज्रपुष्पं (तिलस्य यत्) ।

तिलपुष्प पु. पु. पु. पु.

कनेर प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

पु. पु. पु. पु.

करवीरे करीरे (तु) क्रकरग्रन्थिला (वुभौ)

ओड्रेति—आ ईपुदुनत्तीति ओ इम्, ओड्रूपुष्पमस्येति ओड्रूपुष्पम्, जवतीति जवा “ओड्रूपुष्पेति वृक्षेति जवाशब्दः प्रकीर्तित” (इति त्रिकाण्डशेषः) जपा इति पाठेतु जपतीति जपा “जवायान्तु जपा स्मृता” (इति धर्मदासः) इति द्वे जवाकुमुमस्य । तिलस्य यत् पुष्पं तत् वज्रपुष्पं स्यादित्येकं तिलपुष्पस्य । प्रतीपो हासो विकासोऽयेति प्रतिहासः, शतं प्रासाः कुन्ताइव पत्राग्यस्यति, शतं पुष्पाणि प्रास्यतीति वा शतप्रासः, चण्डमततीति चण्डातः, हयानां मारको हयमारकः, करं वीरयतीति करवीरस्तस्मिन्निति पञ्च करवीरस्य । किरति, करिणमीरयति वा करीरस्तस्मिन्, क्रहति करोतीति क्रकरः, प्रन्थिरस्यास्ति, प्रन्थिलातीति वा प्रन्थिल उभौ स्यातामिति त्रीणि करीरस्य ‘करील’ इति ख्यातस्य ॥ ७६ ॥ १ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

धत्रा उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥

पु. पु. पु.

धत्रा का फलमातुलो मदनश्चा (स्य फले) मातुलपुत्रकः ।

उत्त्रेति—उन्मत्तयतीति उन्मत्तः, कितवाः सन्त्यस्येति, कितान् वञ्चतीति वा कितवः, “कितवो धूर्तवन्मत्त वञ्चके कनकाह्वये” (इति विश्वः) धूर्वर्यते स्मेति, धूर्वर्णं धूर्तं तदस्यास्तोति वा धूर्तः, धयति धातूनित धृषोदरादित्वाद् धत्तूरः, “धत्तूरस्तु स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शठः” (इति स्वामी) धूसयतीति धूः, तूर्यत इति तूरः धृश्वासौ तूरश्चेति

धूस्तुरः धुस्तुरस्तु पुण्डरी शोधूस्तूरः कनकाह्यः” (इति शब्दार्णवः) कनक-
माह्यो यस्येति कनकाह्यः, मास्ति नास्ति तुला यस्येति, मा श्रीस्तुलास्येति वा मातुलः;
मदयतीति मदनः “मदनः स्मरवसन्तदुभिद्वत्तूरसिङ्के” (इति मदिनीति) सप्त धत्तूरस्य ।
अस्य धत्तूरस्य फल मातुलस्य पुत्र इव मातुलपुत्रकः इत्येकं कनकाह्यफलस्य ॥ ७३ ॥३॥

पु.   पु.   पु.   पु.

विजौरा नीवू फलपूरो वीजपूरो रुचको मातुलुङ्के ॥ ७८ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

मरुआयादवना समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फाणीज्जकः ।

पु.   पु.   पु.   पु.

बवई यापर्णास जंवीरो (प्यथ) पर्णसि कठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

फलेति—फलेन पूर्यते, फलं पूरयति वा फलपूरः, वीजेन पूर्यते, वीजं पूरयति वा
वीजपूरः, रोचत इति रुचकः “रुचको वीजपूरे च निष्ठे दन्तकपोतयोः । न द्वयोः
सर्जिकाक्षारे पृथग्वाभरणमात्ययोः । सौवर्चलेपि मङ्गल्यद्रव्येषि कटकेषि चति” (मेदिनी)
मीनात्यहचिमिति मातुः, लुञ्ज्यत इति लुङ्कः स एव लुङ्ककः मातुश्चासौ लुङ्ककश्चेति
मातुलुङ्कक्षत्स्मिन्निति चत्वारि “विजौरा” इति ख्यातायाः । समीरयतीति समी-
रणाः, मरै वातीति मरुवकः, प्रस्थे सानौ पुष्पतीति प्रस्थपुष्पः, फणीजातोऽस्मात्क-
णाभपत्रपुष्पत्वात्, फणी उज्जको वर्जकोऽस्येति फणिज्जकः, फणिज्जकोषि जस्यत
इति जम्, वीरयतीति वीरः जम् चासौ वीरश्चेति जंवीरः जस्त्रिरोपीति पञ्च “महारा”
इति ख्यातस्य । अथेति—पर्णान्यस्यति, पर्णैरसतीति वा पर्णसिस्तस्मिन्, कठिनं जरय-
तीति कठिज्जरः, कुठतीति कुठेरः स एव कुठेरक इति त्रीणि पर्णासस्य ॥ ७८-७९ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

उजली बवई (सिते) उर्जको (उत्र) पाठी (तु) चित्रको वहिसंज्ञकः ।

चीता   पु.   पु.   पु.   पु.

मदार अर्काह्ववसुकास्फोतगणारूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

सफेद मदार भन्दारश्चार्कपर्णे (उत्रशुक्रेऽजर्कप्रतापसौ ।

सित इति—अत्र पर्णासि सित सति अर्जयतीति अजकः स्यादित्यकं श्वेतपर्णासस्य ।
पाठोऽस्यास्तीति पाठी, चितं वुद्धिं त्रायत इति चित्रः स एव चित्रकः “चित्रकं तिलके
नातु व्याव्रभित्तचुपाठिषु” (इति मेदिनी) वहिः संज्ञा यस्येति वहिसंज्ञः इति त्रीणि चि-
त्रकस्य । अर्कं आद्वा यस्येति अर्काह्वः, वसतीति वसुः स एव वसुकः, आस्फोटयतीति
आस्फोतः, गणा वूनि रूपाशयस्येति गणरूपः, विकिरति, विविधः किरणोऽस्येति वा
विकीरणाः, मन्दान् इयर्ति, मन्दैरर्यते वा मन्दारः “मन्दारः स्यात्सुरदुमे । पारि-

१ सौवर्चलं मातुलुङ्कं शिला चन्दनपेषणी । ग्रीवाभरणकं चैपु चतुर्षु रुचकं स्फुतम् ॥

भद्रेकपणे च मन्दारो हस्तिधूर्तयो” (रिति मेदिनी) अर्कभानि पर्णानि पत्राद्यस्येत्यर्क-
पर्णः इति सप्तार्काहस्य । अत्र अर्कहि शुक्ले सति अलतीति अल्, अर्कर्यत इत्यर्कः
अल् चासावर्कश्चति अलर्कः “ अलको धवलाके स्याद्योगोन्मादितकुक्षे ” (इति
मेदिनी) प्रतापं चमुस्तेजः स्यति, प्रकृतास्तापसा येनेति वा प्रतापस इति द्वे श्वेता-
र्कस्य ॥ ८० । ३ ॥

स. पु. पु. पु. पु.

वक या ग्राम शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥

स. स. स. स.

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिके (त्यष्टि) ।

शिवेति—शिवप्रिया मल्ली शिवमल्ली, पशुपतेर्यं पाशुपतः, एकमस्थि लातीति
एकाष्ठीला, “ एकाष्ठीलावनतिक्कौपधौ पुंसि वकपुष्पे ” (इति मेदिनी) वातीति
बुकः वकोपि “ वकस्तु वकपुष्पे स्यात्कड़े श्रीदे च रक्षसि ” (इति मेदिनी) वस्ते,
वसति वा वसुरिति पञ्च वकपुष्पस्य । वन्द्यते इति वन्दा, ववयोरेक्याद्वन्दापि वृक्ष-
मत्तीति वृक्षादनी, वृक्षं रोहति, वृक्षे रोहति वा वृक्षरुहा, जीवतीति जीवन्ती सैव
जीवन्तिकेति चत्वारि बुक्षोपरि जातलताविशेषस्य ॥ ८१ । ३ ॥

स. स. स. स. स.

नींव गिलोय वत्सादनी छिन्नरुहा गुदूची तन्त्रिकामृता ॥ ८२ ॥

स. स. स. स. स.

या गुडूच जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यष्टि ।

वत्सेति—वत्सैरेच्यते इति वत्सादनी, छिन्ना रोहतीति छिन्नरुहा, गुडतीति गुडीची,
तन्त्रयतीति तन्त्रिका, न मृतमस्याः अमृता, जीवतीति जीवन्ती सैव जीवन्तिका “ जी-
वन्तिका गुदूच्यां च जीवाश्या शाकवन्दयोरिति ” (मेदिनी) सोमस्य वल्ली
सोमवल्ली, विगतं शल्यमस्या विशल्या, “ विशल्यारिनशिखादन्ती गुदूची त्रिषुटामु
चेति ” (मेदिनी) मधुमयानि पर्णान्यस्या मधुपर्ण्यति नव गुदूच्याः ॥ ८२ । ३ ॥

स. स. स. स. स. स.

मूर्वानुहार मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्त्रवा ॥ ८३ ॥

स. स. स. स. स.

या चिनार मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यष्टि (पि) ।

मूर्वेति—मूर्वतीति मूर्वा, दीव्यतीति देवी, मधुरसोऽस्या मधुरसा, मुरतीति मोरटा,
तेजतीति तेजनी, स्त्रवतीति स्त्रवा, स्त्रुतापि “ स्त्रवा द्रयोहाँमपात्रे सल्लकीमूर्वयोः
स्त्रियामिति ” (मेदिनी) मधु लातीति मधूला सैव मधूलिका, मधुनः श्रेणिरत्रेति
मधुश्रेणी, तोःकर्ण इव गौःकर्णं यस्या इति वा गोकर्णी, पीलोरिव पर्णान्यस्याः
पीलुपर्ण्यति दश मूर्वायाः ॥ ८३ । ३ ॥

स. स. स. स. स. स.
पादा या पाठाम्बष्टा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥

स. स. स. स.
पादरि एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ।

पाठेति—पठ्यते इति पाठा, अम्बेव मातेव तिष्ठतीति अम्बष्टा, विद्धौ करणौ यथेति, अविद्धोऽच्छदः पर्णस्यावेति विद्धकर्णी, अविद्धकर्णी, स्थापयतीति स्थापनी, अतिशयेन प्रशस्ता श्रेयसी, रस्यत इति रसा, एकमस्थि लातीति एकाष्ठीला, पापे चलति, पापकीति पापचो वायुस्तर्मीरयति वा पापचेली, प्राचि भवा प्राचीना, वने तिक्ता वनतिक्ता सैव वनतिक्तिकेति दश पाठायाः ॥ ८४ । १ ॥

स. स. स. स.
कृटकी कटुः कटंवराशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥

स. स. स. स.
मत्स्यपित्ता कृषणभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

कटुरिति—कटतीति कटुः, कटतीति कटस्तं वृणोतीति कटंवरा, कटंभरा इति पाठे तु कटं विभर्तीति कटम्भरा, अशोक इव रोहतीति अशोकरोहिणी, व्यस्तमपीदं नाम “ अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वञ्जुलद्रुमे ” (इति रभसः) कटतीति कटुः, रोहतीति रोहिणी, कटुश्चासौ रोहिणी चेति कटुरोहिणी, मत्स्यपित्तमिवेति मत्स्यपित्ता, कृषणो वर्णेन भेदश्चेदोऽस्याः कृषणं मलं भिनत्तीति वा कृषणभेदी, चक्राकारमङ्गल्यस्याश्चक्राङ्गी “ चक्राङ्गी कटुरोहिण्यामिति ” (मेदिनी) शकुलैमत्स्यभेदैरयते इति शकुलादनीत्यष्टौ ‘ कुटकी ’ इति ख्यातायाः ॥ ८५ । १ ॥

स. स. स. स. स.
क्यवांच आत्मगुप्ता जडाव्यरुडा करण्डुरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

स. स. स. स.
कृष्यप्रोक्ता शूकशिस्मिः कपिकच्छूश्च मर्कटी ।

आत्मेति—आत्मना गुप्ता आत्मगुप्ता, जडयतीति जडा, न जहाति शूकानिति अजहापि “ ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साजहा प्रावृषायणी ” (इतीन्दुः) न विगतमरुदमस्याः अव्यरुडा, करण्डुं रातीति करण्डुरा करण्डुरापि, प्रवर्षणं प्रावृषा तामेतीति, अयते वा प्रावृषायणी, ऋष्यमृगैः प्रोक्ता, ऋषिभिरप्रोक्ता वा ऋष्यप्रोक्ता शूकयुक्ता शिस्मिः शूकशिस्मिः “ शूकशिस्मा चेति ” (वाचस्पतिः) कपीनां कच्छूः कपिकच्छूः, मर्कटीवाचरतीति मर्कटीयति इति मर्कटीति नव “ क्यवांच ” इति ख्यातायाः ॥ ८६ । २ ॥

स. स. स. स. स. स.
मूसरि या चित्रोपचित्रान्ययोधी द्रवन्ती शंवरी वृषा ॥ ८७ ॥

स. स. स. स.

मूसाकर्णी प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रुडामूषिकपर्णर्यपि ।

चित्रेति—चित्रं रूपमस्याशिचत्रा, उपगता चित्रमित्युपचित्रा, न्यगरुणाद्धि, न्यञ्चं रुण-
द्धीति वा न्यग्रोधी, “न्यग्रोधी तूपचित्रायामिति”(मेदिनी)द्रवतीति द्रवन्ती, शं वृणोतीति
शंवरी, वर्षतीति वृषा, प्रतीची श्रेणी यस्याः प्रत्यक्षश्रेणी, सुतानां श्रेणी यस्याः सुत-
श्रेणी, रमन्तेऽत्रेति रण्डा, स्थामिमते तु चरण्ड्यत इति चरण्डापि, मूषिकः पर्णमस्या
मूषिकपर्णी, आखुपर्णिकेत्यपीति दश ‘मूसाकणी’ इति ख्यातादाः ॥ ८७ । ३ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

अपामार्गः अपामार्गः शैखरिको धामार्गवस्त्रूरकौ ॥ ८८ ॥

चिचिदा या   स.   स.   स.   स.

आँधीभाडा प्रत्यक्षपर्णी कीशपर्णी किणिही खरमञ्जरिः ।

अपेति—अपमार्जन्त्यनेनेति अपामार्गः, शिखरे प्रायेण भवतीति शैखरिकः, धामो-
र्गः, धामार्गस्तं वातीति धामार्गः, अधामार्गबोपि, मयूरप्रतिकृतिः मयूरकः, प्र-
त्यञ्च पर्णान्यस्याः प्रत्यक्षपर्णी, कपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः कपिपर्णी,
स्तामिमते तु कीशपर्णयनि, किणिनो व्रणान् जिहीते, किणिनो व्रणान् हन्तीति वा
किणिही, खरा मञ्जरिस्याः खरमञ्जरिरित्यप्तावपामार्गस्य ॥ ८८ । ३ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

भङ्गरा या हज्जिकात्राह्मणीपद्माभार्गीत्राह्मणयष्टिकाः ॥ ८९ ॥

भङ्गरैया   स.   पु.   पु.   पु.

अङ्गारवल्लीवालेयशाकवर्वरवर्धकाः ।

हञ्जीति—हन्ति, भनक्ति वा रोगानिति पृयोदरादित्वात् हज्जिका, फज्जिकापि, ब्र-
ह्मण इयं त्राह्मणी, पद्माभं पुष्पमस्याः पद्मा, भर्जनं भर्गः सोस्त्यस्या भार्गी, त्राह्मणय-
ष्टिरिव त्राह्मणयष्टिका, अङ्गारवद्वल्लयस्या अङ्गारवल्ली, वालेयस्य शाको वालेयशाकः,
वर्वतीति वर्वरः, वर्षत इति वर्षक इति नव भाग्याः ॥ ८९ । ३ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेशिका ॥ ९० ॥

स.   स.   स.

मण्डूकपर्णी भगडीरी भगडी योजनवल्लयपि ।

मञ्जीति-पञ्जी शोभने वर्णे तिष्ठति, अतिशयेन मञ्जुरिति वा मञ्जिष्ठा, विकसति,
विकषति वा विकसा, त्रिकप्ता, जिङ्गतीति जिङ्गी, समन्ततोऽङ्गतीति समङ्गा, काले मि-
श्यते कालमेशी सैव कालमेशिका, कालं वर्णं मिष्टीति वा कालमेषी सैव कालमे-
षिका, मण्डूकवत्पर्णान्यस्या मण्डूकपर्णी, भगडतीति भगडीरी, भागडीरी, भगडी-
रिका, भगडतीति भगडी, योजनगामिनी वल्ली योजनवल्लीत्यपीति नव मञ्जि-
ष्ठायाः ॥ ९० । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
यवासा या यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ६१ ॥
धमासा स. स. स. स. स.

रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रानन्ता दुरालभा ।

यास इति-याति, यसनं वा यासः, यौतीति यवासः, दुःखेन स्पृश्यते इति दुःस्पर्शः, धन्वनो यासो धन्वयासः, कुं नाशयतीति कुनाशः स एव कुनाशकः, रोदयतीति रोदनी, स्वामिमते तु चोदनीत्यपि, कच्छुं रातीति कच्छुरा, नास्ति अन्तो यस्या अनन्ता, समुद्रानन्तोऽस्त्यस्याः समुद्रानन्ता, दुःखेनालभ्यत इति दुरालभा इति दश यवासस्य ॥ ६१ । ३ ॥

स. स. स. स.

पिठवन् पृश्निपर्णीं पृथक्पर्णीं चित्रपर्णीर्घृग्निपर्णीका ॥ ६२ ॥
स. स. स. स. स.

क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ।

पृश्नीति—पृश्निरल्पं पर्णमस्याः पृश्निपर्णीं, पृथगसक्तं पर्णमस्याः पृथक्पर्णीं, चित्रं पर्णमस्याश्चत्रपर्णीं, अङ्गवेरारभ्य पर्णान्यस्या अङ्गिपर्णीं सैव अङ्गिपर्णीका, मुकुटमते तु अङ्गिमूलमारभ्य वल्लिरस्या अङ्गिवल्ली सैवाङ्गिवल्लिकेत्यपि क्रोष्टुभिर्विन्ना विचारिता, दत्तेवेति वा क्रोष्टुविन्ना, सिंहपुच्छमस्याः सिंहपुच्छी, कलं श्यतीति कलशः, धावतीति धावनिः, गूहतीति गुहा इति नव पृश्निपर्णीः ॥ ६२ । ३ ॥

स. स. स. स. स.

भटकटैया निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री वृहती कण्टकारिका ॥ ६३ ॥
स. स. स. स. स.

प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

नीति—निदिद्यते स्म निदिग्या सैव निदिग्धिका, स्पृशतीति स्पृशी, व्याजिव्रतीति व्याघ्री, वृहतीति वृहती, “क्षुद्रायां क्षुद्रवार्ताक्यां वृहती द्वन्द्वसि कचिदिति” (शाश्वतः) कण्टकानियर्तीति कण्टकारी सैव कण्टकारिका, प्रचोदयतीति प्रचोदनी, कोलतीति कुली, क्षुण्णतीति क्षुद्रा “क्षुद्राव्यज्ञानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरविश्ययोहिंसा-मक्षिकामात्रयोरपीति” (मेदिनी) दुःस्पृश्यत इति दुःस्पर्शा, राष्ट्रमस्त्यस्या राष्ट्रिकेत्यपीति दश कण्टकार्याः ॥ ६३ । ३ ॥

स. १ स. स. स. स.

नील नीली काला क्लीतंकिका आमीणा मधुपर्णीका ॥ ६४ ॥
स. स. स. स. स. स.

रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला(च)नीलिनी ।

नीलीति-नीलतीति नीली “नीलीरुभेदनीलिन्योरिति” (मेदिनी) कल्यत इति
काला, क्रीतकं क्रयोऽस्त्यस्याः क्लौतकिका, प्रामेभवा प्रामीणा, मधुराणि पर्णा-
न्यस्यामधुपर्णीं सैव मधुर्णिका, रञ्जयतीति रञ्जनी, श्रीमत्कलमस्त्यस्याः श्रीफली, तुद्यते
तुत्थयति वा तुथ्या, द्रवतीति द्रोणी, स्वामिमते तु तूर्णयतेऽनयेति तूणीत्यपि, दोलयतीति
दोला, ‘मेलापि’ ‘तुत्था श्रीफलिका मेला सार्वाही च रञ्जनी’(इति निघण्डुः) नीलो-
बर्णोऽस्त्यस्याः नीलिनीत्येकादश नील्याः नील इति ख्यातस्य ॥ ६४ । १ ॥

पु. पु. स. स.

बकुची अवलगुजः सोमराजी सुवलिलः सोमवलिलका ॥६५॥
स. स. स. स.

कालमेषी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।

अवेति—अवलगोरशोभनाज्ञातोऽवल्गुजः, सोम इव सौमेन वा राजतीति सोमराजी,
शोभना वल्लिरस्याः सुवल्लिः, सोमस्य वल्लिः सोमवल्लिः सैव सोमवल्लिका, कालं
मिष्पतीति कालमेषी, कृष्णं फलमस्याः कृष्णफला, वातं कूचयतीति पृष्ठोदरादित्वाद्
वाकूची, मुकुटमते तु वाचं गुञ्जतीति वागुज्जीत्यपि, पूतिः फलेष्वस्याः पूतिफलीत्यप्त्रौ
बाकूरुयाः ॥ ६५ । ३ ॥

स. स. स. स. स. स.

गजपीपरि कृष्णोपकल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥६६॥

सः सः सः सः सः

छोटी पंपरि उघणा पिप्पली शौण्डी कोला(थ) करिपिप्ली।

संस्कृत संस्कृत संस्कृत

कपिवल्ली कोल गल्ली श्रेयसी वसिरः (पुमान्)॥६७॥

कृष्णेति—कृष्णो वर्णाऽस्तपत्याः कृष्ण॥ “कृष्णा स्याहौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योग्य-
तीति” (मेदिनी) उपकोलति, उपगता कुल्यामिति वा उपकुल्या, विदेहेषु भवा वैदेही,
“वैदेही रोचनासीतावणिकस्त्रीपिप्पलीपुचति” (मेदिनी) मगधेषु भवा मागधी, चपतीति
चपला, करण्ति शब्दयतीति करणा, ओपति, ऊपति वा उपणा, ऊपणा दीर्घादिरपि,
पिपर्तीति पिप्ली, धुरडायां मद्यपानयत् भवा शौघडी “शौघडो मत्ते च विल्याते
पिप्पल्यां तु भवेत्स्त्रियामिति” (मेदिनी) इति दश पिप्पल्याः । अथेति—करीव पिप्पली करि
पिप्पली, कपिरिव वल्ली कपिवल्ली, कोल इव वल्ली कोलवल्ली, अतिशयेन प्रशस्ता—
श्रेयसी, वस्ते इति वसिरः तालव्यपाठे तु वष्टीति वशिरः पुमान्स्यादिति पञ्च गज-
पिप्पल्याः ॥ ६६ । ६७ ॥

न. ३ न. स. स. स.

चय्य या चय्यं (त) चविकं काकचिश्चागङ्गे (त) कृष्णला ।

१ केवितु पूर्वान्वयमाहुः, यदाह चन्द्रनन्दनः— “चव्या कोलाथ चविका श्रेयसी गजपिप्पली । च्यवना कोलावल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली” अत्र पश्चे तुस्थाने च: पाव्यः ॥

स.   स.   पु.म.   पु.

पर्पिरि की ल-फलंकथा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकरटकः ॥ ६८ ॥
कड़ी वुंजुची   पु.   पु.   पु.

गोखुरु गोकरटको गोक्षुरको वनशृङ्खाट (इत्यपि) ।

चब्यमिति—चब्यत इति चब्यम्, चब्यत इति चविकम्, नियामपि “ व्या कोला च चविका चब्यं कुञ्जरपिण्डीति ” (हृष्टचन्द्रः) इति द्वे चब्यस्य । काकवर्णा चिच्छा काकचिच्छा, गुञ्जतीति गुञ्जा “ गुञ्जा तु काकचिच्छायां पटहे च कलधनादिति ” (मेदिनी) कृषणं वर्णं लातीति कृष्णाला इति त्रीणि गुञ्जायाः । पलं मांसं कपतीति पलंकपा, इक्षुगन्ध इव गन्धोऽस्या इक्षुगन्धा, शुलो दंष्ट्र इव श्वदंष्ट्रा, स्वादुः करटकोस्य स्वादु-करटकः, गोर्धेनोः पृथिव्या वा करटकः गोकरटकः, “ गोकरटको गोक्षुरके स्थपुटे च गवांखुरे ” (इति मेदिनी) गोगौर्वा भृशतीति गोक्षुरः स एव गोक्षुरकः, वनस्य शृङ्खाट इव वनशृङ्खाटः इति सप्त गोक्षुरकस्य “ गुखुरु ” इति ख्यातस्य ॥ ६८ । २ ॥

स.   स.   स.   स.   स.   स.

अतीस विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ६९ ॥

स.   न.   स.   स.

इषिया शृङ्खी महौपधं (चाथ) क्षीरावी दुग्धिका (समे) ।

विश्वेति—विशतीति विश्वम्, “ विश्वं समस्ते जगति विश्वेदेषु नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यादिति ” (विश्वः) वेष्टीति विषा, प्रतीयं विषप्रस्याः प्रतिविषा, विष-मतिक्रान्ता अतिविषा, विषमुपगता उषविषा, अरुणो वर्णोस्त्यस्या अरुणा, शृणातीति शृङ्खी, महै तदौपधं चेति महौपधम् “ महौपदन्तु शुरुठव्यां स्याद्विषायां लशुनेपि चेति ” (मेदिनी) इत्यष्टावतिविषायाः । अथेति—क्षीरमवतीति क्षीरावी, दुरधमस्यस्या दुग्धिका उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे च स्याताभिति द्वे “ दूधी ” इति ख्यातायाः ॥ ६९ । २ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

शतमूली वहुसुता भीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

स.   स.   स.   स.

दारुहल्दी कृष्यप्रोक्ताभीरुपत्री नारायण्यः शतावरी ।

स.   पु.   पु.   पु.

अहेरु (रथ) पीतहुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

स.   स.   स.   स.

दार्वी पञ्चपचा दारुहरिद्रा पर्जनी (त्यपि) ।

शतेति—शतं मूलान्यस्याः शतमूली, वहवः सुता यस्या वहुसुता, त भीरुरभीरुः, नीज्ञोरस्त्वाकारपुष्पत्वाद् इन्दीवरमस्यस्याः इन्दीवरी, वृणोतीति वरी, ऋष्यैः प्रोक्ता कृष्यप्रोक्ता, अभीरुणि पञ्चपचायस्या अभीरुपत्री, नारायणाज्जाता नारायणी

“ नारायणोऽन्युतेऽभीरुगौयैर्नारायणी मतेति ” (मेदिनी) शतेनाद्वृग्णोतीति शतावरी, न हिनोतीति अहेसुरिति दश शतावर्याः । अथेति—पीतं द्रवतीति पीतद्वः, कलेयं कालेयः स एव कालेयकः, कालीयकोपि “ निर्दिष्टा वै कटकिनी स च कालेयकः स्मृतः । काली-यको दार्ढनशेति ” (रुद्रः) हरिः पिङ्गः पीतो वा दुरस्य हरिद्वः “ हरिद्वः पीतचन्दनमिति ” (निधरद्वः) दीर्घत इति दर्ढीं, पचतीति पचंपचा “ पीतदासपञ्चपचा ” (इति निधरद्वः) दासपञ्चासौ हरिद्रा चेति दासहरिद्रा, परं पालकं स्वास्थ्यं जनयतीति परस्पासौ जनी चेति वा पञ्जीनीति सप्त दासहरिद्रायाः ॥ १०० । १०१ । ३ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

खुरासानीवच वचोघ्रगन्धा षड्घ्रन्था गोलोमी शतधर्विका ॥ १०२ ॥

स.   स.   स.   स.

सकेदनच (शुद्धा) हैमवतीवैद्यमातृसिंह्यौ(तु) वाशिका ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

रुसा वृषोटरुषः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥

वचेति—वक्तीति वचा, उओगन्योऽस्या उग्रगन्या, पद्घ्रन्था ग्रन्थयो यस्याः षड्घ्रन्था, गोलीमास्या गोलोमी, शतं पर्वाणि सन्त्यस्याः शतपर्विका “ शतपर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योपितीति ” (मेदिनी) इति पञ्च वचायाः । सा वचा शुक्ला श्वेतवण्णां चेत्तदा हिमवति भवा हैमवती स्यादित्येकं श्वेतमूलवचायाः । वैद्यस्य मातेव वैद्यमाता, हिन्स्तीति सिंही, वाश्यते, उश्यते वा वाशिका, वासयतीति विग्रहे तु वासा दन्त्यान्तोपि “ वासो गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटरूपके ” (इति रुद्रः) वर्धति मधु इति वृपः, अटान् गच्छतो रोपतीति अटरूपः, अटैरूपतीति विग्रहे तु अटरूपो दीघांकारवानपि “ वैद्य-माताटरूपकः ” (इति रभसः) सिंहआस्थमस्येति सिंहास्यः “ सिंहास्यो वाजिदन्तकः ” (इति रभसः,) वस्ते आच्छादयति, वासयति वा वासकः, वाजीदन्तोऽस्येति वाजिदन्तक इत्यष्टावटरूपस्य ॥ १०२ । १०३ ॥

स.   स.   स.   स.

विष्णुकान्ता आसफोता गिरिकण्ठी “स्या” द्विष्णुकान्तापराजिता ।

स.   पु.   पु.   पु.   पु.

तालमखाना इक्षुगन्धा(तु)कारेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥

आसिति—आसफोटयतीति आसफोता, गिरिवालमूषिकाकण्ठोऽस्या गिरिकण्ठी, विष्णुना क्रान्ता विष्णुक्रान्ता, न पराजिता श्रपराजिता इति चत्वारि विष्णुक्रान्तायाः । इक्षुः गन्धोऽस्या इक्षुगन्धा, “ इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्याकाशे च गोक्षुरे ” (इति मेदिनी) कारेडेन इक्षुरिव कारेक्षुः, कोकिलोऽक्षिं यस्येति कोकिलाक्षः, इक्षुमिक्षुगन्धं रातीति इक्षुरः, क्षुरद्वयं क्षुरः “ क्षुरःस्याच्छ्रेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुर इति ” (विश्वः) इति पञ्च “ तालमखाना ” इति ख्यातस्य ॥ १०४ ॥

पु. पु. स. स. स.
सौंफ शालेयः 'स्या' च्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ।
स. पु. पु. स. स. स.
सेहुङ्ग मिश्रेया (प्यथ) सीहुगडो वज्रद्रुः स्नुक् स्नुहीगुडा ॥ १०५ ॥
स. पु.न. स. स.
वायविडङ्ग समन्तदुग्धा (थो) वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ।
पु. पु. पु.न.
तण्डुलश्च कृमिन्नश्च विडङ्गं (पुनपुंसकम्) ॥ १०६ ॥

शेति—शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयं तदस्यास्तीति शालेयः, शीतमस्यास्तीति शीतः, शिवमस्यास्तीति शिवः शीतश्चासौ शिवश्चेति शीतशिवः, छत्रमस्यास्तीति छत्रा, मधुरो रसोऽस्यस्या मधुरा सैव मधुरिका, मस्यते इति मिसिः, मिसी वा, मेशति, मिशतीति विग्रहे तु मिशी, मिशिरपि तालव्यान्तः, मिश्रयतीति मिश्रा, ईयत इत्येया मिश्रा चासा—वेया चेति शकन्धवादित्वान्मिश्रेया इति पट् 'सौंफ' इति ख्यातायाः । अथेति—'सी' इति हुगडते सीहुगडः “वज्रद्रुमः सिहुगडोथ” इति रभसात्विहुगडो हस्यादिरपि, वज्रश्चासौ दुश्चेति वज्रद्रुः, स्वामी तु “वज्रः स्तुक् स्तुही गुडा” इति पठति, स्तुहीति स्तुक्-स्तुही, भागुरिमते स्तुहापि, गुडतीति गुडा, समन्तादुग्धमस्या: समन्तदुग्धा इति पट् सीहुगडस्य । अथविति—वेल्लतीति वेल्लम्, न मोघा अमोघा, मोघापि “कृमिन्नं तण्डुलं मोघा” (इति वाचस्पतिः) चित्रास्तण्डुला अस्याश्चित्रतण्डुला, तड्यत इति तण्डुलः, मुकुटमते तु तन्तुं कृमिसूत्रं लातीति तन्तुजोपि, कृमीन् हन्तीति कृमिन्नः, विडतीति विडङ्गं पुनपुंसकं स्यादिति पट् विडङ्गस्य ॥ १०५ । १०६ ॥

स. पु. स. स.
वरिआरा वला वाट्यालकोघरटारवा (तु) शणपुष्पिका ।
सनई स. स. स. स. स.
दाव मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति (च) ॥ १०७ ॥

वलेति—वलति, वलमस्यस्या इति वा वला, वाटीमलतीति वाट्यालः स एव वाट्यालक इति द्वे वलायाः । घरटेवारौतीति घरटारवा, शणः पुष्पं यस्याः शणपुष्पी सैव शणपुष्पिका, इति द्वे घरटारवायाः । मृद्राति, मृद्यते वा मृद्रीका, गौः स्तनोऽस्या गोस्तनी, “गोस्तनो हारमेदे ना द्राक्षायां गोस्तनी म्लियामिति” (मेदिनी) द्राढ्यत इति द्राक्षा, स्वद्यत इति स्वाद्री, मधूरसोऽस्या मधुरसा, “भवेन्मधुरसा द्राक्षा मूर्विका दुग्धिकासु चेति” (मेदिनी) इति पञ्च द्राक्षायाः ॥ १०७ ॥

स. स. स. स. स.
निसोत या सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

त्रिभगडीरोचनीश्यामापालिन्द्यौ(तु)सुषेणिका१०८॥
कालानिसोत कालामसूरविद्लर्घचन्द्रा कालमेषिका ।

सर्वेति—सर्वा अनुभूतयोऽस्यामिति सर्वानुभूतिः, सरतीति सरला, सरणापि,
“सर्वानुभूतिः सरणा त्रिपुटा रेचनी सरा” (इति वाचस्पतिः) त्रयःपुटा यस्यास्त्रिपुटा,
त्रिपुटीत्यपि “त्रिपुटी महतीस्वाशा” (इति वाचस्पतिः) त्रिभिरवयवैवृता त्रिवृता, त्रीन-
वयवान् वृणोतीति त्रिवृत, त्रीनदोपान्भगडत इति त्रिभगडी, रोचत इति रोचनी
“रोचनी कर्कशे स्पृता” रेचनी इति पठेतु द्विणक्तीति रेचनी “रेचनी त्रिवृतादन्त्योरिति”
(मेदिनी) इति सप्त शुक्लत्रिवृतायाः । श्यायत इति श्यामा, पालयतीति पालिन्दी,
सुप्तु सेनया यातीति सुपेणा सैव सुपेणिका, कालयतीति काला, मसूरवद्विदलमस्या
मसूरविदला, अर्धश्चन्द्रो यस्या अर्धचन्द्रा, कालं मिषतीति कालमेषी सैव कालमेषिकेति
सप्त श्यामत्रिवृतायाः ॥ १०८ । ५ ॥

न. न. स. स.
मुलेठी मधुकं द्वीतिकं यष्टिमधुका मधुयष्टिका ॥ १०६ ॥
काला गंगा स. स. स. स.
फल विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोधी (च या सिता)।
उजला गंगा स. स. स.
फल (अन्या)क्षीरविदारी 'स्या' नमहाश्वेतर्क्षगन्धिका ११०॥

मेति—मन्यत इति मधु, मधिव्र मधुकम्, क्लीवनं क्लीतमधाष्टर्णं कलति, कर्णो क्लीवत्वं
तकतीति वा क्लीतकम्, यष्टी मधिवास्या यष्टिमधुका, मधुयष्टीव मधुयष्टिका ‘मधुयष्टी
च यष्टी च यष्टीमधुकमेव चेति’(वाचस्पतिः) इति चत्वारि मधुयष्टिकायाः। विदारयतीति
विदारी, क्षीरमिव शुक्ला क्षीरशुक्ला, इष्टुर्गन्धोऽस्या इष्टुगन्धेति त्रीणि शुक्लभूकूष्मा-
गडस्य। तथा च अन्या या असिता कृष्णा सा तु क्रोशतीति क्रोष्ट्री “क्रोष्ट्री शुगालिव-
क्षीरविदारीलाङ्गलीपु चेति” (विश्वः) क्षीरवती विदारी, क्षीरविदारी, महती चासावशेव-
ता च महाशवेता, मृक्ष्मो गन्धोऽस्याः, मृक्षान् गन्धयतीति वा सैव मृक्षगन्धिका स्यादिति
चत्वारि कृष्णभूकूष्मागडस्य ॥ १०६ । ११० ॥

स. स. स. स.
जलपीपरि लाङ्गली शारदी तोयपिपली शकुलादनी ।
अजमोद या स. स. पु. पु. पु.
मोरशिखा खराश्वाकारवीदीप्यो मयरोलोचमस्तकः ॥ १११ ॥

१ एवं च विदार्यादित्रयं शुक्रवाचकम् । कोष्ठादित्रयं तुष्टयं कृष्णवाचकमिति मन्तव्यम् ॥

लेति—लाङ्गलाकारोऽस्यस्या लाङ्गली, “लाङ्गलीतोयपिपत्यां कलीवन्तु कुमु-
मान्तरे । गोदारणे तृणाराजगृहदारुविशेषयोरिति” (मेदिनी) शरदि भवा शारदी, तोयस्य
पिपत्यां तोयपिपली, शकुलैरथत इति शकुलादनीति चत्वारि जलपिपत्याः ।
खरमशनुते, खरैरथयते वा खराशवा, केन जजेन रौतीनि करवो मयूरस्तस्येयं कारवी,
“कारवीमधुरादीप्यत्वकपत्री कृष्णजीरके” (इति मेदिनी) दीपतं दीपस्तत्र साधुर्दीप्यः,
दीपकोपि “ब्रलंकारे यवान्यां च दीपको लोचमस्तके” (इति रभस,) मीनाति
रोगमिति मयूरः, लोचयते, लोचयति वा लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्येति
लोचमस्तकः, स्वामिते तु लोचमर्कटोपीति पञ्च मयूरशिखायाः ॥ १११ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

काली सारिवा गोपी श्यामा शारिवा(स्या) दनन्तोत्पलशारिवा ।

कृद्धि

न.   स.   स.   स.

वृद्धि

योऽग्न्यवृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धे(रप्याह्वया इमे) ॥११२॥

गोपीति—गोपायतीति गोपी, गोपापि, “गोपीश्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका
च सा” (इति वाचस्पतिः) श्यायत इति श्यामा, शरणांशारिरस्त्यस्या इति शारिवा,
नात्यन्तोऽस्या अनन्ता, “अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपीति” (मेदिनी)
उच्चां पलमत्या, उत्पलमस्त्यस्या वा उत्पला, उत्पला चासौ शारिवा चेति उत्पल-
शारिवा इति पञ्च शारिवायाः । युज्यते, योगाय प्रभवति वा योग्यम्, ऋद्धोतीति
ऋद्धिः, “सृद्धिः स्यादौवीभेदे समृद्धावपि योषिति” (इति मेदिनी) सिध्यतीति सिद्धिः
“सिद्धिस्तु मोक्षे तिष्ठतियोगयोरिति” (हैमः) लक्ष्यति, लक्ष्यते वा लक्ष्मीः, “लक्ष्मीः
संपत्तिशोभयोः” (इति मेदिनी) इति चत्वारि ऋद्धव्याख्यौपयेः । इमे उक्ताश्चत्वारो
वृद्धव्याख्यौषेषेष्याह्वया नामानि, वर्धते नयेति वृद्धिरिति पञ्च वृद्धव्याख्यौपयेः ॥ ११२ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

केला कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्कला ।

स.   स.   स.   स.

वन्मूर्ग काष्ठीला मुद्रपर्णी(तु) काकमुद्रा सहे(त्यपि) ॥११३॥

कदेति—कन्दते, कन्द्यते वा केन वायुना दल्यते वा, कदली, कदलापि, वुस्यति,
वुस्यते वा वुसा, वुमेति मूर्वन्यान्तोपि, वारणानां वुसा वारणवुसा, रभते, रभ्यते वा
रम्भा, “रम्भाकदलपत्तरसोर्ना वेणौ वारणान्तरे” (इति मेदिनी) मुञ्चतीति मोचा,
अंशुमनित सूक्ष्मावयववन्ति फलान्यस्याः, अंशुमानिव फलान्यस्या वा अशुमत्कला,
भानुकलापि, कापिना इल्यत इति काष्ठीला, इति षट् कदल्याः । मुद्रःपर्णमस्या मुद्र-
पर्णी, काकेनेषज्जलेन मुद्रं गच्छतीति, काकामुद्रा, हर्षप्राप्ता यस्यामिति वा काकमुद्रा,

१ “वृद्धिस्तु वर्धने योगेऽप्यएवर्गोपधान्तरे । कालान्तरे चाभ्युदये समृद्धावपि योषितीति” (मेदिनी) ॥

सहते इति सहा “ सहो वले न व्यिधां स्थात् व्यिधान्तु नखभेषजे । दगडोत्पला मुद्र-
पर्णी कुमारी पृथिवीपु चेति ” (मेदिनी) इति त्रीणि “ मुङ्गौनी ” इति ख्यातस्य ॥ १३ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

वैगन या भाया वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भणटाकी दुष्प्रधर्षणी ।

स.   स.   स.   स.   स.

रासन या नाकुली सुरसा रासना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥

स.   स.   स.   स.

लताविशेष नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुवहा (च सा) ।

वार्तेति—वार्तमारोग्यमाकयति, वार्तं फल्गु अकं यस्या वा वार्ताकी, वातिङ्गणस्तु
वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकविल्वकः” इति रभसात्युत्पयि, “ वार्ता वातिङ्गणे वृत्ताविति ”
विश्वाद् वार्तापि, “ वातिङ्गणश्च वार्ताकुरिति ” (त्रिकागडेशेपाच्च) वार्ताकुरपि, हिङ्गु
लातीति हिङ्गुली, हिनस्तीति सिंही, भञ्ज्यते, भएयते वा भणटाकी, दुःखेन प्रधृ-
ष्यत इति दुष्प्रधर्षणी, दुष्प्रधर्षणीत्यपि इति पञ्च भणटाक्याः । नकुलानां प्रियं, न
आकुलत्वं यया वेति नाकुली, शोभनो रसोऽस्याः सुरसा, राति, रायते, रस्यते वा रासना,
शोभनो गन्धः सुगन्धः, सुगन्धोऽस्त्यस्याः सुगन्धा, गन्धवती नाकुली गन्धनाकुली, न-
कुलानामिष्टा नकुलेष्टा, भुजङ्गानक्षति, भुजङ्गोऽक्षिः यस्या भुजङ्गाक्षी, छत्रमकतीति
छत्राकी, सा च सुमु वहतीति सुवहा स्यादिति नव रासनायाः ॥ ११४ । ४ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

सरिवन विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

स.   स.   म.   स.

कपास तुगिडकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति (च) ।

विदेति—विदार्या गन्धो विदारिगन्धः, अंशवः सन्त्यस्या अंशुमती, सालः पर्ण-
मस्याः सालपर्णी, शालपर्णी तालव्यादिरपि, तिष्ठतीति स्थिरा, ध्रुवतीति ध्रुवा इति
पञ्च शालपर्णाः । तुगिडकाङ्गरीगणि ईरवतीति तुगिडकेरी, समुद्रोऽन्तो यस्याः, मु-
द्रया सह वर्तमानोऽन्तः सप्तीवं यस्या वा समुद्रान्ता, करोति क्रियते वा कर्पासी,
कार्पासी, बदरेति बदरा इति चत्वारि कार्पास्याः ॥ ११५ । ५ ॥

स.   स.   पु.   पु.

नर्मकपास भारद्वाजी (तु सावन्या) शृङ्गी (तु) चृष्टभोवृषः ॥ ११६ ॥

काकङ्गासिंगी   स.   स.   स.

कंकही या गंगै- गाङ्गेरुकी नागबला भषा हस्वगवेधुका ।

रन

भारेति—सा कर्पासी वन्या वनोऽव्वा चेत्तदा भरद्वाजस्य मुनेरियं भारद्वाजी स्या-
दित्येकं वनकर्पास्याः “ नर्मा ” इति ख्यातायाः । शृणाति गदमिति शृङ्गी, चृष्टतीति

ऋूपभः, वर्वतीति सृपः इति त्रीणि शृङ्खलाः “ काकडासिंगी ” इति ख्यातायाः । गाङ्गं जलमीरयति गाङ्गेन् सैव गाङ्गेहरुकी, नागानां हस्तिनां वला नागवला, रुषति वातविति भाषा, गवि भूमवेदते गवेद्युः सैव गवेद्युका हस्ता चासौ गवेद्युका चेति चत्वारि “ कंठही ” “ गोरन ” इति ख्यातायाः ॥ ११६ । ३ ॥

संकेद	फूल की	पु.	पु.			
तुरई	पर्णे फूल की	धामार्गदोषोपकः	“स्था”न्महाजाली(स पीतकः)	११७॥		
तुरई	ग.	स.	स.	स.	स.	
चवेड़ा	ज्योत्स्नी पटोलिका	जाली नादेयी भूमिजम्बुका ।				
भूमिजामुन	स.	स.	स.	स.		
कलिहारी	कौआठोड़ी	स्थाल्लाङ्गलिक्यग्निशिखाकाकाङ्गीकाकनासिका ॥११८॥				

बोवेति—धाम ऋच्छति धामार्, गच्छति, गम्यते वा गौः धामार् चासौ गौश्चेति धामार्गवः, घोषतीति घोषः स एव घोषकः स्यादिति द्वे “ इवेतपुष्टतोरई ” इति ख्यातायाः । स घोषकः पीतकश्चेत्तदा जालवतीति जाली, महती चासौ जाली चेति महाजाली ख्यादित्येकं “ धियातोरई ” इति ख्यातायाः । ज्योत्स्नारत्यस्या ज्यौत्स्नी, पटतीति पटोली सैव पटोलिका, जलतीति जाली इति त्रीणि “ चचेड़ा ” इति ख्यातस्य । नद्यां भवा नादेयी, भूमिलग्ना जम्बुका, भूमिजम्बुका इति द्वे भूमिजम्बुकायाः । जाङ्गलं पुष्पविशेषोऽत्यस्या:, लाङ्गलवत्खनाति भूमिशिति वा लाङ्गलकी, अग्नेनरिव शिखास्या अग्निशिखा इति द्वे “ कलिहारी ” इति ख्यातायाः । काकस्येवाङ्गं नासारुपं फलमस्या: काकाङ्गी, काकस्येव नासिका यस्याः काकनासिका इति द्वे काकजङ्गायाः “ कौआठोड़ी ” इति ख्यातायाः ॥ ११७ । ११८ ॥

हंसपदी या	स.	स.	स.	स.
लजाल्	गोधापदी (तु) सुवहा मुसली तालमूलिका ।			
मुसली				
मेदासिंगी	स.	स.	स.	स.
गोभी	अजशृङ्गीविषाणी(स्थाद्)गोजिह्वादर्विके(समे)	११९॥		

गोवेति—गोधाया इव पादो मूलमस्या गोधापदी, सुवहतीति सुवहा “ गोधापदी तु सुवहा त्रिफला हंसपद्यपि ” (इति कोपान्तरम्) इति द्वे हंसपद्याः । मुस्यतीति मुसली, मुप्रस्यपि, तालो मूलमस्यास्तालमूली सैव तालमूलिकेति द्वे “ मुसली ” इति ख्यातायाः । अजः शृङ्गमस्या अजशृङ्गी, विषाणुमस्यस्या विषाणी स्यात् “ विषाणी क्षीरकाकोल्यामजशृङ्गां च योधिति । कुष्ठनामौषधे कलीवं त्रिषु शृङ्गेभद्रन्तयोरिति ” (मेदिनी) इति द्वे “ मेदासिंगी ” इति ख्यातायाः । गोजिह्वा गोजिह्वा, दर्वीव दर्विका, दार्विकापि उभे द्वये समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे “ गोभी ” इति ख्यातायाः ॥ ११९ ॥

स.   स.   स.   स.
 ताम्बूल या पानता रुद्रूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लय(प्यथ) द्विजा ।

स.   स.   स.   स.   स.
 गगनधूरि हरेणु रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

तामिति—ताम्बूलीति तान्, बोलतीति तुली ताँश्चासौ तुली वेति पुणोदराद्वित्वात्ता-
 भूली, ताम्बूलयाख्या वल्ली ताम्बूलवल्ली, ताम्बूलोक्त्व
 वल्ली नागवल्ली इति त्रीणि “नागवेलि” इति ख्यातायाः। अथेति—द्विर्जाता द्विजा,
 “द्विजाभार्गीरेणुक्योरिति” (हेमचन्द्रः) हरतीति हरेणुः, “कपायेति हरेणुर्ना रेणु-
 कायां त्रियां भवेदिति” (खद्रः) रिणाति, रीयते वा रेणुः रेणुरस्त्यस्याः, रेणुर्वेति वा
 रेणुका, “रेणुकापि हरेणुौ च जामदग्न्यस्य मातरीति” (वेदिनी) कुन्तिषु देशेषु भवा
 कौन्ती, कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः कपिला, भस्मनो गन्धो भस्मगन्धोऽस्त्यस्या भस्मगन्धिनी
 इति पट् हरेणुकायाः ॥ १२० ॥

न.   न.   न.   न.

एलवा एलवालुकमैलेयं सुगन्धिहरिवालुकम् ।

पालक   न.   स.   पु.   पु.   पु.स.न.

या कुन्द्रु वालुकं (चाथ) पालङ्कथा मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥ १२१ ॥

एलेति—एलयतीति, एला इव वलतीति एलावालु तदेव एलावालुकम् स्वामिस्ते
 एलवालुकम्, इलाया अपत्यमैलेयम्, शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धि, हरिवर्णी वालुकम्
 हरिवालुकम्, वलतीति वालु तदेव वालुकमिति पञ्च “एलुवा” इति ख्यातस्य ।
 अथेति—पालनं पालतया अङ्कवते पालङ्कथा, मुकुं मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः, कुं भूमिमुक्तीति
 कुन्दः, कुमुन्दयतीति कुन्द्रु इति चत्वारि “पालक” इति ख्यातशाकस्य, कुन्द्रु इनि
 ख्यातस्य वा ॥ १२१ ॥

न.   न.   न.   न.

बालं हीवेरवार्हैष्टोदीच्यं केशाम्बुनाम (च) ।

न.   न.   न.

शिलाजीत कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥

न.   स.   स.   स.

तालालपत्र शैलेयं तालपर्णी (तु) दैत्या गन्धकुटी सुरा ।

स.   त.   स.   स.

ताल या गन्धिनी गजभक्ष्या (तु) सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥

स.   स.   स.   स.

सालई महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति (च) ।

वेति—वालयतीति वालम्, हीयुक्तं वेरमस्येति हीविरम्, वर्हिपि तिष्ठतीति वर्हिपूम्, उदीचि जातमुदीच्यम्, केशाम्बुनोर्नाम यस्येति केशाम्बुनाम इति पञ्च “नेत्रवाज्ञा” इति ख्यातस्य । कालेनानुभियते कालानुसार्यम्, वर्धते स्म वृद्धम्, अरमनः पुष्पमिव अशम्पुष्पम्, शीतं च तच्छ्रवं च शीतशिवम्, शिलायां भवं शैलेयमिति पञ्च “शिनाजित” इति ख्यातस्य । तालः पर्णमस्यास्तालपर्णी, दितेरयं दैत्या, गन्धस्य कुटीव गन्धकुटी, मुरतीति मुरा, प्रशस्तो गन्धोऽस्याः गन्धिनी इति पञ्च मुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य । गजैर्भक्षयते गजभक्ष्या-गजभक्षापि, सुवहतीति सुवहा, सुषु रभते सुरभिः, रस्यते रसा, महदीरणमस्याः, महमुत्सवमीरणति वा महेरणा, कुन्दुरुरिवप्रतिकृतिः कुन्दुरुकी, सज्जति, सखुरय लक्ष्यते वा सख्जकी “सख्जकी सिख्जकी हादा,” (इति रुद्रः) शख्जकी तालव्यादिरपि, हादयत्यवश्यमिति हादिनी इत्यष्टौ सख्लक्याः, “साला” इति ख्यातायाः ॥ १२२ । १२३ । ५ ॥

स.   स.   स.   स.

पर्व॒ या धाय अग्निज्ञाला सुभिक्षे(तु)धातकी धातृपुष्पिका ॥१२४॥

स.   स.   स.   स.   स.

बडी इलायची पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्वहुला (थ सा) ।

स.   स.   स.   स.   स.

छोटी इलायची (सूक्ष्मो)पकुञ्चिका तुत्था कोरडी त्रिपुटा त्रुटिः १२५॥

अग्नीति—अग्नेज्वालेव अग्निज्ञाला, सुषु भिक्ष्यते इति सुभिक्षा, धातुं करोति, धातयतीति धातकी, धातृ पुष्पमस्याः धातृपुष्पिका इति चत्वारिधातक्याः “धवा” इति ख्यातस्य । प्रथते इति पृथ्वीका, चन्द्रस्य कर्पूरस्य वालेव चन्द्रवाला, एलयतीति एला, निष्क्रिता कुटिः कौटिल्यमस्याः, निष्क्रान्ता कुटेवेति निष्कुटिः, “निष्कुटी” वहूनि वीजानि लातीति वहुला इति पञ्च एलायाः । अथेति—सा सूक्ष्मा चेत्तदा उपकुञ्चतीति उपकुञ्चिका, तुदीति तुत्था, कुरतीति कोरडी, त्रयः पुटा यस्याख्यपुटा, त्रुटीति त्रुटिरिति पञ्च सूक्ष्मेलायाः ॥ १२४ । १२५ ॥

उ.   न.   न.   न.   न.   न.

कृट व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ।

स.   स.   स.   उ.

शंखाहूली शङ्खिनी चोरपुष्पी(स्यात्)केशि(न्यथ)वितुन्नकः १२६॥

स.   स.   स.   स.   स.

भूमिअंवला भटामलाऽज्ञभटा ताली शिवातामलकीति (च) ।

व्येति—विगत आविरनेन व्याधिः “व्याधिः कुष्ठे च रोगेनेति” (मेदिनी) कुष्णाति रोगमिति कुष्ठ, परिभावे साधु परिभाव्यं तदेव पारिभाव्यम्, व्याप्यत इति व्याप्यम्, “वाप्यां भवं वाप्यम्, आप्यत इत्याप्यमपि” पाकं लातीति पाकलम्, उत्पलतीति

उत्पलमिति पट् “कूट” इति ख्यातस्य । शङ्का: सन्त्यस्याः शङ्किनी, चोरइव पुष्पं
यस्याश्वेषपुष्पी, केशाः सन्त्यस्याः केशिनी इति त्रीणि “शङ्काहूली” इति ख्यातायाः।
अथेति—वितुयते स्म वितुन्नः स एव वितुन्नकः, भट्टति, भट्टयते वा भट्टा, न मलो यस्याः
अमला, अत आश्वर्यस्य भट्टः संधातोऽस्यामिति, अत्तीति अन्, भट्टतीति भट्टा, अज्ञासौ
भट्टा चेति अञ्जभट्टा, तालयतीति ताली, शिवमस्त्यस्यामिति शिवा, तनुश्चासावामलकी
चेति पट् (सप्त) भूम्यामलक्याः ॥ १२६ । ३ ॥

न.   न.

पु.   पु.

गुलाव या स्थल प्रपौरण्डरीकं पुराण्डर्यं (मथ) तुन्नः कुवेरकः ॥ १२७ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   स.

कमल तून या कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षो (थ) राक्षसी ।

स.   स.   पु.   पु.   पु.

तूनी धनहरी चरणा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

प्रेति—पुराण्डरीकेण सदृशम् पौरण्डरीकं, प्रकृष्टं पौरण्डरीकं प्रपौरण्डरीकम् “साधु-
पुष्पं स्थलपद्मं दृष्टिक्तुराण्डरीकमिति” (गमसः) पुराण्डर्य अर्थं प्रधानं पुराण्डर्यमिति द्वे
“पुराण्डरीया” इति ख्यातस्य । अथेति—तुयते स्म तुन्नः, कुत्सितं वेरमस्येति कुवेरकः,
कुणिनीति कुणिः, तूण्यतीति तुणिरपि, कच्छति, केन दृग्गत्तीति वा कच्छः, काम्यत इति
कान्तः, लक्तीति लकः, कान्तश्चासौ लक्ष्येति कान्तलकः, नन्दनं नन्दी तस्या वृक्षो
नन्दिवृक्षः इति पट् “तुरणी” इति ख्यातस्य । अथेति—रक्षस इयं राक्षसी, चरणडत इति
चरणा, धनं हरतीति धनहरी, श्विरोतीति क्षेमः, दुष्टानि पत्राग्यस्येति दुष्पत्रः, गणं
हासयतीति गणहासकः गणोपि, “गणः प्रमथसंख्यौ वे चरणासैन्यप्रभेदयोः” (इति खदः)
इति पट् चोराख्यगन्धद्रव्यस्य ॥ १२७ । १२८ ॥

नखनामक गन्ध   न.   न.   न.   न.

द्रव्य माल- ठ्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

कांगनी, पवारी या स.   स.   स.   स.   स.

नलीनामक शुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्गिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

व्याडेति—व्याडस्य व्यावस्य आयुधमिव व्याडायुधम्, व्याघ्रस्य नखमिव व्याघ्रनखम्,
“सवेद्र्याघ्रनखं कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे कलीवमिति” (मेदिनी) करजं
नखं तदिव करजम्, चक्रस्य कारकं चक्रकारकमिति चत्वारि नखाख्यगन्धद्रव्यस्य ।
शुषिरस्त्यस्याः, शुषिरमस्त्यस्यां वेति शुषिरा, विद्रुमस्येव लता विद्रुमलता, कपोतस्या-
ङ्गिरिव कपोताङ्गिः, नटीति नटी, नलतीति नली इति पञ्च “मालकांगनी”
इति ख्यातायाः ॥ १२९ ॥

स.   स.

स.   स.

ककुंदगि धमन्यञ्जनकेशी (च) हनुर्हृष्विलासिनी ।

स. पु. पु. न. न. स.

अरहरयाअर्हीशुक्तिःशङ्खःखुरःकोलदलंनख(मथा)ढकी॥१३०॥
स. स. स. न. न.

काक्षीमृतस्नातुवरिकामृतालकसुराष्ट्रजे।

धेमेति—धन्यत इति धमनी, धमनिरपि, अञ्जनमिव केशा अस्या अञ्जनकेशी “केचि-
स्तिवदं द्वयं पूर्वान्यवीत्याहुः” हन्तीति हनुः, हट्टे विलसति तच्छ्रीजा हट्टविलासिनी इति
चत्वारि ‘कक्षन्दनी’ इति ख्यातायाः । शोचतीति शुक्तिः, शास्यतीति शङ्खः, खुरतीति
खुरः, कौलस्य वदर्या इव दलमिति कोलदलम्, न खनतीति नखमिति पञ्च नखास्य-
गन्वद्रव्यस्य । अथेति—आठकमस्त्यस्याः परिच्छेदकत्वेन, आठौकते वा आठकी,
कष्टे भजा काक्षी, मृतस्नाऽस्त्यस्याः क्षेत्रत्वेन मृतस्ना, तुवरोऽस्त्यस्यास्तुवरिका, “व-
र्धिका मरिलका तूर्याठकी कच्छुराशटी” इति बोपालितात् तूरी च, मृतमालय-
तीति मृतालं तदेव मृतालकम्, सृदि तालः प्रतिष्ठा अस्येति विग्रहे तु मृतालकमिति द्वित-
कारमपि, सुराष्ट्रे जातं सुराष्ट्रमिति षट् “तूरी” इति ख्यातायाः ॥ १३० । ५ ॥

न. न. न. न.

नागरमोथा कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥
जलमोथा न. न. न.

गोथा मूवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि (च) ।

कुटन्निति—कुटन् बक्कीभवन् नटतीति कुटन्नटम्, दाशान् कैवर्तान् पिपर्तीति दाश-
पुरम्, दशपुरं—दशपूरं चेति कवित्पाठः, दश पूर्यति, दश पुरो वास्याः “दशपूरं दशपुरं
सुवनं जीविताह्यमिति” (वाचस्पतिः) वने पानीये जायते इति वानेयम्, वन्यमपि, प-
रितः पेलवं सृदु परिपेलवम्, सवते इति सृवम् “ सृवं गन्धतृणे प्रोक्तं कैवर्ती मुस्त-
केऽपि चेति ” (विश्वः) गां जलं पिपर्ति, गौर्जलं पुरमस्येति वा गोपुरम्, गां जलं नर्दयतीति
गोनर्दम्, कैवर्तानां जातिः कैवर्ती तस्या मुस्तकं कैवर्तीमुस्तकम्, कैवर्तमुस्तकमपीत्यष्टौ
“ मोथा ” इति ख्यातस्य ॥ १३१ । ५ ॥

न. न. न. न. न.

कुकरैथा ग्रन्थिपर्णं शुकं वर्हिपुष्पं स्थौर्योयकुक्कुरे ॥ १३२ ॥
स. स. स. स. स.

असरक मरुन्माला (तु) पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।
स. स. स. स.

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षालङ्कोपिके (त्यपि) ॥ १३३ ॥

ग्रन्थीति—ग्रन्थौ पर्णान्यस्य, ग्रन्थय इव पर्णान्यस्येति वा ग्रन्थिपर्णम्, शोचतीति
शुक्ल, शुक्लस्येव वर्हास्मि पर्णान्यस्येति विग्रहे तु शुकवर्हमित्येकं नाम केष्याहुः, वर्हं पञ्चं

प्रशस्तमस्येति वर्हि, पुष्पयतीति पुष्पम्, वर्हि च तत्पुङ्गं चेति वर्हिपुष्पम्, वर्हपुष्प-
मित्यन्ये, वर्हमपि, स्थूणाया अपत्यं स्थौणेयम्, कुकुरोऽस्यास्तीति कुकुरमिति पञ्च
“कुकुरौथा” इति ख्यातस्य । महद्विर्मल्यते इति महन्मालाव्यस्तं समस्तं च नामेदम्,
ग्रियत इति महन्, मल्यत इति माला, पिशतीति पिशुना, स्पृश्यत इति स्पृक्षा, पृक्षापि,
दीव्यतीति देवी, लततीति लता, लङ्घत इति लङ्घः, समुद्रोऽन्तोऽस्याः समुद्रान्ता, ब-
हृति, उद्धते वा वधूः, “पृक्षा च महिला वधूः” कोटिभिर्ग्रैवर्वर्षति मधिक्ति कोटि-
वर्षा, लङ्घायामुप्यते लङ्घोपिका इति दश “अस्परक” इति ख्यातस्य ॥ १३२ । १३३ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

जयमांसी तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिसी ।

दालचीनी   न.   न.   न.   न.   न.

या तज त्वच्चपञ्चमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

तपेति—तपोस्त्यस्यास्तनस्त्रिनी, जटास्त्यस्या जटतीति वा जटा, मन्यते इति मांसी,
जटामांस्यपि जटास्त्यस्या जटिला, लोमानि सन्त्यस्याः लोमशा, मस्यतीति मिसी,
मिसिरपि, मसी, मसिर्वा इति पट् “जटामांसी” इति ख्यातायाः । त्वगिव पञ्चमस्य त्वक्-
पञ्चम्, त्वगपि, उत्कटतीति उत्कटम्, विभर्तीति भृङ्गम्, प्रशस्ता त्वगस्यास्तीति त्वचम्,
प्रशस्तं चोचमस्यास्तीति चोचम् “त्वक्लत्वचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके” (इति
धरणिः) वराङ्गमस्येति वराङ्गकमिति पट् त्वक्पञ्चस्य ॥ १३४ ॥

कचूर   कर्चूरको द्राविडकः कालपको वेधमुख्यकः ।

अन्नमात्र   ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

केति—कर्चतीति पृष्ठोदरादित्वात्कर्चूरः स एव कर्चूरकः—कर्वूरकोपि वा, द्रविडे देशो
जातो द्राविडः स एव द्राविडकः, कल्पे विद्यो भवः कालपः स एव कालपकः, काल्यकोपि, वेधे
मुख्यः वेधमुख्यः स एव वेधमुख्यकः, इति चत्वारि कर्चूरकस्य । जातिमात्रे जातिमात्र-
विद्यक्षायां ओषधाः सोषा दीप्तयो वा धीयन्तेऽत्रेति “ओषध्यः” स्युः “ओषधी” शब्दप्र-
योगो भवतीति यावत्, अजातौ द्रव्यमात्रविद्यक्षायां तु “अौषध” शब्दप्रयोगः, “ओषधे-
रजातावित्यरा” सर्वमित्यनेन वृत्तैलादिकमन्यौषधशब्दवाच्यं भवतीति विज्ञेयम् ॥ १३५ ॥

न.   पु.   पु.

साग या तर-शाकाख्यं (पञ्चपुष्पादि) तरडुलीयोत्पमारिषः ।

कारी, चौराई, स.   स.   स.   स.   स.

इन्द्रपुष्पी विशल्याग्निशिखानन्ता फलिनी शकपुष्पयपि ॥ १३६ ॥

शाकेति—शक्यते भोक्तुम्, श्यतीति वा शाकम् पञ्चपुष्पादिशाकाख्यं शाकनामकं
स्यात् “मूलपञ्चकरीरात्रफलकागडाधिरूढकम् । त्वक्पुष्पं कवकं चैव शाकं दशविधे

स्मृतम्” मूलं मूलकादेः, पत्रं वास्तुकादेः, करीरं वंशांकुरम्, अग्रं वेत्रादेः, फलं कूष्मा-
गडादेः, कागडमुत्पलादेनालिम् अविरुद्धकं तालवीजांकुरादित्यमज्जादि, त्वर्क् मातुलुञ्जादेः,
पुष्पं तिनितिवी कोविदारादेः, कदकं छत्रिका इति दशविधं शाकं रमृतमिति । तगडुलाय
हितस्तण्डुलीयः, मरेषतीति मारिपः, अल्पश्चासौ मारिपश्चेत्यल्पमारिपः इति द्वे
“चौराई” इति रुयातस्य । विगतं शल्यमनयेति विशल्या, अग्नेरिव शिखा संतापो यस्या
अग्निशिखा, न अन्तो यस्या अनन्ता, फलानि सन्त्यस्याः फलिनी, शक्रः पुष्पमस्याः
शक्रपुष्पीति पञ्च इन्द्रपुष्प्याः ॥ १३६ ॥

स.   स.   स.   पु.

विधारा (स्याद)क्षगन्धा छगलान्त्रयावेगी वृद्धदारकः ।

ब्राह्मी, श्योंटा पु.   स.   स.   स.   स.

या उजली द्रूव जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥१३७॥

स्यादिति—ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः कृक्षगन्धा, कृष्णगन्धापि, छगलस्येवान्त्रमस्याश्छ-
गलान्त्री, छगलापि आवेगोऽस्त्यस्याः आवेगी, वृद्धो दारकोऽस्मान्, वृद्धत्वं दारयति
वा वृद्धदारकः, जुङ्गति, जुङ्गयते वा जुङ्गः इति पञ्च वृद्धदारकम्य । ब्रह्मण इयं ब्राह्मी,
मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः मत्स्याक्षी, वयसि तिप्रत्यनयेति वयस्था, सोमस्य वल्लरी इति च-
त्वारि ब्राह्मयाः ॥ १३७ ॥

स.   स.   स.   स.

मकोय पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

स.   स.   स.   स.

माषपर्णी हयपुच्छी (तु) काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥१३८॥

पद्मविति—पद्मनि पर्णान्यस्याः पटुपर्णी, हिमवति जाता हैमवती, स्वर्णमिन क्षीरमस्याः
स्वर्णक्षीरी, हिममस्त्यस्या हिमावती इति चत्वारि “मकोय” इति रुयातायाः । हयपुच्छ-
मिव पर्णान्यस्या हयपुच्छी, कम्बोजदेशे भवा काम्बोजी, माषस्य इव पर्णान्यस्या माष-
पर्णी, महती चासौ सहा चेति महासहा इति चत्वारि माषपर्णीयाः ॥ १३८ ॥

स.   स.   स.   स.

कुन्द्रु तुण्डिकेरी रक्तफला विम्बिका पीलुपर्णी (पि) ।

स.   स.   स.   स.   स.

वर्षई वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥१३९॥

तुण्डीति—तुण्डं च ज्ञुरस्ति येषामिति तुण्डिकास्तानीरयतीति तुण्डिकेरी, तुण्ड-
केरीति पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डं तुण्डिकमीतें तुण्डिकेरी, रक्तं फलमस्या रक्तफला, विम्बीं
कायतीति विम्बिका, पीलोरिव पर्णमस्याः पीलुपर्णी इति चत्वारि “कुन्द्री” इति
रुयातायाः । वृणोतीति वर्वरा, वृणोतीति वरी कस्य शिरसो वरी कवरी, तुङ्गीति

तुङ्गी, खरं पुष्पमस्याः खगपुष्पा, अजस्येव गन्धोऽस्या अजगन्धिका इति पञ्च वर्वायाः
“वर्वई” इति ख्यातायाः ॥ १३६ ॥

स. स. स. स.

कोलिन्दण एलापर्णी(तु) सुवहा रास्ना युक्तरसा (च सा)।

अम्लोनियां स. स. स. स. स.

या चूक चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठास्वष्टाम्ललोणिका ॥ १४० ॥

एलेति—एलाया एव पर्णान्यस्या एलापर्णी, सुवहतीति सुवहा, रासत इति रास्ना, सा च युक्तो रसो यस्या युक्तरसा इति चत्वारि एलापर्णाः । “चाङ्गरतु शोभने दक्षे” (इति मेदिनी) चाङ्गमीरयतीति चाङ्गेरी, चक्ते, चक्यतेऽनेनेति वा चुका सर्वे चुक्रमिवति वा चुक्रिका, शठतीति शठा-दन्तानां शठा दन्तशठा, अम्बे तिष्ठतीति अम्बष्टा, अम्ललोभ्य ऊना पृष्ठोदरादित्वात् अम्ललोणा सैव अम्ललोणिका इति पञ्च “अम्लोनियां” इति ख्यातायाः ॥ १४० ॥

पु. पु. पु. पु.

अम्लवेतस सहस्रवेधी चुक्रोम्लवेतसः शतवेध्य(पि)।

लजाल् स. स. स. स.

नमस्कारी गण्डकाली समझा खंदिरे (त्यपि) ॥ १४१ ॥

सहस्रेति—सहस्रं वेधितुं शीलमस्येति सहस्रवेधी, चक्तेऽनेनेति चुकः, अम्लश्वासौ वेतसश्च अम्लवेतसः, शतं वेधितुं शीलमस्येति शतवेधी इति चत्वारि अम्लवेतसस्य “नवलजालू” इति ख्यातस्येति वा मुकुटः । नमस्करणशीला नमस्कारी, गण्डेषु प्रनिध्यु काली गण्डकाली, समझतीति समझा, खदतीति खदिरा इति चत्वारि “हाता-जोडी” इति ख्यातायाः ॥ १४१ ॥

स. स. स. स. स.

जीवन्ती या जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्ववा ।

पु. पु. पु. पु. पु.

दोडी जीवक कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गहस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

जीवेति—जीवतीति जीवन्ती, जीव्यतेऽनयेति जीवनी, जीवयतीति जीवा, जीवितुमर्हा, जीवनाय हिता वेति जीवनीया, मन्यते इति मधुः, स्वतीति स्ववा, “मधुस्ववा” इत्येकं नामेत्यन्ये इति पट् गुर्जरदेशीय “दोडी” इति ख्यातायाः । कूर्चमिव शीर्षं यस्येति कूर्चशीर्षः, मधु माधुर्यं रातीति मधुरः स एव मधुरकः, शृणातीति शृङ्गः, हस्वान्यङ्गा-न्यस्येति हस्वाङ्गः, जीवयतीति जीवकः इति पञ्च जीवकस्य ॥ १४२ ॥

१ “खदिरा शाकभेदे छी ना चन्द्रे दन्तधावने” (इति मेदिनी)॥

पु. पु. पु. स.
निरायता किराततिक्रो भूनिम्बोऽनार्यतिक्रो (झ) सप्तला ।
स. स. स. स.

सेहुङ्ग के भेद विमला सातला भूरिफेना चर्मकषे (त्यपि) ॥ १४३ ॥

किरेति—किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्येति किरातः, तेजयति स्मु तिक्तः, किरात-आसौ तिक्तश्चेति किराततिक्तः, मुवो निम्ब इव भूनिम्बः, अनार्यप्रियश्चासौ तिक्तश्चेति अनार्यतिक्तः, चिरात्तिक्तोपि “किरातश्चिरात्तिक्तश्च भूनिम्बहिमकावपीति” (रभसः) इति त्रीणि “चिरायता” इति ख्यातस्य । अथेति—सप्त लातीति सप्तला, विगता मला ययेति विमला, सातं सुखं लातीति सातला, भूरयः फेना यस्या भूरिफेना, चर्मणः कषा चर्मकषेति पञ्च सीहुण्डभेदस्य, चर्मघासस्येत्यन्ये ॥ १४३ ॥

ककोडी या स. स. स. पु.

ककोडी दृतिया वायसोली स्वादुरसा वयस्था (थ) मकूलकः ।

पु. स. स. स.

या जयपाल निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्ष्मेगयुदुम्बरपर्ण्य(पि) ॥ १४४ ॥

वायेति—वायसान् ओलगडतीति वायसोली, स्वादुरसोऽस्याः स्वादुरसा, वयसि स्थीयतेऽनयेति वयस्था इति त्रीणि “ककोडी” इति ख्यातायाः । अथेति—मङ्कत इति मकूलः स एव मकूलकः, मुकूलकोपि, निभूशं स्कुञ्च्राति विस्तारयतीति निकुम्भः, दाम्यति, दम्यते वा दन्ता सैव दन्तिका, प्रत्यञ्ची श्रेगयस्याः प्रत्यक्ष्मेगणी, उदुम्बरस्यैव पर्णान्यस्या उदुम्बरपर्णी इति पञ्च वज्रदन्त्याः ॥ १४४ ॥

स. स. स. स.

अजवाइन अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

न. न. न.

पुष्करमूल (मूले) पुष्करकाशमीरपद्मपद्माणि (पौष्करे) ॥ १४५ ॥

अजेति—अजेन मोदते, मोदते, अजं मोदयतीति वा अजमोदा, उग्रो गन्धोऽस्याः उग्रगन्धा इति द्रे अजमोदायाः । ब्रह्मणा दम्यत इति ब्रह्मदर्भा, दुष्टो यवो यवानी, सैव यवानिका, समकारपाठे तु यमेनानितीति यमानी इति द्रे यवानिकायाः । चत्वारः पर्याया इत्येके । पौष्करे मूले पुष्यति पुष्णाति वा पुष्करम्, कश्मीरेषु भवं काशमीरम्, पद्मस्येव पञ्चमस्येति पद्मपत्रम्, “पद्मपर्णमिति वा पाठः” इति त्रीणि पुष्कर-मूलस्य ॥ १४५ ॥

स. स. स. स. स.

कपिला या अव्यथातिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

स्थलकमलिनी पु. पु. पु. पु. स.

कवीला काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनी(त्यपि) ॥ १४६ ॥

अव्येति—न व्यथते इति अव्यथा, अति चरतीति अतिचरा, पद्यते इति पद्या, चारयतीति चारटा, पद्ये चरितुं शीलमस्याः पद्यचारिणी इति पञ्च पद्याकस्य । कम्पिलाया अदूरभवः काम्पित्यः, कम्पते कम्पिलः स एव काम्पिलः इत्थ निर्यकारोपि, कृणातीति करकश्च इति कशः कर चासौ कशश्चेति कर्कशः, चन्दतीति चन्द्रः, रक्तमङ्गमस्येति रक्ताङ्गः, रोचत इति रोचनी, रिणक्तीति विग्रहे तु रेचनीत्यपीति पञ्च “कवीला” इति ख्यातस्य ॥ १४६ ॥

पु. पु. पु. पु.
चकवड प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो ददुम्पचक्रमर्दकः ।
पु. पु. पु. पु.

प्याज पद्याट उरणाख्य(श्र)पलारङ्गु(स्तु)सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

प्रेति—उमांसं नाडयतीति पुन्नाडः प्रकृष्टः प्रगतो वा पुन्नाडः प्रपुन्नाडः, ऐडो मेष एव गजो यस्य, एडे स्वप्ने गजतीति वा एडगजः, ददुं हन्तीति ददुम्पः, चक्रं ददुं मृदनातीति चक्रमर्दः स एव चक्रमर्दकः, पद्यमिव पद्यां वा पद्यसमूहं वा अटतीति पद्याटः, उरणाख्यमेप्यस्य आख्यात्येति उरणाख्यः, उरणस्याक्षीवाक्षियस्येति उरणाक्षः इति षट् “चक्रदड़” इति ख्यातस्य । पलतीति पलारङ्गः, शोभनमतीव वा कन्दयति, सुकन्दः स एव सुकन्दकः इति द्वे “प्याज” इति ख्यातस्य ॥ १४७ ॥

पु. पु.
इराप्याज लतार्कुदुर्मौ (तत्र हरिते) ‘थ’ महौषधम् ।
१ न. पु. पु. पु. पु. पु.

लहसुनं गुञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

लतेति—त्र पलारङ्गौ हरिते पालाशे सति लतासु अकर्यते, अन्यते विरुद्धलक्षणाया निन्यते वा लतार्कः, दुष्टो दुमो दुर्दुमः उभौ स्यातामिति द्वे हरिद्वर्णपलारङ्गोः । अयेति—महब तदौपवं चात महौषधम्, “महौषधं तु गुणायां स्याद्विपायां लशुनेषि च” (इति मेदिनी) अशनुते, अशनाति वा लशुनम्, गृज्जयते रोगेषु भक्ष्यत्वेन कथ्यत इति गुञ्जनः, न रिष्टमशुभमस्मात् अरिष्टः, महत् कन्दमस्येति महाकन्दः, रसे आस्वादने उन्यते पातकहेतुत्वात् रसोनः स एव रसोनकः इति षट् “लशुन” इति ख्यातस्य ॥ १४८ ॥

स. स. न. न.
गदहुप्ता विसत्तपरिय पुनर्नवा (तु) शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषेषकम् ।
पटसन या पटआ स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्य(पि) ॥ १४९ ॥

१ लशुनं गृञ्जनं चैव पलारङ्ग कवकानि च । वृत्ताकारालिकलादुजातीया जातिदूषितमिति । श्वेतकन्दः पलारङ्गविशेषो गृञ्जनम् । लशुनं दीर्घपवशं पिंच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च पलारङ्गश्च लतार्कश्चापराजितः । गृञ्जनं यवनेष्टश्च पलारङ्गोर्दश जातयः” इति सुश्रुतेनोक्तवात् ॥

पुनरिति—पुनरभीक्षणं नूयत इति पुनर्नवा, शोथं हन्तीति शोथन्नी इति द्वे “गद-हृपूर्णा” इति ख्यातायाः । तु यते स्म तु न्नं विगतं तु न्नं व्यथनमस्मात् वितु न्नम्, सुषु निषमप्रस्मात्सुनिषमकमिति द्वे “विषखपरिया” इति ख्यातस्य । वातं करोति, वातयतीति, वातकः शीतं लातीति शीतलः, “शीतलवातलः” इत्यपि नाम “शणपर्णी शीतलवातकः” (इति धन्वन्तरिः) न पराजिता अपराजिता, शणः पणान्यस्याः शणपर्णी, अशन इव पर्णमस्या अशनपर्णीत्यपीति चत्वारि “पटशणा” इति ख्यातस्य ॥ १४६ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

मालकांगनी पारावताङ्गिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

विरायता के न.   स.   स.   स.

वीज वार्षिकं त्रायमाणा (स्यात्) त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

पारेति—पारावत इव अङ्गिरस्याः पारावताङ्गिः, कटवद्वातीति कटभी, पण्यते इति पण्या, पिण्यापि, ज्योतिरस्यस्या ज्योतिष्मती, लततीति लता इति पञ्च “मालकांगनी” इति ख्यातायाः । वर्षासु भवं जातं वेति वार्षिकम्, त्रायत इति त्रायमाणा, त्राणं त्रास्तामयतीति त्रायन्ती, बलेन भद्रा बलभद्रा सैव बलभद्रिका इति चत्वारि “त्रायमाणा” इति ख्यातायाः ॥ १५० ॥

स.   स.   स.   स.

बिलाइकन्द विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बद्रेति (च) ।

भैंगरा, काकजंघा   पु.   पु.   स.   स.

या काकमाची मार्कवो भृङ्गराजः (स्यात्) काकमाची (तु) वायसी १५१ ॥

वीति—विष्वक्सेनस्य प्रिया विष्वक्सेनप्रिया, गृष्टातीति गृष्टिः, घर्षतीति विग्रहे तु घृष्टिरिति पाठान्तरम्, वराहस्येयं वाराही, बदतीति बदरा इति चत्वारि “वाराही-कन्द” इति ख्यातायाः । मारयतीति मास्तस्यां शौक्लयनासिकायां कूयत इति मार्कवः, भृङ्ग इव राजते भृङ्गराजः “भृङ्गराजः” इति पाठे तु भृङ्ग इव रजोऽस्येति भृङ्गराजः, “स्यान्मार्कवो भृङ्गराजो भृङ्गराजः सुजागरः” (इति रभसः) इति द्वे भृङ्गराजस्य । काकान् मञ्चते इति काकमाची, वायसानामियं वायसी इति द्वे काकमाच्याः “काकप्रिया” इति ख्यातायाः ॥ १५१ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

सौंफ शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।

आकाशबेलि   स.   स.   स.   स.

बँवरि या लता अवाक्कुपुष्पी कारवी (च) सरणा (तु) प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

स.   स.   स.

विशेष (तस्यां) कटंभरा राजबला भद्रबलै (ति च) ।

शतेति—शतं पुष्पागयस्याः शतपुष्पा, सितं बद्धं शुभ्रं वा छत्रमस्याः सितच्छत्रा, छत्रमतिक्रान्ता अतिच्छत्रा, मधुरस्यस्या मधुरा, मस्यतीति मिसि:, अवाञ्चि पुष्पागयस्या अवाकूपुष्पी, के आरौतीति कारवी इति सप्त “सौंक” इति ख्यातायाः । सरतीति सरणा, सरणीत्यपि, प्रसार्यतेऽङ्गमनयेति प्रसारिणी, सर्वं शीलमस्या वेति प्रसारिणी सारणीत्यपि “रुग्मेदे ना प्रसारण्यां स्वल्पनद्यां च सारिणी” (इति मेदिनी) “तस्यां ” कटं विभर्तीति कटम्भरा, वलानां वलप्रदानां राजा राजबला, भद्रं वलमस्या भद्रबला इति पञ्च “कुञ्जप्रसारिणी” इति ख्यातायाः ॥ १५२ । ३ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

चक्रत ना- जनी जतूका रजनी जातुकृच्चकवर्तीनी ॥ १५३ ॥

मक औषध   स.   स.   स.   स.

कचूरा संस्पर्शा(थ) शटी गन्धमूली पद्मग्रन्थिकेत्यपि ।

आँवा हल्दी   पु.   पु.   पु.   पु.

करेला कर्चूरो(पि) पलाशो(थ) कैरवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

स.   न.   पु.   पु.   पु.

परवर सुषवी(चाथ) कुलकं पटोलस्तिक्ककः पटुः ।

जनीति—जायते आरोग्यमनयेति जनी, जायते जतूका, जतुकापि, रजति, रज्यते-इनयेति वा रजनी, जातु करोतीति जातुकृत्, चक्रमिव वर्तितुं शीलमस्याश्रकर्वर्तीनी, सम्यक् स्पृशति, स्पृश्यते वा संस्पर्शा इति पट् “चक्रत” इति ख्यातस्य । अथेति—शटतीति शटी, शठतीति शठीत्यपि, गन्धं मूलमस्या गन्धमूली, पट् वह्वो प्रन्थयोऽस्याः पद्मग्रन्थिका, कर्चतीति कर्चूरः, कर्वोरोपि, पले मांसे आशा यस्येति पलाशः इति पञ्च लघुकर्चूरस्य “आँवाहल्दी” इति वा ख्यातायाः । अथेति—कारं वेलतीति कारवेलः, कटतीति कटिलः स एव कटिलकः, कठिलकोपि, सु सुवतीति सुषवी इति त्रीणि “करेला” इति ख्यातस्य । अथेते—कोलतीति कुलकम्, पटतीति पटोलः, तेजयति स्म तिक्कः स एव तिक्ककः, पाटयतीति पटुः “पटुदक्षे च नीरोगे चतुरेऽन्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् कलीवै छत्रालवणयोरपि ” (इति मेदिनी) इति चत्वारि “परवर” इति ख्यातस्य ॥ १५३ । १५४ । ३ ॥

पु.   पु.   पु. स.

झृद्दाककडी कूष्माण्डक (स्तु) कर्कास्तीर्वारुः कर्कटी (खियौ) १५५ ॥

कहुईलौकी,   स.   स.   स.   स.

लौकी जेठऊ इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी (स्यात्) तुम्ब्यलावू (रुभे समे) ।

१ “रजेः क्षुर” (उ. २ । ७६) इति क्षुनि कित्वान्तोपः गौरादित्वान्तीष्—इति वोष्यम् ॥

२ कारोवधे निश्रये च बलौयते यतावपि । तुषारशैलेपि पुमान् खियां दूर्यां प्रसेवके । भृवर्णकारीकायां च वन्धनागारवन्धयोः (इति मेदिनी) ॥

ककडी

स.

स.

स.

स.

स.

इन्द्रायनि चित्रा गवाक्षी गोदुम्बा विशाला (त्वि) नद्रवारुणी १५६॥

कूपिति—कुर्वित् ऊष्मा अगदेषु वीजेषु यस्येति कूष्मायडस्स एव कूष्मायडकः, कर्कं शुक्लवर्णमृच्छतीति कर्कारुरिति द्वे कूष्मायडस्य । ईरणामीस्तां वृणोतीति, वारयति वा ‘ईर्वारुः’ “तुर्यस्त्रादिरीवर्वाः कर्कश्चां पश्यते वृष्टैः” “हस्त्रादिग्पि” “उन्मत्तोधुस्त्रिर्वारुः कर्कटिः स्यादिति” (रत्नकोषः) एर्वारुरिति पाठे आङ्गोध्यः “उर्वारुकमिव बन्धनादिति श्रुतेः पृष्ठोदरादित्वेनादेरुत्वे “उर्वारुः” इति च, कृणातीति कस्तं कटति, कक्षमटतीति वा कर्कटी उभे ख्विग्रौ स्यातामिति द्वे “काकडी” इति ख्यातायाः । इक्षुमाकरोति, त्रिक्कायां जातमित्यु इति शब्दमकरीति वा इक्षवाकुः, कटतीति कटुः, तुम्बति रुचिमिति तुम्बी, कटु चाजौ तुम्बी चेति कटुम्बी, इति द्वे कटुम्ब्याः । तुम्बति रुचिमिति तुम्बी, तुम्बिः, न लभ्यते इत्यलाक्षुः “अलाक्षुस्तु मिहिडफला तुम्ब्यस्तुम्बी महाफला । तुम्बा तु वर्तुलालालुनिम्बन्चूर्णा तु लालुका” (इति वाचस्पतिः) उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे च स्यातामिति द्वे “तुम्बा” इति ख्यातायाः । चीर्यत इति चित्रा, गां भूमिमद्धणोतीति गवाक्षी, गां भुवं तुम्बतीति पृष्ठोदरादित्वादोदुम्बा इति त्रीणि कर्कटीविशेषस्य । विशलति, विशत्यत्रेति वा विशाला, इन्द्रं वारयतीति इन्द्रवारुणा इति द्वे “इन्द्रारुणी” इत्याख्यातायाः ॥ १५५ । १५६ ॥

पु. पु. पु. पु. स.
क्षिर्मांकन् दया अशोऽन्नः सूरणः कन्दो गरणीर (स्तु) समष्टिला ।

स. स. पु.न. स.

सून गांडिर कलम्बयुपोदिका (खी तु) मूलकं हिलमोचिका १५७॥

अरिति—अर्शांसि गुदव्याधीन् हन्तीति अशोऽन्नः, शूर्यते, सूर्यते वा शूरणः, सूरणो दन्त्यादिरपि, कन्दति, कन्दयति, कन्दयते वा कन्दः इति त्रीणि सूरणस्य । गरण्डति, गरण्डयते वा गरणीरः, समे तिष्ठति, सम्यगष्टिलालीजं यस्या वेति समष्टिला इति द्वे गरणीरस्य “गारण्डरदूवी” इति ख्यातानूपजशाकभेदस्य । कडति, के जले लम्बते वा कलम्बीत्येकं “करमुवा” इति ख्यातस्य । उपाधिकमुदकमस्यामिति उपोदिका स्वामिते तु अपगतोदका जाङ्गलत्वात् अपोदिका इत्येकं “पोई” इति ख्यातस्य । मूलति, मूलयति वा मूलं तदेव मूलकम् इत्येकं “मूली” इति ख्यातस्य । हिलतीति हिला, मोचयतीति मोचिका हिला चासौ मोचिका चेति हिलमोचिका इत्येकं “हिलसाल” इति ख्यातस्य ॥ १५७ ॥

वथुई या क- न. १ स. स.

लम्बी आदि वास्तूकं (शाकभेदाःस्यु) दूर्वा (तु) शतपर्विका ।

१ “मण्डकपर्णी पालङ्कवा चिंकिका चाष्पोदिका । चाङ्गरी हिलमोका च कलम्बी शाकजातयः” (इति माला) ॥

पांच शाकों स. स. स. स.
 के भेद सहस्रवीर्या भार्गव्यौ रुहानन्ता (थसा सिता)॥१५८॥
 दूब स. स. स. स. स.
 उजली दूब गोलोमी शतवीर्या (च) गण्डाली शकुलाक्षकः ।

वेति—वसति देहे, वसन्त्यस्मिन्नुग्रा वेति वास्तूकम्, वास्तौ भवं वास्तुकं हस्तमध्यमपि,
 इत्येकं “वथुवा” इति ख्यातस्य । कलम्ब्याद्याः पञ्च शाकभेदाः स्युः, दूर्वति, दूर्व्यते वा
 दूर्वा दूर्विकापि, शतं पर्वाण्यस्याः, शतं पर्वतीतिवा शतपर्विका, सहस्र वीर्याण्यस्याः स-
 हस्तवीर्या, भृगोरियं भार्गवी, छिन्नापि रोहतीति रुहा, न अन्तो यस्या अनन्ता इति
 पट् दूर्वायाः । अथेति—सा दूर्वा सिता शुक्ला चेत्तदा गोलोमसु जाता गोलोमी, शतं
 वीर्याण्यस्याः शतवीर्या, गण्डति, गण्डमलति वा गण्डाली, शकुलस्य मत्स्यस्येवा-
 क्षियस्येति शकुलाक्षः स. एव शकुलाक्षः इति चत्वारि शुक्लदूर्वायाः ॥ १५८ । ३ ॥

मोथा नागर- पु. पु. स. पु. न.

मोथा या कुरुविन्दो मेघनामा मुस्तामस्तक(मस्तियाम्)॥१५९॥
 पु. स. स. स. स.

निर्विशी धास (स्याद्द) द्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चकलोच्चटा ।

कुर्विति—कुरुन् विन्दतीति कुरुविन्दः, मेघनामानि नामान्यस्येति मेघनामा, मुस्तयतीति
 मुस्ता, मुस्तयतीति मुस्तकम् अस्त्रियां पुनरपुंसकयोः स्यादिति चत्वार “मोथा” इति
 ख्यातायाः । भन्दते, भद्रं करोति भद्रयतीति वा भद्रः, मुस्तयतीति मुस्तकः, भद्र-
 शासौ मुस्तकश्चेति भद्रमुस्तकः, भद्रमपि नाम “भद्रं स्यान्मङ्गले हेत्रि मुस्तके करणान्तरे”
 (इति रुद्रः) गां जलं द्रातीति गुन्द्रा इति द्वे “नागरमोथा ” इति ख्यातस्य ।
 चूडास्त्यस्याः चूडाला, चक लातीति चकला, उच्चटीति उच्चटा इति त्रीणि मुस्ता-
 विशेषस्य ॥ १५९ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
 वांस वंशे त्वक्सारकर्मार्त्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
 शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वमिति—वमति, वनति, वन्यते, उश्यते, वष्टीति वा वंशस्तस्मिन्, त्वक् सारो-
 इस्येति त्वक्सारः, कर्म क्रियामृद्धतीति कर्मारः, त्वचि सारोऽस्येति त्वचिसारः,
 तृणेषु ध्वज इव तृणध्वजः, शतं पर्वाण्यस्येति शतपर्वा, यव इव फलान्यस्येति यवफलः,
 वेणातीति वेणुः, मङ्गले, मस्कते वानेन मस्करः, तेजयति शास्त्रमर्गिन वेति तेजनः इति
 दश वंशस्य ॥ १६० । ३ ॥

हवासे बजने पु.

वाले वांस गांठिवेणावः कीचका (स्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोच्चताः)॥१६१॥

या पोर रामसर, पु. न. न. पु. पु. पु.

सरकरडा या ग्रन्थि (ना) पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ॥
सरई

वर्णोति—ये वेणावोऽनिलेनोद्भूतास्तडिताश्चालिता वा सन्तः स्वनन्ति शब्दायन्ते ते चीकन्ति, चीकयन्ते, की इत्यव्यक्तं चकन्ते, कीचइत्यव्यक्तं कायन्तीति वा “कीचका:” स्युरित्येकं वाताहतसस्वनवंशस्य । ग्रन्थत इति ग्रन्थिः ना पुमान् स्यात् “ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णे ना वन्धे रुग्मेदपर्वणोरिति” (मेदिनी) पर्वतीति पर्व, “पर्व कलीवं मह ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्ते । दर्शनतिपदोः सन्धौ विपुवत्प्रभृतिष्वपि ” (इति मेदिनी) पिपर्तीति पर्वः “मज्जासारो ग्रन्थि. परुः” परागः कुसुमरेणुरिति (पुंस्कायडे) रत्नकोषादुदन्तोपि इति त्रीणि ग्रन्थेः । गोदत इति गुन्द्रः, तेजयतीति तेजनः स एव तेजनकः, शृणातीति शरः, सरतीति सरो दन्त्यादिरपि “सरस्तु मुञ्जो वाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शर ” (इति त्रीणि “सरहरी” इति ख्यातस्य ॥१६१॥३॥

पु. पु. पु. पु. न.

नरकुल या नरई नडस्तु धमनः पोटगलो (थो) काशमस्त्रियाम् ॥१६२॥

काशा या कास स. पु. पु.

बगई या वेद स. पु. पु.

इस या ऊख इक्षुगन्धा पोटगलः (पुंभूमनि तु) वल्वजाः ।

पौडा पु. पु.

काला पौडा रसाल इक्षु (स्तद्देदाः) पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥१६३॥

नड इति—नडतीति नडः, धमति, धम्यते वा धमनः, पोटेन संस्लेषेण गलतीति पोटगलः इति त्रीणि नडस्य “नल” इति ख्यातस्य । अथविति—काशत इति काशम्, अस्त्रियां पुनपुंसके स्यात्, इक्षुवद्दन्वोऽस्या इक्षुगन्धा, पोटेन गलतीति पोटगलः इति त्रीणि काशस्य । वलन्त इति वलः, वजन्तीति वजाः, वलश्च ते वजाश्चेति वल्वजाः पुंभूमनि तु भवन्तीति “एको वल्वजः” इति सूत्रे भाष्यकारवचनादेकत्वेषि इयेकं वल्वजस्य “बगई” इति ख्यातस्य । रसेन अलति, अल्यते वा रसालः, इष्यत इति इक्षुरिति द्रे इक्षोः । पुण्ड्रति, पुण्ड्रयते वा पुण्ड्रः स एव पौण्ड्रोपि, कान्तं रसमृच्छतीति कान्तारः स एव कान्तारकः आदिना कोषकाराद्या गृह्णन्त इति तद्देदा भवन्तीति ॥ १६२ । १६३ ॥

१ सकीचकैमरुतपूर्णरन्मैरिति खुवंशकाव्ये ॥

२ “पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः । कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः । नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोथ कोषकः । इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गुणानपीति (भावप्रकाशः) ॥

न.   न.   पु. न.

गांडर   (स्या) द्वीरणं वीरतरं (मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्) ।
 न.   न.   न.   न.   न.

खस   अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥
 न.   न.   न.   न.

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

स्यादिति—विं पक्षिण्मीरथति, विशिष्टजनमीरथति वा वीरणम्, अतिशयितं वीरं वीरतरमिति द्वे वीरणस्य “गाढर” इति ख्यातस्य । अस्य वीरणस्य मूले उश्यत इति उशीरम् अस्त्रियां पुनपुंसके स्यात्, न भयमस्मादित्यभयम्, नलं गन्धं ददाति, दयते वा नलदम्, सेवितुमहं सेव्यम्, मृणालमिव अमृणालम्, मृणालमपि, “मृणालं नलदे क्लीवं पुनपुंसकयोर्विसे” (इति मेदिनी) जले आशेते, जलो जड आशयो यस्येति वा जलाशयम्, लाति दोषानिति ला, मज्जतीति मज्जा ला मज्जासारोऽस्येति लामज्जकम्, लहृते रोगानिति लघु, लीयत इति लयम्, लघु च लयं चेति लघुलयं समस्तं नाम, व्यस्तमपि “लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं लघु” (इति सुश्रुतः) अवलीयते दाहोऽस्मादिति अवदाहम्, अवदीयतेऽनेनेत्यवदानमपि “अवदानमिन्द्र-गुममवदाहेष्टकापथे” (इति वाचस्पतिः) “अवदाहेष्टम्, कापथम्” इति नामद्रयं केचिदाहुः इष्टं कापथमस्येति, इष्टकेव दृढः पन्था यस्य, इष्टकायामपि पन्था यस्येति वा कापथमिति दश वीरणमूलस्य “खस” इति ख्यातस्य ॥ १६४ ॥ ३ ॥

न.   स.   स.

तृणजातियां ‘नलादय’ स्तृणं गर्मुच्छव्यामाकप्रमुखा(अपि) ॥ १६५ ॥

न.   पु.   पु.   न.   न.

कुश या डाभ(अस्त्री) कुशं कुथो दर्भः पवित्र (मथ) कन्तृणम् ।

सुगन्धतृण   न.   न.   न.   न.   न.

या रोहिषि पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

नलेति—नल आदिर्येषान्ते नलादयः तृणयत इति तृणम्, तृणजातयः स्युः गिरति, गीर्यते वा गर्मुत्, श्यायते, श्यामं वर्णमक्तीति वा श्यामाकः “श्यामाकः श्यामकोऽपि चेति” (हलायुगः) उभौ गर्मुच्छव्यामाकौ प्रमुखौ आद्यौ येषान्तेऽपि तृणजातयः स्युः, प्रमुखशब्दान्त्रीवाराद्याः, मुकुटस्तु अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्च क-झुकोद्वादयो गृहीताः—इत्याह कोदवाढीनामेवं सति हविष्यत्वापातादित्येकं नडादि-गर्मुच्छव्यामादिकानाम् । कौशेते, कुशयतीति वा कुशमस्त्रियां पुनपुंसकयोः स्यात्, कुश्यतीति कुथः, दृभ्यत इति दर्भः, पूयतेऽनेनेति पवित्रमिति चत्वारि कुशस्य । अथेति—कुत्सितं तृणं कन्तृणम्, पुरे भवं पौरम्, शोभनो गन्धः सुगन्धः प्रयोजनमस्येति सौगन्धि-

कम्, ध्यायन्ते पशुभिरिति ध्यामम्, देवैरद्यते स्म देवजग्धं तदेव देवजग्धकम्, रोहतीति
रौहिपमिति पट् रोहिषारुणविशेषस्य ॥ १६५ । १६६ ॥

पानी के तुण स. पु. पु. न. न.
या खर छत्रातिच्छत्रपालम्भौ मालातृणकभूस्तृणे ।

नये तुण या न. न. पु. न. न. न.
खर घास शष्पं बालतृणं घासो यवासं तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

छत्रेति—छदति, छादयति वा छत्रम्, छत्रमतिकान्तोऽतिच्छत्रः, पालं क्षेत्रं
हन्तीति पालम्भः इति त्रीणि जलजतृणविशेषस्य । मालाकाराणि तृणान्यस्येति
मालातृणकम्, भुवस्तृणं भूस्तृणमिति द्वे तृणविशेषस्य । शस्यते, शुष्यति वा शष्पम्,
बालं च तत्तृणं चेति बालतृणमिति द्वे नवतृणस्य । अद्यते, घस्यते वा घासः, यौति,
यूयते वा यवासम्, इति द्वे गवाच्यदनीयतृणविशेषस्य । तृणयते इति तृणम्, अर्जयत इति
अर्जुनमिति द्वे तृणमात्रस्य ॥ १६७ ॥

खरही याघूर
नर्द का ढेर (तृणानां संहतिः)स्तृणया नड्या(तु नडसंहतिः) ।

ताइ वृक्ष पु. पु. पु. स.
नारियल तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेर(स्तु)लाङ्गली ॥ १६८ ॥

तृणेति—तृणानां संहतिः समूहः तृणया स्यादित्येकं तृणसमुदायस्य । नडानां
संहतिः नड्या स्यादित्येकं नडसमुदायस्य । तृणानां राजा, तृणराज इत्याह्वयो य-
स्येति तृणराजाह्वयः, तालयतीति तालः इति द्वे तृणराजस्य । नलति, नल्यते वा
नालिः, केन वायुना ईर्यते इति केरः, नालिश्चासौ केरश्च नालिकेरः, नारिकेलोपि,
लङ्गतीति लाङ्गली इति द्वे नारिकेलस्य ॥ १६८ ॥

स. पु. पु. पु. पु.
सुपारी सुपारी घोणटा तु पूगः क्रमको गुवाकः खपुरो (इस्य तु) ।

का फल खज्जर (फल) मुद्रेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः) ॥
पु. पु. स. स. पु.
केतकी वृक्ष तालखर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी (च)तृणद्रुमाः ॥ १६९ ॥

इति वनौषधिवर्गः ॥

घोणटेति—घोणते इति घोणटा, पवते, पुनाति वा पूगः, क्रामतीति क्रमुः स एव
क्रमुकः, गुवन्त्यनेन गुवाकः, गूवाकोपि, “ गुवाकोपि च गूवाकः ” (इति तारपालः)
खमिन्द्रियमाकाशं वा पिपर्तीति खपुरः इति पञ्च पूगस्य “ सुपारी ” इति ख्यातस्य ।
अस्य पूगस्य फलं तु उद्गतो वेगोऽस्मादिति, उद्विजन्तेऽनेनेति वा “ उद्गेगम् ” इत्येकं

कमुकफलस्य । एते नालिकेराद्यास्थ्यो हिन्तालेन चतुर्थेन सहितः, खर्जूराद्याश्च-
त्वारोऽश्रौ तृणदुमाः तृणज्ञातीया दुमा भवन्तीति, हीनोऽस्यस्तालः हिन्तालः
इत्येकमल्पतालस्य । खर्जतीति खर्जरः इत्येकं खर्जरस्य । केतयतीति केतकी इत्येकं
केतक्याः । तालयतीति ताली, तालिरित्येकं तालभेदस्य । खर्जतीति खर्जूरी इत्येकं
“वनखजूरी” इति ख्यातायाः ॥ १६६ ॥

इति वनौषधिवर्गविवरणम् ॥

अथ सिंहवर्गो व्याख्यायते ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

सिंह वाष सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

पु. पु. पु. पु. पु.

चीता शार्दूलद्वीपिनौव्याघ्रे तरक्षस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

सिंह इति—सिञ्चति, हिनस्तीति सिंहः, मृगाणामिन्द्रो मृगेन्द्रः, पञ्चत इति, पञ्चं
विस्तृतमास्यमस्येति, मुख्यं, पादाश्च पञ्च आस्यानीव यस्येति वा पञ्चास्यः, हरिणी
पिङ्गलं अक्षिणी यस्येति हर्यक्षः, केसराः स्कन्धवालाः सन्त्यस्येति केसरी, के वारि
शृणाति, शीर्यते वा केशरः सोऽस्यस्येति विश्रहे तु केशरी तालव्यमध्यमपि,
हरतीति हरिः “हरिश्चन्द्रार्कवाताशवशुकेक्यमाहिषु । कपौ सिंहे हरेऽज्ञेऽशौ शक्रे
लोकान्तरे पुमान् वाच्यवत्पिङ्गलहरितोरिति” (इति मेदिनी) इति पट् सिंहस्य । शारयतीति
शार्, दूयते परितापयतीति दूलः, शार् चासौ दूलश्चेति, शृणातीति वा शार्दूलः, द्वौ
वर्णो ईर्यते, द्रीपिकाररेखावत्त्वाद् द्रीपं चर्मास्यस्येति वा द्रीपी, व्याजिवतीति व्याघ्रः
“व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तैररण्डकरञ्जयोः । श्रेष्ठेनरादुक्तरस्थः कहटकायां तु यो-
ग्यितीति” (मेदिनी) इति त्रीणिं व्याघ्रस्य “वाघ” इति ख्यातस्य । तरं गति मार्गं वा
क्षिणोतीति तरक्षुः, मृगमत्तीति मृगादनः इति द्वे “तेंदुवावाघ” इति ख्यातस्य, मुकुट-
मते तु “हुण्डार” इति ख्यातस्य ॥ १ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

सूत्र वराहः शूकरो घृष्टिः कौलः पौत्री किरः किटिः ।

पु. पु. पु. पु. पु.

दंष्ट्री घोणीस्तब्धरोमा क्रोडो भूदार (इत्यपि) ॥ २ ॥

वरेति—वरं श्रेष्ठमाहन्तीति वराहः, सवनं सूखां करोतीति सूकरः “तालव्या अपि
दन्त्याश्च शम्वसूकरपांशवः” (इति शमेदः) शूक्रोऽस्यस्य, शूक्रं राति, शूद्रितिध्वनिं करो-
तीति वा शूकरः, घर्षतीति घृष्टिः, गृह्णातीति विश्रहे तु गृष्टिरपि, कौलति पीनत्वात्
कौलः, पौत्रं मुखाश्रमस्यस्येति पौत्री, किरतीति किरः, किरिरपि, केटतीति किटिः,

दंप्रास्त्यस्येति दंशी, घोणा नासास्त्यस्येति घोणी, स्तव्यानि रोमाणि यस्येति स्तव्य-
रोमा, कुडनं क्रोडः सोऽस्त्यस्येति क्रोडः, भुवं दारयतीति भूदार इति द्वादश शूकरस्य॥२॥

पु. पु. पु. पु. पु.

वानर या बन्दरकपिष्ठवंगप्लवगशाखा मृगबलीमुखाः ।

पु. पु. पु. पु. पु.

भालू मर्कटो वानरः कीशो वनौका (अथ) भल्लुके ॥ ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

गैङा चृक्षाच्छ्रुभल्लुभालूका गणडके खड्डखड्डिनौ ।

कपीति—कम्पते इति कपिः, प्लवनं प्लवस्तेन गच्छतीति प्लवंगः, प्लवंगमश्च, प्लवेन-
गच्छतीति प्लवंगः, शाखाचारी मृगः पशुः शाखामृगः, बलीयुक्तं मुख्यमस्येति, बली-
मुखेऽस्येति वा बलीमुखः, मर्कतीति मर्कटः, वने भवं फलादि वानं तद्राति, वानं वाः,
गमनं तस्मिन्नपि नृणाति वालकम्, वा किंचिन्नरो वेति वानरः, की इति शब्दमीष्टे,
कस्य वायोरपत्यं किर्हनुमान् ईशो यस्येति वा कीशः, वनमोकोऽस्येति वनौकाः इति नव
वानरस्य । अथेति—भल्लत इति भल्लुः स एव भल्लुकस्तस्मिन्, भल्लूको दीर्घमध्योपि,
स एव भाल्लुकः, भाल्लूकश्च, चृक्षणोत्तीति चृक्षः, ‘अच्छ’ आभिमुख्येन भल्लते
इति अच्छभल्लः, भाल्लयते इति भाल्लूकः इति चत्वारि भल्लुकस्य “भालू” इति
ख्यातस्य । गच्छतीति गणडः स एव गणडति संहतो भवतीति वा गणडकस्तस्मिन्,
खडतीति खडः, खडः शृङ्गमस्त्यस्येति खड्डी इति त्रीणि ‘गैङा’ इति ख्यातस्य॥३॥३॥

पु. पु. पु. पु. पु.

भैसा लुलापो महिषोवाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

स. पु. पु. पु.

सियार (स्त्रियां) शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।

पु. पु. पु. पु. पु.

सृगांलवञ्चकक्रोषुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

लुलेति—लुडति पद्मे उल्लपोरेकत्वात् लुलः, आप्नोतीति आपः, लुलश्चासावापश्च,
लुडयन्ते, लुलाविलोडिता आपो येनेति वा लुलापः, लुलतीति लुलः, अयते इति
आयः लुलश्चासावयश्चेति विग्रहे तु लुलायोपि, महति, मद्यते, मंहते वा महिषः,
वाहानां वाहेषु वा द्विपन्निति वाहद्विपन्, के जले आसरति, ईषत्सरतीति वा कासरः,

१ संघातविगृहीतनाम, “अच्छः स्फटिकभल्लूकनिर्मलेष्वच्छमव्ययम् । आभिमुख्ये” (इति मेदिनी) ॥

अच्छभल्लपरिषद्विहसन्तीत्यमिनन्दः ॥ २ खुरविगुतधरित्री चित्रकायो लुलायः इति ॥

३ “तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्वशम्वरशक्राः । रशनापि च जिह्वायां शृगातः कलशोपि च ”
(इति शमेदः) ॥

सीरोऽस्त्येषां सीरिणः कर्षका तेषामिभ इव, सीरस्य सूर्यस्य इभ इवेति वा सीरिभः स एव सैरिभ इति पञ्च महिपस्य । शिवो देवतास्त्यस्याः शिवा स्त्रियां स्यात्, भूरयो माया यस्येति भूरिमायः, गां विकृतां वाचं मिनोतीति गोमायुः, मृगेषु धूर्ते इव मृगधूर्तकः, सृजन्ति मायाम्, अस्त्रग्रालाति वा सृगालः, शृङ्गं न लातीति विग्रहे तु शृगालस्ताल-व्यादिरपि, वच्चयते इति वच्चकः, क्रोशतीति क्रोष्टा, “के” इत्यव्यक्तं रौतीति फेरः, “के” इत्यव्यक्तो रवोऽस्येति फेरवः, जमतीति जम्बुकः, उलूकादित्वाद् जम्बूकोपि इति दश जम्बूकस्य “सियार” इति ख्यातस्य ॥ ४ । ५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

विलार गोह ओतुर्विंडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।

पु. पु. पु.

विषतोपड़ा (त्रयो) गौधारगौधेरगौधेया (गोधिकात्मजे) ॥ ६ ॥

ओतुरिति—अवति विष्ट्राम्, आखुभ्यो गृहं वेति ओतुः, वेडति, विड्यते वा विडालः, मार्ष्टि मुखमिति मार्जारः, वृषान् मूपकान् दशतीति वृषदंशः स एव वृषदंशकः, आखूरु सुङ्गे, आखुभ्यो मुनक्ति वा आखुभुक् इति पञ्च मार्जारस्य । गौधाया अपत्यम् गौधारः, गौधेरः, गौधेयः एते त्रयो गोधिकात्मजे भवन्तीति त्रीणि सर्पाद्वोधायां जातस्य “चन्दनगोहा” इति ख्यातस्य ॥ ६ ॥

साही साही पु. पु. स. न. न.

के लोमं श्वावित्तु शल्य (स्तल्लोम्नि) शलली शललं शलम् ।

वातचारी मृग पु. पु. पु. पु. पु.

मेडिया या बीगवातप्रमीर्वातमृगः कोकं ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

इवेति—श्वानं विध्यतीति श्वावित्, शलतीति शल्यः इति द्वे शल्यस्य “सेही” इति ख्यातस्य । तस्य श्वाविद्यो लोमनि शलतीति शलली, स्त्रीत्वाविक्षायां शललम्, पचाव्यचि, शलमिति त्रीणि शललकीलोम्नः । वातं प्रमिमीते—वाताभिमुखधावनात् वात-प्रमीः “वातप्रमीर्वातमृगः” (इति पुंस्कारणेऽमरमाला) “योषिति वातप्रमीः समीरमृगः” इति वोपालितात्म्भीत्वमप्यस्य, वात इव वातस्य वा मृगो वातमृगः इति द्वे मृगभेदस्य । कोकते इति कोकः, ईहा मृगेष्वस्य, ईहां मृगयते, ईहाप्रधानो मृगो वा ईहामृगः, वर्कते, वृणोति वा वृकः इति त्रीणि वृकस्य “बिग” इति ख्यातस्य ॥ ७ ॥

हरिण हरिणी पु. पु. पु. पु.

के चाम आदिमृगे कुरङ्गवातायुहरिणजिनयोनयः ।

हरिण के चाम पु.स.न. पु. स.न.

आदि ऐणेयमेगयाश्चर्माद्यमेणस्यैण (मुभे त्रिषु) ॥ ८ ॥

मृग इति—मृगयते व्याधेरिति मृगः, कौरङ्गति, कौरङ्गोस्त्यस्येति वा कुरङ्गः, वातमयतः इति वातायुः, वानमयते इति वानायुरपि, हरति मनः, हियते गीतेन वा हरिणः, अजिनस्य

योनिः अजिनयोनिरिति पञ्च हरिणस्य । एगयाः मृग्याः चर्माद्यं चर्मास्थिमांसादि, एगया विकारोऽवयवो वा ऐणेयम् इत्येकं मृगीचर्माद्यस्य । एगास्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा ऐणम् उभे ऐणेयैषे त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यातामित्येकं मृगचर्माद्यस्य ॥ ८ ॥

सं. सं. पु. पु. पु.

हरिणों के कदंली कन्दली चीनेश्चमूरुप्रियकावपि ।

पु.

भेद समूरु(श्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः) ॥ ६ ॥

केति—के दलतीति कदली, “कदलं त्रिपु” (इत्यमरमाला) कन्दे सस्यमूले लीयते, कन्दतीति वा कन्दली “कन्दलं त्रिपु कपालेष्युपरागे नवाङ्गुरे । कलध्वनौ कन्दली तु मृगगुलमप्रभेदयोरिति” (लान्तेषु मेदिनी) चिनोतीति चीनः, चमति, चम्वामूरुर्यस्येति वा चमूरः, प्रीणाति, प्रीयते वा प्रियः स एव प्रियकः, शोभनावृल यस्येति समूरुः इति अमी पद् हरिणा हरिणभेदा अजिनयोनयः स्युरिति षट् हरिणभेदानाम् ॥ ६ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

मृगभेद कृष्णसाररुन्यङ्कुरङ्कुशंवररौहिषाः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

गोकर्णपृष्ठतैणश्चर्यरोहिताश्चमरो (मृगाः) ॥ १० ॥

कृष्णेति—कृष्णेन सारः शब्दः कृष्णसारः ताम्रव्यपाठे तु कृष्णश्चासौ शारश्चेति कृष्णशारोपि, गैतीति रुहः “रुहैत्ये मृगेषि चेति” (हैमः) नितरामञ्चतीति न्यङ्कुः, रमते, रज्यते वा रङ्कुः, शंवृणोतीति शंवरः “शंवरो दानवान्तरे । मत्स्यैणगिरिभेदेषु शंवरी पुनरौषधाविति” (हैमः) रौहिषं तृणभेदमत्तीति रौहिषः, गोरिव कर्णाविस्येति गोकर्णः, पृष्ठताः सन्त्यस्य, पर्षतीति वा पृष्ठतः, एतीति एणः, क्षुच्छति, इयर्ति वा क्षृश्यः, क्षृष्टतीति विग्रहे तु क्षृष्यो मूर्धन्यान्तोपि, रिष्यत इति विग्रहे तु रिष्योपि, रोहतीति रोहितः, चमति, चम्यते वा चमरः एते मृगा मृगभेदाः अजिनयोनयः स्युरिति द्वादश मृगभेदानाम् ॥ १० ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

मृग वा हरिण गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः ।

भेद पशुजाति (इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः) पशुजातयः ॥ ११ ॥

गन्धेति—गन्धयति, गन्धयते वा गन्धः, श्रवतीति श्रवः, गन्धश्चासावर्वश्चेति शक्न्धवादित्वाद्वन्धर्वः, शृणातीति शरभः, सरतीति सरभो दन्त्यादिरपि, रमते, रमन्तेऽस्मिन्नेन वा रामः, सरणशीलः सृमरः, गवते, गवनं गवस्तेन यातीति वा गवयः, शशतीति

१ रम्भावृते च कदली पताकामृगभेदवेरिति (लान्तेषु मेदिनी) ॥

२ चीनोदेशांशुक्रीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे (इति मेदिनी) ॥

शशः इत्यादयो येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वोक्ता मृगेन्द्राद्याः, ये च वक्ष्यमाणा गोमेष-
हस्त्यश्वादयः ते सर्वे पश्यन्ति सर्वमविशेषेण पशवस्तेषां जातयः पशुशब्दवाच्या
भवन्तीति ॥ ११ ॥

पु. पु. पु. स. स.

मूसा या त्रूहा, उन्दुरुर्मूषिकोऽप्याखुर्गिरिका वालमूषिका ।

छोटे त्रूहे पु. पु. स. स.

गिरिगिट

सरटः कृकलासः स्यान्मुशली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

उन्द्रिति—उनतीति उन्दुरुः “कन्दुरुन्दुरुन्दुरुः” (इति शब्दार्णवः) मुषणातीति
मूषिकः, मूषतीति विप्रहे तु मूषकः “मूषको वज्रदशनः क्रमः काण्डो त्रिलेशयः” (इति
वाचस्पतिः) आख्यनतीति आख्युरिति त्रीणि मूषिकस्य । गिरतीति गिरिः सैव गिरिका,
वाला चासौ मूषिका चेति वालमूषिका इति द्वे वालमूषिकायाः । सरतीति सरटः,
कृकं शिरो प्रीवां कण्ठं च लासयति चालयतीति कृकलासः इति द्वे गिरिगिटाख्यस्य ।
मुस्यति संशयमिति मुसली स्वामिमते “मुशली” तालव्यमध्यापि, मुकुटमते “मुपली”
मूर्धन्यमध्या चेति वर्णादेशना, अल्पा गोधा गोधिका, गृहस्य गोधिका गृहगोधिका इति
द्वे पह्ल्याः “विळुक्तिया” इति ख्यातायाः ॥ १२ ॥

स. पु. पु. पु.

मकड़ी लूता (स्त्री) तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः (समाः) ।

छोटे कीड़े पु. पु. स. स.

खनखज्जर नीलझु(स्तु)क्रिमिः कर्णजलौकाः शतपद्युभे ॥ १३ ॥

लूतेति—लुनातीति लूता स्त्री स्यान् लूतकापि, तन्तून् वयतीति तन्तुवायः स्वामिमते
तु तन्त्रं तन्तूव्यतीति तन्त्रवायोपि, ऊर्णेव तन्तुनाभावस्येति ऊर्णनाभः ऊर्णनाभि-
रपि, मर्कतीति मर्कटः स एव मर्कटकः एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति च-
त्वारि लूतायाः “मकड़ी” इति ख्यातायाः । नीलति, नितरां लङ्घतीति वा नीलझुः
“नीलझुरपि नीलाङ्गुः” (इति द्विरूपकोषः) कामतीति क्रिमिः वाहूलकात्संप्रसारणमपि
“दुमाये भवेत्पुंसि कीटे च क्रिमिवत् क्रुमिरिति” (रभसः) इति द्वे भुद्रकृमेः “सुनकीड़ा”
इति ख्यातस्य । कर्णस्य जलौकेव “कर्णजलौकाः” सान्ता वा, शतं पादा यस्याः
शतपदी उभे “गोजर” इति ख्यातस्य ॥ १३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

कीड़े, बीबी, वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिङ्गाणौ (तु) वृश्चिके ।

परेवा पु. पु. पु. पु.

वाज पारावतः कलरवः कपोतो (७थ)शशादनः ॥ १४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
उल्लू, भर्दूल, पत्त्री श्येन उल्लूके तु वायसारातिपेचकौ ।

पु. पु. पु. पु. पु.

त्सङ्गैरेचा व्याघ्राटः (स्याद्ग)रद्वाजः खञ्जरीट (स्तु)खञ्जनः ॥ १५ ॥

वृश्चिक इति—वृश्चतीति वृश्चिकः, शूकयुक्तः कीटः शूककीटः स्यादिति द्वे ऊर्णादिभक्षककृमिविशेषस्य । अलति दंशे समर्थो भवति अलिः वाहुलकादिग्राप्रत्यये दीर्घादिरपि “वृश्चिको दुण आलिः स्यादिति” (वोपालितः) दुणतीति दुणः, स्वामिमते द्रोणोपि, उभौ वृश्चतीति वृश्चिकस्तस्मिन्स्यातामिति त्रीणि वृश्चिकरणं “बीच्छी” इति ख्यातस्य । परं जीवं, पराच्छ्वत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानोपदेशेन अवतीति, परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुरिति वा पारावतः, पारादप्यापतति प्रेम्णेति विव्रहे तु पारापतः “पारावतश्च द्वेद्यश्च कपोतो रक्तलोचनः । पारायतः कलरवः” (इति रभसः) कलो रवोऽस्येति कलरवः, को वायुः पोतो नौरिवास्य, कस्य वायोः पोत इवेति वा कपोतः इति त्रीणि कपोतस्य “परेवा” इति ख्यातस्य । अथेति—शशमत्तीति शशादनः, अतिशयितं प्रशस्तं वा पत्रमस्येति वा पत्री, श्यायत इति श्येनः इति त्रीणि श्येनस्य “वाज” इति ख्यातस्य । उच्यतीति उलूकस्तस्मिन्, वायसस्य काकस्यारातिः वायसारातिः, पचति संतपति, पच्यते दुःखेनेति वा पेचकः उभौ स्यातामिति त्रीणि धूकस्य उल्लू इति ख्यातस्य । व्याघ्रमटति, व्याघ्र इवाटतीति वा व्याघ्राटः, भरद्वाजस्यापत्यं, भरन्धारको वाजोऽस्येति वा भरद्वाजः स्यादिति द्वे भर्दूलस्य । खञ्ज इव ऋच्छतीति खञ्जरीटः, खञ्जतीति खञ्जनः इति द्वे खञ्जनस्य ॥ १४ । १५ ॥

पु. पु. पु. पु.
उजली चील्ह लोहपृष्ठ(स्तु)कङ्कः(स्याद्थ)चाषः किकीदिविः ।
नीलकण्ठ

पु. पु. पु.

मुर्जेंगा कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा(अथ)स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

पु. पु. पु. पु.

कठफोरवा दार्वाघाटो(थ)शारङ्गः स्तोककश्चातकः(समाः) ।
पर्पीहा

पु. पु. पु. पु.

मुर्गा कुकवाकुस्ताम्ब्रचूडः कुकुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

लोहेति—लोहमिव पृष्ठमस्येति लोहपृष्ठः, कङ्कते इति कङ्कः स्यादिति द्वे कंकहडाख्यस्य । अथेति—चाषयतीति चाषः, “इक्षुपक्षिभिदोश्चासः” इति दन्त्यान्तेषु रभसप्रामाण्यात् चासोपि, ‘किकी’ इति दीव्यति वाशत इति किकीदिविः “चाषो दिविः किकिः स्मृतः” (इति व्याडिः) इति द्वे चाषस्य “नीलकण्ठ” इति ख्यातस्य । कलिं कलहं

१ अथ शकाख्योदिवान्धो वकनासिकः । हरिनेत्रोदिवाभीतोनवाशीषीयुवर्धरो । काकभीरुनक्तचारी (इति त्रिकाण्डशेषः) ॥

गच्छति, के मूर्धन सिङ्गं चूडास्येति वा कलिङ्गः, विभर्ति कुलमिति भृङ्गः “भृङ्गो धूम्याटपिङ्गयोः । मधुब्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि” (इति मेदिनी) धूम्या धूमसमूह इवाटतीति धूम्याटः इति त्रीणि भुजेंगाख्यस्य ‘भुजेटा’ इति ख्यातस्य । अथेति—शतं पत्राग्रयस्येति शतपत्रकः, दारु आहन्तीति दार्वाघाटः “काष्ठकुटः शतच्छदः” (इति त्रिकाण्डशेषः) इति द्वे दार्वाघाटस्य “कठफोरवा” इति ख्यातस्य । अथेति—शारयति, शार्यते वा तपादिना शारङ्गः “शारङ्गश्चातके ख्यातः शबले हरिणोपि चेति” (तालव्यादावजयः) सरतीति सारङ्गः “चातके हरिणो पुंसि सारङ्गः शबले त्रिपु ” (इति दन्त्यादौ रभसात्) सारमङ्गमस्येति शकन्धवादित्वादा सारङ्गः, स्तोकं कायति, स्तोकं कं जलमस्येति वा स्तोककः, चततीति चातकः एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गकाश्चेति त्रीणि चातकस्य “पिपिहा” इति ख्यातस्य । कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः, ताम्रा चूडास्येति ताम्रचूडः, कोकनं कुकूटवक्तीति कुटः कुका कुटः, कुत्सितः कुटः कोः पृथिव्याः कुटो वेति कुकुटः, चरण आयुधमस्येति चरणायुवः इति चत्वारि कुकुटस्य “सुर्गा” इति ख्यातस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥

पु.

पु.

स.

गर्भिवा, गर्भेया चटकः कलविङ्गः “स्या” “त्तस्य स्त्री” चटका (तयोः) ।

पु.

स.

वचा, वची (पुमपत्ये) चाटकैरः (स्त्रयपत्ये) चटकैव (हि) ॥ १८ ॥

चटेति—चटतीति चटकः, कलं वङ्गते इति कलविङ्गः स्यादिति द्वे चटकस्य । दस्य चटकस्य स्त्री चटका इत्येकं चटकायाः । तयोः चटकायाश्चटकस्य वा पुमपत्ये चाटकैरः इत्येकं चाटकैरस्य । स्त्री च तदपत्यं च स्त्रयपत्यं तस्मिन् चटका एवेत्येकं चटकायाः ॥ १८ ॥

पु. स.

पु.

पु. पु.

कौडिला कर्करेटुः करेटुः (स्यात्) कृकणक्रकरौ (समौ) ।

मुआचिङ्गी पु.

पु.

पु.

कोयल वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकं (इत्यपि) ॥ १९ ॥

कर्केति—‘कर्क’ इति रेटतीति कर्करेटुः, के वायौ जले वा रेटतीति करेटुः स्यादिति द्वे देशान्तर्गत्यसारमस्य कौडिलाख्यस्य वा । ‘कृ’ इति कणति, कृकेण करणेन अणतीति वा कृकणः, ‘क्र’ इति शब्दकरणशीलः ककरः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ चेति द्वे तित्तिरविशेषस्य “मुआचिङ्गी” इति ख्यातस्य वा । वनं प्रियमस्येति वनप्रियः, परेण भृतः परभृतः, कोकत इति कोकिलः, अपि कायतीति पिक इत्यपीति चत्वारि कोकिलस्य ॥ १९ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
कौवा कौके (तु) करटारिष्टबलिपुष्टसकृतप्रजाः ।
पु. पु. पु. पु. पु.
ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्वलिभुग्वायसा (अपि) ॥ २० ॥

काक इति—कायतीति काकस्तस्मिन्, करोति शङ्खनमिति करटः, न रिष्टमस्येति अरिष्टः, बलिना पुष्टो बलिपुष्टः, सकृतप्रजा यस्येति सकृतप्रजः, ध्वाङ्क्षतीति ध्वाङ्क्षः “ध्वाङ्क्षः काके वक्तेर्थिति । गृहे ध्वाङ्क्षी तु काकोल्यामिति” (हैमः) कां कां इति शब्द-नादात्मानं घोपयतीति आत्मघोषः, परं विभर्तीति परभृत, बलि भुड्के इति बलिभुक, वयते इति वायस इति दश काकस्य ॥ २० ॥

पु. पु. पु. पु.
वनङ्गौवा द्रोणकाक‘स्तु’ काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः ।
काला कौवा पु. पु. पु. पु. पु. पु.
चैलि,
गीध, सुआ आतायिचिल्लौ दाक्षाद्यगृधौ कीरशुकौ (समौ) ॥ २१ ॥

द्रोण इति—द्रुणतीति द्रोणः, द्रोणार्थः काकः द्रोणकाकः, काकयतीति काकोलः “द्रोणकाको दग्धकाको वनाश्रयः” (इति त्रिकारणदशेषः) इति द्वे वन्यकाकस्य “डोंडकाक” इति ख्यातस्य वा । दानं दातिर्मारणं तामूहते, दित्योहोऽयमिति वा दात्यूहः, काले वर्षाकाले कण्ठोऽस्येति कालकण्ठकः इति द्वे जलकाकस्य श्यामकाकस्य वा । आतायते तच्छ्रीलः आतायी, स्वामिते तु आतपतीति ‘आतायी’ चिल्लतीति चिल्लः इति द्वे चिल्लस्य “चीलह” इति ख्यातस्य । दक्षते दक्षाद्यस्तस्याद्य दाक्षाद्यः, गृध्यतीति गृधः “गृधः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्तु लुच्यके” (इति मेदिनी) इति द्वे गृधस्य “गीध” इति ख्यातस्य ‘कि’ इति ईश्यतीति कीरः, शोकति, शोभते, शवतीति वा शुकः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ चेति द्वे शुकस्य । समाविति चिल्लादित्रयेषु योजनीयम् ॥ २१ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
कराकुल, क्रुड्क्रौञ्चो (थ) वकः कह्वः पुष्कराह्वस्तु सारसः ।
बगला,
सारस,
चक्रवाक् कोकश्चकश्चकवाको रथाह्वाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

क्रुड्डिति—क्रुञ्चतीति क्रुड ‘पचाद्यचि’ क्रौञ्चः, स एव कौञ्चः इति द्वे कौञ्चस्य “कराकुल” इति ख्यातस्य । अथेति—वद्धते, वाति, वायति, ‘व’ इति कायति वक्तीति वा वकः “वकस्तु वकपुष्टे स्यान् कहे श्रीदे च रक्षसीति” (मेदिनी) ‘क’ इति शब्दं, के

जले वा ह्यतीति कहः इति द्वे वकस्य । पुष्करं पद्मं तस्याहा आहा यस्येति पुष्कराहः, सरसि भवः सारस इति द्वे सारसस्य । कोकत इति कोकः, क्रियते मिशया वियोगी, चकते वा चकः, चक्रेण चक्रशब्देनोच्यते इति चक्रवाकः, रथाङ्गस्य चक्रस्य-ह्यो नाम यस्येति रथाङ्गाह्यनामकः इति चत्वारि चक्रवाकस्य “चक्रवा” इति ख्यातस्य ॥ २२ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

वत्तख
कुरी
हंस

कादम्बः कलहंसः स्यादुत्कोशकुररौ (समौ) ।

पु.   पु.   पु.   पु.

हंसा (स्तु) श्वेतगरुतश्चकाङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

कादेति—कदम्बे समूहं भवः कादम्बः, कज्जो मधुरवाक्लहंसः कलहंसः स्यादिति हे कलहंसस्य “वत्तक” इति ख्यातस्य । उत्कोशतीति उत्कोशः, कवते इति कुररः उभौ समौ समानार्थैः समानलिङ्गौ चेति द्वे कुररस्य । हन्ति गच्छतीति हंसः बहुत्वे हंसाः, श्वेता गरुतः पक्षा अस्येति श्वेतगरुत् बहुत्वे श्वेतगरुतः, चक्राशयङ्गान्यस्येति चक्राङ्गः बहुत्वे चक्राङ्गाः, मानसं सर श्वोकोऽस्येति मानसौकाः बहुत्वे मानसौकसः इति चत्वारि हंसस्य ॥ २३ ॥

पु.

राजहंस,
हंसमेद,

राजहंसा (स्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः) ।

पु.

हंसविशेष
(मलिनै)मलिलका(ख्यास्ते)धार्तराष्ट्राः(सितेतरैः)॥२४॥

राजेति—लोहितैः रक्तवर्णैः चञ्चुचरणैः चञ्चुभिः सहितैश्चरणैरूपलक्षिताः ये सिताः शुक्ला हंसास्ते राजहंसाः कथ्यन्त इत्येकं राजहंसरव । मलिनैः किञ्चिद्दूष्रवर्णैः श्चञ्चुचरणैरूपलक्षिता ये हंसास्ते ‘मलिलक’ आख्या देपामिति मलिलकाख्या उच्यन्त इत्येकं हंसमेदस्य । सितेतरैः कृष्णचञ्चुचरणैरूपलक्षिता ये हंसास्ते भृतराष्ट्रे भवाः धार्तराष्ट्राः प्रोच्यन्त इत्येकं श्यामचञ्चुचरणायुतहंसस्य ॥ २४ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

आडी
बगुला भेद
हंसी
सारसी

शरारिराटिरादिश्च बलाकाविसकणिटका ।

स.

(हंसस्य योषिद्व)रटा (सारसस्य तु) लक्ष्मणा ॥२५॥

शरेति—शरं नीरं हिंसां वा क्रृच्छतीति शरारिः, कपिलिकादित्वाल्लत्वे ‘शरालिरपि’ ‘शरमतीति शरातिः, शरमटीति शराटिः, शरमटीति शराटिः’ इति पाठान्तरम्, आश्टटीति आटिः, आश्वटीति आटिः “आटिः शरालिर्वस्टी गन्धोली बानरी कपी” इति स्त्रीलिङ्गकारणे रक्षोपात्त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गा ज्ञातव्या । इति व्रीणिं शरारेः “आडी” इति ख्यातायाः । बलते, बलेनाकर्तीति वा बलाका, विस-

बत्कणठोऽस्या विसकगिठका इति द्रे बकभेदरय । हंसस्य योपित्खी वृणीति सेवते सर
इति वरटा स्यादित्येकं हंसयोपितायाः । सारसस्य योपिन् लक्ष्मीररत्यस्याः लक्ष्मणा
इत्येकं सारसयोपितायाः ॥ २५ ॥

स.   स.   स.   स.

चमगीदडी, जतुकाऽजिनपत्रा ‘स्या’त्परोषणी तैलपायिका ।

गीदड़

स.   स.   स.   स.

मक्खी मुमक्खी वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

जटिति—जटिव जतुका, दीर्घमध्या जतूकापि, अजिनमिव पत्रमस्याः अजिनपत्रा-
स्यादिति द्रे जतूकायाः “चमगीदडी” इति ख्यातायाः । परं शत्रु उष्णं यस्याः परोषणी,
तेजं पित्रीति तैलपायिका इति द्रे “मुखविष्टा” वागुलिकादिनामिकायाः “गीदड़”
इति ख्यातस्य वा । वर इति वण्ति, वर्वतीति वा वर्वणा, मशति, मक्षतीति वा मक्षिका,
नीलतीति नीला इति त्रीणि नीलमक्षिकायाः । सरं गतिमन्तं घातयतीति सरघा,
मधुनो मक्षिका, मधुकर्भी मक्षिका वा मधुमक्षिका इति द्रे मधुमक्षिकायाः ॥ २६ ॥

स.   स.   पु.   स.

पतड़ी, पतड़िका पुत्तिका ‘स्या’ दंश ‘स्तु’ वनमक्षिका ।

वनमक्खी,

स.   स.   पु.स.

मसा,

वैरे दंशी(तज्जातिरल्पास्याद्)गन्धोली वरटा(द्रयोः)॥२७॥

पतेति—पततीति पतड़िका, पुत् कुत्सितं तायते, पुत् कुत्सितं शब्दं तनोतीति वा
पुत्ती सैव पुत्तिका स्यादिति द्रे पतड़िकायाः “पांखी” इति ख्यातायाः । दशतीति
दंशः, “दंशःकीटविशेषे च वर्मदंशनयोः पुमानिति” (मेदिनी) वनस्य मक्षिका वनमक्षिका
इति द्रे वनमक्षिकायाः । अल्पा तज्जातिः दंशजातिः दशतीति दंशी स्यादित्येकं
“डांस” इति ख्यातायाः । गन्धयत इति गन्धोली “गन्धोली वरटा शुण्ड्योर्भद्राया-
मिति” (हैमः) वृणोतीति वरटा—वरटी अपि “वरटा वरटी हंस्योस्तत्पतौ वरटः
स्मृतः” (इति तारपालः) वरटो द्रयोः ऋषिपुंसयोः स्यादिति द्रे वरटस्य “वर्”
इति ख्यातस्य ॥ २७ ॥

स.   स.   स.   स.

भृङ्गारी चीरुका चीरी भिल्लिका (च समा इमाः) ।

फनिगा

पु.   पु.   पु.   पु.

जुग्नु

(समौ) पतङ्गशलभौ खद्योतो ज्योतिरङ्गणः ॥ २८ ॥

भृङ्गेति—भृङ्गं भृङ्गरूपमाराति, विभर्ति, रूपेण भृङ्गमृच्छतीति वा भृङ्गारी, ‘ची’
इति गैतीति चीरुका, सुकुटमते तु चीरुकापि, चिनोतीति चीरी, चिल्लतीति पृष्ठोदरा-
दित्वाद् भिल्ली सैव भिल्लिका इमाः समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति चत्वारि

भिलिङ्काया: “भिगुरी” इति ख्याताया: । पततीति पतङ्गः, “पतङ्गः शलभे शालि-
प्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीवं सूते” (इति विश्वमेदिन्योः) शलतीति शलभः उभौ समा-
विति द्वे पतङ्गस्य “फनिगा” इति ख्यातस्य । खं द्योतते, द्योतयति वा खद्योतः, ज्यो-
तिर्नक्षत्रमिवेङ्गतीति ज्योतिरिङ्गणः इति द्वे खद्योतस्य “जुगन्” इति ख्यातस्य ॥ २८ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
भैरा मधुव्रतो मधुकरो मधुलिंगमधुपालिनः ।

द्विरफपुष्पलिइभृङ्गषटपदभ्रमरालयः ॥ २६ ॥

मधिति—मधु ब्रतं भक्ष्यं यस्येति मधुव्रतः, मधु करोत्येवंशीलो मधुकरः, मधु लेढीति
मधुलिट्, मधु पितीति मधुपा अलो वृश्चकलांगूलं तदिवास्येति अली, द्वौ रेफौ नाश्चि
यस्येति द्विरेफः, पुष्पाणि लेढीति पुष्पलिट्, विभर्तीति भृङ्गः पट् पदान्यस्येति पट्-
पदः, भ्रमतीति भ्रमरः, अलतीति अलिरित्येकादश भ्रमरस्य ॥ २६ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
मोर या मयूरे बहिणो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

पु. पु. पु. पु.
मुरैला शिखावलः शिखीकेकीमेघनादातुलास्यपि ॥ ३० ॥

मेति—नयते, महां रौतीति वा मयूरः, वर्हमस्त्यस्येति वर्हिंगः, वर्ही, नीलः करणो-
इस्येति नीलकण्ठः, भुजङ्गं भुडक्ते इति भुजङ्गभुक्, शिखास्त्यस्येति शिखावलः, पश्चे
शिखी, केकास्त्यस्येति केकी, मेघनादेनानुलस्त्येवंशीलो मेघनादानुलासी इति नव
मयूरस्य ॥ ३० ॥

मोर की बोली स.

पु. पु.

चन्द्रिका केका (वाणी मयूरस्य) (समौ) चन्द्रकमेचकौ ।

चोटी स. स. पु. न. न.

पंत शिखा चूडा शिखएडश्च पिच्छवर्हे (नपुंसके) ॥ ३१ ॥

केकेति—मयूरस्य वाणी के मूर्खनि कायते इति केका स्यादित्येकं मयूरवाण्याः । चन्द्र
इव चन्द्रकः, मेचको वर्णाऽस्त्यस्येति मेचकः “ वर्हिकगठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधाः”
(इति कात्यः) उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे पिच्छस्य चन्द्राकुतेः । शेत
इति शिखा, चुडयत इति चूडा इति द्वे मयूरशिखायाः । शिखिनाम्येत शिखण्डः
“ शिखण्डो वर्हचूडयोरिति ” (हेमचन्द्रः) पिच्छयति, पिच्छयते वा पिच्छम्, वर्हतीति
हैं उभे नपुंसके स्यातामिति त्रीणि मयूरपिच्छस्य ॥ ३१ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

शकुन्तपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनदिजाः ॥ ३२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

पतत्विपत्रिपतगपतत्पत्रथारण्डजाः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

नगौको वाजिविकिरविविषिकरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

नीडोद्भवा गरुतमन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

खग इति—खे गच्छतीति खगः, विहायसि गच्छतीति विहङ्गः, विहंगः, विहंगमः, विजदाति मुञ्चम्, विदापयतीति वा विहायाः, शक्तोतीति शकुन्तः, पक्षौ स्तोऽस्येति पक्षी, शक्तोतीति शकुनिः, शकुन्तः, शकुनः, द्विर्जयत इति द्विजः, पतत्वमस्त्यस्येति पतत्वी, पत्त्रमस्त्यस्येति पत्त्री, पतेन पक्षेण गच्छतीति पतगः, पततीति पतन्, पत्त्रं पतत्वं रथ इव यस्येति पत्त्ररथः, अरण्डाज्ञायते स्मेति अरण्डजः, नगे वृक्षः नगे वा ओको यस्येति नगौकाः, वाजाः पक्षाः सन्त्यस्येति वाजी, विकिरतीति विकिरः, वातीति विः, विकिरतीति विकिरः, पततीति पतत्रिः, नीडे उद्भवो येपामिति नीडोद्भवाः, गरुतः पक्षाः सन्त्येषामिति गरुतमन्तः, पतितुमिच्छवः पित्सन्तः, नभसं गच्छन्तीति नभसंगमाः इति सन्तविंशतिः पक्षिणाम् ॥ ३२ । ३३ । ई ॥

पु. पु. पु. पु.

हारिल, (तेषां विशेषा) हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥

जलमुर्ग पु. पु. पु. पु. पु.

वत्तख तीतर, वनमुर्गे, तित्तिरिः कुकुभोलावो जीवंजीवश्चकोरकः ।

लता, चकोर, पु. पु. पु. स.

बटेर आदि कोयष्टिकष्टिष्टिभको वर्तको वर्तिका (दयः) ॥ ३५ ॥

तेपामिति—“तेषां पक्षिणामेते विशेषाः भेदा उच्यन्ते” हृषिमित ईतो वा हारो-
ऽस्यस्तिन् हारि मनोहरमितं गमनमस्य, हारयतीति हार्-एति स्मेति ईतः हारूचासा-
-वीतश्चेति हारीतः इत्येकं हारीतस्य “हरियाल” इति ख्यातस्य। मज्जतीति न्यूड्कादित्वात्
मद्गुः “मद्गुः पानीयकाकिका” (इति रभसः) इत्येकं जलकाकस्य “जलमुर्ग”
इति ख्यातस्य वा । रमणं रण्डः ईप्रद्रण्डः कारण्डस्तं वातीति कारण्डवः, प्लवते
इति प्लवः इति द्वे कारण्डवस्य “वत्तख” इति ख्यातस्य । तित्तिशब्दं रातीति ति-
त्तिरिः “तित्तिरिः पक्षिणि मुनाविति” (हैमः) इत्येकं तित्तिशस्य ‘कुक’ इति शब्दं कौति,

कुकुशादं भाषते वा कुकुभः इत्येकं वनकुकुटस्य “वनसुर्ग” इति ख्यातस्य । लावयतीति लावः इत्येकं लवाख्यस्य । जीवं जीवयतीति जीवंजीवः “जीवंजीवः खगान्तरे । हृम-भेदे चकोरे चेति” (हैमः) तदर्शनेन विष्णवाशित्वादित्येकं मयूरपद्मपक्षिणः । अथवा जीवंजीवः, चकतीति चकोरः स एव चकोरक इति द्वे चकोरस्य । कं जलं यष्टिरिवास्येति कोयष्टिकः “टिटि” शब्दं भाषते, टिटिराख्येत भासीति वा टिटिभः स एव टिटिभकः इति द्वे टिटिभकस्य “टिटिहरी” इति ख्यातस्य । वर्तते इति वर्तकः, वर्तिका “वर्तकस्तु सुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिकाद्योरिति” (मेदिही) इति द्वे वर्तिकायाः “धटेर” इति ख्यातस्य आदिना सारिकाकर्पिंजलादयो व्येयाः ॥ ३४ । ३५ ॥

पु. पु. पु.न. न. न. न.

पंख, पंख की गरुत्पक्षच्छदाः पतत्रं पतत्रं (च) तनूसुहम् ।

स. न. स. स.

लड़ चोंच (स्त्री) पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुम्भोटिरुभे (स्त्रियौ) ॥ ३६ ॥

गरुदिति—गिरिति, गृणातीति वा गरुत, पक्षयति, पक्षयते वा पक्षः “पक्षरतु मासार्थेणुहसाध्ययोः । चुल्लीरन्त्रे वले पार्श्वे वर्णे केशात्परश्चये । फिन्क्षेव विरोधे देहाङ्गे स-हाये राजकुकुर” (इति हैमः) सान्तोषि “पक्षसी च स्मृतौ पक्षाविति शुभाङ्गः; छायते-उनेनाङ्गमिति छदः “गरुत्पक्षौ तरौ छदमिति बोपालितात्पलीवमपि, पतत्यनेन पत्त्रम्, पतनं त्रायत इति पतत्त्रम्, तन्वां रोहतीति तनूसुहम् इति पट् पक्षस्य । पक्षस्य मूलं पक्षतिः स्त्री स्यात्, पक्षस्य मूलं पक्षमूलमिति द्वे पक्षमूलस्य । चञ्चतीति चञ्चुः, त्रोटयते इति त्रोटिः उसे स्त्रियौ स्यातामिति द्वे चञ्चोः “चोंच” इति ख्यातस्य ॥ ३६ ॥

न. न. न.

उड़ना अडीनोङ्गीनसंडीनान्येताः (खगगतिक्रियाः) ।

अरडा स. पु. न. पु. पु.न.

घोसला पेशीकोषो(द्विहीनो)अरडं कुलायो नीड(मस्त्रियाम्) ३७॥

प्रेति—प्रथमं डयनं प्रटीनम्, तिर्यगगमनमित्यन्ये, उदूर्ध्वं डयनं उड्हीनम्, संगतं ह-यनं संडीनम्—एताः खगानां पक्षिणां गतेः गमनस्य क्रियाः वोद्वयाः इति पक्षिणां गतिविशेषाणां पृथक् पृथगेकैकम् । पिंशतीति पेशी, कुष्यति निक्रामत्यस्मात्स्वय-मेव कोषः “कोयोऽन्नीति मेदिनीकोपात्तालव्यान्तोप्ययम्” अमत्यस्मादिति अरडम्, द्विहीने द्राभ्यां हीने कलीवे व्येयमिति त्रीणि अरडस्य “अरडा” इति ख्यातस्य । कुलं पक्षिस्त्रानोऽयतेऽत्र, कौलायो नतिरस्मादिति वा कुलायः “कुलायस्तु पुमा-नस्थानमात्रे स्यात्पक्षिवासके” (इति मेदिनी) नितरामीड्यते, निश्चिता इलन्त्य-त्रेति वा नीडम् अन्नियां पुनर्पुंसकयोः स्यादिति द्वे पक्षिवासस्य ॥ ३७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.
वचे नर मादा दो (स्त्रीपुंसौ)

पोतः पाकोऽर्भको डिभ्मः पृथुकः शावकः शिशुः ।
न. न. न. न. न.

(स्त्रीपुंसौ) मिथुनं द्रन्द्रं युग्मं (तु) युगलं युगम् ॥ ३८॥

पोत इति—पुनाति, पवते वा पोतः स्त्रियां पोती, पायते, पिवति वा पाकः अजादित्वात्पाका, अर्थते वृद्धिं प्राप्यते इति अर्भकः, डिभ्मयतीति डिभ्मः, “ डिभ्मोपि वालिशो वाले ” (इति मेदिनी) पर्थयति, पश्यते, प्रथते वा पृथुकः “ पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिघेयवदिति ” (मेदिनी) शब्द्यत इति शावः, सएव शावकः, श्यति, शायते वा शिशुरिति सप्त शावकस्य । स्त्री च पुमांश्चेति स्त्रीपुंसौ, मेथतीति मिथुनम्, द्वौ द्राविति द्रन्द्रम् “ द्रन्द्रं रहस्येति साधुः ” इति त्रीणि मिथुनस्य । युज्यत इति युगमम्, युज्यते, युगं लाति, युगमस्त्यस्येति वा युगलम्, युज्यत इति युगमिति त्रीणि यमलस्य ॥ ३८ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
समूहया फुरड समूहनिवहव्यूहसन्दोहविसरवजाः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ।
स. न. न. न. न.

(स्त्रियान्तु) संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४०॥

समूहेति—समूद्यत इति समूहः, नितग्रामुहते, वहतीति वा निवहः, व्यूहत इति व्यूहः, संदुष्टत इति संदोहः, विसरतीति विसरः “ विसरः प्रसरे ब्रजे ” (इति मेदिनी) ब्रजतीति ब्रजः “ ब्रजो गोष्ठाध्ववृन्देभिति ” (मेदिनी) स्तूयत इति स्तोमः, आउहते-डनेनेति ओघः “ ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परंपरायां च द्रुतनृत्योपदेशयोरिति ” (मेदिनी) निकीर्यत इति निकरः “ निकरो निवहे सारे न्यायदेयथने निधाविति ” (मेदिनी) ब्रत्यते नियम्यते इति ब्रातः, वार्यते आच्छायते-डनेनेति वारः “ वारः सूर्यादिवासरे । द्वारे हरे कुञ्जवृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे ” (इति मेदिनी) संहन्यत इति संघातः, संचीयत इति संचयः, समुदायत इति समुदायः, समुदीयत इति समुदयः, समवयन्त्यनेनास्मिन्वेति समवायः, चीयत इति चयः, गणयत इति गणः, संहन्यत इति संहतिः स्त्रियां स्थात् । वृणोति, वृग्यते वेति वृन्दम्, निकुरति, निकुर्यते वा निकुरम्बम्, कुत्सितम्बते, अम्बते वा, कदति, कद्यते वा कदम्बं तदेव कदम्बकमिति द्राविशति: कदम्बस्य ॥ ३९ ॥ ४० ॥

पु. पु. पु.
समूहविशेष (वृन्दभेदाः) समैर्वर्गः सङ्घसार्थो (तु) (जन्तुभिः) ।
न. पु.न.

(सजातीयैः) कुलं यूथं (तिरश्चां) पुनर्पुंसकम् ॥ ४१ ॥

वृन्देति—वृन्दस्य समूहस्य भेदा विशेषा उच्यन्ते—समैः सजातीयैः प्राणिभिरप्राणि-भिक्षोपलक्षितं वृन्दं वृज्यत इति वर्गः कथयते यथा मनुष्यवर्गः, शैलवर्गश्च । जन्तुभि-स्सजातीयविजातीयप्राणिभिरुपलक्षितः समूहः संहन्यते इति सङ्घः, सरतीति सार्थः, सङ्घश्च सार्थश्च तौ कथयते यथा पशुसङ्घः, वणिक्षसार्थः । सजातीयैरेव जन्तुभिरुपलक्षितः समूहः कोलतीति कुलं प्रोच्यते । तिरश्चां समूहो यौति, यूथते वा यूथं पुनर्पुंसकं विज्ञेयमिति ॥ ४१ ॥

पु. पु.
पशुसमूह (पशूनां) समजो (न्येषां) समाजो (थ सधर्मिणाम्) ।
अन्यसमूह पु. पु. स. पु. पु.न.

सर्थभिसमूह (स्या) निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूट (मस्तियाम्) ॥ ४२ ॥
अनाज का देर

येति—पशूनां समूहः संबीयतेऽत्रेति समजः कथयते “ समजः पशुवृन्दे ना विपिने तु न पुंसकमिति ” (मेदिनी) अन्येषां समूहः संबीयतेऽत्रेति समाजः प्रोच्यते । अथेति—सधर्मिणां समूहः निकायः स्यादिति वृन्दभेदानां पृथक् पृथक् । विजयति-पिजयते वा उन्नत्या पुमांसं जयतीति वा पुञ्जः, अशनुते, रशयते वा राशिः, उत्कीर्यत इति उत्करः, कूटयति, कूञ्यते वा कूटम् अस्त्रियां पुनर्पुंसके स्यात् “ कूटं पूर्वायन्त्रयोः । मायादम्भाद्रिशृङ्गेषुसीराङ्गेन्त्रातुच्छयोः । निश्चलऽयोधने राशाविति ” (हेमचन्द्रः) इति चत्वारि धान्यादेशुच्छ्रुतवृन्दस्य ॥ ४२ ॥

कूटर, सुवा, सोर, न. न. न. न.

तीतर आदि का कापोतशौकमायूरतैत्तिरा (दीनि तद्वणे) ।

समुदाय (गृहासक्ताः पक्षिमृगा) श्वेका (स्ते) गृह्यका (श्रते) ॥ ४३ ॥
पलाऊपशी, हिरन

इति सिंहादिवर्गः ॥

केति—तद्वणे तेषां कपोतशूकमयूरतित्तिरीणां गणे समुदाये कपोतानां समूहः कापोतम्, शुकानां समूहः शौकम्, मधूराणां समूहो माघूरम्, तित्तिरीणां समूहस्तै-तिरम् आदिना काकानां समूहः काकम्, वर्तकानां समूहो वार्तकम्, उलूकानां समूह औलूकमित्यादीति भवन्ति इति कपोतादीनां पृथक् पृथगेकैकम्—ये गृहेषु आसक्ता पक्षिमृगास्ते छयन्ति, छायन्ते वा छेकाः ते च गृह्यन्ते इति गृह्याः अनुकम्पिता गृह्याः गृह्यकाः कथयन्त इति द्वे गृहासक्तपक्षिमृगाणाम् ॥ ४३ ॥

इति सिंहादिवर्गद्विवरणम् ॥

अथ मनुष्यवर्गं व्याख्यायते ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
मनुष्य या मनुष्या मानुषा मत्या मनुजा मानवा नराः ।
पुरुषमात्र

(स्युः) पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

मनुष्या इति—मनोरपत्यं मनुष्यः, बहुत्वे मनुष्याः, खियां मनुषी, मानुषा, बहुत्वे मानुषाः, खियां मानुषी, मियत इति मर्तः स एव मत्याः, बहुत्वे मत्याः, मनोजातो मनुजः, बहुत्वे मनुजाः, मनोरथं, मनोरपत्यं वा मानवः, बहुत्वे मानवाः, नरति, नृणाति वा नरः, बहुत्वे नराः, इति पद् मनुष्यमात्रस्य । पाति, पुनाति वा पुमान्, बहुत्वे तु पुमांसः, पञ्चजना उत्पादका यस्य, पञ्चभिर्भूतैर्जन्यते वा पञ्चजनः, बहुत्वे पञ्चजनाः, पुरतीति पुरुषः, बहुत्वे पुरुषाः, पूर्यत इति पूरुषः, बहुत्वे पूरुषाः, नयतीति ना, बहुत्वे नरः इति पञ्च मनुष्यजातौ पुरुषस्य ॥ १ ॥

स. स. स. स. स. स. स.
खीमात्र स्त्री योषिद्वला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।

स. स. स. स. स. स.
प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला(तथा) ॥ २ ॥

खीति—स्त्यायति गर्भोऽस्यामिति खी, योषति, युष्यते वा योषित, योष्यते स्मेति योषिता “खी वधूयोषिता रामा” (इति त्रिकाण्डशेषः) अल्पं वलमस्या अवला, युष्यते, योष्यते वा योषा, चवर्गादिपाठे तु जुपते, जुष्यते वा जोषापि, तुर्नरस्यवा खी “तृनर-योर्वृद्धिश्च” इति शाङ्करवादिगणे पाठान्डीन् जातिलक्षणास्य ढीपोऽपवादः, ढीनसंनियोगेन वृद्धिश्चेति नारी मुकुटमते तु तुर्नरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः, तुर्नरस्य वेयं नारी, सीमोऽन्तः सीमन्तोऽस्यस्याः सीमन्तिनी, वहति, उहते वा वधूः, प्रतीपं द्रष्टं शीलमस्या अपाङ्गनिरीक्षणात् प्रतीपदर्शिनी, वमति स्नेहम्, वामः कामोऽस्यस्या वा वामा, वन्यते स्म, वनति वा वनिता, महति, मद्यते वा महिला “महिला फलिनी स्त्रियोरिति” (मेदिनी) महस्योत्सवस्य इला भूमिरिति विप्रहे तु महेलापि इत्येकादश खीमात्रस्य ॥ २ ॥

स. स. स. स.
विशेष खियां (विशेषा)स्त्वद्वना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

स. स. स. स. स.
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना(च)नितम्बिनी ॥ ३ ॥

स. स. स. स. स.
कोपक्ती सुन्दरी रमणी रामा कोपना(सैव)भामिनी ।

स.   स.   स.   स.

बहुत उत्तम वरारोहामत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वीति-ख्लीणां विशेषा भेदाः कथ्यन्ते— प्रशस्तान्यङ्गान्यस्या इति अङ्गना, भय-शीला इति भीरुः, भूयान् कामोऽस्याः कामिनी, “कामिनी भीरुवन्दयोरिति” (मेदिनी) वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे यस्याः, वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्या वा वाम-लोचना, प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्या इति प्रमदा, मानोऽस्त्यस्या इति मानिनी, मुकुटमते भावः शृङ्गारचेष्टाविशेषपस्तशुक्ता भाविनी, कम्यते स्म इति कान्ता, ललते, लडते वा ललना, अतिशयितो नितम्बो यस्यास्सा नितम्बिनी । सु द्रियते, सु=अतीव उनत्ति चित्तं द्रवीकरोतीति वा पृथोदरादित्वात्सुन्दरी, सुन्दरा वा, रमयति, रम्यते वास्यामिति रमणी, रमत इति रामा इति पृथक् पृथगेकैकमुक्तुष्टुखीविशेषाणाम् । कुप्यति तच्छीला कोपना, सैव अवश्यं भामते इति भामिनी इति द्वे कोपनश्चियाः । वर आरोहोनितम्बोऽस्या वरारोहा, मत्ता क्षीविव काशते भातीति मत्तकाशिनी, दन्त्यसपक्षे मत्तकासिनी, अतिशयेनोत्कृष्टा, उत्ताम्यति, उत्तम्यते वा उत्तमा, वरवर्णोऽस्त्यस्या वरवर्णिनी इति चत्वार्थ्यत्यन्तोत्कृष्टश्चियाः ॥ ३ । ४ ॥

स.   स.

पटरानी अन्यरानी (कृताभिषेका) महिषी भोगिन्यो (अन्या नृपस्त्रियः) ।

कृतेति—कृतोऽभिषेकोऽस्याः कृताभिषेका, महाते पूज्यत इति महिषी, “महिषी नृपयोपिति । सैविभ्यामौपवीभेदे” (इति हेमचन्द्रः) इत्येकं महिष्याः । अन्या नृपस्त्रियः अतिशयितो भोगो यासां ता भोगिन्यः स्युरित्येकं भोगिन्याः ॥ ५ ॥

स.   स.   स.   स.

न्याही पल्ली पाणिगृहीती(च)द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

स.   स.   सु. व.   स.

पतिपुत्रवती भार्या जाया (थं पुंभूम्नि) दाराः(स्यात्)कुटुम्बिनी ।

स.   स.   स.   स.   स.

पतिवता पुरन्ध्री सुचरित्रा (तु) सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

पल्लीति—पत्युर्यज्ञे संयोगो ययेति पल्ली दम्पत्योः सहाधिकारात्, पाणिगृहीतोऽस्याः पाणिगृहीती, द्रयोःपूरणी द्वितीया, सहधर्मोऽस्त्यस्याः सहधर्मिणी सधर्मिणी वा पत्या सह कर्मस्वधिकारात्, ध्रियते, भूर्यते वा भार्या, जायतेऽस्यामिति जाया “जायायास्तद्वि जायात्वं यदस्यां जायते पुनरिति”(मनुः)दारयन्ति भ्रातृत्, कामजं द्वुःखं दारयन्तीति वा “दाराः” पुंभूम्नि स्यात् दावन्तोपि “क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिरिति व्यादिशुभाङ्गौ” इति सप्त विवाहित-

१ शीते सुखोन्मासर्वाही शीर्षे या सुतशीतला । भर्तुभक्ता च या नारी सा भवेद्रवयर्णिनी (इति नदः)॥

भार्यायाः । कुटुम्बं पोष्यवर्गमस्त्वस्या इति कुटुम्बिनी, पुरुं गेहं धारयति, धरतीति वा पुरन्नी, पुरन्निर्द्वास्थान्तापि इति द्वे पुत्रादिमत्याः सधावायाः । शोभनं चरित्रमस्याः सु-चरित्रा, अस्ति एकस्मिन् पत्याविति सती, साध्नोति पतिकार्यमिति साध्वी, पत्यौ व्रतं नियमोऽस्याः, पतिव्रतमस्या वा पतिव्रता पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिको ज्ञेय इति चत्वांरि पतिव्रतायाः ॥ ५ । ६ ॥

स.   स.   स.   स.

सती   कृतसपलिकाऽध्यूढाऽधिविन्ना(थ) स्वयंवरा ।

स्वयं पतिकी   स.   स.   स.

चाहनेवाली   पतिंवरा(च)वर्या(च) कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कृतेति—सपत्न्येव सपलिका कृता सपलिका यस्याः कृतसपलिका, “कृतसपलिका” इति काचित्कपाठे तु सपत्न्या भावः सापत्री सैव सापलिका कृता सापलिका यस्याः, कृत-सापलिका इति पाठे तु सपत्न्या आगतं सापत्रं तदेव सापलकं कृतं सापलकमस्याः कृत-सापलिका, अधि उपरि ऊढमुद्रहनमस्याः अध्यूढा, अधि उपरि विन्नं लाभोस्याः, अ-विका विन्ना लव्या यस्या वेति अधिविन्ना इति त्रीणि अनेकभार्यस्य प्रथममूढायाः । अथेति—स्वयं वृणीते इति स्वयंवरा, पर्ति वृणोतीति पतिंवरा, त्रियतेऽनयेति वर्या इति त्रीणि स्वेच्छाकृतपतिवरणायाः । कुलपालिका रूपी शाकपार्थिवादित्वान् कुल-स्त्री, कुलं पालयतीति कुलपालिका इति द्वे व्यभिचारवारणेन कृतकुलरक्षायाः ॥ ७ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

कन्या   कन्या कुमारी गौरी (तु) नगिनकाऽनागतार्तवा ।

अदृष्ट रजोवती   स.   स.   स.   स.

दृष्टरजोवतीयुवती(स्या) न्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः (समे)॥८॥

केति—कन्ति, कन्यते वा कन्या, “कन्या एव कन्यका” कस्येते, कुमारयति, कुत्सितो मारोऽस्या वेति कुमारी “कुमारी रामतरुणी नवमाल्योर्नदीभिदि । कन्या पराजिता गौरी जम्बूदीपेषु च स्मृता” (इति विश्वः) इति द्वे कुमार्याः । गूयत इति गौरी, “गौरी त्वसंज्ञातरजः कन्याशंकरभार्ययोः । रोचनी रजनी पिङ्गा प्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोधिति ” (इति मेदिनी) नजते स्म इति नग्ना सैव नगिनका “ नगिनका तु कुमार्या स्यात्पुमान् क्षपणावन्दिनोः ” (इति मेदिनी) अनागतमार्तवं रजोऽस्या अनागतार्तवा इति त्रीणि गौर्याः । बालयौवनयोर्मध्ये भवा, तथोर्मध्ये मा शोभा यस्यामिति वा मध्यमा, दृष्टं रजोयस्याः, यया वेति दृष्टरजाः स्यादिति द्वे मध्यमायाः । तरतीति तरुणी “ तरुणी तलुनीति चं ” (इति शब्दभेदः) “ तलुनेः पवने यूनि युवत्यां तलुनी स्मृता ” (इति मेदिनी) यौतीति युवतिः यौते: शत्रन्तान् डीपि ‘ युवती ’ उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे युवत्याः ॥ ८ ॥

नहू, सुवासिनी,   स.   स.   स.   स.   स.
 धनादीच्छा- (समाः) स्नुषा जनी वध्वश्चिरगटी (तु) सुवासिनी।
 यती मैथुनेच्छा- स.   स.   स.   स.
 यती   इच्छावती कामुका (स्याद्) वृषस्यन्ती(तु)कामुकी॥६॥

सेति-स्नौतीति सुषा, जायते वंशोऽस्यामिति जनी “जनी सुषावनितयोरिति” (हैमः) वहतीति वधू “वधूः पतन्यां स्तुपानार्थाः स्तुक्षास। रिक्योरपि । नवपरिणी-तार्यां चेति” (हैमः) एताः समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति त्रीणि पुत्रभार्यार्याः । चिरेणाटति पितृगेहाद्भृत्येहमिति चिरणटी, मुकुटमते तु पितृकुलस्तेहाधिरमिटति गच्छतीति चिरिणटी, हैमे तु चिरिणोतीति “चिरिणटी, चरिणटी” च सु अतीव वसति पितृगृहे तच्छीला ‘सुवासिनी’ स्ववासिनी इति पाठे हु स्वेषु पित्रादिषु वस्तुं शीलमस्याः स्ववासिनी इति द्वे पितृगेहस्थप्राप्तयैवनायाः । इच्छास्त्यस्या इति इच्छावती, कामयत इति कामुका स्यादिति द्वे धनादीच्छावत्याः । आत्मनो वृषं नरं शुक्रलं वेच्छतीति वृषस्यन्ती, कामयत इति कामुकी इति द्वे मैथुनेच्छावत्याः ॥ ६ ॥

संकेतगामिनी (कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं सा) उभिसारिका ।

स्वैरिणी अपुना पुंश्चली चर्षिणी वन्धव्यस्ती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥

कान्तेति—या तु कान्तार्थिनी सती संकेतं याति सा अभिसरतीति अभिसारिका
कथ्यत इत्येकं भर्त्विच्छ्रया रतिस्थानं गच्छन्त्याः । पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरु-
षान्तरं गच्छतीति पुंश्चली, कर्पति मन इति चर्पिणी, धर्षयतीति विम्रहे तु धर्षणी
इति वा पाठः, अवश्यं धृष्णोतीति व्युत्पत्त्या तु धर्षिणीत्यपि कचित्पाठः, वध्राति
मनोऽत्रेति बन्धकी, सत्याभिन्ना असती, अटतीति अटा कुलस्य अटा शकन्धादि-
त्वात् कुलटा, एति तच्छ्रीला इत्वरी, स्वया इच्छ्रया स्वेन स्वातन्त्र्येण वा ईरितुं शील-
मस्याः स्वैरिणी, पांशु पापमस्त्यस्याः, पांशु लाति वा पांशुला इत्यष्टावसत्याः । शिशुना
विना न शिशुर्यस्याः “ अशिश्वी ” स्यादित्येकमपत्यरहितायाः । या निष्पत्तिसुता
सा वीरयति वीरा तस्या भिन्ना ‘ अवीरा ’ स्यादित्येकं पतिपुत्ररहितायाः । विफलं
श्वसिति स्म विश्वस्ता, विगतो धर्मोऽस्याः विधवा उभे समेसमानार्थे समानलिङ्गे
चेति द्वे रगडायाः ॥ १० । ११ ॥

१ “ विश्वगताविधत्ते तुल्ये विश्वगता पतिनी च सा ” (इति वाचस्पतिः) ॥

सखी शहागिन स. स. स. स.

वृद्धा उद्दिमती आलिः सखी वयस्या (च) पतिव्रती सभर्तुका ।

स. स. स. स. स. स.

महामतिमती वृद्धा पलिकी प्रज्ञा (तु) प्राज्ञी प्राज्ञा (तु) धीमती ॥१२॥

आलिरिति—आलयतीति आलिः, आली च समानं रुपायते जनैः, सनोतिददाति सुखमिति वा सखी, वयसा तुल्या वयस्या इति त्रीणि सख्याः । पतिरस्त्यस्या: पतिव्रती, सह भव्यास्तीति सभर्तुका इतिद्वे जीवद्वर्तुकायाः । वर्धते रम इति वृद्धा, पलितमस्त्यस्या: पलिकी इति द्वे वृद्धायाः । प्रजानातीति प्रज्ञा, प्रज्ञा एव प्राज्ञा इति द्वे स्वयंज्ञात्रयाः । प्रज्ञास्त्यस्या: प्राज्ञा, धीरस्त्यस्या धीमती इति द्वे प्रशस्तबुद्धेः ॥ १२ ॥

स. स.

सजातीय शूद्री(शूद्रस्य भार्या स्यात्) शूद्रा(तज्जातिरेव च) ।

विजातीय स. स.

अहिरिन आभीरी(तु) महाशूद्री (जातिपुंयोगयोःसमा) ॥ १३ ॥

शूद्रीति—शूद्रस्य भार्या शूद्री स्यादित्येकं भिन्नजातीयाया अपि शूद्रभार्यायाः । तज्जातिरेव शूद्रा स्यादित्येकमन्यभार्याया अपि शूद्रजातीयायाः । आभीरस्य भार्या, तज्जातीया वा आभीरी, महाशूद्रस्य भार्या, तज्जातीया वा ‘महाशूद्री’ एतद्वयीजातिपुंयोगयोः समा समानार्था समानलिङ्गा च या तु महती शूद्रा तत्र ‘महाशूद्रा’ इत्येवेति द्वे आभीर्याः ॥ १३ ॥

स. स. स. स.

वनियाइनि अर्याणीस्वयमर्या(स्यात्) क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

क्षत्रियाइनि स. स.

पदानेवाली उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि(च स्वतः) ॥ १४ ॥

अर्येति—स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे अर्यत्वजातिविशिष्टा भार्या अर्याणी, अर्या च स्यादिति द्वे वैश्यजातीयायाः । क्षत्रियत्वजातिविशिष्टा भार्या क्षत्रिया क्षत्रियाणी अपीति द्वे क्षत्रियजातीयायाः । उपेत्याधीयतेऽस्या उपाध्याया, उपाध्यायी अपीति द्वे विद्योपदेशन्याः । स्वतः आचर्यत इति आचार्या अपि च स्यादित्येकं स्वयं मन्त्रव्याख्यात्रयाः ॥ १४ ॥

आचार्यपत्री स. स.

वैश्यपत्री आचार्यनी (तु पुंयोगे) स्यादर्थी क्षत्रियी(तथा) ।

क्षत्रियपत्री स. स. स.

पणिडताइनि स्त्रीपुंसलक्षण-उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा(स्त्रीपुंसलक्षणा) ॥ १५ ॥

वती आचेति—पुंयोगे तु आचार्यस्य भार्या इत्यस्मिन्नर्थे तु ‘आचार्यनी’ स्यादित्येकमाचार्य-

भार्यायाः । अर्यस्य वैश्यस्य भार्या 'अर्यी' स्यादित्येकं वैश्यपत्न्या अन्यजातीयाया अपि । क्षत्रियस्य भार्या 'क्षत्रियी' स्यादित्येकमन्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्न्याः । उपाध्यायस्य भार्या उपाध्यायानी, उपाध्यायी इति द्वे विद्योपदेष्टभार्यायाः । स्त्रीपुंस-लक्षणा स्त्रीपुंसयोः स्तनश्मश्वादिचिह्नयुता स्त्री पोटयतीति पोटा स्यादित्येकं स्त्रीपुंस-लक्षणवत्याः ॥ १५ ॥

स.   स.   स.   स.

वीर की स्त्री वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता (तु) वीरसूः ।

वीर की माता

लड़के की माता

स.   स.   स.   स.

पजानेवाली जातापत्याप्रजाता (च) प्रसूता (च) प्रसूतिका ॥ १६ ॥

वीरेति—वीरः पतिस्या वीरपत्नी, वीरस्य भार्या वीरभार्या इति द्वे वीरपत्न्याः । वीरस्य माता वीरमाता, वीरं सूते इति वीरसूरिति द्वे वीरमातुः । जातमपत्यमस्या: जातापत्या, प्रजायते स्म प्रजाता, प्रासविष्ट इति प्रसूता, प्रसूता एव प्रसूतिका इति चत्वारि प्रसूतायाः ॥ १६ ॥

स.   स.   स.   स.

नहीं दूती (स्त्री) नग्निका कोटवी (स्याद्) दूती संचारिके (समे) ।

स.

आधी वृद्धीराङ्गकात्याय (न्यर्धवृद्धाया कथायवसनाधवा) ॥ १७ ॥

स्त्रीति—नजते स्म नग्ना सैव नग्निका, कोटनं कोटस्तं वातीति कोटवी, कुट्टनं को-टृस्तं वातीति विग्रहे तु कोटवी, कोटं रातीति विग्रहे तु कोटरी, कोटरा वा स्यादिति द्वे नग्नायाः । दवति, दुनोति, दूयते, दूयन्तेऽनया वेति दूतिः दूती वा संचरति, संचारयति वा संचारिका उमे समे समानार्थे समानलिङ्गे च स्यातामिति द्वे दूत्याः । अर्धवृद्धा अर्धजरती कथायवसना कथायाम्बरधारिणी अधवा पतिहीना या स्त्री सा कतस्यापत्यं कात्यायनस्येयं वेति कात्यायनी स्यादित्येकं विशेषणात्रयवत्याः ॥ १७ ॥

स.

लौडी सैरनंधी (परवेशमस्था स्ववशा शिल्पकारिका) ।

स.

जवान लौडी असिक्री (स्यादवृद्धा याप्रेष्यान्तःपुरचारिणी) ॥ १८ ॥

सैरमिति—परस्य वेशम गृहं तर्स्मिस्तिष्ठतीति परवेशमस्था स्वे आत्मनि वशो यस्याः स्व-वशा स्वतन्त्रा शिल्पकारिका कर्षकस्य स्त्रीव या स्त्री सा सीरं धरतीति सीरन्ध्रस्तस्येयं, स्वैरं स्वाच्छब्दन्यं धरतीति सैरन्ध्रस्तस्येयं वा सैरनंधी, सैरनंधी वा कथयते इकारमध्यपाठे तु पृष्ठोदरादित्वात्सैरिन्ध्रीत्यपि इत्येकं विशेषणात्रयवत्याः “लौडी” इति ख्यातायाः । प्रेष्यते राज्ञीभिरिति प्रेष्या अन्तःपुरं चरितुं शीलमस्याः अन्तःपुरचारिणी अवृद्धा या

^१ “चतुःपठिकलाभिज्ञा शीलमस्यादिमेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा संरन्ध्री परिकीर्तिना” (शति फात्यः) ॥

स्त्री सा सिनोति, सीयते त्म सिता शुक्लकेशा तद्रिजा असिक्ती, असिता देति भयते इत्येकं कृष्णकेशादिविशेषणायाः ॥ १८ ॥

स.   स.   स.   स.

वेश्या वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा(थ)साजनैः ।

स.   स.

प्रधानवेश्या कुट्टी सत्कृता वारमुख्या(स्यात्) कुट्टनी शम्भली(समे)१६॥

वारेति—वारस्य वृन्दस्य स्त्री वारस्त्री, गणः समूहोऽस्त्यस्याः, गणयतीति वा गणिका, वेशेन नेपथ्येन शोभते, वेशे वेश्यावाटे भवते, वेशः प्रवेशोस्त्यस्या वा वेश्या, वेष्टीति विग्रहे तु वेष्यापि रूपमाजीवोऽस्या रूपाजीवा इति चत्वारि वेश्यायाः । अथेति—साजनैः सत्कृता सती वारे वेश्यावृन्दे मुख्या वारमुख्या स्यादित्येकं प्रधानवेश्यायाः । कुट्टयतीति कुट्टनी, शं सुखं भलत इति शम्भली, सम्यक् भलत इति विग्रहे तु संभली दन्त्यादिरपि उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे परनार्हे पुंसा संयोजयित्र्याः ॥ १६ ॥

स.   स.   स.   स.

शुभाशुभज्ञा, विप्रशिनिका त्वीक्षणिका दैवज्ञा(थ)रजस्वला ।

स.   स.   स.   स.   स.

रजस्वला स्त्रीधर्मिण्यविराच्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

स.   स.   न.   न.   न.

ब्रीरम कृतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

विप्रेति—विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्या विप्रशिनिका, शुभाशुभयोरीक्षणमस्त्यस्याः ईश्वरिणिका, दैवं शुभाशुभं जानातीति दैवज्ञा इति त्रीणि लक्षणादिना शुभाशुभज्ञायाः । अथेति—रजोऽस्त्यस्या रजस्वला, स्त्रीधर्मी रजोऽस्त्यस्याः स्त्रीधर्मिणी, अवति लज्जयेति आवीः “अविं स्त्रीधर्मिणीं विद्यादिति कात्यात्” “अविः” हस्वान्तापि, अव्रेपत्यमाच्रेयी, मलमस्त्यस्या मलिनी, पुष्पं रजोऽस्त्यस्याः पुष्पवती, कृतुरस्त्यस्या कृतुमती, उद्दकमर्हतीति उदक्या इत्यष्टौ रजस्वलायाः । रज्यते नेनेति रजः, पुष्पयते इति पुष्पम्, कृतुरेव कृतोरिदं वा आर्तवमिति त्रीणि स्त्रीपुष्पस्य ॥ २० ॥ १५ ॥

गर्भिणी की   स.   स.   स.   स.

अद्वालुदोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

विना रजकी अद्वालुदोहदवती निष्कला विगतार्तवा इति द्वे अभिलापविशेषवत्याः । कलानिष्कान्ता, निर्गतं कलं शुक्रमस्या वा निष्कला, विगतमार्तवं रजोऽस्या विगतार्तवा इति द्वे रजोहीनायाः ॥ २१ ॥

स.   स.   स.   स.

गर्भिणी आपञ्चसत्वा (स्याद्) गुर्विंश्यन्तर्वली (च) गर्भिणी ।

गणिकासमूह   न.   न.   न.

गर्भिणीसमूह   न.   न.   न.

(गणिकादेस्तु) गणिक्यं गार्भिणं यौवतं(गणे)॥२२॥

आपेति—आपनः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा आपनसत्त्वा, गुरुद्वजरोऽस्त्विर्वा
गर्भोऽस्त्यस्याः, गर्वतीति वा गुर्विणी, अन्तरस्ति गर्भोऽस्यामिति अन्तर्वल्ली, गर्भोऽस्त्यरया
गर्भिणी इति चत्वारि गर्भिण्याः । गणिकादेशु गणे समूहे गणिकानां समूहो गाणि-
क्यम्, इत्येकं गणिकासमूहस्य । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् इत्येकं गर्भिणीसमू-
हस्य । युवतीनां समूहो यौवतमित्येकं युवतीसमूहस्य ॥ २२ ॥

स. स.

पु.

उड़री पुनर्भूर्दिधिषू (रूढा द्वि) स्तस्या दिधिषूः (पतिः) ।
उड़रा पु.

उड़रा विशेष (सतुद्विजो)ऽये दिधिषूः (सैव यस्य कुटुम्बिनी) ॥ २३ ॥

पुनरिति—द्वि: द्वौ वारौ उडा विवाहिता या स्त्री सा पुनर्भवतीति पुनर्भूः, दधाति
पापम्, धिष्यते, दिधि धैर्य स्यतीति वा दिधिषूः मुकुटमते तु दिधिषुर्हस्यात्मपीति द्वे
दिधिष्वाः “उडरी” इति रुखातायाः । स्तस्या दिधिष्वाः पतिः आत्मनो दिधिषूमि-
च्छतीति दिधिषुरित्येकं पुनर्भूपतेः । सैव यस्य कुटुम्बिनी पोष्यवर्गपातिका स्यात्
स तु द्विजः क्षत्रियादिरपि अप्ने प्रधानं दिधिषूर्यस्येति अप्रेदिधिषूः स्यादित्येकं पुनर्भू-
धानभार्यस्य ॥ २३ ॥

पु. पु.

पु.

कन्यापुत्र कानीनःकन्यकाजातः(सुतोथ)सुभगासुतः ।

सुभगासुत

पु.

परस्त्रीसुत

पु.

सौभागिनेयःस्यात्पारस्त्रैणेय(स्तु परस्त्रियाः) ॥ २४ ॥

कानीति—कन्याया अपत्यं कानीनः “कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्यासे” (इति
हैमः) कन्यकया जातः सुतः कन्यकाजातः इति द्वे अनूढापत्यस्य । अथेति—सुभगायाः
सुतः सुभगासुतः, सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः इति द्वे सुभगापत्यस्य । परस्त्रिया
अपत्यं पारस्त्रैणेयः स्यादित्येकं परभार्यापुत्रस्य ॥ २४ ॥

पु.

पु.

दुआ के पुत्र पैतृष्वसेयः “स्या” त्पैतृष्वस्त्रीयश्च(पितृष्वसुः) ।
मौसी के पुत्र

सौतेली मा के

पु.

पुत्र सुतो(मातृष्वसुश्चैव) वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

पैत्रिति—पितृष्वसुः सुतः पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वसेयः, पैतृष्वस्त्रीयः, इति द्वे पितृष्व-
सुरपत्यस्य । एवं मातृष्वसुः सुतः मातृष्वसुरपत्यं मातृष्वसेयः, मातृष्वस्त्रीयः इति द्वे
मातृष्वसुरपत्यस्य । विरुद्धा माता विमाता तस्या अपत्यं वैमात्रेयः, विमातृजातो
विमातृज इति द्वे अपरमानुसुतस्य ॥ २५ ॥

१ उपेष्ठायां यथनुहायां कन्यायामुद्देनुजा । सा चाये दिधिषूर्जेया पूर्वा तु दिधिषूर्भता इति मनुः ॥

पु. पु. पु.
कुलापुत्र (अथ) वान्धकिनेयः (स्याद्) नधुलश्चासतीसुतः ।

पु. पु.
मिष्ठकीपुत्र कौलटेयः कौलटेरो (भिष्ठकी तु सती यदि) ॥ २६ ॥

पु. पु.
तदा कौलटिनेयो (स्याः) कौलटेयो (पि चात्मजः) ।

अथेति—वन्धक्या अपत्यं वान्धकिनेयः, वन्धूलातीति वन्धुलः, अस्त्याः सुतः असतीसुतः, कुलाटाया अपत्यं कौलटेयः, कौलटेरः इति पञ्च कुलापुत्रस्य । यदि तु सती भिष्ठकी स्यात्तदा अस्या आत्मजः कुलाटाया अपत्यं कौलटिनेयः, कौलटेयोपि स्यादिति द्वे भिष्ठार्थं गेहं गेहगटन्त्याः सत्याः पुत्रस्य ॥ २६ । ५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
पुत्र आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥
पुत्री

अपत्य अहु (आहु) दुहितरं (सर्वे) अपत्यं तोकं (तयोः समे) ।

औरसपुत्र वा प (स्वजाते) त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

आत्मेति—आत्मनो देहाज्ञातः आत्मजः, तनोति कुलं, तन्यते वा तनयः, सूयत इति सूनुः, सूयते स्म सुतः, पुनाति, पूयते, पुनाश्चो नरकात्रायते वा पुत्रः पुनाश्चो नरकाद्यसमाद्वितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा” (इति मनुः ६। १३८) इति पञ्च पुत्रस्य । अमी आत्मजाद्याः सर्वे स्त्रियां वर्तमानाः सन्तो दुहितरं वदन्ति यथा। “आत्मजा, तनया, सूनुः, सुता, पुत्री, पुत्रिका, पुत्रका” दोग्धि दहतीति वा दुहिता इति पद्मपुत्रिकायाः । न पतन्ति पितरोऽनेनेति अपत्यम्, तौतीति तोकम् उभे एतयोस्तनयदुहित्रोः समे समानलिङ्गे स्यातामिति द्वे पुत्रकन्ययोः । स्वजाते स्वस्मात्स्वपाणिगृहीत्यां जाते उरसा निर्भितः औरसः, उरस्यः, औरस्योपि स्यादिति द्वे स्वस्माज्ञातपुत्रस्य । तनोतीति तातः, जनयतीति जनकः, पातीति पिता इति त्रीणि जनकस्य ॥ २७। २८ ॥

स. स. स. स. स.

माता, जनयित्री प्रसूर्माता जननी भगिनी स्वसा ।

वहित, स. स. स. स.

ननन्द, स. स. स. स.

पौत्री ननन्दा (तु स्वसा पत्युः) नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २६ ॥

जनेति—जनयतीति जनयित्री, अन्तर्भावितगयर्थात् ‘जनित्री’ प्रसूयत इति प्रसूमान्यते, माति गर्भोऽस्यां वेति माता, जनयतीति जननी इति चत्वारि जनयित्र्याः । भगं कल्याणं यत्रो वास्त्यस्या भगिनी, सुन्द्र अस्यति, अस्यते वा स्वसा इति द्वे भगिन्याः ।

१ खेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्वियम् । तमौरस्य विजानयित्वा प्रथमक्लिप्तगति मनः ॥

पत्युः स्वसा ननन्दति—न तु श्वर्यति न नन्दयति भ्रातृजायामिति वा ननन्दा वृद्धौ ननान्दा-
पि “ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दना च सा” (इति रभसः) इत्येकं भर्तुभगिन्याः
“ननन्द” इति ख्यातायाः । न पतनित पितरोऽनन्येति नप्त्री, पुत्रस्य पुञ्चयाश्चापत्यं ख्या-
पौत्री, सुतस्य सुतायाश्चात्मजा सुतात्मजा इति त्रीणि नप्त्याः ॥ २६ ॥

स.

देवरान जेठानी (भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य) यातरः (स्युः परस्परम्) ।

भौजाई

स.

स.

स.

स.

मानी प्रजावती भ्रातृजाया मातुजानी ‘तु’ मातुली ॥ ३० ॥

भेति—भ्रातृवर्गस्य भार्याः पत्न्यः परस्परं यतन्ते इति यातरः स्युरित्येकं भ्रातृवर्ग-
भार्यायाः । प्रजास्यस्या इति प्रजावती, भ्रातुर्जयिति भ्रातृजाया इति द्वे भ्रातृपत्न्याः,
मातुजस्य भार्या मातुजानी, मातुली इति द्वे मातुलपत्न्याः ॥ ३० ॥

स.

पु.

साहू श्वशुर (पतिपत्न्योः प्रसूः) श्वश्रूः श्वसुर (स्तु पिता तयोः) ।

पु.

पु.

चावा मामा (पितुभ्राता) पितृव्यः स्या (नमातुभ्राता) तु मातुलः ॥ ३१ ॥

पतीति—पतिश्च पती च पतिपत्न्यौ तयोः प्रसूः माताश्वश्रूः, पत्युर्माता पत्न्या:
श्वश्रूः, पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः श्वशुरस्य भार्या इत्येकं श्वशुरपत्न्याः । तयोः पति-
पत्न्योः पिता श्वशुरः ‘शु’ इति आश्वर्यं पूजायां वा शु, आशु अश्रुते, अश्यते वा
श्वशुरः इत्येकं श्वशुरस्य । पितुभ्राता पितृव्यः स्यादित्येकं पितृव्यस्य । मातुभ्राता मा-
तुलः स्यादित्येकं मातुलस्य “मामा” इति ख्यातस्य ॥ ३१ ॥

पु.

पु. पु.

साला देवर श्यालाः स्यु (भ्रातरः पत्न्याः) (स्वामिनो) देवृदेवरौ ।

पु.

पु.

पु.

पु.

भानजादामाद स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्याज्ञामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

श्येति—पत्न्याः भ्रातरः पत्युः श्यालाः स्युः श्यायते, उच्छ्रिष्टमधुपर्क्रबाची ‘श्या’
शब्दस्तं लातीति वा श्यालः वहुत्वे श्यालाः स्यामयतीति स्यालो दन्त्यादिरपि वहुत्वे
श्यालाः इत्येकं श्यालस्य । स्वामिनः पत्युभ्रातरः पत्न्याः देवरः स्युः दीव्यतीति देवा,
देवते इति देवरः “देवृदेवरदेवानः” (इति शब्दार्णवः) इति द्वे देवरस्य पत्युः कनिष्ठ-
भ्रातुरिति स्वामी, ज्येष्ठस्तु श्वसुर एवेति सुभूत्यादयः । श्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः, भगिन्या
अपत्यं भागिनेयः स्यादिति द्वे भगिनीसुतस्य । जायां गिर्मीते, मिनोति वा जामाता,
दुहितुः पतिरिति द्वे जामातुः ॥ ३२ ॥

दादा, दादी पु. पु. पु. पु.
परदादा, पर-
दादी, नाना,
नानी, परनाना,
पनानी, भाई (मातु) मातामहायेवं सपिण्डा (स्तु) सनाभयः ॥ ३३ ॥
बन्धु

पितेति—पितुः पिता पितामहः, ख्यां ‘पितामही’ पितुः पिता पितृपिता इति द्वे पितामहस्य । तत्पिता तस्य पितामहस्य पिता प्रकर्षेण पितामहः प्रपितामह इत्येकं प्रपितामहस्य । एवं मातुर्मातामहादिः, मातुः पिता मातामहः इत्येकं मातामहस्य । प्रकृष्टो मातामहः प्रमातामहः इत्येकं प्रमातामहस्य । समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वास्य सह पिण्डेन वर्ततेति सपिण्डः; बहुत्वे तु सपिण्डाः, समानो नाभिर्मूलपुरुषो—इत्येति सनाभिः बहुत्वे तु सनाभयः इति द्वे सपिण्डस्य ॥ ३३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
सर्गेभाई समानोदर्यसोदर्यसगभ्यसहजाः (समाः) ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
सगोत्री भाई सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः (समाः) ॥ ३४ ॥

समेति—उपाने उदरे शयितः समानोदर्यः, सोदर्यः, समाने गर्भे भवः सह तुल्ये गर्भे कुशी भगो वेति सगभ्यः, सह तुल्य उदरे जातः सहजः, सह उदरेण वर्तते सोदरः सहोदरश्चात्र “ भ्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोदर्यसोदर्यसगभ्यसहजा अपि । सोदरश्चेति ” (नामसालः) एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति चत्वारि एकोदरोत्पन्नभ्रातुः । समानं गोत्रं कुलमस्येति सगोत्रः, वधनातीति वन्धुः स एव वान्धवः, जानातीति ज्ञातिः, वधातीति वन्धुः, स्वनतीति स्वः, स्व आत्मीयश्चासौ जनश्चेति स्वजनः एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति षट् वान्धवस्य ॥ ३४ ॥

न. स.

ज्ञातेयं वन्धुता (तेषां क्रमाद्वावसमूहयोः) ।

बन्धुसमूह पु. पु. पु. पु. पु.

मुल्यपति पु. पु. पु. पु. पु. पु.
जारपति धवः प्रियः पाति भर्ता जारस्तूपपतिः (समौ) ॥ ३५ ॥

शेति—तेषां सगोत्राणां भावसमूहयोः क्रमात् ज्ञातेयम्, वन्धुता स्थात् यथा ज्ञाते-भर्तो ज्ञातेयम् इत्येकं ज्ञातिभावस्य । वन्धूनां समूहो बन्धुता इत्येकं वन्धुसमूहस्य । धवति, धूयते वा धवः, प्रीणातीति प्रियः, पातीति पतिः, विभर्तीति भर्ता इति चत्वारि पतेः । जारयतीति जारः, उपमितः पत्या, उपसूष्टः पतिरनेन वा उपपतिः उभौ समौ समानार्थीं समानलिङ्गौ चेति द्वे जारपतेः ॥ ३५ ॥

पु. पु.

कुण्ड, गोल, (अमृते जारजः) कुण्डो (मृते भर्तरि) गोलकः ।

भर्तीजा, पु. पु. पु. पु.

भाई, वहिन भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरा (वुभौ) ॥ ३६ ॥

अमृत इति—भर्तरि अमृते जाराज्जातो जारजः पुत्रः कुण्ड्यते कुलमनेनेति कुण्डः
“ कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जाराततिवक्षीसुते पुमान् ।
पिठे नना ” (इति मेदिनी) सुते पुमान्, सुतायां जातिजक्षणो डीष् भवत्येवैकं कु-
ण्डस्य । भर्तरि मृते सति जाराज्जातः पुत्रो गुण्डत इति गोलः स एव गोलकः “ गो-
लको विधवापुत्रे जारात्स्यान्मणिके गुडे ” (इति मेदिनी) इत्येकं गोलकस्य । भ्रातु-
रपत्यं भ्रात्रीयः, भ्रातुर्जातो भ्रातृजः इति द्वे भ्रातृपुत्रस्य । भ्राता च भगिनी च भ्रातृ-
भगिन्यौ, उभौ स्वसा च भ्राता च भ्रातरौ स्यातामिति द्वे भ्रातृभगिन्योः ॥ ३६ ॥

पु. पु. पु. पु.

मा वाप मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

पु. पु. पु.

सासु ससुर कन्या पुत्र श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ(पुत्रश्च दुहिता च)॥ ३७॥

मातेति—माता च विता च मातापितरौ, पितरौ, मातरपितरौ, प्रसूश्च जनयिता
च प्रसूजनयितारौ इति चत्वारि मातापित्रोः । श्वश्रूश्वश्च श्वशुरश्च श्वश्रूश्वशुरौ,
श्वशुरौ, इति द्वे श्वश्रूश्वशुरयोः । पुत्रश्च दुहिता चेत्यत्र भ्रातृपुत्रावित्येकशेषं ‘पुत्रौ’
इत्येकं कन्यापुत्रयोः ॥ ३७ ॥

पु. १ पु. पु. पु.

स्त्रीपुरुष श्रीमती या दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती (च तौ) ।

जेर, रजवीज पु. पु. पु.न. पु.न.

का मेल गर्भाशयो जरायुः ‘स्या’दुल्वं(च)कललो(अस्त्रियाम)३८॥

दमिति—जाया च पतिश्च दम्पती, जम्पती, जायापती, भार्या च पतिश्च भार्या-
पती तावित्यनेन पुस्त्वमुक्तम् “ शालमली मैथिली मैत्री दम्पती जम्पती च सा ” (इति
वाचस्पतौ) स्त्रीत्वमप्युक्तमिति चत्वारि जायापत्योः । गर्भआशेतेऽत्रेति गर्भाशयः, जरा-
मेतीति ‘ जरायुः ’ स्यादिति द्वे गर्भवेष्टनर्चर्मणः । उल्लियते, श्रोलति, उत्थयते, वस्यते
वा उल्वम्, कहपत इति कललः उभौ अस्त्रियां पुनपुंसके स्यातामिति द्वे शुकशोणित-
संपातस्य चत्वारि गर्भवेष्टनस्येत्यन्ये ॥ ३८ ॥

पु. पु. पु. पु.

जन्ममास सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण (इमौ समौ) ।

गर्भ स. पु. पु.न. पु. पु.न.

हिजरा तृतीयाप्रकृतिः शरणः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ॥ ३९ ॥

१ राजदत्तादि (२ | २ | ३१) गणेशाटाजायाशब्दस्य दंजभावो वा निपात्यते । दाराः पुंसि बहुत्वे
च दं कत्वे नपुंसकमित्यमरमाला “ पन्यां जंस्मलिङ्गवे ” इति नामप्रपञ्चः ॥

सूतीति—सूते: प्रसवस्य मासः सूतिमासः, विजायतेऽस्मिन्निति विजननः स एव, विजननस्यार्थं वैजननः “ नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः । निस्सार्यते वाण इव जन्तुश्लिष्टद्रेण सत्त्वरः ” इति द्वे जन्ममासस्य । गीर्यते, उद्दीर्यते, शब्द्यते वेति गर्भः, भ्रूयते इति भ्रूणः “ भ्रूणः खीगर्भहिस्मयोः ” (इति मेदिनी) इति द्वे कुक्षिस्थगर्भस्य । खीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः तृतीयः प्रकारः असमस्तमेतत् समासे तु तृतीयप्रकृतिः, शास्त्रतीति शण्डः “ कलीवं शगढश्च कञ्चुकीति ” (तालव्यादौरभसः) शण्डपरण्डौ तु सौविदाविति ” (हैमः) कलीवत इति कलीवः “ अखीनपुंसके कलीवं वाच्यलिङ्गस्त्वविक्रमे ” (इति रुद्रः) परण्डते, पण्णते वा पण्डः “ पण्डः पण्डेधियि खीस्यात् ” (इति मेदिनी) न खी पुमानिति नपुंसकम् “ स नपुंसको भवेदिति भाष्यात्पुंस्यस्यमिति पञ्च नपुंसकस्य ॥ ३६ ॥

न.   न.   न.   न.   न.

वालपन शिशुत्वं शैशवं वाल्यं तारुण्यं यौवनं (समे) ।

युवापन न.   न.   न.   पु.   न.

वृद्धापन न.   न.   न.   पु.   न.

वृद्धोंका समूह स्यात्स्थाविरं (तु) वृद्धत्वं वृद्धसंघे (अपि) वार्धकम् ॥ ४० ॥

शिशिवति—शिशोर्भावः शिशुत्वम्, शैशवम्, वालस्य भावो वाल्यमिति त्रीणि शैशवस्य । तरुणस्य भावस्तारुण्यम्, यूनो भावो यौवनम्, उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे यौवनस्य । स्थविरस्य भावः स्थाविरम्, वृद्धस्य भावो वृद्धत्वं स्यादिति द्वे स्थाविरस्य । वृद्धानां संघो वृद्धसंघस्तस्मिन्नपि, वृद्धानां समूहो वार्धकम् “ वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणीति ” (विश्वः) स्वार्थे ध्यजि वार्धक्यमपीति द्वे वार्धकस्य ॥ ४० ॥

पु.न.

स.   स.

आते वृद्धापा पलितं (जरसा शौक्लयं केशादौ) विस्तसाजरा ।

वृद्धाई स.   स.   स.   स.

दूध पीनेवाले स.   स.   स.   स.

बच्चे स्यादुत्तानशयादिभ्या स्तनपा (च) स्तननधयी ॥ ४१ ॥

पलितमिति—केशादौ जरसा जरया शौक्लयं शुक्लत्वं फलति, फलनं, पलिति स्म, पलनं वेति ‘ पलितम् ’ “ पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे ” (इति मेदिनी) इत्येकं पलितस्य । विस्तस्यतेऽनयेति विस्तसा, जीर्यतेऽनया, जरणं वेति जरा इति द्वे जरायाः । उत्ताना शेत इति उत्तानशया, दिभ्यति, दिभ्यते वा दिभ्या, स्तनौ पित्रीति स्तनपा, स्तनं धयतीति स्तनधयी एषु विलिङ्गता “ विषु जरावराः ” इति वक्ष्यमाणत्वात् खीलिङ्गनिर्देशः खीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः इति चत्वार्यतिवालिकायाः ॥ ४१ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.
 वालक   वाल‘स्तु स्या’न्माणवको वयस्थस्तरुणो युवा ।
 पु.   पु.   पु.   पु.
 वृद्धपुरुष   प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥

बाल इति—बलते, वल्यतेवा वालः, “वासोऽहेऽशेभपुच्छयोः । शिशौ हीवेरकचयो-
 वाला तु त्रुटियोपितोः । वाली भूपान्तरे मेधाविति” (हैमः) मनोरयं माणवः अल्पो
 माणवो माणवकः “हारभेदे च माणवको वाले कुपुरुषेऽपि चेति” (रभसः) इति द्वे
 वालस्य । वयसि यौवनमात्रके तिष्ठतीति वयस्थः, तरतीति तरुणः “तरुणं कुञ्जपुष्पेना
 रुचकेमूनि तु त्रिषु” (इति विश्वः) यौतीति युवा इति त्रीणि तरुणस्य । प्रगतं
 दयोऽस्येति प्रवयाः, तिष्ठतीति स्थविरः, वर्धत सम इति वृद्धः, जिनाति रम इति जीनः,
 जीर्णति स्म इति जीर्णः, जीर्णतीति जरन् इति पट् वृद्धस्य ॥ ४२ ॥

वडावृद्धा   वर्षीयान्दशमी ज्यायान् पूर्वजस्त्वग्रियोऽव्रजः ।
 जेटाभाई   जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयो वरजानुजाः ॥ ४३ ॥

वरिति—अतिशयेन वृद्ध इति वर्षीयान्, दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्तीति दशमी,
 अतिशयेन वृद्ध इति ज्यायान् इति त्रीयतिवृद्धस्य । पूर्वस्मिन्काले जातः पूर्वजः, अग्रे
 जात इति अग्रियः अग्रिमो वा अग्रे जात इति अग्रजः इति त्रीणि प्रथमजातस्य । ज-
 घन्यजेऽवरकाले जातो जघन्यजस्तस्मिन्, अतिशयेन युवा इति कनिष्ठः, कनीयानपि,
 पक्षे यवीयाः, अवरस्मिन् काले जातोऽवरजः, अनुपश्चाज्ञातोऽनुजः इति पञ्च
 पश्चाज्ञातस्य ॥ ४३ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.
 दुर्वल,   अमांसो दुर्वलश्छातो वलवान्मांसलोंसलः ।
 वलवान्,   पु.   पु.   पु.   पु.
 तुन्दीला,   तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी वृहत्कुक्षिः पिचिगिङ्गिलः ॥ ४४ ॥

अमेति—अलं मांसमस्येति अमांसः, दुष्टं वलमस्येति दुर्वलः, छायते स्म इति छातः,
 शायते स्म इति विग्रहे तु शातोपि “दुर्वले निशिते स्यातां शिंतशातादिमौ त्रिषु” (इति
 तालव्यादौ रभसः) इति त्रीणि दुर्वलस्य । वलमस्यास्तीति वलवान्, मांसमस्यस्येति
 मांसलः, अंसो वलमस्यास्तीति अंसलः इति त्रीणि मांसलस्य “वलवान्” इति ख्या-
 तस्य । अतिशयितं तुन्दमुदरमस्येति तुन्दिलः, तुन्दिकः, तुन्दी, ‘तुन्दभोपि, वृहत्कु-
 क्षिरस्येति वृहत्कुक्षिः, अतिशयितं पिचिगिङ्गुदरमस्येति पिचिगिङ्गिलः इति पञ्च
 स्थूलोदरस्य ॥ ४४ ॥

१ “वयःपक्षिणि वाल्यादौ वयो यौवनमात्रके” (इति विश्वः) ॥

पु. पु. पु. पु.
नक्तपठा अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो (नतनासिके)।
सुन्दर केश-
वाला सिमटी पु. पु. पु. पु. पु.
तालवाला केशवः केशिकः केशी वलिनो वलिभः (समौ)॥४५॥

अवेति—नता नासिकाऽस्येति नतनासिकस्तस्मिन्, अवटीटं, अवनाटं, अवभ्रटं च नासिकाया नतमस्त्यस्याः अवटीटा, अवनाटा, अवभ्रटा च नासिकास्त्यस्य पुरुषस्य अवटीटः, अवनाटः, अवभ्रटः इति त्रीणि चिपिटनासस्य । प्रशस्ताः केशा यस्येति केशवः, केशिकः, केशी इति त्रीणि प्रशस्तकेशस्य स्थूलकेशस्य वा । वलिस्त्वक्संकोचोऽस्यास्तीति वलिनः, वलिभः उभौ समाविति द्वे श्लथर्चर्मवतः ॥ ४५ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
विकृत अङ्ग- विकलाङ्गः (स्तु)पोगण्डः खर्वो हस्त्र (श्र)वामनः ।
वाला वामन, पु. पु. पु.
तीक्ष्णी नाक- पु. पु.
वाला, नक्ता खरणःस्यात्खरणसः विग्र (स्तु गतनासिकः)॥ ४६ ॥

वीति—विकलमङ्गमस्येति विकलाङ्गः, पवते, पुनाति वा पौः, पौर्गण्ड एकदेशोऽस्य, अपकृष्टं गच्छतीति वा पृष्ठोदादित्वात् पोगण्डः “पोगण्डो विकलाङ्गः” (इति रत्नकोषः) “पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्” (इति हलायुधः) अपोगण्ड इति पाटेतु नज्जसमासः “अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरुके” (इति विश्वः) इति द्वे स्त्रभावन्यूनाविकाङ्गस्य । खर्वतीति खर्वः “खर्वं संख्यान्तरे नीचिवामनके त्रिपु” (इति मेदिनी) हसति, हस्यते वा हस्त्रः “हस्त्रो न्यकूखर्वयोस्त्रिपु” (इति मेदिनी) वामयतीति, वामोऽस्यास्तीति वा वामनः ब्लियान्तु वामनी इति त्रीणि खर्वपुरुषस्य । खरा तीक्ष्णा नासिकास्येति खरणाः पक्षे खरणसः स्यादिति द्वे तीक्ष्णनासिकस्य । विगता नासिकास्येति विग्रः “विखुः, विख्रः, विख्यः” विग्रो विखुविनासिकः” (इति रभसः) गता नासिका यस्येति गतनासिकः इति द्वे गतनासिकस्य ॥ ४६ ॥

पु. पु. पु. पु.
खुरसमान नाकखुरणाः (स्या) त्वुरणसः प्रज्ञः प्रगतजानुकः ।
वाला ल्यचरा पु. पु. पु. पु.
ऊंचीनाघवाला पु. पु. पु. पु.
मिलीनाघवाला ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः (स्या) त्संज्ञः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

खुरेति—खुर इव नासिकाऽस्येति खुरणाः पक्षे खुरणसः स्यादिति द्वे पश्युखुरसदश-नासिकस्य । प्रगते विरले जानुनी यस्येति प्रज्ञः, पक्षे प्रगतजानुकः इति द्वे वातादिना विरलजानुकस्य । ऊर्ध्वे जानुनी यस्येति ऊर्ध्वज्ञः, पक्षे ऊर्ध्वजानुः स्यादिति द्वे ऊर्ध्व-जानुकस्य । संहते जानुनी यस्येति संज्ञः, पक्षे संहतजानुकः स्यादिति द्वे संलग्न-जानुकस्य ॥ ४७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 वहिरा, कुवडा, स्यादेदे वधिरः कुब्जे गदुलः कुकरे कुणिः ।
 दुङ्डा छोटी देह
 वाला, पँगुला, पु. पु. पु. पु. पु. पु.
 मुण्डा प्रश्ननरल्पतनौ श्रोणः पह्नौ मुण्डस्तु सुरिडते ॥ ४८ ॥

स्यादिति—आ इजति, आसर्वतः ईङ्ग्यते, ईङ्टे वेति एडस्तस्मिन्, वन्नाति कर्णम्, वध्यते वा वधिरः इति द्वे अवणशक्तिहीनस्य । कौ उच्चति, कुर्वपदुव्जमार्जवमस्येति शकन्धवादि-त्वात् कुञ्जस्तस्मिन्, गडति, गद्यते वा गद्धः सोऽस्त्यस्येति गदुलः इति द्वे कुञ्जस्य । कुर्वितः करोऽस्येति कुकरस्तस्मिन्, कुणति, कुग्यते वा कुणिः, कूणिरपि इति द्वे रोगादिना वक्तकरस्य । अल्पा तनुश्येति अल्पतनुस्तस्मिन्, स्पृशति, स्पृश्यते, पृच्छति, पृच्छ्यते, पर्षति, पृच्यते वा प्रश्ननरिति द्वे अल्पशरीरस्य । पनते इति पह्नूस्तस्मिन्, श्रोणतीति श्रोणः इति द्वे जन्माहीनस्य “पँगुला” इति ख्यातस्य । मुण्डन्ते स्म मुण्डितस्तस्मिन्, मुण्डथत इति मुण्डः इति द्वे खण्डितकेशस्य ॥ ४८ ॥

पु. पु. पु. पु.
 कज्ञा लैंगडा लहसन
 तिल जदुलः कालकः पिप्लुस्तलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

वेति—के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्येति केकरस्तस्मिन्, वलते इति वलिरः इति द्वे केकरस्य “कज्ञा” इति ख्यातस्य । खोडतीति खोडस्तस्मिन्, खञ्जतीति खञ्जः “अथ खञ्जके खोडखोराविति” (रभसः) इति द्वे खञ्जस्य “लैंगडा” इति ख्यातस्य । जरा-शब्दादवरा अवर्चीना उत्तानशयायाभिषु त्रिलिङ्गयां भवन्तीति । जलतीति जदुलः “मुकुटमते तु जदुलः” कालयतीति कालकः, अपिष्ठवते इति पिप्लुरिति त्रीणि जदुलस्य “लमुन” इति ख्यातस्य । तिल इव तिलकः, तिल इव कालकः तिलकालकः इति द्वे देहस्थतिलस्य ॥ ४९ ॥

न.	न.	स.	स.
आरोग्य	अनामयं (स्यादा)	रोग्यं चिकित्सा	रुक्षग्रतिक्रिया ।
उपाय	न. न.	न.	पु. पु.
अौषध	भेषजौषधभैषज्यान्यगदो	जायु(रित्यपि)	॥ ५० ॥

अनेति—आमयस्याभावोऽनामयम्, न रोगोऽस्येत्यरोगस्तस्य भाव आरोग्यमिति द्वे अरोगस्य । चिकित्सनं चिकित्सा, रुजः प्रतिक्रिया रुक्षग्रतिक्रिया इति द्वे रोगनिवारणस्य । भेषयतीति भेषो रोगस्तं जयति, भेषं जायति, भिषज इदं वेति भेषजम्,

१ “निसर्गतः कूणिपह्नौगणेऽडः” इति नाममालायामार्यागार्दीवांकारवानपि ॥

२ “मुण्डो मुण्डिनशपिंयोः । राहो देश्यान्तरे” (इति हेमः) ॥

शोपयेन्द्रियमोपयम् , भेपजमेव भेपज्यम् , न गदोऽस्मादित्यगदः , जयति रोगानिनि
जायुर्गति पञ्च औपयस्य ॥ ५० ॥

स. स. प. प. . प. प. प.

रोग

धर्मा

पीनस

(स्त्री) रुग्नुजा चोपतापरोगव्याधिंगदासयाः ।

पु. प. प. प. प. प.

क्षयःशोपश्च यक्षमा(च) प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

स्त्रीति-रुग्नति देहम् , रोगनं वेति रुक् रोगनं रुजा च स्त्री स्यान् “ रुजा-
त्वामयभङ्गयोरिति ” (हैमः) उपतापयति, उपतपनं वेति उपतापः “ उपतापो गदे तापे ”
(इति हैमः) रुग्नति, रोगनं वेति रोगः, विविधा आप्तयोऽस्मान्, व्याधानं वेति
व्याधिः, गदतीति गदः “ गदः कृष्णानुजं रोगे गदा प्रहरणान्तरे ” (इति हैमः)
अग्नयामस्तं यान्त्यनेन, आमयनं वेति आमयः इति सप्त रोगस्य । क्षयति नाशयति
देहमिति क्षयः “ क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि ” (इति हैमः) शोपयतीति शोपः,
“ शोपः शोपण्यक्षमणोरिति ” (हैमः) यक्षयते, यक्षयते वा यक्षमा इति त्रीणि राजय-
क्षमगाः । प्रतिक्षयां श्यायते इति प्रतिश्यायः, प्रतिश्यायतेऽनयेति व्युत्पत्त्या प्रतिश्या
अपि, पीनं स्यनि, सायनि वा पीनसः “ आपीनसः प्रतिश्या स्यादिति ” (रभसः)
इति द्वे नासारोगस्य ॥ ५१ ॥

स. न. पु. पु. पु.

छाँक, सांसा (स्त्री) क्षुत् क्षुतं क्षवः(पुंसि)कास(स्तु) क्षवथुः(पुमान्) ।

पु. पु. पु. पु. पु.

सूजन, व्यवाह शोफ(स्तु) शवयथुःशोथःपादस्फोटो विपादिका॥५२॥

स्त्रीति-क्षवणं क्षुत्, स्त्री स्यान्, क्षवणं क्षुतम्, क्षवणं क्षवः पुंसि स्यादिति त्रीणि
क्षिकायाः । कासतेऽनेति कासः काशत इति काशस्तालव्यान्तोपि “ काशस्तु रुग्ने
रोगमेदे ” (इति हैमः) “ वाराणस्यां भवेत्काशी क्षवथौ ना तृण्णऽस्त्रियानिति ताल-
व्यान्ते रभसाद्य तालव्यान्तोपि ” क्षवणं, क्षोत्यनेन वा क्षवथुः पुमान्स्यान् “ क्षवथुः
कासे क्षिकायामिति ” (हैमचन्द्रः) शवतीति शोफः, शवयत्यनेते शवयथुः, शवतीति
शोथः इति त्रीणि शोथस्य । स्फुटनं स्फोटः, पादस्य स्फोटः, पादौ स्फोटयतीति वा
पादस्फोटः, विषयनेऽनयेति विपादिका इति द्वे पादस्फोटनरोगस्य ॥ ५२ ॥

न. न. स. स.

गेहुनां ओढीं किलाससिध्मे कच्छुदां (तु) पाम पामा विचर्चिका ।

लाम, खुनली, स. म. स. पु. पु.स.न.

काश, कुडिया करण्डुः खजूश्च करण्डुया विस्फोटः पिटक (स्त्रिपु)॥५३॥

१. “पिटकं किलासं न अपुर्णं मिथ्यं” इति हैमचन्द्रमालायाम् ॥

कीति—किलतीति किलम्, अस्यत्यसम् किलं च तदसं च, केलनं किला तामस्यति, किलेन इवैत्येन असतीति वा किलासम्, सिध्यतीति सिध्यं सिध्यम् इति वा इति द्वे किलासस्य “सेहुवां” इति ख्यातस्य । कपतीति कच्छूस्तस्याम्, पायत्यङ्गम्, पायते देहोऽस्मान्, पिवति देहमिति वा पाम ख्यियान्तु “मनः” इति न डीप् पामा द्वित्वे पामानौ वहुत्वे पामानः “दावुभाभ्यामिति” डापि पामा द्वित्वे पामे वहुत्वे पामाः रमावत्, विचर्चर्यत इति विचर्चिका इति चत्वारि ‘खसु’ रोगस्य । कण्ठूयनं कण्ठः, खर्जनं खर्जः, कण्ठूयनं कण्ठूया इति त्रीणि गात्रविघर्षणस्य । विस्फोटतीति विस्फोटः, पेटतीति पिटकः त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यान् “पिटकः स्यानु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते” (इति हेमचन्द्रः) ख्यियां पिटका ख्यिपकादित्वान्तेत्वम् “विस्फोटा विटिका ख्यियामित्यमरमालायां” वकारादिरपि इति द्वे विस्फोटस्य “फोडा” इति ख्यातस्य ॥ ५३ ॥

पु.न.	न. न.	पु.
वाव नसूर	ब्रणो (अस्त्रिया)	मीर्मसरुः (क्लीवे)
मण्डलाकार	नाडीवणः (पुमान्)	
कोङ्ड मण्डलकोङ्ड	पु.	न.
वासारि	न.	न.
	कोठो मण्डलकं कुष्ठश्वित्रे दुर्नामकार्शसी	न.

त्रेति—ब्रणति, ब्रणयतीति वा ब्रणः अख्यियां पुनर्पुंसके स्यान् ईरयति सुखमिति इर्मम्, इयर्तीति असः क्लीवे नपुंसके स्यादिति त्रीणि ब्रणस्य । नाडीयां ब्रणः नाडी-ब्रणः पुमान्स्यादित्येकं सदागलतोब्रणस्य । कुण्ठतीति कोठः, मण्डलमित्र मण्डलकमिति द्वे मण्डलाकारकुष्ठस्य । कुण्ठात्यङ्गम्, कुस्तितं तिष्ठतीति वा कुष्ठम् “कुष्ठं भेपजरोगयोरिति” (हैमः) श्वेतत इति श्वित्रमिति द्वे श्वेतकुष्ठस्य । दुष्टं नामास्येति दुर्नामकम्, ऋच्छ्रतीति अर्शः इति द्वे गुदरोगस्य ॥ ५४ ॥

पु.	पु.	स.	स.
क्रिज्जयत	आनाहस्तु विवन्धः (स्याद्)	ग्रहणी रुक्	प्रवाहिका ।
संग्रहणी	स.	स.	पु.
वमन	प्रच्छर्दिकावमिश्र (स्त्री)	“पुमांस्तु”	वमथुः (समाः) ५५॥

आनेति—आनह्यतेऽनेन, आनहनं वा आनाहः, विवध्यतेऽनेन विवन्धनं वा विचन्ध्यः स्यादिति द्वे आध्मानस्य । गृह्णाति जठराग्निमिति ग्रहणी, प्रदहति वहु स्वविति गुदमस्याम्, प्रवहणः वेति प्रवाहिका रुक् रोगः प्रवाहिकारोगो ग्रहणी स्यादिति द्वे संग्रहणीरोगस्य । प्रच्छर्दनं प्रच्छर्दिका, वमनं वमिः स्त्री स्यात्, वमनं वमथुः पुमान्स्यान् “वमथुः पुंसि वमने गजस्य करशीकरे” (इति मेदिनी) एते समाः समानार्थाः ज्ञातव्याः इति त्रीणि वमनस्य ॥ ५५ ॥

रोगविशेष
रोगविशेष (व्याधिभेदा) विद्रधिः(स्त्री) ज्वरमेहभगन्दराः ।
स. स.

पथरी अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं ‘स्यात्’ (पूर्वे शुक्रावधेखिषु) ॥५६॥

व्येति—“व्याधिभेदाः रोगप्रभेदाः कथन्ते”—वेदनं, विद्रातीतिवा विद्रं तद्वीयतेऽस्याम्, विद्रत्य धानं वेति विद्रधिः स्त्री स्यादित्येकं विद्रवेः “व्यरथिया” इति स्यातस्य । ज्वरति, ज्वरणं वेति ज्वरः इत्येकं ज्वरस्य । मेहाति, नेहनं वेति मेहः इत्येकं प्रमेहस्य । भगं दारयतीति भगन्दरः इत्येकं भगन्दरस्य । अश्मानं राति, अश्माकारं शुक्रं राति ददातीति वा अश्मरी, मूत्रे कृच्छ्रमत्रेति मूत्रकृच्छ्रं स्यादिति द्वे अश्मर्याः “पथरी” इति स्यातायाः । इतः परं शुक्रावधेः पूर्वे पठिताः शब्दाः त्रिषु त्रिलिङ्गां भवन्ति वाच्यलिङ्गां इति यावत् ॥५६॥

पु. पु. पु. पु. पु.
वैद्य=हकीम, रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यो चिकित्सके ।
दाक्टर पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नीरोगी वातो निरामयः कल्प्य उल्लाघो (निर्गतो गदात्) ॥ ५७ ॥

रोगेति—रोगं हरति तच्छ्रीजो रोगहारी, अगदमरोगं जन्तुं करोतीति अगदंकारः, भिषग्यतीति भिषक्, विद्यामवीते वैद्यः, चिकित्सतीति चिकित्सकः इति पञ्च वैद्यस्य । वृत्तिरस्यास्तीति वार्तः । निष्क्रान्त आमयादिति निरामयः, “निरामयस्तु पुंसि स्यादिडिके त्रिषु नीरोगे” (इति विश्वमेदिन्यौ) कलासु साधुरिति कल्प्यः “कल्प्यं प्रभाते मधुनि सज्जे दक्षे निरामये । कल्प्या कल्प्यागावाचि स्यादिति” (हैमः) उल्लाघते स्म, उल्लाघ्यते स्म इति वा उल्लाघः गदाद्रोगान्निर्गतो निर्मुक्तः उल्लाघः कल्प्यते “उल्लाघो निपुणो हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि” (इति हैमः) इति चत्वारि रोगनिर्मुक्तस्य ॥ ५७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
रोगशीण ग्लानग्लास्त्रु आमयावी विकृतो व्याधितोऽपदुः ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

साज्वाता आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः (ससौ) पासनकच्छुरौ ॥५८॥

ग्लेति—ग्लायति स्म इति ग्लानः, ग्लानशीजो ग्लास्तुरिति द्वे रोगेण क्षीणस्य । आमयोऽस्यास्तीति आमयावी, विकृयते स्म इति विकृतः, व्याधिः संजातोऽस्येति व्याधितः “पटुर्दक्षे च नीरोगे” (इति मेदिनी) पटोरन्यः अपदुः, आतोतोर्तीति आतुरः, अभ्यम्यते स्म, अभ्यमति स्म इति वा अभ्यमितः इडभावे अभ्यान्तः इति सप्त रोगिणः ।

१ त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदृष्यास्थिसमाश्रिताः । दोषाः शोथं शनैर्धैरं जनयन्त्युच्छ्राताभ्याम् ॥ १ ॥ महाश्लं रुजावन्तं दृतं वाप्यथवायतम् । स विद्रधिरिति स्यातो विजेयः षड्विधश्च सः ॥ २ ॥ इति भावप्रकाशात्पुलिङ्गोपि ॥

पामास्यास्तीति पामनः, कच्छूरस्यास्तीति कच्छुरः उभौ समौ स्यातामिति द्वे विचर्चिका-
युक्तस्य ॥ ५८ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

दादवाला दर्दुणो दर्दुरोगी‘स्याद’शोरोगयुतोऽर्शसः ।

बवाहीरवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वातरोगी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अतीसारवाला वातकी वातरोगी‘स्या’त्सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

देति—दग्धिद्रातीति दर्दू, दर्दूरस्यास्तीति दर्दुणः, दर्दूश्चासौ रोगचेति दर्दुरोगः स
एवास्यास्तीति दर्दुरोगी स्यादिति द्वे दर्दुरोगिणः । अशोरोगेण युतः अशोरोगयुतः,
अशोरोगिसि सन्त्यस्येति अर्शसः इति द्वे मूलव्याधिमतः । वातोऽतिशयितोऽस्येति वातकी,
वातरोगोऽस्यास्तीति वातरोगी स्यादिति द्वे वातरोगिणः । सहातिसारेण वर्तते सायि-
सारः, अतिसारोऽस्यास्तीति अतिसारकी इति द्वे अतिसारवतः ॥ ५९ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

चिपडा चौधरा (स्युः) क्लिन्नाक्षेचुल्लचिल्लपिल्लाः (क्लिन्नेऽक्षिणचाप्यमी)
चिपडी आत्मे पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पागल कफी उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

स्युरिति—किलने अक्षिणी यस्येति किलनाक्षस्तस्मिन्, चुल्लचिल्लपिल्लाः स्युः
किलने चक्षुषी अस्येति चुल्लः, चिल्लः, पिल्लः “ अमो चुल्लाद्याः किलने अक्षिणी
च स्युरिति त्रीणि किलननेत्रतद्वतोः । उन्मादवति स्म इत्युन्मत्तः, उन्मदनमुन्मादः सो-
ऽस्यास्तीति उन्मादवान् इति द्वे वातकृतचित्तविभ्रमस्य अथवा उन्मादवति पुरुषे
“ उन्मत्तः ” स्यात् “ उन्मत्तो मुचुकुन्दे स्याद्वन्नरोन्मादयुक्तयोरिति ” (हैमः) इस्येकमु-
न्मत्तस्य । श्लेष्माऽस्यास्तीति श्लेष्मलः, पामादित्वान् श्लेष्मणः, कफोऽस्यास्तीति
कफी इति त्रीणि कफवतः ॥ ६० ॥

पु.स.न.

पु.स.न. पु.स.न.

कुन्डा न्युब्जो (भुग्नेरुजा) “ वृद्धनाभौ ” तुरिडभतुरिडलौ ।

तुदीला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सेहुवांवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अन्धा मूर्च्छित किलासी सिध्मलोऽन्धोद्वद्युच्छाले मूर्च्छसूर्च्छतौ ॥ ६१ ॥

न्युविति—रुजा रोगेण भुग्ने पुरुषे न्युवजनं न्युवजः स्यात् “ न्युवजः दुब्जे दुश-
स्तुचि । अधोमुखेपि च न्युवजं कर्मरङ्गतरोः फले ” (इति हैमः) इस्येकं न्युवजस्य ।
वृद्धा उन्नता नाभिरस्येति वृद्धनाभिस्तस्मिन्, तुरिडवत इति तुरिडः स एवास्यास्तीति तु-
रिडभः, तुरिडरस्यास्तीति तुरिडलः, तुन्दिल इति पाठे तु तुन्दोऽस्यास्तीति “ तुन्दि-
लः ” इति त्रीणि उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य । किलासमस्यास्तीति किलासी, सिध्म-
मस्यास्तीति सिध्मलः इति द्वे सिध्मलस्य । अन्धयतीति अन्धः, त हगस्येति अद्वक्

इति द्वे अचक्षुयः । मूर्च्छास्यास्तीति मूर्च्छालः, मूर्च्छति स्म इति मूर्च्छः, मूर्च्छा संजाता-
स्येति मूर्च्छितः, मूर्च्छमूर्च्छतौ मूर्च्छाले स्यातामिति त्रीणि मूर्च्छावितः ॥ ६१ ॥

न.   न.   न.   न.   न.   न.

बीज पितृ शुक्रं तेजोरेतसी (च) वीजवीर्येन्द्रियाणि (च) ।

पु.   न.   पु.   पु.   म.   स.

कफ खाल मायुः पितृं कफः श्लेष्मा (स्त्रियां तु) त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

शुक्रमिति—शोचत्यनेन, शोचयति वा शुक्रम्, “शुक्रं तु रेतोक्षिरुजोरिति” (हैमः) तेजयतीति तेजः, रिणातीति रेतः, विशेषेण ईजते, वीजयति, वीजयतेऽनेनेति वा वी-
जम् ॥ “वीजन्तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावद्भुकरकारणे” (इति हैमः) वीरेऽकलीवे साधुः वीगयति, वीर्यतेऽनेनेति वा वीर्यम् “वीर्यं तेजःप्रभावयोः शुक्रं शक्तौ चेति” (हैमः) इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियमिति पट् वीजस्य । मिनोति देहे ऊष्मा-
रामिति मायुः, अपि दीयते स्म इति पितृमिति द्वे पितृस्य । केन जलेन फलति, के शि-
रसि फण्टि, फक्ति वा कफः, शिलष्यतीति श्लेष्मा इति द्वे कफस्य । त्वचति, तनोति
वा त्वक् ब्यियां स्यान् “त्वक् स्त्री चर्मणि वर्के च गुट्त्वचि विशेषतः” (इति मे-
दिनी) पुंसीति घे त्वच इत्यदन्तोपि “त्वक् त्वचचोचशब्दाः सर्वुर्बले चर्मणि
पत्रके” (इति धरणिः) अमृजो गत्यधा “असृग्धरा” इत्येके इति द्वे त्व-
चायाः ॥ ६२ ॥

न.   न.   न.   न.   न.   न.

मांस पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमाऽमिषम् ।

न.   न.   पु.स.न.

सूक्ष्मामांस उत्तसं शुष्कमांसं (स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम्) ॥ ६३ ॥

पिशीति—पिशति, पिश्यते स्म वा पिशितम्, “पिशितं मांसं पिशिता मांसिका” (इति हैमः) तरोवलमस्त्यस्मिन्निति तरसम्, मन्यत इति मांसम्, पलति, पल्यतेऽनेन
वेति पललम् “पललं तिलमिश्रे स्यात्पललं पिशितेऽपि च” (इति शाश्वतः) क्लवते,
क्लव्यतेऽस्मादेति क्रव्यम्, आमिषपीत्यामिषमिति पट् मांसस्य । उत्तप्त्यते स्म इति उ-
त्तप्तम्, शुष्कं चतन्मांसं चेति शुष्कमांसम्, वल्लते, वल्लयते वा वल्लूरं तत् त्रिलिङ्गकं
स्यादिति त्रीणि शुष्कमांसस्य ॥ ६३ ॥

न.   न.   न.   न.   न.   न.

स्विरं सुधिरेऽसृग्लोहितास्वरक्षतजशोणितम् ।

कलेजा पु.स.न.   न.   न.   न.   न.   स.   स.

हृथ चर्वीं दुक्कायमांसं हृदयं हृन्मेद (स्तु) वपा वसा ॥ ६४ ॥

रुधीति—रुणद्वि, रुध्यते वा स्विरं तम्भिन्, अस्यते, न भृनति वा असृग् ,

१ “ दुक्का हृद हृदयं दुक्का मुरमं च तदामेमामेति (हैमनामालायाम्) ॥

गोहति, रुद्यते वा लोहितम् “सोहितं रक्तगोशीर्णे कुङ्कुमे रक्तचन्दने । पुमान्नदान्तरे भौमे वरणं च त्रिपु तद्वति” (इति मेदिनी) अस्यत इत्यस्म म “अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीवमशुग्गि शोणित” (इति मेदिनी) रज्यते स्म इति रक्तम्, क्षताज्ञातं क्षतज्ञम्, शोणाति स्म शोणितमिति सप्त रुधिरस्य । वुक्त्यते स्वादुत्वान्मृग्यते इति वुक्ता, “शोणितेषु म्नियां वृक्तावुक्तामुरसमद्योः” (इति रभसः) अग्रं मुख्यं मांसमित्यप्रमांसमिति द्वे हृदयान्तर्गतमांसविशेषस्य । हरति, द्वियते वा हृदयम्, हृत् “पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्ययोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्” इति द्वे हृदयकमलस्य । चत्वारि पर्याया इत्येके । मेद्यतीति मेदः, वपति, उत्प्यते वा वपा “वपा विवरमेदसो-रिति” (हैमः) वसति, वस्ते वा वसा इति त्रीणि शुद्धमांसस्नेहस्य ॥ ६४ ॥

गले की

स. स.

स. स.

पिक्कली नस्, (पश्चाद्ग्रीवा शिरा) मन्या नाडी (तु) धमनिः (शिरा) ।
नाई, फेफड़ा न. न. न. न. न. पु.न.

मैल तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दकिट्ठं मंलो (अस्त्रियाम्) ॥ ६५ ॥

पेति—पश्चाद्ग्रीवे ग्रीवायाः शिरा, मन्यतेऽनयेति मन्या कथ्यत इत्येकं ग्रीवायाः प-
श्चाद्ग्रामस्थितशिरायाः । नाडयति, नाडयते वा नाडी “नाडी नाले ब्रणान्तरे ।
शिरग्यां गगडदूर्यायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा पद्मकालेपीति” (मेदिनी) धम-
तीति, धमनिः, धमनीति वा “धमनी तु शिराहृत्विलासिन्योश्च योपितीति” (मेदिनी)
सिनोतीति सिरा, शिनोतीति विग्रहे तु तालव्यादिरपि “शिरो ना पिष्पलीमूले स्याद्व-
मन्यां च योपितीति” तालव्यादौ रभसादिति त्रीणि धमन्याः । तेलति, तिलतीति वा
तिलं तदेव तिलकम्, “तिलको दृमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । क्लीवं सौवर्चलक्लो-
म्नोर्न ख्लियान्तु विशेषके” (इति विश्वमेदिन्यो) क्लवत इति क्लोम इतिद्वे उदर्ध्यजलाश-
यस्य । मस्यते, मसनं वेति मस्तिस्तां मस्कते पृष्ठोदरादित्वान् मस्तिष्कम्, गुर्ते, गूर्यते
वा गोर्दमिति द्वे मस्तकभवस्नेहस्य । केटति स्म किट्टम्, मक्तत इति मलः अस्त्रियां पुंस-
पुंसके स्यादिति द्वे मलस्य ॥ ६५ ॥

न. पु. न. पु. प.

स.

आंत पिलही अन्त्रं पुरीतद् गुलम् (स्तु) प्लीहा पुंस्य (थ) वसनसा ।

नस कलेजा स. न. न.

या निगर स्नायुः (स्त्रियां) कालखण्डयकृती (तु समे इमे) ॥ ६६ ॥

अन्त्रमिति—अमत्यनेनेति अन्त्रम्, पुर्णं शरीरं तनोतीति पुरीतन “पुरीतद्विद्विया-
मिति” वाचस्पतिगिति द्वे अन्त्रम् “आंत” इति ख्यातस्य । गुण्यतेऽस्मादिति गुलमः,
प्लेहत इति प्लीहा पुंसि स्यान् मुकुटमते तु प्लीहा टावनता चेति द्वे कुक्षिवामपाश्वं

मासखण्डस्य । अथेति—वस्ते शरीरमिति वस्तं चर्म तत्खयतीति वस्नसा, स्नातीति स्नायुः उभे छियां स्यातामिति द्वे वायुवाहिनीनाड्याः । कालं च तत्खण्डम् च कालखण्डम्, यमनं यः संयमस्तं करोतीति यकृत् इमे समे समानार्थे समानलिङ्गे चेति द्वे कुञ्चेऽक्षिणा-भागस्थमांसखण्डस्य “कलेजा” इति ख्यातस्य ॥ ६६ ॥

स.   स.   स.   स.

लार, कीचड़ सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका (नेत्रयोर्मलम्) ।

न.   पु.   पु.   पु.   न.   न.

मूत्रं प्रस्तावउच्चारावस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

न.   न. पु.न.   स.   स.

विषा गूर्थं पुरीषं वर्चस्क (मस्ती) विषाविषे (छियौ) ।

सृणीति—सरतीति सृणिः सैव सृणिका “सृणीका दीर्घमध्यापि” अवश्यं स्यन्दते इति स्यन्दिनी, लालयत इति लाला इति त्रीणि लालायाः “लार” इति ख्यातायाः । नेत्रयोर्मलं दूषयति दूषिरेवेति वा दूषिका “पिञ्चोरण्डकं नेत्रमलं दूषी च दूषिकापि चेति” (वाचस्पतिः) ‘दूषीका’ अपीत्येकं नेत्रमलस्य । मूत्रयत इति मूत्रम्, प्रस्त्रयत इति प्रस्तावः इति द्वे मूत्रस्य । उच्चार्यते त्यज्यते इति उच्चारः, अवकीर्यते अधिक्षिण्यत इति अवस्करः, शाम्यति, शम्यते वा शमलम्, शक्तोति, शक्यते वा निःसर्तु निःसारयितुं वेति शकृत्, गूर्थत इति गूर्थम्, पिपर्ति शरीरमिति पुरीषम्, वर्चते, वर्च्यते वा वर्चः, कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात्, वितिष्ठते उदरे अनया पुरुषो वेति विषा, वेदेष्टीति विद् ताजव्यान्तपाठे तु विशतीति विद् उभे छियौ स्यातामिति नव पुरीषस्य ॥ ६७ । १ ॥

कपाल हृदौ   पु.   पु.न.   न.   न.   न.

(स्या)त्कर्परःकपालो(उस्त्री)कीकसंकुल्यमस्थि(च) ६८॥

पांजर रीड   पु.   स.   उ.   स.

(स्याच्छ्रीरास्थिन) कङ्कालः (पृष्ठास्थिन तु) कश्चेरुका!

सोपड़ी पशुड़ी   स.   स.   स.

(शिरोस्थनि)करोटिः(स्त्री)पाश्वास्थनि(तु)पर्शुका॥६९॥

स्यादिति—कल्पत इति कर्परः, “कर्परस्तु कटोहे स्याच्छ्रुत्यभेदकपालयोः” (इति हैम) कं पालयति, कल्पते वा कपालः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् “कपालोस्त्री शिरोऽस्थिन स्याद् घटादेः सकले ब्रजे” (इति मेदिनी) इति द्वे शिरोस्थित्यग्नेऽस्य । की इति कसतीति कीकसम् “कीकसः कृमिज्ञातौ स्यात्पुंसि कुल्ये नपुंसकमिति” (मेदिनी) कुले भवं, साधु, कोलति, कुल्यते वेति कुल्यम् “कुल्यः कुलोऽन्वे मान्ये कुलस्यातिहितेषि च । कुलयं स्यात्कीकसेष्यग्नेणी शूर्पमिष्यु च । पयः प्रणालीसरितोः कुल्या जीवन्ति-कौपत्राविति” (विश्वः) अस्यत इत्यस्थि इति त्रीणि कीकसस्य । कं शीर्षं कालयति,

कङ्कते वेति कङ्कालः शरीरास्थन स्यादित्येकं त्वद्मांसरहितशरीरास्थनः । कं वायुं
शृणाति, केन शीर्यते वा कशेषः सैव कशेरुका अथवा कशति, कश्यते वा कशेषः
सैव 'कशेरुका' पृथ्रास्थन स्यादित्येकं पृथ्रवंशस्य । कं वायुं रोटते, केन रुच्यते, कं
रोटयतीति वा करोटिः, करोटी वा शिरोऽस्थनि स्त्री स्यादित्येकं शिरोऽस्थनः । स्पृशति,
स्पृश्यते वा पर्युः, सैव पर्युका अथवा परं शृणातीति पर्युः, पर्युरिव पर्युका पाश्वर्वास्थनि
स्यात् अप्राणिजातेश्चेत्यूडि पर्शूरपीत्येकं पाश्वर्वास्थनः ॥ ६८ । ६९ ॥

न.   पु.   पु.   पु.   न.

अङ्गं श्रतीकोवयवोऽपघनो (७थ) कलेवरम् ।

न.   न.   न.   न.   न.   पु.

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्षम् विघ्रहः ॥ ७० ॥

पु.   पु.न.   स.   स.   स.

देह कायो देहः (क्लीवपुंसोः) स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

अङ्गमिति—अङ्गतीति अङ्गम्, “अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभृत्रिनीवृति । क्लीवै-
कत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके” (इति मेदिनी) प्रत्येति, प्रतीयते वा प्रतीकः
“प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः” (इति मेदिनी) अवयौतीति अवयवः,
अपहन्यते इत्यपघनः इति चत्वार्यङ्गस्य । अथेति—कले शुक्रे मधुराठयक्षधनौ वा वरं
अप्रमिति कलेवरम्, एति, गच्छति, गाते वेति गात्रम्, वपति, उष्यते वा युः “वपुः
क्लीवं तनौ शस्तावपीति” (मेदिनी) संहन्ति, संहन्यतेऽस्मिन्भूतानीति वा संहननम्,
शृणाति, शीर्यते वा शरीरम्, वर्षति, वृश्यते वा वर्षम्, विविं सुखादि गृह्णाति, वि-
विष्वेव्याधिभिर्गृह्यते वेति विघ्रहः, “विघ्रहः कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियामिति”
(मेदिनी) चीयतेऽन्नादिभिरिति कायः, “कायः कदेवते मूर्तौ संघे लक्ष्म्यभावयोः ।
मनुष्यतीर्थं कायं स्यादिति” (मेदिनी) दिह्वत इति देहः क्लीवपुंसोः स्यात्, मूर्त्यतीति
मूर्तिः “मूर्तिः पुनः प्रतिमायां कायकाठिन्ययोरपीति” (हैमः) तनोति, तन्यते कर्म-
पाशोऽनयेति वा तनुः “तनुपे तनुपेकमिति वासवदत्तायमकात्पान्तापि, ‘अप्राणि-
जातेरित्यूडि औणादिके कृपिचमितनीत्यप्रत्यये वा तनुरेते त्रयः स्त्रियां स्युरिति द्वादश
गात्रस्य ॥ ७० । ५ ॥

न.   न.   पु.   पु.   पु.   पु.न.

पादाग्रं पैर पादाग्रं प्रपदं पादः पदंहिश्चरणे (अस्त्रियाम्) ॥ ७१ ॥

स.   पु.न.   पु.

गण्ठा ऐङ्गी (तद्ग्रन्थी) घुटिकेगुलफौ (पुमा) नपार्षिं (स्त्रयोरधः) ।

स.   स.   पु.न.   पु.न.   पु.न.

जंगा जाहु जङ्घा (तु) प्रसृता जानूस्पर्वाईव (दस्त्रियाम्) ॥ ७२ ॥

पेति—पादस्याग्रं पादाग्रं, प्रकृष्टं प्रारब्धं प्रगतं वा पदम् प्रपदमिति द्वे पादाग्रम्ब ।

पद्यत्र इति पादः “ पादो बुद्धे तुगीयांशे शैलप्रत्यन्तभवेत् । चरणे च मयूरे चेति ” (मेदिनी) पद्यते पद्, स्वामिते तु पद्यतेऽनेनेति पदोऽइन्तः, अंहतेऽनेनेति अंहिः, अङ्गतेऽनेनेति विग्रहे तु अङ्गिरपि, चरत्यनेनेति चरणः अङ्गियां पुनर्पुंसके स्यात् “ वरणोऽस्ती बहवृचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च । अमणे भक्षणे चापि न पुंसक उदाहृतः ” (इति भेदिनी) इति चत्वारि चरणस्य । तस्य पादस्य व्रन्थी, वोटतेऽनयेति बुटिका द्वित्वे धुटिके, गलति, गलयते वा गुलकः द्वित्वे गुलकाविति द्वे पादव्रन्थ्योः । तयोर्गु-
रुस्योरवः पृथ्वेऽनेनेति पार्णिणः पुमान्स्यात् “ पार्णिणः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्या-
द्यवज्जिती कठाविति ” (नितदेवः) इत्येकं पादपञ्चाङ्गागस्य । जायते, जह्नन्यते, कुटिलं
गच्छतीति वा जह्ना, प्रसरतिस्म, प्रसियते स्म, प्रकृष्टं सृतं गमनमनयेति वा प्रसृता इति
द्वे जडायाः । जायत इति जानु, ऊर्ध्यते इत्यूत्सत्स्य पर्व, ऊर्धवर्व, अतिशयितमस्थि
यस्मिन्निति अष्टीवत् एते व्रथोऽस्त्रियां पुनर्पुंसके स्युरिति त्रीणिः जान्वोः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

न.

पु.

पु.

निर्देह जांप कासविध (क्लीवे पुमा) नूरु (स्तत्सन्धिः पुंसि) वङ्गक्षणः ।

जांड गुदा न. न. पु. पु.त.

मूत्रशय गुदं त्वयानं पायु (र्ना) वस्ति (र्ना)भेरधोद्रयोः) ॥ ७३ ॥

सेति—सज्जति, सज्जयते वा सक्षिय कलीवे नपुंसके स्यात्, ऊर्ध्यते इति उसः पुमा-
न्स्यादिति हेतु जानूपरिभागस्य । तस्य ऊरोः सन्धिः वाङ्गक्षति, वाङ्गक्षयते, वङ्गक्षते, वङ्ग-
क्षतीति वा वङ्गक्षणः पुंसि स्यादित्येकमूलसन्धेः । गोदते, गवते, गूयतेऽनेनेति वा गु-
दन्, अग्नित्वतेनेत्यवानन्, पाति मल्लनःसारणेन—पिवति वस्त्यौषधमिति वा पायुः
ना तुमान्स्यादिति त्रीणिः विष्वार्निर्गमर्गस्य । नाभेरधोभागो वसति मूत्रमत्र वस्ते,
वस्तयते वेति वस्तिः दूसोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् “ नाभेरधो मूत्रपुर्वं वस्तिर्भूत्राशयोपि
चेति ” (हैमीयनामालायाम्) इत्येकं नाभ्यधोभागस्य ॥ ७३ ॥

कमर स्त्री के

पु.

न.

स.

स.

स.

कमरकामिक्षाकटो(ना)श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुञ्चती ।

भाग कमर का

पु.

न.

अग्निका भाग (पञ्चा)क्षितस्वः(स्त्रीकञ्च्चाः)(क्लीवेतु)जघनं(पुरः) ७४ ॥

केति—कठ्यत इति कटः ना पुमान्स्यात्, श्रोणोः फलकमिव चर्माकारत्वादिति
श्रोणिरुजरूपम, कठ्यत इति कटिः, श्रोणतीति श्रोणिः, ककुद वृपांस इव मांसपिण्डः
ककुदोतिरयितोऽस्यामिति ककुञ्चती यवादित्वाद्रुतं नेति पञ्च कञ्च्चाः । स्त्रीकञ्च्चाः
पञ्चाङ्गानो नितस्वते, निमृतं तस्यते कामुकैरिति वा नितस्वः कञ्च्यते
इत्येहं स्त्रीरुच्याः पञ्चाङ्गागस्य । स्त्रीकञ्च्चाः पुरोभागः हन्यते इति जघनं कलीवे
स्यादित्वे हं स्त्रीरुच्याः अग्नभागस्य ॥ ७४ ॥

दितम्बनेके गढ़हे (कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने) ककुन्दरे ।

स. पु. पु.

कूले भग, लिङ् (स्त्रियां) स्फिचौ कटिप्रोथा वुपस्थो (वक्ष्यमाण्योः) ७५॥

कूरेति—नितम्बे तिष्ठतो नितम्बस्थौ, कूपाविव कूपकौ, कुं भूमि दारयतः कुन्दरे कु-
दितते कुन्दरे कुन्दरे वा द्वयेन हीने स्यातामित्येकं पृष्ठवंशादवोगतर्योः ।
स्फायेते, स्फेद्यतो वेति स्फिचौ स्त्रियां स्याताम्, प्रोथतः प्रोथो कक्ष्या: प्रोथो मांसपिश्चान-
विति कटिप्रोथौ “कटी” प्रोथाविति नामद्रुयं वा “स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटी-
प्रोथौ च पूलकाविति” (रभसः) “प्रोथोश्वधोणाध्वयोः कक्ष्यामिति” (हैमः) इति द्वे
कटिप्रोथयोः । वक्ष्येते वक्ष्यमाण्यो तयोः भगशिश्वयोः उपतिष्ठते इति उपस्थः “ उपस्थ-
शेफसि क्रोडे तथा मदनमन्दिरे” (इति विश्वमेदिन्यो) इत्येकं भगलिङ्गयोः ॥ ७५ ॥

न. पु.स. पु. न. न. न.

भगं योनि (द्र्योः) शिश्नो भेदूं मेहनशेफसी ।

पु. पु. पु. पु.

वृषण, मेकड़ मुष्कोऽगडकोशो वृषणः (पृष्ठवंशाधरे) त्रिकम् ॥ ७६ ॥

मेति—भज्यत इति भगम् “ भगं श्रीयोनित्रीर्यच्छाहानवैगायकीर्तिंपु । माहा-
त्म्यैश्वर्यन्नेत्यु धर्मे मोक्षे च ना रवाविति” (विश्वमेदिन्यो) योतीति योनिः द्र्योः खीं-
पुंसयोः स्यात् “ योनिः खीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्मरमन्दिरे ” (इति मेदिनी)
“ योनिः कारणे भगतोययोरिति ” (हैमः) इति दे भगस्य । शशति, शिनोति वा
शिभ्रम, मेहत्यनेतेति भेदूम् मिद्यतेऽनेतेति मेहनम्, शेते रेतः पाते इति शेफः, शेपश्च
सान्तोऽदन्तश्चेति चत्वारि लिङ्गस्य । मुष्णाति रेत इति मुष्कः, अगडयोः कोशः
अगडकोशः अगडकोषरच, वर्षतीति वृषणः इति त्रीणि वृषणस्य । पृष्ठवंशस्य अथर्व
अयोधागे ब्रयाणां संघस्त्रिकमित्येकं पृष्ठवंशाधरस्य “मेकड़” इति स्यातस्य ॥ ७६ ॥

पु. पु. पु.न. न. न. पु. पु.

पेट कुच पिच्चरडकुक्षी जठरोदरतुन्दं स्तनौ कुचौ ।

पु.न. न. स.न. न.

कुचाम गोद चूचुकं (तु) कुचायं स्या (न्न ना) क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

पीति—अपि चमत्यन्नम्, अपि चरण्डयतेनेन हेतुनेति वा रिचरण्डः पृष्ठोदरादित्वात्पि-
चिरण्डोपि, कुञ्जते निष्कास्यते मल्लोऽस्मादिति कुञ्जिः, जायते जन्तुर्मलो वात्रेति ‘जठरः’
“जठरो न स्त्रियां कुक्षी बद्धकब्लटयोद्विभिति” (मेदिनी) उद्दण्डाति, उद्दण्डति,
उद्दियति वा उदरम् “उदरं तुन्द्रण्योरिति” (हैमः) तुद्रति, तश्चांत्यन्नमिति वा तुन्द्रमिति

पञ्चोदरस्य । स्तनति कथयति यौवनोदयम्, स्तन्यते शब्दयते कामुकैरिति वा स्तनः द्रित्वे स्तनौ, कुचतीति कुचः द्रित्वे कुचाविति द्रे स्तनयोः । चूच्यते, 'चूचु' इत्यबृक्तं कावतीति वा चूचकम्, कुचस्य कुचयोर्वर्णं कुचाम् स्यादिति द्रे कुचाग्रस्य । कुञ्जयते इति कोडं ना पुमान् न स्यात् "कोडः कोले शनौ कोडमङ्के" (इति हैमः) मुजयोरन्तरं भुजान्तरमिति द्रे अङ्गस्य ॥ ७७ ॥

न.   न.   न.   न.

छाती पाठ उरो वत्सं (च) वक्ष (श्री) पृष्ठन्तु (चरमं तनोः) ।

पु.   न.   पु.न.   न.

कन्ध हँसली स्कन्धो भुजशिरोऽसो(श्री)(सन्धीतस्यैव)जन्मुणी७८॥

उरविति—इयर्तीति उरः “ उरो वक्षसि मुख्ये स्यादिति” (हैमः) वदति सामर्थ्यमिति वत्सः, “ वत्सः पुत्रादिवर्पयोः । तर्णके नोरसि क्लीवमिति” (मेदिनी) “ पुत्रादौ तर्णके वर्णे वत्सो वत्सं तु वक्षसीति ” (रुद्रः) वक्षतीति वक्षः इति त्रीणि वक्षसः । पञ्चापि वत्सस्येत्यन्ये । तनोदेहस्य चरमं पृष्ठयत इति पृष्ठं स्यात् “ पृष्ठं चरममात्रे स्यादेहस्यावयवान्तरे ” (इति मेदिनी) इत्येकं देहपश्चाद्गागस्य । स्कन्धयते इति स्कन्धः “ स्कन्धः प्रकाशदे कायांसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नुपे समूहे व्यूहे चेति ” (हैमः) भुजस्य शिरो भुजशिरः, अस्यते समाहन्यते भारादिना, अमति, अम्यते वा अंसः “ अंसः स्कन्धे विभागे स्यादिति ” (हैमः) अस्त्री पुनर्पुंसकं स्यादिति त्रीणि स्कन्धस्य । तस्यैव सन्धी जायते बाहुरसमादिति जन्मु द्रित्वे जन्मुणी इत्येकमंसकक्षयोः सन्धेः ॥७८॥

न.   पु.   पु.न.

कांत वगल बाहुमूले (उभौ)कक्षौ पार्श्वं (मस्त्री तयोरधः) ।

पु.न.   पु.न.   पु.न.

शरीर कामध्यमं चावलग्नं (च) मध्यो(श्री)द्वौपरौद्रयोः॥७९॥

वेति—उभौ कक्षौ बाहुमूले स्याताम्—बाहोमूलं बाहुमूलम्, कध्यत इति कक्षः, द्रित्वे कक्षौ “ कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादच्छलपल्लवे । स्पद्विष्टेनादोमूलकच्छवीरुचृणेषु चेति ” (मेदिनी) इति द्रे बाहुमूलस्य । तयोः कक्षयोरधोभागः स्पृश्यते, पर्शनां समूहो वेति पार्श्वम् अस्त्री पुनर्पुंसकं स्यात् “ पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रोपान्ते पर्शुगणोऽपि चेति ” (हैमः) इत्येकं कक्षयोरधोभागस्य । मध्ये भवं मध्यमम् “ मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदेशोऽप्यवलग्ने तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजो नार्यां कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । अयक्षरच्छन्दसि तथेति ” (मेदिनी) लग्नते स्म, लज्जते स्म वा लग्नम्, अवकृष्टं, अवसन्नं वा लग्नम् अवलग्नम् “ अवलग्नोऽस्त्रियां मध्ये त्रिपु स्यालग्नमात्रके ” (इति मेदिनी) मध्ये शरीस्य भवं, मां शोभां धत्ते वेति मध्यः अस्त्री पुनर्पुंसकं स्यात् “ मध्यं विलग्ने न स्त्री स्यान्त्यायेऽन्तरेऽधमे त्रिविति ” (मेदिनी) इति त्रीणि देहमध्यस्य । द्रावित्यायैऽन्वेति ॥ ७९ ॥

पु.स. पु.स. पु. पु. पु.स. पु.स.

भुजवाहू प्रवेष्टो दोः(स्यात्)कफोणिस्तु कूर्परः ।
 अपरला भाग पु. पु.

निचला भाग(अस्योपरि)प्रगण्डः(स्यात्)प्रकोष्ठ(स्तस्यचाप्यधः) ॥८०॥

द्वाविति—परौ द्वौ भुजवाहू द्रव्योः स्त्रीपुंसयोः स्याताम्—भुजति, भुज्यते^३नेनेति भुजः, टापि भुजा, “अथोभुजा द्रव्योर्वाहै करे” (इति मेदिनी) वाधते, वहत्यनेनेति वा वाहुः वाहत इति व्युत्पत्त्या तु वाहोपि “वाहोश्वभुजयोः पुमानिति” (दामोदरः) “वाहोऽवाहुरिति स्मृतः” (इति देशीकोपः) वाहोऽश्वमानयोः, वृषे वाहा तु वाहौ स्यादिति” (हैमः) प्रवेष्ट इति प्रवेष्टः, दाम्यत्यनेन दोः भागुरिमते टापू दोषा “दोर्दोषा च भुजो वाहूः पाणिर्हस्तः करस्तथा” (इति धनञ्जयः) इति चत्वारि भुजस्य । कं सुखं स्फोरयति, केन सुखेन फणति, स्फुरति वा कफोणिः, कुरतीति कूः, पिपर्तीति परः कूर चासौ परश्च, कुरा शद्वेन परः, कुष्यत्यनेनेति वा कूर्परः इति द्वे कूर्पस्य ‘कोहनी’ इति ख्यातस्य । अस्य कूर्पस्य उपरि ऊर्ध्वभागे प्रत्यासन्नो गण्डः कपोलोऽस्येति ‘प्रगण्डः’ स्यादित्येकं प्रगण्डस्य । तस्य प्रगण्डस्याप्यधोभागः प्रकुष्यते^३नेन कुम्भादन्नम्, प्रविष्टः कोष्ठं कुम्भं मिति वा प्रकोष्ठः स्यादित्येकं कफोणार्थोमणिवन्धपर्यन्तस्य ॥ ८० ॥

पु.

पहुँचा वाहिरी(मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य) करभो (वहिः) ।
 भाग हाथ पु. पु. पु. स. स.

तर्जनी पञ्चशाखः शयःपाणिस्तर्जनी (स्यात्)प्रदेशिनी ॥८१॥

मणीति—मणिवन्धयते^३त्रेति मणिवन्धः “मणिवन्धः पाणिमूलमिति” (हलायुधः) तस्मादाकनिष्ठं कनिष्ठापर्यन्तं करस्य वहिर्भागः कृणाति, किरत्यनेन, करे भातीति वा करभः स्यादित्येकं करवहिर्भागस्य । पञ्चशाखा इवाङ्गुलयोऽस्येति पञ्चशाखः, शेते सर्वमस्मिन्निति शयः, शास्यति कण्डुमलो वानेनेति “शमः” इति पाठान्तरम् । पणायन्त्यनेनेति पाणिः “पाणिः शमः शयो हस्तः” (इत्यमरमाला) इति त्रीणिं हस्तस्य । तर्जयते^३नयेति तर्जनी, प्रदिशयते^३नयेति प्रदेशनी, प्रदेशोऽस्त्यस्या इति विप्रहे तु प्रदेशिनीति पाठान्तरमिति द्वे अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः ॥ ८१ ॥

स. स. पु. स.

अङ्गुलियां अङ्गुल्यः करशाखाः (स्युः) पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।
 गृठा समस्त स. स. स.

अङ्गुली मध्यमानामिका(चापि)कनिष्ठा(चेति ताःक्रमात्) ॥८२॥

“अङ्गुलस्तु यवो मतः” (इत्यमरदन्तः) “अङ्गुलो ना यवमानमिति” (वाचस्पतिः) तत्रात्रैर्बाहुलकाद्युः ॥

अङ्गिवति—अङ्गति, अङ्गं पाणिपादमवयवं लातीति वा अङ्गुलिः डीपि अङ्गुली “अङ्गुलिः कारशाखायां कर्णिकायां गजस्य चेति” (हेमविश्वप्रकाशौ) अङ्गुरिः, अङ्गुरी बहुत्वे अङ्गुलयः, करस्य शाखा इव करशाखाः स्युरिति द्वे अङ्गुलीनाम्। अङ्गुशब्दोऽङ्गुशावी अङ्गौ पाणौ तिष्ठतीति अङ्गुष्ठः पुंसि स्यात्, प्रदेशोऽस्यस्याः प्रदेशिनी उक्तापि वथासंख्ययोधाय पुनरुक्ताः, मध्ये भवा मध्यमा, न नामप्रहणयोग्य-मस्याः ब्रह्मणोऽनया शिरश्चेदनादत एवास्यां पवित्रीक्रियते, अनामा सैव अनामिका, अतिशयेनात्पा कनिष्ठा “कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे यूनि कनिष्ठा त्वन्तिमाङ्गुलाविति” (हैमः) इति ताः पञ्चाङ्गुलयः क्रमाज्ञातव्याः इत्येकैकं क्रमेण समस्ताङ्गुलीनाम् ॥८३॥

पु. पु. पु.न. पु.न.

नत्व=नह तीन पुनर्भवः करुहो नखो(ञ्ची)नखरो(ञ्चियाम)।

पु. पु. पु.

प्रमाण विशेषप्रादेशतालगोकर्णा (स्तर्जन्यादियुते तते) ॥ ८३ ॥

पुनरिति—पुनर्भवतीति पुनर्भवः, “पुनर्नौतीति पुनर्नवः” इति वा पाठः। करे रोहतीति करुहः, नखमस्येति नखोऽञ्ची पुनर्पुंसकं स्यात् “नखी छीपुंसयोः शुक्तौ नखरे पुनर्पुंसकमिति” (मेदिनी) न खनति, खन्यते वा नखं रानीति वा नखरोऽञ्चियां स्यात् “नखरं त्रिषु” (इत्यमर्माला) इति चत्वारि नखस्य। तर्जन्यादियुते तते विस्तृते प्रादेशतालगोकर्णाः क्रमात्स्युः प्रदिश्यत इति प्रदेशः “प्रदेशो देशमात्रे स्यात्तर्जन्यङ्गुष्ठ-संमिते” (इति मेदिनी) इत्येकं तर्जनीसमेतवितताङ्गुष्ठस्य। तलस्त्यत्रेति तालः “तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च सम्भिते। गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे” (इति मेदिनी) इत्येकं मध्यमासहितवितताङ्गुष्ठस्य। गोःकर्ण इव गोकर्णः “गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे प्रमथान्तरे। अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णो मूर्विकौ-पवाविति” (विश्वः) इत्येकमनामिकासहितवितताङ्गुष्ठस्य ॥ ८३ ॥

पु.स. पु.

विता (अङ्गुष्ठे सकनिष्टे स्या) द्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः।

चटकना (पाणौ) चपेटप्रतलप्रहस्ता (विस्तृताङ्गुलौ) ॥ ८४ ॥

अङ्गिवति—सकनिष्टे कनिष्ठया समेते विततेऽङ्गुष्ठे वितस्यतीति वितस्तिः, द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणमस्येति द्वादशाङ्गुलः स्यादिति द्वे वितस्ते: “विलस्त” इति ख्यातस्य। विस्तृता अङ्गुलयो यस्मिस्तस्मिन् पाणौ हस्ते चपेटप्रतलप्रहस्ताः स्युः चपतीति चपः, एटतीति इटः चपश्चायाविटश्च चपेटः, चर्पटोप्यत्र “चर्पटः स्फारवितुले चपेटे पर्पटेऽपि चेति” (विश्वमेदिन्यौ) प्रतलतीति प्रतलः “प्रतलं पातालमेदेनाङ्गुलिकरे पुणानिनि” (मेदिनी) नलमध्यत्र “तलं स्वरूपाधारयोः सङ्गमुष्टि-

चपेटयोरिति” (विश्वः) “ तलस्चपेटे तालद्रविति” (हेमः) पुंसि तालमहीरुहे चपेटे वेति मेदिनीतश्च पुंस्यम, प्रसूतो हस्तः प्रहस्तः इति व्रीणि विरहृताङ्गिलिहस्तस्य ॥८४ ॥

दृहस्था चरकना (द्वौ संहतौ) सिंहतलः (प्रतलौ वामदक्षिणौ) ।

पु.

पु.

परस अङ्गुरी (पाणिर्निकुञ्जः) प्रसृतिः (स्तौ युता) वज्रालिः (पुमान्) ॥८५॥

द्राविति—द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ संहतौ मिलितौ सिंहस्येव तलस्त्रेति सिंहतलः, संहतं संघट्य लातीति विश्रहेतु संहतलो वेत्येकं वामदक्षिणयोः पाणयोर्मिलितयोर्विसृताङ्गुस्थ्योः । नितरां कुञ्जाप्रकृतिरस्थं ति निकुञ्जः, पाणिर्हस्तः प्रसृतस्येनेन प्रसृतिः, प्रकृष्टं सृतमस्येति विश्रहेतु प्रसूतो वा “प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते विषु । अर्धाञ्जलौ तु पुंलिङ्गो जड्यायां प्रसृता मता ” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रसृतस्थ “पसर” इति ख्यातस्थ । तौ प्रसृतौ युतौ मिलितौ अज्यतेऽनेनेत्यजलिः पुमानस्यान् “अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुड्डेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकमञ्जलेः ॥ ८५ ॥

हाथ मुण्डाहाथ

पु.

कनिष्ठारहित (अकोष्ठे विस्तृतकरे) हस्तो (मुष्ट्या तु बद्धया) ।

पु.स.

पु.स.

मृठीवाला हाथ सरालिः स्यादरलिः (स्तु निष्कनिष्टेन मुष्टिना) ॥ ८६ ॥

प्रेति—विस्तृतकरे विस्तृतः करो यस्य यस्मिन्वा तस्मिन्प्रकोष्ठे कूर्पगाढः प्रदेशो हस्तति, हस्यतेऽनेनेति वा हस्तः स्यात् “चतुर्विशत्यङ्गुलो हस्तः” सकलसिद्धान्तोक्तत्वादित्येकं हस्तस्थ । अध्यते स्म, बद्धा तया मुष्ट्या ति, मुष्ट्यतेऽनेति वा मुष्टिस्तयोपलक्षितः सहस्रः ऋच्छ्रुतिः, अर्थतेऽनेनेति वा ग्रन्थिः स्यात् “रत्न्यरक्षी ग्रन्थी वद्धमुष्टिताङ्गुली” (इत्यमरमाला) इत्येकं रक्षेः । निर्गतां कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितो हस्तः ग्रन्थिभिर्नो-उग्रन्थिः स्यात् “नारग्रन्थिः कफोग्नो हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुलाविति” (कुद्रः) इत्येकमरक्षेः ॥ ८६ ॥

पु.

फेला हाथ द्वयामो (वाहोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्) ।

पु.स.न.

ऊपर उठा हाथ (ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणि नृमाने) पौरुषं (त्रिषु) ॥ ८७ ॥

व्येति—तिर्यक् ततयोः सकरयोः वाहोरन्तरं मध्यं विशेषणं अन्यतेऽनेनेति व्याप्तः कथयत इत्येकं स्वे स्वे पाश्वं प्रसारितयोर्वाहोर्मध्यस्थ । दोषौ च पाणी चैषां समाहारो दोःपाणि ऊर्ध्वं विस्तृतं दोःपाणि येन सः ताहरो ना पुरुषरतस्य अन्मात्रं परिमाणं तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र पुरुषः प्रमाणामस्येति पौरुषं विषु त्रिलिङ्गां स्यात् यथा पौरुषो नदः, पौरुषी नदी, पौरुषं सरः “ पौरुषं पुरुषस्य स्याद्वावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणि नृमाने त्वयिष्येयवत् ” (इति मेदिनी) इत्येकं पौरुषस्य ॥ ८७ ॥

कण्ठ ग्रीवा पु.स.न. पु. स. स. स.
तीन रेखावाली कण्ठो गलो (थ) ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरे (त्यपि) ।

स. पु.स. स. स.

ग्रीवा घांटी कम्बुश्रीवा (त्रिरेखा सा) उवटुर्वाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

केति—कण्ठि, कण्ठते वा कण्ठः “ समीपगलशब्देपु त्रिपु करठं विदुर्बुधाः ”
(इति शाश्वतः) कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादपे ” (इति विश्वः) गलति,
गिलति, गीर्यतेऽनेनेति वा गलः “ गलः कण्ठे सर्जरसे ” (इति मेदिनी) इति—द्वे
श्रीवाग्रभागस्य । अथेति—गीर्यतेऽनयेति ग्रीवा लस्याम्, शिरो धीयतेऽस्यामिति
शिरोधिः, कं शिरो धरति, धारयति वा कन्धरा इति त्रीणि श्रीवायाः । तिस्रो रेखा
यस्यामिति त्रिरेखा सा कम्बुः शब्दं इव श्रीवेति ‘ कम्बुश्रीवा ’ इत्येकं कम्बुश्रीवायाः ।
अवटलति, अवटीकते, न वटीति वा अवलुः, “ अवलुः पुरुषे कृकाटिका घाटा ”
(इति वोपालितः) घाटयति, घात्यते वा घाटा, कृकं कण्ठमटीति कृकाटा सैव कृका-
टिका इति त्रीणि श्रीवायामुन्नतभागस्य “ घांटी ” इति ल्यातस्य ॥ ८८ ॥

न. न. न. न. न. न. न.

मुख वक्रास्ये वदनं तुरण्डमाननं लपनं मुखम् ।

न. स. स. स. स.

नासिका (क्लीबे) ब्राणं गन्धवहा घोणा नासा (च) नासिका ॥ ८९ ॥

वेति—उच्यतेऽनेनेति वक्रम, आस्यन्दते प्रस्त्रवत्यम्लादिना, आस्यन्दते द्रवी-
क्रियते वान्नादिना अस्यन्ते वर्णा येनेति, अस्यते ग्रासोऽस्मिन्वेति आस्यम् “ मुखं मुखा-
न्तरालं च द्रव्यमास्यमितीरितम् ” (इति शाश्वतः) वदत्यनेनेति वदनम्, तुरण्डतीति
तुरण्डम्, आनन्त्यनेनेति आननम्, लप्यतेऽनेनेति लपनम्, खन्यतेऽनेनेति मुखम्
“ प्राक् खनो मुडुदात्तश्च ततोऽच्च प्रत्ययो भवेत् । प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं
बुधाः ” इति सप्त मुखविलस्य । ब्रायतेऽनेनेति ब्राणम् “ ब्राणं क्लीवं नासिकायां
बाते स्याद्वाच्यलिङ्गकमिति ” (मेदिनी) वहतीति वहा, गन्धस्य वहा गन्धवहा “ स्या-
द्रव्यवाहा नासायां पुंलिङ्गे मातरिश्वनि ” (इति मेदिनी) घोणात्यनयेति घोणाः
नासतेऽनयेति नासा, नासत इति नासिका “ ब्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च
नासिका ” (इति साहस्रङ्कः) इति पञ्च नासिकायाः ॥ ८९ ॥

पु. पु. पु. न.

ओठ दाढ़ी ओष्ठाधरौ (तु) रदनच्छदौ दशनवाससी ।

न. पु. पु. पु. पु. स.

गाल कनपथी (अधस्ता) चिवुकं गण्डौ कपोलौ (तत्परो) हनुः ॥ ९० ॥

ओष्ठेति—उप्यते उप्पाहारेगेति ओष्ठः द्वित्वे ओष्ठौ, न वियत इति अधरः द्वित्वे

अथरौ ओष्ठो च अधरौ वेति ओष्ठाधरौ “द्रुन्दश्च प्राणीत्येकत्वं न भवति अनित्य-त्वात्” ओष्ठाभ्यां युतावयराविति शाकपार्थिवादिर्वा रदनाः छायन्ते आभ्यामिति रदनच्छदौ, दशनानां वाससी इव आवरकत्वादिति चत्वार्युत्तराधरोष्ठमात्रस्य । अधरोष्ठस्य अधस्तात् चीवति, चीव्यते, चिनोति शोभां वेति चित्रु तदेव चित्रुकमित्येकमोष्ठाधोभागस्य । गण्डतीति गण्डः द्रित्वे गण्डौ, “गण्डः स्यात्पुंसि खङ्गिनि । ग्रह-योगे प्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नीरकपोलेषु हयभूषणबुद्बुदे ” (इति मेदिनी) कस्यते, कं सुखं पोलतीति वा कपोलः द्रित्वे कपोलाविति द्वे कपोलस्य । ताभ्यां कपोलाभ्यां परः हन्तीति हनुः “हनुर्हृषिलासिन्यां मृत्यावज्ञे गदे ख्याम् । द्वयोः कपोलावयवे ” (इति मेदिनी) इत्येकं कपोलाधोभागस्य ॥ ६० ॥

पु. पु.न. पु. पु. न.

दांत, तालु, रदना दशना दन्ता रदास्तालु (तु) काकुदम् ।

जीभ स. स. स. न.

ओढ़काकिनारारसज्जा रसना जिह्वा (ग्रान्तावोष्ठस्य) सृकणी ॥ ६१ ॥

रेति—र्यतेऽनेति रदनः बहुत्वे रदनाः, दशन्तीति दशनाः, दास्यन्तीति दन्ताः, रदन्तीति रदाः इति चत्वारि दन्तानाम् । तालयति, तरन्त्यनेन वर्णा इतिवा तालु, काकुर्जिह्वा उद्यतेऽनुद्यतेऽस्मिन्, ईष्टकवते, “निश्चेष्टं ककुदं शिरः” ककुदे भवं वा काकुदमिति द्वे तालुनः । रसं जानातीति रसज्जा, रसति, रसयति, रसन्त्यनयेति वा रसना “तालया अपि दन्त्याश्च” इत्यादौ “जिह्वायां रशना तथा” इत्युक्तेऽन्त्यताल-व्यमध्येयम् । लेढि, लिहन्त्यनयेति वा जिह्वा इति त्रीणि जिह्वायाः । ओष्ठस्य प्रान्तौ सृजति लालादिकमिति सृकणी “प्रान्तावोष्ठस्य सृकणीति कलीवकाशेऽमरदक्षः” कवयुक्तं (सृकणी) इत्यन्ये (सृकणी) उद्यन्ता इत्येके अदन्तं सृकमित्यपरे ४ सृकिंशब्दो हस्वेकारान्तोऽपि कलीव इत्यपरे’ इत्येकमोष्ठान्तयोः ॥ ६१ ॥

न. न. पु. स.

भाल, भौंह, ललाटमलिकं गोधि (रूद्धर्वे दृग्भ्यां) भ्रुवौ (स्खियौ) ।

भ्रूमध्य, पु.न. स. स.

नेत्र, तिल कूर्चे(मस्त्रीभ्रुवोर्मध्यं)तारका(क्षणः)कर्नानिका ॥ ६२ ॥

लेति—ललनं ललो विलासस्तमटतीति ललाटम्, अलति—अलयते वा उलिका—अलीकमपि “अलिकं हस्वदीर्मध्यमिति राजदेवः” गुध्यति, गावौ नेत्रे वीयते यस्मिन्निति गोधिः “भाले गोध्यलिकालीकं ललाटानीति” नाममालायामिति त्रीणि ललाटस्य । दृग्भ्यामूर्धर्वभागे भ्रमति, भ्राम्यतीति भ्रूः द्रित्वे भ्रुवौ स्खियौ स्यातामित्येकं नेत्रोपरिभागस्थरोमराजेः । भ्रुवोर्मध्यं कूरति, कर्पते वा कूर्चमस्त्री पुनर्मुंसकं स्यात् “कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये करथतश्मशुकैतवे” (इति मदिनी) अदण्डो मध्यं तारयतीति तारका “तारकोद्देत्यमित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दशि । कर्नानिकायामृते च न पुमांखा-

तरि त्रिपु” (इति मेदनी) कन्तीति कनीना सैव कनीनिका “कनीनिका तारकेऽक्षणः
त्यात्कनिष्ठाङ्गुलावपि ” (इति मेदिनी) इति द्वे अक्षितारकायाः ॥ ६२ ॥

�. �. �. �. �. �.

ਅੰਤ ਲੋਚਨੁ ਨਾਯਨੁ ਨੇਤ੍ਰਮੀਕਣੁ ਚਕ੍ਸਰਮੀਕਣੀ

सु. सु. न. न. न. न. न.

ਅੱਸੂ ਵੁਗਈ ਚਾਲ੍ਹੁ ਨੇਤ੍ਰਾਭੁ ਰੋਦਨਾਂ ਚਾਲਸ਼ੁ (ਚ)॥ ੬੩॥

लविति—लोच्यतेऽनेनेति लोचनम्, नीयतेऽनेनेति नयनम्, नीयतेऽनेनेति नेत्रम्
 “नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले हुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यव-
 दिति” (मेदिनी) इक्ष्यतेऽनेनेति इक्षणम् । चष्टे, चक्षतेऽनेनेति वा चक्षुः, अक्षति,
 अश्नुतेऽनेनेति वा अक्षि अक्षं वा, पश्यतीति दृक्, दृश्यतेऽनयेति दृष्टिः “दृष्टि-
 ज्ञानेऽदिग्णा दर्शने” (इति हैमः) इत्यथौ लोचनस्य । अस्यतीति असु, नेत्रयोरम्बु-
 नेत्राम्बु, रुद्धत इति रोदनम्, अस्यतीति अस्म् “अस्त्रः कोणे कचे पुंसि कलीब-
 मश्रुणि शोणिते” (इति मेदिनी) अश्नुते कणठमिति अथु “जागरे चाश्रम-
 श्रुणीत्यूषमभेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्च” तालव्यशमपीति पञ्च रोदनस्य “आँसू”
 इति ख्यातस्य ॥ ६३ ॥

आंखों के पृष्ठ पु.

अपाङ्गौ (नेत्रयोरन्तौ) कटाक्षो (पाङ्गदर्शने)।

किनारों पु. पु. न. स. पु.न. न.

सो देखना कान कर्णशब्दघ्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः (स्त्री) श्रवणं श्रवः ॥ ६४ ॥

अपेति—तेत्रयोरन्तौ अपाङ्गति, अपकृष्टेऽङ्गात्, अपकृष्टान्यङ्गान्यस्मादेति ‘अ-
पाङ्गः’ द्वित्वे अपाङ्गौ स्याताम् “अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्याज्ञेत्रान्ते तिलकेऽपि च” (इति
विश्वः) इत्येकमपाङ्गस्य । अपाङ्गेन दर्शनम् अपाङ्गदर्शनं तस्मिन्, कटावतिशयिताब-
क्षिणी यत्र, कटं गराडमक्षतीति वा कटाक्षः “कटाक्षकाक्षावितिरभसात्” काक्षोपि इति
हे कटाक्षस्य । कीर्तयते शब्दग्रहणाय क्षिप्यते, कीर्तये शब्दो यस्मिन्, किरति शरीरे सुखम्,
कर्णयतीति वा कर्णः “कर्णः पृथासुते ज्येष्ठे सुवर्णालौ श्रुतावपि” (इति मेदिनी) शब्दो
गृहसेऽनेनेति शब्दग्रहः, श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रम्, श्रूयतेऽनयेति श्रुतिः खी स्यात् अवति,
श्रूयतेऽनेनेति वा अवणम्, “अवणं श्रुतौ” श्रूयतेऽनेनेति अवः इति षट् कर्णस्य ॥६४॥

न. न. न. पु. पु.न.

शिर, मस्तक उच्चमाङ्गं शिरःशीर्षं मूर्धा(ना) मस्तको(ऽस्त्रियाम्)।

पु. पु. पु. पु. पु.

केरा, वारु विकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ६५ ॥

ब्रदिति—उत्तमं च तदङ्गं च उत्तमाङ्गम्, धीयते उष्मीषादिनेति शिरः “शिरः

प्रधाने सेनाये शिखरे मस्तकेऽपि च” (इति मेदिनी) शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजो-
वाचीरजस्तथा, “कुमारशीर्षोरिति ज्ञापका”च्छ्रःशब्दस्य शीर्षादेशे शीर्षम्, मुहू-
त्यस्मिन्नाहते मूर्या ना पुमानस्यात्, मस्यतेस्म मस्तः स एव मस्तकः अस्त्रियां पुन्नपुंसके
स्यादिति पञ्चशिरसः । ‘च’ इति अव्यक्तं कुरतीति चिकुरः, कुन्तं कुन्ताप्राकारं
लातीति कुन्तलः; “कुन्तलश्चयके वाले यवे ना भूष्णिनीवृत्ति” (इति मेदिनी) वृत्तीति
वालः, कच्यते, कचयत्यात्मानं वेति कचः “कचःशुष्कव्रणे केशे वन्धे पुन्रे च गीर्पते ।
कचाकरेवामिति” (हैमः) क्लिशनाति, क्लिशयते, केशेते वा केशः “केशःस्यात्पुंसि वरुणे ही-
वेरे कुन्तलेपि च” (इति मेदिनी) शिरसि रोहतीति शिरोरुहः इति पट् केशस्य ॥६५॥

न.   न.   पु.   पु.

केशमूह
टड़े वाल (तद्वन्दे) कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

ललाट पर   पु.   पु.   पु.

झुके झुल्के (ते ललाटे) भ्रमरकाः काकपक्षः शिखरण्डकः ॥ ६६ ॥

तदिति—तेषां केशानां द्वन्दे समूहे कैशिकम्, कैश्यं च स्यान् केशानां समूहः कैशि-
कम्, पक्षे कैश्यमिति द्वे केशद्वन्दस्य । अलति, अल्यते वेति अलकः, बहुत्वे अलकाः
“अलका कुवेरपुर्यामखियां चूर्णकुन्तले” (इति मेदिनी) चूर्णस्य कर्चूरगदि
क्षोदस्य कुन्तलाः इति द्वे वक्रकेशानाम् । ते अलका ललाटे रुस्तदा भ्रमर इत्र
भ्रमरकः बहुत्वे ‘भ्रमरकाः’ भवन्ति “अथ भ्रमरको भुङ्गे गैरिके चूर्णकुन्तले”
(इति मेदिनी) इत्येकं ललाटनतकेशानाम् । काकस्य पक्षश्च वाक्याः, शिखाया
शिखर इव शकन्धवादित्वात् शिखरण्डकः “शिखरण्डो तु शिखा वर्हाविति तालव्यादौ”
(रभसः) “शिखरण्डो वर्हचूडयोः” (इति मेदिनी) शकन्धवादित्वं केचिन्नेच्छन्ति
“शिखरण्डकशिखरण्डकाविति” (वाचस्पतिमुभूती) इति द्वे सामान्येन शिखायाः
वालानां शिखाया वा ॥ ६६ ॥

स.   पु.   पु.

पटिया जूङा कवरी केशवेशो (३६) धम्मिलः (संयताः कचाः) ।

स.   स.   स.   स.   स.

चोथी जटा शिखा चूडा केशपाशी (व्रतिनस्तु) जटास्ता ॥ ६७ ॥

केति—क्रूयते, कंशिरो वृणोत्याच्छ्रादयतीति वा कवरी “कवरी केशविन्यास-
शाकयोरिति” (हैमः) केशानां वेशो मार्जनावन्धविशेषः केशवेशः इति द्वे केशवेशस्य ।
अथेति संयताः सम्बद्धा सुकादिभिर्गृथितावा कचाश्चेत्तदा धम्तीति धम्, मिलतीति
मिलः धम् चांसौ मिललश्चेति धम्मिलः इत्येकं चूडायाः “जूङा” इति रुखातायाः ।
शेते इति शिखा “शिखा शाखा बर्हिचूडा लाङ्गलिक्यमात्रके । चूडामात्रे शि-
फायां च ज्वालायां प्रपदेपि च” (इति मेदिनी) चुड्यन इति चूडा “चूडा शिखा-

प्रयोः । वाहूभूपावलभ्योऽचेति” (हैमः) केशानां पाशो यस्यामिति केशपाशी इति त्रीणि शिरोमध्यस्थचूडायाः “ चोटी ” इति स्यातायाः । प्रतिनः शिखा जटति, जन्यते, जायते वेति जटा “ जटा लगनकवे मूले मांस्यां लक्ष्मे पुनर्जटी ” (इति मेदिनी) सटतीति सटा “ सटा जटाकेसरयोरिति ” (मेदिनी) “ कोटीररतु जटा सटेति ” (रभसः) इति द्वे तपस्विनटायाः ॥ ६७ ॥

स.   स.   पु.   पु.

बेनी लुग्री वेणि: प्रवेणी शीर्षणयशिरस्यौ (विशदे कचे) ।

साफ   पु.   पु.   पु.

केशसमूह पाशः पक्षः (श्च) हस्तः (श्च कलापार्थः कचात्परे) ॥ ६८ ॥

वेणीति—वेणातीति वेणि:, वेणी वा “ वेणी सेतुप्रवाहयोः । देवताडे कशवन्धे ? ” (इति हैमः) प्रवेणातीति, प्रकृष्टा वेणिवेति प्रवेणि: प्रवेणी वा इति द्वे प्रोपितभर्तृ-कादिवार्थकेशरचनाविशेषस्य । विशदे स्नानादिनिर्मले कचे केशे शिरसि भवः शीर्षणयः पक्षे शिरस्यः उभौ स्यातामिति द्वे विशदकचस्य । कचात्कचवाचकात्परे सन्तः पाशाद्यास्त्रयः कलापोऽर्थे येषामिति कलापार्था भवन्तीति यथा पाशयत इति पाशः “ पाशस्तु मृगपश्वादिवन्धने । करणान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छवाद्यन्ते च निन्दार्थः ” (इति हैमः) पक्ष्यत इति पक्षः “ पक्षो मासार्धके गेह-पाश्वर्वपाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे वले सखिसहाययोः ” (इति मेदिनी) हसति, हस्यते वा हस्तः “ हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । कक्षे केशात्परो ब्राते ” (इति मेदिनी) कचपाशः, केशपाशः, केशपक्षः, कुन्तलहस्त इत्यादयः स्यु-रिति त्रीणि केशसमूहस्य ॥ ६८ ॥

पु.न.   न.   न.   न.

रोम दाढ़ी तनूरुहं रोम लोम (तदृदौ) शमश्रु (पुंमुखे) ।

मोङ्गलंकार पु.   पु.   न.   न.   न.

ज्ञी शोभा आकल्पवेष्यौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ६९ ॥

तेति—तन्वां रोहतीति तनूरुहम्, “ तनूरुहं तु लोम्नि स्यात्पतत्रे च नपुंसकमिति ” (मेदिनी) “ तनूरुहस्तु पुत्रे गरुति लोम्नि चेति ” (हैमः) रोहतीति रोम, लूयत इति लोम इति त्रीणि तनूरुहस्य । पुंसो मुखे तेषां लोम्नां वृद्धिस्तस्यां शम मुखं श्रयति, शमनि मुखे श्रूयते वा शमश्रु स्यादित्येकं दाढ़िकायाः । आकल्पयति, आकल्पते, आकल्पनं वा आकल्पः, वेवेष्टि, विष्यते, वेषणं वा वेषः, तालव्यशान्तोऽपि विशति, विश्यते, वेशनं वा वेशः “ देशो वेशयागृहे गृहे । नेपथ्ये चेति ” (मेदिनी) नयर्त ति नि निनो नेवस्य, नेन्तुर्वा पथं नेपथ्यप् “ नेपथ्यन्तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेशभेदे ” (इति हैमः) प्रत्यङ्गं प्रतिस्थातं वा कर्म शाकपार्थिवादित्वात् प्रतिकर्म,

प्रसाध्यतेऽङ्गमननेति प्रसाधनमिति पञ्चालङ्काररचनादिकृतशोभायाः ॥ ६६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अलंकार करने (दशैते त्रिष्व) लंकर्तालंकरिष्णुश्च मणिडतः ।

वाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अलंकारयुत प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

देति—एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः दश त्रिषु त्रिलिङ्गथां भवन्ति । अलं करोतीति अलंकर्ता, अलंकरणशीलोऽलंकरिष्णुरिति द्वे अलंकरणशीलस्य । मणिडते स्म मणिडतः, प्रसाध्यते स्म प्रसाधितः, अलं क्रियते स्म अलंकृतः, भूष्यते स्म भूषितः, परिष्क्रियते स्म परिष्कृतः इति पञ्च भूषितस्य ॥ १०० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. स.

अलंकारादिकों विभ्राद्भ्राजिष्णुरोचिष्णाभूषा (तु स्या) दलंक्रिया ।

से अतिशोभित पु. न. पु. न.

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥

शङ्खार गहना न. न. पु.न.

मुकुट मणडनं (चाथ) मकुटं किरीटं (पुन्नपुंसकम्) ।

बीति—विभ्राजते तच्छ्रीलो विभ्राद् भ्राजनशीलोभ्राजिष्णुः, रोचितुं शीलमस्येति रोचिष्णुरिति त्रीण्यलंकारादिना शोभमानस्य । भूपणं भूषा, अलंकरणमलंक्रिया स्यादिति द्वे भूषायाः । अलंक्रियतेऽनेनेति अलंकारः “ अलंकारः कङ्कणादिषु । उपमादाविति ” (हैमः) आध्रियतेऽनेनेति आभरणाम्, परिष्क्रियतेऽनेनेति परिष्कारः, विभूष्यतेऽनेनेति विभूषणम्, मगद्यतेऽनेनेति मणडनमिति पञ्च विभूषणानाम् । अथेति मङ्केऽनेनेति मुकुटम्, द्युकारपाठे तु वाहुलकाङ्घातोरत उः मुकुटमपि, किरति, कीर्यतेऽनेनवा किरीटं पुन्नपुंसकं स्यादिति द्वे किरीटस्य ॥ १०१ । ३ ॥

चोटी की मणि पु. न. पु.

हारके बीच श्रीचूडामणिः शिरोरत्नं तरलो (हारमध्यगः) ॥ १०२ ॥

बड़ी मणि चोटी स. स. स. स.

की सोनेकी पट्टीबालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ।

कर्णभूषण या स. न. न. न.

तर्का कुण्डल कर्णिका तालपत्रं (स्या) त्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

चूडेति—चूडायामणिश्रीचूडामणिः, “ चूडामणिः काकचिष्वाफले मूर्धमणावपि ” (इति हैमः) शिरसो रत्नं शिरोरत्नमिति द्वे चूडामणेः । हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छतीति हारमध्यगोमणिः तरं तरणं लातीति तरलः कथयते “ तरलं चञ्चलेपिङ्गे भास्त्रे ऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागृसुरयोः स्त्रियामिति ” (मेदिनी) इत्येकं

हारमध्यमण्डः । वालपाशे केशसमूहे साधुः, वालेषु पाशया पाशसमूहो वा वाल-
पाश्या, परितस्तथाभूताः परितथा सैव पारितथ्या इति द्वे सीमन्तस्थितायाः स्वर्णादि-
पट्टिकायाः । पाशसमूहः पाश्या पञ्चमिव पाश्या पञ्चपाश्या, ललाटस्यालंकारः
ललाटिका इति द्वे ललाटाभरणस्य । कर्णस्यालंकारः कर्णिका “ कर्णिका कर्ण-
भूषणे । वीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गुलावपि । कुट्टिन्यां हस्तिहस्ताम्रे ” (इति-
हैमः) तालस्य पञ्चं तालपञ्चं स्यात् “ तालपञ्चं तु कुण्डले । स्पात्तालपत्री रण्डाया-
मिति (हैमः) ‘ ताटङ्गोप्यत्र सुवर्णारचितस्यापीदं नाम ’ इति द्वे कर्णभरणस्य । कुण्डले,
कुण्डले, कुण्डं कुण्डलाकारं लातीति वा कुण्डलम्, “ कुण्डलं कर्णभूषायां
पाशेऽपि वलयेऽपि च । काञ्चनदुग्धुद्वच्योः खी ” (इति मेदिनी) वेष्यतेऽनेनेति
वेष्टनम् कर्णयोर्वेष्टनमिति द्वे कुण्डलस्य ॥ १०२ । १०३ ॥

कण्ठा, कण्ठी न. स. न. स.

लम्बी करणी ग्रैवेयकं कण्ठभूषालस्वनं (स्या) ललन्तिका ।

सामने की लम्बी स. स.

कण्ठी मोतियों (स्वर्णैः) प्रालम्बिकाथोरः सूत्रिका (मौक्किकैः कृता) १०४

ग्रैवेयेति—ग्रीवायां भवं ग्रैवेयकम्, “ ग्रैवेयमपि ” भूष्यतेऽनयेति भूपा कण्ठस्य भूषा
कण्ठभूषा इति द्वे कण्ठभूषायाः “ कण्ठा ” इति ख्यातायाः । लम्बत इति लम्बनम्
लजतीति लजन्ती सैव ललन्तिका स्यादिति द्वे किञ्चलम्बमानकण्ठभूषणस्य । सैव
ललन्तिका स्वर्णैः कृता चेत्तदा प्रालम्बत इति प्रालम्बिका स्यादित्येकं लम्बकण्ठिकायाः ।
अथेति—सैव ललन्तिका मौक्किकैः मुक्काभिः कृता चेत्तदा उरसः सूत्रमिव उरः सूत्रिका
स्यादित्येकं मुक्काम्रथितललन्तिकायाः ॥ १०४ ॥

पु. स. पु.

मोतियोंका हारहारो मुक्कावली देवच्छन्दो (५सौ) शतयष्टिकः ।

सौतरका हार पु. पु. पु.

(हारभेदा यष्टिभेदा) हुत्सगुत्सार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

पु. पु. स.

अर्धहारो माणवक एकावल्ये (कयष्टिका) ।

स.

(सैव) नक्षत्रमाला (स्यात्सतविंशतिमौक्किकैः) ॥ १०६ ॥

हेति—हारयति मनः, हियते मनोऽनेन वा हारः, भिदादिपाठादिहारापि, मुक्कानाम-
चली दीर्घा पञ्चकैः मुक्कावली “ हारा मुक्कावली हारः ” (इति रसः) इति द्वे हारस्य ।
शत्रू यष्टिका लतिका यस्येति शतयष्टिकोऽसौ हारः देवैश्छन्दन्यत इति देवच्छन्दः स्या-

१ “ स ग्रैवेयस्त्वमसि फणिना ” इति गतयोत्तरः ॥

दित्येन शतज्ञतिकहारस्य । यष्टीनां भेदात् हारभेदाः स्युः यथा गुच्छति इति गुत्सः “गुत्सःस्यात्स्तवके स्तम्बे हारभिद्यन्थिपर्णयोः” इति दन्त्यान्तेषु (मेदिनी) व्यान्तोपि “स्याङ्गुच्छःस्तवके स्तम्बे हारभेदकलापयोः” (इति मेदिनी) गूढत इति गुच्छः, द्वार्तिशल्लितिको गुच्छः, गुत्सस्यार्थः गुत्सार्थः चतुर्विशतियष्टिको हारो गुत्सार्थः स्यात्, गोःस्तनश्च गोस्तनः, “चतुर्स्त्रिशल्लितो हारश्चतुःसरिच्च गोस्तनः, अवेनैकदेशेन कृतो हारः अर्धहारः, माणवो वालः स इव माणवकः ॥ “माणवको हारभेदे वाले कुपुरुषे वटौ” (इति मेदिनी) एकवष्टिका एकाचासाबवली चेति एकावली स्यात्, सा एकावल्येवसप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता चेत्तदा नक्षत्राणां मालेव नक्षत्रसालास्यादिति प्रत्येकमेकैकम् ॥ १०५।१०६ ॥

पु. पु. पु. न. पु. न.

पहुँची व कडे आवापकः पारिहार्यः कटको वलयो (अख्याम्) ।

बाजूवन्द पु.न. पु.न. पु. न. स.

आदि अंगृही केयूरमङ्गद (नुख्ये) अङ्गुलीयिकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

आवेति—आ उप्यते आवापः स एव आवापकः, परिहियते इति परिहार्यः स एव पारिहार्यः अथवा परिहार एव पारिहार्यः, कटति, कट्यते वा कटकः, “कटकोऽस्त्री नित्यंत्रेद्वैनितनां दन्तमण्डने । साङ्गुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि” (इति मेदिनी) वलते इति वलयः “वलयः कण्ठरोगे ना कङ्गणे पुञ्चपुंसकमिति” (मेदिनी) उभाद-स्त्रियां पुञ्चपुंसके स्यातामिति चत्वारि प्रकोष्ठाभरणस्य के बाहु शिरसि यौतीति ‘केयूरम्’ अङ्ग दयते, दायति, द्यति वा अङ्गदम् उभे तुल्ये समानार्थे समानलिङ्गे स्यातामिति द्वे प्रगण्डभूपण्यस्य । अङ्गुलौ भवमङ्गुलीयकम् अङ्गुलीयकमिति वा पुंगिङ्गोऽप्ययम् ॥ “अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्थस्याङ्गुलीयकः” इति भद्रिप्रयोगात्, ऊर्मिरिय, ऊर्मि प्रकाशं कायतीति वा ‘ऊर्मिका’ इति द्वे अङ्गुलीभूपण्यस्य ॥ १०७ ॥

त. पु.न. न.

मोहर करने- (साक्षरा) अङ्गुलिमुद्रा(सा) कङ्गणं करभूषणम् ।

वाली कङ्गण स. स. स. स.

व कड़ा अंगृही (स्त्रीकट्यां) मेखलां काञ्ची सप्तकी रशना(तथा)॥१०८॥

करधनी पुरुषों सु.न.

की करधनी (क्लीवे) सारसनं (चाथपुंसकट्यां) शृङ्गलं (त्रियु) ।

सेति—सा ऊर्मिका साक्षरा अक्षरैः सहिता चेत्तदा अङ्गुल्या मुदं राति, मोदते वा मुद्रा अङ्गुल्या मुद्रा इत्येकं रामनामाद्विक्षिताङ्गुलीयस्य । कं शुभं कण्ठति, कङ्गते वा

१ “ऊर्मि: स्त्रीपुंसयोवच्चियां प्रकाशे देवभङ्गयोरिति” मेदिनी ॥

२ “एकायष्टिर्भेदत्कर्त्ती मेसला त्रष्टयष्टिका । रक्षना पीडशा श्यायाः कलारः पञ्चविंशतुः” इति भेदस्त्रिवह च विवरितिः ॥

कङ्कणम् “कङ्कणं करभूपायां सूत्रमण्डनयोरपि” (इति मेदिनी) करं भूपयति, करो भूष्यतेऽनेन वा करभूपणम् “ हस्तमण्डनसूत्रे स्यात्कङ्कणोना प्रतीसरः ” (इति रत्नकोषः) इति द्वे करभूपणस्य । श्रीणां कटिस्तस्यां मखं गति लातीति पृष्ठोदरादित्वान्मेखला काञ्चत इति काञ्ची काञ्चिर्वा “ काञ्ची स्यान्मेखला दान्त्रिप्रभेदं नगरस्य च ” (इति मेदिनी) सप्तभिरनेकाभिः किङ्कणीभिः, सप्तस्वरात् कायतीति वा सप्तर्षी, अशनुते, अशनाति, रशतीति वा रशना, रसयतीति विप्रहे तु ‘रसना’ दन्त्यमध्यापि, सागमुत्कृष्टं सनमस्येति सारसनम् “ मेखलायां सारसनमुख्ये च ततुत्रिणामिति दन्त्यादौ रभसः ” कलीवे न पुंसके स्यादिति पञ्चलीकटिभूपणस्य । अथेति पुंसां कल्यां चेत् काञ्ची शृङ्गैः खलतीति पृष्ठोदरादित्वात् शृङ्गलं त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यात् “ शृङ्गलं पुंसकटी काञ्चया लोइरज्जौ च बन्धने ” इति हैमः । इत्येकं पुरुषकटिकाञ्चिकायाः ॥ १०८ ॥ ३ ॥

न. पु. पु.न. पु.न.

विभिन्ना या पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरो (अस्त्रियाम्) ॥ १०९ ॥
पायज्ञेय
पु. पु. स. स.

धुंघुरु हंसकः पादकटकः किङ्कणी क्षुद्रघणिटका ।
स.

वह्नों के बनाने का कारण (त्वक्फलकृमिरोमाणि) वस्त्रयोनि (दर्शनत्रिषु) ॥ ११० ॥

पेति—पादस्याङ्गदपिव, पादएवाङ्गं, पादाङ्गं दायति, दयते, दयति वा पादाङ्गदम्, तुलां तुलया वा कोटयति, तुलाकारं कोटिरम्यस्येति वा तुलाकोटिः “ तुलाकोटिर्मान-भेदेऽन्वये स्यान्वपुरपि च ” (इति हैमः) मञ्जीतीति मञ्जीरः, तुवनं नूयते वा नूस्तस्यां पुरतीति नूपुरः उभावस्त्रियां पुनर्पुंसके स्याताम् “ मञ्जीरोऽस्थीस नूपुरः ” (इति रभसः) हंसइव, हंसइव कायतीति वा हंसकः, पादस्य पादयोर्वा कटको वलयः पादकटकः इति पट् नूपुरस्य । किञ्चित्किणं शब्दं करोति, किङ्कणयति वा किङ्कणी, स्वाभिमते तु कङ्कणता वणतीति, कं सुखं कणति वा कङ्कणी “ कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्कणी क्षुद्रघणिटका ” (इति भागुरिः) घणटति, घणटयति, घणटेव वा घणटका क्षुद्रा चासौ घणटका चेति क्षुद्रघणिटका इति द्वे किङ्कणयाः “ धुंघुरु ” इति ख्यातायाः । त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्राणां योनिः कारणं वस्त्रयोनिरित्येकं वस्त्रकारणस्य । वक्ष्यमाणानि क्षौमादिवर्जनं वाल्कादीनि निष्प्रवारायन्तानि दश त्रिपु त्रिलिङ्गयां भवन्ति चकारादेकादशं तन्त्रकमपि त्रिपु स्यादिति ॥ १०९ ॥ ११० ॥

पु.स.न. १ पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अत्तसी से बने वालकं (क्षौमादि) फालं ‘ तु ’ कार्पासं बादरं (च तत्) ।

कपास से रचे पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

रेशमी कपड़े पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पश्चमीनाआदि कौशेयं कृमिकोशोत्थं राङ्गवं मृगरोमजंम् ॥ १११ ॥

^१ वालकक्षौमफालकार्पासवादरकौशेयराङ्गवानाहतनिष्प्रवाणि तन्त्रकाणि—इति स्वामी ॥

वेति—क्षुमाया अतस्याः विकारः क्षौमं तदेवादि यस्येति क्षौमादि वस्त्रं वल्कस्य विकारो वालकं स्यादित्येकमतस्यादिरचितवस्थस्य । फलस्य विकारः फालम्, कर्पास्याः कर्पासस्य वा विकारः कार्पासिम्, वदराया वदरस्य वा विकारो वादरमिति त्रीणि कर्पासरचितवस्थस्य । कोशे, कोषेवा संभूतं कौशेयम्, कोषेयं वा कृपीखां कोशस्तस्मादुत्थं जातं कृमिकोशोत्थमितिद्वे कृमिकोशोद्भववस्थस्य । रङ्गो भवं राङ्गवम्, मृगाणां रोमाणि तेभ्यो जातं मृगरोमजम्, मृगशब्देनात्र पशुमात्रं प्राहं तेन कम्बलाद्यपि राङ्गवं ज्ञेयमितिद्वेपशुरोमरचितवस्थस्य ॥ १११ ॥

पु.स.न.

पु.स.न.

न.

नवीन वस्त्रं अनाहतं निष्प्रवाणिं तन्त्रकं (च) नवाम्बरे ।
न.

धोये वस्त्रं (तत्स्यादु) द्रमनीयं (यद्वौतयोर्वस्त्रयोर्युगम्) ॥ ११२ ॥

अनेति—न आहतमनाहतम्, प्रोयतेऽनयेति प्रवाणी, निर्गता प्रवाणी तन्तुवाय-शलाकाऽस्मादिति निष्प्रवाणि, तन्त्रादचिरापहृतम् तन्त्रकम्, नवं च तदम्बरं चेति नवाम्बरमिति चत्वारि क्षेदभोगब्राह्मनरहितवस्थस्य । धौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगं तत् उद्भ्युतेऽभिलध्यते इति उद्रमनीयं स्यादित्येकं धौतवस्त्रयुगस्य ॥ ११२ ॥

न. न. न. न.

धोये रेशमी पत्त्रोर्णं धौतकौशेयं वहुमूल्यं महाधनम् ।

दुशाला आदि पट वस्त्रं वस्त्रैं न. न. पु.स.न. पु.स.न.

का किनारा क्षौमं दुकूलं (स्याद) द्रेतु निवीतं प्रावृतं (त्रिषु) ॥ ११३ ॥

पेति—पत्रेषु कृतोर्णा पत्रोर्णास्त्यत्रेति पत्रोर्णम् “पत्रोर्णं धौतकौशेये पत्रोर्णः शोणकहुमे” (इति हैमः) धाव्यते स्म धौतम् धौतं च तत्कौशेयं च धौतकौशेयमिति द्वे प्रक्षालितकौशेयस्य । वहु मूल्यमस्येति वहुमूल्यम्, महद्वनमूल्यमस्येति महाधनमिति द्वे वहुमूल्यवस्थस्य । क्षौति, क्षयते वा क्षौमम् “क्षौममहेदुकूलेऽस्त्रीति” (मेदिनी) क्षौम-मेव क्षौमम्, दुष्टं कूलति पृथोदरादित्वादुकूलं स्यादिति द्वे पटवस्थस्य । निवीयते स्म निवीतम्, प्रावियते स्म प्रावृतम्, द्वे त्रिपु त्रिलङ्घयां स्यातामिति द्वे वस्त्रावृतस्य, वस्त्रान्तस्य वा ॥ ११३ ॥

स.

पु.स.

वस्त्रों का छीर (स्त्रियां वहुत्वे वस्त्रस्य) दशाः (स्यु) वस्त्रयो (द्रयोः) ।

न. पु. पु. पु. त.

लभ्वाई चौडाई दैर्घ्यमायाम आनाहः परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

स्त्रियामिति—वस्त्रस्य दशयन्त इति दशाः स्त्रियां वहुत्वे स्युः “दशावत्यामवस्थाय-

ब्रह्मान्ते भूत्ति पुंसियोरिति ” (रभसः) वस्यत इति वस्ति: बहुत्वे ‘ वस्तयः ’ द्वयोः खीपुंसयोः स्युरिति द्वे ब्रह्मान्तावयवानाम् । दीर्घस्य भावो दीर्घ्यम् , आयाति आयम्यते इनेन, आयमनं वा आयामः, आनन्दतेऽनेन आनाहः, आरुद्यतेऽनेन “ आरोहः ” इति पाठान्तरम् “आरोहस्त्ववरोहे च वरयोपित्कटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रेणे ” (इति मेदिनी) इति त्रीणिं दीर्घस्य । परिणाम्यतेऽनेनेति परिणाहः, विशालस्य भावो विशालता इति द्वे परिणाहस्य “ पनहा ” इति ख्यातस्य ॥ ११४ ॥

न.

न.

पु.

पु.

पुराना वस्त्र फयपटच्चरं जीर्णवस्त्रं (समौ) नक्कककर्पटौ ।

या चिथडा न. न. न. न. न. न.

वस्त्रमात्र वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

पटदिति—पटदित्यव्यक्तं शब्दं चरति, पट इवाचरति, पटतीति पटत् पूर्वं भूतं पट-दिति वा पटच्चरम्, जीर्णं च तदुखं चेति जीर्णवस्त्रमिति द्वे जीर्णांशुकस्य । नजत इति नक्तः स एव नक्तकं सुखमस्मादिति वा नक्तकः, कचित् ‘ लक्तकः ’ इति पाठः । लक्ष्यते स्म लक्तः स एव ‘ लक्तकः ’ किरति, कृणाति, करोति वा कर्, पटतीति पटः-कर् चासौ पटश्च, करस्य पटः शकन्ध्रादित्यात् कर्पटः उभौ समौ समानार्थीं समानलिङ्गौ स्तः इति द्वे प्रस्वेदादिमार्जनार्थहस्तस्थवस्त्रखगडस्य, मलिनत्वादिदुष्टजीर्ण-वस्त्रखगडस्य वा “ चिथडा ” इति ख्यातस्य । वस्यतेऽनेनेति वस्त्रम्, आच्छादयतेऽनेन आच्छादनम्, वस्यतेऽनेन वासः, चिल्यतेऽनेनेति चेलं तदेव चैलं वा “ चेलो नीचेऽधमे त्रिषु, नपुंसकन्तु वसने ” (इति मेदिनी) वस्यतेऽनेन वसनम्, अंशुः सूत्रादिसूक्ष्माशेषे किरणे चगडीयिते: ” (इति हैमः) अंशून् कायति, अंशुभिः काशते वा अंशुकम् “ अंशुकं रलक्षणवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोरिति ” (मेदिनी) इति पट् वस्त्रस्य ॥ ११५ ॥

पु.

पु.न.

पु.न.

पु.स.न.

अच्छेकपटे मोटेसुचेलको पटोऽस्त्री (ना) वराशिः स्थूलशाटकः ।

केपडे ओहार

पु.

पु.

पु.

कम्बल निचोलः प्रच्छदपटः (समौ) रलककम्बलौ ॥ ११६ ॥

सुचेलेति—शोभनं चेलं सुचेलं कायतीति सुचेलकः, पटतीति पटः अस्त्री स्यात् “ पटश्चित्रपटे वस्त्रोऽस्त्री प्रियालद्वुमे पुमानिति ” (मेदिनी) इति द्वे शोभनवस्त्रस्य । वरं श्रेष्ठं वरणं वा अश्रुते वराशिः ना पुमानस्यात् “ वरासिः स्यात्खङ्गवरे वरासिः स्थूलशाटके ” (इति दन्त्यान्तेषु रभसः) शटतीति शाटकः, स्थूलश्चासौ शाटकश्चेति स्थूलशाटकः इति द्वे स्थूलपटस्य । निचोल्यते, निचोडयते वा निचोलः “ निचोलन्तु

१ शोभनं चेलमेव स्वार्थं कर् स्वार्थिकाः प्रकृतिनो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि ॥

२ “ पटोऽस्त्री कर्पटः शाटः तिचयप्रोतलककाः ” (इति रभसः) ॥

नपुंसकमिति ” (रभसः) स्त्रियां निचोली इत्यपि राजदेवः, निचुलोपि “ निचुलस्तु निचोले स्यादिज्जलाख्यमहीरुहे ” (इति भेदिनी) प्रच्छददति, प्रच्छृद्यते, प्रच्छाद्यते-इनेन वा प्रच्छदः; प्रच्छदश्चासौ पटश्चेति प्रच्छदपटः इति द्वे डोलिकाद्यावरणपट्टस्य । रमते इति रन्, लातीति लाः, रन् चासौ लाश्च स एव, रमणं रन् क्रीडालक्ष्यते-इनेन, रतं लातीति रहलकः “ रहलकः कम्बले स्मृतः, तथैव कम्बलमृगे ” (इति हैमः) कम्बनि, कम्ब्यते वा कम्बलः “ कम्बलः कृमिकास्तन्योः । नागप्रभेदे प्रावारे वैकक्ष्ये कम्बलं जले ” (इति हैमः) उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्यातामिति द्वे कम्बलस्य ॥ ११६ ॥

न.   न.   न.

धोती आदि अन्तरीयोपसंब्यानपरिधानान्यधोंशुके ।

पु.   पु.   त.

अँगौदा या (द्वौ) प्रावारोत्तरासङ्गौ (समौ) बृहतिका (तथा) ॥ ११७ ॥

झपटा आदि न.   न.   पु.स.   पु.त.

अँगिया या संब्यानसुत्तरीयं (च) चोलकूर्पासकौ (स्त्रियाः) ।

चोली रजाइ या पु.

अँगखा नीशारः (स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे) ॥ ११८ ॥

अन्तेति— अन्तरे भवमन्तरीयम्, उपसंबीयतेऽनेन, उपसंब्यानम्, परिधीयते इति परिधानम्, अधोदेहभागस्यांशुकमर्थोंशुकमिति चत्वारि परिधानवस्त्रस्य । प्रत्रियते-इनेन प्रावारः, उत्तरे ऊर्ध्वभागे आसन्यते उत्तरासङ्गः इमौ द्वौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्तः, तथा वृहत्येव बृहतिका, संबीयतेऽनेन संब्यानम्, उत्तरस्मिन्देहभागे भवमुत्तरीयमिति पञ्चोपरि वस्त्रस्य । चोल्यतेऽनेन चोलः गौरादित्वाङ्गोली, कूर्पे-इत्यते, कूर्पोद्वास्यते, कूर्पे आस्ते वा पृष्ठोदरादित्वान् कूर्पासः स एव कूर्पासकः “ कूर्पासस्त्वर्वचोलकः ” (इति हारावली) इति द्वे स्त्रियाः कञ्चुलिकाख्यस्य ‘स्त्रियाः’ इति विशेषेणोक्तं पुंसोऽप्येतावुपमानादिति सुभूतिः, द्वे स्त्रीपुंसकचुलिकाया (इति मुकुटः) हिमानिलनिवारणे प्रस्वरणे नित्तगं शीर्येते हिमानिलावत्रानेन, वा ‘नीशारः’ स्यादित्येकं हिमानिलविनाशकवस्त्रस्य ॥ ११७ । ?१८ ॥

पु.न.

उठंग लहंगा (अधोरुकं वरस्त्रीणां स्या) अरण्डातक (मंशुकम्) ।

पु.स.न.

लभा लहंगा (स्यात्त्रिष्वा) प्रपदीनं (तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हितत्) ॥ ११९ ॥

अवंतिं—वरस्त्रीणामूरोर्वमर्वोरुस्तस्मिन् काशतेऽर्वोक्तमंशुकं वस्त्रं चरणां को-पूनां वरस्त्रीयमननीति चरणातकम् “ अभोरुकं वरस्त्रीणां वासेष्यदातकः स्मृतः ”

इति पुंस्कारणडे वोपालितात्मुलिङ्गोपि स्यादित्येकं चण्डातकस्य “ उटंगलहँगा ” इति ख्यातस्य । यत् आप्रपदं प्राप्नोति तत् आप्रपदीनं त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यादित्येकं पादाप्रपर्यन्तस्यमानवस्त्रस्य ॥ ११६ ॥

पु. न. पु. न.

चैंदवा तम् । (अस्त्री) वितानमुल्लोचो दूष्या (व्यं वस्त्रवेशमनि) ।
स. स. स.

उरा कनात् प्रतिसीराजवनिका(स्या)तिरस्करणी(चसा)॥१२०॥

अस्त्रीति—वितन्यत इति वितानम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् “ वितानो यज्ञ उल्लोचे वितारे पुंनपुंसकम् । क्लीं वृत्तविशेषे स्यादित्येकं मन्दतुच्छयोरिति ” (मेदिनी) ऊर्ध्वं लोचति, ऊर्ध्वं लोच्यते वा उल्लोचः इति द्वे वितानस्य “ चैंदवा ” इति ख्यातस्य । वस्त्रवेशमनि वस्त्ररचितसद्यनि दूष्यते इति दूष्यं स्यात् आदेन पटकुटी, पटनेशम, पटबास, पटकुड्यादिग्रहः इत्येकं वस्त्रगेहस्य । प्रतिसिनोति, प्रतिसीयते वा प्रतिसीरा, जवत्यस्यामिति जवना सैव जवनिका “ यमनिका ” इति वा पाठः यमयतीति यमना सैव यमनिका सा च तिरस्कियतेऽनयेति तिरस्करणी स्यादिति त्रीणि व्यवधानपटथाः “ कनात् ” इति ख्यातायाः । कचिन्तु पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्कशचावसक्तिका । अच्चलं त्वंशुकान्ते स्यान्नीवीसारसनश्च यः” इत्यविकं पठन्ति ॥ १२० ॥

अहं तंस्कार पोद्वना उबटना नदाना की फिर करना स्तन, गाल आदि में कस्तूरी आदि से चिह्न	न. न. न. न. स. पु. स.	पु. न. न. न. पु. पु. स.	स. पु. पु. न. पु. पु. स.	स. पु. पु. न. न. न. स.
--	---	---	--	--

परिकर्माङ्गसंस्कारः (स्या) न्मार्दिर्मार्जना मृजा ।
उद्वर्तनोत्सादने (द्वे समे) आप्लाव आप्लवः ॥१२१॥
स्नानं चर्चा (तु) चार्चिक्यं स्थासको (थ) प्रबोधनम् ।
अनुबोधः पञ्चलेखा पञ्चाङ्गुलि (रिमे समे) ॥ १२२ ॥

षेति—परिक्रियेत मलाद्यनेन परिमलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि, ‘प्रतिकर्म’ इति वा पाठः । अङ्गं संस्कियतेऽनेन अङ्गसंस्कारः इति द्वे शरीरशोभाधायक-कर्मणः । मार्जनं मार्दिः, मार्जयतीति मार्जना, मार्जनं मृजा इति त्रीणि प्रोच्छनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य । उद्वर्त्यतेऽनेन उद्वर्तनम्, उत्साद्यतेऽनेन उत्सादनम् “ उत्सादनं समुल्लेखोद्वर्तनोद्वाहेषु च ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इमे द्वे समे समानार्थे समान-लिङ्गे स्तः इति द्वे उद्वर्तनद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य । आसुवनमासावः पक्षे आसुवः, स्नायते स्नानमिति त्रीणि स्नानस्य । चर्चनं चर्चा “ चर्चा स्याच्चर्ममुगडायां चिन्ता द्यासकगोरपि ” (इनि हैमः) चर्चनं चर्चतीति वा चर्चिका तस्याभावश्चार्चिक्यम्,

तिष्ठतीति स्थासः स एव स्थासकः “स्थासकः पुंसि चार्चिक्ये जलादेरपि बुद्धुदे” (इति मेदिनी) इति त्रीणि चन्द्रनादिना देहविलेपनस्य । अथेति—प्रबुध्यत इति प्रबोधनस्म, अनुबोधनमनुबोधः इति द्वे गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्बोधनस्य (यथा कस्तूरिकादेव्यादिना) पत्त्राकारा लेखा शाकपार्थिवादित्वात् पत्रलेखा, पत्त्राथोऽङ्गुलिरङ्गुलित्यापारः पत्त्राङ्गुलिरिमे समे ख्रियां स्यातामिति द्वे स्तनकपोलादौ केसरादिना रचिततिलकविशेषस्य ॥ १२१ । १२२ ॥

न.   न.   न.   पु.न.

तिलक,   तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।
न.

(द्वितीयं च तुरीयं च न ख्रिया) मथ कुङ्कमम् ॥ १२३ ॥

न.   न.   न.   न.

कुङ्कम   कश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बालहीकपीतनम् ।
न.   न.   न.   न.

रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

तमेति—तमालस्य पत्त्रमिव तदाङ्गुतित्वात्तमालपत्रम् “तमालपत्रं तापिच्छ्वे तिलके पत्त्रके” (इति विश्वः) “तमालस्तिलके खड्गे” इति विश्वात्तमालोपि, तिलति, तेलति वा तिलकम् “तिलकोऽश्वद्वुमभिदोः पुण्डके तिलकालके । तिलकं रुचके लोन्नि” (इति हैमः) चित्रयति, चित्रं करोति वा चित्रकम् “चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिव्यञ्जनुर्याटिपु” (इति हैमः) विशिनष्टि विशेषकम् “विशेषकोऽस्त्रीतिलके विशेषयितरि त्रिपु” (इति मेदिनी) द्वितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेषकम्, च ख्रियां न भवतः किन्तु पुंसपुंसकयोरिति चत्वारि ललाटकृततिलकस्य । अथेति—कुक्यते, कुंकुं इति शब्दोस्ति वाचकत्वेनास्येति वा कुंकुमम्, कशति, कश्यते वा कश्मीरस्तस्मिन्नजन्मास्येति कश्मीरजन्म “काश्मीरं कुंकुमेषि स्याङ्गुपुष्करमूलयोरिति” (मेदिनी) अग्निरिव शिखा केसरोऽस्येति अग्निशिखम् “अथाग्निशिखमुदिष्टं कुसुम्भे कुंकुमेऽपि चेति” (मेदिनी) त्रियत इति वरम्, “वरो वृतौ । विटे जामातरि श्रेष्ठेदेवतादेवभीत्यस्ते । वरं तु शुभ्रगो किञ्चिदिष्टे” (इति हैमः) बलहते बलहीको देशस्तस्मिन् भवं बालहीकम् “बालहीकं धीरहिङ्गुनोर्नश्मदेशयोरिति” (त्रिकाण्डशेषः) पीतयति, पीयते वा पीतनम् “पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरिताले च पुमानाम्रातकेमतः” (इति मेदिनी) रज्यते स्म रक्तम् “रक्तं नील्यादिरज्जिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणो” (इति हैमः) संकोचति, संकोचयति, संकोच्यते वा संकोचम् “संकोचो मीनभेदे च वन्ये कलीबन्तु कुङ्कुम” इति मेदिनी । पिंशतीति पिशुनम् “पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपि वके च काके ना सूचककृग्योन्निपु । पृकायां पिशुना स्त्री

स्यादिति ” (मेदिनी) दधाति, धीयते वा धीरः “ धीरो धैर्यान्विते स्वैरे त्रुये क्लीबन्तु
कुङ्कुमे ” लोहितं च तच्चन्दनं चेति लोहितच्चन्दनम्, लोहितमपि “ लोहितं रक्त-
गोशीर्णे कुङ्कुमे रक्तचन्दने ” (इति मेदिनी) इत्येकादश केसरस्य ॥ १२३ । १२४ ॥

स.   स.   न.   पु.   पु.

महावर   राक्षा लाक्षा जतु (क्लीबे) यावोऽलक्षो द्रुमामयः ।
न.   न.   न.   न.

लवह्र   लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञ (मथ) जायकम् ॥ १२५ ॥
न.   न.

पीत चन्दन कालीयकं (च) कालानुसार्य (चाथ समार्थकम्) ।
न.   न.   न.   न.   न.

अगुरु वंशकागुरुराजार्हलोहकूमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

रेति—रक्ष्यतेऽनयेति रक्षा सैव राक्षा, लक्ष्यतेऽनयेति लक्षा सैव लाक्षा, जायते इति
जतु क्लीबे स्यात्, यौति, यूयते वा यवः स एव यावः, न लज्जते स्म, न लक्ष्यते स्म,
न रक्तोऽस्मादिति वा अलक्षः, द्रुमाणामयो द्रुमामयः इति षट् अलक्षस्य “महावर”
इति ख्यातस्य । लुगाति, लूयते वा लवङ्गम्, देवानां कुसुमम्, कुसुमेषु तेव इतेति, देव-
योग्यं कुसुमं वेति देवकुसुमम्, श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्येति श्रीसंज्ञमिति त्रीणि लव-
ङ्गस्य । अथेति—जयति गन्धान्तरमिति जायकम्, कालरथ वर्णस्येदं कालीयं तदेव
कालीयकम्, कलेशिष्ठं कालेशमिति वा पाठः “ कालीयकं च कालेयं वर्णकं कान्ति-
दायकमिति ” (व्याडिः) अनुस्थितेऽनुसार्यम्—कालेन वरतुनानुसार्यं कालानुसार्यम्,
“ कालानुसार्यं शैलेयं कालीये शिशापादुमे ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति त्रीणि
मुग्नन्धद्रव्यभेदस्य । अथेति—समानोऽर्थो यस्य तदिति समार्थकम्, वंश इव वंशकम्,
वंशोऽस्त्यत्रेति विव्रहे तु वंशिकमपि “ राजार्हं वंशिकं नतम् । वनद्रुमः परमदो वंशकं
लोहनामकमिति ” (वाचस्पतिः) न गुरु यस्मादिति अगुरु “ अगुर्वगुरुराजार्ह-
मिति ” (हैमः) राजानमर्हतीति राजार्हम्, “ राजार्हं जोङ्गके क्लीबं राजयोग्येऽभिवेद-
व्रदिति ” (मेदिनी) लुद्यते, रोहतीति वा लोहम् “ लोहोऽस्थी शस्त्रके लोहं जोङ्गके
सर्वतोजसि ” (इति मेदिनी) कृमिभिर्जन्यते कृमिजम्, जुङ्गति, जुङ्गयते वा पृष्ठोदरा-
दित्वात् जोङ्गकमिति पद अगुरुणः ॥ १२५ । १२६ ॥

न.   पु.   न.   स.

कालागुरुर्वगुरु (स्यात्) न्मङ्गल्या (मङ्गिगन्धियत्) ।

पु.   पु.   पु.   पु.

अगुरुका भेद यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

वशधूप याराल   पु.   पु.   पु.

दशाङ्गधूप वहुरूपो (पञ्चथ) वृकधूपकूत्रिमधूपकौ ।

केति—कालं च तदगुरु चेति, कालागुरु, न गुरु अगुरु “कालागुर्वप्यगुरुत्यते” (इति सुभूतिः) इति द्वे कालागुरुणः । मल्लिकापुष्पस्येव गन्धो यस्येति यदगुरुमल्लिगन्धितन् मङ्गले सावुः मङ्गल्या स्यादित्येकमगुरुभेदस्य । यक्षान् धूपायतीति यक्षधूपः, सर्जस्य सालस्य रसः सर्जरसः, न राति दुःखमिति अरालः, स्वामिमते रालोपि “रालः सर्वरसोऽरालो धूपको वहिवल्लभः” (इति रभसः) सर्वे रसा यस्मिन् सर्वे रस्यते वा सर्वरसः, वहूनि रूपाशयस्येति वहुरूपः “वहुरूपः स्मरे विष्णौ सरटे धूपके शिवे” (इति हैमः) इति पञ्च रालस्य । अथेति—वृक इव धूपो वृकधूपः, “वृकधूपस्तु सरलद्रवकुत्रिमधूपयोरिति” (मेदिनी) कुत्रिमश्चासौ धूपञ्च कुत्रिमधूपः स एव कुत्रिमधूपः इति द्वे नानासुगन्धिकृतदशाङ्गादिधूपस्य ॥ १२७ । ३ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

लोकान् तुरुष्कःपिण्डकःसिङ्गो यावनो(प्यथ)पायसः ॥१२८॥

पु.   पु.   पु.   पु.

देवदार धूप श्रीवासो वृकधूपो (अपि) श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।

तुर्विति—तुतोत्तीति तुरुस्स एव दुरुष्कः, “तुरुष्कः सिङ्गके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च” (इति विश्वमेदिन्यो) पिण्डत इति पिण्डः स एव पिण्डकः “पिण्डो बोले बले सान्त्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिङ्गक्योरपि । ओढूपुष्टे च पुंसि स्यान् ङ्गीबमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावृ खर्जूरभेदयोः” (इति मेदिनी) स्तिष्यतीति पृष्ठोदरादित्वान् सिङ्गः, यवनदेशे भवः याद्यते वा यावनः इति चत्वारि सिङ्गकस्य “लोकान्” इति ख्यातस्य । अथेति—पय एव, पयसो विकारो वा पायसः “पायसस्तु ङ्गीबपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः” (इति मेदिनी) श्रियो वासः श्रीश्चासौ वासरचेति वा श्रीवासः, “श्रीवासो वृकधूपे स्यात्पक्षजे मधुसूदने” (इति मेदिनी) धूपत्तेऽनेनेति धूपः, वृकनामाधूपः शाकपार्थिवादित्वान् वृकधूपः, श्रियः श्रीसंज्ञको वावेष्टः श्रीवेष्टः, मुकुटमते तु श्रियः सरलद्रवस्य पिष्टः श्रीपिष्टोपि सरलस्य देवदारोद्रवः इति पञ्च सरलद्रवस्य “देवदारधूप” इति ख्यातस्य ॥ १२८ । ३ ॥

पु.   पु.   स.   न.

कस्त्री मृगनाभिर्मृगमदः कस्त्री (चाथ) कोतकम् ॥ १२९ ॥

न.   न.   पु. न.

कवाचीनी कपूरक्कोलकं कोशफल (मथ) कर्पूर (मस्तियाम्) ।

पु.   पु.   पु.   पु.

घनसारश्चन्द्रसंजः सिताञ्चो हिमबालुका ॥ १३० ॥

मृगेति—मृगस्य नाभिः, मृगनाभिः “मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि च”

१ “श्रीवेष्टवनाशोभाभारती सरक्षद्रवे” (इति विश्वः) ॥

(इति मावतात्) मृगोपि “ मुख्यराद्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राणयज्ञके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च श्लियां कस्तूरिकामदे ” (इति रभसात्) नाभिरपि, मृगस्य मदः, मृगमदः, “ मदो रेतसि कस्तूर्यमिति ” (मेदिनी) मदोपि, कसति गन्धोऽस्या इति कस्तूरी इति त्रीणि कस्तूरिकायाः । अथेति—कोलतीति कोलकम् “ रलयोरेकत्वात् ” कोरकमपि, “ कोरकोऽख्यि कुइमले स्यात्ककोलकमृगालयोः ” (इति मेदिनी) ककतेऽत्रेति कक्, कोलतीति कोलम्, कक् च तत्कोलं चेति कक्षोलं तदेव ककोलकम्, कोशे फज्जमस्येति कोशकलमिति त्रीणि फलकर्पूरस्य “ कबावचीती ” इति ख्यातस्य । अथेति—किरति, कृणाति, करोति वा कर्, पूर्यत इति पूरः कर् चासौ पूरश्चेति कर्पूरमस्त्रियां पुनरुपुंसके स्यात्, घनो दृढः सारोस्य, घनस्य सार इव वा घनसारः, चन्द्रस्य संज्ञा इव संज्ञा यस्येति चन्द्रसंज्ञः, सितं श्वैत्यं, बन्धनं, चन्द्रं वा अभ्रतीति सिताभ्रः, सिता आभा यस्येति विग्रहे तु सिताभोपि हिमा चासौ बालुका चेति हिमबालुका इति पञ्च कर्पूरस्य ॥ १२६ । १३० ॥

पु.   पु.   पु.   पु.न.

मलयागिरि   गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्वन्दनो (श्लियाम्) ।
चन्दन चन्दनों   न.   न.   पु.न.

के भेद   तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दन (मस्तियाम्) ॥१३१॥

गन्धेति—गन्धवान्सारः स्थिरभागोऽस्य, गन्ध एव सारोऽस्येति वा गन्धसारः, मलये जातो मलयजः, भद्रा श्रीरस्येति भद्रश्रीः “ हस्तिजात्यन्तरे भद्रो वाच्यवच्छेष्टसाधुनोरिति ” (विश्वः) चन्दयतीति चन्दनम् श्लियां पुनरुपुंसके स्यादिति चत्वारि मलयजचन्दनस्य । तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता तैलपर्णी सैव तैलपर्णिका तस्यां भवं तैलपर्णिकम्, गोः शीर्षमिव गोशीर्षम्, हरेरिन्द्रस्य चन्दनं, हरिः कपिलवर्णं चन्दनं वा हरिचन्दनम् “ हरिचन्दनमस्त्री स्यात्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकन्तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि ” (इति मेदिनी) अस्त्रियां पुनरुपुंसके स्यादिति चन्दनविशेषाणां पृथक्पृथगैकम् ॥ १३१ ॥

स.   न.   न.   न.

रक्तचन्दन   तिलपर्णी (तु) पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

न.   न.   न.

जायफल   कुचन्दनं (चाथ) जातीकोशजातीफले (समे) ॥१३२॥

तिलेति—तिलस्येव पर्णान्यस्याः, तिलपर्णी नदी आकरोऽस्या वा ‘ तिलपर्णी ’ पत्रेष्वज्ञति, पत्रेमेवाङ्गमस्येति वा पत्राङ्गम्, पत्राङ्गं न द्रयोर्भूर्जे पद्मके रक्तचन्दने ” (इति मेदिनी) रञ्जयतीति रञ्जनम् “ रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तचन्दने ” (इति मेदिनी) रर्तं च तच्चन्दनं च रक्तचन्दनम्, कुत्सितान्यन्यचन्दनान्यस्मात्, कुत्सितं चन्दनं, कौचन्दनं वेति कुचन्दनमिति पञ्च रक्तचन्दनस्य । जात्याः कोशम् जातीकोशम्

“ जातिजातीफलेपि च ” इति रभसाज्ञातिरिपि, जात्या: फलम् जातीफलम् “ फलं लासे जातिकोपे वाणाग्रे फलकेपि च ” (इति रुद्रः) फलमपि उसे समे समानार्थे स्यातामिति द्वे जातीफलस्य “ जायफल ” इति स्यातस्य ॥ १३२ ॥

महासुगन्धित

लेप पीसे (कर्पूरागरुकस्तूरीकक्षोलै) यक्षकर्दमः ।

हुगन्धित द्रव्य

सिसे चन्दनादि स. स. न. न.

लेप गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

कर्पूरेति—समभागौ: कर्पूरागरुकस्तूरीकक्षोलैः यक्षप्रियः कर्दमः यक्षकर्दमः कर्यते “ कर्पूरागरुकस्तूरीकक्षोलघुसृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्दम इध्यते ” (इति व्याढिः) कुङ्कमागरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः (इति धन्वन्तरिः) इत्येकं यक्षकर्दमलेपस्य । गात्रानुलिप्यते ययेति गात्रानुलेपनी, वर्त्यत इति वर्तिरिति द्वे गात्रानुलेपयोऽयस्य पिट्ठसुगन्धिद्रव्यस्य । वर्णं करोति वर्णयतीति वर्णकम्, विलिप्यतेऽतेनेति विलेपनं स्यात् “ गात्रानुलेपनी वर्ति-विगन्धयथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छिन्नतिः स्त्री कपायोङ्गरागके ” (इति रभसः) इति द्वे वृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य ॥ १३३ ॥

सुगन्धकारक न.

पु.

पु.स.न.

पु.स.न.

वर्ण वासित चूर्णानि वासयोगाः (स्यु) भावितं वासितं (त्रिषु) ।
वस्तु गन्धमालादि न.

का धारण (संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तद) धिवासनम् १३४ ॥

चूरिति—चूर्णयत इति चूर्णम्, वहुत्वे चूर्णानि, वासे सुगन्धीकरणे योगाः उपायाः वासयोगाः स्युरिति द्वे पटवासादिशोदस्य । भाव्यते स्म भावितम्, “ भावितं वासिते प्राप्ते ” (इति हैमः) वास्यते स्म वासितम् “ वासितं भाविते रुते ” (इति मेदिनी) उसे त्रिषु त्रिलिङ्गाद्यां स्यातामिति द्वे द्रव्यान्तरभावितस्य । गन्धमाल्याद्यः मङ्गल्य-धूपादिभिर्वज्रादीनां ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः तन् अधिकं वास्यते अभिवासनं स्यादित्येकं गन्धमाल्याद्यधारणस्य ॥ १३४ ॥

शीशमाल्यकेश न. स. स.

पु.

मध्यमाल्य शिर मालास्त्रजौ (मूर्धिन) केशमध्ये (तु) गर्भकः ।
से चोटी तक न.

शिर से ललाट न.

न.

तक प्रश्रृष्टकं (शिखालस्त्रिव) (पुरोन्यस्तं) ललामकम् १३५ ॥

मेति—मूर्धिं शिरसि इदमतन्त्रमन्यत्रापि माला भवत्येव । मल्यते, मालैव वा माल्यम् “ माल्यं कुसुमतत्त्वज्ञोरिति ” (मेदिनी) मल्यते, मां लातीति वा माला “ माला तु पङ्कौ पुष्पादिदामनि ” (इति हैमः) सृजति, सृज्यते वा स्त्रक् इति त्रीशिं शिरो-धार्यमाल्यस्य । केशमध्ये तु गर्भ इव गर्भकः स्यादित्येकं केशमध्यस्थमाल्यस्य । शिखालस्त्रिव

शिखातो लस्वमानं माल्यं प्रभृशयते स्म, प्रब्रंशितुं प्रवृत्तमिति वा प्रभृष्टं तदेव प्रभृष्टकं स्यादित्येकं शिखालस्विमाल्यस्य । तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं लस्ताटपर्यन्तं ललामस्विम ललामकं स्यादित्येकं पुरस्थललाटपर्यन्तमाल्यस्य ॥ १३५ ॥

न.

न.

गलस्थमाला प्रालस्व (मृजुलस्विम स्यात्कण्ठा) द्वैकक्षकं (तु तत्)।
वक्षस्थ माला पु. पु.
शिखास्थं माला (यत्तिर्यक्कक्षिसमुरसि) (शिखास्वा) पीडशेखरौ॥१३६॥

प्रेति—कण्ठादूर्ध्वमृजुलस्विमतुं शीलमस्य तदेव माल्यं प्रालस्वत इति प्रालस्वं स्यादित्येकं कण्ठोर्ध्वलस्वमानमाल्यस्य । यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक्कक्षिसं माल्यं तत् विशिष्टकक्षोऽस्माद्विकक्षमुरस्तत्र भवं वैकक्षं तदेव वैकक्षकं स्यादित्येकं वक्षस्थमाल्यस्य । शिखासु कक्षिसं माल्यम्, आपीडयतीति आपीटः, शिहृतीति शेखरः इति द्वे शिखास्थमाल्यस्य ॥ १३६ ॥

स.

पु.

पु.

स.

मालादिका रचना (स्या) त्परिस्पन्द आभोगः परिपूर्णता ।

वनाना सव न. पु. स. न.

वस्तु से पूर्ण उपधानं तूपबर्हः शययायां शयनीय (वत्) ॥ १३७ ॥

तकिया शय्या न. पु. पु. पु. स.

पत्तेंग शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्ट्या (समाः) ।

रेति—रचनमिति रचना, परिस्पन्दतेऽत्र, परिस्पन्दनं वा परिस्पन्दः, “परिस्पन्दः” इति वा पाठः इति द्वे शिल्पादिरचनायाः । आभोजनमाभोगः “आभोगो वरुणाच्छब्दे पूर्णतायत्त्वोरपि” (इति विश्वमेदिन्यौ) परितः पूर्यते स्म परिपूर्णस्तस्य भावः परिपूर्णता स्यादिति द्वे समस्तसामग्रीपूर्णतायाः । उपधीयते शिरोऽत्रेति उपधानम् उप वृहतेऽत्रेति अनेन वा उपबर्हः इति द्वे शिरोनिधानस्य । शय्यतेऽत्रेति शय्या “शय्या स्याच्छब्दयनीयेषि गुम्फनेषि च योषिति” (इति मेदिनी) शय्यतेऽस्मिन्निति शयनीयम् (वदित्यवय्यम्) शय्यतेऽत्रेति शयनम् “शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकमिति” (मेदिनी) इति त्रीणि तूलिकादेः शय्यामात्रस्य वा । मञ्चत इति मञ्चः, परितोऽङ्गयते पर्यङ्कः “परेच वाङ्ग्योरिति वा लत्वे” पल्यङ्कः “पल्यङ्को मञ्चपर्यङ्कवृष्टीपर्यस्तिकासु च” (इति मेदिनी) एते खण्यते काङ्क्षयते शयनार्थिभिरिति खट्टा तथा समाः समानार्था ज्ञेया इति चत्वारि पल्यङ्कस्य ॥ १३७ । २ ॥

पु.

पु.

पु.

पु.

न.

न.

मेद या छोटी गैन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

१ “दौपस्तु स्नेहाशः कञ्जलध्वजः । दशोन्धनो गृहमणिदोषातिलक इत्यपि । शिखातरुदर्पिष्वक्षो व्योत्स्नावृष्टेऽथ लोचकः” (तति विकाशडशेषः) ॥

तकिया, दीप, पु. पु. पु. पु.
 आसन, डब्बा, समुद्रकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्रग्रहः ।
 पीकदान, कही, स. स. पु. पु.
 बुकवा, प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः ॥ १३६ ॥

गयिति—गाते गा गच्छन्निन्दुरिव, गे गगने इन्दुरिवेति वा गेन्दुकः, कन्द्यते, कं सुखं ददाति, दयते, द्यति, यच्छ्रति वा कन्दुः स एव कन्दुकः इति द्वे गेन्दुकस्य “गेंद” इति ख्यातस्य “गालमसूरिया” इति ख्यातस्य वा । दीपयति, दीप्यतेऽनेनेति वा दीपः, प्रदीपयति, प्रकृष्टो दीप इति वा प्रदीपः इति द्वे प्रदीपस्य । पेठन्त्यत्र, पीयतेऽत्रेति वा पीठम् “विष्टरः पीठमस्त्रियामिति” (त्रिकाण्डशेषः) आस्थतेऽत्रेति आसनमिति द्वे आसनस्य । समुद्रच्छ्रति समुद्रः स एव समुद्रकः, संपुञ्चते इति संपुटकः इति सं-पुटस्य “डच्चा” इति ख्यातस्य । प्रतिगृह्णातीति प्रतिग्राहः पक्षे प्रतिग्रहः “प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृथ्रे पतद्रग्रहे । योग्येभ्यो विधिवदेये तद्रग्रहे च प्रहान्तरे” (इति मेदिनी) पततो ग्रहः पतद्रग्रहः इति द्वे पतद्रग्रहस्य “पीकदानी” इति ख्यातायाः । प्रसाध्यतेऽनेति प्रसाधनी “प्रसाधनी तु कङ्कत्यां सिद्धौ वेशे प्रसाधनमिति” (विश्वमेदिन्यौ) कङ्कते, कस्य शिरसोऽकङ्कस्तेष्वततीति वा कङ्कतिका “कङ्कती तु प्रसाधनी” (इति ख्यातायाः) “कही” इति ख्यातायाः । पिष्टमततीति पिष्टातः, पटं वासयति, पटो वास्यतेऽनेति वा पटवासः स एव पटवासकः इति द्वे पिष्टातस्य “बुकवा” इति ख्यातस्य ॥ १३८ ॥ १३६ ॥

शीशा या दर्पण पु.न. पु. पु. न. न.

बैना या पंखा दर्पणे मकुरादशौ व्यजनं तालवृन्तकम् ॥ १४० ॥

इति मनुष्यवर्गः ॥

दरिति—दर्पयतीति दर्पणः, “आदशौ दर्पणः प्रोक्तः” (इत्यमरमाला) मङ्कते मकुरः, मङ्करोपि वा मुञ्चति ज्योतिरिति विग्रहे तु मुकुरोञ्चकारवानपि “मकुरः स्यान्मुकुरवदर्पणे वकुलदुमे” (इति मेदिनी) आदश्यते रूपमत्रेति आदर्शः “आदशौ दर्पणे टीकाप्रतिपुस्तकयोरपि” (इति मेदिनी) इति त्रीणि दर्पणस्य । व्यजन्त्यनेन व्यजनम्, तालस्येव वृन्तमस्य, ताले करतले वृन्तमिति वन्धनमस्येति वा तालवृन्तं तदेव तालवृन्तकमिति द्वे व्यजनस्य “पंखा” इति ख्यातस्य ॥ १४० ॥

इति मनुष्यवर्गविवरणम् ॥

१ किं तदर्पणमिति यत्र सकलमिति धर्मसेनोऽरो नवमस्तुमपि ॥

अथ ब्रह्मवर्गो व्याख्यायते ।

सु.   न.   न.   न.   पु.   पु.

वर्ण   सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

पु.   पु.   पु.   पु.

वर्ण   वंशोऽन्ववायः सन्तानो वर्णाः (स्युर्ब्रह्मणादयः) ॥१॥

संमिति—संतन्यत इति सन्ततिः “ सन्ततिः स्यात्पूङ्कौ गोत्रे पारपर्यं च पुत्र-
पौत्राणामिति ” (मेदिनी) गूढत इति गोत्रम् “ गोत्राभूगव्ययोर्गोत्रः शैले गोत्रं कुला-
खययोः । संभावनीयतोष्टे च काननक्षेत्रवर्तमसु ” (इति मेदिनी) जन्यत इति जन-
नम्, “ जननं वंशजन्मनोरिति ” (मेदिनी) कूदयते, कोलति, कुं भूमि लाति, कौ लीयते
वा कुलम्, “ कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेष्यि च । भवने च तनौ कलीवं कणट-
कायोपवौ कुली ” (इति मेदिनी) अभिजन्यते, अभितोऽभिगुह्यो वा जनो जन्मात्रेति
वा अभिजनः, “ भवेदभिजनः ख्यातौ जनगभूम्यां कुलधवजे । कुलेष्यि च पुमानिति ”
(मेदिनी) अन्वीयत इत्यन्वयः, उशयते, वन्यते वा वंशः “ वंशोवेणौ कुले वर्णं पृष्ठाद्यव-
यवेष्यि च ” (इति विश्वमेदिन्यौ) अन्ववाद्यतेऽन्ववायः, संतन्यते सन्तानः “ सन्तानः
सन्ततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे ” (इति मेदिनी) इति नव वंशस्य । ब्राह्मण आदिर्येषु
ते ब्राह्मणादयः वर्णर्यन्ते इति वर्णाः स्युः “ वर्णाँ द्विजादिशुङ्कादि यशोगुणकथासु
च । सुतौ ना न खियां भेदरूपाक्षरविलेपने ” (इति मेदिनी) इत्येकं वर्णस्य ॥ १ ॥

न.

चारवर्ण राज-(विप्रक्षत्रियविद्शूद्रा) रचातुर्वर्ग्य (मिति स्मृतम्) ।

पु.   पु.   पु.   पु.

वर्ण कुलान राजवीजी राजवंश्यो वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

विप्रेति—विप्रश्च क्षत्रियश्च विट् च शूद्रश्च ते विप्रक्षत्रियविद्शूद्राः चत्वार एव
वर्णाश्चातुर्वर्गमिति स्मृतं कथितमित्येकं चातुर्वर्गस्य । राज्ञो वीजयितुं शीलमस्य,
राज्ञो वीजं राजवीजमस्यास्तीति वा राजवीजी, वंशे भवो वंशः राज्ञो वंशः, राजवंशे
साधुर्वेति राजवंशः इति द्वे राजवंशस्य । वीज्यते, वीजमस्यास्ति, वीजे भंवः साधु-
र्वेति वीज्यः, कुले संभवति, कुले संभवोऽस्य, संभवत्यस्मादिति संभवः कुलस्य संभवो
वेति कुलसंभव इति द्वे कुलीनस्य ॥ २ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

महाकुलीनवद्वा-माहाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

चारी आदि   पु.   पु.   पु.   पु.

चारो आश्रम ब्रह्मचारी यृही वानप्रस्थो भिक्षु (शत्रुघ्ने) ॥ ३ ॥

पु. पु. पु. पु.
त्राहण, आश्रमो (स्त्री) द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाढवाः ।
पु. पु. विप्रश्च व्राहणो (स्त्री) पट्कर्मा (यागादिभिर्युतः) ॥४॥

मेति—महच तत्कुलं चेति महाकुलं तस्यापत्यं महाकुलः, महत्कुलमस्येति विग्रहे तु ‘महाकुलः’ हस्यादिरपि । कुलस्यापत्यं कुलीनः, अर्यत इति आर्यः, सभायां साधुः सभ्यः, अस्तीति सन् संश्वासौ जनश्वेति सज्जनः, साध्नोति धर्ममिति साधुः “साधुवार्थ्युषिके चारौ सज्जने चाभिवेयवदिति” (मेदिनी) इति पद महाकुलीनस्य । ब्रह्मवेदस्तदव्ययनार्थं व्रतमप्युपचाराद्वाह तच्चरितुं शीलमस्य, ब्रह्मतपो ज्ञानं वा चरत्यर्जयत्यवश्यमिति वा ब्रह्मचारी, गृहा दाराः सन्त्यस्येति गृही, वनमेव वनस्य वा प्रस्थः, प्रदेशस्तत्र भवो वानप्रस्थः, भिक्षणशीलो भिक्षुः एतच्चतुष्टये चतुरवयवसमुदाये । आआम्यन्त्यत्रानेन वा आसमन्ताच्छ्रमोऽत्रेति वा आश्रमः अस्त्री पुनपुंसकं स्यात् “आश्रमो ब्रह्मचर्यदौ वानप्रस्थे वने मठे । अस्त्रियमिति” (मेदिनी) इत्येकं चतुराश्रमस्य । द्वे जाती जन्मनी यस्येति द्विजातिः “द्विजातिर्विप्राग्नां वाङ्मयोश्च पुंलिङ्गः” (इति मेदिनी) अग्रे आदौ जन्मास्य, अग्रान्मुखाल्लन्मास्येति वा अग्रजन्मा, “अग्रजन्मा द्विजश्चेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः” (इति विश्वः) भुवो, भुवि वा देव इव भूदेवः, “वडवाकुम्भदास्यश्वा स्त्रीविशेषा द्विजन्मनाम्” (इति रभसः) वडवायां जातः, वाडनं वालनं वा वाडः सोऽस्यास्ति, वाडं वातीति वा वाडवः “वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौषे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसे व्राहणे वडवानले” (इति मेदिनी) विप्राति, उप्यतेऽत्र, विप्रति, विपाति वा विप्रः, ब्रह्मणोऽपत्यम्, ब्रह्म अथीते जानाति वा ब्राह्मणः इति पद ब्राह्मणस्य । असौ विप्रो यागादिभिर्युतः सन् पट्कर्मायस्येति ‘पट्कर्मा’ कथ्यते “इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिप्रहश्च तैर्युक्तः पट्कर्मा विप्र उच्यते” इत्येकं पट्कर्मणो विप्रस्य ॥ ३ । ४ ॥

परिडत वैदिक पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु. विद्वान्विपश्चिद्वैषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु. धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् परिडतः कविः ॥५॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु. धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवणो विचक्षणः ।

पु. पु. पु. पु. दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियच्छान्दसौ (समौ) ॥६॥

१ मानुग्रेष्ठिजनन द्वितीयं पौज्जिवनादिति भनुः ॥

वीति—वेत्तीति विद्वान् “ किद्वानात्मविदि प्राज्ञे परिषडते चाभिधेयवत् ” (इति विश्वः) विप्रकृष्टं निश्चनोति, चेतति, चिन्तयति वा पृष्ठोदरादित्वात् विपश्चित्, दोषं जानातीति दोषज्ञः, अस्तीति सन् “ सन्साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिपु साध्युमयोः स्थियामिति ” (मेदिनी) सुपुद्धयायतीति सुधीः, कौति धर्मादि, कवते वा कुः, वेत्तीति विदः कोर्वेदस्य विदः “ विदा ज्ञाने च निर्दिष्टा मनीषायां च योषितीति ” (मेदिनी) कविवेदे विदा यस्येति वा कोविदः, बुध्यते बुधः “ बुधः सौम्ये च परिषडते ” (इति मेदिनी) धियं राति ददाति, धियमीरयति वा धीरः “ धीरो धैर्यादिते स्वैरे बुधे कलीबं तु बुद्धमे । स्थियां अवण्णतुल्यायामिति ” (मेदिनी) मनीषा-स्यास्तीति मनीषी, जानातीति ज्ञः “ ज्ञो ब्रह्मबुधविद्वत्सु ” (इति मेदिनी) प्रकर्पेण जानातीति प्रज्ञः “ प्रज्ञस्तु परिषडते वाच्यलिङ्गो बुद्धो तु योषिति ” (इति मेदिनी) प्रज्ञ एव प्रज्ञास्यास्तीति वा प्राज्ञः, संख्या विचारणास्त्यस्येति संख्यावान्, परद्यतेऽनयेति परदा “ परदः परदे धियि स्थी स्यादिति ” (मेदिनी) परदा जातास्य, परद्यते स्म वा परिषडतः “ यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः । ज्ञानादिनदग्धकर्माणं तमाहुः परिषडतं बुधाः ” (इति गीतायाम्) कवते, कौति वा कविः “ कविर्वाल्मीकिकाव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्थात्खलीने तु योषिति ” (इति मेदिनी) धीरस्यास्तीति धीमान् “ धीमान् परिषडते च वृहस्पतौ ” (इति मेदिनी) सूर्ते, सूर्यते वा सूरिः केचित्तु “ सूरश्चारुभटे सूर्ये ” (इति विश्वः) सूरः सूर्योऽस्त्युपास्थतयास्येति “ सूरी ” नान्तमाहुः “ दूरदृक् कोविदः सूरी ” (इति रभसः) प्रशस्तं कृतं कर्मास्य, कृतमनेन वा कृती “ कृतीस्यात्परिषडते योग्ये ” (इति हैमः) कर्पतीति कृष्टिः “ आर्कपणे स्थियां कृष्टिर्भवेन्नातु ” विपश्चिति ” (इति रन्तिदेवः) लब्धो वर्णः स्तुतिर्येनेति लब्धवर्णः, विचष्ट इति विचक्षणः, दूरान्दूराद्वा पश्यतीति दूरदर्शी, दीर्घं पश्यतीति दीर्घदर्शी इति द्वाविशतिः परिषडतस्य । द्वन्द्वोऽधीते निपातनाच्छ्रोत्रियः पक्षे द्वान्दसः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्तः इति द्वे सम्पूर्णशाखाध्यायिनः ॥ ५ । ६ ॥

पु.   पु.   पु.

पदानेवाला, उपाध्यायोऽध्यापको (थ) (सनिषेकादिकृ) हुरुः ।
 पिता आदि,

पु.

आचार्य, (मन्त्रव्याख्याकृदा) चार्य (आदेष्टा त्वध्वरे) व्रती ७ ॥
 यजमान,

पु.   पु.

देविति, बहुयागयष्टा (च) यजमान (श्र) (स सोमवति) दीक्षितः ।
 कर्ता सविषि

पु.   पु.   पु.

यजकर्ता इज्याशीलो यायजूको यज्वा (तु) विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

१ गुशन्दस्त्वन्धकारः स्यादुशब्दस्तात्रिषेषकृत् । अन्धकारनिरोधत्वाद्वारुपरित्यामिधयिते ॥ १ ॥ (इति युरुगीतायाम्) ॥

२ पदच्छ्रेदः पदार्थोऽकिञ्चिंगहो नाक्ययोजना । आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं पञ्चलशशणम् ॥

उपेति—उपेत्याधीयते इस्मादित्युपाध्यायः, अध्यापयतीति अध्यापकः “एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते” (इति मनुः) इति द्वे उपाध्यायस्य । अथेति—सोऽध्यापकः निषेकादिकृत् निषेको गर्भाधानमादिर्यस्य सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता सन् गृणाति धर्मादि, गिरत्यज्ञानमिति वा गुरुः कथयते “गुरुश्चिलङ्घयां महति दुर्जरालघुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि” (इति मेदिनी) “निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चान्त्येन स विप्रो गुरुरुच्यते” (इति मनुरपि) इत्येकं गुरोः । मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यां करोतीति मन्त्रव्याख्याकृत, आचर्यते इत्याचार्यः “उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते” (इति मनुः) इति द्वे आचार्यस्य । अध्वरेयागे यः आदिशति स्वेष्टसंपादनाय ऋत्विजः प्रेरयतीति आदेष्टा, “आदिष्टी इति पाटेतु आदिष्टमनेनेत्यादिष्टी” सः ब्रतं भोजनादि नियमोस्त्यस्य, ब्रतयतीति वा ब्रती, यजते यष्टा, यजते इति यजमानश्च स्यादिति त्रीणि यजमानस्य । स ब्रती सोमपानवति यागे आदेष्टा सत् दीक्षते स्म, दीक्षा जातास्येति वा दीक्षितः स्यादित्येकं दीक्षितस्य । इज्याशीलमस्य, इज्यां शीलतीति वा इज्यशीलः, पुनः पुनर्भूशं वा यजत इति यायज्ञकः इति द्वे यायज्ञकस्य । यस्तु विधिना इष्टवान् स यजते स्म यज्ञा स्यादित्येकं सविधियज्ञकर्तृकस्य ॥ ७ । ८ ॥

बृहस्पति यज्ञ- पु. पु. पु.
कर्ता सोमरस- (सगर्पितीष्ठा) स्थपतिः सोमपीती (तु) सोमपः ।
पायी, सर्वस्व
दक्षिणासेयज्ञका पु.
करनेवाला सर्ववेदाः (स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः) ॥ ६ ॥

स इति—स यज्ञा गीर्पतीष्ठा बृहस्पतिसवननामकयागेनेष्टवान्सन् स्थानं स्थः, पातीति पतिः स्थश्चासौ पतिश्चैति स्थपतिः स्यात् “स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिलिपमेदे ना सत्तमे त्रिषु” (इति मेदिनी) इत्येकं स्थपतेः । सोमस्य पीतं सोमपीतमस्यास्तीति सोमपीती, स्वामिमते तु सोमपीथः, सोमं पिवतीति सोमपः दीर्घपाठे तु किवन्तः सोमपः, इति द्वे सोमपायियजमानस्य । सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स यागो येन इष्टः कृतः सः सर्वं वेदयति, सर्वं विन्दतीति जा सर्ववेदाः कथयत इत्येकं सर्वस्वदक्षिणायागकर्तृकस्य ॥ ६ ॥

साङ्ग वेदपाठी पु.

गृहस्थाश्रम अनूचानः (प्रवचने साङ्गेधीती) गुरोस्तु यः ।
आदि के लिये गुरुसे आज्ञापाने पु. पु.
वाला अभिषव (लब्धानुजः) समावृत्तः सुत्वा (त्वभिषवेकृते) ॥ १०॥
स्नान
करनेवाला

अन्विति—साङ्गे शिक्षायज्ञपट्कोपेते प्रोच्यते प्रवचनो वेदमत्र अधीतमनेनेत्य-

धीती अन्वदोचदित्यनूचानः स्यात् “ अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविचक्षणे ” (इति विश्वः) इत्येकं साङ्गवेदविशारदस्य । गुरोः सकाशाद् यो लघ्वानुज्ञः लघ्वा प्राप्ता अनुज्ञा आज्ञा येन स समावर्त्तते स्म समावृत्तः स्यादित्येकं गुरुकुलवासान्निवृत्तस्य । अभिष्वेऽब्रभूथस्ताने कृते सति सुतवानिति सुत्वा स्यादित्येकमवभूथस्तानकर्तृकस्य ॥१०॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

शिष्य नया छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

पु.

शिष्य सपाठी (एकव्रह्मवताचारा मिथः) सव्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥

द्वेति—गुरुदोषाच्छ्रादनं छत्रं तच्छ्रीलमस्येति छात्रः, अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्येति अन्तेवासी, “ अन्तेवासी भवेच्छ्रिष्ये च यडाले प्रान्तगोऽपि च ” (इति विश्वः) शिष्यत इति शिष्य इति त्रीणि शिष्यस्य । शिक्षामधीयते, शिक्षाया इमे, शिक्षायां भवाः, शिक्षां लभन्ते वा शैक्षाः, प्रथमकल्पः आद्यारम्भः प्रयोजनं वेषामिति, प्रथमकल्पमधीयते वा प्राथमकल्पिकाः इति द्वे प्रथमारव्यवेदानाम् । एकस्मिन्ब्रह्मणि व्रताचरणं येवां ते मिथः परस्परं समानं व्रह्म चरन्तीति सव्रह्मचारिणः स्युरित्येकं सपाठिनाम् ॥ ११ ॥

पु.   पु.   पु.

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरव (श्वितवानग्निं) मग्निचित् ।

न.

(पारम्पर्योपदेशे) स्यादैतिह्यमितिहा (व्ययम्) ॥ १२ ॥

सेति—समाने तीर्थे वसन्तीति सतीर्थ्याः, एको गुरुर्येषान्ते एकगुरवः इति द्वे सतीर्थ्यस्य । यः अग्निं चितवान् सः अग्निमच्चैषीदिति अग्निचित्स्यादित्येकमग्निचित्वतः । परम्पराया आगतः स एव पारम्पर्यः, उपदिश्यते उपदेशनं वा उपदेशः पारम्पर्यचासावुपदेशश्च पारम्पर्योपदेशस्तस्मिन् ‘ इतिह ’ इति निषात्समुदायः, तदेव ऐतिहम्, इत्येवं हकिज ‘ इतिह ’ अव्ययं स्यादिति द्वे पारम्पर्योपदेशस्य ॥ १२ ॥

स.

प्रथम ज्ञान, उपज्ञा (ज्ञानमाद्यं स्या) (ज्ञात्वारम्भ) उपक्रमः ।

ज्ञानकरारम्भ पु.   पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

करना, यज्ञ यज्ञः स्वोध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

उपेति—आदौ भवमाद्यं प्राथमिकं ज्ञानं उपज्ञानम् उपज्ञा स्यात् यथोपदेशं विना इलोकनिर्माणे वालमीकेज्ञानमित्येकमाद्यज्ञानस्य । ज्ञात्वा अवबुद्धायः आरम्भणामभः स उपक्रमणामुपक्रमः स्यात् “ उपक्रमस्तूपव्यायां ज्ञात्वारम्भे च विक्रमे । चिकित्सायामिति ” (मेदिनी) यथामाने नन्दस्य प्रथमारम्भः उपक्रमः सः इत्येकं ज्ञात्वा

१ “ अस्ति द्वि परम्पराशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, परं पिपर्ति, पचायैर्नैः, श्वपचाजारभराष्ट् दृष्टेदारादिर्वा ॥

प्रथमारम्भस्य । इज्यतेऽत्रानेन वा यज्ञः “ यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः ” (इति हैमः) सूर्यते सोमोऽत्रानेन वा सवः “ सबो यज्ञे च सन्धाने ” (इति मेदिनी) न ध्वरति, अध्वानं राति वा अध्वरः “ अध्वरः सावधाने स्याद्वसुभेदे क्रतौ पुमान् ” (इति मेदिनी) इज्यतेऽत्रानेन वा यागः सप्तभिश्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते, तानि सप्त तन्यन्तेऽत्रेति वा सप्ततन्तुः, मखन्ति देवा अत्रानेन वा मखः, करोति, क्रियते वा क्रुतुः “ क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि ” (इति मेदिनी) इति सप्त यज्ञस्य ॥ १३ ॥

पु. पु. स. न. पु.

पञ्च महायज्ञ पाठो होम(श्रातिथीनां) सपर्यां तर्पणं बलिः ।

पु.

(एते पञ्च) महायज्ञा (ब्रह्मयज्ञादिनामकाः) ॥ १४ ॥

पेति—पठनं, पाठनं वा पाठः, हवनं होमः, अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमागतानां सपर्यणं सपर्या (पूजा) तृप्यतीति तर्पणम्, बलनं बलिः एते ब्रह्मयज्ञादिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषान्ते ब्रह्मयज्ञादिनामकाः पञ्च महान्तश्चते यज्ञाश्च महायज्ञाः स्युः “ अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिभौंतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ” (इति मनुः) अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः, तर्पणं पितृयज्ञः, होमो देवयज्ञः, बलि-भूतयज्ञः, अतिथिपूजनं नरयज्ञः स्यादिति पञ्च महायज्ञानामेकैकम् ॥ १४ ॥

स. स. स. स. स.

सभा समज्या परिषद्वोष्टी सभासमितिसंसदः ।

स. न. स.न.

आस्थानी(ङ्कीव)मास्थानं(खीनपुंसकयोः)सदः॥१५॥

सेति—सप्तमजन्त्यस्यामिति समज्या, परितः सीदन्त्यस्यामिति परिषद् बाहुलकात्परे-रन्त्यलोपे ‘ पर्वद् ’ च, गावोऽनेनका वाचस्तिष्ठन्त्यस्यामिति गोष्टी “ गोष्टी सभा-संलापयोः ख्वियाम् ” (इति मेदिनी) सह भान्त्यस्याम्, समाना भान्त्यस्यामिति वा सभा, “ सभा सामाजिके गोष्टयां द्यूतमन्दिरयोरपि ” (इति मेदिनी) संय-न्त्यस्याम्, सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमास्यामिति वा समितिः “ समितिः सम्पराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च ” (इति मेदिनी) संसीदन्त्यस्यामिति संसद्, आतिष्ठन्त्यस्यामिति आस्थानी, आस्थानं ङ्कीवं स्यात्, सीदन्त्यस्यामिति सदः खीनपुंसकयोः स्यादिति नव सभायाः ॥ १५ ॥

यज्ञगृहविशेष, पु.

पु.

यज्ञदर्शक, प्राग्वंशः (प्राग्घविर्गेहा) त्सदस्या (विधिदर्शिनः) ।

सभामैवैठने पु. पु. पु. पु.

वाले सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिका(श्र ते) ॥१६॥

१—“ पाठश्च पठने ख्यातो विद्वपर्यान्तु योगिति ” (इति मेदिनी) ॥

प्रागिति—हविंग्रहात् हविःशास्यायाः प्राक् पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थं गेहे प्राज्वतीति प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणो वाचेति प्राग्वंशः स्यादित्येकं यज्ञगृहविशेषस्य । विधि द्रु शीलं येषान्ते विधिदर्शिनः न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः सदसि साधवः सदस्याः स्युरित्येकं सदस्यानाम् । ते च सभायां सीदन्तीति सभासदः, सभा स्तृणन्तीति सभास्ताराः, सभायां साधवः सभ्याः समाजं समवयन्ति, समाजं रक्ष-न्तीति वा सामाजिकाः स्युरिति चत्वारि सामाजिकानाम् ॥ १६ ॥

पु. पु. पु.

वेदत्रयी ज्ञाता, अध्वर्यूद्धातृहोतारो (यजुःसामर्विदः क्रमात्) ।

पु. पु.

ऋत्विक् (आग्नीधाया धनैर्वर्या) कृत्विजो याजका(श्र ते)॥१७॥

अध्वेति—यजुश्च सामानि च भृचश्च यजुसामर्चस्ता विदन्तीति यजुस्सामर्विदः क्रमात् अध्वरमिच्छति, न व्यरति वा अध्वरं याति, यौति वा अध्वर्युः, उद्घायति सामेति उद्ग्राता, जुहोतीति होता एते श्युः यजुर्विद्वर्युः सामविदुद्ग्राता, भृत्विद् होता भवति इति भृत्विग्विशेषाणां क्रमादेकैकम् । धनैर्हतुभिः वरणे करणैर्वा वियन्त इति वार्याः ते आग्नीनिवे आग्नीहत्विग् आग्नीधः स्यानं तात्स्थ्यात्सोपि आग्नीधः स एव आद्यो येषां ब्रह्मोद्ग्रातृहोत्रध्वर्युत्राह्यणाच्छ्रद्धंसि अच्छ्रावाकनेत्रादीनां षोडशानां ते आग्नी-ध्राया कृतौ यजन्तीति भृत्विजः, यजन्तीति याजकाश्च स्युः “वृत्ताः कुर्वन्ति ये यज्ञ-मृत्विजो याजकाश्चते” (इति कात्यः) इति द्वे याजकानाम् ॥ १७ ॥

यज्ञवेदी यज्ञ स.

न. न.

का चैतरा यज्ञवेदिः(परिष्कृता भूमिः)(समे)स्थगिडलचत्वरे ।

स्तम्भविशेष पु. पु. स.

रक्षार्थट्टी, चषालो यूपकटकः कुम्बा (सुगहना वृत्तिः) ॥ १८ ॥

वेदिरिति—परितः कृता संस्कृता भूमिः विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वेदयति, वेद्यते वा वेदिः “ वेदिः स्यात्परिष्डिते पुमान् । खियामङ्गुस्मिन्द्रायां स्यात्परि-ष्कृतभूतले ” (इति मेदिनी) इत्येकं यज्ञवेदिकायाः । स्थलन्त्यस्मिन्नितिस्थगिडलम्, चतन्त्यस्मिन्निति चत्वरम् उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे स्तः इति द्वे यागार्थं संस्कृत-भूमेः । चषाति, चष्यते वा चषालः, यूपस्याग्रे कृतः कटकाकारः यूपकटकः इति द्वे यज्ञ-स्तम्भविशेषस्य । सुगहना निविडा वृत्तिवेष्टनं कुम्ब्यतेऽनयेति कुम्बा स्यादित्येकमन्त्य-जादिद्वित्रिवाह्यणाय निविडावृत्तेः “ रक्षार्थट्टी ” इति ख्यातायाः ॥ १८ ॥

यज्ञस्तम्भर्तीपि न. न. पु.स.

आग्नि निका-यूपाग्रं तर्म (निर्मन्थदाह्यणि) त्वरणि (द्वयोः) ।

लने की दो लकड़ी तीनों पु. पु. पु.

यज्ञाग्नियां दक्षिणाग्निर्गाहित्याहवनीयौ (त्रयोऽग्नयः) ॥ १९ ॥

यूपेति—यूपस्याम् यूपाश्रम्, तरतीति तर्म इति द्वे यूपाश्रमागस्य । निर्मन्ध्यते निर्मन्ध्यम्, निर्मन्ध्यं च तदारु चेति निर्मन्ध्यदारु तस्मिस्तु ऋक्षतीति अरणिः दूयोः पुंखियोः स्यात् “अरणिर्बहिमन्ये ना द्वयोर्निर्मन्ध्यदारुणिः” (इति मेदिनी) इत्येकमरणोः । दक्षिणाऽग्निः दक्षिणाग्निः, गृहपतिना संयुक्तः गार्हपत्यः, आहूयते प्रीणयते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र, आहूवनमर्हतीति वा आहूवनीयः एते वयोऽग्नयो भवन्ति इति यज्ञाग्निन्द्रियाणामेकम् ॥ १६ ॥

स.   पु.

तीनो अग्निः, (अग्निन्द्रियमिदं) व्रेता प्रणीतिः (संस्कृतोऽनलः) ।
यज्ञाग्निविशेष, पु.   पु.

यज्ञाग्निस्थल समूहाः परिचाययोपचाय्या (वग्नौ प्रयोगिणः) ॥२०॥

अग्नीति—इदमग्नित्रयं त्राणमिति त्राः सदा संधुक्षणम्, त्रायन्ते त्रा आहुतयस्ताभिरिता, व्रित्वमिता वा पृष्ठोदरादित्वात् व्रेता स्यात् “व्रेता युगेऽग्निनवये च” (इति हैमः) इत्येकमग्निन्द्रियाणाम् । संस्कृतोऽनलोऽग्निः प्रकर्षं नीतः प्रणीतिः स्यात् “प्रणीत उपसम्पन्ने कुते क्षिते प्रवेशिते । संस्कृताग्नौ च” (इति हैमचन्द्रः) इत्येकं संस्कृतानलस्य । समूहाते, समूहाते वा समूहाः, परिचीयते परिचाय्यः, उपचीयते उपचाय्यः एते वयोऽग्नौ प्रयोगोस्ति येषान्ते प्रयोगिणः प्रयोक्तव्या अग्निनामानीत्यर्थः इति त्रीणि यज्ञाग्निस्थलस्य ॥ २० ॥

अग्निविशेष, (यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।

पु.   स.   स.   स.

अग्निप्रिया तस्मि) ज्ञानाययोथाग्नायी स्वाहा(च) हुतभुविप्रया २१॥

य इति—गार्हपत्यादानीय यः दक्षिणाग्निः प्रणीयते दक्षिणाग्नित्वेन संस्कियते तस्मिन् आनीयत इत्याऽग्निवयः स्यात् यस्तु ध्राघृतैश्यकुलयोनिः स ‘आनेयः’ कथयत इत्येकं गार्हपत्यानीताग्निविशेषस्य । अथेति—अग्नेः खी अग्नायी, सुषुप्ता आहूयन्ते देवा अनयेति, स्वाहास्त्वस्या वा स्वाहा, हुतं भुनक्तीति हुतभुक्तं तस्य प्रिया ‘हुतभुविप्रया’ स्यादिति त्रीणि अग्निप्रियायाः ॥ २१ ॥

स.   स.

श्रान्मुहीपन (कृक्) सामधेनी धाय्या (चया स्यादग्निसमिन्धने) ।

मन्त्र, गाय-
द्यादि छन्द,

पु.

यज्ञप्रयायस (गायत्री प्रसुखं) छन्दो (हव्यपाके) चर्णः (पुमान्) ॥२२॥

ऋगिति—अग्नेः समिन्धने समुहीपने या ऋक् सा समिधामाधानी सामधेनी धीयते धाय्या च स्यादिति द्वे अग्निसमुहीपनर्चायाः । गायन्तं त्रायते, गायेन गानेन

१—मीमांसकैरपि त्रिवृत्तवधिकरणे अवपरतं चक्षशब्दस्याभ्यु पगतम् । “उगवादिभ्योयत्” कैवल्यस्तु स्थालीवाची चक्षशब्दस्तात्थ्यादेदनेभाक्तः इत्याह ॥

त्रायते वा गायत्री, “गायत्री त्रिपदा देवी छन्दोभिन् स्वदिरेषु च” (इति मेदिनी)
 गायत्री प्रसुखा प्रधाना आद्या वा यस्मिस्तत् ‘गायत्रीप्रसुखम्’ पठक्षरपदा गायत्री,
 “प्रसुखशब्देन उठिणगनुष्टुवृहतीपंक्तित्रिष्टुवजगत्यतिजगतीशक्तरीत्यादि एकाक्षरवृद्धया
 बोधयम् ” चन्द्रति इति छन्दः स्यादित्येकं गायत्रयादीनाम् । पच्यते, पचनं वा
 पाकः हव्यस्य पाको हव्यपाकस्तस्मिन् चर्यते भक्ष्यत इति चरुः पुमान्स्यात् “चरु-
 भारयडे च हव्यान्ने ” (इति विश्वप्रकाशः) इत्येकं हव्यान्नस्य ॥ २२ ॥

स.

दधिमिलादूष आमिक्षा(साशृतोष्णोया क्षीरे स्यादधियोगतः) ।

न.

यज्ञ का पंखा धुवित्रं(व्यजनं तद्यद्वचितं मृगचर्मणा) ॥ २३ ॥

आमीति—शृतोष्णे कथिते तस्मै च क्षीरे पयसि दधियोगतः दध्रो योजनात् या सा
 आमिक्षा स्यादित्येकं दधियुक्तपकोष्णादुग्रस्य । मृगचर्मणा रचितं विनिर्मितं यद् व्यजनं
 तद् धवित्रम्, धुवित्रं च स्यादित्येकमग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचारचितव्यजनस्य ॥ २३ ॥

न.

न.

पु.न.

दही समेत थी पृष्ठदाज्यं (सदध्याज्ये)परमान्न (न्तु)पायसम् ।

लीर देवपित्रन् न. न.

पु.न.

यज्ञपात्र हव्यकव्ये (दैवपैत्रे अन्ने) पात्रं (सुवादिकम्) ॥ २४ ॥

पृष्ठदिति—सदध्याज्ये दध्नासहिते घृते पर्षति, पृष्ठते वा पृष्ठत, आज्यतेऽनेन आज्यम्
 पृष्ठच तदाज्यं च, पृष्ठङ्गिः सहितमाज्यं वा पृष्ठदाज्यं स्यात् “पृष्ठातकं सदध्याज्ये पृष्ठ-
 दाज्यं तदुच्यते” इत्येकं दधिमिश्रितघृतस्य । परमं च तदन्नं च, परमाणामुत्तमाना-
 मन्नमिति वा परमान्नम्, पयसि संस्कृतं पायसम् “पायसः श्रीवासे पायसं परमान्नके”
 (इति हैमः) इति द्वे परमान्नस्य । देवानामिदं दैवम्, पितृणामिदं पैत्रम् दैवं च पैत्रं
 च दैवपैत्रे अद्येतेस्म अन्ने हूयन्ते प्रीणयन्ते देवा येन, हूयते प्रक्षिप्यते वा हव्यम्,
 कूयते पितृभ्यः कव्यम् देवान्नं हव्यम्, पित्रन्नं कव्यम् हव्यं च कव्यं च हव्यकव्ये
 स्यातामैककं हव्यकव्यान्नयोः । स्वतां घृतादिकमिति सुवः स आदिर्यस्य तदिति सुवा-
 दिकं पाति, पिवत्यनेन वा पात्रं स्यादित्येकं सुवादिकस्य आदिना चमसोलूखलमुसल-
 स्यादीनां ग्रहणं बोध्यम् ॥ २४ ॥

स.

स.

स.

पु.स.

पु.

सुवभेद, ध्रुवोपभृजुहू(र्ना तु)सुवो भेदाः सुचः (स्त्रियः) ।

पु.

यज्ञपशु उपाकृतः (पशुरसौ योऽभिमन्त्रय क्रतौ हतः) ॥ २५ ॥

१ ध्रुवा वटपत्राकृतिः, उपभृच्चकाकृतिः, जुहूर्धचन्द्राकृतिरिति मुकुटः ॥

२ सुवो द्रयोहर्मपात्रे शल्लकीमूर्चयोः स्त्रियाम् (इति मेदिनी) ॥

द्युवेति—ध्रुवतीति ध्रुवा “ ध्रुवः शङ्कौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदो पुंसि कलीवं निश्चततर्कयोः । स्त्री मूर्वाङ्गयोः शालपणर्या गीतसुगमेदयोन्निपु । संतते शाश्वते च ” (इति मेदिनी) उपविभर्तीति उपमृद्, जुहोतीति जुहूः, स्वतीति सुवः ना पुमान्स्यात् एते च स्वतीति सुकु चान्ता तस्या भेदाः विशेषाः ख्यिः स्त्रीलिङ्गाः स्युरिति चत्वारि सुवभेदानाम् । क्रतौ यागे अभिमन्त्र्य अभितो मन्त्रयित्वा यः पशुः हतो हन्तुमारव्यः असौ उपाक्रियते स्म उपाकृतः स्यात् “ उपाकृतोऽध्वरहते पशौ नोपदुते त्रिपु ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इत्येकं क्रतावभिमन्त्रितपशोः ॥ २५ ॥

न. न. न.

यागपशुवध परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं (च) (वधार्थकम्) ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मारेहुए पशु (वाच्यलिङ्गाः) प्रमीतोपसम्पन्नप्रोक्षिता (हते) ॥ २६ ॥

परमिति—अकनमाकः परमतिशयेऽब्ययं परंपरः श्रेष्ठ आकोऽस्मादिति परम्पराकम्, शमयति, शम्यते वा शमनम्, “ शमनं शान्तिवधयोः शमनः आद्वदैवते ” (इति विश्वमेदिन्यौ) शसनमिति स्वामी, ससनमित्यन्ये । प्रकृष्टमुक्षणं प्रोक्षणम् “ प्रोक्षणं सेकवधयोः ” (इति हैमः) एतत्त्रयं वधो हिंसार्थोऽस्येति वधार्थकं स्यादिति त्रीणि यज्ञार्थपशुहननस्य । प्रमीयते स्म प्रमीतः “ प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि च ” (इति मेदिनी) उपसंपद्यते स्म उपसम्पन्नः “ उपसंपन्नमुहिष्टं निहते च सुसंस्कृते ” (इति विश्वमेदिन्यौ) प्रोक्ष्यते स्म प्रोक्षितः “ प्रोक्षितं निहते सिक्ते ” (इति रमसः) एते व्रयो हते वाच्यलिङ्गाः स्युरिति त्रीणि यज्ञहतपशोः ॥ २६ ॥

साकलयवि- न. न. पु.स.न.

शेषहूनी वस्तुसानाय्यं हवि (रग्नौ तु हुतं त्रिपु) वषट्कृतम् ।

यज्ञान्तस्तान् पु. न.

यज्ञीयवस्तु (दीक्षान्तो) वभृथोयज्ञ (स्तत्कर्मार्हन्तु) यज्ञियम् ॥ २७ ॥

यज्ञकर्म न. न.

कर्मविशेष (त्रिष्वथ क्रतुकर्मे) षट् पूर्ति (खातादिकर्मणि) ।

यज्ञशेष, न. पु.

आद्वशेष अमृतं विघ्सो (यज्ञशेषभोजनशेषयोः) ॥ २८ ॥

सामिति—संनीयते सान्नाय्यम्, हूयते हविरिति द्वे हविर्विशेषस्य । अग्नौ हुतं प्रक्षिमं हविः वषट्डिति मन्त्रोपलक्षणं वषट् मन्त्रेण कृतं प्रक्षिमं वषट्कृतं त्रिपु त्रिलिङ्गधा स्यादित्येकं हुतस्य । दीक्षाया अन्तःप्रधानकर्मसमाप्तौ क्रियमाणो यो यज्ञः स अवभ्रियते-ऽनेन अवभृथः स्यादित्येकं यज्ञविशेषस्य । तस्य यज्ञस्य कर्मक्रियामर्हतीति तत्कर्मार्ह यज्ञ-मर्हतीति यज्ञियं त्रिपु त्रिलिङ्गां स्यादित्येकं क्रतुक्रियासंपादनयोग्यद्विजद्रव्यादेः ।

१ विघ्साशी भवेजित्य नित्य चामृतभोजनः । विघ्सो मुक्तशेषः स्यादग्निशेषस्तथामृतम् (इति महः) ॥

अथेति—क्रतुश्च यज्ञः कर्म च दानादि क्रतुकर्म यजनभिष्टुं स्यात् “इष्टं यागे च दाने च वान्धिक्षतेऽपि प्रयुज्यते” (इत्यजयः) “एकाग्निकर्महवनं व्रेतायां यज्ञ हूयते । अन्तवेद्यां च यज्ञानभिष्टुं तदभिधीयते” (इति मतुः) इत्येकं यज्ञकर्मणः । खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवालयारामादिनिमाणस्य खातादि च तत्कर्म च क्रिया तस्मिन् पूरणं, पूर्यते स्म वा पूर्तं स्यात् “पुष्करिण्यः सभावापीदेवतायतनानि च । आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशेदिति” (स्मृतिः) “पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्क्लीबं खातादिकर्मणि” (इति मेदिनी) इत्येकं खातादिकर्मणः । यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः, देवभित्रतिथिगुर्वादिभुक्तस्य शेषस्तयोः अमृतभिष्व अमृतं स्यात् “अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले व्रते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं यज्ञशेषस्य । विशिष्टैरयते विघ्सः स्यादित्येकं भोजनशेषस्य ॥ २७ ॥ २८ ॥

पु. न. न. न. न.

दान त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

न. न. न. न.

मृतक के लिये विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥

न. न. न. स.

दान प्रादेशनं निर्वपनमपवर्जनमंहतिः ।

मृतार्थं तदेहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥

त्येति—त्यजनं त्यागः “त्यागो दाने च वर्जने” (इति मेदिनी) विहापनं विहापितम्, दत्तं दानम्, “दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु” (इति विश्वमेदिन्यौ) उत्सृष्टमुत्सर्जनम्, विसृष्टं विसर्जनम्, “विसर्जनं परित्यागे दाने संप्रेपणेऽपि च” (इति मेदिनी) विश्राणितं विश्राणनम्, वितीर्णं वितरणम्, सृष्टं स्पर्शनम्, “स्पर्शनो मारुते पुंसि दाने स्पर्शे नपुंसकम्” (इति मेदिनी) प्रतिपादितं प्रतिपादनम्, “प्रतिपादनं तु दाने प्रतिपत्तौ प्रबोधने” (इति मेदिनी) प्रादिष्टं प्रादेशनम्, निरुप्तं निर्वपनम्, अपवर्जितमपवर्जनम्, हन्ति दुरितमनयेति अंहतिः “अहंतिस्यागरोगयोः” (इति हैमः) इति त्रयोदश दानस्य । मृतायेदं मृतार्थं तदेहे प्रेतदिने यज्ञानं तत् देहादूधर्वं ऊर्ध्वदेहस्तस्मिन् भवमौर्ध्वदैहिकमौर्ध्वदैहिकं वा त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यादित्येकं प्रेतमुद्दिश्य मरणादिनमारम्भसपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रत्यहं दीयमानस्य जलपिण्डादेः ॥ २९ ॥ ३० ॥

न. पु. न.

पितृदानं निवापः (स्या)च्छाञ्चं (तत्कर्म शास्त्रतः) ।

आद्व, मासिक न. न. पु.न.

आद्व, पु.न.

आद्वकाल अन्वाहार्यमासिकेण (शोष्णमोहः) कुतपो (श्वियाम) ३१

पीति—पितृभ्यो दानं पितृदानम्, न्युष्यते, निवपनं वा निवापः स्यादिति द्वे सपि-

१—तदहर्दानभिति पाठेतु सगासान्तविधेरनित्यत्वात् टन् ॥

यदनादूर्ध्वं पित्रुहेशेन दानस्य । शास्त्रतः शास्त्रविधानेन तत्कर्मतेषां पितृणां कर्म श्रद्धा-त्यत्रेति आद्भुत्येकं आद्भुत्य । अनु आहियते अन्वाहार्यम्, मासे भवं मासिकम् “पिण्डान्वाहार्यकं आदुं कुर्यान्मासानुमासिकम्” (इति मनुः) इत्येकं मासिकश्राद्धरथ । पञ्चदश शुद्धतात्मकस्य अहो दिवसस्याष्टमोऽशो भागः कुत्सितं तपति, कुं भुवं तपतीति वा कुतपोऽखियां पुनरुपुंसकं स्थात् “दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः । स कालः कुतपो ह्येयः पितृणां दत्तमक्षयम्” (इति शातातपः) इत्येकं आद्भुत्कालविशेषस्य ॥ ३१ ॥

स.   स.   स.   स.

धर्मदि का पर्येषणा परीष्ठिश्चान्वेषणा (च) गवेषणा ।

खोजना नि-   स.   स.   स.   स.   स.   स.

नय, मांगना सनिस्त्वध्येषणा याच्चाभिष्ठितयाच्चनार्थना ॥ ३२ ॥

परीति—पर्येषणं पर्येषणा, पर्येषणं परीष्ठिः, अन्वेषणं अन्वेषणा, गवेषणं गवेषणा इति चत्वारि धर्माद्यन्वेषणस्य । सननं सनिः, अध्येषणं अध्येषणा इति द्वे गुर्वाद्याराधनस्य, गुर्वादेः प्रार्थनया कच्चिदर्थे नियोजनस्य वा । याचनं याच्चाभा, अभिषंसनम् अभिशस्तिः, स्वामी तु अभिषसनम् अभिषस्तिरित्यबोचत्, याचनसिति याचना, अर्थनमिति वा अर्थना इति चत्वारि याचनस्य ॥ ३२ ॥

पु.स.न.   पु.स.न.

पूजार्थ जल, (षट् तु त्रिष्व) दर्यमधर्थे पाद्यं (पादाय वारिशि) ।

पांव धोना   पु.स.न.   पु.स.न.

अतिथिनि-   मिति कर्म क्रमादातिथ्यातिथेये (अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि) ॥ ३३ ॥

यदिति—अर्घ्यादारभ्य आगन्तुपर्यन्ताः पट्शब्दाः त्रिपु त्रिलिङ्गां स्युः अर्घार्थं वारिशि जले अर्घार्थेऽम् अर्घ्यं स्यादित्येकमध्यरथ्य । पादाय वारिशि पादायेदं पाद्यं स्यादित्येकं पाद्यस्य । अत्र अतिथ्यर्थे साधुनि चार्थे क्रमादातिथ्यातिथेये स्तः अतिथ्य इदमातिथ्यभित्येकमातिथ्यर्थकर्मकस्य । अतिथौ साधु आतिथेयमित्येकमातिथिनिमित्तसिद्धस्य ॥ ३३ ॥

पु.स.न.   पु.स.न.   पु.

पाहुन, (स्युरा) वेशिक आगन्तुरतिथि (र्ना गृहागते) ।

स.   स.   स.   स.   स.   स.

पूजा पूजा नमस्यापचितिः सपर्याचार्हणाः (समाः) ॥ ३४ ॥

स्युरिति—“वेशो वेश्यागृहे गृहे” (इति मेदिनी) अवेशे अगृदेभवः आवेशिकः, आगच्छतीति आगन्तुः, अतिति, नास्ति द्वितीया तिथिर्यस्येति वा अतिथिः ना पुस-न्त्यात् “अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुकेषि च” (इति विश्वमेदिन्यौ) एते त्रयः शब्दाः गृहागते स्युः इति त्रीमिशि गृहागतस्य । पूजनं पूजा, नमस्यनं नमस्करणं

वा नमस्या, अपचायनमपचितिः, सपर्यगं सपर्या, अर्चनमर्चा, अर्हणमहणा
एताः समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्चेति पट् पूजनस्य ॥ ३४ ॥

स.   स.   स.   स.

सेवा वरिवस्या(तु)शुश्रूषा परिचर्चाप्युपासना ।

धूमना   स.   स.   न.   स.

ध्यानादि स्थितिव्रज्याटाठ्या पर्यटनं चर्या(त्वीर्यापथस्थितिः) ॥ ३५ ॥

वरीति—‘वरिवस्’ शब्दः पूजार्थः वरिवस्यनं वरिवसः करणं वा वरिवस्या,
शुश्रूषणं शुश्रूषा, परिचरणं परिचर्चा “परिचर्चानुपसर्थेष्टिरिति” (भागुरिः)उपासन-
मुपासना “उपासनमिति पाठे तु भावे ल्युद्” “उपासनं शाराभ्यासेऽप्युपास्ता
वासनेऽपि च” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति चत्वारि सेवायाः । ब्रजनं ब्रज्या, अटन-
मटाठ्यनं वा अटाठ्या, परितोऽटनं पर्यटनम्, “अटा पर्यटनं भ्रमः” (इति रत्न-
कोषादाटापि) इति त्रीयटनस्य । ईर्यते ह्यायते ईर्या तस्याः पन्था ईर्यापथो ध्यानाद्यु-
पायस्तत्र स्थितिः चरणं चर्या कथ्यत इत्येकं ध्यानमौनादिस्थितेः ॥ ३५ ॥

पु.   न.   न.   न.

आचमन, उपस्पर्शस्त्वाचमन (मध्य) मौनमभाषणम् ।

स.   स.   स.   पु.

चुपचाप, आनुपूर्वी (स्त्रियां वा) वृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥

अनुक्रम, पु.   पु.   पु.   पु.

अतिक्रम पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।

उपेति—उपस्पर्शनमुपस्पर्शः “उपस्पर्शे स्पर्शमात्रे र्णानाचमनयोरपि” (इति
मेदिनी) आचम्यतेऽम्भोऽत्रेत्याचमनमिति द्वे आचमनस्य । अथेति—मुनेः कर्म, भावो
वा मौनम्, न भाषणमभाषणमिति द्वे मौनस्य । पूर्वं पूर्वं, पूर्वानुक्रमेण वा अनुपूर्वं
तस्य भावः आनुपूर्वी वा स्त्रियां स्यात् पक्षे आनुपूर्वम्, आवर्तनमत्रेत्यावृत्, परिपाटनं
परिपाटिः “कृदिकारादिति” उत्तिपि परिपाटी च तेन “कृता लङ्घा भर्तुर्वदनपरि-
पाटीषु घटना” (इति पूर्वप्रयोगः संगच्छते) अनुक्रमणमनुक्रमः, पर्ययणं पर्ययः
“पर्यायः प्रकारेऽवसरे क्रमे” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति पञ्च क्रमस्य । अतिक्रम्य
पतनमतिपातः, पर्ययणं पर्ययः, उपगतस्यातिक्रम्यायनमुपात्ययः इति त्रीणि क्रमो-
ल्लङ्घनस्य ॥ ३६ । ११ ॥

व्रतमात्र पु.   पु.न.   न.

चान्द्रायणादि नियमो व्रत (मस्त्री) (तच्चोपवासादि) पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

उपवास न.   पु.   पु.

उपवास विचार औपवस्तं (तू.) पवासो विवेकः पृथगात्मता ।

नीति—नियमनं नियमः “नियमोयन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते” (इति मेदिनी)

त्रियते, ब्रजन्ति स्वर्गमनेनेति वा पृष्ठोदरादित्वाद्वृतम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यादिति द्वे ब्रतमात्रस्य । उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यनक्तभोजनादेः, तदुपवासादि ब्रतं पुरुषमेव पुरुषकं स्यादित्येकमुपवासादेविहितव्रतस्य । उपवसनमुपवरस्तं तदेव औपवस्तम् “ औपवस्त्रमि पाठे तु उपवसतीति उपवस्ता तस्येदं कर्म औपवस्त्रं स्यात् ” उपवसनमुपवासः, उपोपणमुपोपितं वा इति द्वे भोजनविरहस्य । विवेचनं विवेकः “ विवेकः स्याज्जन्दोग्यां पृथग्भावविचारयोः ” (इति मेदिनी) पृथगात्मा यस्य तस्य भावः पृथगात्मता इति द्वे प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य ॥ ३७ । १ ॥

मदाचार वा

न.

स.

वेदाभ्यासफल (स्या) द्वब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्धि (रथाञ्जलिः) ॥ ३८ ॥

वेदपाठ में
अञ्जलि अञ्जलि

पु.

पु.

या मुख से (पाठे) ब्रह्माञ्जलिः (पाठे विष्णुषो) ब्रह्मविन्दवः ।

न.

पु. पु. पु.

जलकण आमन
विशेष विधान (ध्यानयोगासने) ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

स्यादिति— ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः ब्रह्मवर्चसम्, वृत्तं चाचारः अध्ययनं च गुरुमुखाद्वेदाक्षग्रहणं तयोर्कृद्धिः वृत्ताध्ययनर्थिः स्यादिति द्वे आचाराध्ययन-समृद्धेः । अथेति—पाठे वेदपाठे योऽञ्जलिः स ब्रह्मणोऽञ्जलिः ब्रह्माञ्जलिः स्यादित्येकं वेदपाठकाले कृतस्याञ्जलेः । पाठे वेदपाठे विष्णुषो मुखान्तर्गतविन्दवो ब्रह्मणो विन्दवः ब्रह्मविन्दवः स्युरित्येकं वेदपाठसमये मुखनिर्गतविन्दूनाम् । ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगशिचत्तवृत्तिनिरोधश्च तयोरासनं, ध्यानस्य योग उपायः ध्यानमेव योगो वा तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्मादि ब्रह्मणः सम्बन्धिं आसनं ब्रह्मासनं स्यादित्येकं ध्यान-योगासनस्य । कल्पते इनेन कल्पस्तस्मिन्, “ कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने ” (इति मेदिनी) वेदनं विधानं वा विधिः, “ विधिर्नां नियतौ काले विधाने परमेष्टिनि ” क्रमणं क्रमः “ क्रमश्चानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणोऽपि च ” (इति मेदिनी) इति त्रीणि विधानस्य ॥ ३८-३९ ॥

पु.

पु.

मुख्यविधि मुख्यः (स्यात्प्रथमः कल्पो) इनुकल्प (स्ततोऽधमः) ।

गौणविधि

न.

वेदाभ्ययन (संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादु) पाकरणं (श्रुतेः) ॥ ४० ॥

म्बिति—प्रथमः आद्यः कल्पो विधिः मुखमिव मुख्यः स्याद् यथा “ त्रीहिभिर्यजेत् ” इत्येकमायविधे । ततोऽधमः कल्पः अनुहीनः कल्पः अनुकल्पः स्यान् यथा “ त्रीह्य-भावे नीवर्येयजेत् ” इत्येकं गौणविधे । संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत् श्रुतेर्ग्रहणं उपाक्रियेतेऽनेन उपाकरणं स्यादित्येकं वेदपाठारम्भविधिविशेषम् ॥ ४० ॥

नमस्कार न. न.
नमस्कार (समे तु) पादग्रहणमभिवादन (मित्युभे) ।

पु. पु. पु. पु. पु.
संन्यासी भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

सेति—पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः पादग्रहणम्, अभिमुखीकरणार्थं वादनम्, आभिमुख्येन वाच्यते आशीः कार्यतेऽनेनेति वा अभिवादनम् इत्युभे समे समानार्थे समानलिङ्गेष्टः इति द्वे नामोच्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य । भिक्षणाशीलो भिक्षुः, परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट्, कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते कर्मन्दी, पराशरस्य गोत्रापत्यं पाराशर्यन्तेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरी, मस्कनं मस्करो ज्ञानं गतिवास्यास्ति, मस्करो वेणुरस्यास्ति, माकर्तुं कर्म निषेद्धं शीलमस्य, मकुर इव शुद्धमन्तःकरणमस्यास्ति, मङ्गले मकरो निधिभेदोस्त्यस्येति वा मस्करी इति पञ्च संन्यासिनः ॥ ४१ ॥

तपस्वी पु. पु. पु. पु. पु.
मौनी तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः ।

दान्त पु. -पु. पु. पु.

ब्रह्मचारी तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

तेति—तपोऽस्यास्तीति तपस्वी “ तपस्वी तापसे चानुकम्पे विष्वथ योषिति । मांसिका कटुरोहिग्योः ” (इति मेदिनी) तपोऽस्त्यस्येति तापसः, परिकाङ्क्षितुं शीलमस्य, पारमत्रास्ति पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्क्षतीति वा पारिकाङ्क्षी इति त्रीणि तपस्विनः । वाचं यच्छ्रद्धतीति वाचंयमः, मन्यते इति मुनिः “ मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने ” (इति मेदिनी) इति द्वे मौनव्रतिनः । तपसः क्लेशस्तपःक्लेशः सहते सहः तपः क्लेशस्य सहः तपःक्लेशसहः, दान्तयति स्म दान्तः “ दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपः-क्लेशसहे त्रिषु ” (इति मेदिनी) इति द्वे तपःक्लेशसहस्य । वर्णः स्तुतिरस्यास्तीति वर्णाणि “ वर्णाणि स्याल्लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि ” (इति विश्वमेदिन्यौ) द्वित्वे ‘वर्णिनौ’ बहुत्वे वर्णिनःस्युः । ब्रह्मवेदाध्ययनवतं चरति तच्छ्रीलो वा ब्रह्मचारी, द्वित्वे ब्रह्मचारिणौ, बहुत्वे ब्रह्मचारिणः स्युरिति द्वे ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

पु.स. पु. पु. पु.

ऋषिः ऋषयः सत्यवच्चसः स्नातकस्त्वाङ्गवत्रती ।

स्नातक पु. पु. पु.

जितेन्द्रियः (ये) निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च (ते) ॥ ४३ ॥

ऋषेति—ऋषन्ति जानन्तीति ऋषयः “ ऋषिवेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम् ”

१ इदमेव “ किं तर्हि मा कृतकर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसी इत्याह । अतो मस्करी परिव्राजकः ” इति भाष्यसंमतम् ॥

२ युरवे तु वरं दत्त्वा स्नायादा तदगृजया । वेद व्रतानि वा पारं नीत्वा द्युभयमेव वा ॥

(इति मेदिनी) ते च सप्तविधाः ‘‘महर्षिदेवर्षित्रहर्षिपरमर्षयः काण्डर्षिः श्रुतर्षिश्च क्रमवरा:’’ (इति रत्नकोषः) स्त्रियां वा ढीपौ ऋषीौ, द्रित्वे ऋष्यौ, वहुत्वे ऋष्यःस्युः, सत्यं वचो येषामिति सत्यवचसः इति द्वे ऋषेः । स्नाति स्म स्नातः स एव स्नातकः, आसुवते आसुवः ब्रतमस्यास्तीति ब्रती आसवश्चासौ वती च आसवती, आसुतवती वा इति द्वे समाप्तवेदव्रतस्याश्रमान्तरमागतस्य । इन्द्रियाणां ग्रामः, निर्जित इन्द्रिय-ग्रामो यैस्ते, यमनं यतमुपरमणामस्ति नित्यं वा येषामिति यतिनः, यतन्ते यतयः “यतिः स्त्रीपाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमानिति” (इति मेदिनी) अत्र पक्षे यमः क्तिच्प्रत्ययो वोध्यः इति त्रीणि निर्जितसर्वेन्द्रियस्य ॥ ४३ ॥

भूमिशायी (यः स्थगिडले ब्रतवशाच्छेते) स्थगिडलशाय्य (सौ) ।
व्यास आदि स्थारिडलश्चाथ विरजस्तमसः (स्यु)द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

यद्यति—ब्रतवशात्स्थगिडले यः शेते असौ “स्थगिडले शेते” स्थगिडलशायी स्यात, स्थगिडले शेते स्थारिडलः इति द्वे अनास्तृतभूमिशयनवतिनः । अथेति—विगते रजस्त-मसी येभ्यः, रजस्तमोभ्यां विगता वा विरजस्तमसः, द्वयमतिगच्छन्तीति द्वयातिगाः स्यु-रिति द्वे निवृत्तरजस्तमोगुणानाम् ॥ ४४ ॥

पवित्र पवित्रः प्रयतः पूतः पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।
पलाशदण्ड वैणवदण्ड (पालाशो दण्ड)आपाढो(व्रते)रामभ(स्तु वैणवः) ॥ ४५ ॥

पेति—पवते, पुनाति वा पवित्रः “पवित्रं वर्षणे कुरु । ताम्रे पवसि च क्लीवं मेध्ये स्यादिभियेयवदिति” (मेदिनी) प्रयच्छति स्म प्रयतते वा प्रयतः, पवते स्म पूतः “पूतं त्रिपु पवित्रे च शटिते वहुलीकृते” इति त्रीणि पूतस्य । पापं सन्वन्तीति पाषण्डाः कर्वगद्वितीय-मध्यपाठे तु पां खण्डयन्तीति पालण्डाः “पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशवेदेन निगदयते । तं खण्डयन्ति ते यस्मात्पाखण्डास्तेन हेतुना ” सर्वाणि च तानि लिङ्गानि, सर्वेषां लि-ङ्गानि, सर्वलिङ्गानि सन्ति येषामिति वा सर्वलिङ्गिनः इति द्वे वौद्धक्षपणकादि-दुश्शास्त्रवर्तिनाम् । व्रते ब्रह्मचर्येयः पलाशस्य विकारः पलाशो दण्डः स आपाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्येति आपाढः स्यादित्येकं ब्रह्मचर्यपालाशदण्डस्य । यस्तु व्रते वैणवो दण्डः स “रम्भा कदल्यभरसोर्ना वैणौ वानरान्तरे ” (इति मेदिनी) रम्भस्य वैणोर्विकारो राम्भः स्यादित्येकं वैणवदण्डस्य ॥ ४५ ॥

कमण्डलु कमण्डलुः कुण्डी (व्रतिनामासनं) वृषी ।
ऋण्यासन ऋण्यासन नः नः स. न.
मृगचर्म भिशासमूह अजिनं चर्मकृतिः (स्त्री)भैक्षं (भिशाकदम्बकम्) ॥ ४६ ॥

अस्त्रीति—कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारसं लाति, लभते वा कस्य मण्डं भूषां लाति वा मित्रवादित्वात् कमण्डलुः अस्त्री पुनर्पुंसकं स्यात्, कुण्ठीति कुण्ठी “कुण्ठी कमण्डलौ जारात्पतिवक्त्रीमुते पुमानिति” (मेदिनी) इति द्वे ऋषिपात्रस्य । व्रतिनामासनं व्रुवन्तः सीदन्त्यस्यां, वर्षति सुखं वा वृषी स्यात् “गण्डपा मञ्जूषा वृषी” इति मूर्च्छन्यान्ता, “अतसी वृषी मांसी” इत्यान्ते चन्द्रगोभिलदर्शनादन्त्यान्तपि इत्येकं ब्रह्मचर्याद्यासनस्य । अज्ञति, अज्यते वा अजिनम्, चरति, चर्यते वा चर्म “चर्मकृत्तै च फलके” (इति मेदिनी) कृत्यते कृत्तिः स्त्री स्यात् “कृत्तिश्चर्म त्वचोभूजे कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियामिति” (मेदिनी) इति त्रीणि मृगचर्मणाः । भिक्षाकदम्बकं भिक्षणन्ते भिक्षास्तासां समूहो भैक्षं स्यादित्येकं भिक्षासमूहस्य ॥ ४६ ॥

वेदाध्ययनसोमे पु. पु. स. पु. न.
लताका कूटना स्वाध्यायः (स्था)जपः सुत्याभिषवः सवनं (च सा) ।
सर्वावनाशन न.

मन्त्र (सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं) त्रिष्वघमर्षणम् ॥ ४७ ॥

स्वेति—सुअतीव आवृत्या अध्ययनम्, स्वार्थमध्ययनं वा स्वाध्यायः, जपनं जपः स्यात् वाहूलकाद्वद्वृ ‘जपनं जापः’ इति रक्षितस्तेन “शूद्रस्य मन्त्रजापं प्रत्यनधिकारादित्यादिसिद्धिरिति मुकुटः” इति द्वे वेदाध्ययनस्य । सवनं सुत्या सा अभिषवणमभिषवः, सुतं सवनं च स्यादिति त्रीणि सोमज्ञताकण्डनस्य । सर्वाणि एनांसि मानसादि पापानि अपध्वंसयितुं शीलमस्य जप्यते जप्यम्, अवं मर्षति, मृष्यति वा अघर्षणं त्रिषु त्रिलिङ्गचां स्यादित्येकं सर्वपापनाशनमन्त्रस्य ॥ ४७ ॥

पु. पु.
दर्शयाग, पौर्णदर्श(श्र) पौर्णमास (श्र यागौ पक्षान्तयोः पृथक्) ।
मासयाग,
नित्यकर्म (शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म) तयमः ॥ ४८ ॥

देति—पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमास्योर्बिहितौ यागौ पृथक्मण्डे दर्शपौर्णमाससंब्रक्तौ स्याताम् दृश्यते शास्त्रेणोति दर्शः “पक्षान्तेष्टौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे, “दर्शस्तु स्यादमावास्या यागभेदावलोकने” (इति मेदिनी) इत्येकं दर्शयागस्य । पौर्णमास्यां भवः पौर्णमासः “पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ” (इति मेदिनी) इत्येकं पौर्णमाससयागस्य । शरीरसाधनापेक्षं शरीरमात्रेण साध्यं नित्यं यत् कर्म कार्यं तत् यच्छ्रीतिः यमः स्यात् “यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके शमने शनौ । शरीरसाधनापेक्षं नित्यकर्मणि संयमे” (इति मेदिनी) तथा च पातञ्जलसूत्रम् “अहिंसासत्यास्तेयन्त्रह्यचर्यापिग्रहाः यमाः २।३०” इत्येकं यमस्य ॥ ४८ ॥

पु.
कर्मविशेष, नियम(स्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम्) ।
वामस्कन्धा- न. न.

पित जनेऽ उपवीतं यज्ञसूत्रं (प्रोद्धृते दक्षिणे करे) ॥ ४६ ॥

नीति—यन् कर्म अनित्यं नतु यावज्जीवं कर्तव्यम्, आगन्तुसाधनं आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः साधनैसाध्यमुपवासस्तानजपादि तत् नितरां यच्छ्रुतीति नियमः स्यात् “नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञा निश्चये त्रते” (इति मेदिनी) तथा च पातञ्जलसूत्रम् “शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः २।३२” इत्येकं नियमस्य। दक्षिणे करे प्रोद्धृते वहिष्कृते सति वामस्कन्धार्पितम्, उपवीयते स्म, उपवेति स्म वा उपवीतम्, यज्ञार्थं धृतं सूत्रम्, यज्ञस्य सूत्रं वा यज्ञसूत्रविति द्वे वामस्कन्धार्पितयज्ञोपवीतस्य ॥ ४६ ॥

दाहिते कांधेका न. न.
जनेऽ, करण्टम् प्राचीनैवीत (मन्यस्मि)निवीतं (क्रण्ठलम्बितम्) ।

मालाकार, देव न.
तीर्थ, प्रजा-
पतीर्थ (अङ्गुल्यये तीर्थ)दैवं (स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले)कायम् ॥ ५० ॥

प्रेति—अन्यस्मिन् वामकरे प्रोद्धृते सति प्राचीनं प्रदक्षिणाम् आवीयते स्म प्राचीनावीतं स्यादित्येकं विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य । करण्ठलम्बितं यज्ञसूत्रं निवीयते स्म, निः अश्वोभागे वीतं गमनमस्य वा ‘नि’ इति प्रकृते “राश्यधोभावविन्यासे” (इति मेदिनी) निवीतं स्यादित्येकं करद्ये वहिष्कृते सति ऋजुभावेन स्थापितयज्ञसूत्रय अङ्गुलीनामते देवानामिदम्, देवो देवतास्येति वा दैवं तीर्थं स्यादित्येकं दैवतीर्थस्य । स्वल्पाङ्गुल्योरनामिकाकनिष्ठिकयोः मूले अश्वोभागे कः प्रजापतिर्देवतास्येति कायं तीर्थं स्यादित्येकं कायतीर्थस्य ॥ ५० ॥

पैत्रीर्थ,
ब्रह्मतीर्थ (मध्ये अङ्गुष्ठाङ्गुल्योः) पित्र्यं (मूले ह्यङ्गुष्ठस्य) ब्रह्मम् ।
ब्रह्म में न. न. न.

लय होना (स्याद्)ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्य (मित्यपि) ॥ ५१ ॥

भेति—अङ्गुष्ठाङ्गुल्योरङ्गुष्ठर्जन्योर्मध्ये पितरो देवतास्य, पित्र्यम्, पितृणामिदं पैत्रं च स्यादित्येकं पितृतीर्थस्य । अङ्गुष्ठस्य मूले ‘हि’ अवधारणे ब्रह्मा देवतास्येति ब्राह्मं

१ कर्मनित्यमिति वा पाठः ॥

२ तथा च गोभिलसूत्रे—“दक्षिणं बाहुमुद्रय शिरोऽवधायसव्येऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्वव-
लम्बं भवतीत्येवं यज्ञोपवीती भवति” (१।३।२) ॥

३ “सव्यं बाहुमुद्रय शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमन्वलम्बं भवत्येवं प्राचीना-
वीती भवति” (१।२।३) ॥

स्यादित्येकं ब्राह्मतीर्थस्य । ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मणो भावो ब्रह्मत्वम्, युनक्तीति युजस्तेन सह युजः, योजनं युक् सहयुजा, सयुजस्य सयुजो वा भावः सायुज्यं ब्रह्मणः सायुज्यं ब्रह्मसायुज्यं स्यादिति त्रीणि ब्रह्मसायुज्यस्य ॥ ५१ ॥

देवताश्रोः मे न. न.

मिलना, कृच्छ्रदेवभूयादिकं (तद्वत्) कृच्छ्रं (सान्तपनादिकम्) ।

चान्द्रायणादि, पु. पु.

संन्यासविशेष नष्टाग्निवाला (संन्यासवत्यनश्ने पुमान्) प्रायो (थ) वीरहा ॥ ५२ ॥

मिथ्यार्थाश्रयी पु. स.

लोभी या दम्भी संस्कार नष्टाग्निः कुहना (लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना) ।

हीन वेदाभ्यास पु. पु. पु. पु.

विहीन ब्रात्यः संस्कारहीनः (स्याद्) स्वाध्यायो निराकृतिः ५३ ॥

देवेति—देवस्य भावः, देवभूयमादिर्यस्येति देवभूयादिकं तद्वद्वाच्च भूयादिवत् त्रिस्तुपात्मकं स्यात् देवस्य भवेन देवभूयम्, देवस्य भावो देवत्वम्, देवस्य सायुज्यं देवसायुज्यं स्यादिति त्रीणि देवसायुज्यस्य । संतपति संतपनं तस्येदं कर्म, सम्यकृतपनमत्रेति वा सांतपनमादिर्यस्येति सान्तपनादिकं कृन्तत्यनेन कृच्छ्रं स्यात् आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिमहः, तेषां स्वरूपागण्याह—“ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतमिति (मनुः ११।२।१२) ” एकैकं हासयेत्पिण्डं कुण्डे शुक्ले च वर्धयेत् । उपस्पृशंखिष्पवणमेतचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहम्-द्यादयाचितम् । त्र्यहं परं च नाशनीयात्प्राजापत्यं चरं द्विजः ॥ इत्येकं कृच्छ्रचान्द्रायणादीनाम् । सम्यकून्त्यसनं न्यास आत्यन्तिकस्त्यागस्त्युक्ते अनशनेऽभोजने प्रकृष्टमयनं ‘प्रायः’ पुमान्स्यात् “ प्रायो मरणानशने मृत्यो वाहुत्यतुलययोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं संन्यासविशेषस्य । अथेति—वीरोऽग्निस्तं हन्तीति वीरहा, नष्टोऽग्निर्यस्येति नष्टाग्निरिति द्वे प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्य । लोभात् अर्थलिप्सया मिथ्येर्यापथकल्पना मिथ्यातत्त्वे ईर्यापथस्याचारभेदस्य कल्पना संपादना कुहयति, कुहनं वा कुहना स्यात् “ कुहना दम्भचर्यायामीर्ष्यालौ कुहनस्त्रिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं दम्भेन कृतध्यानमौनादेः । शरीरायासजीवी व्याधादिर्वातः स इव ब्रातमर्हतीति वा ब्रात्यः, संस्कारैर्गर्भाधानादिभिरुपत्यनादिभिर्वा हीनः संस्कारहीनः स्यादिति द्वे संस्कारहीनस्य । न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्येति अस्त्राध्यायः, आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः निराकृतिरिति द्वे वेदाध्ययनरहितस्य ॥ ५२ । ५३ ॥

पु. पु. पु. पु.

नडुर्पिया, धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरकीर्णी क्षत्रवतः ।

व्रह्मचर्यहीन (सुते यस्मिन्नस्तमेति सुते यस्मिन्नुदेति च) ॥ ५४ ॥

सूर्योदय सुप्त, पु. पु.
सूर्योदय सुप्त, (अंशुमान) भिनिर्मुक्ताभ्युदितौ (च यथाक्रमम्) ।

पु.
बड़ा भाई परिवेत्ता (नुजोनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्) ॥ ५५ ॥

धर्मेति—धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम्, धर्मो ध्वज इव वा धर्मध्वजोऽस्यास्तीति धर्मध्वजी, लिङ्गमाश्रमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जीविकाहेतुर्यस्येति लिङ्गवृत्तिरितिद्वे भिक्षाद्यर्थं जटादिधारिणः । अवकरणमवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा वृत्तमनेन अवकीर्णं, क्षतं खणिडतं व्रतमस्येति क्षतवृतः इति द्वे खणिडतव्रह्मचर्यादेः । यस्मिन्सुप्ते अंशुमानसूर्योऽस्तमेति अस्ताचलं प्राप्नोति, यस्मिन्सुप्ते उदेति उदयं प्राप्नोति च तत्र यथाक्रमम् अभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ स्याताम् अभिसर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः, अभिसर्वं सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा अभिनिर्मुक्तः स्यादित्येकं सूर्यास्तसमयसुप्तस्य । अभिसर्वत उद्यतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मस्मादिति अभ्युदितः स्यादित्येकं सूर्योदयसुप्तस्य । ज्येष्ठे भ्रातरि अनूढे विवाहरहिते सति दारपरिग्रहात् अनुजो लघुभ्राता परिविन्दति ज्येष्ठं परित्यज्य भार्या लभते ‘परिवेत्ता’ स्यादित्येकं ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहकनिष्ठस्य ॥ ५४ । ५५ ॥

पु. पु. पु.
बड़ा भाई, विवाहपरिवित्तिस्तु (तज्ज्यायान्) विवाहोपयमौ (समौ) ।
पु. पु. पु. न.

(तथा) परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

परीति—तज्ज्यायान् तस्य परिवेत्तुज्यायान् ज्येष्ठः परिवर्जनं विन्दति लभते इति परिवित्तिः स्यादित्येकं परिवेत्तुज्येष्ठभ्रातुः । विशिष्टं व्रह्मं विवाहः, उपयमनसुप्तयमः उभयौ समौ समानार्थीं समानलिङ्गौ स्तः तथेति—परिणयनं परिणयः, उद्वहनमुद्वाहः, उपयमनसुप्तयामः, पाणे: पीडनं प्रहणं पाणिपीडनमिति पञ्चद्वाहस्य ॥ ५६ ॥

पु. पु. न. न. न.

मैथुन, त्रिवर्ग, ठ्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ।

पु. पु.
चतुर्वर्गं त्रिवर्गो (धर्मकामार्थैः) श्रवतुर्वर्गः (समोक्षकैः) ॥ ५७ ॥

व्येति—व्यवायनं व्यवायः, ग्रामे भवा ग्राम्या जनास्तेषां धर्मो ग्राम्यधर्मः, मिथुनस्य कर्म मैथुनम्, नितरां धुवनं हस्तपादादि चालनमवेति निधुवनम्, रमणं रतमिति पञ्चमैथुनस्य । धर्मश्च कामश्च अर्थश्च धर्मकामार्थास्तैः कृत्वा त्रयाणां वर्गः समूहस्त्रिवर्गः स्यादित्येकं त्रिवर्गस्य । समोक्षकैः मोक्षेण सहितैर्धर्मकामार्थैः कृत्वा उपलक्षितो वा चतुर्णां वर्गश्चतुर्वर्गः स्यादित्येकं चतुर्वर्गस्य ॥ ५७ ॥

चतुर्भद्र वर के सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्तिंगधा वरस्य ये ॥ ५८ ॥
मित्रयासहवाला
आदि

इति ब्रह्मवर्गः ॥

सेति—सबलैः वलेन सहितैर्धर्मादिभिरुपलक्षितं चत्वारि भद्राणि ऐष्टान्यत्र वृन्दे चत्वारि भद्राणीति वा चतुर्भद्रं स्यात् “भद्रो वाच्यवच्छेष्टसाधुनोः” (इति विश्वः) इत्येकं चतुर्भद्रस्य । वरस्य जामातुर्ये स्तिंगधास्तत्पक्षा वयस्यादयः जनीं वधूं वहन्तीति जन्याः स्युः “जन्यो वरवधूजातिप्रियभृत्यहितेषु च” (इति विश्वः) इत्येकं वर-वयस्यादीनाम् ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गविवरणम् ॥

अथ क्षत्रियवर्गो व्याख्यायते ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
क्षत्रिय राजा मूर्धाभिषिङ्गो राजन्यो वाहुजः क्षत्रियो विराद् ।
पु. पु. पु. पु. पु. पु.
राजि राट् पार्थिवक्षमा भृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

मूर्धेति—मूर्धन्यभिषिच्यते इति मूर्धाभिषिक्तः “राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते तत्प्रभावात्सर्वापि मूर्धाभिषिक्तः स्यात्” राजति, राज्ञोऽपत्यं वा राजन्यः, वा-हुभ्यां वाह्नोर्वां जातो वाहुजः “वाहुजः क्षत्रिये कीरे स्वयं जाततिलेपि च” (इति विश्वमेदिन्यौ) क्षदति, क्षतात्वायते वा पृष्ठोदरादित्वात् क्षत्वस्तस्यापत्यं क्षत्रियः, विशेषेण राजतीति विराङ्गिति पञ्च क्षत्रियस्य । राजतीति राजा, “राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यादिति” (मेदिनी) राजतीति राट्, पृथिव्या ईश्वरः, पार्थिवः, “पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्यवन्” (इति विश्वः) क्षमां विभर्तीति क्षमाभृत, “क्षमाभृगिति पाठे तु क्षमां भुनक्ति पालयतीति क्षमा-भुक्” नृन्मातीति नृपः, भुवं पातीति भूपः, महीं क्षियति, महां क्षयतीति वा मही-क्षित् इति सप्त राज्ञः ॥ १ ॥

महाराजा

पु.

महाराजाधिराज (राजा तु प्रणाताशेषसामन्तः स्याद्) धीश्वरः ।

पु.

पु.

पु.

ब्रोदा राजा चक्रवर्ती सार्वभौमो (नृपोऽन्यो) मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

राजेति—संलग्नोऽन्त एकदेशोऽस्याः समन्तासमन्तायाः स्वदेशाव्यवहितभूमेरिमे राजानः सामन्ताः प्रणाता अशेषाः सामन्ता स्वदेशानन्तरराजानो यस्येति प्रणाता-शेषप्रसामन्तो राजा अधिकईश्वरः अधीश्वरः स्यादित्येकं सर्वसंनिहितनृपवशकारिणः । चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य, चक्रं गणे चक्रवाकेऽ” (इति विश्वः)

चक्र सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं शीलमस्य अवश्यं चक्रं वर्तयतीति वा ‘चक्रती’
सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः “ सार्वभौमस्तु दिङ्गागे सर्वगृह्यतीतावपि ” (इति वि-
श्वेदिन्यौ) इति द्वे समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य । सार्वभौमादन्थो नृपः नगपालः मण्ड-
लस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः मण्डलेश्वरः स्यादित्येकं मण्डलेशस्य ॥ २ ॥

राजसूयकर्ता (येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च) यः ।

मण्डलेश्वर, शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स) संग्राम (थ) राजकम् ॥३॥
नृपायश, नृप न.

समूह, क्षत्रिय राजन्यकं (च) (नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात्) ।

समूह, मन्त्री पु. पु. पु.

या वज्ञार, बोधा मन्त्रीधीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥४ ॥

येनेति—येन नृपेण राजसूदेन इष्टं यजनमकारि, यश्च मण्डलस्य ईश्वरः यश्च आ-
ज्ञया राज्ञो नृपान् शास्ति शिक्षयति सः सम्यग् राजतीति सम्राट् स्यादित्येकं सार्व-
भौमविशेषस्य । केवितु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट्, द्वादशराज-
मण्डलेश्वरोपि सम्राट्, सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् स्यात् । अथेति—नृपतिक्ष-
त्रियाणां गणे समूहे क्रमात् राज्ञां समूहो राजकम्, राजन्यानां समूहो राजन्यकं च
स्यात् नृपतिसमूहात्मकं राजकं स्यादित्येकं नरपतिसमूहस्य । क्षत्रियसमूहात्मकं
राजन्यकं स्यादित्येकं क्षत्रियसमूहस्य । मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति, अवश्यं मन्त्रयते
वा मन्त्री, धिया, धियां वा सचिवः सहायः, धीप्रधानः सचिदो वेति धीसचिवः,
अमासह समीये वा भवोऽमात्यः स्यादिति त्रीणि धीसचिवस्य । ततो धीसचिवा-
दन्ये कर्मसु सचिवाः सहायाः कर्मसचिवाः स्युरित्येकं कर्मसचिवस्य ॥ ३ । ४ ॥

पुरोहित, पुरोहितः पुरोधा (स्तु) पुरोहितः ।

पञ्च या पु. पु. ग. पु.

न्यायाधीश (द्रष्टुरि व्यवहाराणां) प्राण्डिवाकाक्षर्दर्शकौ ॥ ५ ॥

महेति—“ मात्रा कर्णविभूपायां वित्ते माने परिच्छिद्दे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं
कात्सन्येऽवधारणे ” (इति मेदिनी) महती मात्रा येषामिति महामात्राः, “ महामात्रः
समृद्धं चामात्रे हस्तिपकाधिषे ” (इति मेदिनी) प्रकर्णेण धीयन्ते इति प्रधानानि
“ प्रवानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकस्वे तूत्तमे सदा ”
(इति मेदिनी) इति क्लीबत्वम्, पुंलिङ्गोऽपि “ महामात्रः प्रधानः स्यादिति ” ‘पुंस्कारणे
बोपालितात् ’ इति द्वे प्रधानस्य । पुरोऽप्येधीयत इति पुरोधाः, पुरोधीयते स्म पुरो-
हितः इति द्वे पुरोहितस्य । कृणादानादीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यवहारास्तेषां

? सम्राट् समाराधनतत्परो वृद्धिति रघुः ॥

द्वारिति निर्णयेति प्रतिष्ठनं प्राद्, विवचनं विवाकः प्राद् च विवाकश्च प्राद्ब्रिवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः प्राद्ब्रिवाकः “ विवादानुगतं पृष्ठा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राद्ब्रिवाकस्ततः रमृतः ” अक्षन्तीत्यक्षाः “ अक्षः कर्षेतुपे चक्रे शकटव्यवहारयोः ” (इति विश्वः) पश्यतीति दर्शकः, अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ‘ अक्षदर्शकः ’ इति द्वे धर्माध्यक्षस्य ॥ ५ ॥

पु.   पु.   पु.   ए.   पु.

द्वारपाल, प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।

रसवार,   पु.   पु.   पु.   पु.

अविकारी रक्षित्रिवर्ग (स्त्री) नीकस्थो (था) ध्यक्षाधिकृतै (समौ) द्वा ॥

प्रतीति—प्रतिहरणं प्रतीहारो जनवारणमस्त्यस्येति प्रतीहारः, “ प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योपिति ” (इति विश्वमेदिन्यौ) द्वारं पालयतीति द्वारपालः, द्वारि तिष्ठतीति द्वाःस्थः, द्वारि तिष्ठति सम द्वाःस्थितः “ द्वाःस्थितो देवधारकः ” (इति त्रिकारदर्शेषः) पश्यतीति दर्शकः “ स्यादर्शको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शकः ” (इति रुद्रः) द्वाःस्थितस्य दर्शक इति समस्ते नामेत्यन्ये, “ द्वारपो द्वाःस्थितदर्शी ” (इति रभसः) इति पञ्च द्वारपालस्य । अवश्यं गक्षन्तीति रक्षिणाः, वृज्यते इति वर्गः, रक्षिणां वर्गां रक्षिवर्गाः, अनीकेन, अनीके वा तिष्ठतीति अनीकस्थः “ अनीकस्थो रणगते हस्तिशिक्षाविचक्षणे । राजरक्षिणि चिह्ने च वीरमर्दनकेपि च ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे रक्षकगणस्य । अथेति—अध्यक्षति, अधिगतोऽक्षं व्यवहारमिति वा अध्यक्षः “ अध्यक्षो धिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिषेयवदिति ” (मेदिनी) अधि अविकमुपरि वा क्रियते सम अधिकृतः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्याताभिति द्वे व्यापारितस्य ॥ ६ ॥

एकग्रामाध्यक्ष,   पु.

वहुग्रामाध्यक्ष, स्थायुको (धिकृतो ग्रामे) गोपो (ग्रामेषु भूरिषु) ।
स्वर्णाधिकारी,   पु.   पु.   पु.   पु.

रूप्याधिकारी भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्ष (सतु) नैषिककः ॥ ७ ॥

स्येति—ग्रामेऽधिकृतः स्थातुं शीलमस्येति स्थायुकः स्यादित्येकमेकग्रामाधिकृतस्य । भूरिषु ग्रामेषु अधिकृतो गोपायतीति गोपः स्यात् “ गोपो गोपालके गोप्ताध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते शारिवाख्यौषधौ स्त्रियाभिति ” (मेदिनी) इत्येकं वहुग्रामाधिकृतस्य । भूरिणि सुवर्णां नियुक्तो भौरिकः, कनकस्य अध्यक्षः कनकाध्यक्षः इति द्वे सुवर्णाधिकृतस्य । आहतं प्रशस्ते वा रूपमस्येति रूप्यः “ रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु ” “ आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकमिति ” (मेदिनी) रूप्यस्याध्यक्षो रूप्याध्यक्षः;

निष्के हेत्रि नियुक्तो नैषिकः “ टङ्कपतिनैषिकको रजताध्यक्षः ” (इति रभसः)
इति द्वे टङ्ककादिशालायां नियुक्तस्य ॥ ७ ॥

पु.

रनिवासाधि- (अन्तः पुरे त्वविकृतः स्या) दन्तवैशिको (जनः) ।
कारी, रनिवास पु. पु. पु. पु.
का सेवक सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्र (ते) ॥ ८ ॥

अन्तरिति—अन्तः पुरे अधिकृतो जनः अन्तर् अग्नन्तरो वेशो गृहम्, अन्तर्वेशस्तस्मिन्नियुक्त अन्तर्वेशोस्त्यस्येति वा ‘ अन्तर्वैशिकः ’ स्यादित्येकमन्तः पुराविकृतजनस्य । सुषु विदन्तं विद्वांसमपि लान्ति वशवर्तिनं कुर्वन्तीति सुविदल्लाः ख्यस्तासामिमे रक्षकाः सौविदल्लाः, कञ्चुकश्चोत्तरोऽस्त्येषामिति कञ्चुकिनः, “ कञ्चुकी जोड़कतरौ महल्लेपत्रगे विटे ” (इति हैमः) तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः स्थाः दारास्तेषां पान्तीति पतयः स्थपतयस्त एव स्थापत्याः, सुविदन्तीति सुविदा एव, सुवेदनं सुविद् सुज्ञानमस्त्येषामिति, सुविदश्वरुरा; ख्यस्तासामिमे रक्षका वा सौविदा इति चत्वारि रुयगारे वहीग्रामिकृतस्य ॥ ८ ॥

खोजा पु. पु. पु. पु. पु. पु.

सेवक शण्डो वर्षवर (स्तुल्यौ) सेवकार्थ्यनुजीविनः ।
पङ्कोसी राजा पु.. पु.

अन्य राजा (विषयानन्तरो राजा) शत्रुर्भित्त्र (मतः परम्) ॥ ९ ॥

शेति—शाम्यति शिश्राभावादिति शण्डः, “ शण्डः क्लीवस्तु कञ्चुकी ” (इति तालव्यादौ रभसः) “ शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टागडे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि ” (इति मेदिनी) “ शण्डपयण्डौ सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्वरे क्लीवे ” (इति हैमः) वरति, वृणोति वा वरः वर्षस्य रेतः पातस्य वरो वर्षवरः उभौ तुल्यौ समानार्थौ समानलिङ्गो स्तः “ ये त्वल्लवसत्वाः प्रथमाः क्लीवाश्च श्रीस्वभाविनः । जात्या न दुयाः कायेंयु ते वै वर्षवराः स्मृताः ” इति द्वे शण्डस्य । सेवत इति सेवकः, “ सेवकस्तु प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनुजीविनि ” (इति मेदिनी) अर्थोऽसंनिहितोऽस्यास्तीति अर्थी, “ अर्थी पुमान्याचके स्यात्सेवके च विवादिनि ” (इति मेदिनी) अनुजीवितुं शीलमस्येति, अनुजीवी इति त्रीणि सेवकस्य । विषयानन्तरः स्वदेशाव्यवहितदेशो राजा शातयतीति शत्रुः स्यादित्येकं स्वदेशाव्यवहितदेशीयनृपस्य । अतः शत्रोः परं मेवतीति मित्रं स्यादित्येकमन्यनृपस्य ॥ ९ ॥

१“मित्रं मुहुदिन ददयोः । धूर्ये पुंसि ख्ययां गन्धद्वये देव्यामत्तरे पुष्पानिति” (मेदिनी) ॥

दोनोंसे भिन्न, पु.

अ पने राज्य से उदासीनः (परतरः) पार्विण्यग्राह (स्तु पृष्ठतः) ।

पिंडे का राजा, पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

रिपौवैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्वृदः ॥ १० ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

वैरी द्विद्विपक्षाहितामित्त्रदस्युशात्रवशत्रवः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

उदेति—अतिशयितः परः परतरः शत्रुमित्राभ्यां परो राजा उदास्त इति उदासीनः स्यादित्येकं शत्रुमित्रपरनृपस्य । पृष्ठतः पृष्ठमागस्थितो राजा पार्विण्यपश्चात्पदं गृह्णातीति पार्विण्यग्राहः “सैन्यपुत्रे पुमान्पार्विणः पश्चात्पदजिगीपयोः” (इति विश्वः) इत्येकं जिगीधुपृष्ठमागस्थितनृपस्य । रपति दोषमनिष्टमिति वा रिपुस्तस्मिन्, वीरस्य कर्म भावो वा वैरलस्यास्तीति वैरी, सपल्लीव सपत्नः, इयर्ति विरोधमिति अरिः, द्वेषीति द्विकन्, द्वेषणशीलो द्वेषणः, दुष्टं हृदयमस्येति दुर्वृद्, द्वेषीति द्विद्, विरुद्धः पक्षो विविधः पक्षो वारथेति विपक्षः, न हितमस्मादिति अहितः, अमति गच्छतीति अमित्रः, दृश्यतीति दस्युः, शातयतीति शत्रुः शत्रुरेव शात्रवः, शत्रुः, अभिहन्तुं शीलमस्येति अभियाती, “द्वेष्योऽभियातिरमित्रः” (इति रत्नकोपः) अभियातीति “अभियातिः” पिपर्ति रोपमिति परः, न राति सुखमिति अरातिः, प्रतिकूलमर्थयितुं शीलमस्येति प्रत्यर्थी, परिदोषाख्यानं पन्थयितुं शीलमस्येति परिपन्थी इत्यूनदिंशतिःशत्रोः॥ १० ॥ ११ ॥

समान वयवालै, पु. पु. पु. न. पु. पु.

मित्र, वयस्यः स्तिंधः सवया (अथ) मित्त्रं सखा सुहृत् ।

मित्रता या न. न. पु. न.

मिताई, भलाई सख्यं सापदीनं (स्याद) नुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

वयेति—वयसा तुल्यो वयस्यः, स्तिंद्यनीति स्तिंधः, समानं वयोऽस्येति सख्याः इति त्रीणि समानवयस्यस्य । अयेति—मेयतीति मित्रम्, समानः ख्यायते लोकैरिति सखा, शोभनं हृदयमस्येति सुद्दिदिति त्रीणि मित्रस्य । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम्, सम्प्रभिः पैदैवाप्यत इति सापदीनं स्यादिति द्वे सख्युर्वर्मकर्मणोः। अनुगम्य रोधनम् अनुरोधः, अनुगम्य वर्तनं चित्ताराधनमिति द्वे आराध्यादेरिप्रसंपादनस्य ॥ १२ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

दूत या यथार्हवर्णः प्रणिण्यधिरपसर्पश्चरःस्पशः ।

हलकारा, पु. पु. पु. पु. पु.

विश्वासी चार (श्र) गूढपुरुष (श्र) आतः प्रत्ययित(स्त्रियु)॥ १३ ॥

१ बाहुलकादनादिशस्याभावः “अनुगम्यकरपरत्वाभावादनदेशो नेति तु भाव्यसिद्धान्तः” ॥

२ “प्रत्ययः शपथं सम्बं विश्वासानारेतुपु” (इति विश्वः) ॥

यथेति—अर्हतीति अर्हः यो योऽहो यथाह वर्णो रूपमस्येति यथार्हवर्णः “ वर्णः स्याद्ब्रेदरूपयोः ” (इति धरणिः) प्रकर्येण निधीयते ज्ञेयमत्रेति प्रणिधिः, “ प्रणिधिर्याचने चरे ” (इति हैमः) अपसर्पतीति अपसर्पः, चरतीति चरः “ चरोक्षश्यूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले ” (इति मेदिनी) स्पशति वाधते परानिति स्पशः, “ स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्यम् ” (इति मेदिनी) चर एव चारः “ चारः पियालवृक्षे स्याद्गतौ वन्वापरसर्पयोः ” (इति मेदिनी) गृदश्चासौ पुरुषश्चेति गृद-पुरुषः इति सप्त चारस्य “ जासूस ” इति रुपातस्य । आप्यते स्म आप्तः, प्रत्ययो विश्वासः संजातोऽस्येति प्रत्ययितः त्रिपु त्रिलिङ्गां स्यादिति द्वे विश्वासाधारस्य ॥ १३ ॥

पु. पु. पु. पु.

ज्योतिविंश सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञ गणका (वपि) ।

पु. पु. पु. पु.

(स्यु)मौहूर्तिको मौहूर्तज्ञानिकार्तानितका(अपि) ॥१४ ॥

सामिति—संवत्सरं वेत्तीति सांवत्सरः, ज्योतिर्नक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो प्रन्थो ज्योति-पस्तमधीते वेद वा ज्यौतिषिकः, दैवं प्राकृतं शुभाशुभं कर्म जानातीति दैवज्ञः, गण-यतीति गणकः, मुहूर्तमधिकृत्य कृतं प्रन्थमधीते वेद वा मौहूर्तिकः (अणि) मौहूर्तः, ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी “ कृतान्तोयमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ” कृतान्तं वेत्तीति कार्तानितकः इत्यग्नौ ज्यौतिषस्य ॥ १४ ॥

पु. पु. पु. पु.

शास्त्रा, तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्त्री गृहपतिः (समौ) ।

पु. पु. पु. पु.

लेखक लिपिंकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चु (श्र) लेखके ॥ १५ ॥

तेति—तन्त्रं सिद्धान्तमधीते वेद वा तान्त्रिकः, ज्ञातः सिद्धान्तो येनेति ज्ञातसिद्धान्तः इति द्वे तान्त्रिकस्य तत्त्वार्थज्ञस्य वा । “ सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे ” (इति विश्वः) सत्रमस्यास्तीति सत्री, गृहस्य पतिः गृहपतिः उभौ समौ समानाथौ समानलिङ्गौ स्तः इति द्वे सदान्नादिदानकर्तृगृहस्थस्य । लिपिं करोतीति लिपिंकरः एवं लिपिंकरोपि, अक्षरे वित्तोऽक्षरचणः, एवमक्षरचुञ्चुरपि । लिखतीति लेखकः इति चत्वारि लेखकस्य ॥ १५ ॥

स. स.

लिखायाअक्षर(लिखिताक्षरविन्यासे)लिपिर्लिपि(रुभे स्त्रियौ) ।

दूत, पु. पु.

दूतका काम (स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं (तद्वावकर्मणि) ॥ १६ ॥

लिखीनि—लिख्यते स्म लिखितम्, न श्रग्नतीत्यक्षरगणि, विन्यसनं विन्यासः, अक्ष-

गुणां विन्यासः, लिखितं चाक्षरविन्यासश्चानयोः समाहारो लिखिताक्षरविन्यासं तस्मिन्, लिप्यत इति लिपिः, लिखिः सौत्रो धातुः लिख्यत इति लिखिः, उभे स्थियौ स्यातामिति चत्वारि लिखितस्य । संदेशं वाचिकं हरतीति संदेशहरः, दवति, दूयते रम वा दूतः इति द्वे दूतस्य । तज्जावकर्मणि दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम्, 'व्यञ्जि' दौत्यमपि स्यादित्येकं दौत्यस्य ॥ १६ ॥

पथिक, अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गविलानि च ॥ १७ ॥

राज्याङ्ग राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

अध्वेति—अध्वानमलंगच्छ्रतीति अध्वनीनः, अध्वानं गच्छ्रतीति अध्वगः, अध्वानमलं गच्छ्रतीति अध्वन्यः, पन्थानं नित्यं गच्छ्रतीति पान्थः स्थियां पान्था षकनिप्रत्यये पथिकः स्थियां पथिकी इति पञ्च पथिकस्य । स्वामी राजा, अमात्यो मन्त्री, सुहृद् मित्रम्, कोशो भगवारः, राष्ट्रं देशः, पर्वतादि दुर्गणि, बलं सैन्यम् एतानि सप्त राज्यस्य राजकर्मणोऽङ्गानि । प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यमिति प्रकृतयः, पौराणां नागराणां अयन्ति, श्रीयन्ते वा श्रेणयः एकमुख्याः सज्जातीयसमूहाश्च यथा कामन्दकीये “स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गां कोशो वलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते” पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमपि राज्यमिति दर्शितमिति त्रीणि द्वे वा राज्याङ्गानाम् ॥ १७ ॥ ३ ॥

पु. पु. न. न. न. पु.

मिताप आदि सन्धि (ना) विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥

पु. स.

द्युग्र इशाक्षियां (घट्) गुणाः शक्य (स्तिस्त्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः) ।
क्षिर्ग (क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च) त्रिवर्गो (नीतिवेदिनाम्) ॥ १९ ॥

सन्धिरिति—सन्धानं सन्धिः ना पुमान्स्यात् “स्वर्णादिदानेन परवन्धुभिः प्रीत्युत्पादनामित्रीकरणं सन्धिः” (१) विरुद्धं विविधं वा ग्रहणं विग्रहः “परमगदले दाहलुगठनच्छ्रेदादिविग्रहः” (२) यान्त्यत्रेति यानम् “उपचितशक्तेः कृतमूलराष्ट्रक्षकस्य शत्रोरवस्कन्दनाय यात्रायानम्” तच्च विग्रह यानम्, सन्धाय यानम्, संभूय यानम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्षयानं च पञ्चविधं विज्ञेयम् (३) आसितमासनम् “नाहमिदार्नीयोद्धुं समर्थः इति कालादिप्रतीक्षया विजिगीयोदुर्गादीन् वर्धयतः । “स्थितिरासनम्” तदपि पञ्चविधम् (४) द्विप्रकारं द्वैधम् “बलिनो वैरिणो मध्ये काकाक्षिवदलक्षितस्योभयत्र वाचा समर्पणं द्वैधम्” तच्च चतुर्विधम् (५) आश्रयणमाश्रयः, उक्तं हि—“उचिक्षयामानो रिपुगा निरुपायप्रतिक्रियः । शक्तिहीनः संश्रयते बलिनं धार्मिकं नृपम्” (६) एते पट् गुणयन्ते इति गुणाः गुणशब्दवाच्या भवन्ति इत्येकं

सन्ध्यादीनाम् । प्रभावोत्साहमन्त्रज्ञाः तिस्रः शक्तयः स्युः भवत्यनेन भावः प्रकृष्टो भावः प्रभावः उक्तं हि—“कोशदगडबलं प्रभुशक्तिः” उत्साहतेऽनेन उत्साहः उक्तं हि—“व्रिक्रमबलमुत्साहशक्तिः” सन्ध्यादीनां सामादीनां च यथावत्स्थापनं न तु ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः “पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिरित्यन्ये” प्रभावश्च उत्साहश्च मन्त्रश्च प्रभावोत्साहमन्त्रास्तेभ्यो जातास्तित्वः शक्तयन्ते जेतुमनयेति शक्तयः स्युरित्येकं व्रिशक्तीनाम् । क्षयणं क्षयः “कृपिर्विणिक्पथं दुर्गं सेतुः कुञ्जरवन्धनम् । खन्याकारबलादानं शून्यानां च निवेशनम् इत्यद्वर्गस्तस्यापचयः क्षयः” स्थितं स्थानम् “उपचयाप चयाभावः स्थानम्” वर्धनं वृद्धिः “उपचयो वृद्धिः” इति नीतिं वेदितुं शीलं येषां तेषां त्रयाणां वर्गस्थिर्वर्गः स्यादित्येकं नीतिशास्त्रोक्तक्षयस्थानवृद्धीनाम् ॥ १८ ॥ १६ ॥

पु. पु.

प्रभाव उपाय (स) प्रतापः प्रभावश्च (यत्तेजः कोषदगडजम्) ।

पु.

(भेदो दण्डः सामदानमित्युपाय (चनुष्टयम्) ॥२०॥

सइति—कोपोधनम्, दण्डो दमः सैन्यं च ताभ्यां जातं यन्तेजः “अविक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण्य यत् । प्राणात्यये प्रसहनं तत्तेजः समुदाहृतमिति” (भरतः) सः प्रताप-यत्यनेन प्रतपनं वा प्रतापः, भवत्यनेन भावः प्रकृष्टो भावः प्रभवनं वा प्रभावश्च स्यादिति द्वे प्रभावस्य । भेदनं भेदः “शत्रोरमात्यादीनामुपायेन पर्गतो विशिलध्यात्मसाकरणं भेदः, स्नेहरागापनयनं संहर्षेत्पादनं तथा । संतर्जनं च भेदद्वैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः इति” दमनं दण्डः “वयोऽर्थप्रदणं चैत्र परिक्लेशस्तथैव च । इति दण्डविधान-ज्ञादेणदोषित्रिविधः स्मृतः” सामनम्, स्यति गोपमनेन वा साम “परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । सम्बन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् । वाचा पेशलया साधु तत्राहमिति चार्पणम् । इति सामविधानद्वैः साम पञ्चविंश्च स्मृतम्” दत्तं दानम् स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् “प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविंश्च स्मृतम्” इत्युपायानां चतुष्प्रयं विज्ञेयम् अन्यत्र सप्तोपाया उक्ताः “साम दानं च दण्डश्च भेदश्चेति चतुष्प्रयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः” इति नृपोपाय चतुष्प्रयानामेकैकम् ॥ २० ॥

दण्ड मिलाप न. पु. पु. न.

भेद मन्त्री आदिसाहसं (तु) दमो दण्डः सामसान्त्व (मथो समौ)।
के कार्मों को पु. पु. स.

देवता भेदोपजारा (वृपधा) धर्माद्वैर्यतपरीक्षणम् ॥ २१ ॥

सेति—सहसि बले भवं साहसम्, “साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्य कृतौ धाष्टयें” (इति हैमः) दमनं दमः “ दमः स्यात्कर्दमे दण्डे दमने दमयेऽपि च ” (इति हेमचन्द्रः) दास्यति, दण्डयत्यनेन वा दण्डः “दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूह-प्रहमेदेष्वश्वेऽकांतुचरे मथि । प्रकाशडे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः ” (इति हैमः) इति त्रीणि दण्डस्य । सामनम्, स्यति रोपमनेन वा साम, सान्त्वनं सान्त्व-मिति द्वे साम्रः “ मिलाप ” इति ख्यातस्य । अथविति—भेदनं भेदः “ भेदो द्वैधे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे ” (इति विश्वमेदिन्यौ) उपांशु जपनं जापः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे भेदस्य । धर्म आद्यो येवामिति धर्माद्याः आद्येन कामार्थभयप्रहः तैर्धर्मार्थकामभयैर्मात्यादेर्यत्परीक्षणं तत् उपाधीयते शुद्धिङ्गानमत्रेति. उपवा स्यादित्येकं राजा धर्माद्यैर्मात्यादः परीक्षणस्य ॥ २१ ॥

पु.स.न.

सलाह (पञ्चत्रिष्व) पठक्षीणो (यस्तृतीयाद्यगोचरः) ।

एकान्त पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. न.

एकान्त की बात विविक्तविजनच्छवनिःशलाका (स्तथा) रहः ॥ २२ ॥

अ. अ. पु.स.न.

विश्वास रहश्चोपांशु (चालिङ्गे) रहस्यं (तद्वे त्रिषु) ।

पु. पु. पु.

अन्याय (समौ) विस्त्रम्भविश्वासौभ्रेषो (भ्रंशोयथोचितात्) २३ ॥

पेति—निःशलाकान्ताः पञ्च त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्युः यः तृतीयाद्यगोचरस्तृतीयादिभिर्न ज्ञातः स अविद्यमानानि पठ अक्षीयत्रेति अष्वदक्षीणः स्यादित्येकं द्राघ्यामेव कृतस्य मन्त्रस्य ! विविच्चन्ति जना अत्रेति विविक्तः “ विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहः पूतविवेकिषु ” (इति मेदिनी) विगतो जनोऽस्मादिति विजनः, छव्यते स्म छन्नः “ छन्नं तु रहसि क्लीवं छादिते वाच्यलिङ्गकम् ” निर्गता शलाकाप्यस्मात्, शलाकाया निर्गतो वेति निःशलाकः ‘तथा’ शब्दः समुच्चये रहते, रमन्तेऽत्रेति वा रहः “ रहस्तत्त्वे रते गुह्ये ” (इति मेदिनी) रभसोपि, “ रहो निधुवनेपि स्याद्रहो गुह्ये नपुंसकम् ” उपगता अंशवः किरणा अत्रेति उपांशु “ उपांशुर्जपभेदे स्यादुपांशुविजनेऽव्ययम् ” (इति विश्वहेममेदिन्यः) अलिङ्गे द्वे अव्यये स्यात्ता मिति सप्तैकान्तस्य । तद्वे रहो भवं रहस्यं त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् “ रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवदिति ” (मेदिनी) इत्येकं रहस्यस्य । विस्त्रम्भणं विस्त्रम्भः, तालव्यादिस्तु प्रमादेगतः “ विस्त्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च ” (इति विश्वमेदिन्यौ) विश्वसनं विश्वासः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे विश्वासस्य । यथोचिताद् यथाप्रापान् भ्रंशोऽधःपतनं भ्रेषणं भ्रेषः स्यादित्येकमन्यायस्य ॥ २२ । २३ ॥

पु. पु. पु. न. न.

न्याय न्यायुतं अभ्रेषन्यायकल्पा (स्तु) देशरूपं समञ्जसम् ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

द्रव्ययुक्तायुक्त युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीत (वत्) ॥ २४ ॥

पु.स.न. स. न.

परीक्षा न्यायं (च त्रिषु पद्) संप्रधारणा (तु) समर्थनम् ।

अभ्र इति—भ्रेषादन्योऽभ्रेषः, नियमेन ईर्यत इति न्यायः, कल्पनं कल्पः “कल्पः शास्त्रे विद्वौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने” (इति मेदिनी) दिश्यत इति देशः देशो रूपमस्य, दिश्यमानस्योचितस्य रूपम्, प्रशस्तं देशनं वेति देशरूपम्, सम्यग्ज्ञोऽत्र, संगतमञ्जसा तत्त्वमत्रेति वा समञ्जसमिति पञ्चोचितस्य । युज्यते स्म युक्तम् “युक्तो युक्ते पृथग्भूते क्लीबं हस्तचतुष्टये” (इति मेदिनी) उपयन्त्यनेन उपायः उपाय एव औपयिकम्, लभ्यत इति लभ्यम्, “लभ्यं युक्ते च लब्धवये” (इति मेदिनी) भजते कलमनुवन्नातीति भजमानम्, अभिनीयते स्म अभिनीतम् तेन तुल्यमभिनीतवत् “अभिनीतं संस्कृते च न्याये चामर्पिणि त्रिषु” (इति रुद्रः) न्यायादनपेतं न्यायम् एते युक्तादयः पद् त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्युरिति पद् न्यायागतस्य । संप्रधारणामिति संप्रधारणा, समर्थितं समर्थनमिति द्वे ‘इदमुचितमेव’ इति निश्चयस्य ॥ २४ ॥ ३ ॥

पु. पु. पु. न.

आज्ञा या हुक्मश्रववाद् (स्तु) निर्देशो निर्देशः शासनं (च सः) ॥ २५ ॥

मर्यादा स. स. स. स. स. स.

अपराध शिष्टि (श्रा) ज्ञा (च) संस्था (तु) मर्यादा धारणा स्थितिः ।

न. पु. पु. न. न.

क्रेद करना आगोऽपराधो मन्तु (श्र) (समे तू) हानवन्धने ॥ २६ ॥

अवेति—अवलम्ब्य वदनमत्रेति अववादः, निर्देशनं निर्देशः, निर्देशनं निर्देशः “निर्देशः शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते” (इति विश्वः) शिष्टं शासनम्, शासनं शिष्टः वाहुलकात्तिः शास्त्रितरपि आज्ञानमाज्ञापनं वा आज्ञा इति पदाज्ञायाः । सम्यग्वस्थानं, संतिष्ठतेऽनयेति वा संस्था “संस्थश्चरेऽवस्थिते खी स्थितौ साहश्यनाशयोः” (इति मेदिनी) ‘मर्या’ इति सीमार्थेऽन्यम् तत्र दीयते इति मर्यादा, धारयति धर्ममिति धारणा “धारणाङ्गे च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्विधारणे” स्थानं तिष्ठन्त्यत्रेति वा स्थितिरिति चत्वारि न्यायपथस्थितेः । एतीति आगः “आगोऽपराधे पापे स्यादिति” (मेदिनी) अपराधनमपराधः, मन्यत इति मन्तुः “मन्तुः पुंस्यपराधेऽपि मनुष्येऽपि

१ विश्वहैमसंवादप्राप्तामाण्यमेदिनीपुस्तके “युतः” इति पाठस्योपालम्भेन योग्यत्वेन चाचास्योपन्यासः प्रामादिकः ॥

प्रजापतौ ” (इति मेदिनी) इति त्रीण्यपराधस्य । उद्दितमुदानम्, बद्धमिति वन्धनम् उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे स्यातामिति द्वे वन्धनस्य ॥ २५ । २६ ॥

पु. पु. पु. पु.
दूना दण्ड द्विपाद्यो (द्विगुणो दण्डो) भागधेयः करो बलिः ।

पौत्रया राज- पु.न. न. न.
भाग महसूल

भैरवा नज्जर (घटादिदेयं) शुल्को (श्री) प्राभृत (न्तु) प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

द्वीति—द्विगुणो दण्डः द्वौ पादौ परिमाणमस्येति द्विपाद्यः स्यादित्येकमपराये शास्त्रेण वोचितदण्डाद्विगुणदण्डस्य । भाग एव भागधेयः “ अर्थागमो भवेदायो भागधेयो वलिः करः ” (इति हलायुधः) कीर्यत इति करः “ करो वर्षोपले पाण्डौ श्वर्मौ प्रत्यायशुगडयोः ” (इति मेदिनी) कर एव कारः “ कारोवधे निश्चये च धलौ रक्षे यतावपि ” (इति विश्वमेदिन्यौ) वल्यत इति वलिः “ बलिदेत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमानश्ची जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठराधयवेपि च ” (इति मेदिनी) इति त्रीणि कर्पकादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य । घटः आदिर्यस्येति घटादिः आदिना गुल्मप्रतोल्यादिग्रहस्तस्मिन् घटादौ यदेयं द्रव्यादिकं तत् शुल्कयत इति शुल्कः अख्यी पुनर्पुंसकं स्यान् “ शुल्कं घटादिदेये स्याद्वरादर्थयहेऽस्त्रियामिति ” (मेदिनी) इत्येकं घटादिदेयराजभागस्य “ महसूल ” इति ख्यातस्य । प्राचिन्यते स्म प्राभृतम्, प्रदिश्यत इति प्रदेशनमिति द्वे देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य ॥ २७ ॥

उपहार दायन न. न. पु. स.

या त्रत व उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

भीत आदि में पु. पु.

देयथन (यौत्कादि तु यदेयं) सुदायो हरणं (च तत्) ॥ २८ ॥

उपेति—उपेयते, उपाश्यते वा उपायनम् “ उपायनमुपग्राहं प्राभृतं चोपदा स्त्रियाम् ” (इत्यमरमाला) उपग्रह्यत इति उपग्राहम्, उपह्रियत इति उपहारः “ तथेति समुच्चये ” उपदीयत इति उपदा इति चत्वार्युपहारस्य पठप्युपहारस्येत्यन्ये । युतकं योनिसम्बन्धस्तत्र भवतम्, युतयोर्वर्वध्वोरिदं वा यौतं तदेव यौतकम् “ यौतकं यौतुकं च तंदिति वाचस्पतेरुमध्यमपि ” तदेवादिर्यस्येति यौतुकादि “ आदिना त्रतभिक्षादिपरिग्रहः ” यदेयं तत् सुदीयत इति सुदायः, ह्रियत इति हरणम् “ हरणं यौतकादीनां द्रव्ये भुजे हतावपि ” (इति मेदिनी) इति द्वे कन्यादानकाले त्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य ॥ २८ ॥

२ “ युतकं युक्ते युक्ते संशयेऽपि चेति रमसः । युतकं संशये युगे । नारी वस्त्राच्चले युक्ते चलनामे च यौतके ” (इति मेदिनी) ॥

पु. न.

वर्तमान, भविष्यत्तकाल (स्तु) तदात्वं (स्यादुत्तरः काल) आयतिः ।

शीघ्रफल, न. पु.

आगामीफल सान्दष्टिकं (फलं सद्य) उदर्कः (फलमुत्तरम्) ॥२६॥

तदिति—स चासौ कालश्चेति तत्कालः, ‘तदा’ इत्यस्य भावस्तदात्वं स्यादिति द्वे वर्तमानकालस्य । उत्तरः कालः आयंस्यतेऽत्र, आयास्यतीति वा आयतिः “आयतिस्तु खियां दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः” (इति मेदिनी) इत्येकमुत्तरकालस्य । सद्यः फलं सन्दृष्टौ प्रत्यक्षे भवं सान्दष्टिकं स्यादित्येकं व्यापारानन्तरं जायमानफलस्य । उत्तरं फलम् उदर्कर्यते, उदर्चर्यते, उट्टच्यते वा उदर्कः स्यात् “उदर्कं एष्यत्कालीन-फलं मदनकरण्टके” (इति मेदिनी) इत्येकं भाविकर्मफलस्य ॥ २६ ॥

न. न.

अदृष्टभय, दृष्ट अदृष्टं (वहितोयादि) दृष्टं (स्वपरचक्रजम्) ॥

भय, अपने न.

पश्चीयों से भय (महीभुजा) महिभयं (स्वपक्षप्रभवं भयम्) ॥३०॥

अद्विति—वहिश्च तोयं च आदिर्यस्येति भयहेतुत्वाद्यम् आदिना “हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभादयः” गृह्णन्ते, अदृष्ट-हेतुक्त्वात्र दृष्टमहेतुमित्येकमग्न्यादिकृतभयस्य । स्वश्च परश्च स्वपरौ तयोश्चके सैन्ये ताभ्यां जातं स्वपरचक्रजं भयं दृश्यते स्म दृष्टं स्यादित्येकं स्वपरसैन्यात्परराष्ट्रजाचौराट-विकादेः परचक्रादाहविलोपादेभयस्य । महीभुजामवनिपालानां स्वपक्षात्प्रभवतीति स्वपक्षप्रभवं भयम् अहिरिव गृहस्थत्वादावृत्ताकारत्वाच्च स्वस्य पक्षं एव अहिस्तस्य भय-महिभयं स्यादित्येकं स्वसहायाज्ञातभयस्य ॥ ३० ॥

स. पु. न. न.

व्यवस्था प्रक्रिया (त्व.)धिकारः (स्याच्) चामरं (तु) प्रकीर्णकम् ।

स्थापन, चौंवर, न. न. न.

राजगदी, नृपासनं (तु) यज्ञद्रासनं सिंहासनं (तु तत्) ॥३१॥

सिंहासन, ब्राता, न. न. न.

राजब्राता, (हैमं) छत्रं त्वातपत्रं (राजस्तु) नृपलक्ष्म (तत्) ॥

पूर्ण कलश, पु. पु. पु.

भरी भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

प्रेति—प्रकर्पाय करणं प्रक्रिया “प्रक्रिया तूष्पादने स्यादधिकारप्रकारयोरिति” (हेमचन्द्रः) अधि आधिक्यस्य करणमधिकारः स्यादिति द्वे राज्ञां छत्रधारणादिव्यापारस्य । चमति, चम्यतेऽनेन वा चमगम् “चमरश्चामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे” (इति हैमः)

चामरमेव चामरम् खियामनादित्याचामरापि “चामरा चामरं बालव्यजनं रोमगुच्छकम् मिति” (रभसः) प्रकीर्यते स्म प्रकीर्णम् तदेव प्रकीर्णकम् “प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्तारे ना तुरङ्गमे” (इति मेदिनी) इति द्वे चामरस्य । यत् नृपस्य आसनं नृपासनम्, तत् भद्रं च तदासनं चेति भद्रासनं स्यादिति द्वे मरयादिकृतराजासनस्य । यत् हैमं हेमविकारजं नृपासनं तत् सिंहाकारमासनं सिंह इव आसनं चेति सिंहासनं स्यादित्येकं सुवर्णकृतराजासनस्य । छादयत्यनेन छत्रम्, आतपात्रायत इत्यातपत्रमिति द्वे छत्रस्य । तत् छत्रं राज्ञो नृपस्य लक्ष्म चिह्नं नृपलक्ष्म स्यादित्येकं नृपच्छत्रस्य । भद्रस्य भद्रो वा कुम्भः भद्रकुम्भः, पूर्णः कुम्भः पूर्णकुम्भः इति द्वे पूर्णकलशस्य । विभर्ति जलमिति भृङ्गारः, कनकस्य आलुः कनकालुः सैव कनकालुका स्यादिति द्वे सुवर्णकृतजलपत्रस्य ॥ ३१ । ३२ ॥

पु. न.

न.

न.

सेनानिवास, निवेशः शिविरं (षण्डे) सज्जनं (तू) परक्षणम् ।
गश्त या पहरा,

न.

सेनाङ्ग (हस्त्यश्वरथपादातं) सेनाङ्गं (स्याच्चतुष्टयम्) ॥ ३३ ॥

नीति—निविशन्तेऽत्रेति निवेशः “निवेशः सैन्यविन्यासे न्यासेऽङ्गविवाहयोः” (इति हैमः) शब्दन्त्यत्रेति शिविरं परंदं क्लीवे स्यादिति द्वे आगन्तुकसैन्यवसतेः । सज्जन्त्यनेन, सच्छोभनं जन्यतेऽनेन वा सज्जनम्, उपरक्ष्यतेऽनेन उपरक्षणमिति द्वे सैन्यरक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य । पदातीनां समूहः पादातम्, हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातं चेति हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गत्वादेकवद्वावः । चत्वारोऽवयवा यस्येति चतुष्टयं सेनाया अङ्गं सेनाङ्गं स्यादित्येकं सेनाङ्गस्य ॥ ३३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

हाथी, दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

हाथियोंकाराजा, मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

मदान्ध इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथ (स्तु) यूथपः ।

हाथी, हाथी का पु. पु. पु. पु.

वचा मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥

देति—अतिशयितौ दन्तावस्येति दन्ती, दन्तौ स्तोऽस्येति दन्तावलः, हस्तः शुण्डास्यस्येति हस्ती, द्वौ रदावस्येति द्विरदः, अनेकेन करेण मुखेन च पित्रीति अनेकपः, द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पित्रीति द्विपः, मतङ्गादपेर्जातो मतङ्गजः, गजतीति गजः, न अगः न ग भवो वा नागः, “नागो मतङ्गजे सर्पे पुन्नागे नागकेशरे । क्रूराचारे

नागदन्ते मुस्तके वारिदेवि च । देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे
सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणान्तरे ” (इति हैमः) अतिशयितः कुञ्जो हनुरस्येति कुञ्जरः,
“ कुञ्जरोऽनेकपे केशे कुञ्जरा धातकीदुमे । पाटलायां चेति ” (हेमचन्द्रः) वारयति
शत्रुवलमिति वारणः “ वारणं प्रतिषेधे स्याद्वारणस्तु मतङ्गजे ” (इति विश्वः)
करोऽस्त्यस्येति करी, एति, ईयते वा इभः “ स्तम्भो गुल्मे तृणादीनामकारणे
द्रुमगुच्छयोरिति ” (विश्वः) स्तम्भे रमते स्तम्बेरमः, पद्मं विन्दुजालमस्त्यस्येति पद्मी
इति पञ्चदशहस्तिनः । यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथो यूथनाथः, यूथं पातीति यूथपः
इति द्वे यूथमुख्यहस्तिनः । मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तो मदोत्कटः, मदेन कलते, मदे
सति कलो ध्वनिर्यस्येति वा मदकलः इति द्वे अन्तर्मदस्य हस्तिनः । कलते, कलयति,
कलं भाषते वा कलभः, करिणः शावकः करिशावकः इति द्वे करिशावकस्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
मदसार्वाहारी, पु. पु. पु. पु. पु.

वे मदवाला, प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः (समा)वुद्वान्तनिर्मदौ ।

हाथियों का न. स. स. स. स.

मुरड, हथिनी हास्तिकं गजता (वृन्दे) करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

प्रेति—प्रकर्पेण भियते स्म प्रभिन्नः, गर्जयति, गर्जों जातोऽस्येति वा गर्जितः “ गर्जितं
वारिवाहादिध्वनौ ना मत्तकुञ्जरे ” (इति विश्वमेदिन्यौ) माद्यति स्म मत्तः इति त्रीणि
जातमदस्य । उद्गतं वान्तं मदवमनमस्मादिति उद्वान्तः, मदान्निर्गतः, मदो निर्गतोऽस्मा-
दिति वा निर्मदः उभौ समौ समानार्थों समानलिङ्गाविति द्वे गतमदगजस्य । वृन्दे करिणां
समुदाये हस्तिनां समूहो हास्तिकम्, गजानां समूहो गजता इति द्वे गजसमूहस्य ।
करोऽस्त्यस्या इति करिणी, धेनुरिव धेनुका, “ स्याद्वेनुका करिणां च धेनावपि पुंसि
दानवविशेषे ” (इति मेदिनी) वष्टि, उरयते वा वशा “ वशां बन्ध्यासुता योपा स्त्री
गवीकरिणीपु चेति ” तालव्यान्तेषु विश्वादिति त्रीणि करिणाः “ हस्तिनी ” इति
ख्यातायाः ॥ ३६ ॥

हाथी का गाल, पु. पु. पु. न. पु. पु.

उसका मद, गरणः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः ।

शूद्र से निकले जलकण शीश पु.

का मांस पिण्ड कुम्भौ (तु पिण्डौ शिरस) (स्तयोर्मध्ये) विदुः (पुमान्) ३७

कुंभों का मध्य

भाग

गेति—गण्डतीति गण्डः, “ गण्डः स्यात्पुंसि खङ्गिनि । ग्रहयोगप्रभेदे च वीर्यङ्गे
पिटकेऽपि च । चिह्नीरकपोलेषु हयभूपणाद्वुद्वुदे ” (इति मेदिनी) कटतीति कटः
“ कटः श्रोणौ द्रयोः पुंसि किलिञ्जेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिपली तु
कटी मता ” (इति मेदिनी) माद्यत्यनेन, मदयति वा मदः “ मदो रेतसि कस्त्रूर्यं

गर्वे हर्षेभदानयोः” (इति मेदिनी) यत्यनेन दानम् “दानं गजमदे त्यागे पालनच्छ्रेद-
शुद्धिषु ” (इति विश्वेमेदिन्यौ) इति द्वे मदपतनस्य । वस्यते वमनं वा वमथुः “वमथु-
र्वमने कासे मातङ्करशीकरे ” (इति हैमः) करस्य शुगडादण्डस्य शीकरः कर-
शीकरः इति द्वे शुगडान्निर्गतजलस्य । शिरसो मस्तकस्य पिण्डेते पिण्डौ “ पिण्डो
वलि वले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिंहक्योरपि ।
ओढ़पुष्ये च पुंसि स्यात्क्लीवमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावूखर्जूर-
भेदयोः” (इति मेदिनी) कुंभमुम्भतः शकन्ध्वादित्वात् कुम्भौ स्याताम् “ कुम्भो
राश्यन्तरे हस्तिमूर्धीशे राक्षसान्तरे । कामुके वारनार्या च घटे क्लीवन्तु गुग्गुलौ ”
(इति मेदिनी) इत्येकं गजशिरसो मांसपिण्डस्य । तयोः कुम्भयोर्मध्ये मध्यमागे
वेत्ति संज्ञामत्र घातेनेति ‘विदुः’ पुमान्तुलिङ्गः स्यादित्येकं कुम्भमध्यभागस्य ॥ ३७ ॥

पु. स.
अवग्रहो (ललाटं स्या) दिष्पीका (त्वक्षिकूटकम्)।
न. स.
(अपाङ्गदेशो) निर्याणं (कर्णमूलं तु) चूलिका ॥३८॥

अवेति—गजस्य ललाटं अवगृह्यते ऽकुरेनेति अवग्रहः घनि तु अवग्राहोपि स्यात्
 “गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिवन्धेऽप्यवग्रहः” (इति रुद्रः) इत्येकं गजललाटस्य ।
 अस्य अक्षिकूटकं चक्षुर्गोलकं ईर्ष्यत इति इषीका, इषीका दीर्घादिरपि इत्येकं हस्ति-
 चक्षुर्गोलकस्य । अस्य अपाङ्गस्य अपाङ्गो वा देशोऽपाङ्गदेशः निर्यात्यनेनेति निर्याणं
 स्यात् “निर्याणं वारणापाङ्गदेशे मोक्षेऽध्वरनिर्गमे” (इति मेदिनी) इत्येकं गजपाङ्ग-
 देशस्य । अस्य कर्णयोर्मूलं चूल्यते ऽन्येति चूलिका स्यात् “चूलिका नाटकस्याङ्गे
 कर्णमूले च हस्तिनाम्” (इति मेदिनी) इत्येकं करिकर्णमूलस्य ॥ ३८ ॥

ललाट का अधो-अधः कुम्भस्य वाहित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।
 भाग, दांतों का
 मध्यभाग,
 कंधा, बिन्दुस- आसनं स्कन्धदेशः स्यात् पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥३८॥
 मूह

अधिति—कुम्भस्य वातकुम्भस्य अधो ललाटाधोभागः अवश्यं वहति वाही स तिष्ठत्यत्रेति पृष्ठोदरादित्वाद् वाहित्थं स्यात् “ कुम्भयोरन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु तस्याधो वाहित्थं तु ततोऽप्यधः ” (इति हैमनामाला) इत्येकं ललाटाधोभागस्य । अस्य वाहित्थस्य यत् अधोभागस्तन् प्रतिमीयतेऽनेनेति प्रतिमानं स्यात् “ प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्तान्तरालयोः ” (इति रुद्रः) इत्येकं वाहित्थाधोभागस्य दन्तमध्यस्य । आस्यतेऽत्रेति आसनम्, “आसनं द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने ” (इति विश्वमेदिन्यौ) स्कन्ध एव देशः स्कन्धदेशः इति द्वे गजस्कन्धस्य । पश्चामिव पद्म-

कम् “पद्मकं स्यात्पद्मकाष्ठविन्दुजालकयोरपि” (इति मेदिनी) विन्दूनां जालमिवं विन्दुजालकं स्यादिति द्वे गजमुखादिस्थविन्दुसमूहस्य ॥ ३६ ॥

पार्श्वभाग, अप्र पु. पु. पु.

भाग, पूर्वजङ्घा पक्षभागः पार्श्वभागो दन्तभाग(स्तु योऽग्रतः) ।

भाग, अपरजङ्घा न. न.

भाग (द्वौ पूर्वपश्चाजङ्घादिदेशौ) गात्रावरे(क्रमात्) ॥ ४० ॥

पश्चेति—पक्षयत्यनेनेति पक्षः, भज्यत इति भागः पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः पक्षभागः, पार्श्वस्य, पार्श्वमेव वा भागः पार्श्वभागः इति द्वे गजपार्श्वस्य । अग्रतो यो भागः स तु दन्तस्य भागः, दन्तसम्बन्धी भागो वा दन्तभागः स्यात् शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः इत्येकमग्रभागस्य । पूर्वा च पश्चाच्च, पूर्वपश्चाच्चते जङ्घे च, पूर्वपश्चाजङ्घे आदी योरिति, पूर्वपश्चाजङ्घादी तौ च देशौ चेति पूर्वपश्चाजङ्घादिदेशौ यौ द्वौ ते क्रमात् क्रमेण गातेऽनेन वा गात्रम् “गात्रं गजायजङ्घादिभागोऽयङ्गे कलेवरे” (इति मेदिनी) अवराति, न वृणोति, वियते वेति अवरम् “अवरं गजान्त्यजङ्घादिदेशे चरमे त्रिपु ” (इति मेदिनी) गात्रं च अवरं चेति गात्रावरे स्याताम् पूर्वजङ्घाभागो गात्रम्, पश्चाजङ्घाभागोऽवरमिति यावत् “द्वौ पूर्वपश्चाजङ्घादिदेशौ गात्रावरे न ना” (इति रभसः) इत्यैककं पूर्वपश्चाजङ्घादिदेशयोः ॥ ४० ॥

न. न. न. पु. पु.स.न.

चावुक, खूय, तोत्रं वैणुकमालानं बन्धस्तम्भे (३थ) शृङ्खला ।

पु. पु.न. पु.न. पु.स.

आंदू, अंकुश अन्दुकोनिगडोऽस्त्रीस्यादङ्कुशोऽस्त्रीस्त्रैणिः स्त्रियाम् ४१

तविति—उद्यतेऽनेनेति तोत्रम्, “ तोत्रं तु प्राजने वैणुकेऽपि च ” (इति मेदिनी) वैणुना निर्वृत्तमिति वैणुकम् “ वैणुकमिति पाठान्तरम् ” इति द्वे तोदनदगडस्य । आलीयतेऽत्रेति आलानम्, बन्धस्य बन्धनस्य स्तम्भो बन्धस्तम्भः इति द्वे बन्धनस्तम्भस्य । अथेति—शृङ्खला प्रायान्यं खलति, शृङ्खात्प्रायान्यात्खलत्यनेन वा पृष्ठोदगादित्वान् शृङ्खला “ शृङ्खला पुंस्कटी काञ्चयां लोहरज्जौ च बन्धने ” (इति हैमः) अन्यते बध्यतेऽनयेति अन्दूः “ अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूपणस्य च ” (इति मेदिनी) स एवान्दुकः, निगलति, निर्गतो गडः सेचनमस्मादिति वा निगडोऽस्त्री पुंनपुंसकं स्यादिति त्रीणि निगडस्य “ वेढी ” इति रुयातस्य । अङ्क्षयतेऽनेनेति अङ्कुशः अस्त्री

१ “ गात्रावरे पूर्वपश्चात्पादयोः परिभाषिते ” (इति भाग्यरिः) कश्चन्तु अष्टीवद्वागादूर्ध्वमवरम् । अथस्तु गत्रमित्याहा अपरा पवर्गादिमत्या च । अपरं तूतरार्थं स्यात्पश्चाद्गागे च दन्तिनामिति ” (विश्वः) ॥

२ अन्दुकः स्वार्थे कन् “ स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि ” इति वुरत्वम् ॥

३ तेन आरक्षमग्नमवमत्यमृणिं सिताग्रमिति मात्रवाक्यं संगच्छते ॥

पुंसुंसकं स्यात् , सरत्यन्तर्गच्छत्यनयेति सृणिः , शृणातीति विग्रहे तु शृणिस्तालव्यादिरपि “ शृणिरङ्गुशवाची च काशश्च तृणावाचकः ” (इति शभेदः) स्त्रियां स्यात् ‘ स्त्रियामित्येकदेशेन स्त्रीपुंसशब्दसमुदायो लक्ष्यते ’ तेन सृणेः पुस्त्वमपि, इति सुभूत्यादयः स्त्रियामिति प्रायिकत्वादुक्तमिति द्वे अङ्गुशस्य ॥ ४१ ॥

कमर वांगो की स. स. स. स.

रसी पलान दूष्या कक्ष्या वरत्रा (च) कल्पना सज्जना (समे) ।

आदिसे सज्जना स. न. पु. पु. पु. स.

गर्दी या भूत प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो (द्वयोः) ॥ ४२ ॥

द्विति—दूष्यतेऽनयेति दूष्या “ दूष्यं त्रिपु दूषणीये ळीबं वस्त्रे च तद्वैह ” (इति मेदिनी) चूष्यते पीयते पृष्ठमांसेनादृश्यतां नीयते इति चूपेति मुकुटः, कक्षे भवा कक्ष्या, “ कक्ष्या वृहतिकायां स्यात्काञ्च्चयां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे चेति ” (मेदिनी) वरं त्रायते; त्रियतेऽनयेति वा वरत्रा इति त्रीणि गजमध्यवन्धनस्य । कल्पनं कल्पना “ अथ कल्पना । करिणः सज्जनायां स्त्री ळीबं ळूपौ च कल्पने ” (इति मेदिनी) सज्जनं सज्जना “ सज्जनं तु भवेत्ळीबमुपरक्षणपृष्टयोः । वाञ्छलिङ्गं कुलीने स्यात्कल्पनायां च योग्यिति ” (इति मेदिनी) उभे समे समानार्थे समानलिङ्गे स्यातामिति द्वे पल्याणाद्यारोपणेन सज्जीकरणस्य । प्रकर्षणं वीयतेऽस्यामिति प्रवेणिः “ प्रवेणिः स्त्री कुथावेणयोः ” (इति मेदिनी) कृदिकारादिति वा ढीषितु प्रवेण्यपि, आस्तीर्यतेऽनेनेति आस्तरणम्, त्रियतेऽनेन, वहवो वर्णाः सन्त्यस्येति वा वर्णः “ वर्णः स्वर्णं वते स्तुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्लादौ कुथायामक्षरे गुणे । भेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च वर्णं तु कुङ्कुमे ” (इति हैमः) परिगतस्तोमोऽत्र, परिस्तूयते वा परिस्तोमः, कुश्यति, कुथनाति, कुन्थत्यशोभामिति वा कुथः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् “ कुथः स्त्रीपुंसयोर्दर्शकम्बले पुंसि वर्हिषि ” (इति मेदिनी) ळीबेपि, “ स्त्रीप्रवेणी कुथं त्रिपु ” (इति वौपालितः) इति पञ्च गजोपर्यास्तरणचित्रकम्बलस्य ॥ ४२ ॥

न. स. स.

निर्बल हाथी, वीतं (त्वसारं हस्त्यश्वं) वारी (तु) गजवन्धनी ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

घोडा, हाथी घोटके पीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः ॥ ४३ ॥

वांपनेकी शाला, पु. पु. पु. पु. पु. पु.

घोडामात्र वाजिवाहावृगन्धवृहयसैन्धवसतयः ।

वीति—न सारो वलमस्येत्यसारं हस्ती चाश्वश्चेति हस्त्यश्वम् सेनाङ्गत्वादेकत्वम् अन्तिःस्म, वेति स्म युद्धादिकर्मणो वेति वीतं स्यात् “ वीतमसारगजे स्यादङ्गुशकर्मण्यसागतुरगे च ” (इति मेदिनी) इत्येकं वलरहितगजाश्वस्य । वार्यतेऽनयेति वारी “ वारी

स्याद्वजवन्धन्यां कलश्याभपि योगिति । वारिवाग्नजवन्धन्योः स्त्री क्लीबेम्बुनि वालुके ” (इति मेदिनी) वध्यतेऽस्यामिति बन्धनी गजस्य बन्धनी गजवन्धनी इति द्वे गज-बन्धनशालायाः । घोटत इति घोटकः पचाश्चि घोटोऽपि, “ घोटसैन्धवगन्धवा हयवाजितुरंगमाः ” (इति रभसः) पितृतीति पीतिः “ पीतिनर्श्वे श्लिया पाने ” (इति मेदिनी) वैतीति व्युत्पत्त्या तु वीतिरपि “ वीतिरश्वेऽशने गतौ । प्रजने धावने दीप्ताविति ” (हैमः) तोरणं तुरस्तेन (त्वरया) गच्छतीति तुरगः, तुरङ्गः, अश्नुत इति अश्वः, तुरेण गच्छतीति तुरंगमः, अवश्यं वजति, वाजाः पक्षाः सन्त्यस्येति वा वाजी “ वाजी वाणाश्वपक्षिषु ” (इति मेदिनी) वाहते, वाह्यते, उहातेऽनेन वा वाहः “ वाहो भुजे पुमान्मानभेदाश्ववृपवायुषु ” (इति मेदिनी) अृच्छति, अर्वति वा ‘ अर्वा ’ “ अर्वा तुरंगमे पुंसि कुहिसते वाच्यलिङ्गकः ” गन्ध-मर्वतीनि शकन्धवादित्वान् गन्धर्वः “ गन्धर्वस्तु नभश्वरे । पुंस्कोकिले गायने च मृग-भद्रे तुरंगमे । अन्तरा भवदेहे च ” (इति हैमः) हयति, हिनोति वा हयः, सिन्युषु भवः सैन्धवः “ सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोऽद्वेष्ट हये । मणिमन्थेऽपि ” (इति हैमः) सपति सेनायां समवैतीति सप्तिरिति त्रयोदश तुरंगमस्य ॥ ४३ । ५ ॥

अच्छी जाति- पु. पु. पु. पु. पु.
 वाला घोड़ा आजानेयाः कुलीनाः (स्यु) विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥
 सिखलाया
 घोड़ा घोड़ों पु. पु. पु. पु. पु.
 का भेद, अ-वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वालिहका (हयाः) ।
 श्वर्मर्याय
 घोड़ा अधिक पु. पु. पु. पु.
 वेगवाला ययु (रश्वो) श्वमेधीयो जवन (स्तु) जवाधिकः ॥ ४५ ॥

आजेति-अजनमाजः क्षेपणं तेन आनेयाः प्रापणीयाः आयत्ता वा आजानेयाः “ शक्तिनिर्भिन्नहृदयाः स्वलन्तश्च पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः सृताः ” (इत्यश्वशास्त्रम्) कुलस्यापत्यानि कुलीनाः स्युरिति द्वे कुलीनाश्वस्य । विनीयन्ते स्म विनीताः, “ विनीतेः सुवहाश्वे स्याद्वाणिज्येऽपि पुमांश्लिषु । जितेन्द्रियेऽपनीते च निभृते विनयान्विते ” (इति मेदिनी) साधु वहनशीलाः साधुवाहिनः इति द्वे सुशिक्षिताश्वस्य । वनायुषु देशेषु जाता हया वनायुजाः, पारसीके देशे भवाः पारसीकाः, कम्बोजेषु भवाः काम्बोजाः, वालिहकदेशे भवा वालिहकाः “ वालीकं वालिहकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः ” इति त्रिकारणदेशपतो दीर्घमध्योऽपि इति हयविशेषाणामेकैकम् । अश्वमेश्वाय हितः अश्वमेधीयोऽश्वः, यातीति ययुः स्यान् “ ययुः पुमानश्वमेष्टतुरंगं च तुरंगमे ” (इति मेदिनी) इत्येकमश्वमेधीयाश्वस्य द्वे इत्यन्ये । जवनशीलो जवनः, “ जवनस्तु स्यते वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु ” (इति मेदिनी) जवेन वेगेनाधिको जवाधिकः इति द्वे अधिकवेगशालिनोऽश्वस्य ॥ ४४ । ४५ ॥

लदुवा उजला पु. पु. पु. पु.
रथवाहीविष्णुपृष्ठयः स्थौरी (सितः) कर्को रथ्यो (वोढारथस्य यः)।
घोडी, धो-
डियों कागि- पु. पु. स. स. स. न.
रोह बालः किशोरो वास्यश्वा वडवा वाडवं (गणे) ॥ ४६ ॥

प्रिति—प्रशस्तमतिशयितं वा पृष्ठमस्येति पृष्ठयः, स्थूलस्येदं रलयोरेकत्वात्स्थौरं
बलमस्यास्तीति स्थौरी “ स्थौरी पृष्ठयः पृष्ठवहः ” (इति वोपालितः) इति द्वे
भारवाहिनोऽश्वस्य । सितः शुक्लोऽश्वः करोति, क्रियते वा कर्कः स्यात् “ कर्कः
कर्कं तनौ वहौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे ” (इति मेदिनी) इत्येकं शुक्लाश्वस्य । रथस्य
बोढा वाहको योऽश्वः स रथं वहतीति रथ्यः स्यात् “ रथ्या रथौघविशिखावर्तनीयु
च योषिति । रथबोढरि पुंलिङ्गः ” (इति मेदिनी) इत्येकं रथवाहकाश्वस्य ।
अश्वस्य बालः कशति, किञ्चिच्छ्वतीति वा किशोरः स्यात् “ अथ किशोरोऽश्वस्य
शावके । तैलपर्यायौषधौ च स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमश्वकिशो-
रस्य । वामयति, वं वरुणामति, तेनास्यते वा गौरादित्वात् वामी “ वामी शृगाली
वडवा रासभीकरभीयु च ” (इति मेदिनी) अश्वजातिरजादित्वादश्वा, वलं वाति,
वलेन वजति, वलं सामर्थ्यमतिशयितमस्त्यस्या वा ढलयोरेकत्वाद् वडवा “ वडवा
द्विजयोषिति । अश्वायां कुम्भदास्यां नाशीजात्यन्तेऽपि च ” इति त्रीणि वडवायाः
“ घोडी ” इति रुपातायाः । गणे वोटिकानां समुदाये वडवानां समूहो वाडवं स्यात्
“ वाडवं करणे स्त्रीणां वोटिकौवै नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि त्राज्ञाणे
वडवानले ” (इति मेदिनी) इत्येकं वोटिकासमूहस्य ॥ ४६ ॥

घोडोंकी १दिन पु.स.न.
की मञ्जिल, (त्रिष्वा) शवीनं (यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते) ।
घोडोंकीविचली न. स. स.

देह, हिनहिनानाकश्यं (तु मध्यमश्वानां) हेषा हेषा (चनिस्वनः) ॥ ४७ ॥

त्रिष्विति—अश्वेन एकेन दिनेन यदू मार्गो गम्यते तत् “ अश्वेन एकहिनाति-
कम्यत इत्याशवीनं ” त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यादित्येकमश्वानामेकाहिकयानस्य । अश्वानां
मध्यम् अश्वादेस्ताडनीताडनं वा कशा तामर्हतीति कशयम् “ कशयं त्रिपु कशाहें
स्यात्क्लीवं मध्याश्वमध्ययोः ” (इति मेदिनी) इत्येकमश्वानां मध्यभागस्य । अश्वानां
निस्वनः शब्दः हेषणं हेषा, हेषणं हेषा च स्यादिति द्वे अश्वानां ध्वनेः
“ हिनहिनाना ” इति स्यातस्य ॥ ४७ ॥

घोडोंका गला, पु. पु. न. न.
घोडोंका गिरोह, निगाल (स्तु) गलोदेशे (वृन्दे त्वा) शवीयमाश्व (वत्) ।

घोडोंकी चालै, न. न. न. न. न.

लगाम, आस्कान्दितं घोरितकं रेचितं वलिगतं मूतम् ॥ ४८ ॥

या॑

स. स. पु.न.

(गतयोऽमूःपञ्च)धारा धोणा(तु)प्रोथमस्त्रियाम् ।

स. पु.न. न. पु.

कविका(तु)खलीनो(ऽस्त्री)शकं(क्लीवे)खुरः(पुमान्)४६॥

नीति—निगिरति, निगिलत्यनेन वा निगालः, गलस्य उदेशः समीपभागो गलो-हेशः “घणटावन्धसमीपस्थो निगालः कीर्तितो वुष्टैः । तस्मिन्नेव मणिनाम गोमजः शुभकृत्मतः” इति द्वे ग्रीवायाः समीपभागस्य । वृन्दे अश्वानां समुदाये अश्वानां रामूहः आश्वीयम्, पश्चेऽस्त्रि आश्वम् । विदिति निर्देशश्चात्रोभयत्र समत्वज्ञापनार्थः इति द्वे अश्ववृन्दस्य । आस्कन्दनम्, आस्कन्दः संजातोऽस्येति वा आस्कन्दितम् “उत्तेजितमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि । उत्सुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादिवाख्यिलैः पदैः” (इति हैमनाममाला) धोरणं धोरितं तदेव धोरितकम् धोरितमेव धोरितन्तदेव धोरितकं वा “अथ धोरितकं धोर्यं धोरणं धोरितं च तत्” (इति वाचस्पतिः) रेचनं रेचितम् “उत्तेजितं रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः” (इति हैमनाममाला) वल्गनं वल्गितम् “वल्गितं पुनः । अग्रकाय समुल्लासात्कुञ्चितास्यं नत्रिकम्” (इति नाममाला) स्वतं प्लुतम् “प्लुतमश्वस्य गतौ प्लुतविमात्रके” (इति हैमः) अमूरश्वानां पञ्च गतयो भवन्ति ता धार्यन्तेऽनयाऽत्रेति वा धारा: स्युः “धारा सैन्याग्रिमस्कन्वे तुरङ्गगतिपञ्चके” इत्येकमश्वगतिविशेषाणाम् । वोणत इति धोणा, प्रोथतीति प्रोथम् अखियां पुनर्पुंसकं स्यात् “प्रोथोऽस्त्री हयवोणायां ना कल्यामध्वगे त्रिषु” (इति मेदिनी) इति द्वे अश्वप्रोथस्य “थूयुन्” इति ख्यातस्य । कवत इति कविका, खे सुखे लीनः खलीनः इति द्वे खलीनस्य “लगाम्” इति ख्यातस्य । शं फण्टीति शकं क्लीवे नपुंसके स्यात्, “शकं मूले तरुणां स्थाद्रवादीनां खुरेऽपिच” (इति मेदिनी) खुरतीति खुरः पुमानस्यात् “खुरः कोलदले शफे” (इति मेदिनी) इति द्वे अश्वखुरस्य “टाप” इति ख्यातस्य ॥ ४८ । ४६ ॥

पु.न.

न.

न.

पु.

पु.

पूङ्क, वारयुत पुच्छो (ऽस्त्री) लूमलाङ्गूले वालहस्त(श्र)वालधिः।
पूङ्क, लोट्टा (त्रिषू) पावृत्तलुठितौ (परावृत्ते मुहुर्भुवि) ॥ ५० ॥

विति—पुच्छतीति पुच्छः अस्त्री पुनर्पुंसकं स्यात् “पुच्छः पश्चात्प्रदेशः स्याल्लाङ्गूले पुच्छमिष्यते” (इति मेदिनी) लूयत इति लूमम्, लङ्गतीति लङ्गूलं तदेव लाङ्गूलम् “लाङ्गूलं पुच्छशेफयोः” (इति मेदिनी) इति त्रीणि लाङ्गूलस्य । “वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च वालधौ” (इति पवर्गीयादौ मेदिनी) वालो हस्त इव दंशादिनिवारकत्वात् वालानां हस्तः समूहो वेति वालहस्तः, वाला धीयन्तेऽत्रेति वालधिरिति द्वे केशवलाङ्गूलमात्रस्य । अमशान्त्यर्थं मुहुर्भुवि पुनः

पुनर्भूमौ परावृत्ते सति उपावर्तते स्म उपावृत्तः, लुठति स्म लुठितः उभौ त्रिषु त्रिलिङ्गां स्यातामिति द्वे अश्वलुठितस्य ॥ ५० ॥

पु. पु. पु.

लाइंग का रथ, (याने चक्रिण्य युद्धार्थे) शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।

रथविशेष (असौ) पुष्यरथ(श्रक्तयानं न समराय यत्)॥५१॥

येति—युद्धायेदं युद्धार्थं तस्मिन्युद्धार्थे युद्धप्रयोजनवति चक्रमस्यास्तीति चक्री तस्म-
इचक्रिणि चक्रयुक्ते यान्त्यनेन यानं तस्मिन्याने सति शतमङ्गान्यवयवा यस्येति शताङ्गः,
स्यन्दत इति स्यन्दनः “स्यन्दनं तु मूर्तौ नीरेतिनिशे ना रथेऽस्त्रियामिति” (मेदिनी)
रमन्तेऽत्रानेन वा रथः “रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च” (इति मेदिनी)
इति त्रीणि युद्धार्थरथस्य । यन् चक्रयानं समराय संग्रामाय न स्यात् असौ पुष्य इव
रथः, पुष्ये यात्रोत्सवादौ रथो वेति पुष्यरथः पकारमध्यपाठे तु सुकुमारत्वात् पुष्य-
मिव रथः पुष्यरथः स्यादित्येकं युद्धं विना यात्रासेवादौ सुखभ्रमणार्थरथस्य ॥ ५१ ॥

पु. न. न.

ज्ञाना रथ कौरीरथः प्रवहण उद्यनं (च समं त्रयम्) ।

न. पु. न. स. न.

गाडा, गाडी (क्लीवे) उनःशकटोऽस्त्रीस्याद्वन्त्री(कम्बलिवाद्यकम्) ५२

केति—कर्णसाध्या अवगुक्षियोपचारात्कर्णः कर्णोऽस्यातीति कर्णी कर्णी चासौ
रथश्च शब्दमात्रेण रथो न तु वस्तुतो रथः अथवा सामीप्यात्कर्णशब्देन स्कन्धो
लक्ष्यते कर्णः स्कन्धः सोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन स्कन्धवाह्यः स चासौ रथश्चेति कर्णार्थः,
प्रोद्यतेऽनेनेति प्रवहणम्, ढीयतेऽनेनेति डयनम्, हीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तु हयनमपि
स्यादिदं त्रयं समं समानार्थकं विज्ञेयमिति त्रीणि पुष्पस्कन्धवाह्यानविशेषस्य “दोला”
इति ख्यातस्य । अनिति चीत्करोतीति अनः क्लीवे न पुंसके स्यात्, शकोति भारं वोदुं
जीवयितुं वेति शकटः अस्मी पुनर्पुंसकं स्यादिति द्वे शकटस्य “गाङ्गा” इति
ख्यातस्य । गम्यतेऽनयेति गन्त्री, कम्बलिभिः सास्नावद्विर्वैरूप्यते इति कम्बलिवाद्यं
तदेव कम्बलिवाह्यकमिति द्वे शकटिकायाः “गाङ्गी” इति ख्यातायाः ॥ ५२ ॥

सं न् सं सं

पालकी हिंडोला शिविका याप्त्ययानं (स्याद्) दोलाप्रेह्णा (दिकाः स्त्रियाम्)।
या डोली वाप पु.स.न. पु.स.न.

चर्मसे विरा रथ(उभौ तु) द्वैपवैयाग्रौ (द्वीपिचर्मावृते रथे) ॥ ५३ ॥

शीति—शिवं करोति, शिवैवेति वा शिविका, याप्येरघमैवाह्यं यातं याप्ययनं स्यादिति द्वे शिविकायाः “पालकी” इति स्यातायाः । दोलयति, दोल्यते वा दोला, प्रेष्यते इति प्रेष्टाः “आदिना शयनखट्टादिदोला” उभे ख्यां स्यातामिति द्वे दोलायाः “हिंडोला” इति स्यातायाः “डोली” इति वा स्यातायाः । द्रीपि-चर्मवृते रथे द्रीपिनो विकारो द्रैपः, द्रैपेन चर्मणा परिवृतो रथो द्रैपः, व्याघ्रस्य विकारो वैयाग्रः, वैयाग्रेण चर्मणा परिवृतो रथो वैयाग्रः उभौ (त्रिषु) स्यातामिति द्वे वैयाग्रचर्मवैष्टिरथस्य ॥ ५३ ॥

सफेद कम्बल से

पु.

पिरा रथ, (पाण्डुकम्बलं संवीतः स्यन्दनः) पाण्डुकम्बली ।

कम्बल, वस्त्र व दुर्लालादि से पु.स.न. पु.स.न.

युक्त रथ (रथे) काम्बलवास्त्रायाः (कम्बलादिभिरावृते) ॥ ५४ ॥

पेति—पाण्डुकम्बलसंवीतः श्वेतकम्बलवैष्टिः स्यन्दनो रथः पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः पाण्डुकम्बलो स्यादित्येकं शुक्रकम्बलवैष्टिरथस्य । कम्बलादिभिरावृते रथे सति कम्बलेन परिवृतो रथः काम्बलः, वस्त्रेण परिवृतो रथो वास्त्रः, आदिना चार्मक्षौदौकलादिग्रहः इति कम्बलाद्यावृतरथानामेककम् ॥ ५४ ॥

स. स.

रथसमूह, (त्रिषु द्रैपादयो) रथ्या रथकद्या (रथवजे) ।

न. पु.

धुरी, तांगा धूः (स्त्री) ‘क्लीबे’ यानमुखं (स्याद्र) थाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

त्रीति—द्रैपादयो वास्त्रान्ताक्षिपु त्रिलिङ्गयां स्युः । रथानां समूहो रथ्या “रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चत्वरे” (इति हैमः) रथानां समूहो रथकद्या, रथानां वज्रो रथवजः इति त्रीणि रथसमूहस्य । धूर्वतीति धूः स्त्री स्यान् “धूर्यनिमुखभारयोः” (इति हैमः) यानस्य मुखं यानमुखं क्लीबे स्यादिति द्वे वोढृवन्धनस्थानस्य । रथस्य अङ्गं रथाङ्गम्, अपकीर्यते स्वस्थाने क्षिप्यत इति अपस्करः इति द्वे चक्रभिन्नरथ-रस्मकस्य ॥ ५५ ॥

न. न.

स.

पु.

परिया, पुढी चक्रं रथाङ्गं (तस्यान्ते) नेमिः (स्त्रीस्या) त्प्राधिः (पुमान्) ।

या हाल, स. स. पु.

पु.स.

नाह, कुलाता पिण्डिकानाभिरक्षाग्रकीलके (तुद्रयो) रणिः ॥ ५६ ॥

चेति—क्रियते गतिरनेनेति चक्रप्, “चक्रः कोके पुमान् क्लीबं त्रने सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकारणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि” (इति मेदिनी) रथस्य

१ “स्यान्पाण्डुकम्बलः श्वेतप्रावारम्भदयोः” (इति मेदिनी) ॥

अङ्गं रथाङ्गम् “रथाङ्गं न द्रुयोश्चके ना चक्राङ्गविहंगमे” (इति मेदिनी) इति द्वे चक्रस्य “पहिया” इति रुयातस्य । तस्यान्ते तस्य चक्रस्यान्तो भूमिस्पर्शभागस्तस्मिन्, नयति रथमिति नेमिः स्त्रीस्यात् “नेमिर्नातिनिशेऽकृपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्” (इति मेदिनी) प्रधीयतेऽनेति प्रधिः पुमान्स्यादिति द्वे नेमेः “पुढी” इति रुयातायाः । पिण्डाद्यन्तेऽरा यस्यामिति गौरादित्वात् पिण्डी सेव पिण्डिका, नभ्यतेऽक्षेणा, नद्यन्तेऽरा अत्रेति वा नामिः “नाभिमुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्रुयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्थियां कस्तूरिकामदे” (इति मेदिनी) इति द्वे रथचक्रमध्ये मण्डलाकारायाः “नाह” इति रुयातायाः । अक्षाग्रकीलके अक्षस्य नाभिक्षेप्यस्यान्ते कीलके अणातीति अणिः द्रुयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् कृदिकारादिति वा डीपि अणी आणी च “अणिराणिवदक्षाग्रकीले स्यादत्रिसीमयोः” (इति विश्वः) इति द्वे अक्षाग्रकीलकस्य “कुलावा” इति रुयातस्य ॥ ५६ ॥

स. प. व. ए.

लोह का परदा रथगुप्तिरूधो (ना) कूवर (स्तु) युगन्धरः ।
ज्ञाना का काठ पु. पु.
रथ के नीचे का काठ दूसरा ज्ञाना अनुकर्षो (दार्वधःस्थं) प्रातङ्गो(ना)(युगान्तरम्)॥५७॥

रथेति—रथस्य गुप्तिरावरणमिति रथगुप्तिः विश्रते रथोऽनेनेति वरुथः ना पुमान्स्यात्
 “ वरुथो रथगुप्तौ स्याद्वरुथं चर्मवेशमनोः ” (इति मेदिनी) इति द्वे परप्रहरणाभि-
 वातरक्षार्थं रथसंनाहवदावरणस्य । कुवते, कूयते वेति कूवरः “ कूवरखिषु चारौ ना
 कुवजकेऽस्त्री युगन्धरे ” युगं वोदृवन्वनकाष्ठं धारयतीति युगन्धरः इति द्वे युगकाष्ठ-
 वन्वन्यस्थानस्य । अधस्थं रथस्याधःस्थं दारुकाष्ठम् अनुकृष्ट्यत् इति अनुकर्षः स्यात्
 “ अनुकर्षौ रथाधःस्थदारुएयप्यनुकर्षणे ” (इति मेदिनी) नान्तोप्ययम् “ अनु-
 कर्षा नाक्षतलदारु ” (इति वोपालितः) इत्येकं रथस्याधस्तलभागदारुणः । द्वितीयं
 युगं युगान्तरं प्रसज्यत इति प्रासङ्गः ना पुमान्स्यादित्येकं रथाद्यङ्गयुगादन्ययुगं वृप-
 भाणां दमनकाले यदासज्यते तस्य स्वामी तु “ युगाद्युगः ” इति पाठमाश्रित्य युगेन
 अतीति युगाद्यान्वितस्य युगः प्रासङ्गः ना पुमान्स्यादित्याह अन्ये तु युगान्तरं यद्व-
 धते तस्येत्याहुः “ युगं द्वितीयं प्रासङ्गः ” इति कात्योपि व्याख्यातवानिति ॥ ५७ ॥

न. न. न. न. न.

सव सवारी, (सर्व स्याद्) वाहनं यानं युग्मं पत्रं (च) धोरणम् ।
कहार आदि से पु.न.

लेजाने वाली (परम्परावाहनं यत्) द्वैनीतिक (मस्त्रियाम्) ॥ ५८ ॥

सर्वमिति—सर्व हस्त्यश्वरथादि दोलान्तं वाहयति, वहत्यनेन वेति वाहनम् यान्त्य-
नेनेति यानम् “ यानं स्याद्वाहने गतौ ” (इति मेदिनी) युज्यतेऽनेन वेति युग्मम् ।

पतन्त्यनेनेति पत्रम् “ पञ्च तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः ” (इति मेदिनी) धोरति, धोरयत्यनेन वा धोरणं स्यादिति पञ्च वाहनमात्रस्य । यत् परम्परया वहतीति परम्परावाहनं तत् विनीतकानामिदं, विनीयते स्म विनीतं तदेव विनीतकं तदेव वेति वैनीतकम् अस्मियां पुनर्पुंसकं स्यादित्येकं परम्परावाहनस्य ॥ ५८ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

कीलवान आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहानिषादिनः ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

रथवान् या नियन्ता प्राजितायन्ता सूतःक्षत्ता (च)सारथिः ॥ ५९ ॥

पु.   पु.

गाङ्गीवान सठयेष्टुदक्षिणस्थौ (च संज्ञा रथकुटुम्बिनः) ।

आधविति—आधोरयन्तीति आधोरणाः, हस्तिनं पान्तीति हस्तिपास्त एव हस्तिपकाः, हस्तिनमारोहन्तीति हस्त्यारोहाः, निषीदन्त्यवश्यम्, निषादयन्त्युपवेशयन्ति हस्तिनमिति वा निषादिनः इति चत्वारि हस्तिपकस्य “ महावत ” इति ख्यातस्य । नियन्त्रिति नितरामश्वान्प्रेरयतीति नियन्ता, प्राजिति प्राजयतीति वा प्राजिता, यन्त्रिति प्रेरयत्यश्वानिति यन्ता, सुवति गमयति स्म अश्वानिति सूतः “ सूतस्तु सारथौ तक्षिणा क्षत्रियाद्वाहणीसुते । बन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिपु ” (इति विश्वमेदिन्यौ) क्षदति संवारयत्यश्वानिति क्षत्ता, सरति गमयत्यश्वान्, सरथस्यापत्यं वेति सारथिः; सव्ये वामे तिष्ठतीति सव्येष्टा “ सव्येष्टा सारथिः ” (इति कैयटः) “ सव्येष्टः ” इत्यदन्तोपि “ प्राजिता दक्षिणस्थश्च सादी सारथिरुच्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ट एव च ” (इत्यमरमाला) दक्षिणे तिष्ठतीति दक्षिणस्थः एताः रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य, रथस्य कुटुम्बं तदस्यास्तीति रथकुटुम्बी तस्य संज्ञा ज्ञातव्या इत्यष्टौ सारथेः ॥ ५९ । ३ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

रथ में चढ़कर रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहा (स्तु) सादिनः ॥ ६० ॥

लड़नेवाले,   पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

सवार, लड़नेवाले, भटा योधा (श्र) योद्धारः सेनारक्षा (स्तु) सैनिकाः ।

गश्तवाले,   पु.   पु.

फौज या सेना (सेनायां समवेता ये) सैन्या (स्ते) सैनिका (श्रते) ॥ ६१ ॥

रेति—रथाः सन्त्येषामिति रथिनः, स्यन्दनमारोहन्तीति स्यन्दनारोहाः इति द्वे रथास्त्रदयोधस्य ! अश्वमारोहन्तीति अश्वारोहाः, सीदन्त्यवश्यमिति सादिनः “ सादी तुरङ्गमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते ” (इति मेदिनी) इति द्वे अश्वारोहस्य “ असवार ” इति ख्यातस्य । भटन्तीति भटाः, “ भटः स्यात्पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च ” (इति मेदिनी) युध्यन्त इति योद्धाः, युध्यन्त इति योद्धारः । इति त्रीणि भटस्य ।

सेनां रक्षन्तीति सेनारक्षाः, ठकिप्रत्यये सेनां रक्षन्तीति सैनिकाः, “ सैनिकः सैन्य-
रक्षे च स्यात्सेनासमवेतके ” (इति मेदिनी) इति द्वे सेनारक्षकस्य । ये सेनायां
समवेताः संमिलिताः ते सैन्याः ते च सैनिकाः स्युः सेनायां समवयन्तीति सैन्याः पक्षे
ठकिप्रत्यये सैनिकाः इति द्वे सेनायां मिलितस्यैकदेशीभूतस्य ॥ ६० । ६१ ॥

पु. पु.

सूवेदारवहा- (बलिनो ये सहस्रेण) साहस्रा (स्ते) सहस्रिणः ।
दूर, सेना- पु. पु. पु. पु.
रक्षक,
सेनापति परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥

बेति—ये सहस्रेण बलिनो बलवन्तस्ते साहस्राः सहस्रिणश्च स्युः सहस्रं बलानि
सन्ति येपामिति साहस्राः इन्प्रत्यये तु सहस्रिणाः इति द्वे सहस्रसंख्याकेन गजादिना
बजग्रः । परिद्वौ सेनान्ते तिउतीति परिधिस्थः, परितश्चर्गतीति परिचरः, इति द्वे
सेनायां राज्ञो दण्डकारिणाः, रथगजादेश्चक्रपादादिरक्षकस्य वा । सेनां नयतीति
सेनानीः “ सेनानीः स्यात्पुमान् कार्त्तिकेये सेनापतौ पुमान् ” (इति मेदिनी)
वाहिन्याः पतिरिति वाहिनीपतिरिति द्वे सेनापतेः ॥ ६२ ॥

पु. पु.न.

बखतर कञ्चुको वारवाणो (अस्त्री) (यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः) ।
कमरपट्टी (वद्भन्ति तत्) सारसनमधिकाङ्गो (अथ) शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

न. न. न. न.

योग शीर्षगयं (च) शिरस्ते (अथ) तनुत्रं वर्म दंशनम् ।

पु. पु. पु. पु.

कवच उरश्छदः कङ्कटकोजगरः कवचो (अस्त्रियाम्) ॥ ६४ ॥

कैति—कञ्च्यत इति कञ्चुकः “ कञ्चुको वारवाणे स्यात्रिर्मोके कबचेऽपि च ।
वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्चुक्यौपधिभेदे ” (इति मेदिनी)
वाराणं वृणोति, वारयति वा वारमाच्छ्रादकं वानमस्येति वा वारवाणः अस्ति पुंस-
पुंसकं स्यादिति द्वे चोलकाकृतिसंनाहस्य । सकञ्चुकाः कञ्चुकसमेताः मध्ये मध्यकाये
यत् वद्भन्ति तत् सारं सनोति, सारं बलमस्यते दीप्यतेऽनेनेति वा सारसनम् “ सारसनं
मेघलांयामुगस्ते च तनुत्रिणामिति ” (विश्वः) अधिकमङ्गादित्यधिकाङ्गम् “ कचित्तु सारस-
नात्रिपाङ्गं ” इति पाठः यत्कात्यः “ अधिपाङ्गं सारसनम् ” इति द्वे कञ्चुकदाढ्यर्थं
मध्यकाये निवद्धस्य । अथेति—शीर्षस्य प्रतिकृतिः, शीर्षे कं सुखमस्मादिति वा शीर्षकम्,
शिरसे हितं शीर्षगयम्, “ शीर्षगयं शीर्षगक्षणे । शीर्षगयो विशदे कचे ” (इति
हैमः) शिरसायत इति शिरसमिति त्रीणि शीर्षकस्य “ टोप ” इति ख्यातस्य ।

अथेति—तनुं त्रायत इति तनुत्रम्, वृणोति देहमिति वर्म, दंशयतेऽनेनेति दंशनम् “दंशनं वर्मदंशयोः” (इति हैमः) उरश्छाद्यतेऽनेनेति उरश्छदः, कं सुखं कटति, कङ्कते वा कङ्कटः स एव कङ्कटकः, जगता गृह्णते, जागर्तीति वा पृष्ठोदरादित्वाद् जगरः “जगरः कङ्कटो योगः सन्नाहः स्यादुरश्छदः” (इति वोपालितः) कं वातं वञ्चतीति कवचः अस्त्रियां पुनर्पुसकं स्यान् “कवचो गर्दभारणे च सन्नाहं पठहेऽपि च” (इति विश्व-मेदिन्यौ) इति सन्नाहस्य ॥ ६३ । ६४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

किलिम आदि आमुकः प्रतिमुक्तश्च पिनद्वश्चापिनद्व (वत्) ।

धरे हुर मन्त्र पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

आदिसे रक्षित सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

आम्विति—आमुच्यते स्म आमुकः, प्रतिमुच्यते स्म प्रतिमुक्तः, अपि नह्यते स्म “वष्टिभागुरिरित्यल्लोपे” पिनद्वः, अपिनद्वेन तुल्यमपिनद्वविति चत्वारि परद्वित-कवचवस्त्रादेः । संनह्यति, संनह्यते स्म वा सन्नद्धः, “सन्नद्धो वर्मिते व्यूढे” (इति मेदिनी) वर्मणा नह्यते स्म, वर्म संजातमस्येति वा वर्मितः, सज्जतीति सज्जः, “अथ सज्जः स्यात्संनद्वे संभृते त्रिपु” दंशयते स्म, दंशः संजातोऽस्येति वा दंशितः, व्यूढो धृतः कङ्कटो येनेति व्यूढकङ्कटः इति पञ्च धृतसन्नाहस्य ॥ ६५ ॥

न.

कवचधारिसमूह (त्रिष्वामुकादयो) (वर्मभृतां) कावचिकं (गणे) ।

पु. पु. पु. पु. पु.

पैदल, पैदलों पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पु. पु. न. स.

का गिरोह पद्म (श्र) पदिक (श्राथ) पादातं पत्तिसंहतिः ।

पु. पु. पु. पु.

इथियाखन्द शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीया युधिकाः (समाः) ॥ ६७ ॥

त्रीति—आमुकादयो व्यूढकङ्कटान्ताः शस्त्राभिषु त्रिलिङ्गयां स्युः यथा आमुका शाटी, आमुकौ वारवाणः; आमुकं शस्त्रमिति ज्ञेयम् । वर्मभृतां कवचधारिणां गणे समुदाये कवचिनां समूहः कावचिकं स्यादित्येकं धृतसंनाहानां गणस्य । पादाभ्यामतीति पदातिः, पद्यत इति पत्तिः, पादाभ्यां गच्छतीति पदगः, पादाभ्यामतति, पदातिरेवेति वा पादातिकः, पादाभ्यामतीति पदाजिः बहुत्वे पदाजयः, पादाभ्यामवतीति विग्रहे तु पादाविकोपि स्यात्, पादाभ्यां गच्छतीति पदः, पादाभ्यां चरतीति पदिकः स्यादिति सप्त पदाते: “पैदर” इति ख्यातस्य । अथति—पदातीनां समूहः पादातम्, पत्तीनां संहतिरिति पत्तिसंहतिरिति द्वे पदातिवृन्दस्य । शस्त्रमाजीवत्युपजी-

वतीति शश्वजीवस्तस्मिन्, कागडानि शश्वग्नि पृष्ठे यस्येति कागडपृष्ठः मुकुट-
मते तु स्पृष्टं गृहीतं कागडं शश्वं येनेति कागडस्पृष्टोपि स्यान्, आयुधेन जीवतीति
आयुधीयः, ठनिप्रत्यये तु आयुधिकः एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाशचेति
चत्वारि शश्वजीविनः ॥ ६६ । ६७ ॥

पु.

पु.

पु.

अच्छे तीरदाज् कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुद्धः (वत्) ।

निशाना से चूके पु.

वाणवाला अपराद्वपृष्टको (१ सौ लक्ष्याद्यश्चयुतसायकः) ॥ ६८ ॥

कृतेति—कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्येति कृतहस्तः, सुप्रयोगः शोभनप्रयोगवान् विशिखो
बाणो यस्येति सुप्रयोगविशिखः, कृतोऽभ्यस्तः पुद्धः पुद्धवान् शरो येनेति कृतपुद्धस्तेन
तुल्यं कृतपुद्धवदिति त्रीग्नि सम्यकृतशराभ्यासस्य । लक्ष्याद्वेद्याद् यः च्युतसायको
अप्रष्टवाण्णकः असौ अपराद्वः पृष्टको वाणोऽस्येति अपराद्वपृष्टकः स्यादित्येकं लक्ष्या-
प्राप्तशरस्य ॥ ६८ ॥

पु.

पु.

पु.

पु.

पु.

धनुर्दारी धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्गयस्त्री धनुर्धरः ।

बाणधारी पु. पु. पु. पु. पु.

बच्चीवाला (स्या)त्कागडवां(स्तु)कागडीरःशाक्तीकःशक्तिहेतिकः ६९

धेति—“ धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबं चापे स्थलेऽपि च ” (इति मेदिनी)
धन्वास्यास्तीति धन्वी, धनुरस्यास्तीति धनुष्मान्, धनुःप्रहरणमस्येति धानुष्कः,
निषङ्गोऽस्यास्तीति निषङ्गी, “ अस्त्रं प्रहरणे चापे ” (इति विश्वः) अस्त्रमस्या-
स्तीति अस्त्री, धरतीति धरो धनुषो धरो धनुर्धरः इति षट् धनुर्वर्गस्य । “ कागडःस्तवे
तरहस्कन्धे वाणोऽवसरनीरयोः । कुतिस्ते वृक्षभिन्नादी वृन्धे रहसि न विद्यामिति ”
(मेदिनी) कागडो वाणोऽस्यास्तीति कागडवान्, कागडोस्त्यस्येति कागडीरःस्यादिति
द्वे वाणधारकस्य । शक्तिः प्रहरणमस्येति शाक्तीकः, शक्तिहेतिर्यस्येति शक्तिहेतिरिति
द्वे शक्तिधारकस्य ॥ ६९ ॥

पु.

पु.

लट्ठधारी, फरसायाष्ट्रीकपारश्वधिकौ (यष्टिपश्वर्धहेतिकौ) ।

धारी, खड्डधारी, पु. पु.

सांगधारी, नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिःस्या(त्समौ)प्रासिककौन्तिकौ ७०
भालाधारी

येति—यष्टिश्च पश्वर्धश्च तौ हेती ययोस्तौ यष्टिपश्वर्धहेतिकौ, यष्टिः प्रहरणमस्येति
याष्ट्रीकः, पश्वर्धः परश्यः प्रहरणमस्येति पारश्वधिकः तौ च याष्ट्रीकपारश्वधिकौ

स्यातामित्येकैकम् । निश्चिशः प्रहरणमस्येति नैश्चिशिकः, असिहेति रायुधो यस्येति असिहेति: स्यादिति द्वे खड्गायुधस्य । प्रासः प्रहरणमस्येति प्रासिकः, कुन्तः प्रहरण-मस्येति कौन्तिकस्तौ च समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ च स्यातामित्येकैकम् ॥ ७० ॥

पु. पु.

पु. पु.

दालवाला, चर्मी फलकपाणिः (स्यात्) पताकी वैजयन्तिकः ।

भरडावाला, पु. पु. पु. पु.

सहायक अनुस्ववः सहायश्चानुचरोऽभिसरः (समाः) ॥ ७१ ॥

चेति—चर्मास्यास्तीति चर्मी, फलकं पाणावस्येति फलकपाणिः स्यादिति द्वे फलकधारकस्य । पताकास्यास्तीति पताकी, वैजयन्त्याचरति, वैजयन्त्यस्यास्तीति वा वैजयन्तिकः स्यादिति द्वे ध्वजधारकस्य । अनु पश्चात्स्ववते इति अनुस्ववः, सह एति, अयते वा सहायः, अनुचरतीति अनुचरः, अभितः सरतीति अभिसरः एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाश्च स्युरिति चत्वारि सहायस्य ॥ ७१ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

अगुआ, धीरे^२ पुरोगायेसरपृष्ठायतःसरपुरःसराः ।

पु. पु. पु. पु. पु.

चलनेवाला पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी (तु) मन्थरः ॥ ७२ ॥

पुरद्विति—पुरो गच्छतीति पुरोगः, अग्रे सरतीति अग्रेसरः, प्रतिष्ठते गच्छतीति प्रष्ठः “प्रघस्त्रिष्वग्रगे श्रेष्ठे पुंसि चारणालिकौपथौ” (इति मेदिनी) अग्रतः सरतीति अग्रतःसरः, पुरःसरतीति पुरःसरः, पुरो गच्छतीति पुरोगमः, पुरोगमनशीलः पुरोगामी इति सप्ताग्रेसराणाम् । मन्दं गच्छति तच्छील इति मन्दगामी, मन्थति पादौ, मन्थं गतीति वा मन्थरः “मन्थरः कोशफलयोर्वाधिमन्थानयोः पुमान् । कुसुम्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्रेऽभिधेयवन्” (इति मेदिनी) इति द्वे शनैर्गमनशीलस्य ॥ ७२ ॥

पु. पु. १ पु. पु.

जल्द चलने-जङ्घालोऽतिजव (स्तुल्यौ) जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।

वाला, हल-

कारा, जल्दः पु. पु. पु. पु. पु. पु.

वाज तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

जेति—अतिशयिता जङ्घास्येति जङ्घालः, पिञ्छादित्वादिलचि जङ्घिलोऽपि, “प्रज्ञाल-प्रज्ञिलौ तुल्यौ जङ्घालजङ्घिलादयः” (इति वाचस्पतिः) अतिशयितो जबो वेगो यस्येति अतिजवः उभौ तुल्यौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे अतिवेगवतः । जङ्घा साध्यत्वादुपचाराद्वितजङ्घा सैव करो राजदेयो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा जङ्घाकरोऽस्यास्ति, जङ्घैव करी हस्ती यस्येति वा जङ्घाकरिकः, जङ्घाभ्यां जीवतीति जाङ्घिकः इमावपि

^१ तुल्याविन्युभवत्रात्वयः ॥

तुल्याविति द्वे जड्मासीविनः । तरो वेगोऽस्यास्तीति तरस्वी, त्वरते, त्वरा संजातास्येति वा त्वरितः “त्वरितं वेगतद्रूपोरिति” (हैमः) अतिशयितो वेगोऽस्येति वेगी, प्रजवतीति प्रजवी, जवतीति जवनः, जवतीति जवः “जवो वेगवति त्रिषु । पुण्डिङ्गस्तु भवेद्वेगो चौद्रुष्ये जवा मता ”。(इति मेदिनी) इति षट् वेगवन्मात्रस्य ॥ ७३ ॥

जीतनेशक्य, जययो (यः शक्यते जेतुं) जेयो (जेतव्यमात्रके) ।
 जीतनेयोग्य, पु. जीतनेवाला, पु. सामर्थ्य से जैत्र (स्तु) जेता (यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति) ॥ ७४ ॥
 शत्रु के सा- मने जाने- वाला पहल- वान (सो) ऽभ्यमित्रयोऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण (इत्यपि) ।
 पु. पु. पु. पु. ऊर्जस्त्वलः स्यादूर्जस्त्री (य ऊर्जातिशयान्वितः) ॥ ७५ ॥

जेति—यः जेतुं शक्यते सः जेतुं शक्यो जश्यः स्यादित्येकं जेतुंशक्यस्य । जेतव्य-
मात्रके जेतुं योग्यो जेयः स्यादित्येकं जेतुं योग्यस्य । जेता एव जैत्रः, जयनशीलो जेता
स्यादिति द्वे जयवतः । यो विद्विषतः प्रति अलंगच्छति सः अभिवस्यामिमुखमभ्य-
मित्रमलंगामी अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्रीण इत्यपि स्यादिति त्रीणि
सामर्थ्येन शत्रूणां संमुखं गच्छतः । यः ऊर्जस्य बलस्या तिशयस्तैन अनिवतो युक्तः सः
“ ऊर्जस्तु कार्त्तिकोत्साहवलेषु प्राणनेपि च ” (इति मेदिनी) अतिशयित ऊर्जां-
इस्यास्तीति ऊर्जस्वलः, ऊर्जस्वी च स्यादिति द्वे बलातिशयवतः ॥ ७४ । ७५ ॥

चौडे लाता- पु. पु. पु. पु. पु.
वाला रथका (स्यादु) रस्वानुरसिलो रथिरो रथिको रथी ।
स्वामी यथेष्टु-
गामी वार- पु. पु. पु.
वारगामी कामंगास्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीन (स्तथा भृशम्) ॥ ७६ ॥

स्यादिति—प्रशस्तमतिशयितं वा उरो यस्येति उरस्वान् इलचि प्रत्यये तु उरसिलः स्वामिते तु उरसा बलं लक्षयत इत्युरसिलः स्यादिति द्वे विपुलोरसः । रथोऽस्यास्तीति रथिरः, रथोऽस्त्यस्येति रथिकः इनि प्रत्यये तु रथी रथस्येनः प्रभुः शकन्धवादित्वाद्रथिनोऽपीत्येके इति त्रीणि रथस्वामिनः । कामं यथेच्छं गमनशीलो कामंगामी, कामस्य सदृशम् अनुकामं गामी अनुकामीनः इति द्वे यथेष्टुं गमनशीलस्य । तथा भृशंगमी अन्तस्यात्ययः अत्यन्तंगामी अत्यन्तीनः स्यादित्येकमतिगमनशीलस्य ॥ ७६ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
बहादुर, शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णु (श्र) जित्वरः ।
जीतनेवाला पु.
रणकुशल सांयुगीनो(रणे साधुः) शस्त्राजीवादय (स्त्रिषु) ॥ ७७ ॥

१ ऊर्जशब्दोऽदन्तः सान्तश्च ॥ २ मेधारथाभ्यामिरनिचाविति पठित्वा रथिर इति व्याख्यायोऽ-
रथिन इत्यप्यपठ इत्याह स्वामीभाष्योक्तं स्वीकृतवानिति ॥

शिवति—शूरयतीति शूरः “ शूरःस्याद्यादवे भटे ” (इति मेदिनी) वीरयतीति वीरः “ वीरो रसविशेषे स्यादुन्तरे सुभटे त्रिपुरु , स्त्री सुग्र क्षीरकाक्षोली तामलकयेलवालुके । पतिपुत्रवतीरम्भा विदारीदुग्धिकासु च । मलयूक्षीरविदायोः क्लीबं पृथग्न्यां न तैडपि च ” (इति पवर्गतृतीयादौ मेदिनी) विक्रामति स्म विक्रान्तः इति त्रीणि शूरस्य । जयनशीलो जेता, जयत्येवंशीलो जिष्णुः, “ जिष्णुनां वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवदिति ” (मेदिनी) जयति तच्छीलो जित्वरः इति त्रीणि जयशीलस्य । रणे साधुः “ संयुगे संग्रामे साधुः ” सांयुगीनः स्यादित्येकं युद्धकुशलस्य । शब्दाजीवादयः सांयुगीनान्ता-
खिषु त्रिलिङ्ग्यां स्युः ॥ ७७ ॥

सं सं सं सं सं सं
 सेना या ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः ।
 सं नं नं नं पु.न.
 क्रौञ वरुथिनी वलं सैन्यं चक्रं चानीक (मस्त्रियाम्) ॥७८ ॥

ध्वेति—ध्वजाः सन्त्यस्यामिति ध्वजिनी, वाहा: सन्त्यस्यामिति वाहिनी, सिनोति, सह इनेन वेति सेना, प्रियत इति पृतना, “ पृतना तु स्थियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः ” (इति मेदिनी) अनीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेनास्या इति अनीकिनी, “ अनीकिनी स्थियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः ” (इति मेदिनी) चमति शत्रूनिति चमूः “ चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योगिति ” (इति मेदिनी) वरुथाः सन्त्यस्यामिति वरुथिनी, बलति, बलते वा बलम्, सेनैवेति सैन्यम्, क्रियतेऽनेनेति चक्रम्, अनित्यनेन अनीकम् अस्थियां पुनरपुंसकं स्यादित्येकादश सेनायाः ॥ ७८ ॥

किला वांधना पु. पु.
सेना के बि व्यूह (स्तु) वलविन्यासो (भेदा दण्डादयो युधि)।
शेषमेद व्यूह पु. पु. पु.
का पीछा पु. पु. पु.
सेनाका पीछा प्रत्यासारो व्यूहपार्दिणः (सैन्यपृष्ठे) प्रतिग्रहः ॥ ७६ ॥

विष्वति—न्यूहात इति व्यूहः “ व्यूहः स्याद्रुलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः ”
 (इति मेदिनी) बलस्य सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनमिति बलविन्यास इति द्वे
 व्यूहस्य । युधि संप्राप्ते दगडादयो भेदा विशेषाः स्युः । यदाह कामन्दकिः “ तिर्तिर्गवृत्ति-
 स्तु दगडः स्याद्गोगोन्वावृत्तिरेव च । मगडलः सर्वतोवृत्तिः पृथगवृत्तिरसंहतः ”
 आदिना शकट-मकर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जयादयोपि संगृहत इत्येककं सेनाविशेष-
 भेदानाम् । प्रतीपमासारयति भग्नानिति प्रत्यासारः, व्यूहस्य पार्षिणः पृष्ठभाग इति
 व्यूहपार्षिणः “ पार्षिणः स्यादुन्मदखियाम् । खियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादप्रन्थयधेरेऽपि
 च ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे व्यूहस्य पृष्ठभागस्य । सैन्यस्य पृष्ठं सैन्यपृष्ठन्त-
 हिमन प्रतिगृहतेऽनेनेति प्रतिप्रहः “ प्रतिप्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो

विधिवद्येतद् प्रहृष्टं च प्रहान्तरे (इति मेदिनी) इत्येकं सैन्यपश्चाद्विन्नसंघातानीकस्य ॥७६॥

स.
सेना विशेष (एकेभैकरथाऽयश्वा) पत्तिः (पञ्चपदातिका)।
(पत्त्यङ्गैत्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम्) ॥८०॥

एकेति—एक इभो यस्यामित्येकेभा, एको रथो यस्यामित्येकरथा, त्रयोऽश्वा यस्यामिति ऋयश्वा, पञ्च पदातयो यस्यामिति पञ्चपदातिका सेना पद्यते, पत्त्यते वा पत्तिः स्यात् “पत्तिर्ना पदगे, स्थियाम् । गतावेकरथैकेभत्यश्वपञ्चपदातिके” (इति मेदिनी) भरतः—“एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । ऋयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते” इत्येकं सेनाविशेषस्य । सर्वैः पत्त्यङ्गैः त्रिगुणैत्रिभिर्गुणैः यथोत्तरं क्रमादाख्याः सेनामुखाद्याः संज्ञाः स्युरिति ॥ ८० ॥

न. पु.न. पु. स. स. स.

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

स.

अनीकिनी (दशानीकिन्यो)ऽक्षौहिण्य(थसंपदि) ॥८१॥

सयिति—तिस्तः पत्तयः सेनाया मुखमुपकमः सेनामुखं स्यात्, त्रिभिः सेनामुखैः गुडति, गुड्यते वा गुल्मः, त्रयो गुल्माः गणयते गणायति वा गणः, त्रयो गणा वाहाः सन्त्यस्यामिति वाहिनी, तिस्तो वाहिन्यः प्रियत इति पृतना, तिस्तः पृतनाः चमति शत्रूनिति चमूः, तिस्तश्चम्बोऽनीकं रणोस्त्यस्यामिति अनीकिनी स्यादेकैकं सेनाविशेषस्य । दशानीकिन्यः ऊहः समूहोऽस्त्यस्या ऊहिनी अक्षाणामूहिनीति अक्षौहिणी स्यात् “अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या हाष्टभिः शतैः । संख्यायुक्तासहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव रथानान्तु संख्यानं कीर्तिं त्रुष्येः । पञ्चषष्ठिः सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथतुरंगमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः” इत्येकमक्षौहिण्याः अथ संपदीत्यस्यान्वयोऽये वक्ष्यते ॥ ८१ ॥

तत्त्वसेनाविशेषे गजादीनां निर्णयाय चक्रमिदम् ।

सेना	पत्तिः	सेना-मुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनी-किनी	अक्षौहिणी
गजाः, रथाः	१	३	६	२७	८१	२४३	७२६	२१८७	२१८७०
अश्वाः	३	६	२७	८१	२४३	७२६	२१८७	८५६१	८५६१०
पदातयः	५	१५	४५	१३५	४०५	१२१५	३६४५	१०६३५	१०६३५०

स.   स.   स.   स.   स.   स.

संपत्ति, विपत्ति **सम्पत्तिः** श्री (श्री) लक्ष्मी (श्री) विपत्तौ विपदापदौ।
न.   न.   न. न.

हथियार धरुष आयुध (न्तु) प्रहरणं शश्वमस्त्र (मथास्त्रियौ) ॥८२ ॥
पु.न. पु.न. न.   न.   न.   न.

राजा कर्ण का धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदरणकार्मुकम् ।
पु.

इष्वासो (पृथ्यथ कर्णस्य) कालपृष्ठं (शरासनम्) ॥८३॥

अथेति—संपदनं, सम्पद्यतेऽनयेति वा सम्पत्, सम्पत्तिः, श्रीयते सर्वैरिति श्रीः, “ श्रीवैरचना शोभा भारती सरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसम्पत्तौ वेषोपकरणे मतौ ” (इति विश्वेमदिन्यौ) लक्ष्यते, लक्ष्यति पश्यति नीतिज्ञमिति वा लक्ष्मीरिति चत्वारि धनोत्कर्षस्य । विपदनं, विपद्यतेऽनयेति वा विपत्तिः, विपत्, आपदनं, आपद्यतेऽनयेति वा आपत्, आपत्तिरिति त्रीणि विपत्तेः । आयुधन्तेऽनेनेति आयुधम्, प्रहियतेऽनेनेति प्रहरणम्, शस्यतेऽनेनेति शस्त्रम्, अस्यते, असति वा अस्त्रमिति चत्वारि प्रहरणमात्रस्य । अथेति—धनतीति धनुः “ धनुः पियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु ” (इति सान्तेषु मेदिनी) उदन्तोऽपि, “ धनुः पुमान् पियालद्रौ राशिभेदे शरासने ” (इति नान्तेषु मेदिनी) ऊप्रत्ययान्तः स्त्रियामपि “ स्थावरगन्तु धनुर्गुणी ” । शरावापो धनुः स्त्री स्यात्तृणाता त्रिणाताऽपि च ” (इति त्रिकाण्डशेषः) चपस्य वंशभेदस्य विकारश्चापः उभावस्त्रियौ पुनर्पुंसकौ स्याताम्, धन्वतीति धन्व “ धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च ” (इति मेदिनी) शरा अस्यन्तेऽनेनेति शरासनम्, कोदरण्डो वंशोऽस्येति कोदरण्डम् “ कोदरण्डं कार्मुके देशभेदभूतस्योरपि ” (इति हेमचन्द्रः) कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम् “ अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिष्वासे कर्मठे ” (इति हैमः) इष्वो वारणा अस्यन्तेऽनेनेति इष्वासः “ इष्वासो धन्ववन्विनोरिति ” (हैमः) इति सप्त चापस्य । अथेति—कर्णस्य शरासनं कालो यम इव पृष्ठमस्य, कालवर्णं पृष्ठमस्येति वा कालपृष्ठं स्यादित्येकं कर्णधनुषः ॥ ८२ । ८३ ॥

पु.न.   पु.न.

अर्जुनका धरुष (कपिध्वजस्य) गारणीवगागिण्डवौ (पुनर्पुंसकौ) ।
धरुषका किनारा स.   स.   स.न.   स.न.

दस्ताना   **कोटि** (रस्या) टनी गोधे तले (ज्याघातवारणे) ॥८४॥

केति—कपिर्हनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्येति कपिध्वजोऽर्जुनस्तस्य शरासने गारणी-गागिण्डवा ग्रन्थिरस्यास्तीति गारणीवः गागिण्डवश्च उभौ पुनर्पुंसकौ स्याताम्

“ जिधोर्धनुषिकोदण्डे गारडीवं गापिडवं तथा ” (इति शाश्वतः) इति द्वे अर्जुन-धनुषः । अस्य धनुषोऽन्त्ये कोटयतेऽनयेति कोटी कोटिर्वा, “ कोटिः स्त्री धनुषोऽप्येऽश्रौसंख्यामेदप्रकर्षयोः ” (इति मेदिनी) अटति गुणोऽत्रेति अटनी अटनिर्वा इति द्वे धनुषोऽन्त्यस्य । ज्यायागुणस्याघातस्य वारणे गुण्येते वाहूभ्यामिति गोवे, “ गोधा तलनिहाकयोः ” (इति मेदिनी) तलतीति तला, तलम् वा, द्वित्वे तले स्याताम् व्यक्तिद्वयाद्वित्वमिति द्वे चर्मरचितदस्तानाविशेष इति ख्यातानाम् ॥ ८४ ॥

पु.   न.   स.   स.   स.   पु.

धनुष का मध्य लस्तक (स्तु) धनुर्मध्यं मौर्वीज्याशिज्ञिनी गुणः ।

रोदा धन्वियों के   न.   न.

आसन (स्यात्) प्रत्यालीढमालीढ(मित्यादिस्थानपञ्चकम्) ८५

लेति—लस्येते स्म लस्तः स एव लस्तकः, धनुषो मध्यं धनुर्मध्यमिति द्वे धनुषो मध्य-भागस्य । मूर्वाया विकारो मौर्वी, जिनातीति ज्या, शिङ्गः इति शिज्ञिनी, गुग्रयत इति गुणः: “गुणोज्यासूत्रतन्तुषु । रज्जौ सत्त्वादौ सन्ध्यादौ शौर्यादौ भीमझिन्द्रये । रूपादावप्रधाने च दोषान्यस्मिन्निशेषणे ” (इति हैमः) इति चत्वारि गुणस्य “ रोदा ” इति ख्यातस्य । प्रत्यालेहनं प्रत्यालीढम्, “प्रत्यालीढन्तु चरणन्यासभेदेऽशिते त्रिषु” (इति मेदिनी) आलेहनमालीढम् “ आलीढं पादविन्यासेशिते त्रिषु ” (इति विश्वमेदिन्यौ) तत्र ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे आद्यम्, विपर्येऽन्त्यम् आदिना समपाद-विशाख-मण्डलप्रहः वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्रव्ये विशाखः, भरतस्त्वाह “ वैशाखं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा, प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि पद्म नृणाम् ” इति पञ्च धन्विनां स्थानभेदानाम् ॥ ८५ ॥

न.   न.   न.   पु.   न.

निशाना बाण लक्षं लक्ष्यं शरव्यं (च) शराभ्यास उपासनम् ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

सीखना बाण पृष्ठकबाणविशिखा अजिह्वग खगाशुगाः ॥ ८६ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु. स.

या तीर कलम्बमार्गणशराः पत्रीरोपइषु (द्वयोः) ।

लेति—लक्ष्यत इति लक्ष्म् “ लक्षं व्याजशरव्ययोः । संख्यायामपि ” (इति हैमः) लक्षितुमहं लक्ष्यम्, शरवे हिंस्याय हितं । शरान्व्ययति वा शरव्यमिति त्रीणि लक्ष्यस्य “ निशाना ” इति ख्यातस्य । शरस्य शरमोक्षस्याभ्यासः शराभ्यासः उपास्यत इत्युपासनमिति द्वे शराभ्यासस्य । पर्वतीति पृष्ठत्स एव पृष्ठकः, वाणनं बाणः शब्दोऽस्त्यस्येति वाणः “ बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाणदयोः । वाणा तु बाणमूले स्त्री नीलभिरुच्यां पुनर्दयोः ” (इति मेदिनी) विशिष्टा शिखाग्रमस्येति

विशिखः “विशिखा खनित्रिकायारथ्यायां विशिखः शरे” (इति हैमः) जिह्वस्याभावः, अजिह्वमृजुगच्छतीति अजिह्वाः, खं गच्छतीति खगः “ खगोऽक्रम्पहपक्षिषु । शरे देवेऽपि ” (इति हैमः) आशु गच्छतीति आशुगः “आशुगोऽकेंशरे वायौ” (इति हैमचन्दः) कल्यत इति कलम्बः “कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्” (इति मेदिनी) मार्गयति, मार्गयते वा मार्गणः “ मार्गणं याच्नेऽन्वेषे मार्गणस्तुशरेऽर्थिनि” (इति हैमः) शृणात्यनेनेति शरः “ शरस्तु तेजने वाणे दध्यत्रेना शरं जले” (इति विश्वमेदिन्यौ) दन्त्यादिपाठे तु सरतीति सरः “ वाणः स्याद्खकरटकः । स्थूल द्वेडोविपाटश्च चित्रपुङ्ग्वः शरः सरः । पत्रवाहोविकर्पः ” (इति त्रिकाण्डशेषः) पत्राणि पक्षाः सन्त्यस्येति पत्री “ पत्री काण्डे खगे दुमे । रथेऽद्रौ रथिके इयेने ” (इति हैमचन्दः) गोप्यते, रुप्यतेऽनेनेति वा रोपः “ रोपो रोपणवाण्योः ” (इति विश्वः) ईष्यतेऽनेनेति इयुः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादिति द्वादशवाण्यस्य ॥ ८६ । १ ॥

पु.

पु.

पु.

पु.

लोहिषाबाण, प्रक्षेडना (स्तु) नाराचाः पक्षो वाज (स्त्रिघूत्तरे) ॥ ८७ ॥

फौंक, फौंकबाण, पु.स.न.

पु.स.न. पु.स.न.

विषैलेवाण निरस्तः (प्रहिते वाणे) (विषाक्ते) दिग्धलितकौ ।

प्रेति—प्रकर्षेण द्वेदन्त इति पृष्ठोदरादित्वात् प्रक्षेडनाः, नरानाचामन्ति, नराणां समूहो नारमाचामन्तीति वा नाराचा इति द्वे सर्वलोहमयशरस्य । पक्षति, पक्ष्यते-ऽनेनेति वा पक्षः, वज्ञति, वाजयत्यनेन वा वाजः “ वाजो निस्वनपक्षयोः । वेगे पुमानथङ्गीये वृत्यज्ञानवारिषु ” (इति मेदिनी) इति द्वे शरपक्षस्य । उत्तरे निरस्तादयो लिपकान्ताः वक्ष्यमाणाः शब्दाख्तिषु त्रिलिङ्गयां स्युः । प्रहिते प्रक्षिमे वाणे निरस्यते स्म निरस्तःस्यादित्येकं प्रक्षिमवाण्यस्य । विषाक्ते वाणे दिव्यते स्म दिग्धः, लिप्यते स्म लिपः स एव लिपकः उभौ स्यात्मिति द्वे विषसम्बद्धवाण्यस्य ॥ ८७ । २ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.स.

तरकस तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधि (द्वयोः) ॥ ८८ ॥

स. पु. पु. पु. पु. पु.

तत्त्वार तूण्यां खङ्गे (तु) निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः ।

पु. पु. पु. पु.

कौक्षयको मण्डलायः करपालः कृपाण (वत्) ॥ ८९ ॥

त्रिति—तूणयति, तूणयते शैरैरिति वा तूणः स्त्रियां तूणा च “ स्त्रियां तूणेषुवी उपासङ्गः ” (इति रत्नकोपः) उपासङ्ग्यन्ते शरा अत्रेति उपासङ्गः, तूणीं तूणत्वमीतैं, तूणीं शैरः संकोचं रातीति वा तूणीरः, नितरां सज्जन्ते शरा अत्रेति निषङ्गः, इष्वो धीयन्तेऽत्रेति इषुधि: द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात्, तूणयते वाणैरिति गौरादित्वात् तूणी

इति पट् शाराधारस्य । खण्डति परं, खण्डयेत्तनेनेति वा खड्डः “खड्डो गण्डक-
शृङ्गासिबुद्धिभेदेषु गण्डके” (इति विश्वमेदिन्यौ) निर्गतखिंशतोऽङ्गलिभ्यो निर्खिशः
निर्खिशीर्निर्वृणे खड्डे ” (इति हैमः) चन्द्रहव्व हासः प्रभास्य, चन्द्रं हसति वा त्रुति-
मत्वादिति चन्द्रहासोऽसिमात्रके । दशग्रीवकृपाणे च कनीयसि च
गुग्गुलौ (इति हैमः) अस्यते, असति वा असि: “असि: खड्डे नदीभिदि” (इति
हैमः) रेपति, रिशति वा रिष्टः “रिष्टः खड्डे ना शुभे ष्ट्री” (इति मेदिनी) शिला-
शूलर्षिमुद्दरमिति भट्टिप्रयोगाद् ऋूपतीति ऋूष्टिरपि “ ऋूष्टिः खड्डस्तरवारिकौक्षेयकौ
च नन्दकः” (इति रभसः) कुश्मौ भवः कौक्षेयकः, मण्डलमयमस्येति मण्डलाप्रः, करं
पालयतीति करपालः करवाल इति पाठे तु करे वालो यस्य, करंवलति, करेण वल्यते
वा करवालः, कृपां तुदतीति कृपाणास्तेन तुल्यं कृपाणवद्विति नव खड्डस्य ॥ ८८ ॥ ८६ ॥

पु.

स.

कव्जा, परतला, त्सरुः (खड्डादिमुष्टौ स्यान्) मेखला (तन्निवन्धनम्) ।

पु.

न.

न.

पु.

ढाल, हथकड़ा, फलको (ष्ट्री) फलं चर्म संग्राहो (मुष्टिरस्य यः) ॥ ६० ॥

त्सेति—खड्डादिमुष्टौ त्सरतीति त्सरुः स्यान् आदिना कटितलच्छुरिकादिग्रहः
इत्येकं खड्डादिमुष्टेः “ कव्जा ” इति ख्यातस्य । तन्निवन्धनं मांलक्ष्मीमीखति, मा-
शब्दो निषेधे मा ईखति, माई लक्ष्मीं खलति वा मेखला “ मेखला खड्डवन्ये स्या-
त्काञ्चीशैलनितम्बयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं खड्डादेशचर्मादिनिर्मितकटिवन्ध-
नस्य युद्धे हस्तात्पतनवारणाय मणिवन्ये प्रधियमाणस्य चर्मदीर्वा । फलतीति फलकः
अखीं पुंनपुंसकं स्यान् अच्चि प्रत्यये फलम् “ फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः ।
त्रिकलायां च कक्षोले शस्त्राये व्युष्टिलाभयोः ” (इति मेदिनी) चर्यते, चरत्यनेनेति
वा चर्म “ चर्म कृत्तौ च फलके ” (इति विश्वः) इति त्रीणि चर्मणः “ फरी ”
इति ख्यातायाः । अस्य फलस्य यो मुष्टिः संगृह्यते इति संग्राहः स्यादित्येकं चर्ममुष्टेः
“ हथकड़ा ” इति ख्यातस्य ॥ ६० ॥

मुद्रर, एक पु. पु. पु. पु. स. स.

धारवाली, खड्ड दुघणे मुद्ररघनौ (स्यादी) ली करपालिका ।

या सांडा, पु. पु. पु. पु. पु. पु.

गोफना, पु. पु. पु. पु. पु. पु.

लोहांगी भिन्दिपालः स्तृग (स्तुल्यौ) परिघः परिघातनः ॥ ६१ ॥

द्विति—दुर्वृक्षो हन्यतेऽनेनेति दुघणः, “दुघणो मुद्रेऽपि स्याद् दुहिणे च परश्वधे”
(इति विश्वमेदिन्यौ) केनित्तु क्षुभ्नादित्वान्न गत्वमिच्छन्ति दुघनोऽपि, गिरतीति
गरः मुदोगरो मुद्ररः, हन्यतेऽनेनेति घनः “ घनः सान्द्रे द्वेदाळ्यें विस्तारे मुद्रे
ऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्यनृत्यवायप्रकारयोः ” (इति हैमः) इति त्रीणि

मुद्रारस्य । ईर्ते, ईर्यते, ईङ्गते वा ईली, इलतीति विप्रहे तु ' इली ' हस्तादिरपि, करं पालयतीति करपाली सैव करपालिका, " करवालिका " इति पाठे तु करं वलते, करेण वास्यते वा करवाली सैव करवालिका इति द्वे करवालिकायाः " गुप्ती " इति स्यातायाः । भिन्दतीति भिन्दिः " भिन्दिद्वार्दश तालं तु दश कुन्तोऽभिधीयते " (इति भरतः) तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिन्दस्तं पालयतीति भिन्दिपालः, सरतीति सृगः उभौ तु जया सम्मितौ तु ल्यौ स्यातामिति द्वे सृगस्य " गोकण " इति ख्यातस्य । परितो हन्यतेऽनेनेति परिघः " परिघोऽस्ते योगभेदे परिघातेऽर्गलेपि च " (इति हैमः) परितो घातयत्यनेनेति परिघातनः इति द्वे लोहबद्वलगुडभेदस्य " लोहांगी " इति ख्यातायाः ॥ ६१ ॥

पु.स. पु.स. पु.स. पु.स.

करसा या (द्रयोः) कृठारः स्वधितिः परश् (श्र) परश्वधः ।

कुलहारा छूरी स. स. स. स.

या चाकु (स्या)च्छ्रुती(चा)सिपुत्री(च)द्वुरिका(चा)सिधेनुका६२

द्रेति—कुठे गतिप्रतिधाते आरोगतिरस्य, कुठं वृक्षमृच्छतीति वा कुठारः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् । स्वं धियतीति स्वधितिः, परं शृणातीति परम्युः, पर्युरपि, परस्य श्वयनं परश्वस्तं धयतीति परश्वधः, पर्श्वधोऽपि ‘परस्वधः’ इति पाठे तु परस्य स्वंदधाति काष्ठदण्डधारकत्वान् परस्वधः “कुठारः स्त्री च स्वधितिः परश्युश्च परश्वधः” (इति रभसः) इति चत्वारि कुठारस्य । शस्यतेऽनयेति शस्त्री, “लोहे शस्त्री लूरिकायामिति हैमः” असेः पुत्री असिपुत्री, लूरीति लूरिका असेधेनुरिव असिधेनुका स्यादिति चत्वारि लूरिकायाः “वृरी” इति ख्यातायाः ॥ ६२ ॥

पु.न. पु. स. पु.न.

बर्दी, गुर्ज, (वापुंसि)शलयंशङ्क(र्ना)शर्वलातोमरो(उद्धियाम्)।

सांग, भाला, खड्डा-पु. पु. पु. स. स. स.

दिकों की नोक प्रास(स्तु) कुन्तः कोण(स्तु श्वियः) पाल्यश्रिकोटयः ६३

वेति—शलतीति शल्यं वा पुंसि स्यात् “शल्यं तु न खियां शङ्कौ क्लीबं क्षेषेषु तोमेरे। मदनद्रुश्वाविधोर्ना ” (इति मेदिनी) शङ्कतेऽस्मादिति शङ्कः ना पुमान्स्यात् “ शङ्कः पञ्चशिराजांले संख्याकीलकशम्भुषु । पादोऽख्यभेदयोर्मेष्टे ” (इति हैमः) । इति द्वे शल्यस्य ‘ बद्धी ’ इति ख्यातायाः । शर्वतीति शर्वला, स्त्रामिमते तु सर्वं लातीति सर्वलापि, तौतीति तौः मियत इति मरः तौश्चासौ मरश्च, तौर्गन्ता मियतेऽनेनेति वा तोमरः अखियां पुन्तुपुंसके स्यादिति द्वे तोमरस्य ‘ गुर्जः ’ इति ख्यातस्य । प्रास्यत इति प्रासः, कुं शरीरमुनन्तीति शकन्ध्वादित्वात् कुन्तः “ कुन्तः प्रासे चरणडभावे क्षुद्रजातौ गवेधुके । कुन्ती पागडुप्रियायां च शल्लक्यां गुग्गुलद्रव्ये ” (इति विश्वः) इति द्वे कुन्तस्य “ भाला ”

इति ख्यातस्य । कुण्ठत्यनेनेति कोणः “कोणो वादप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामश्चौ च लगुडेऽपिच” (इति मेदिनी) पालयतीति पालिः, डीपि पाली वा “ पालिः कर्णलताप्रेऽश्रौ पङ्क्तावङ्कप्रभेदयोः । छांचादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः ” (इति मेदिनी) अशनाति, अशनुते, आश्रीयते प्रहारार्थमिति वा अथिः “ अथिः कोणकदेशयोः ” (इति धरणिः) “ असः कोणे शिरसिंज ” इति विश्वादस्त्रोषि, कोटयति, कोटयते वा कोटिः “कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः ” (इति मेदिनी) इति चत्वारि कोणभागस्य ॥ ६३ ॥

पु.   पु.   पु.

कौजकां तैयारी सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ।

या जमाव   पु.

शम्पूजन   **लोहाभिहारो(ऋष्मभूतां राज्ञां नीराजनाविधिः) ॥ ६४ ॥**

सेति—सर्वेषामभिसरणं सर्वाभिसारः, सर्वस्य ओघः समूहः सर्वौघः, “ सर्वौघो गुरुवेगे च सर्वसंनहने पुमान् ” (इति मेदिनी) सर्वैषां संनहनं सर्वसंनहनमर्थो यस्येति सर्वसंनहनार्थकः इति त्रीणि सर्वसैन्यसंनहनस्य । अस्त्रभूतां शस्त्रधारिणां राज्ञां नृपाणां निःशेषेण नितरां वा राजनं नीराजना तस्या विधिः नीराजनाविधिः लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणं सरणं वा लोहाभिसारो वा स्यादित्येकं महानवस्थां प्रस्थानातप्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः ॥ ६४ ॥

न.

शत्रु पर च- (यत्सेनयाभिगमनमरौ तद)भिषेणनम् ।

द्वाई प्रस्थान   स.   स.   न.   न.   न.   पु.

या पयान   **यात्रा व्रज्याभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ६५ ॥**

यदिति—अरौ शत्रुसमीपे सेनया यदभिगमनं तदभिषेणितमभिषेणनं स्यादित्येकं सेनया शत्रुसमीपगमनस्य । यानं यात्रा “यात्रा तु यापेनऽपि स्याद्रमनोत्सवयोः स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) व्रजनं व्रज्या अभिनिर्यातमभिनिर्याणम्, प्रस्थितं प्रस्थानम्, गतंगमनम्, गमनं गमः “ गमोनाक्षविवर्ते स्यादपर्यालोचितेऽध्वनि ” (इति मेदिनी) इति पटं प्रस्थानमात्रस्य ॥ ६५ ॥

कौज का कौ-   पु.   न.   न.   न.

लाव चलती (स्यादा) सारः प्रसरणं प्रचक्रं चलिता (र्थकम्) ।

कौज भयर-   पु.

हित वीर का

जाना (अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यान) मभिक्रमः ॥ ६६ ॥

स्येति—आसरणमासारः ख्यात “ आसारः स्यात्प्रसरणौ वेगवृष्टौ सुहृद्दले ” (इति विश्वः) प्रसृतं प्रसरणम् प्रसरणी इति पाठे तु प्रसरतीति प्रसरणिः कृदिका-

रादिति वा डीपि प्रसरणी इति द्वे सर्वतोऽव्यापिसैन्यप्रसरणस्य । प्रस्थितं चक्रं सैन्यं प्रचक्रम्, चलितेमत्रार्थं यस्येति चलितार्थकम् चलितशब्दस्य समानार्थकम् “प्रचक्रं चलितं त्रिपु” (इत्यमरमाला) इति द्वे प्रस्थितसैन्यस्य । रणे संग्रामे अभीतस्य भयरहितस्य अहितान्प्रतियानम् अभिकमण्मभिकमः स्यादित्येकमभीतयानस्य ॥६६॥

पु.   पु.   पु.   पु.

प्रभात जगाने- वैतालिका वोधकराश्चाक्रिका घाणिटका (र्थकाः) ।
वाले घडि-

याली यश-   पु.   पु.   पु.

गायक भाट (स्यु) मागधा (स्तु मगधा वन्दिनः स्तुतिपाठकाः) ॥६७॥

वायिति—विविधेन तालेन शब्देन चरन्तीति वैतालिकाः, वोधं कुर्वन्तीति वोधकरा इति द्वे प्रातर्जागरणकारिणाः । चक्रेण समूहेन चरन्तीति चाक्रिकाः, घणटया चरन्तीति घाणिटकास्त एवार्थं येषामिति घाणिटकार्थकाः इति द्वे वहुमिलितनृपस्तुत्यादिपाठकानाम् । क्वचित्तु “चक्रिका घटिकार्थका इति पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाद्यत्वेन येषामिति चक्रिकाः, घटीं कायन्तीति घटिकास्त एवार्थं येषामिति घटिकार्थकाः इति द्वे घटिकावादकानाम् । मगध्यन्ति याचन्त इति मगधास्त एव मागधाः अणोऽभावे मगधा इति द्वे वंशपरम्पराशंसकानाम् । अवश्यं वन्दन्त इति वन्दिनः “वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसहशोक्तयः” पठन्तीति पाठकाः स्तवनं स्तुतिस्तस्याः पाठकाः स्तुतिपाठकाः इति द्वे वन्दिनः “भाट” इति ख्यातस्य ॥६७॥

पु.

लड्डाई से नहीं संशतका (स्तु समयात्संग्रामादनिवर्त्तिनः) ।

भागनेवाला पु.स.   स.   पु.   न.

धूरि या धूलि रेणु(द्र्योःस्त्रियां)धूलिःपांशु(र्न न द्र्यो)रजः) ॥६८॥

समिति—समयाच्छपथोद्वेतोराचाराद्वा ये संग्रामात् न निवर्तितुं शीलं येषामिति अनिवर्तिनोऽपराद्भुखास्ते संशपनं शपथं कुर्वन्ति संशपयन्तीति, संशमं सम्यक् शमं सत्यं येषामिति वा संशपकाः स्युरित्येकं रणादपराद्भुखानाम् । रिणाति, रीयते वा रेणुः । द्र्योः स्त्रीपुंसयोः स्यात्, धुवति, धूयते, धवनं धूस्तया लीयते वा धूलिः स्त्रियां स्यात्, पंशतीति पांशुः, पांसुरिति दन्त्यान्तश्च ना पुमान् स्यात्, रजतीति रजः सान्तोऽदन्तश्च द्र्योः स्त्रीपुंसयोः न स्यादिति चत्वारि रजसः ॥६८॥

पु.न.   पु.   पु.   पु.

बड़ी धूलि (चूर्णे) क्षोदः समुत्पिञ्चपिञ्चलौ (भृशमाकुले) ।

बड़ी व्याकुल स.   स.   न.   पु.न.

फैज भरडा या निशाना पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वज (मस्त्रियाम्) ॥६९॥

१ उत्पिञ्चलश्च । “कुर्वाणमुत्पिञ्चलजातपत्रैः” (इति मापः) इति मुकुटः ॥

चूरिति—चूर्ग्यत इति चूर्णः, “ चूर्णा निवासयोगा: स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्करा ” (इति शाश्वतः) क्षुद्यत इति क्षोदः “ क्षोदः पेपणचूर्णयोः ” (इति हैमः) इति द्वे सशर्करधूलेः पडेव रजस इत्येके । मृशमाकुले आतेसंकुले समुत्तिज्ञतीति समुत्पिजः, पिञ्जं लातीति पिञ्जलः उभौ स्यातामिति द्वे अतिसंकुलस्य । पतति, पत्यते उन्नयेति वा पताका “ पताका वैजयन्त्यां स्यात्सौभाग्यनाटकाङ्गयोः ” (इति विश्वमेदिन्यौ) विजयत इति विजयन्तस्तस्येयं वैजयन्तीं “ वैजयन्तो गृहे शकप्रासादध्वजयोः पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्ती पादपे स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) केत्यते ज्ञायते-उन्नेति केतनम् “ केतनन्तु निमन्त्रणे । गृहे कैतौ च कृत्यै च ” (इति मेदिनी) ध्वजतीति ध्वजः “ ध्वजः पूर्वदिशोगृहे । शिश्ने चिह्ने पताकायां खट्टाङ्गे शौरिडकेऽपि च ” (इति हैमः) इति चत्वारि पताकायाः ॥ ६६ ॥

भयावनी युद्ध-**(सा) वीराशंसनं (युद्धभूमिर्याऽतिभयप्रदा)** ।

भूमि हम
पहले लड़ैगे स.

(अहं पूर्वमहं पूर्वमित्य) हंपूर्विका (स्त्रियाम्) ॥ १०० ॥

सेति—या युद्धभूमिः रणभूमिः अतिभयप्रदा भूशं भीतिप्रदायिका सा वीरा आशं-स्यन्तेऽत्रेति वीराशंसनं स्यादित्येकमतिभीतिप्रदाया रणभूमेः । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यस्यामिति अहंपूर्विका स्त्रियां स्यादित्येकं ‘ अहं पूर्वमहं पूर्वमिति ’ योधानां धावनक्रियायाः ॥ १०० ॥

हमीं पुरुष हैं आहोपुरुषिकादर्पाया स्यात्संभावनात्मनि ।

या हमीं लड़ैगे

आपस में घमड़ अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं योभवत्यहंकारः १०१ ॥ करना

आहविति—दर्पादभिमानादात्मनि या संभावना सा अहो अहं पुरुपः अहोपुरुप-स्तस्यभावः आहोपुरुषिका स्यादित्येकमात्मनि शक्त्याविष्करणस्य । यः परस्परं अहंकारो भवति सा अहमहंशब्दोऽस्त्यत्रेति अहमहमिका स्यादित्येकं परस्पराहंकारस्य ॥ १०१ ॥

न. न. न. न. न. न. न.

सामर्थ्य द्रविणं तरःसहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं (च) ।

स. पु. पु. पु. पु. स.

अतिसामर्थ्य शक्तिः पराक्रमप्राणौ विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥

द्रेति—द्रवत्यनेनेति द्रविणम्, “ द्रविणं काञ्चने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात् ” (इति हेमचन्द्रः) तरत्यनेनेति तरः “ तरो जवे वले ” (इति हैमः) सहतेऽनेनेति सहः “ सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः ” (इति सान्तेषु हैमः) “ दण्डो-तप्ला मुद्रपर्णी कुमारीनखभेषजे । सहास्त्रियां बले न स्त्री ” (इति रभसाददन्तमपि,)

वलते, वलत्यनेनेति वा बलम् “ वलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्योः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाक्षालके तु योषिति ” (इति मेदिनी) शूरस्य भावः कर्म वा शौर्यम् ‘‘शौर्यमारभटीशक्त्योः’’ (इति विश्वः) तिष्ठत्यनेनेति स्थाम, शुष्यत्यनेनारिरिति शुष्मम् “ शुष्मं तेजसि सूर्ये ना ” (इति मेदिनी) शक्यतेऽन्येति शक्तिः “ शक्तिरायुधभेदे स्यादुत्साहादौ वले ख्याम् ” (इति हैमः) पराक्रम्यतेऽनेनेति पराक्रमः “ पराक्रमो विक्रमे स्यात्सामर्थ्योद्योगयोरपि ” (इति विश्वः) प्राणित्यनेनेति प्राणः “ प्राणो हृन्मारुते वोले काव्यजीवेऽनिले वले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुनु ” (इति मेदिनी) इति दश सामर्थ्यस्य । विक्रमणं विक्रमः “ विक्रमस्तु पुमान् क्रान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपदि ” (इति मेदिनी) अतिशयिता शक्तिर्यस्य तस्य भावोऽतिशक्तिता इति द्वे अतिसामर्थ्यस्य ॥ १०२ ॥

न.

नशा करना वीरपाणं (तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे) ।

वीति—रणे संग्रामे वृत्ते प्रवृत्ते निवृत्ते भाविनि वा सति वीराणां यत्पानं तत् वीरपानं स्थान् । वीराणां पानम् वीरपाणं वीरपानं वा इत्येकं मयपानस्य ॥

न.   न.   न.   न.   न.

लङ्घाइ युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥

न.   न.   न.   न.   न.

मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम् ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

(आस्त्रियां) समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

सप्रहाराभिसंपातक्लिसंस्फोटसंयुगः ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

आभ्यामर्दस्तमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥

पु.   स.   स.   स.   स.   स.

समुदायः (लियः) संयंत्रसमित्याजिसमिद्युधः ॥

चित्तियोधनं युद्धम्, आयुद्धमायोधनम्, जननं, जायते वा जन्यम् “ जन्यं हृदे परीवादे संग्रामे च नपुंसकम् ” (इति विश्वमेदिन्यौ) प्रधानम्, प्रद्यन्ति वा प्रधनम् “ प्रधनं युधि दारणे ” (इति हैमः) प्रविदारितं प्रविदारणम् “ प्रविदारणमाख्यातं संपरायेऽवदारणे ” (इति मेदिनी) मर्धनं मृधम्, आस्कन्दितमास्कन्दनम् “ आस्कन्दनं तिरस्कारे रणे संशोषणेऽपि च ” (इति विश्वः) संख्यानं संख्यम्

१ रथयुग इति निर्देशात्—प्रतिजनादियुगणे संयुगशब्दपाठादा गुणाभावः ॥

२ संयत्युस्यपि “ खेजिसंयत्यतुलाखगौरवे ” (इति दण्डी) ॥

“ संख्यमाहवे । संख्यैकादौ विचारे च ” (इति हैमः) समनं समीकम्, संपरायणं संपरायस्तदेव संपरायकम् (ठकि) साम्परायिकोऽपि, एते समरादयः समुदायान्ता अभियां पुंनपुंसके स्युः । समरणं समरः, अनन्तं ननयनं वा अनीकः “ अनीकोऽस्मी रणे सैन्ये ” (इति मेदिनी) रणं रणः “ रणः कोरणे करणे पुंसि समरे पुनरपुंसकम् ” (इति मेदिनी) “ कलं तु मधुरधनौ ” (इति धरणः) कलस्य हननमिति कलहः, विप्रहणं विप्रहः “ विप्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः ” (इति हैमः) संप्रहरणं संप्रहारः “ संप्रहारो गतौ रणे ” (इति हैमः) अभिसंपतनमभिसंपातः, कलनं कलिः “ कलिर्बिभीतके शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधि ” (इति हैमः) संस्फोटनं संस्फोटः, संयोजनं संयुगः, अभ्यामर्दनमभ्यामर्दः, अभिमर्दनमभिमर्दोऽपि, समाहननं समाधातः “ समाधातो वधे युद्धे ” (इति मेदिनी) संग्रामणं संग्रामः, अभ्यागमन-मभ्यागमः “ अभ्यागमः समरेऽन्तिके । घातेरोधेऽभ्युपगमे ” (इति हैमः) आह्वानमाहवः “ आहवः समरे यज्ञे ” (इति हैमः) समुदयनं समुदायः, संयतनं, संयमनं वा संयत्, समयनं समितिः “ समितिर्युधि संगमे । साम्ये सभायामिति ” (हैमचन्द्रः,) अजनमाजिः “ आजिः स्त्री समभूमौ संग्रामे ” (इति मेदिनी) समयनं समित्, योधनं युद् एते संयदादयः स्थियः स्युरित्येकत्रिशतप्रहरण-क्रियायाः ॥ १०३ । १०५ । १ ॥

न.   न.   न.   न.

बाहुयुद्ध रण   नियुद्धं बाहुयुद्धे (स्यात्तुमुलं) रणसंकुले ॥ १०६ ॥
 व्याकुलता   सिंहनाद हाथियों, स.   पु.   स.   स.
 सिंहनाद हाथियों, क्षेवेडा (तु) सिंहनादः (स्यात्करिणां) घटना घटा ।
 को निन्दापूर्वक   न.   पु.   न.   न.
 पुकारना हाथियों   क्रन्दनं योधसंरावो वृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥
 की गर्जना

नीति—बाहुयुद्धे नियुद्धं स्यात् । निगृह्य, नितरां वा युद्धं नियुद्धम्, बाहुभिर्युद्धं बाहु-युद्धमिति द्रे बाहुयुद्धस्य । रणसंकुले रणव्याकुले तुमुलं स्यात् । तवनं तौति वा तुमुलम् “ तुमुलं व्याकुले रणे ” (इति त्रिकाणडेशेषः) रणस्य संकुलं रणसंकुल-मिति द्रे रणव्याकुलतायाः । क्षेवदनं पृष्ठोदरादित्वात् क्षेवेडा रूपमेदात्स्त्रीत्वम् “ विशेषं यद्यवाधितः ” इति परिभाषणात्र पुस्त्वम्, सिंहवन्नदनं सिंहनादः स्यादिति द्रे योधानां सिंहनादस्य । करिणां हस्तिनां समुदये घटयतीति घटना, घटनं घटा “ घटः समाधिभेदेभशिरःकूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति ”

१ क्षेवेडो धनौ कर्णामये विषे । क्षेवेडा वंशशालाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफलेवोष-पुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिते वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तिः (इति मेदिनी) ॥

(इति मेदिनी) इति द्वे हस्तिसंघस्य । कन्दितं कन्दनं “ कन्दनं रोदनेऽपि स्यादा-ह्वानेऽपि ” (इति मेदिनी) संरबणं संरावः योधानां संरावः योधसंरावः इति द्वे अन्योन्यस्पर्धया योधानामाहानस्य । बृहणं वृहितम्, करिणां गर्जनं करिगर्जितं स्यादिति द्वे हस्तिगर्जनस्य ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

पु. पु. पु.
धरुपका शब्द, विस्फारो (धनुषः स्वानः) पटहाडम्बरौ (समौ) ।
जुकाऊन-
गाडा, हठ न. पु. पु. न. न.
धोखा देना प्रसभं (तु) वलात्कारो हठो (थ) स्खलितं छलम् ॥ १०८ ॥

वीति—धनुषः स्वानः विस्फरणं, विस्फुरणं वा विस्फारः स्यादित्येकं धनुर्नादस्य । पटं हन्तीतिपटहः “ पटहो ना समारम्भे आनके पुंचपुंसकम् ” (इति मेदिनी) आडम्बन-माडम्बस्तं गाति, रायति वा आडम्बरः उभौ समौ समानार्थौं समानलिङ्गाविति “ आ-डम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः ” (इति विश्वः) इति द्वे युद्धपटहस्य “ दम-दमा ” इति ख्यातस्य । प्रगता सभा विचारोऽस्मान्, सभायाः प्रगतो वेति प्रसभम् “ क्लीवे तु प्रसभं हठः ” (इति वोपालितः) वलादिति निपातो हठार्थः वलात्करणं वलात्कारः हठनं हठः “ हठः स्यात्प्रसभे पृश्न्यामिति ” (मेदिनी) इति त्रीणि हठस्य । अथेति—स्खलनं स्खलितम् “ स्खलनं छलिते भ्रेष्ये ” छानं छलम् “ छलं छद्य स्खलि-तयोः ” (इति हैमः) इति द्वे युद्धमर्यादायाश्चलनस्य ॥ १०८ ॥

न. पु. पु.
उत्पात मूर्ढा अजन्यं (क्लीवे) उत्पात उपसर्गः (समं त्रयम्) ।
देशों की उपद्रव स. न. पु. पु. न.
पहुँचाना मूर्ढा (तु) कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दं (स्तु) पीडनम् ॥ १०९ ॥

अजेति—न जन्यते, न जने साधुर्वेति अजन्यं क्लीवे नपुंसके स्यात् । उत्पत्तन्मुत्पातः, उपसृज्यते, उपसर्जनं वा उपसर्गः “ उपसर्गः पुमान् रोगमेदोपल्लवयोरपि ” (इति मेदिनी) इदं त्रयं समं समानार्थकं स्यादिति त्रीणि शुभाशुभसूचकमहाभूतविका-रस्य । मूर्ढनं मूर्ढा, कशानं कश्मलम्, मोहनं मोहः “ अथ मोहो नृलिङ्गः स्याद-विद्यायां च मूर्ढने ” (इति मेदिनी) इति त्रीणि मूर्ढायाः । अवमर्दनमवमर्दः, पीडितं पीडनमिति द्वे देशादेशप्रद्रवदानस्य ॥ १०९ ॥

न. न. पु. पु.
धोखे से दबाना अभ्यवस्कन्दनं (त्व) भ्यासादनं विजयो जयः ।
विजय या कतेपाना स. पु. न.
वैर मिठ जाना वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातिनं (च सा) ॥ ११० ॥

अभीति—अभ्यवस्कन्दितमभ्यवस्कन्दनम्, अभ्यासादितमभ्यासादनमिति द्वे प्रहारा-

दिना निःशक्तिकरणस्य । विजयनं विजयः, “ विजयः स्याज्ये पार्थे ख्रियां तिष्यन्तरे स्मृता । उमासख्याम् ” (इति मेदिनी) जयनं जयः “ जया जयन्तीतिथिभित्पश्यो-मा तत्सखीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे ” (इति मेदिनी) इति द्वे विजयस्य । सा वैरस्य शुद्धिः वैरसुद्धिः स्यात्, प्रतिकरणं प्रतीकारः निर्यातितं निर्यातनम् वैरस्य निर्यातनं वैरनिर्यातनमिति त्रीणि वैरशोधनस्य ॥ ११० ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

भागना प्रद्रावोद्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।

पु. न. पु.

हारना अपक्रमोपयानं च (रणे भङ्गः) पराजयः ॥ १११ ॥

प्रेति—प्रद्रवणं प्रद्रावः, उद्रवणमुद्रावः, संद्रवणं संद्रावः, संद्रवनं संदावः, विद्रवणं विद्रवः, द्रवणं द्रवः “ द्रवः प्रद्रावनर्मणोः । विद्रवे रसगत्योश्च ” (इति हैमः) अपक्रमणमपक्रमः, अपयातमपयानमित्यष्टौ पलायनस्य । रणे संग्रामे यः भङ्गः स पराजयः स्यात् । भञ्जनं भङ्गः “ भङ्गो जयविर्यये । भेदरोगतरङ्गेषु भङ्गा सस्यान्तरे ख्रियाम् ” (इति मेदिनी) पराजयनं पराजयः इति द्वे पराजयस्य ॥ १११ ॥

पु. पु. पु. पु.

हारा छिपा पराजितपराभूतौ (त्रिषु) नष्टतिरोहितौ ॥ १ ॥

पेति—पराजीयते स्म, परैराजीयते स्म वा पराजितः, पराभूयते स्म पराभूतः उभौ त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यातामिति द्वे प्राप्ताभिभवस्य । नश्यति स्म नष्टः, तिरोधीयते स्म, हिनोति स्म वा तिरोहितः नशनं नष्टं नष्टमस्यास्तीति नष्टः, तिरोहितमस्त्यस्येति तिरोहितो वा “ अत्र काकाक्षिगोलकन्यायेन त्रिविति पदं पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ” इति न्यायादिमावपि त्रिलिङ्गयां स्यातामिति द्वे तिरोहितस्य ॥ १ ॥

न. न. न. न.

वधना, प्रमापणं निर्वर्हणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥
मारना या न. न. न. न.

क्रतल करना प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनम् ।

न. न. न. न.

निर्वासनं संज्ञपनं निर्घन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

न. न. न. न.

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।

न. न. न. न.

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

न. न. न. न.

उद्वासनप्रमथनकथनोज्जासनानि (च) ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा (अपि) ॥ ११५ ॥

प्रेति—प्रमापितं प्रमापणम्, निर्वहिंतं निर्वहणम्, निकारितं निकारणम्, विशारितं विशारणम्, प्रवासितं प्रवासनम्, परास्तं परासनम्, निपूदितं निपूदनम्, निहिसितं निहिसनम्, निर्वासितं निर्वासनम्, संज्ञपितं संज्ञपनम्, निर्ग्रन्थितं निर्ग्रन्थनम्, निर्गन्धनमित्यन्ये अपास्तमपासनम्, निस्तर्हितं निस्तर्हणम्, निहतं निहननम्, क्षतं क्षणनम्, परिवर्जितं परिवर्जनम्, निर्वापितं निर्वापणम्, विशस्तं विशसनम्, मारितं मारणम्, प्रतिघातितं प्रतिघातनम्, उद्वासितमुज्जासनम्, प्रमथितं प्रमथनम्, क्रथितं क्रथनम्, उज्जासितमुज्जासनम्, आलम्भनमालम्भः, विज्ञनं पिज्जः, विशरणं विशरः, हननं घातः, उन्मथनमुन्माथः “मुकुटमते तु” “उन्मथनमुन्मन्थः”, हननं वबोऽपीति त्रिशन्मारणस्य ॥ ११२ ॥ ११५ ॥

स. पु. पु. पु. पु.

मृत्यु या (स्यात्) पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।

मैति पु. पु. पु.स. न. पु.न.

अन्तो नाशो(द्वयो) मृत्युर्मरणं निधनो(स्त्रियाम्) ॥ ११६ ॥

स्यादिति—पञ्चतानां भावः पञ्चता “पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणोऽपि च योषिति” (इति मेदिनी) कालस्य धर्मः कालधर्मः, दिष्टस्य दैवस्यान्तो दिष्टान्तः, प्रलयनं प्रलयः अत्ययनमत्ययः, “अत्ययोऽतिक्रमे दग्धे विनाशे दोपकृच्छ्रयोः” (इति मेदिनी) अन्तनमन्तः, “अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निशच्यनाशयोः । अवयवेऽपि ” (इति हैमः) नशनं नाशः “नाशः परभायने मृत्यौ परिध्वस्तावदर्शने ” (इति हेमचन्द्रः) मरणं मृत्युः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् “मृत्युर्ना मरणे यमे ” (इति मेदिनी) मृतं मरणम्, निधानं निधनम् अस्त्रियां पुंसुपुंसकं स्यात् “निधनं स्यात्कुले नाशो ” (इति मेदिनी) इति दग्ध मरणस्य ॥ ११६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मुर्दा परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।

पु.स.न. पु.स.न. स. स. स.

चिता मृतप्रसीतौ(त्रिष्वेते)चिताचित्याचितिः(स्त्रियाम्) ॥ ११७ ॥

प्रेति—परा गता असवः प्राणा यस्मादिति परासुः, प्राप्तं पञ्चत्वं येनेति प्राप्तपञ्चत्वः परंलोकमितः परा दूरमितो वा परेतः “परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्”

(इति मेदिनी) प्रकर्पण इतः प्रेतः “ प्रेतो भूतान्तरे युंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः ” (इति मेदिनी) सन्तिष्ठते स्म संस्थितः, विष्टते स्म मृतमस्त्यस्येति वा मृतः, प्रमीयते स्म प्रमीतः “ प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोपितेऽपि मृतेऽपि च ” (इति मेदिनी) एते परास्तादयः प्रमीतान्ताबिपु त्रिलिङ्गां स्युरिति सप्त परेतस्य । चीयतेऽस्यामिति चिता “ चितं छन्ने त्रिपु चिता चित्यां संहतौ ख्याम् ” (इति मेदिनी) चयनं चित्या “ चित्यं मृतकचैत्ये स्याच्चित्या मृतचितौ ख्याम् ” (इति मेदिनी) चीयतेऽस्यामिति चितिः ख्यां स्यात् “ चितिख्यित्याद्वन्दयोः स्त्री ” (इति मेदिनी) इति त्रीणि चितायाः ॥ ११७ ॥

पु.न.

मुङ्गय कर्बन्धो(स्त्रीक्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्)।

शमशान

न.

न. पु. पु.न.

निजीवि या

लाश

शमशानं(स्या)पितृवनंकुण्ठपःशब(मख्याम्)॥११८॥

केति—क्रियायुक्तं नृत्यादिक्रियासम्बन्धम् अपगतो मूर्वा मृतको यस्मात्तत्त्वं कलेवरं शरीरं कंशिरो वध्यते द्वियतेऽस्मात्, केन वायुना वध्यते वा कवन्धः अस्त्री पुनर्पुंसकं स्यात् “ कवन्धमुदके रुद्धे कवन्धो राहुरक्षतोः ” (इति हैमः) इत्येकं रुद्धस्य । शब्दाः शेरतेऽत्रेति पृष्ठोदादित्वात् शमशानं द्वितालव्यम्, “ वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकालने ” (इति मेदिनी) पितृणां वनं, पितृन् वनति वा पितृवनं स्यादिति द्वे शमशानस्य । कण्ठातीति कुण्ठपः “ विद्सारिकायां कुण्ठपः पूर्तिगन्धे शवेऽपि च ” (इति विश्वमेदिन्यौ) शब्दातीति शब्दः अभियां पुनर्पुंसके स्यात् “ शब्दः स्यात्कुण्ठपे पुमान् । नपुंसकं तु पानीये ” (इति मेदिनी) इति द्वे मृतशरीरस्य ॥ ११८ ॥

पु. पु. स. स. पु.

क्रैदी, जेल- प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्यांकारा(स्याद्वन्धनालये)।

खाना,

पु. पु.

न.

प्राण, प्राणी (पुंसिभूम्न्य)सवःप्राणा(श्रैवं)जीवोऽसुधारणम्॥११९॥

प्रेति—वन्द्यां प्रग्रहोपग्रहौ स्याताम् प्रग्रह्यत इति प्रग्रहः “ प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्द्यां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहरिपादपे ” (इति मेदिनी) उपप्रद्यत इति उपग्रहः “ उपग्रहः पुमान्वन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने ” (इति मेदिनी) वन्दते, वन्द्यते वा वन्दी वन्दिर्वा इति त्रीणि प्रग्रहस्य “ क्रैदी ” इति ख्यातस्य । वन्धनालये कारा स्यात् कीर्त्यतेऽत्रेति कारा “ कारो वधे निश्चये च वलौ यत्ने यतावपि । कारस्तुपारशैले च कारा दूर्घां प्रसेवके । वन्धने वन्धनागारे हेमकारिक्योरपि ”

? “ को व्रश्यिणि समीरात्प्रयमदम्भेषु भास्करे । मयूराग्नौ च पुंसि स्यात्मुखशीर्पं जलेषु कप् ” (इति मेदिनी) ॥

(इति विश्वः) वन्धनस्य आलयो वन्धनालयः इति द्वे वन्धनालयस्य “जेलखाना” इति ख्यातस्य । अस्यन्ते अस्यन्ते वा अस्यवः एवं प्राणान्त्येभिरिति प्राणाः उभौ पुंसि भूमिन् बहुत्वे स्थातामिति द्वे पञ्चवायूनाम् । जीवनं जीवः “जीवः प्राणिनि वृत्तौ च वृक्षमेदे वृहस्पतौ । जीवा जीवन्तिका मौर्च्छा वचा शिखितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते ” (इति मेदिनी) धारितं धारणम् असूना धारणमसुधारणमिति द्वे जीवनस्य ॥ ११६ ॥

न.   पु.   पु.न.   न.
आयुर्दीय जीवनोपाय आयुर्जीवितकालो (ना) जीवातुर्जीवनौषधम् ॥ १२० ॥
इति क्षत्रियवर्गः ॥

आयुगिति—एतीति आयुः, जीवितस्य कालो जीवितकालः इति द्वे जीवावच्छिन्नकालस्य । जीवत्यनेनेति जीवातुः ना पुमान्स्यात्, “ जीवातुरग्निया भक्ते जीविते जीवनौषधे ” (इति मेदिनी) जीवनस्य औषधम् जीवनौषधमिति द्वे मृतसंजीवनौषधस्य ॥ १२० ॥

इति क्षत्रियवर्गविवरणम् ॥

अथ वैश्यवर्गो व्याख्यायते ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.   पु.
वैश्य ऊर्ध्वा ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।
पु.   पु.   स.   स.   न.   न.
जीविका आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

विति—त्रहणः ऊर्ध्वोर्भवा ऊर्ध्वाः, ऊरोर्जाताः, ऊरुजाः, अर्यन्ते इत्यर्याः, विशन्तीति विशस्त एव वैश्याः, भूमिस्पृशन्तीति भूमिस्पृशः, विशन्तीति विश इति पञ्चवैश्यस्य । आजीव्यतेऽनेनेति आजीवः, जीव्यतेऽनयेति जीविका “ जीवकः प्राणके पीतसारकृपण्योरपि । कूर्चशीर्ये च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि वृद्धयाशीर्जीविनोराहितुषिठके ” (इति मेदिनी) वृत्तिरस्त्यस्यामिति वार्ता “वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्णायुदन्तयोः । निस्सारारोग्ययोः ह्लीवे वृत्तिमन्त्रीरुजोस्त्रिषु ” (इति मेदिनी) वर्ततेऽनयेति वृत्तिः “ वृत्तिर्विवरणा जीवकैशिक्यादि प्रवर्तने (इति मेदिनी) वर्तन्ते जीवन्त्यनेनेति वर्तनं “वर्तनो वामने ह्लीवं वृत्तौ स्त्री पेषणाध्वनोः । न पुंसि तूलनालायां तर्कपिण्डे च जीवने । वर्तिष्णौ त्रिषु ” (इति मेदिनी) जीवन्त्यनेनेति जीवनमिति पद् जीवनोपायस्य ॥ १ ॥

१ “ भूमि स्वरूपुंसि मानवैश्ययोः ” (इति मेदिनी) ॥

वैश्यों की

स.

न.

न.

(स्त्रियां) कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं (चेति वृत्तयः) ।

नौकरी सेती स. स. न. स. पु. न. न.

सीला विना सेवा शवैवृत्तिरनृतं कृषिरुच्छशिलं (त्वृ) तम् ॥ २ ॥

ब्रियामिति—कर्षणं कृषिः ब्रियां स्यात् । पशून्पालथीति पशुपालस्तस्य कर्म भावो वा पाशुपाल्यम्, वणिजां कर्म भावो वा वाणिज्यम् “ वणिज्या च ” “ सत्यानृतं तु वाणिज्यं वणिज्या ” (इति हैमनाममाला) इति वृत्तयो जीवनोपायाः स्युरिति प्रत्येकं जीवनोपायस्यैकैकम् । सेवनं सेवा, शुनो वृत्तिरिव, शुन इव वृत्तिर्वेति शवैवृत्तिरिति द्वे परचित्तानुवर्तनस्य । न ऋतमनृतम् “ अनृतं कृषावसत्ये च ” (इति रुद्रः) स्वामिते तु “ प्रमृतमिति पाठः सभ्यः, प्रमृतं कर्षणं स्मृतमिति ” (मनुः) कर्षणं कृषिरिति द्वे कर्षणस्य । उच्छ्रनमुच्छ्रः, शिलनं शिलं तयोः समाहारद्वन्द्वः “ उच्छ्रः कणश आदाने कणिशाद्यर्जनं शिलम् ” (इति यादवः) ऋच्छ्रति, अर्थते वा ऋतम् “ पुमानुच्छ्रः शिलमृतमिति ” (वोपालितः) इति त्रीणि शिलोच्छ्रस्य ॥ २ ॥

मांगने व
विना मांगने (द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं) मृतामृते ।

पै मिलै न. पु. न. न.

वनियहै सत्यानृतं वणिग्भावः (स्याद्व) णं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उधार लेना पु. पु. न. स.

व्याज उच्छ्रारोर्थप्रयोग (स्तु) कुसीदं वृद्धिजीविका ।

मांगनेसे मिला न. न.

वादे से मिला (याच्चयात्पं) याचितकं (निमयादा)पमित्यकम् ॥ ४ ॥

द्वे इति—मृतं चामृतं च मृतामृते द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं स्यातामित्येकैकं प्रार्थनाऽप्रार्थनक्रियोस्तत्कर्मणोर्वा । सत्यसहितमनृतं शाकपार्थिवादित्वात् सत्यानृतम्, वणिजोभावो वणिग्भावः स्यादिति द्वे वाणिज्यस्य । अर्थते सम ऋणम्, परित उद्भवन्यत इति पर्युदञ्चनम्, उद्ध्रियते उद्धारः “ उद्धारश्चोद्धृतावृणे ” (इति मेदिनी) इति त्रीणि ऋणस्य “ कर्जं ” इति ख्यातस्य । अर्थस्य प्रयोगः अर्थप्रयोगः कुस्यत इति कुसीदम् “ कुसीदं वृद्धिजीवने ” (इति हैमः) वृद्धिगा जीविका वृद्धिजीविका इति त्रीणि कुसीदस्य “ व्याजं ” इति ख्यातस्य । याच्चयात्पं याच्चयाप्राप्तं याचितेन निर्वृत्तं यत्तितकं स्यादित्येकं याचिताप्तस्य । निमयात्परिवर्तनायदाप्तं तत् अपमान-मपमित्य लयवन्तमव्ययं तेन आप्तमापमित्यकं स्यादित्येकं परिवर्तनेनाप्तस्य ॥ ३ । ४ ॥

१ “ शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गर्हितं तद्विज्ञभनम् । हिंसादोषप्रधानात्वादनृतं कृषिरुच्यते ” इति ॥

पु. पु.

महाजन, कर्जा उत्तमर्गाधमण्णौ (द्वौप्रयोङ्कृप्राहकौ क्रमात्) ।

पु. पु. पु. पु.

व्याजखोर कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥

उत्तेति—प्रयोक्ता च प्राहकश्च प्रयोक्तुप्राहकौ द्वौ क्रमात् उत्तमर्गाश्च अधमर्गाश्च उत्तमर्गाधमण्णौ स्याताम् उत्तममृणामस्येति उत्तमर्गः स्यादित्येकमृणाव्यवहारे धनस्वामिनः । अधममृणामस्येति अधमर्गः स्यादित्येकमृणाव्यवहारे प्राहकस्य । कुसीदिर्यं प्रयच्छ्रुतिः कुसीदिकः, वृद्धिगद्यार्थं प्रयच्छ्रुतीति वार्धुषिकः वृद्धिराजीवो जीविकास्येति वृद्ध्याजीवः, पृष्ठोदरादित्वात्कलोपे वार्धुषिरिति चत्वारि वृद्ध्याजीवस्य “व्याजखोर” इति ख्यातस्य ॥ ५ ॥

पु. पु. पु. पु.

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषक(श्च) कृषीवलः ।

किसान सामान्य धान्य

धान का खेत पु.स.न. पु.स.न.

(क्षेत्र) वैहेयशालेयं (व्रीहिशाल्युद्धवोचितम्) ॥ ६ ॥

क्षेत्रेति—क्षेत्रमाजीवोऽस्येति क्षेत्राजीवः, कर्षतीति कर्षकः कंवुनि कृषकः वृद्धिपक्षे कार्षकोपि, कर्षणं कृषिः सास्त्यस्येति कृषीवल इति चत्वारि कर्षकस्य “किसान” इति ख्यातस्य । व्रीहिशाल्युद्धवोचितं क्षेत्रं वैहेयशालेयं स्यात् व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं वैरेयमित्येकं धान्यसामान्योद्धवोचितक्षेत्रस्य । शालीनां च भवनं क्षेत्रं शालेयं स्यादित्येकं कलमाद्युत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य ॥ ६ ॥

जव, संकुररहित पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

जव और साठी यठयं यवक्यं पष्टिक्यं (यवादिभवनं हि यत्) ।

का तिल, उड्द, पु.स.न. पु.स.न.

अलसी, अणुवा, भांगका तिल्यतैलीन (वन्माषोमाणुभङ्गाद् द्विरूपता) ॥ ७ ॥

येति—यवादिभवनं यस्मि क्षेत्रं तत् यव्यं, यवक्यं, पष्टिक्यं च स्यात् यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं स्यादित्येकं यवोद्धवोचितक्षेत्रस्य । शूकशून्या यवा यवकास्तेषां भवनं क्षेत्रं यवक्यं स्यादित्येकं शूकशून्ययवोद्धवोचितस्य । पष्टिकानां भवनं क्षेत्रं पष्टिक्यं स्यादित्येकं पष्टिकोद्धवोचितस्य । माषोमाणुभङ्गात् तिल्यतैलीनवद् द्विरूपता स्यात् तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम्, तैलीनं च स्यादिति द्वे तिलोद्धवोचितस्य । माषाणां भवनं क्षेत्रम् उम्यम्, औमीनं च स्यादिति द्वे उमोद्धवोचितस्य । अणूनां भवनं क्षेत्रम् अणव्यम्, आणवीनं च स्यादिति द्वे अणुद्धवोचितस्य । भङ्गाया भवनं क्षेत्रं भङ्गयम्, भाङ्गीनं च स्यादिति द्वे भङ्गोद्धवोचितक्षेत्रस्य ॥ ७ ॥

मूँग, कोदों, गेहूँ, पु.स.न. पु.स.न.

क्षयरात्, कुर्त्ती, पु.स.न. पु.स.न. मौद्रीनि कौद्रवीणा(दि शेषधान्योद्भवक्षमम्)।

ककुनी, चना पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

आदि शाक व पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. तरकारी बोकर वीजाकृतं तूषकृष्टं सीत्यं कृष्टं (च) हल्य(वत)॥ ८ ॥
जुतेखेत, जुतेखेत

मौद्रीति—शेषधान्योद्भवक्षमं क्षेत्रं मौद्रीनकौद्रवीणादि स्यात् । मुद्रानां भवनं क्षेत्रं मुद्रीनं स्यादित्येकं मुद्रभवोचितस्य । कौद्रवाणां भवनं क्षेत्रं कौद्रवीरं स्यादित्येकं कौद्रवोद्भवोचितस्य । आदिना गोधूपानां भवनं क्षेत्रं गोधूमीनं स्यादित्येकं गोधूमोद्भवोचितस्य । कलायानां भवनं क्षेत्रं कालायीनं स्यादित्येकं कलायोद्भवोचितस्य । कुलत्थानां भवनं क्षेत्रं कौलत्थीनं स्यादित्येकं कुलत्थोद्भवोचितस्य । प्रियङ्गुणां भवनं क्षेत्रं प्रैयङ्गवीरं स्यादित्येकं प्रियङ्गुद्भवोचितस्य । चण्डाकानां भवनं क्षेत्रं चाणकीनं स्यादित्येकं चण्डकौद्रवोचितस्य त्यादिविज्ञेयम् । वीजेन सह कृतं कृष्टं वीजाकृतम्, पूर्व-मुम् च तत्प्रथाकृष्टं च उपकृष्टमिति द्वे वीजाकृतस्य । सीतया संमितं सीत्यम्, कृष्यते स्म कृष्टम्, हलेन कृष्टं हल्यं तेन तु त्यं हल्यवत्स्यादिति त्रीणि हल्यस्य ॥ ८ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

तीनवारजुतेखेत त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्य(मपितस्मिन्) पु.स.न.

पु.स.न.

दोवार जुतेखेत द्विगुणाकृते(तुतत्सर्वं द्विपूर्वं)शम्बाकृत (मपीह) ॥ ९ ॥

त्रीति—त्रिगुणं कृतं त्रिगुणाकृतम्, तृतीयं कृतं तृतीयाकृतम्, त्रिवारं हलेन कृष्टं त्रिहल्यम्, त्रिवारं सीतया संमितं त्रिसीत्यमपीति चत्वारि वारत्रयकृष्टस्य । तस्मिन् द्विगुणाकृते क्षेत्रे तु तत् पूर्वोक्तं सर्वं सकलं द्विपूर्वं स्यात् यथा द्विगुणं कृतं द्विगुणाकृतम्, द्वितीयं कृतं द्वितीयाकृतम्, द्विवारं हलेन कृष्टं द्विहल्यम्, द्विवारं सीतया संमितं द्विसीत्यम्, इह द्वितीयाकृते शम्बाकृतमपि शम्बशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते शम्बं कृतं शम्बाकृतम् ‘शम्बाकृतम्’ दन्त्याद्यपि इति पञ्च द्विवारकृष्टस्य ॥ ९ ॥

द्रोण, आठक, पु.स.न. पु.स.न.

प्रस्थ, कुडव व (द्रोणादकादिवापादौ) द्रौणिकादकिका (दयः)।

खारीभर वोये पु.स.न.

जानेवाले खेत् (खारीवापस्तु) खारीक (उत्तमर्णादयस्त्रिषु) ॥ १० ॥

द्रोणेति—द्रोणश्च आठकश्च तावादी येषामिति तेषां वपनम्, उप्यन्तेऽत्रेति वा वापः स एवादिर्थस्येति तस्मिन् द्रौणिकश्च आठकिकश्च तावादी येषामिति ते स्युरिति

१ अर्दीजं सर्वां संपत्रं वीजाकृतमिति खामी तत्र “ अभूततद्वेव ” इत्यस्यानुवृत्तेः ॥

२ “ शरावाम्यां भवेत्यस्थश्रुतःप्रथेत्यस्थाठकः । चतुराठको भवेद्द्रोणः खारी द्रोणचतुर्ष्यम् । कुडवोऽर्द्धशरावकः ” । (इति शार्ङ्गधरभावप्रकाशौ) ॥

यथा द्रोणस्य वापः द्रौणिकः स्यादित्येकं द्रोणपरिमितधान्यवापोचितक्षेत्रस्य । आठकस्य वापः आठकिकः स्यादित्येकमाठकपरिमितधान्यवापोचितस्य । आदिना प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकः स्यादित्येकं प्रस्थपरिमितव्रीद्यादिवापयोग्यस्य । कुडवस्य वापः कौडविकः स्यादित्येकं कुडवपरिमितधान्यादिवापयोग्यस्य । वापादावित्यादिना पचाचर्यप्रहस्तेन द्रोणम्, आठकं च पचतीत्यादि विज्ञेयम् । खार्या वापः खारीकः स्यादित्येकं खारीपरिमितधान्यवापोचितकेदारस्य । उत्तमर्णादयः खारीकान्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गां स्थुर्वाच्यलिङ्गा भवन्तीति ॥ १० ॥

पु. पु. न.

खेत (पुंनपुंसकयो) वप्रः केदारः क्षेत्र (मस्य तु) ।
न. न. न. न.

खेतों के समूहकैदारकं (स्या) त्कैदार्यक्षेत्रं कैदारिकं (गणे) ॥ ११ ॥

युमिति—उप्यतेऽत्रेति वप्रः पुंनपुंसकयोः स्यात्, “वप्रस्ताते पुमानश्ची रेणौ क्षेत्रे चये तटे” (इति विश्वः) के जले शिरसि वा दागोऽस्य, केन जलेन दीर्घत इति वा केदारः “केदारोऽद्रौ शिवे क्षेत्रे भूमिभेदालवालयोः” (इति विश्वः) क्षीयते धान्यैत्रेति क्षेत्रम् “क्षेत्रं भारतादौ भगाङ्गयोः । केदारे सिद्धिभूपतन्योः” (इति हैमः) इति त्रीणि क्षेत्रस्य “खेत” इति ख्यातस्य । तथा अस्य गणे समुदाये तु केदाराणां समूहः कैदारकम्, यजि कैदार्यम्, क्षेत्राणां समूहः क्षेत्रम्, केदाराणां गणः कैदारिकं रथादिति चत्वारि केदारसमूहस्य ॥ ११ ॥

देला पु.न. पु. पु. पु. पु.

सरावनि लोष्टानि लेष्टवः (पुंसि) कोटिशो लोष्टभेदनः ।
चारुक खन्ता न. न. न. न. न.

या कुदार प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

लविति—ज्ञोष्टतीति लोष्टम्, द्वित्वे लोष्टे, बहुत्वे लोष्टानि स्युः पुंलिङ्गोऽप्ययम् “लेष्टुः शठेऽपि लोष्टः स्यात्” (इति बोपालितः) लिशति, लिश्यते वा लेष्टुः, द्वित्वे लेष्टू, बहुत्वे लेष्टवः पुंसि भवन्तीति द्वे लोष्टस्य “देला” इति ख्यातस्य । कोटिना अंग्रेण श्यति, कोटिरस्यास्तीति वा कोटिशः, लोष्टानां भेदनः लोष्टभेदन इति द्वे लोष्टभेदनकाष्टस्य “सरावनि, हेंगा, पटेला, मई” इति ख्यातायाः । प्रबीयते प्राज्यते वानेनेति प्राजनम्, प्रवयणम् वा तुद्यतेऽनेनेति तोदनम्, धूनि प्रत्यये तु तोत्रम् “तोत्रन्तु प्राजने वेणुकेऽपि च” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति त्रीणि वृपभादिप्रेरणादगडस्य । खन्यतेऽत्रदार्यतेऽनेनेति खनित्रम्, अवदार्यतेऽनेनेति अवदारणमिति द्वे खनित्रस्य “खन्ता” इति ख्यातस्य ॥ १२ ॥

१ यज्ञश्यम् “तोत्रवेत्रैकपाणये” इति ॥

हैसिया, न. न. न. न. न. न.
दात्रं लवित्रमावन्धो योत्रं योक्त्र (मथो) फलम् ।
जोत, न. न. पु. पु. न. न.
फार, निरीशं कुटकं फालः कृषिको लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥
हर, न. पु. स. पु.
सैला गोदारणं (च) सीरो (इथ) सम्या (स्त्री) युगकीलकः ।

देति—दात्यनेनेति दात्रम्, लूयतेऽनेनेति लवित्रमिति द्वे दात्रस्य “हैसिया” इति ख्यातस्य । आवध्यतेऽनेनेति आवन्धः, यूयतेऽनेनेति योत्रम्, युज्यतेऽनेनेति योक्त्रमिति त्रीणि वृषादेग्ले युगवन्धनस्य । अथविति—फलतीति फलम् “फलं हेतुफले जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्षोले शश्नामे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्” (इति हैमः) ईशाया निर्गतं निरीशम् स्वामिसते तु निष्कान्ता ईषास्मादिति निरीपं मूर्धन्यान्तमपि, कुटतीति कुटकम् कूटयति छिनतीति विश्रहे तु कूटं तदेव कूटकमिति दीर्घाद्यमपि, फालयतीति फालः, कृपतीति कृषिकः “कृषिकौ फालकृपकाविति रुदात्स्थियामपि” कुनि तु कृपकः “कृपकः पुंसिफाले स्यात्कर्षके त्वभिधयवत्” (इति विश्वः) इति पञ्चापि फालस्य आद्यत्रयं यत्र काष्ठे फालो निवध्यते तस्य अन्त्यद्युयं तु फालस्येति स्वामी । लङ्गतीति लाङ्गलम् “लाङ्गली तोयपिपलयां ळीवन्तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तुणाराजगृहदारुविशेषयोः” (इति मेदिनी) हलतीति हलम् ब्लादित्वात् ग्राप्रत्यये तु हालोऽपि “हालः फालवहः सीता” (इति विक्रमादित्यः) गां भूमि दारयति, गौर्भमिर्दीर्घतेऽनेनेति वा गोदारणम्, सिनोति, सीयते वा सीरः “सीरःस्यादंशुमालिनि । लाङ्गले” (इति हैमः) इति चत्वारि हलस्य । अथेति—शम्यते वृषादिरनयेति शम्या स्त्री स्यात्, युगस्य कीलो युगकीलः स एव युगकीलकः इति द्वे शम्यायाः “सैला” इति ख्यातायाः ॥ १३ । १३ ॥

हरस	स.	पु.	स.	स.
कूड़	ईशा लाङ्गलदण्डः (स्यात्) सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥			
मेढ़ी	(पुंसि) मेधिः (खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने) ।			
साठी	पु.	पु.	पु.	
जव	आशुर्णीहिःपाटलः (स्यात्) सितशूकयवौ (समौ) ॥ १५ ॥			

ईति—ईष्टे, ईश्यतेऽनयेति वा ईशा “ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके” (इति शान्ते विश्वः) ईष्टे, ईश्यतेऽनयेति वा ईषा “ईषा पेपी च मञ्जूपा” (इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी) लाङ्गलस्य दण्डो लाङ्गलदण्डः स्यादिति द्वे हलयुगयोर्मध्यकाष्ठस्य “हरस” इति ख्यातस्य । स्यति सुव्रम, सीयते वा सीता “सीता लाङ्गले रेखा स्याद्रच्योमगङ्गा च जानकी” (इति दन्त्यादौ रभसः) शेते स्म, इति विश्रहे तु

शीतापि “ शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्मतौ च शीता दशाननरिपोः सह धर्मिणी
च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽज्ञसे च वहुवारतरौ च दृष्टः ”
(इति तालव्यादौ धरणिः) लाङ्गलस्य पद्मतिर्लाङ्गलपद्मतिरिति द्वे लाङ्गलकृत-
रेखायाः “ कूङ्ड ” इति ख्यातायाः । खले पशुवन्धने यत् दारु काष्ठं न्यस्तं स्थापितं
तत् मेध्यन्ते, मेध्यन्ते च पशवोऽत्रेति मेधिः मेथिश्च पुंसि स्यादित्येकं मेधेः “ मेही ”
इति ख्यातस्य । अशनुत इति आशुः “ आशुस्तु त्रीहिशीव्रयोः ” (इति हेमचन्द्रः) ।
“ आशु स्याद्रीहिशीव्रयोः ” इति रत्नमालाप्रामाण्याच्च छ्नीवमपि, त्रीयते, वर्हत्यु-
पचयं गच्छति वा पृष्ठोदरादित्वात् त्रीहिः, पाटं लाति, पाटलो वर्णोऽस्त्यस्येति वा
पाटलः “ आशु त्रीहौ पाटलो ना श्वेतरक्तेन्यलिङ्गवान् ” (इति रुद्रः) इति त्रीणि
षष्ठिकादेः । सितं शूकं यस्येति सितशूकः, स्वामिमते तं शितशूको द्वितालव्योऽपि,
यौति, यूयते वा यवः “ यवो धान्येऽवृथकृतौ ” (इति हैमः) उभौ समौ समानार्थी
समानलिङ्गाविति द्वे यवस्य ॥ १४ । १५ ॥

हरा यव पु. पु. पु. पु.
मध्य या मध्या तोकमस्तु (तत्र हरिते) कलायै (स्तु) सतीनकः ।

पु. पु. पु. पु.
कोदव हरेणुखणिडकौ (चास्मिन्) कोरदूष (स्तु) कोद्रवः ॥ १६ ॥

तविति—तत्र तस्मिन् हरिते यवे तकति, तक्यते वा तोकमः स्यात्, “ तोकमं कर्णा-
मले पुंसि हरिते च हरियवे ” (इति मेदिनी) इत्येकमपक्यवस्य । कलमयते कलायः,
सति जीवे इनः प्रभुः सतीनो वायुस्तं करोतीति सतीनकः, प्रज्ञायणि तु सातीनकोपि,
अस्मिन्सतीनकेऽपि हरतीति हरेणुः “ हरेणुः छाँ रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके ”
(इति रभसात्पुंस्ययम्) खण्डोऽस्त्यस्येति खणिडकः तौ स्तः “ कलायस्त्रिकटः प्रोक्तः
सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरङ्गठो ज्ञेयः ” (इति व्याडिः) इति चत्वारि कलायस्य ।
कोरं रुधिरं दूषयतीति कोरदूषः, कौति, कवते वेति कौः, द्रवतीति द्रवः कौश्चासौ
द्रवश्च, केन वायुना द्रवति वा पृष्ठोदरादित्वात् कोद्रवः इति द्वे कोद्रवस्य ॥ १६ ॥

पु. पु. पु. पु.
मसूर मङ्गल्यको मसूरो (ऽथ) मकुष्ठकमयुष्ठकौ ।

पु. पु. पु. पु.
या वनमूर्ग सरसो वनमुद्देसर्वपे (तु द्वौ) तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

मेति—मङ्गले सायुर्मङ्गल्यः स एव मङ्गल्यकः, मस्यति, मस्यते वा मसूरः, दीर्घमध्यः
मसुरश्च हस्त्रमध्योऽपि ज्ञेयः “ वेश्यायां त्रीहिमेदे च मसूरा मसुरा ख्याम् । मसूरमसुरौ

१ “ कलायो वर्तुलः प्रोक्तः सतिलश्च हरेणुकः । विपुः खणिडकोऽपि स्यादिति ” (भावप्रकाशः) ॥

पुंसि द्रावेतावपि चैतयोः ” (इति रभसः) इति द्वे मसूरस्य । अथेति—मङ्कुति, मङ्कुत्यते वा मकुः, तिष्ठतीति स्थकः मकुश्चासौ स्थकश्चेति मकुष्टकः, मकुश्चासौ स्थश्चेति त्रिग्रहे तु मकुष्टोऽपि पृष्ठोदारादित्वात् मुकुष्टश्च “ मकुष्टो त्रीहिमेदे स्यान्मकुष्टो मन्थरेऽन्यवत् ” (इति टवर्गद्वितीयान्ते विश्वमेदिन्यौ) मिनोतीति मयुः, तिष्ठतीति स्थकः मयुश्चासौ स्थकश्चेति मयुष्टकः, उभौ वनमुदगे स्याताम् वनस्य मुदगो वनमुदगः इति त्रीणि वनमुद्रस्य “ मोठ ” इति ख्यातस्य । सरति स्नेहोऽस्मादिति सर्पणः “ सर्पणः स्यात्सरिपः कदुस्नेहश्च तन्तुभः ” (इति त्रिकाशङ्केषोपः) तत्र तन्तुना भातीति तन्तुभः स्वामिते तु बाहुलकाटुभचिप्रत्यये पृष्ठोदारादित्वात् तुन्तुभोऽपि, कन्दति, कन्दयति वा कदम्बः स एव कदम्बकः उभौ द्वौ स्यातामिति त्रीणि सर्पणस्य ॥ १७ ॥

पु.   पु.   पु.
संकेद सरसौं **सिद्धार्थ (स्त्रेष धवलो) गोधूमः सुमनः (समौ)** ।
गेहै   कुल्यी   चना   (स्या) यावक (स्तु) कुलमासश्चणको हरिमन्थकः १८ ॥

सीति—एपः सर्पणो धवलः श्वेतवर्णश्चेत्तदा सिद्धोऽर्थोऽस्मादिति सिद्धार्थः स्यात् । “ सरिपः सिते तस्मिन् रक्षोन्नो भूतनाशनः ” (इति रभसः) “ सिद्धार्थस्तु पुमाऽराक्षयसिंहे च सितसर्पणे ” (इति मेदिनी) इत्येके सितसर्पणस्य । गुण्यति, गुण्यते वा गोधूमः “ गोधूमो नागरङ्गे स्यादोपवित्रीहिमेदयोः ” (इति मेदिनी) सुषु मन्यते इति सुमनः “ गोधूमसुमनौ समौ ” (इति रभसः) उभौ समौ समानार्थी समानलिङ्गाविति द्वे गोधूमस्य । यौतीति यवकः स एव यावकः स्यात्, कुलमस्यतीति कुलमासः दन्त्यान्तः, कुत्सितो माप इति विघ्रहे तु पृष्ठोदारादित्वात् “ कुलमापः ” मूर्च्यन्यान्तोपि “ कुलमापो यावकः पुंसि ” (इति रभसः) इति द्वे कुलमापस्य “ अर्धस्त्रिवन्नयवादिरिति ख्यातस्य ” । चण्यत इति चण्णकः, हरिमर्वाजिभिर्मर्ययत इति हरिमन्थः स एव हरिमन्थकः इति द्वे चण्णकस्य “ चना ” इति ख्यातस्य ॥ १८ ॥

पु.   पु.
वांकतिल, (द्वौ तिले) तिलपेज (थ) तिलपिञ्जश्च (निष्फले) ।
पु.   पु.   स.   स.   स.
राई   क्षवः क्षुधाभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

द्राविति—निष्फले फलरहिते स्नेहविहीने तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्चेति द्वौ स्यातामिति निष्फलस्तिलः तिलपेजः, तिलपिञ्जश्च अर्तिलोऽपि “ अर्तिलः कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिलः ” इति द्वे तैलहीनतिलस्य । क्षौवीति क्षवः, क्षुधामभिजनयतीति

१ कुलमापोऽर्थस्त्रिवन्नो यवादिरिति स्वामी—रुक्षयो यवादिरिति रक्षितादयः ॥

२ “ चण्णको हरिमन्थः स्यात्सकलप्रिय इत्यपि ” (इति भावयकारः) ॥

क्षुतमिजननः, क्षुतमिजनयतीति विप्रहे तु क्षुतमिजननोऽपि राजति, राजयति वा राजिका कृष्णो वर्णोऽस्यस्याः कृष्णा सैव कृष्णिका, अस्यतीति श्रुतरस्तस्येयमासुरी इति पञ्च राजिकायाः “राई” इति ख्यातायाः ॥ १६ ॥

ककुनी,	स.	स.	स.	स.	स.
अलसी,					
भांग या प-	(स्त्रियौ)	कङ्गप्रियङ्ग (द्रे)	अतसी(स्या)	दुमाक्षुमा ।	
ट्रवा सामा,	स.		पु.	पु.	

चीना, मेड्वा मातुलानी(तु)भङ्गायां(व्रीहिभेद)स्त्वणुः(पुमान्)॥२०॥

खीति—कमङ्गति, अङ्गयति, कं सुखं गच्छतीतिवा कङ्गः कङ्गव॑, प्रियं गच्छतीति प्रियङ्गः प्रियङ्गव॑ इति द्रे वियौ स्यातामिति द्रे प्रियङ्गोः “ककुनी” इति ख्यातायाः । अतीति अतसी स्यात् उं शिवं माति, मिर्मीते वा अवति, ऊयते वा उमा “उमातसी हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिपु” (इति मेदिनी) क्षौति, क्षूयते वा क्षुमा “क्षुमातसी-नीलिकयोः” (इति विश्वः) इति व्रीणि क्षुमायाः “अलसी” इति ख्यातायाः । भङ्गायान्तु मातुलानी स्यात् मायास्तुला मातुला तामानयति, मातुलस्य धत्तूरस्य खीव वेति मातुलानी, भज्यतेऽनयेति भङ्गा “तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गाशस्य शणाहृये” (इति रुदः) इति द्रे शणाख्यस्यभेदस्य । व्रीहिभेदः व्रीहिविशेषस्तु अणतीति अणुः पुमान् स्यादित्येकमणोः “मेड्वा, चिनवावा” इति ख्यातस्य ॥२०॥

पु. पु. न. पु. न. स.

सीकुर या टूँ किंशारुः शस्यशूकं (स्यात्) कणिशं शस्यमञ्जरी ।

बाली सामान्य न. पु. पु. पु. पु. पु.

धान्य गुच्छ धैन्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बोगुच्छ(स्तुणादिनः)॥२१॥

किमिति—किञ्चित् कुत्सितं वा शृणातीति किंशारुः, “अथ किंशारुर्धान्यशूके शरेऽपि च” (इति हैमः) शस्यस्य शूकं शस्यशूकम् स्यात् “मुकुटमते तु शस्यशूको-ऽपि” इति द्रे यवायप्रस्य । कणायः कणाः सन्त्यस्य, कणिनं स्वावयवं शयतीति वा कणिशम्, “कणिशो धान्यशीर्षके” (इति तालव्यान्ते रत्नकोपः) शस्यस्य मञ्जरी शस्यमञ्जरी इति द्रे शस्यमञ्जर्याः (बाली) इति ख्यातायाः । धाने पोषणे साधुर्वर्ण्यम् “धान्यं तु व्रीहौ धान्याके” (इति हैमः) व्रीणाति, व्रीयते वा व्रीहिः “व्रीहिः सामान्यधान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम्” (इति विश्वः) स्तम्बं करोतीति ‘स्तम्बकरिः’ व्रीहिसाहर्चर्यात्पुंस्त्वभिति व्रीणि धान्यसामान्यस्य । तृणादिनो गुच्छः स्तम्बः स्यात्—तिष्ठत्यवेति स्तम्बः, गवनं गुत् तां व्यथतीति गुच्छः, गुतं स्यतीति विप्रहे तु गुतसोपि, आदिना व्रीहियवादिप्रहः इति द्रे यवादीनां मूलस्य ॥ २१ ॥

१ धान्यपदेन सप्तदशा धान्यानुच्यन्ते । “व्रीहि, यव, मसूर, गोधूम, मुद्र, माप, तिल, चणक, अणु, प्रियङ्ग, कोद्रव, मकुष्ठक, कलाय, कुलत्थ, पष्टिक, सर्षप, अतसीति सप्तदशा” महाभाष्ये “विभाषा तिलमातोमभङ्गाणुभ्यः” इति सूते तु “शणसप्तदशानि धान्यानीत्युक्तम्” ॥

स. न. पु. पु. न.
नरई पयार नाडी नालं (च) कागडो (अस्य) पलालो (अस्त्री सनिष्टफलः)।
पु. न. पु.
भूसामूसी कडङ्गरो वुसं (क्लीवे) (धान्यत्वचि) तुषः (पुमान्) ॥२३॥

नेति—अस्य गुच्छस्य कागडः नाडी, नालं च स्यात् नालयाति, डलयोरेकत्वा-द्वौरादित्वाच नाडी, “नाडी कुहनचर्यायां घटिकागण्डदूर्वयोः । नाले गुणान्तरे स्नायौ” (इति हैमः) नलतीति नालम् “नालं कागडे मृणाले च नालीशाक-कलम्बके” (इति हैमः) कणति, कागयते वा कागडः “कागडो नालेऽथमे वर्गे द्रुस्कन्धेऽस्तरे शरे । सहश्लाघास्मुपु स्तम्बे” (इति हैमः) इति त्रीणि नालस्य “नरई” इति ख्यातायाः । स कागडः निष्कलशचेत्तदा पलति, पस्यते, पलमलति वा पलालः अस्त्री पुनर्पुंसकं स्यादित्येकं पलालस्य “पयार” इति ख्यातस्य। गुणाति-गिरति वा गरः कडस्य गरः, कडतीति कड़ अङ्गतीति अङ्गम् कड़ च तदङ्गं च कडङ्गं रातीति वा कडङ्गरः, वुसतीति वुसं दन्त्यान्तम् “वुपवेपतुषारतोपाः” इति वमेदान्मूर्धन्यान्तमपि क्लीवे नपुंसके स्यादिति द्वे वुसस्य “भूसा” इति ख्यातस्य। धान्यत्वचि तुषः पुमान्स्यात् धान्यस्य त्वक् धान्यत्वक्, तुष्यतीति तुषः “तुष्टु धान्य-त्वचि विभीतके” (इति हेमचन्द्रः) इति द्वे धान्यत्वचायाः “भूसी” इति ख्यातायाः ॥ २३ ॥

स. स.
सीकुर ब्रीमी शूको (अस्त्रीश्लक्षणतीक्षणाग्रे) शमी सिम्बा (त्रिषूत्तरे)।
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

देर वसाया ऋद्धमावसितं (धान्यं) पूतं (तु) बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

शिवति—श्लक्षणतीक्षणाग्रे शूकः अस्त्री पुनर्पुंसकं स्यात् शयतीति शूकः “शूको ऽनुक्रोशशुद्धयोः” (इति विश्वः) श्लक्षणं कृशं च तत्तीक्षणं च तदश्रं चेति श्लक्षण-तीक्षणाग्रमिति द्वे शूकस्य। शाम्यतीति गौरादित्वात् ‘शमी’ सकुपलायां च शिम्बिकायां च वल्गुलौ (इति मेदिनी) समतीति सिम्बा शिनोतीति विप्रहे तु शिम्बा, शिमिः, शिम्बिरपि इति द्वे शिम्बायाः “ब्रीमी” इति ख्यातायाः । उत्तरे बहुलीकृतान्ताः शब्दाण्डिपु त्रिलिङ्गयां भवन्तीति । आवसितं धान्यं ऋद्धं स्यात् । ऋद्धयते स्म ऋद्धम् “ऋद्धं सम्पन्नधान्ये च सुसमृद्धे तु वाच्यवत्” (इति विश्वः) राध्यते स्म विप्रहे तु पृष्ठोदरादित्वादित्वे रिद्धमपि, आवस्यते स्म, अवसानं, रक्षार्थमाच्छादितं वा अवसितम् अवसीयते स्म अवसानं प्राप्तं सम्पन्नं वा अवसितमपि “अवसितमृद्धे

१ किंशारोन्यः शूको निर्दिष्टः, शूकधान्यशमीधान्यभेदार्थं वा पुनरुक्तः ॥

ज्ञातेऽपि । अवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात् ॥ (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे मर्दना-
नन्तरमपनीततुणस्य वहुलीकरणयोग्यस्य धान्यराशेः । पूयते स्म पूतम्, वहुमानं लातीति
वहुलम् अवहुलम् वहुलमकारीति वहुलीकृतमिति द्वे राशीकृतधान्यस्य ॥ २३ ॥

न.

न.

शमीधान्य (माषादयः) शमीधान्ये शूकधान्ये (यवादयः) ।
शूकधान्य पु.

शालिधान्य शालयः (कलमाद्याश्र षष्ठिकाद्याश्र) पुंस्यमी ॥ २४ ॥

मेति—“मापो मुद्रो राजमापः कुलत्थश्चणकस्तिलः । काकाराणदश्चीवर इति शमी-
धान्यगणः स्मृतः ॥ (इति रत्नकोपः) मापः आदिर्येषामिति माषादयः शमीप्रभवं
धान्यं शमीधान्यं तस्मिन् भवन्तीत्येकं शमीधान्यस्य । यवः आदिर्येषामिति यवादयः
शूकयुक्तं धान्यं शूकधान्यं तस्मिन्भवन्तीत्येकं शूकधान्यस्य । कल्यतेऽनेनेति कलमः
“कलमः शालिचौरयोः ॥ (इति हैमः) स आद्यो येषामिति कलमाद्याः, षष्ठिरात्रेण
पच्यन्ते पष्ठिकास्तदाद्याश्च शाढ्यन्ते, शालयन्ते वा शालयः स्युः “शालिस्तु गन्धोलौ
कलमादिपु ” (इति हैमः) इत्येकं शालिधान्यस्य अमी माषाद्याः पुंसि भवन्तीति ॥ २४ ॥

तिनी, पसाही न.

पु.

स.

स.

या मुनियों का तृणधान्यानि नीवाराः (स्त्री) गवेधुर्गवेधुका ।
अन्न, गोहुवां

त्रिति—तृणानीव धान्यानि अकृष्टोत्पन्नत्वादिति तृणधान्यानि निवियन्त इति नी-
वाराः “स्यानीवारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते ॥ (इति विश्वः) बहुवच-
नेन शयामाकादिप्रहः इति द्वे तृणधान्यस्य “तिनी—पसाही ” इति ख्यातस्य उक्तं
हि “शालिधान्यं ब्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकम् । शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं
धान्यपञ्चकम् । शालयो रक्तशालयाद्याः ब्रीहयः पष्ठिकादयः । यवादिकं शूकधान्यं
मुद्रगाद्यं शिम्बिधान्यकम् । कड्गवादिकं क्षुद्रधान्यं तृणधान्यं च तत्स्मृतम् ” (इति
भावप्रकाशः) गवा जलेन तत्र वा एवते गवेधुः स्त्री स्यात् । सैव गवेधुका, गवे गवार्थं
दीयते रक्ष्यतेऽसाविति नैरुक्तत्वादस्य डत्वे गवेधुरपि इति द्वे गवेधुकायाः “गोहुवां ”
इति ख्यातस्य ॥ २५ ॥

मूसर पु.न. पु.न.

न. न.

उखली अयोग्यो मुसलो (स्त्री) स्यादुद्रुखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

सूप न. पु.न. स.न. पु.न.

चलनी प्रस्फोटनं शूर्प (मस्त्री) चालनी तित्तेतः (पुमान्) ।

१ “यावनालो यवनालशिखरी वृत्तनदुलः । दीर्घनालो दीर्घशिरः क्षेत्रेषुशेष्यपत्रकः ” इति सामान्य-
यवनालस्य । धावलो यावनालस्तु पाण्डुलस्तारतन्दुलः । नश्चाकृतिविस्तारो वृत्तो मौक्तिकतन्दुलः । ज्ञर्णा-
हयो देवधान्यं ज्ञर्णलो बीजपुष्पकः । ज्ञनलः दुष्पणधरच सुगन्धः सगुरुन्दकः (इति भावप्रकाशः) ॥

२ “तित्त्रः पुंसि लीवे च पृथगुच्चारणे द्रयोः सामर्थ्यदुषो न ” इति गुणाभावः ॥

अयविति—अयोऽप्रेऽस्येति अयोग्रः, मुस्यत्यनेनेति मुसलः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यादिति द्वे मुसलस्य । ऊर्ध्वं च तत्खं च, ऊर्ध्वखं लातीति पृष्ठोदरादित्वात् उदूखलम्, उलूखलमर्मायि “ उदूखलं गुग्गुलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः” (इति मेदिनी) इति द्वे उलूखलस्य । प्रस्फोट्यतेऽनेनेति प्रस्फोटनम्, शूर्पयति, शूर्पतेऽनेनेति वा शूर्पम् अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात् “ सूर्पे च ” इति पाठाद्यन्त्यादिरपीति द्वे सूर्पस्य । चात्यतेऽनयेति चालनी “ क्षुद्रच्छ्रदशतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः” (इति कात्यः) तनोति, तन्यतेऽनेनेति वा “ तितउः ” पुमान्स्यात् “ चालनं तितउ प्रोक्तम् ” (इति झीबकाणडे रत्नकोपः) “ न स्त्री तितउ चालनी ” (इति त्रिकाणडशेषः) इति द्वे चालन्याः “ चलनी ” इति ख्यातायाः ॥ २५ । ३ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

थैली या बोरा स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिटौ कट्टकिलञ्जकौ ॥ २६ ॥
डेलवा या दौरा न. न.

चटाई, भांगी (समानौ) रसवत्यां (तु)पाकस्थानमहानसे ।

रसोई का घर पु. पु. पु.

रसोई का सामी पौरोगव (स्तदध्यक्षः) सूपकारास्तु बल्लवाः ॥ २७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

रसोईदार आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।

स्थिति—सीव्यते स्म स्यूतः औणादिके नप्रत्यये तु स्योनोऽपि, “ स्योनस्यूतप्रसेवकाः ” (इति रभसः) प्रसीव्यत इति प्रसेवः “ प्रसेवरतु वीणाङ्गस्यूतयोर्दृतौ ” (इति हेमचन्द्रः) इति द्वे वस्त्रशणादिनिर्मितस्य “ थैला ” इति ख्यातस्य । कण्डयत इति कण्डोलः, पिटतीति पिटः कुनि तु पिटकोऽपि पिण्डयते इति विग्रहे तु पिण्डोऽपि स्यादिति द्वे वंशादिनिर्मितभागडस्य । कटतीति कटः “ कटः श्रोणो द्वयोः पुंसि किलिञ्जेतिशये शवे । समये गजगणडेऽपि पिण्पल्यान्तु कटी मता ” (इति मेदिनी) किल्यतेऽनेनेति किलिर्वेत्रवीरणादिस्तस्माजातः पृष्ठोदरादित्वात् किलिञ्जः स एव किलिञ्जकः उभौ समानौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे कटस्य “ चटाई ” इति ख्यातायाः । रसाः सन्त्यस्यामिति रसवती तस्यान्तु पाकस्थानमहानसे स्याताम् पाकस्य स्थानम् पाकस्थानम्, महत्त तदनश्चेति महानसमिति त्रीणि रसवत्याः “ रसोई ” इति ख्यातायाः । पुरः पूजिता गौर्भूमिः पुरोगवी तस्या अयम्, पुरः प्रथमं याच्यवस्तुपु गौर्नेत्रमस्येति वा पुरोगुः स एव पौरोगवः, तस्य अध्यक्षस्तदध्यक्षः इति द्वे महानसाधिकृतस्य । सवति रसमिति सूपस्तं करोतीति सूपकारः बहुत्वे सूपकारः, बज्जनं बज्जः सोऽस्यस्य, बज्जं वातीति वा बज्जवः बहुत्वे बज्जवाः, “ बज्जवः

१ यज्ञश्यं कटे शेते कुमारासाविति सारस्वतीये ॥ २ “ गुणो मौर्यामधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वायावृत्तिरञ्जुपु । शुक्रादावपि बुद्धयां च ” (इति मेदिनी) ॥

सूपकारे स्याज्ञीमसेने च गोदुहि” (इति विश्वः) अरालं कुटिलं चरन्तीति आरालिकाः, अन्धोभक्तं शिल्पं येषामिति आन्धासिकाः, सूदन्ति छागादीनिति सूदाः “सूदस्तु कथितः सूपकारे च व्यञ्जनान्तरे” (इति विश्वः) औदिनं शिल्पं येषामिति औदिनिकाः, गुणयन्त इति गुणा इति सप्त सूपकारस्य ॥ २६ । २७ । ३ ॥

पु. पु. पु.

पूरा आदि आपूर्पिकः कान्दविको भक्षकार (इमे त्रिषु) ॥ २८ ॥
वनानेवाले न. न. स. स. स.

चूल्ही या चूल्हा अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्हिरन्तिका ।

आप्तिः—अपूपा: परयमस्येति आपूर्पिकः, कन्दौ संस्कृतं कान्दवम्, कान्दवं परय-मस्येति कान्दविकः, भक्षं करोतीति भक्षकारः इमे पौरोगवादयः त्रिषु त्रिलिङ्गयां भवन्तीति त्रीणि पूपादिकारस्य । अश्मनोऽप्यन्तोऽत्रेति शकन्धवादित्वाद् अश्मन्तम् “अश्वन्त” इति पाठे तु असूनामन्तोऽत्रेति अश्वन्तोपि, उद्दीयतेऽत्रेति उद्धानम् “उद्धानमुद्दूते वाच्यलिङ्गं चुल्लयां नपुंसकम्” (इति विश्वः) “उद्धमानमिति पाठे तु उद्धमायते-ऽत्रेति उद्धमानमपि, अधिश्रीयतेऽत्रेति अधिश्रयणी, चुल्लयतेऽत्र, चुद्यतेऽत्राग्निरिति वा चुल्लिः ढीपि चुल्ली वा अन्त्यतेऽत्रेति अन्तिका “अन्तिकं निकेटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शीतलौपदौ । चुल्लयां ज्येष्ठभग्नियां च नाश्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका” (इति मेदिनी) इति पञ्च चुल्लिकायाः ॥ २८ । ३ ॥

स. स. स.

अंगेठी, अँगार, अङ्गारधानिकाङ्गारशक्त्य (पि) हसैन्त्य (पि) ॥ २९ ॥
स. पु.न. न. न.

लुकाठ, लपरी, हस (न्यप्यथ न स्त्री स्या) दङ्गारो लातमुलमुकम् ।
न. पु. पु.स.

भार या भट्ठी (झीवे) अङ्गरीषं भ्राष्ट्रो (ना) कन्दुर्वा स्वेदनी (ख्लियाम्) ३०

अङ्गेति—अङ्गारा धीयन्तेऽस्यामिति अङ्गारधानी सैव अङ्गारधानिका, अङ्गाराणां शकटी अङ्गारशकटी, हसतीति हसन्ती “ हसन्त्यङ्गारधान्यां च मलिलकाशाकिनी-भिदोः ” (इति विश्वः) हसति, हस्यते वा हसनी अपीति चत्वारि हसन्याः “ वरौसी ” इति ख्यातायाः । अथेति—अङ्गेति, अङ्गमियर्ति वा अङ्गारः स्त्री न स्यात् “ अङ्गारमुल्युके न स्त्री पुलिङ्गस्तु महीसुते ” (इति मेदिनी) इत्येकमङ्गारस्य

१ स च सागिनर्निरमित्ति तत्र साग्नौ यथा—“अङ्गारचुम्बितमिति व्यथमानमास्ते ” इति । निरग्नौ यथा “कलङ्गस्तत्रत्यो त्रजति मलिनाङ्गारतुलनाम् ” इत्यादि प्रयोगः संगच्छते ॥

२ “ हसन्तीं च हसन्तीं च हसन्तीं वामलोचनाम् । हेषांते ये न सेवन्ते ते नरा मन्दभागिनः ॥ १ ॥

“ अङ्गार ” इति ख्यातस्य । लानं लातं, न लातमस्येति अलातम्, ओपतीति उल्मुक-
मिति द्वे अर्धदग्धकाष्ठस्य त्रयोऽपि पर्याया इत्यन्ये । अस्त्वयतऽत्रेति अस्त्रीयं क्लीवे स्यात्
“ अस्त्रीयं रणे भ्राष्टे क्लीवं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किंशोरे भास्करेऽपि
च । आम्रातकेऽनुतापे च ” (इति मेदिनी) भृज्ययेऽत्रेति भ्राष्टः ना पुमान्
स्यादिति द्वे भर्जनपात्रस्य “ खपरी ” इति ख्यातायाः । स्कन्दतीति कन्दुः वा ना
स्यात् पक्षे स्त्रीभाहचर्यात् स्विद्यतेऽस्यामिति स्वेदिनी वा स्त्रियां स्यात् पक्षे स्वेदनो-
ऽपीति द्वे कन्दोः “ भट्टी ” इति ख्यातायाः ॥ २६ । ३० ॥

पु.

पु.

स.

स.

स.

मेट्टका, करवा, अलिञ्चरः (स्या) न्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।

पु.

स.

स.

न.

पु.

बट्टोही घडा पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं कलश (स्तुत्रिषु द्वयोः) ॥ ३१ ॥

पु.स.

पु.न. पु.न.

पु.न.

पु.न.

सेरवा घटः कुटनिपा (वस्त्री) शरावो वर्धमानकः ।

अलीति—अलति, अलनं वा अलिः सामर्थ्यं तज्जृणाति जरयति वा अलिञ्चरः,
मणीति मणिः स एव मणिकः स्यादिति द्वे मणिकस्य “ मेट्टका ” इति ख्यातस्य ।
कर्कणं कर्कस्तं रातीति गौरादित्वात् कर्करी “ कर्करी भागडभेदे ना दर्पणे कठिने
त्रिषु ” (इति विश्वः) आलुनातीति आलूः, हस्वपाठे तु आलातीति मित्रद्वादित्वात्
आलुरपि, “ आलुर्गलन्तिकायां स्त्री क्लीवं मूले च भेलके ” (इति मेदिनी) गल-
तीति गलन्ती सैव गलन्तिका इति त्रीणि कर्कर्याः “ करवती ” इति ख्यातायाः ।
पेठतीति पिठस्तं रातीति पिठरः, तिष्ठत्योदनाद्यत्रेति, स्थलत्यत्रेति वा स्थाली,
“ स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः ” (इति मेदिनी) ओखतीति
उखा ओपतीति विग्रहे तु उपा मूर्धन्यान्तापि कुण्डयतीति कुण्डम् “ कुण्डमग्न्यालये
मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमरडलौ जारात्पतिबलीसुते पुमान् । पिठरे तु
न ना ” (इति विश्वः) इति चत्वारि ओदनादिपचनपात्रस्य “ बट्टोही ” इति
ख्यातायाः । कलं शवतीति कलशः, केन जलेन लसतीति विग्रहे तु कलसो दन्त्या-
न्तोऽपि त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात्, घटत इति घटः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात्, स्त्रियां
घटी “ घटः समाधिभेदेन शिरः कूटकुटेषु च । घटाघटनगोष्ठीभघटनासु च योविति ”
(इति मेदिनी) कुटतीति कुटः, नियतं पित्रस्यनेनेति निपः उभावप्यस्त्रियौ स्यातामिति
चत्वारि घटस्य “ घडा ” इति ख्यातस्य । शृणाति, शरणं वा शरस्तं तस्माद्वा
अवतीति शरावः, सरति, सरणं वेति सरस्तं तस्माद्वा अवतीति विग्रहे तु सरावो
दन्त्यादिरपि, वर्धते इति वर्धमानः स एव वर्धमानकः इमावप्यस्त्रियौ स्यातामिति द्वे
शरावस्य “ सेरवा ” इति ख्यातस्य ॥ ३१ । ३१ ॥

न.   न.   पु.

न.

तवा
आव्योरा

कृजीषं पिष्टपचनं कंसो (अस्त्री) पानभाजनम् ॥३२॥

स.

कुतूः (कृत्तेःस्नेहपात्रं) (सैवाल्पा) कुतुपः (पुमान्) ।

कुप्ता

न.   न.   न.   न.

सब वर्तन

(सर्वं) मावपनं भागडं पात्रामत्रं (च) भाजनम् ॥ ३३ ॥

कृजीति—अर्जतीति कृजीषम्, कृचतीति विग्रहे तु कृचीषमपि, पिष्टते स्म पिष्टम्, पच्यते उत्रेति पचनम्, पिष्टस्य पचनं पिष्टपचनमिति द्वे कृजीषस्य “तवा” इति ख्यातस्य । कस्यते इति कंसः अस्त्री पुनर्पुंसकं स्यात् “कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये मानेऽसुरे तु ना” (इति मेदिनी) पीयते इति पानम्, भाजयतीति भाजनम् पानस्य क्षीरादिपानस्य भाजनं पानभाजनमिति द्वे क्षीरादिपानपात्रस्य “आवख्योरा” इति ख्यातस्य । कृत्तेश्वर्मणः स्नेहपात्रं स्नेहस्य तैलवृतादेः पात्रम्, कौति, कुतिसं तन्यते वा कुतूः स्यादित्येकं कर्मनिर्मितस्नेहपात्रस्य “कुप्ता” इति ख्यातस्य । सा कुतूरेव अल्पा चेत्तदा अल्पा कुतूः कुतुपः पुमान् स्यादित्येकमल्पकुत्वाः “कुप्ता” इति ख्यातायाः । स्यूतादि पिठरादि च सर्वं समस्तं आवपनादि शब्दवाच्यं स्यात् आउत्थते उत्रेति आवपनम्, भग्नति, भन्दते वा पृष्ठोदरादित्वात् भग्नं तदेव भागडम् “भागडं मूलवणिग्वते तुरंगाणां च मण्डने । नदीकूलदीयमध्ये भूपणे भाजनेऽपि च” (इति हैमः) पाति, पिवत्यनेन वा पात्रम्, अमर्तीति अमत्रम्, भाजयतीति भाजनमिति पञ्च भागडस्य “वर्तनं” इति ख्यातस्य ॥ ३२ । ३३ ॥

स.   स.   स.

पु.स.   पु.

करछुली दर्विः कम्बिः खजाका (च) (स्या) चर्दूर्दार्हहस्तकः ।

चमचा या डौवा

पु.न.

न.

पु.

स.

देति—दण्णातीति दर्शिः, कृदिकारादिति ढीपितु दर्भी च कस्यते इति कम्बिः कम्बी च खजति मध्नाति पाकमिति खजाका एतत्साहचर्यार्तपूर्वयोः स्त्रीत्वमिति त्रीणि खजाकायाः “करहूली” इति रुयातायाः । तरति, तर्दति, तृणन्ति वा तर्दृः स्यात् । हस्तप्रतिकृतिहस्तकः दारुणो हस्तको दारुहरतकः एतत्साहचर्यार्तपूर्वः पुंसि स्यादिति द्रौ दारुहस्तकस्य “डौवा” इति रुयातस्य उत्कहैमानुरोधात्पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये । श्यति, शक्नोति भोक्तुमनेनेति वा शाकम् अख्नी पुनर्पुंसकं स्यात् “शाको द्रीपान्तरेऽपि च । शक्नौ द्रुमविशेषे च पुमान् हरितेक ख्नियाम्” (इति मेदिनी) हरति, हियते वा हरितवर्णोऽस्यास्तीति वा हरितं तदेव हरितकम् शिनोति, शीकते, शिक्यते वा शिशुः “शिशुर्ना शाकमात्रे च शोभाज्ञनमहीरुहं” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति त्रीणि शाकस्य । अस्य शाकस्य तु नालिका नालयतीति नाली सेव नालिका कडतीति कडम्बः, केन लम्बते इति कलम्बः लियां कलम्बी च “कलम्बः शायके नीपे नाली शाके कलम्ब्यपि” (इति विश्वः) इति त्रीणि शाकनालिकायाः । वेसनं प्रेरणं वेसस्तं वृणोति, वारयति वा वेसवारः “चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्यनागरम् । धान्याकं रजनीश्वेततगुलाश्च समाशकाः । वेसवार इति रुयातः शाकादिपुनियोजयेत्” (इति आत्रेयसंहितायाम्) उपस्करोति व्यञ्जनेन समवैतीति उपस्कारः इति द्रौ संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्गुजीरकहरिद्राधान्याकशुणठीसर्पपादेः ॥ ३४ । ५ ॥

न.   न.   न.   न.

चूक तिनितटीकं(च)चुक्रं(च)वृक्षाम्ल(मथ)वेलजजम् ॥३५॥

न.   न.   न.   न.

मिच्च मरिचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।

तीति—तिम्यतीति तिनितटीकम्, चकति, चकते वा चुकम् “चुक्रं वृक्षाम्ले चाङ्गेयां स्त्री पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे” (इति विश्वः) वृक्षस्य अम्लम् वृक्षाम्लमिति त्रीणि चुकरय “चूका” इति रुयातस्य । अथेति—वेलजनं वेलजस्तं जायते जनयतीति वा वेलजम्, मियते विषमनेनेति मरिचम् बाहुलकादीचि तु मरीचं दीर्घमध्यमपि, कोलतीति कोलकम्, कर्षतीति कृष्णम् “कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् कलीवे मरिचलोहयोः” (इति विश्वः) ऊपतीति ऊपणम् हस्तपाठे उपतीति विम्रहे तु उपणमपि, धर्मपत्तने जातं धर्मपत्तनम् संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिरिति पट् मरिचस्य “.मिच्च” इति रुयातस्य ॥ ३५ । ५ ॥

पु.   पु.   पु.   स.

सकेद जीरा जीरको जरणोऽजाजी कणा (कृष्णे तु जीरके)॥३६॥

स.   स.   स.   पु.   स.   स.

स्याह जीरा सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।

जीति—जवति, जिनाति वा जीरः स एव जीरकः, जरयतीति जरणः “जरणं हिङ्गुनि स्मृतम् । जरणो जीरकेऽपि स्यात् कृष्णे सौवर्चलेऽपि च” (इति विश्वः) अजमजतीति अजाजी, कण्ठतीति कण्ठा “कण्ठा जीरककुम्भीरमस्किपिष्ठीपु च । कणोऽपिसूक्ष्मे धान्यांशे” (इति विश्वः) इति चत्वारि श्वेतजीरकस्य । कृष्णे कृष्णवर्णवति जीरके तु सुपवणं सुपवः सोऽस्त्यस्या इति सुपवी, कारं वाति, कारणं काः संपदादिस्तामवतीति वा गौरादित्वादणन्तत्वाच्च कारवी “कारवी मथुरादीप्यत्वक्पत्री कृष्णजीरके” (इति मेदिनी) प्रथते इति पृथ्वी “पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्यत्वां कृष्णजीरके” (इति विश्वः) डीपोऽभावे तु पृथुः “पृथुः स्यान्महति त्रिपु । त्वक्यत्वां कृष्णजीरेऽखी पुमानग्नौ नृपान्तरे” (इति मेदिनी) कालो वर्णोऽस्त्यस्याः काला, उपकुच्चतीति उपकुच्चिका इति पट् कृष्णजीरकस्य ॥ ३६ । १ ॥

न. न.

स. न.

अदरख, आर्द्रकं शृङ्गवेरं (स्यादथ) छ्वाचा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

न.

न.

स.

न.

धनियां, कुस्तुम्बुरु (च) धान्याक (मथ) शुण्ठी महौषधम् ।

स.न. न.

न.

सोंठि (स्त्रीनपुंसकयो) विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

आर्द्रति—आर्द्रयति जिह्वाम्, अर्दति कफम्, आर्दयां जातम्, आर्द्रसंज्ञकम् वा आर्द्रकम् शृङ्गमिव वेरं कलेवरमस्येति शृङ्गवेरं स्यादिति द्वे आर्द्रकस्य “अदरख” इति ख्यातस्य । अथेति—छ्वामस्त्यस्याः छ्वाचा “छ्वाचं स्यादातपत्राणे छ्वाचामधुरिकौपथौ । धान्याके च शिलीन्ध्रे च” (इति हेमचन्द्रः) विगतं तु नन्द दुःखमस्मात्, वितुद्यते भक्ष्यार्थमिति वा वितुन्नं तदैव वितुन्नकम् “वितुन्नकं तु धान्याके भाटामलमयूरके” (इति विश्वः) कुत्सितं स्तुम्बतीति वाहुलकादुरुप्रत्यये कुस्तुम्बुरु, धन्यते भक्ष्यार्थिभिः, धान्यमकतीति वा धान्याकम्, मुकुटमते तु धन्याकमपि, “धन्याकं धान्यकं धान्यः कुस्तुम्बुरु धनीयकम्” (इति रससः) इति चत्वारि धान्याकस्य । शुण्ठीतीति गौरादित्वात् शुण्ठी इनि तु शुण्ठिरपि, महत्वं तदौपवं चेति महौषधम्, “महौषधं तु च शुण्ठ्यां स्याद्रिघायां लशुनेऽपि च” (इति विश्वः) विशतीति विश्वं स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् “विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वेदेवेषु नागरे । विश्वाप्यतिविषायां स्यादिति” (विश्वः) नगरे भवं नागरम् “नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे” (इति मेदिनी) विश्वस्य दोषस्य भेषजमिति पञ्च शुण्ठिकायाः “सोंठि” इति ख्यातायाः ॥ ३७ । ३८ ॥

१ सधन्या शुण्ठिसैन्यवमिति वैयकम् ॥

२ यदा पचाद्यचि तदा गौरादित्वकल्पनं समीचीनं भाति, यदा तु सर्वधातुभ्य इनिति इन्प्रत्ययः स्यात्तदा “कृदिकारादिति” वैकल्पिकत्वादौरादित्वकल्पनं व्यर्थमवेति ॥

न.   न.   न.
कांजी   आरनालकसौवीरेकुलमापाभिषुतानि (च) ।
न.   न.   न.
अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जानि (च) काञ्जिके ॥३६॥

आरेति—ऋच्छ्रतीति आरः—नलतीति ज्वला दित्वागणप्रत्यये नालः आरो नालोऽस्येति आरनालकम्, सुवीरेषु भवं सौवीरम्, कोलतीति कुल् अर्धस्वन्नो माषोऽस्मिन्, कुलवन्धुमपीऽस्येति वा कुलमापम्, अभिषूयते स्म अभिषुतम्, स्वामिमले तु कुलमापैरर्धस्त्रिनैर्यवादिभिरभिषूयते स्म “कुलमापाभिषुतम्” इत्येकं नाम विज्ञेयम्, सूयते स्म सोमम् अवन्तिषु अभिषुतं सोमम् अवन्तिसोमम्, धान्याभिषुतमम्लम् धान्याम्लम्, कुत्सितं जलं पृष्ठोदरादित्वात् कुञ्जलम् अञ्जनमञ्जिका के अञ्जिका अस्येति काञ्जिकम् “काञ्चिकं” इति पाठे तु काञ्चयतीति काञ्चित् तदेव काञ्चिकम् “काञ्चिकं काञ्जिकं वीरं कुलमापाभिषुतं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् । सौवीरं च सुवीराम्लं तथा शुद्धं तुषोदकम्” (इति धन्वन्तरिः) इत्यष्टौ काञ्जिकस्य ॥ ३६ ॥

न.   न.   न.   न.   न.
हींग,   सहस्रवेधिजतुकं वाल्हीकं हिङ्गु रामठम् ।
स.   स.   स.   स.   स.

हींग की पत्ती तत्पत्री कारवी पृथ्वी वाष्पिका कवरी पृथुः ॥ ४० ॥

सेति—सहस्रं वेधितुं शीलमस्येति सहस्रवेधि, जतुइव जतुकम् “जतुकाजिनपञ्चाम्लं जतुकं हिङ्गुजाक्षयोः” (इति मेदिनी) वल्हीकेषु भवं वाल्हीकम् हस्तमध्यमपि “अथ वाल्हिकः । देशमेदेशवभेदे च वाल्हिकं हिङ्गुकुङ्कुमम् । वाल्हिकवत्” (इति हैमः) हिनोति, हिमं गच्छति वा मृगयवादित्वात् हिङ्गु, रमतेऽनेन, रामठे देशे भवं वा रामठमिति पञ्च हिङ्गुनः “हींग” इति ख्यातायाः । तस्य हिङ्गुतरोः पत्री तत्पत्री “त्वक्पत्री” इति च पाठः “तत्पत्री त्वचमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति च” (इति रुद्रः) कारं वातीति गौरादित्वात् कारवी, प्रथते इति पृथ्वी “पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्रयां कृष्णजीरके” (इति मेदिनी) वाष्पिकवाष्पिका, पृष्ठोदरादित्वाद् वाष्पिकापि कं शिरो वृग्गोत्याच्छादयति कस्य शिरसो वरीति वा कवरी “कवरी केशविन्यासशाक्योः” (इति हैमः) स्वामिमते तु “कर्वरी” च प्रथते इति पृथुरिति पद् हिङ्गुपत्रथाः ॥ ४० ॥

१ “आरनालं तु गोधूमैरमैः स्यान्निस्तुपीकृतैः । पक्ववासंधितं ततु सौवीरसद्वां गुणैः” २ “सौवीरन्तु यवैरमैः पक्ववासंधितम् । गोधूमैरपि सौवीरमाचार्याः केचिदूचिरे” ३ धान्याम्लं शालिन्तुर्णं च कोद्रवादिकृतं भवेत्” (इति भावप्रकाशः) ॥

स.   स.   स.   स.   स.

हल्दी निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

न.   न.

समुद्रलोन (सामुद्रं यत्तु लवण) मक्षीवं वसिरं (च तत्) ॥४१॥

नीति—निशा आहा यस्या इति निशा, “निशापदेन तत्पर्याया लक्ष्यन्ते” काञ्चन्यतेऽनयेति काञ्चनी, “काञ्चनः काञ्चनारे स्याज्ञम्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च धन्तूरे हरिद्रायां तु काञ्चनी” (इति विश्वः) पीयते रम पीता “पीतो वर्णादि-पीतयोः । पीता हरिद्रा ” (इति हैमः) हरिं वर्णं द्राति, हरिभिर्द्रूयते, हरितं द्रव-तीति वा हरिद्रा, वरश्चासौ वर्णश्च सोऽस्त्यस्यामिति वरवर्णिनी इति पञ्च हरि-द्रायाः । यत्तु समुद्रे भवं सामुद्रं लुनातीति लवणं लवणाल्लुगिति निपातनामत्वम् तत् “अद्धण ईः” (लक्ष्मीः शोभा वा) अक्षीस्तां वाति, वायति वा अक्षीबम् “अक्षीवं वशिरे शिवौ ना मत्ते पुनरन्यवत्” (इति विश्वः) वसनं वसिस्तां रातीति वसिरम्, वशनं वशिस्तां रातीति वशिरं तालव्यमध्यमपि “वशिरः पुमान् । किंशुही हस्तिपिप्पत्योः कलीवेऽद्विलवणे समृतः” (इति मेदिनी) इतिद्वे सामुद्रलवणस्य ॥४१॥

पु.   न.   न.   न.

सैन्धवो (ऋषी) शीतशिवं माणिमन्थं (च) सिन्धुजे ।

सांभर   न.   न.   न.   न.   न.

खारी रौमकं वसुकं पाक्यं विडं (च) कृतके (द्रयम्) ॥ ४२ ॥

सैन्धेति—सिन्धुजे सिन्धुदेशोद्भवे लवणे सैन्धवः, शीतशिवं, माणिमन्थं च स्यात् सिन्धुषु भवः सैन्धवः अख्ती पुंयपुंसकं स्यात् “सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । माणिमन्थेऽपि” शीतं च तच्छ्रवं चेति शीतशिवम् “अथ शीतशिवं क्लीबं शैलेय-मणिमन्थयोः । पुंसि सकुफलावृक्षे तथा मधुरिकौपयौ” (इति मेदिनी) मुकुट-मते तु सितं शुभ्रं च तच्छ्रवं चेति सितशिवमपि, मणिमन्थाख्यपर्वते भवं माणि-मन्थनम्, स्वामिमते तु मणिवन्धपर्वते भवं माणिवन्धमपि, सिन्धुषु जातं सिन्धुजमिति चत्वारि सैन्धवस्य । रुमायां भवं रौमं तदेव रौमकम्, वसु कायति, वस्वेव, वस्वस्त्यस्मिन्निर्तिं वा वसुकम् “वसुकं रौमके पुंसि शिवमल्यर्कपर्णयोः” (इति विश्वः) वस्तक-मिति पठे तु वस्त इव अजगन्धित्वाद् वस्तकम् “रौमके वस्तकं वसु” (इति नाममाला) इति द्वे रौमकस्य “सांभरि” इति ख्यातस्य । कृतके विनिर्भिते कृत्रिमे लवणे पाक्यम्, विडं चेति द्रवं स्यात्, पाके साधु, पच्यते वा पाक्यं स्यात्, विडतीति विडमिति द्वे विडस्य “खारी” इति ख्यातस्य ॥ ४२ ॥

सोंचर,
कालानमक, सौवर्चलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ।

राव

सफेद चीनी मत्स्यरंडी फाणितं खण्डविकारे शर्करा सिता ॥४३॥

साविति—सौवर्चले लवणे अक्षरुचके स्याताम् । सुषु वर्चयते, दीप्यते इति सुवर्चलम् तदेव सौवर्चलम्, अक्षतीति अक्षम्, “अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके । पाशके शकटे कर्ये ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके” (इति हेमचन्द्रः) रोचत इति रुचकम् “रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्य-शवाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्ये द्रव्येऽपि कटकेऽपि च” (इति विश्वः) इति त्रीणि सौवर्चलस्य “सोंचर” इति रुयातस्य । तत्र तस्मिन् सौवर्चले मेचके कृष्णवर्णे चेत्तदा तिलति, तेलति वा तिलकम् “तिलको हुमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । ढळीवं सौवर्चलक्लोम्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके” (इति मेदिनी) इत्येकं श्यामसौवर्चलस्य । मन्दं मुदं वा स्यन्दते पृष्ठोदरादित्वात् मत्स्यरंडी, फारयते स्म काणितम्, इति द्वे फाणितस्य “राव” इति रुयातस्य । खण्डविकारे खण्डविकारवति द्रव्ये शृणात् पित्तमिति शर्करा “शर्करा खण्डविकृतौ कर्परांशे स्फगन्तरे । उपलायां शर्करायुक्त-देशे शकलेपि च” (इति हैमः) सितः श्वेतवण्णोऽस्यस्याः, सिनोति वा सिता स्यात् “सितमवसिते च वद्वे ध्वले त्रिपु । शर्करायां स्फी” (इति मेदिनी) इति द्वे सितायाः “चीनी वा मिश्री” इति रुयातायाः ॥ ४३ ॥

स.	स.	स.	स.
खोबा	कूर्चिका क्षीरविकृतिः (स्याद्र) साला (तु)मार्जिता ।		
न.	न.		

स्त्रिवरन कढ़ी (स्या)त्तेमनं तु निष्ठानं (त्रिलिङ्गा वा सितावधेः) ॥४४॥

१ “ श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सदाक्रेण पितं निहन्ति च तदेषु हरीतकीभिः । शुण्ड्या समं हरति वातमशोषमित्यं दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय ” (इति भावप्रकाशः) ॥ २ “ खण्डं तु सिकतारूपं सुश्वेतं शर्करा सिता । सिता समुत्तरा रुच्या वातपित्तासदाहहृत् ” (इति भावप्रकाशः) ॥

३ “ आदौ माहिषम्लम्लम्बुरहितं दध्यादं शर्करां शुभ्रां प्रस्थयुगोमितां शुचिपटे किंचिच्च किंचित्क्षिपेत् । दुधेनार्धवटेन मृन्मयनवस्थात्यां दृढं सावयेदेलाक्षीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तथोजयेत् । भीमिन प्रियभीजनेन रचिता नाम्ना रसाला स्वयं श्रीकृष्णन पुरा पुनः पुनरियं प्रीत्या समास्वादिता । एषा येन वसन्तवर्जितदिने संसेव्यते नित्यशस्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वैन्द्रियाणां वलम् ” (इति भावप्रकाशः) पहले खण्डी व जलरहित गाढ़े भैस के दही को ४ सेर लेवे इसमें २ सेर सफेद शकर मिलावे फिर साक गाढ़े कपड़े में डाल हाथों से मले सब दही नीचे के पात्र में इकड़ा हो जावे इसमें ५ सेर दूध डाले छाने नीचे मिट्ठी का पात्र रखवे जब सारा दही छन जावे तब इसमें इलायचीके बीज, लौंग, भीमसेनी कपूर, कालीमिरच इनका नूर्ण व शहद डाले इस रसाला को भीमसेन कि जिनको भोजन प्यारा है उन्होंने बनाया व श्रीकृष्णजी ने बांवार स्वाद लिया है इसको वसन्त ऋतु छोड़कर जा प्राणी सेनन करतहै उसके धीर्घ बढ़ताहै व सब इन्द्रियोंमें बल आ जाता है इसे श्रीखण्ड भी कहते हैं ॥

किति—कूर्चो मस्त्वादिरस्यस्याः, कूर्चतीति वा कूर्चिका “दध्ना सह पयःपकं यत्त-
स्यादविकूर्चिका । तक्रेण पकं यत्क्षीरं सा भवेत्तक्कूर्चिका ” “ कूर्चिका सूचिकायां
च तूलिकायां च कुड्मले । कपाटोद्गेदने क्षीरविकृतावपि योगिति ” (इति मेदिनी)
इति द्वे “ किलाटिकायाः ” “ मावा—खोबा ” इति ख्यातायाः । रसानालाति
रसाला “ अर्धादकः सुचिरपर्युपितस्य दध्नः खण्डस्य पोडश पलानि शशिप्रभस्य ।
सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्पं शुगङ्ग्याः पलार्घमपि चार्घपलं चतुर्णाम् ॥ सूक्ष्मे
पटे ललनया सृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एपा वृकोदरकृता
सरसा रसाला यास्वादिता भगवता मधुसूदनेन ” (इति सूदशास्त्रम्) मार्ज्यते स्म
मार्जिता इति द्वे रसालायाः “ शिखरन ” इति ख्यातायाः । तिम्यतेऽनेन तेमनं
“तेमनं व्यञ्जने क्लेदे तेमनी चुलिलभिद्यपि ” (इति हेमचन्द्रः) निष्ठीयतेऽत्रेति निष्ठानं
स्यादिति द्वे व्यञ्जनस्य । इतो वक्ष्यमाणा वासितावधे: वासितपर्यन्ताशशब्दाद्विलिङ्गा
वाच्यलिङ्गा भवन्तीति ॥ ४४ ॥

शूल पर भुवा पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
मांस वट्टलोही	शूलाकृतं भटित्रं (च)	शूल्यमुख्यं तु पैठरम् ।		
में पका रसि-				
याउरि धी से पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.		पु.स.न.
पका अब	प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं (स्यात्) सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥			

शिविति—शूलेन कृतं शूलाकृतम्, भटित्रि, भट्टयते स्म भटित्रम्, शूले संरकृतं शूल्यं
स्यादिति त्रीणि लोहशलाकया पकमांसस्य । उखायां संरकृतम् उस्यम्, पिठेरे संरकृतं
पैठरमिति द्वे पिठरपकान्नादेः । प्रणीयते स्म प्रणीतम् “ प्रणीतमुपसम्पन्ने कृते क्षिमे
प्रवेशिते । संस्कृताग्नौ च ” (इति हैमः) उपसम्पद्यते स्म उपसम्पन्नम् “ उपसम्पन्न-
मुहिष्टं निहते च सुसंस्कृते ” (इति विश्वः) इति द्वे पाकेन संरकृतस्य व्यञ्जनादेः ।
प्रयस्यते स्म प्रयस्तम्, सुषु संस्क्रियते स्म सुसंस्कृतं स्यादिति द्वे द्रव्यान्तरसंरकृतस्य
पकस्य ॥ ४५ ॥

पनिहां व्यञ्जन	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
वीना अब	(स्या)त्पिच्छिलं (तु) विजिलं संमृष्टं शोधितं (समे) ।			
चिकना	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
बौका या ववारा	चिक्रणं मस्त्रणं स्निग्धं (तुल्ये) भावितवासिते ॥ ४६ ॥			

स्यादिति—“ पिच्छा तु शालमलीवेष्टे मराडे चाश्वपदामये । फङ्गौ पूगच्छटाकोश-
मोचानिजयुतेषु च । पिच्छः पुच्छे ” (इति विश्वः) पिच्छोऽस्त्यस्येति पिच्छिलः,
वेजनं विजिस्ता लातीति विजिलमिति द्वे मण्डयुक्तभक्तजलयुक्तव्यञ्जनयोः । संमृज्यते
स्म संमृष्टम्, शोध्यते स्म शोधितम् उभे समे समानार्थे स्यातामिति द्वे शोधितस्य ।
चिकनं चिकः अणतीति अणम् चिक्रस्य अणं शकन्धवादिः चित्यते वा चिक्रणम् ,

मस्यति, संवृणोति वा पृष्ठोदरादित्वात् मस्तणम् “मस्तणोऽकर्कशे स्तिंगधे त्रिषु मार्यां तु योषिति” (इति विश्वः) स्तिंगति स्म स्तिंगधमिति त्रीणि चिकणस्य । भाव्यते स्म भावितम् “ भावितं वासिते प्राप्नेते ” (इति विश्वः) वास्यते स्म वासितम् “ वासिता करिणीनार्योर्वासितं भाविते रुते ” (इति मेदिनी) उभे तुल्ये समानार्थे स्यातामिति द्वे प्राहितहिङ्गवादि गन्धस्य व्यञ्जनादेः ॥ ४६ ॥

मुष्टुरा न. पु. पु. पु. बहु. पु.न. बहु.

धान का लावा आपकं पौलिरभ्यूषो लाजाः (पुंभूम्नि) चाक्षताः ।

चिउरा पु. पु. स. बहु.

बहुरी पृथुकः (स्या) चिपिट्कोधाना (भृष्टयवे स्त्रियः) ॥४७॥

आपेति—ईपत्पकम् आपकम्, पोलति, पोलनं वा पोलस्तेन निर्वृत्तः पौलिः अभ्यूषसाहर्चर्यात्पुंसि भवति, अभ्यूषति, अभ्यूष्यते वा अभ्यूपः “ तोकमं हरितो यत्रोऽभ्युपः” (इति वोपालितात्) हस्तमध्योऽपि पचायचि तु अभ्युषतीति अभ्यो-पोऽपि इति त्रीणि भर्जितहरितयवादेः । लज्जन्ते इति लाजाः पुंभूम्नि पुंसि बहुत्वे स्युः “ लाजः स्यादार्द्वतरण्डुले । न पुंसकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूम्नि चाक्षते ” (इति मेदिनी) चो भिन्नकमः—क्षणानं क्षतम् न क्षतं येषामिति अक्षताश्च दुंभूम्नि भवन्तीति “ अक्षतं न द्रव्योः परणे लाजेषु त्रिष्विहिसिते । यवेऽपि कचित् ” (इति मेदिनी) इति द्वे भृष्टवीहादेः । प्रथत इति पृथुकः “ पृथुकश्चिपिटेऽभके ” (इति हेमचन्द्रः) नासिकाया न तं चिपिटं तदिव चिपिटकः स्यादिति द्वे चिपिटकस्य “ चिउरा ” इति ख्यातस्य । भृष्टयवे धानाः स्त्रियः स्युः दघतीति “ धानाः ” इति बहुवचन-निर्देशादयं नित्यबहुवचनान्तो भवतीति विज्ञेयम् “ धाना भृष्टयवेऽङ्गुरे धान्याके चूर्ण-सक्तुपु ” (इति हैमः) भृष्टश्चासौ यवश्चेति द्वे भृष्टयवस्य “ बहुरी ” इति ख्यातायाः ॥ ४७ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु. बहु.
पुवा या वरा पूपोऽपूपः पिष्टकः (स्यात्) करम्भो दधिसक्कवः ।

दहीसाना स. न. न. न. पु.न. पु.न.

सन् भात भिस्सा (स्त्री) भक्तमन्धोन्नमोदनो (स्त्री) सदीदिविः ४८

विति—पवनं पूरिति संपदादिस्तां पिवति, पातीति वा पूपः, न पूर्यते, अपुवं

१ मुकुटस्तु—अक्षतमिति पठित्वा ‘क्षणु हिसायाम्’ इत्यतः कर्मणि क्तः । क्षतं खण्डितम्, न क्षतमक्षतमिति विगृह्यते ‘लाजाः’ । नित्यपुंलिङ्गाः नित्यबहुवचनान्ताश्रेति व्याख्यातवान् ॥

२ स्वार्थिकः प्रकृतितोऽपि लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपीति पुंस्यम् ॥

३ बभस्तीति विग्रहे तु बाहुलकात्सः “ बहुलं छन्दसि ” इतीत्वम् “ ब्राह्मणभिस्सा ” इति सूत्रे भाष्य-प्रयोगाल्लोकेऽपि ॥

पिवति पातीति वा अपूपः, पेपणं पिष्टं तस्य विकारः पिष्टकः स्यात् “ पिष्टको घृत-पूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च ” इति त्रीणि पूपस्य । केन जलेन रभ्यते मिश्रीक्रियते केन वायुना नीयते वा करम्भः, केन जलेन रम्भते, किरति, कीर्यते वेति विग्रहे तु करम्भोऽपि, सचन्ते, सच्यन्ते वा सक्तवः “ धाना चूर्णन्तु सक्तवः ” (इति नाममाला) दध्युपसिक्ताः सक्तवः शाकपार्थिवादित्वाद् दधिसक्तवः इति द्वे दधिमिश्रितसक्तुकस्य । वभस्ति, भेदनं भिद् ता स्यतीति वा भिस्सा खी स्यात् भज्यते स्म भक्तम्, “ भक्तमन्ने तत्परे च ” (इति हेमचन्द्रः) अद्यते, अन्धयति वा अन्धः, अद्यते स्म अन्नम् “ अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात् ” (इति विश्वः) सदीदिविः दीदिविसहितः ओदनः अख्ती पुनर्पुंसकं स्यात् उनत्ति, ऊर्द्देऽनेन वेति पृष्ठोदरादित्वात् ओदनः, “ ओदनं न खियां भक्ते वलायामोदनी खियाम् ” (इति मेदिनी) दीव्यत्यनेन दीदिविः “ दीदि-विर्धिपणे पुंसि स्यादन्ने च तद्खियाम् ” (इति विश्वः) इति पठोदनस्य ॥ ४८ ॥

स.

स.

पु.न.

जलाभात भिस्साटा दग्धिका (सर्वरसाग्रे) मण्ड (मस्त्रियाम्) ।

पसावन या मैल पु. पु. पु.

भात का माड मासराचामनिस्त्रावा (मण्डे भक्तसमुद्भवे) ॥ ४९ ॥

भीति—भिस्सां टीकते डप्रत्यये हस्ते च भिस्सटा, दह्यते स्म दग्धा कुत्सिता दग्धा दग्धिका इति द्वे दग्धौदनस्य । सर्वरसाग्रे मण्डम् अस्त्रियां पुनर्पुंसकं स्यात् रसश्चासावग्रश्च, रसस्य अप्रः, अप्रो रस इति राजदन्तादिर्वा सर्वस्य रसाग्रः सर्वरसाग्रः, मण्डति, मण्डयते, मन्यते वा मण्डः “ मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीवन्तु मस्तुनि । आमलक्यां खियां मण्डाथाखियां सारपिच्छ्रयोः ” (इति विश्वः) भक्तात्समुद्भवतीति भक्तसमुद्भवस्तस्मिन् मण्डे मासराचामनिस्त्रावाः स्युः मा श्रीः सरत्यत्र, मास्यते वा मासरः, आचम्यते आचामः, निस्त्राव्यत इति निस्त्रावः, विस्त्राव्यत इति विग्रहे तु विस्त्रावोऽपि इति त्रीणि भक्तमण्डस्य ॥ ४९ ॥

स.

स.

स.

स.

स.

लप्सी गौ यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला (च सा) ।

का दूध पु.स.न.

स.न. पु.न.

आदि गोवर गठयं (त्रिषुगवां सर्वं) गोविट् गोमय (मस्त्रियाम्) ॥ ५० ॥

येति—यौति, यूयते वा यवागूः, उष्णिका एव उष्णिका, श्रायते स्म श्राणा, विलिम्पतीति पचायचि गौरादित्वाद् विलेपी या विलेपी सा च तरणं तरस्तं लातीति तरला स्यादिति पञ्च श्राणायाः “ लप्सी ” । इति ख्यातायाः । गवां धेनूनां सर्वं भव-

‡ “ समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि शिषेत् । तस्मिन् धनीकृते व्यस्येष्वन्नं मरिचादिकम् । सिद्धैषा लैसिका ख्याता ” (इति भावप्रकाशः) ॥

विकारावयवादि गोर्हिं गव्यं विपु त्रिलिङ्गां स्यात् “ गव्यं नपुंसकं ज्यायां रागद्रव्येऽप्यथ ख्याम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च योषिति ” (इति मेदिनी) इत्येकं धेनूद्रव्यपयोदध्यादिकस्य । वेवेष्टि विशतीति वा विट् गोर्हिं गोविट्, गोः पुरीपं गोमयम् अख्यायां पुनंपुंसकं स्यादिति द्वे गोमयस्य “ गोवर ” इति ख्यातस्य ॥५०॥

पु.न.   न.   न.   न.

करसी दृथ (तत्तुशुष्कं) करीषो (ऽस्त्री) दुग्धं क्षीरं पयः (समम्) ।
वी, दही आदि   न.   न.

पतला दही पयस्य (माज्यदध्यादि) द्रप्सं (दधि घनेतरत्) ॥५१॥

तदिति—तद्वोमयन्तु शुष्कं चेत् तदा कीर्यत इति करीपः अख्यी पुनंपुंसकं स्यादित्येकं शुष्कगोमयस्य । दुह्यते स्म दुग्धम्, क्षयणं क्षीस्तामीरयति, घस्यते वा क्षीरम् “ क्षीरं पातीयदुग्धयोः ” (इति हैमः) पीयते, पयते वा पयः “ पयः क्षीरे च नीरे च ” (इति हैमः) एतत्रयं समं समानार्थकं स्यादिति त्रीणि दुग्धस्य । आज्यं च दधि चादिर्यस्य आदिना तकं नवनीतं च गृह्णते, आज्यदध्यादिपयसो विकारः पयस्यं स्यादित्येकं वृतादेः । घनेतरत् घनातकठिनादन्यत् दधि दृप्त्यत्यनेतन् द्रप्सं स्यात् “ द्रप्सं दवियनं तथा ” (इति नाममाला) तृप्त्यत्यनेतेति विग्रहे तु अब्न्यादित्वात् त्रप्त्यमपि द्रप्सं च केचित्तु द्रप्सस्थाने सरं पठन्वीति सरतीति सरः “ वाणद्रप्सौ सरौ ” (इति दुर्गः) इत्येकं द्रप्सस्य “ दगडा ” इति ख्यातस्य ॥ ५१ ॥

न.   न.   न.   न.   न.

वी   दृतमाज्यं हविः सर्पित्वनीतं (नवोद्भृतम्) ।
नैवृ   न.

ताजा नैवृ (तत्तु) हैयंगवीनं (यद्द्व्योगोदोहोद्भवं दृतम्) ॥ ५२॥

विति—वियते इति दृतम् “ दृतमाज्याम्बुदीप्तिषु ” (इति हेमचन्द्रः) आज्यतेऽनेनेति आज्यम्, हूयते इति हविः “ हविः सर्पिपि होतव्ये ” (इति हैमः) सर्पतीति सर्पितिरिति चत्वारि दृतस्य । नवं च तदुद्भृतं च नवोद्भृतं दृतं नवं च तन्नीतं च नवनीतं स्यादित्येकमकृताग्निसंयोगस्य नवोद्भृतस्य । यत् ह्यो गोदोहोद्भवं दृतं तत्तु हैयंगवीनं स्यात् । दुह्यते इति दोहः गवां दोहः ह्योगोदोहः ह्योगोदोहादुद्भवतीति तस्य “ हैयद्भवीनं संज्ञायाम् ” ५ । २ । २३ इति निपातः इत्येकमेकरात्रपर्युपितदध्युत्पन्नदृतस्य ॥ ५२ ॥

न.   न.   न.   पु.

माठा दगडा हतं कालशेयमरिष्ट (मणि) गोरसः ।

न.   न.   न.

माठा के भेद तकं ह्युदशिवन्मथितं (पादाम्बवधाम्बुनिर्जलम्) ॥५३॥

देति—दगडेन मथाहतं विलोडितं दगडाहतम्, कलश्यां मन्थपात्रे भवम् काल-
शेयम्, न रिष्टमक्षेमं यस्मादिति अरिष्टमपि “अरिष्टमशुभे तके सूतिकागार आसवे ।
शुभे मरणचिह्ने च” (इति विश्वः) गवां रसो गोरसः इति चत्वारि गोरसस्य
“घोल” इति ख्यातस्य । अथास्य भेदानाह—पादाम्बर्धाम्बु निर्जलं क्रमेण तकम्,
उद्दिवत्, मथितं च स्यात्—तच्चति, तच्चयते वा तकं पादाम्बुयुतं तकं स्यादित्येकं
चतुर्थांशजलघोलस्य । उदकेन शवयति वर्यते इति उद्दिवत् अर्धाम्बुयुतमुद्दिवत्स्या-
दित्येकमर्धजलघोलस्य । मथ्यते सम मथितम् निर्जलं मथितं स्यादित्येकं निर्जल-
घोलस्य ॥ ५३ ॥

दही का पानी

न. पु.

पेयुस (मरणं दधिभवं) मस्तु पीयूषो (अभिनवं पयः) ।

भूख

स. स. स. पु. पु.

कौर अशनाया वुभुक्षाक्षुद्र ग्रास(स्तु)कवलः(पुमान्)॥५४॥

मेति—इन्नो भवतीति दधिभवं मरणं मस्यते, इति मस्तु स्यादित्येकं वस्त्रनिःसृतदधि-
जलस्य दध्युपरिभागस्य वा । अभिनवं पयः क्षीरं पीयति, पीयते नेति वा पीयूपः
स्यात् “पीयूपं सप्तदिवसाविद्धिरे तथाऽमृते” (इति विश्वः) वाहूलकाद्वृणे
पेयूपमपि इत्येकं नवप्रसूताया गोः क्षीरस्य । अशनस्य इच्छा अशनाया, भोक्तुमिच्छा
बुभुक्षा क्षोधनं भुत् भागुरिमते टापि भुवा च इति त्रीणि छुवायाः “भूख” इति
ख्यातायाः । ग्रस्यते, इति प्रासः, केन वलत इति कवलः पुमान् स्यादिति द्वे
कवलस्य ॥ ५४ ॥

स.	न.	स.	न.
साथ पीना	सपीतिः(स्त्री)	तुल्यपानं	सग्धिः(स्त्री)
साथ खाना	स.	स.	स.

स.	स.	स.	न.
प्यास	उदन्या(तु)पिपासात्	तर्दृतर्षो	जग्धिः(स्तु)भोजनम् ॥५५॥
न.	पु.	पु.	पु.

न.	न.	स.	स.	न.
भोजन	जेमनं	लेह	आहारो	निघसो न्याद (इत्यपि) ।
अघाना	न.	न.	स.	
खाने से बचा	स.	स.	स.	न.

न.	न.	स.	स.	न.
जूठा	सौहित्यं	तर्पणं	तृष्णिः	फेला भुक्तसमुद्भिक्तम् ॥ ५६ ॥

सेति—पानं पीतिः समाना पीतिः सह पीतिर्वा सपीतिः स्त्री स्यात्, तुल्यं च यत्पानं
च तुल्यपानमिति द्वे वहुभिः संमिल्यपानस्य । अदनं गिधः समाना गिधः सग्धिः स्त्री
स्यान्, भुक्तं भोजनं समानं भोजनं सहभोजनं वेति द्वे सहभोजनस्य । उदकस्येच्छा
उदन्या, पातुमिच्छा पिपासा, तर्पणं तृट् संपदादिः “तृट् तृष्णावतर्पश्च भवेलिप्सा-

१ “स्यात्पैयूपं च पीयूपं नवर्शरेऽप्त्वेऽपि च” (इति हारावली) ॥

पिपासयोः ” (इति हैमः) भागुरिमते तु टापि तृपापि “तृपा लिप्सातृपोः स्थियाम् ” (इति विश्वः) घञि तु तर्पः इति चत्वारि तृपायाः । अदनं जग्धिः, भुक्तं भोजनम्, जीन्तम्, जेमितं वा जान्तम्, जमितं वा जेमनम्, जमनं वा लेहनं लेहः ‘ लेपः ’ इति पाठे तु लेपनं लेपः “ लेपस्तु लेपने । अशने च सुरायां च ” (इति हेमचन्द्रः) आहरणमाहारः, न्यदनं निघसः ‘ गोः न्यादः इत्यपि इति सप्त भोजनस्य । सुहितस्य भावः सौहित्यम्, तृप्तं तर्पणम्, तर्पणं तृप्तिरिति त्रीणि तृप्तेः । केल्यते इति केला, पूर्वं भुक्तं पश्चात्समुज्जिक्तम् भुक्तसमुज्जिक्तमिति द्वे भुक्तोत्सृष्टस्य ॥ ५५ । ५६ ॥

न.   न.   न.   न.   न.   न.

वाह कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

अहीर् गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवाः ॥ ५७ ॥

केति—कमनं कामम् “विशेषैर्यद्यवाधितः” इति क्लीवत्वं द्वेयम् “कामं वाढेऽनुमति-रेतसोः । कामः स्मेरेच्छाकाम्येषु ” (इति हैमः) प्रकमनं प्रकामम्, पर्याप्तं पर्याप्तम्, निकमनं निकामम्, एषणम् इष्टम्, “ इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान् क्लीवे संस्कारे क्रतुकर्मणि ” (इति विश्वः) आसुमिष्टम् ईप्सितम् ईप्सितमनतिकम्य यथेप्सितमिति पद् इच्छानतिक्रमस्य । गां पातीति गोपः “ गोपो गोपालके गोप्ताध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौधाधिकृते पुंसि सारिवास्त्वौषधौ स्थियाम् ” (इति विश्वः) गां पालयतीति गोपालः, “ गोपालो नृपगोपेशो ” (इति मेदिनी) गां संचष्टे इति गोसंख्यः, गां दोग्धीति गोधुक् (ग्) मूलविभुजादित्वात्के गोदुहो-ऽपि “ गोपगोदुहवल्लवाः ” (इति त्रिकाशडशेषः) आसमन्ताद्वियं राति, आ अभिईरयति वा आभीरः, बल्लनं बल्लस्तं वाति, वायति वा बल्लवः इति पद् आभीरस्य “अहीर्” इति ख्यातस्य ॥ ५७ ॥

न.

पु.

पशु या चौ- (गोमहिष्यादिकं) पादबन्धनं (द्वौ) गवीश्वरे ।

पाये गोपाल,   पु.   पु.   न.   न.   पु.

गैयोंका गरोह गोमान् गोमी गोकुलं (तु) गोधनं (स्या) द्वावां ब्रजे ॥ ५८ ॥

गोमेति—गौश्च महिषी च गोमहिष्यौ आदी यस्येति गोमहिष्यादिकं पादे बन्धन-मस्येति पादबन्धनं स्यात् “यादवं धनमिति” पाठे तु गोमहिष्यादिकं धनं यद्दूनामिदं यादवं स्यात् “ गवादि यादवं वित्तम् ” (इति वोपालितः) आदिना खराजाविकादिप्रहः इत्येकं गोमहिष्यादिकस्य । गवीश्वरे गवामधिपे गोमान्, गोमी चेति द्वौ स्याताम् । गवामीश्वरो गवीश्वरः, बहवो गावोऽस्येति गोमान्, गावः सन्त्यस्येति गोमी स्यादिति

त्रीणि गवीश्वरस्य । गवां ब्रजे गोसमुदाये गवां कुलं गोकुलम् “ गोकुले धनगोधने ”
(इति व्यादिः) गवां धनं गोधनं स्यादिति द्वे गोसंघातस्य ॥ ५८ ॥

पु. स. न.

जहां पहले (त्रिष्वा)शितंगवीनं (तद्रावो यत्राशिताःपुरा) ।

गौओं ने चरा पु. पु. पु. पु. पु. पु.

या वैल साया उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥

बैलोंका गरोह पु. पु. पु. पु. न.

गैया, बछड़ों अनद्वान्सौरभेयो गौ(रुक्षणांसंहति) रौक्षकम् ।

और धेनुओंका स. स. न. न.

झुएड गव्या गोत्रा (गवां वत्सधेन्वो) वर्तसकधैनुके ॥ ६० ॥

त्रीति—यत्र पुरा गावो धेनवः आशिता भोजिता: तत् आशितंगवीनं त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् आशिता भोजिता गावो यत्रेति आशितंगवीनमित्येकं पूर्वं गवां चारणस्थानस्य । उक्षतीति “ शवन्त्रुक्षन्निति कनिनन्तो निपातः ” भन्दते इति भद्रः “ भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीवं मङ्गलमुस्तयोः । काञ्चने च क्लियां रासना कृषणा व्योमनदीपु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्फलानन्तयोरपि । त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे ” (इति मेदिनी) वरणं वर् ईश्च वर् च ईवरौ तौ ददातीति ईवर्दः, अतिशयितं वलमस्येति बली स चासावीवर्दश्चेति बलीवर्दः, ऋषतीति ऋषभः, “ ऋषभस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्वृषयोः कर्णरन्धकुम्भीरपुच्छयोः ” (इति मेदिनी) वर्पतीति वृषभः “ वृषभः श्रेष्ठवर्षयोः ” (इति विश्वः) इगुपथत्वात्कप्रत्यये तु वृषः “ वृषो धर्मे बलीवर्देण शृङ्गयां पुंराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुक्तरस्थश्च वासमूपकशुक्ले । वृषा मूषिकपर्यां च ” (इति मेदिनी) अनशक्टं वहति “ अनसि वहे: किवनसो दश्च ” इति किपि सस्य ढत्वे च अनद्वान् , सुरभ्या अपत्यं सौरभेयः गच्छतीति गौः “ गौः स्वर्गे च बलीवर्देण रश्मौ च कुलिशे पुमान् । खी सौरभेयी दग्वाणदिग्वाग्भूष्यप्सु भूष्णि च ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इति नव बलीवर्दस्य । उक्षणां वृषभाणां संहतिः समुदायः उक्षणां समूहः औक्षिकं स्यादित्येकं वृषसमूहस्य । गवां संहतिः समूहः गव्या, गोत्रा च स्यात् गवां समूहो गव्या, त्रप्रत्यये तु गोत्रा स्यादिति द्वे गोसमूहस्य । वत्सधेन्वोः संहतिः वात्सकधैनुके स्याताम् । वत्सानां समूहो वात्सकमित्येकं वत्ससमुदायस्य । धेनूनां समूहो धैनुकं स्यादित्येकं धेनुसमूहस्य ॥ ५९ ॥ ६० ॥

पु.

पु.

पु.

बड़ा वैल
बूदा वैल
कलोर
नया बबड़ा

(उक्षामहान्) महोक्षः (स्याद्) वृद्धोक्ष (स्तु) जरद्ववः ।

पु.

पु.

(उत्पन्नउक्षा) जातोक्षः सद्योजात (स्तु) तर्णकः ॥ ६१ ॥

विति—महान् उक्षा गवेन्द्रः वृपभश्चेत्तदा महांश्चासावुक्षा चेति महोक्षः स्यादित्येकं महोक्षस्य । वृद्धश्चासावुक्षा चेति वृद्धोक्षः, जरंश्चासौ गौश्चेति जरद्वयः इति द्वे वृद्ध-वृपभस्य । उत्पन्नो जातः उक्षा वृपश्चेत्तदा जातश्चासावुक्षा चेति जातोक्षः स्यादि-त्येकं भ्रष्टदम्यभावस्य । सद्योजातस्तु तत्कालसंभूतो वृपभश्चेत्तदा तृणोतीति तर्णकः स्यादित्येकं सद्योजातस्य ॥ ६१ ॥

पु. पु. पु. पु.

बछडामात्र नाटा शकृत्करि(स्तु)वत्सः (स्याद्) दम्यवत्सतरौ(समौ) ।
वधिया सांड आर्षभ्यः (पण्डतायोग्यः) पण्डोगोपतिरिट्चरः ॥६२॥

शेति—शकृत् करोतीति शकृत्करिः, वदतीति वत्सः स्यात् “वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णकेनोरसि क्लीवम्” (इति विश्वः) इति द्वे वत्समाव्रस्य । दमनाहाँ दम्यः, तनुर्वत्सो वत्सतरः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गाविति द्वे वत्सभावमतीत्य द्वितीयं वयः-स्पृष्टस्य । पण्डताया योग्यः पण्डतायोग्यो दम्यश्चेत्तदा भ्रष्टप्रकृतिः आर्षभ्यः स्यादित्येकं क्लीवतायोग्यस्य । सनोति गर्भं ददाति, सन्यते गर्भो दीयते वा अमान्तादिति द्वे पण्डः स्यात् वाहुलकान्नात्र सत्वम् “पण्डं पद्मादिसंघाते न खी स्याद्रोपतौ पुमान्” (इति मूर्धन्यादौ डान्ते मेदिनी) शास्त्रीति विग्रहे तु शमेरिति द्वे शशठोऽपि “शशटः स्यात्युंसि गोपतौ । आकृष्टारडे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि” (इति मेदिनी) गवां पतिः गोपतिः, एषणामिट् इच्छा तथा चरतीति इट्चरः एति तच्छील इति विग्रहे तु इत्वरोपि इति त्रीणि पण्डस्य “सांड” इति ख्यातस्य ॥ ६२ ॥

पु. स. पु.

कान्धा गलकंवरी (स्कन्धप्रदेशस्तु) वहः सास्ना(तु) गलकम्बलः ।
नाथे वैल पु. पु. पु. पु.

काढे वैल (स्यान्न)स्तित(स्तु) नस्योतः प्रष्ठवाद्युगपाश्वंगः ॥६३॥

स्केति—अस्य वृपभस्य स्कन्धयोः प्रदेशस्तु वहति युगमनेनेति वहः स्यात् “वहः स्याद् वृपभस्कन्धे वाहे गन्धवहेऽपि च” (इति विश्वः) इत्येकं वृपस्कन्धस्य । सस्तीति सास्ना, गलस्य कम्बलो गलकम्बलः “कम्बलो नागराजे स्यात्सास्ना-प्रावारयोः कृमौ । कम्बलश्चोत्तरासङ्गे कम्बलं सलिले मतम्” (इति विश्वः) इति द्वे सास्नायाः “गलकंवरी” इति ख्यातायाः । नसनं नस्तं तत्कृतमस्येति नस्तितः स्यात्, नासिकायां भवा नस्या नासारज्जुस्तया उतः नस्योतः “नस्तोतः” इति पाठे तु नस्यते इति नस्ता तया उतो नस्तोतोऽपि इति द्वे नासारज्जुयुक्तस्य । प्रष्ठमग्रामिनं वहतीति प्रष्ठवाद्, स्वामी तु पञ्चमं पष्ठं वा वर्षं वहतीति विग्रह्य ‘पष्ठवाद्’ इति पृष्ठोदरादित्वाद्रेफरहितं पठितवानिति युगस्य स्कन्धकाप्रस्य पाश्वं गच्छतीति युगपाश्वंगः इति द्वे दमनकाले करंठारोपितकाप्रवाहस्य ॥ ६३ ॥

जोतनियां

लदनियां
गाँड़ी का बैल

(युगादीनां तु बोढारो) युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।

पु. पु. पु.

हलनाही

(खनति तेन तद्वोढास्येदं) हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

पु. पु.

यिति—युगादीनां बोढारतु युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः स्युः । युग्यः वहतीति युग्यः स्यादित्येकं युग्मवहस्य । प्रासङ्गं वहतीति प्रासङ्ग्यः स्यादित्येकं प्रासङ्गवहस्य । शकटं वहतीति शाकटः स्यादित्येकं शकटवहस्य । तेन खनति, तस्य बोढा तद्वोढा, अस्येद-मेष्वर्येषु हालिकसैरिकौ स्याताम्—हलेन खनति, हलं वहति, हलस्यायं वा हालिकः, सीरेण खनति, सीरं वहति, सीरस्यायं वा सैरिकः स्यादिति द्वे हलवहस्य ॥ ६४ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.

धुरिहा बैल, धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

पु. पु. पु.

एक धुरावाही (उभावे) कधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

धूरिति—धूर्वहे सधुरन्धराः धुरन्धरसमेताः धुर्यवौरेयधुरीणाः स्युः । वहतीति वहः धुरोवहो धूर्वहः, धुरं वहतीति धुर्यः, धौरेयः, धुरीणः, धुरं धारयतीति धुरन्धरः इति पञ्च धूर्वहस्य । एकधुरावहे एकधुरीणैकधुरावित्युभौ स्याताम् । एकाचासौ धूश्च एकधुरा तां वहतीति एकधुरीणः लुक्षपक्षे “ लुक् तद्वित्तलुकि ” इति टापो निवृत्तौ एकधुरः, एकधुराया वहः एकधुरावहः इति त्रीणि एकधुरावहस्य ॥ ६५ ॥

पु. पु.

सर्वभारवाही (सतु) सर्वधुरीणो (यो भवेत्) सर्वधुरावहः ।

स. स. स. स. स. स.

गैया माहेयीसौरभेयीगौरस्तामाता(च)शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥

स. स. स. स.

उत्तम गैया अर्जुन्यदन्यारोहिणी(स्यात्)(स्यादुत्तमागोषु)नैचिकी।

स इति—यो वृषभः सर्वधुरावहो भवेत् सतु सर्वधुरीणः स्यान् । सर्वा चासौ धूश्चेति सर्वधुरा तां वहतीति सर्वधुरीणः, सर्वधुराया वहः सर्वधुरावहः स्यादिति द्वे सर्वभारवाहकस्य । मद्या अपत्यं स्त्री, महाया अपत्यं वा माहेयी, सुरभ्या अपत्यं स्त्री सौरभेयी, गच्छतीति गौः, वसति क्षीरमस्यामिति उच्च, “ गौरस्ता प्रिया इला मही ” (इति निरुक्तप्र) “ उत्तो वृपे च किरणेऽपुरुषार्जुन्युपचित्रयोः ” (इति मेदिनी) मान्यते पूज्यते लोकैरिति माता ‘ मातरौ गोजनन्यौ द्वे ’ (इति रुदः) शृङ्गमस्त्यस्या: शृङ्गिणी, अर्जुनवर्णवती अर्जुनी स्यान् । न हन्ति दातारम् न हन्यते दातेति वा अब्द्या, रोहितवर्णवती रोहिणी स्यान् “ रोहिणी सोमवलक्षेभे करण्डगोगोमयोर्गवि ” (इति

हेमचन्द्रः) इति नव गोमात्रस्य । गोपु या उत्तमा चेत्सा नैचिकी स्यात् । नीचैश्चर्त्तीति नैचिकी अथवा “ निचिः कर्णशिरोदेशे ” (इति रभसः) निचिरेव निचिकं प्रशस्तं निचिकमस्त्यस्याः नैचिकी “ नैचिकी गौरुत्तमा तु निचिकी सा प्रकीर्तिता ” इत्येकमुत्तमायाः ॥ ६६ । ३ ॥

स. स.

चितकवरी (वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः) शवलीधवला (दयः) ॥६७॥
 आदि दो वर्ष की स. स. स. स.
 एक वर्ष की द्विहायनी द्विवर्षा (गौ) रेकावदा (त्वे) कहायनी ।
 चारवर्ष की स. स. स. स.
 तीनवर्ष की चतुरब्दा चतुर्हार्यगये (वं) त्र्यवदा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

वेति—वर्ण आदिर्येषामिति आदिना प्रमाणावयवादिग्रहस्तेषां भेदाद्विशेषात् (शवलयोगाद्) “ अन्यतोडीषिति ” डीषि शवली, धवलयोगाद् अनुदात्तत्वाभावान्न डीप् धवला ते आदी यासामिति ताः संज्ञाः स्युः । आदिना कृष्णा, कपिला, पाटला इत्यादयः, प्रमाणभेदाद्—दीर्घा, हस्वा, खर्वा, वामनी इत्यादयः, अङ्गभेदात्—पिङ्गाक्षी, लम्वकर्णी, वकशृङ्गीत्यादयो गृह्णन्ते इति शवलादीनामेकैकम् । गौद्विवर्षा चेत्तदा द्विहायनी स्यात् । द्वौ हायनौ यस्या इति द्विहायनी, द्वे वर्षे वयः प्रमाणामस्या इति द्विवर्षा इति द्वे द्विवर्षायाः । एकावदा एकवर्षा चेत्तदा तु एकहायनी स्यात् । एकोऽवदो यस्या इति एकावदा, एकोहायनोयस्या इति एकहायनी इति द्वे एकावदायाः । चतुर्वदा चेत्तदा चतुर्हार्यणी स्यात् । चत्वारोऽवदा यस्या इति चतुरवदा, चत्वारो हायना यस्या इति चतुर्हार्यणी इति द्वे चतुर्वर्षायाः । एवं त्र्यवदा चेत्तदा त्रिहायणी स्यात् । त्रयोऽवदा यस्या इति त्र्यवदा, त्रयो हायना यस्या इति त्रिहायणी इति द्वे त्रिवर्षायाः ॥ ६७ । ६८ ॥

वहिला गिरेगर्भ स. स. स. स. स. स.

वाली गर्भिणी वशा वन्ध्यावतोका (तु) स्ववद्भर्मा (थ) संधिनी ।

विना समय

वैल के पास स. स.

जानेवाली (आक्रान्ता वृषभेणा) (थ) वेहद्भर्मोपघातिनी ॥ ६९ ॥

वेति—वट्टीति वशा “ वशा नार्या वन्धगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि ” (इति हैमः) वधनातीति वन्ध्या इति द्वे वत्सविहीनायाः “ वहिला ” इति ख्यातायाः । अवगलितं तोकमपत्यं यस्या अवतोका, स्ववद्भर्मोयस्याः स्ववद्भर्मा इति द्वे स्ववद्भर्मायाः । अथेति वृषभेण आक्रान्ता सा सन्धानं सन्धा गर्भाधानमस्त्यस्याः सन्धिनी स्यात् “ सन्धिनी वृषभाक्रान्ता कालदुग्धोऽस्योः खियाम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं कृतमैथुनायाः । अथेति—विहन्ति गर्भमिति वेहत्, गर्भमुपहन्तीति गर्भोपघातिनी इति द्वे वृषभयोगेन गर्भपातिन्द्राः ॥ ६९ ॥

गर्भधारनेयोग्य, स. स. स. स.
 गभिनकलोर काल्योपसर्या (प्रजने) प्रष्टौही वालगर्भिणी ।
 या ओसर सीधी स. स. स. स.
 वहुतवार व्यानी (स्याद) चण्डी (तु) सुकरा वहुसूतिः परेषुका ॥७०॥

केति—प्रजने गर्भप्रहणे काल्या प्राप्तकाला चेत्तदा उपस्थिते वृपेण्णेति उपसर्या स्यादित्येकं गर्भप्रहणयोग्यायाः । प्रथं वहतीति प्रष्टौही, पृष्ठोदरादित्वाद्रलोपे पष्टौहीत्यपि, वाला चासौ गर्भिणी चेति वालगर्भिणी इति द्वे प्रथमं गर्भं धृतवत्याः । न चण्डी अचण्डी, सु सुखं करोति, सुक्रियते वा सुकरा स्यादिति द्वे सुशीलायाः । वहीं सूर्तिर्थस्या वहुसूतिः, परमिच्छति, परेषिद्यते वा परेषुः सेव परेषुका इति द्वे वहुप्रसूतायाः ॥ ७० ॥

स. स. म. स.
 वकेन नई व्याहिं चिरसूता वष्टकयिणी धेनुः (स्या) नवसूतिका ।
 दुहने में सीधी स. स. स. स.
 में थनवाली सुव्रता सुखसन्दोह्या पीनोद्वी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

चीति—चिरसूता चिरसूता, वष्टकते, गच्छति इति वाहुलकादयति प्रत्यये वष्टकयस्त-रुग्नवत्सः सोऽस्त्यस्याः वष्टकयिणी स्यान् । शाकटायनमते तु वष्टकयस्त्वेकहायनोवत्स-स्तेन नीयते ‘ संपदादित्वाद्वौरादित्वाच वष्टकयणी इकाररहित उपान्त्योऽपि, इति द्वे वष्टकयिग्याः “ वकेनि ” इति ख्यातायाः । धीयते, इति धेनुः, “ धेनुर्गोमात्रके दोग्नव्याम् ” (इति हैमः) नवं सूतं प्रसवोऽस्या नवसूतिका इति द्वे नवप्रसूतायाः । शोभनं त्रतमस्याः सुव्रता, सुखेन संदुह्यते, इति सुखसन्दोह्या इति द्वे सुव्रतायाः । पीन-मयोऽस्याः पीनोद्वी, पीवराः स्तना यस्याः पीवरस्तनी इति द्वे पीवरस्तनवत्याः ॥ ७१ ॥

स. स. स.
 द्रोण भर दृध द्रोणक्षीरा द्रोणदुधा धेनुष्या (वन्धके स्थिता) ।
 देनेवाली, गिरवी स.
 धरीहुई वरसायङ्ग समां समीना (सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते) ॥ ७२ ॥

द्रविति—द्रोणपरिमितं क्षीरमस्या द्रोणक्षीरा, द्रोणं दोग्नीति द्रोणदुधा इति द्वे द्रोणपरिमितक्षीरायाः । या वन्धके स्थिता सा धेनुष्या स्यान् “ संज्ञायां धेनुष्या ” (४ । ४ । ८६) इति साधुरित्येकं वन्धकस्थितायाः । या प्रतिवर्षं प्रमूयते सा समां समीना स्यान् । समायां समायां विजायते “ समां समां विजायते ५ । २ । १२ ” इति खप्रत्यये उत्तरदले टाविभक्तयोल्लोपः, पूर्वदले यलोप एव निपातयते ‘ समांसमीना ’ स्यादित्येकं प्रनिवर्षप्रमूतायाः ॥ ७२ ॥

श्रयन
वृथा
नोइन
गराम

न.

न.

पु.

ऊध (स्तु क्लीव्र) मापीनं (समौ) शिवककीलकौ ।

स.न.   न.   स.

स.

(न पुंसि) दाम संदानं पशुरञ्जु (स्तु) दामनी ॥७३॥

विति—वहति, उनत्ति वा असुनिप्रत्यये “ ऊधसोऽनङ् ” इत्यादिनिर्देशाद्यादेशे च ऊधः क्लीवं स्यात् । आप्यायतेस्म आपीनं स्यादिति द्वे क्षीराशयस्य । शेतेऽत्र, श्यति गात्रकरणद्विति वा शिवः स एव शिवकः, कील्यतेऽत्रेति कीलः स एव कीलकः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ च स्यातामिति द्वे “ कीलकस्य ” पशुवन्धनकाष्ठस्य “ खूंटा ” इति ख्यातस्य । यति, दीयते वा दाम पुंसि न स्यात्, सन्दीयते, सन्दानमिति द्वे दोहनकाले पादवन्धनरज्जोः “ नोइन ” इति ख्यातायाः । पशुवन्धनी रज्जुः शाकपार्थिवादित्वात् पशुरञ्जुः । दामैव प्रज्ञायणि, अन्निति प्रकृतिभावे, टिढ्डेति ढीपि च दामनी केपांचिन्मते तु वन्धनीति पाठः इति द्वे पशुवन्धनरज्जोः ॥ ७३ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.
मथानी या रई वैशाखमन्थमन्थानमन्थानोमन्थदण्डके ।

खंभा
महेणा

पु.

पु.

स.

पु.

स.

कुठरो दण्डविष्कम्भे मन्थनी गर्गरी (समे) ॥ ७४ ॥

बायिति—विशाखा प्रयोजनमस्येति वैशाखः “ वैशाखो मासमेऽपि मन्थाने च प्रकीर्तिः ” (इति मेदिनी) मध्यतेऽनेनेति मन्थः “ मन्थोरवौ मणि । साक्तवे नेत्ररोगे च ” (इति हैमः) मन्थनशीलो मन्थानः, मध्यतेऽनेनेति मन्थाः, मन्थस्य दण्डो मन्थदण्डः स एव मन्थदण्डकः इति पञ्च मन्थानस्य “ मथानी ” इति ख्यातायाः । दण्डविष्कम्भे कुठरः स्यात् । कुठतीति बाहुलकादरप्रत्यये कुठरः, कुठतीति विघ्रहे तु कुठरोऽपि, दण्डं विष्कम्भातीति दण्डविष्कम्भः स्यादिति द्वे मन्थवन्धनकाष्ठस्य, मन्थदण्डारककाष्ठस्य वा । मध्यतेऽस्यामिति मन्थनी, गिरति बाहुलकादूरटि प्रत्यये, ‘ गर्ग ’ इति शब्दं रातीति वा गौरादित्वात् गर्गरी उभे समे समानार्थे स्यातामिति द्वे मन्थनपात्रस्य ॥ ७४ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.
ऊट, वचे   उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः (शिशुः) ।

काट में वैष्ण

पु.

छोटे वचे   (करभाःस्युः) शृङ्खलका (दारवैः पादवन्धनैः) ॥७५॥

विति—ओपति, उष्टयते वा उष्टः, क्रामतीति विनि प्रत्यये क्रम, इलति, एलयति वा ‘ गवुति ’ एलकः क्रमशासावेलकश्च क्रमेलकः, मीनाति, मयते वा मयः “ मयः

शिल्पनि देत्यानां करभेऽश्वतरेऽपि च” (इति मेदिनी) महान्त्यङ्गानि यस्येति महाङ्गः इति चत्वार्युप्रस्थ “ ऊट ” इति ख्यातस्य । अस्य शिशुः सुतः किरति कीर्त्यते वा करभः स्यात् “ करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोप्रतत्सुते ” (इति मेदिनी) इत्येक-मुद्रूशिरोः । दारवैः काष्ठमयैः पादवन्धनैर्युक्ताः करभाः शृङ्गजं वन्धनं येषामिति ‘ कनि ’ शृङ्गलकाः स्युग्रित्येकं दारुविकारशृङ्गलाप्रायवन्धनयुक्तकरभस्य ॥ ७५ ॥

वकरी स. स. पु. पु. पु. पु. पु.

अजा छागी स्तभन्धागवस्तद्वगलका अजे ।

प. पु. पु. पु. पु. पु. पु.

मेंडा मैद्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥

अजेति—अजति, न जायते वा टापि अजा “ अजश्वागे हरे विष्णौ रघुजे वेधनि स्मरे ” (इति हैमः) द्रव्यति, छायते वा जातिवात् छागी इति द्वे अजायाः “ वकरी ” इति ख्यातायाः । अजे स्तभन्धागवस्तद्वगलकाः स्युः स्तभनोतीति मूल-विमुज्ञादित्वात् के स्तभः तोभते, शोभते वेति विग्रहे तु इग्रुपधत्वात् के तुभः, शुभोऽपि, वस्तयतीति वस्तः, छायते, इति छगलः स एव छगलकः, अजतीति पचाच्यचि अजः स्यादिति पञ्च छगलस्य “ छगडा—वकरा वा ” इति ख्यातस्य । एडके मैद्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णयः स्युः । मेहतीति मेद्रः, उरुभ्रमति ढे, पृष्ठोदरादित्वात् उना शंभुनारभ्यते वा उरभ्रः, शृङ्गद्वयति, अर्यते वा उरणः, ऊर्णा अस्येति ऊर्णायुः, मिष्यति अचि मेपः, वर्पतीति वृष्णिः, इलति, एलयति वा यवुलि डलयोरैक्यात् एडकः इति सप्त मेद्रस्य ‘ मेंडा ’ इति ख्यातस्य ॥ ७६ ॥

न. न. न.

ऊट, मेंड, (उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्या) दौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

वकरों का पु. पु. पु. पु. पु.

समृह गदहा चक्रीवन्त(स्तु)वालेयारासभागर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥

विति—उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे औष्ट्रकौरभ्रकाजकं स्यात् । उष्ट्राणां समृहः ‘ वुचि ’ औष्ट्रकं स्यादित्येकमुप्रसुद्धयस्य । उरभ्राणां समृह औरभ्रकं स्यादित्येकं मेषपसमूहस्य । अजानां समृह आजकं स्यादित्येकं वस्तवृन्दस्य । चक्रवद्भ्रमणं चक्रं तदस्त्येषामिति चक्रीवन्तः, बलये उपसंहाराय संहिताः बलेरपत्यानि वा वालेयाः “ वालेयो गर्दभे पुंसि मृदौ वलिहिते त्रिपु ” (इति मेदिनी) रासन्ते रासभाः, गर्दन्तीति गर्दभाः “ गर्दभं श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धभिव्यपि । रासमे गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः ” (इति विश्वः) खं मुखविलमतिशयितमेषामिति खराः “ खरो रक्षोन्तरे तीक्ष्णे दुःस्पर्शे रासमेऽपि च ” (इति हेमचन्द्रः) इति पञ्च गर्दभस्य ॥ ७७ ॥

१ “ ऊर्णया युस् ४२०।१२३ ” । सित्वात्पदत्वम् अत्र बन्दसीति केचिद्दुर्यत्यन्ति । युक्तं चैतत् अन्यथाहि “ ग्रहेणुभग्यार्थसि ” त्वयैवोर्णायहणं कर्यादिति ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
बनियां या वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।

पु. पु. पु.
साहूकार पण्याजीवो(स्या)पणिकः क्रयविक्रियिक(श्र सः) ॥७८॥

वायिति—विदेहेषु भवो, विदेहिव, वै निश्चितो देह उपचयो यस्येति वा वैदेहकः, “वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽपि च” (इति विश्वः) सार्थं वहतीति सार्थवाहः, निगमे भवो नैगमः “नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च” (इति मेदिनी) संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे निगमोऽपि “निगमो वाणिजे मुर्यां कटे वेदे वणिकपथे” (इति विश्वः) पण्णते, इति वणिक् प्रज्ञाद्वणिजे तु वाणिजः, अणोऽभावे तु वणिक्, पण्णते पण्यम् पण्यमाजीवो यस्येति पण्याजीवः, आपणानमापणो व्यवहारोऽस्यास्तीति आपणिकः, यः ‘आपणिकः’ सः क्रयविक्रियाभ्यां जीवतीति क्रयविक्रियिकः स्यादित्यष्टौ सार्थवाहस्य “साहूकार” इति ख्यातस्य ॥ ७८ ॥

वैचनेवाले पु. पु. पु. पु.
खरीदनेवाले विक्रेता (स्या) द्विक्रियिकः क्रायकः क्रयिकः (समौ)।
बनियांपन न. स. न. पु. पु.
मोल वाणिज्यं(तु)वणिज्या(स्यान्)मूलयंवस्नोऽप्यवक्रयः ७९

वीति—विक्रीणातीति विक्रेता, विक्रयेण जीवतीति विक्रियिकः स्यादिति द्वे विक्रियकस्य । क्रीणातीति क्रायकः, क्रयेण जीवतीति क्रयिकः उमौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे क्रयिकस्य । वणिजां कर्म वाणिज्यम्, वणिजो भावः, वणिजि साधुर्वा वणिज्या स्यात् । स्त्रीत्वं स्वभावादिति माधवः इति द्वे वणिकर्मणः । मूलेनानाम्यं मूल्यम्, वसत्यत्रेति वस्नः “वसनं वस्ते धने मूल्ये भूतौ” (इति हेमचन्द्रः) इति त्रीणि मूल्यस्य ॥ ७९ ॥

स. पु. न. पु. न. न.
पूंजी या मूर नीवी परिपणो मूलधनं लाभोधिकं फलम् ।
लाभ या नका न. पु. पु. पु. पु.
अदला वदला परिदानं परीवतो नैमेयनिमया (वपि) ॥ ८० ॥

नीति—नितरामिन्वति, नितरां व्ययति वा “नौव्योयलोपः पूर्वस्य च दीर्घः” इति इण्णि, यलोपे, नेदीर्घे च कृदिकारादितिविकल्पनात् नीवी, नीविरपि, “नीवी स्त्री कटीवस्त्रवन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे” (इति विश्वः) परिपणयते वृद्ध्यर्थ

१ यज्ञश्यं “निगमकल्पतरोगलितं फलमिति भागवते” ॥

२ ‘इवि प्रीणने’ (भा. प. से.) “अतिन्यागमपशासनम्” इति न तुप, “इगुप्यानिन्” इति इन् कृदिकारादिति वा डीपू ॥

प्रयुज्यते इति परिपणः, मूलं च तद्वनं चेति मूलधनमिति त्रीणि मूलधनस्य । लभ्यते इति लाभः, अध्यारूढम् अधिकमिति साधु, फलतीति फलम् “ फलं हेतुकृते जाती-फले फलकस्ययोः । त्रिफलायां च कक्षौले शस्त्रामे व्युष्टिलाभयोः । फली, फलिन्याम् ” (इति हैमः) इति त्रीणि लाभस्य । परिवृत्य दत्तं परिदानम्, “ प्रतिदानमिति वा पाठः ” परिवर्तनं परीवर्तः, निमानं निमेयः प्रज्ञाद्यग्निं तु निमेय एव नैमेयः, निमीयते निमयः उभावपि स्यातामिति चत्वारि परिदानस्य “ अदला वदला ” इति ख्यातस्य ॥ ८० ॥

धरोहरि धरना	पु.	पु.	न.	न.
धरोहरि देना	(पुमानु) पनिधिन्यासः प्रतिदानं (तदर्पणम्) ।			
वेचनेकी वस्तु	पु.स.न. पु.म.न.			
खरीदने की वस्तु	(क्रये प्रसारितं) क्रयं क्रेयं (क्रेतव्यमात्रके) ॥ ८१ ॥			

त्रिति—उपनिधीयते इति उपनिधिः पुमान् स्यात् । न्यस्यते, न्यसनं वा न्यासः इति द्वे निक्षेपस्य “ धरोहरि ” इति ख्यातायाः । तदर्पणं प्रतिदानं स्यात् । प्रतीपं दत्तं प्रतिदानम्, अर्पितमर्पणम् तस्य अर्पणं तदर्पणमिति द्वे स्वामिने निक्षेपार्पणस्य । क्रये क्रयविक्रयस्थाने प्राहका गृह्णीयुरिति बुद्ध्या यत् प्रसारितं वस्तु तत् क्रीयते इति क्रयं “ क्रयस्तदर्थे ” (६ । १ । ८२) इति साधु इत्येकं “ प्राहका गृह्णीयुः ” इति बुद्ध्यापणे प्रसारितस्य । क्रेतव्यमात्रके क्रयणार्हं क्रेयं स्यादित्येकं हटे प्रसारणयोगस्य ॥ ८१ ॥

पु.स.न.	पु.स.न.	पु.स.न.
विकाऊ वस्तु विक्रेयं पणितव्यं (च) पणयं (क्रयादयस्त्रिषु) ।		
न.	पु. स.	

वयाना (झीबे) सत्यापनं सत्यं कारः सत्याकृतिः (स्त्रियाम्) ॥ ८२ ॥

वीति—विक्रीयते इति विक्रेयम्, पणयते इति पणितव्यम् यति प्रत्यये तु पणयते इति पणयम्, ‘अवयपणयेति’ साधु इति त्रीणि विक्रयक्रियाकर्मणः । क्रयादयः पणयान्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गयां भवन्तीति । सत्यापितं सत्यापनं झीबे नपुंसके स्यात् सत्यापयति विग्रहे तु गयासेति युचि सत्यापना स्यात् “ सत्यापना सत्याकृतिः ” (इति स्त्रीकारडे वोपालितः) सत्यस्य करणं सत्यं कारः क्तिनि, डाचि च प्रत्यये तु सत्यस्य करणं सत्याकृतिः ख्यियां स्यादिति त्रीणि सत्याकृतेः ‘ साई ’ इति ख्यातायाः ॥ ८२ ॥

वेचना गिनती पु. पु.

१ से १८ तक विपणो विक्रयः (संख्याः संख्येयह्यादशत्रिषु) ।

२० से परार्द्धं विशेषत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

१ इकाई, दहाई, सैकड़ा, हजार, दशहजार, लाख, दशलाख, करोड़, दशकरोड़, अर्ब, दशशर्व, शर्व, दशशर्व, नील, दशनील, षड, दशपञ्च, शंख, और दशशंख, आदि गिनतियां होती हैं ॥

बीति—विपणां विपणः संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः, विक्रयणं विक्रयः इति द्वे विक्रय-
क्रियायाः । आदश-दशन्ति, दशन्ते वा वाहुलकारकनिन् दशशब्दमभिभ्याष्य एका-
दिकाः नवदशपर्यन्ताः संख्याः त्रिषु त्रिलिङ्गां भवन्तीति एकाद्याः दशान्ताः संख्याः
संख्येषु वर्तमानालिङ्गाः स्युः । यथा एकः पटः, एका शाटी, एकं कुण्डम्, दश पटाः-
दश ख्यिः, दश कुण्डानि आदरेति अटादशान्ता (इति क्षीरस्वामी) आदरेति दश-
शब्दश्रुतिपर्यन्तमप्रादशं यावत् संख्या एकादिकाः संख्येष्य द्रव्ये वर्तन्ते, हिरवधारणो
तेन सामानाधिकरणे नैव तासां वृत्तिरित्यर्थः । यथा ‘एको विप्रः’ दश विप्राः’
इति, नतु वैयति नरणेन वृत्तिरिति, नतु एको विप्रस्य, दश विप्राणामित्यादिरिति
मुकुटः । विंशतिः आद्या यासान्ताः सर्वाः संख्याः संख्येयसंख्ययोः वर्तमानाः सदा
एकत्वे स्युः नित्यमेकवचनान्ता भवन्तीति—विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये
संख्यायां नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते । “यद्ग्राष्यम्—आदशभ्यः संख्या संख्येये
वर्तते, ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च” इति । विंशतिः पटाः विंशतिः पटानाम् । शतं
गावः, शतं गवामिति क्षीरस्वामी (वाचस्पतिरप्याह) “ऊनविंशत्यादिकास्तु सर्वाः
संख्येयसंख्ययोः” (इति हेमचन्द्रः) तथा च “मुकुटः” विंशत्याद्यास्तु संख्या-
शब्दा एकत्वे वर्तमानाः संख्येष्ये संख्याने च वर्तन्ते यथा विंशतिर्घटा:, विंशतिर्घटा-
नाम्, शतं गावः, शतं गवामिति सद्ग्रिः सुधीभिरेवाकक्षनीयम् ॥ ८३ ॥

संख्यार्थे द्विवदुत्त्वेस्तस्तासु चानवतेः ख्यिः ।
पद्मक्रेःशतसहस्रादिक्रमादशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

समिति—विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थस्तदा द्विवदुत्त्वे द्विवचनवदुवचनेऽपि स्तः । संख्या-
मात्रार्थे वर्तमानायाः विंशत्यादेः संख्याया द्विवचनवदुवचने अपि स्यातामेकशेषेण ।
यथा द्वे विंशती, तिस्रोविंशतयः । गवां विंशती, गवां विंशतयः (इति क्षीरस्वामी)
यदा तु भेदविवक्षायां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिषेये विंशत्यादयो वर्तन्ते, तदा तत्सामा-
नाधिकरणादुपचारेण तेभ्यो द्विवचनवदुवचने अपि भवतः । यथा द्वे विंशती, तिस्रो
विंशतयः इति । सामानाधिकरणयाभावेऽपि “गवां विंशती, गवां विंशतयः” इति
मुकुटोऽपि व्याख्यातवानिति । तासु विंशत्यादिषु आनवतेः नवतिमभिभ्याष्य ख्यिः
खीलिङ्गा भवन्तीति यथा विंशत्या पुरुषैः कृतम्, विंशतिः कुण्डानीति । पञ्चनं
पद्मक्रिः यद्वा पञ्चकद्रुयम् “पद्मक्रिविंशतिविंशत्यच्चत्वार्गिंशत्यच्चाशत्यष्टिसप्तवशीति-
नवतिशतम्” (५।१।५६) इति एते रूढिः शब्दा निपात्यन्ते । पद्मक्रेदश-
गुणोत्तरं क्रमात् शतसहस्रादिः ह्येयम् । यथा दश पद्मक्रिः शतम्, दशशतानि सह-
स्राम, दशसहस्रागवयुतमित्यादिः विङ्गेयम् ॥ ८४ ॥

तौल या नाप न. न. न. न.

तौल के भेद यौतवं द्रुवथं पाय्य (मिति) माना (र्थकं त्रयम्) ।
धुंगुची से स. स. पु.

माशातक (मानं) तुलाङ्गुलिप्रस्थैः (गुञ्जाः पञ्चा) यमाष्ठकः ॥८५॥

याविति—युतं, यौतीति वा योतुः शोधनं, शोधको वा तस्येदं यौतवम्, द्रोविंकारो द्रुवयम् “माने वयः” इति साधु, मीयतेऽनेनेति पाष्यम् “पाष्यसांनाष्येति” साधु इति त्रयं मानमर्थै यस्येति मानार्थकं स्यादिति त्रीणि मानार्थकस्य । अथ मानभेदानाह— तोल्यतेऽनेति तुला “अडि” अतुलोपमाभ्यामिति निर्देशाङ्गुणाभावः, अङ्गुलिमानम्, प्रस्थमानं चेति मानत्रयस्य । पञ्च गुञ्जाः मष्यतेऽनेनेति माषः “माषो त्रीद्वान्तरे मूर्खे मानत्वगदोषभेदयोः” (इति मेदिनी) शास्त्रीयत्वात् माष एव माषकः आद्यश्चासौ मापकश्चेति आद्यमापकः स्यादित्येकं मापस्य “माशा” इति ख्यातस्य ॥८५॥ तोला, चारं पु. पु. न.

तोला, अस्ती (ते घोडशा) क्षः कर्षो (इस्त्री) पलं (कर्षचतुष्टयम्) ।
धुंगुची भर, या पु. न. पु. न.

मोहर भर, पल सुवर्णविस्तौ (हेमोऽक्षे) कुरुविस्त (स्तु तत्पले) ॥८६॥

तथिति—ते घोडश माषाः अक्षतीति अक्षः “अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके । सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले तुत्ये हृषीके स्यात् ” (इति हेमचन्द्रः) कर्षतीति कर्षः अस्त्री पुंगुपुंसकं स्यात् “कर्षो ना कर्षणे मान-प्रभेदे पुंगुपुंसकम् ” (इति मेदिनी) इति द्रे कर्षस्य । कर्षचतुष्टयं पलं स्यात् । पलतीति पलम् “पलमुन्मानमांसयोः” (इति हैमः) कर्पाणां चतुष्टयं कर्षचतुष्टय-मिति द्रे पलस्य । हेमोऽक्षे सुवर्णविस्तौ स्याताम् । शोभनो वर्णः, स्तुतिर्वा यस्येति सुवर्णः “सुवर्णं स्वर्णविस्तयोः” इति रुद्राङ्गीबमपि “सुवर्णो ना स्वर्णकर्षे सुवर्णा च मखान्तरे । त्री कृष्णागुरुणि कृष्णे काञ्चने हरिचन्दने ” (इति विश्वः) विस्यते स्म विस्तः उभौ स्यातामिति द्रे स्वर्णकर्षस्य । तस्य हेमः पले तत्पले कुरुपु विस्तः कुरुविस्तः स्यादित्येकं स्वर्णपलस्य ॥ ८६ ॥

स. पु.

सौपल, वीसतुला तुला (स्त्रियां पलशतं) भारः (स्याद्विंशतिस्तुला) ।

दश भार पु. न.

गाढाभर भार आचितो (दश भाराः स्युः) (शाकटो भार) आचितः ८७

१ यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते तुष्टैः । यवद्येन गुञ्जा स्यात्विगुओ बल उच्यते । माषी गुञ्जाभिर्याभिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् । चतुर्भिर्माषकैः शाणः स निष्पक्षङ्ग एव च । गदाणो माषकैः पृष्ठभिः कर्षः स्यादशमापकः । चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं तुष्टैः । चतुःपलैश्च कुडवः प्रस्थादाः पूर्ववन्मताः ॥ शास्त्रीयप्रमाणसे पांच रत्ती का ‘माशा’ होता है और चरक या मुश्तुत आदि के मान से छः रत्ती, सात रत्ती या आठ रत्ती का माशा कहा है ॥

त्विति—पलानां शतं पलशतं तोलति, तोलयति वा तुला स्थियां स्यात् “तुला सादृश्यमानयोः । गृहाणां दास्त्रवन्धाय पीठिकायामपीड्यते । राशौ पलशते भारणे तुलं स्याद्वद्वादारणि । आकाशे च पिचौ न स्त्री ” (इति विश्वः) इत्येकं शत-पलस्य । विश्वतिस्तुला भियते इति भारः स्यात् “ भारः स्याद्वीवधे विष्ट्रौ पल्लानां द्विसहस्रके ” (इति मेदिनी) कादेदीर्घान्तादप्रत्यये तु भरोऽपि स्यादित्येकं विश्वति तुलायाः । दश भाराः आचीयते स्म आचितः स्युः “ आचितः शकटोन्मेये पलानाम-युतद्वये ” (इति विश्वः) इत्येकं दशभारस्य । शकटेन उद्धते इति शाकटः भारोऽपि ‘ आचितः ’ स्यादित्येकं शाकटभारस्य ॥ ८७ ॥

पु.

पु.

पु.

रुपया-पैसा कार्षपणः कार्षिकः (स्यात्) (कार्षिके तास्त्रिके) पणः ।

केति—कर्षस्यायं कार्षः, आपणनमापणः कार्षस्य कार्षेण वा आपणः कार्षपणः “ कार्षपणोऽस्त्री कार्षिके पणपोदशकेऽपि च ” (इति मेदिनी) कर्षस्यायं कार्षिकः स्यादिति द्वे रजतरूपस्य । तास्त्रिके कार्षिके पणयतेऽनेनेति पणः स्यात् “ पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षपणे ब्रह्मे । क्रन्यशाकादिके द्यूते व्यवहारे भृतौ धने ” (इति विश्वमेदिन्यौ) इत्येकं तास्त्रकृतकार्षपणस्य । तुलामानमुक्तम्, अङ्गुलिमानं च हस्तादि नरवर्णे प्रोक्तमेवेति द्रष्टव्यम् ॥ ८८ ॥

प्रस्थमानं त्वाह-

आदक अस्त्रियामाढंकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥
आदि
मान विशेष कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

१ “ न मानेन विना युक्तिद्रव्याणां जायते कचित् । अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया । चरकस्य मतं वैयैराद्यैर्यसामन्तं ततः । विहाय सर्वमानानि मानाधं मानमुच्यते । त्रसरेणुवृथैः प्रोक्तस्त्रिशता परमाणुभिः । त्रसरेणुस्तु पर्यायनान्ना वंशी निगद्यते । जालान्तररातैः सूर्यकर्वैशी विलोक्यते । षड्वंशी-भिर्मीरीचिः स्यात्ताभिः पश्चिमभार राजिका । तिसुभी राजिकाभिश्च सर्वपः प्रोच्यते ब्रह्मैः । यवोष्टस्पैः प्रोक्तो गुआ स्यात्तचतुष्टयम् । षड्मिस्तु रत्निकाभिः स्यान्माषकौ हेमधानकौ । माषीश्वर्तुभिः शाणः स्याद्वरणः स निगद्यते । टङ्कः स एव कथितस्तदद्वयं कोल उच्यते । क्षुद्रकोवटकश्चैव द्रश्मणः स निगद्यते । कोलदयं तु कर्षः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका । अशः पितॄः पाणितलां किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् । विडालपदकं चैव तथा पोडारीका मता । करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलमहः । उदुम्बरं च पर्यायैः कर्षमेव निगद्यते । स्यात्कर्ष-भ्यामधं पलं शुक्रिरघ्मिका तथा । शुक्रिभ्यां च पलं ज्ञेयं षुष्ठिराम्रं चतुर्थिका । प्रकुञ्बः पोडारी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते । पलाभ्यां प्रसुतिर्जेया प्रसृतं च निगद्यते । प्रसुतिभ्यामज्जलिः स्याकुञ्बवोऽर्धशरावकः । अष्टमानं च स ज्ञेयः कुडवाभ्यां च मानिका । शरावोष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः । शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थ-श्रुतः प्रस्थैस्तथादकः । भाजनं कांस्यपात्रं च चतुःषष्ठिपलश्च सः । चतुर्भिराढकैर्द्रेणः कलशो नल्वणोऽर्थयः । उन्मानं च धयो राशिद्रोणपर्यायसंज्ञितः । द्रोणाभ्यां सूर्पकुंभौ च चतुःषष्ठिः शरावकः । सूर्पभ्यां च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता । द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मत्रुद्विभिः । चतुर्सहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा । पलानां द्विसहं च भार एकः प्रकीर्तिः । तुला पलशतं ज्ञेयं सर्ववैवैष निश्चयः । मापकं काश्विल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् । राशिगोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणम् ” (इति भावप्रकाशः) ॥

अखीति-आठौकते इति अचि पृष्ठोदरादित्वात् आठकः अखियां पुनर्पुंसके स्यात् । “ आठकी च तुवर्यां खी परिमाणान्तरे त्रिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं चतुःप्रस्थस्य । द्रवतीति द्रोणः अखियां स्यात् “ द्रोणोऽखियामाठके स्यादाठकादित्युष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृषणाकोऽखी नीवृदन्तरे । खियां काष्ठाभ्युवाहिन्यां गवादिन्यामपीष्यते ” (इति विश्वः) इत्येकं चतुराठकस्य । खमारातीति मूजविभुजादित्वात् ‘के’ गौरादित्वाच्च खारी स्यादित्येकं द्रोणाचतुष्टयस्य । उह्यतेऽनेनेति वाहः “ वाहोऽश्वमानयोः । वृपे वाहा तु वाहौ स्यात् ” (इति हेमचन्द्रः) इत्येकं सूर्पद्रृश्यस्य । नितरां कुञ्चतीति निकुञ्चः स एव निकुञ्चकः, प्रकुञ्चतीति विग्रहे तु प्रकुञ्चः स एव प्रकुञ्चकोपि स्यादित्येकमेकमुष्टिकायाः । कुण्डते, कुण्डयते वा वाहुलकात्कवचि प्रत्ययेऽनित्यत्वान्तुमोऽभावेपि कुडवः स्यात् । मुकुटमते तु कुटति, कुञ्जते वा कपनि प्रत्यये कुटपोऽपि स्यादित्येकं पादसेटकस्य । प्रस्थीयतेऽनेनेति प्रस्थः “ प्रस्थोऽखियां मानभेदे सानावत्युच्चवस्तुनि ” (इति मेदिनी) इत्येकमेकसेटकस्य । इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक्भिन्नाः सन्तीति आद्यर्थेन मानीभविकाप्रवर्तिकादयः संगृहन्ते इति ॥ ८८ ॥ ५ ॥

पु.

पु. पु. पु.

चौथाई-वांट पाद् (स्तुरीयोभागः)स्या (दंशभागौतु)वण्टके ॥८९॥

पेति—तुरीयो भागः पद्यते, इति घञि पादः स्यात् “ पादो वुधे तुरीयांशे शैल-प्रत्यन्तपूर्वते । चरणे च मयूरे च १ ” (इति मेदिनी) इत्येकं तुर्यभागस्य । अंश्यते, इति कर्मणि घञि कृते अंशः स्यात् “ अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशोऽपि वस्तुनः ” (इति हेमचन्द्रः) भज्यते इति भागः “ भागो रूपार्थके भाग्यैकदेशयोः ” (इति हैमः) वण्टयते इति वण्टः स एव वण्टकः स्यादिति त्रीणि वण्टकस्य “ वांट ” इति ख्यातस्य ॥ ८९ ॥ १ ॥

ग. न. न. न. न. न. न.

धन द्रवयं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।

न. न. न. पु. पु. पु.

हिरण्यं द्रविणं द्युम्रमर्थरैविभवा (अपि) ॥ ९० ॥

द्रेति—द्वुरिव द्रव्यम् “ द्रव्यं च भव्ये ” इति साधुः, द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ जतु-द्वुमविकारयोः । विनये भेषजे रीत्याम् ” (इति हैमः) विद्यते स्म वित्तम् “ वित्तो भोगप्रत्ययोरिति ” साधुः “ वित्तं झीवे धने वाच्यलिङ्गं ख्याते विवागिते ” (इति मेदिनी) स्वपतौ साधु स्वापतेयम्, रिक्थते इति रिक्थम्, ऋक्थते, इति वाहुलकात्कथनि कृक्थम्, धनति, दवन्ति वा धनम्, वसति, उज्यते वाऽस्मिन्नगुणैरिति वसते,

^१ “ अर्वर्चादित्वात्वुन्पुंसकम् ” ॥

वस्यते वा वसु “ वसुर्मयूखाग्निजनाधिपेषु योक्षेसुरे स्याद्वसु हाटके च । वृद्धयौपध-
स्थानधनेपुरले शुष्के वसु स्यान्मधुरेऽन्यवच्च ” (इति विश्वप्रकाशः) हर्यति,
जिहीते भाग्यवन्तमिति वा हिरण्यम् “ हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः ।
अक्षये मानमेदे स्यादकुप्ये च नपुंसकमिति ” (मेदिनी) द्रवति, द्रूयते वा इनानि प्रत्यये
द्रविणम्, “ द्रविणं न द्रुयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे ” (इति विश्वः) दिवं मन-
तीति द्युम्नम् “ द्युम्नं वित्ते वलेऽपि च ” (इति हेमचन्द्रः) अर्थ्यते, घञि, ऋच्छति,
अर्थते वा ‘ थनि ’ अर्थः “ अर्थों विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुपु । अभिधेये च
शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने ” (इति मेदिनी) राति सुखम्, रायते वा रातेऽरिति
साधुः “ राद्रुयोर्विभवे स्वर्णो ” (इति लदः) विभवतीति ‘ अच्चि ’ विभवः “ विभवो
धननिर्वृत्त्योः ” (इति हैमः) इति त्रयोदश धनस्य ॥ ६० ॥

सोना चांदी पु. न.

तांवा आदि (स्या) त्कोष (श्र) हिरण्यं (च) (हेमरूप्ये कृताकृते) ।
तांवा रूपा का न. न.

मेल (ताभ्यां यदन्यत्त)त्कुप्यं रूप्यं (तदद्वयमाहतम्) ॥ ६१ ॥

स्येति—यदा हेम च रूप्यं च हेमरूप्ये कृतं चाकृतं च कृताकृते वटिताघटिते
स्याताम् । तदा कोषश्च हिरण्यं च स्यात् । कुप्यते इति अकर्तरीति घञिकोषः, कुशयते
इति विग्रहेतु कोशस्तालव्यान्तोऽपि “ तालव्या मूर्धन्याश्चैते ” इत्यधिकारे “ कोश-
विशदौ च ” (इति शमेदः) हर्यतीति हिरण्यम् स्यादिति द्वे कृताकृतस्वर्णरूप्ययोः ।
ताभ्यां हेमरूप्याभ्यां यदन्यत्तामादितत् कुप्यते इति कुप्यं स्यात् । राजसूयेति साधु इत्येकं
स्वर्णरूप्यान्यत्तामादिधातोः । तदद्वयं कुप्याकुप्यं, तयोर्हेमरूप्ययोर्द्वयं वा आहतं ताडितं
चेत्तदा “ आहतं तु मृषार्थके । गुणिते ताडिते चापि ” (इति हैमः) आहतं रूप-
मस्येति रूप्यं स्यादित्येकं ताम्ररूप्ययोर्मेलकस्य ॥ ६१ ॥

न. न. पु. पु.

मरकत मणि गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।

न. पु. पु. न.

पञ्चराग शोणरत्नं लोहितकः पञ्चरागो (थ) मौकिकम् ॥ ६२ ॥

स. पु. पु. न.

मोती मूङा मुक्का (थ) विद्वुमः (पुंसि) प्रवालं (पुनपुंसकम्) ।

गेति—गरुत्मतो जातत्वात् ‘ तस्येदमित्यग्नि ’ गारुत्मतम्, मरकं तरन्त्यनेनेति
डप्रत्यये मरकतम्, अशमनो गर्भः अशमगर्भः, हरिद्रुणो मणिः शाकपार्थिवादित्वात्
हरिन्मणिरिति चत्वारि हरिन्मणोः । शोणं च तद्रत्नं च शोणरत्नम्, लोहितमेव कनि

प्रत्यये लोहितकः, पद्ममिव रागोऽस्येति पद्मरागः स्यादिति त्रीणि पद्मरागस्य । अथेति—मुच्यते शुक्तिभिरिति, मुक्तेवेति वा मौक्तिकम्, मुच्यते स्म मुक्ता “मुक्ता मौक्तिकपुंश्चल्योः” (इति हैमः) इति द्वे मुक्तायाः । अथेति—विशिष्टो दुमः, विशिष्टे द्रौ भवो वेति विद्रुमः पुंसि स्यात् “विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमानयम्” (इति मेदिनी) प्रवल्यते, प्रवलतीति वा ज्वलादित्वागणप्रत्यये प्रवालं पुंनपुंसकं स्यात् “प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे” (इति विश्वः) इति द्वे प्रवालस्य “मूर्गा” इति ख्यातस्य ॥ ६२ ॥ १ ॥

न. पु.स.

रत्नमात्र रत्नं मणि (द्वयो) (रश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च) ॥६३॥

रेति—अश्मजातौ मरकतादौ मुक्तादिकेऽपि च रत्नम्, क्लीवे, मणिः द्वयोः ऋषिपुंसयोः स्यात् । रमन्ते धनार्थिनोऽस्मिन्निति रत्नम् “धनार्थिनो जनाः सर्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यन् । ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारदैः । रत्नं क्लीवे मणिः पुंसि खियामपि निगद्यते । वरु पापाणभेदोऽस्ति मुक्तादिं च तदुच्यते । रत्नं गारुदमतं पुष्परागो माणिक्यमेव च । इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि । मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव्व” मरयते इति मणिर्मणी वा “मणिः ऋषिपुंसयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च । कण्ठ-देशस्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिङ्गरेऽपि च” (इति विश्वः) इति द्वे रत्नमात्रस्य ॥ ६३ ॥

न. न. न. न. न. न.

सुवर्ण सुवर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।

न. न. न. न. न.

या सोना तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्वुरंम् ॥ ६४ ॥

न. न. न. न.

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।

न. न. न. पु.न.

रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदो (उल्लियाम्) ॥६५॥

स्वरिति—सुषु ऋणोति, “अचि” अर्णनमणों “वाचि” शोभनोऽगर्णो गतिरनेति वा स्वेर्णम्, शोभनो वर्णोस्य, सुषु वर्णयते वा सुवर्णम्, कनकतीति कनकम्, “कनकं हेम्नि पुंसि स्यात् किंशुके नागकेसरे । धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्प-केऽपि च” (इति मेदिनी) हिनोति, हीयते वा ‘मनिनि’ हेम, हटति, हाटयति वा हाटकम्, तप्यतेऽनेति तपनीयम्, शातकुम्भे पर्वते भवं शातकुम्भम्, स्वामितेतु अनु-शतिकादित्वादुभयपदवृद्धौ शातकौम्भमपि, गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयम् “यं गर्भं सुपुवे गङ्गा पावकादीपतेजसम् । तदुल्वं पर्वतेन्यस्तं हिरण्यं समपद्यत” (इति वायुपुराणम्)

^१ कर्वुरशङ्को दन्यौष्ठवमध्यो वा ओष्ठमध्यः स्यादिति केचिदिच्छन्ति ॥

“ गाङ्गेयः स्यात् पुमान् भीष्मे क्लीवं स्वर्णकसेहणोः” (इति मेदिनी) भरति, विभर्ति वा ‘ मनिनि ’ भर्तु “ भर्तु स्यात्काच्छने भृतौ ” (इति मेदिनी) कर्वत्यनेन मद्गुर-दित्वात् कर्वुरम् “ कर्वुं सलिले हैम्नि कर्वुरः पापरक्षसोः । कर्वुरा कृष्णवृत्तायां शबले पुनरन्यबन् ” (इति विश्वः) चमीकरे आकरे भवम्, चमनं चामी तां करोति वा टप्रत्यये चामीकरम्, जातं रूपं यस्य, प्रशस्तं जातमिति वा जातरूपम्, महच्च त-द्रजतं च आन्महत इत्यात्वे महारजतम् काच्छति, काच्छते वा नन्यादित्वात् का-च्छनम्, रोचते इति रुक्मम् “ रुक्मं लोहे सुवर्णे च ” (इति हेमचन्द्रः) कृत-म्बरे आकरविशेषे भवम्, कृताः पठिताः स्वरा येन तस्मै देयमिति वा कार्तस्वरम्, जम्बूरसस्य नद्यां भवं जाम्बूनदम्, अष्टौ धातवः पदानि स्थानान्यरयेति अष्टानामपद-मिति वा अष्टापदः अखियां पुंपुंसकं स्यादित्येकोनविशतिः स्वर्णस्य ॥ ६४१६५ ॥

सोने का ग- (अलंकारसुवर्णय) चूँही कनक (मित्यदः) ।

न. न. न. न.

हना-चांदी दुर्वर्ण रजतं रूपयं खर्जूरं श्वेत (मित्यपि) ॥ ६६ ॥

अलमिति—यत् अलंकारसुवर्णम् अलंकारसम्बन्धि सुवर्णम् अदः शृङ्गिणामीः प्रधाना लक्ष्मीर्वा शृङ्गी तां कनतीति शृङ्गीकनकम् , ‘शृङ्गी’ इति पृथग्नाम वेति केचिदाहुः “ स्त्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम् ” (इति रत्नकोपः) “ भूयणं कनकं शृङ्गी ” (इति नाममाला च) शृङ्गिर्हस्वान्ता च तथा च “ बाणः ”—“ वर्षपर्वतसमूह-मिवान्तःस्थिता परिमाणशृङ्गिहेमकुटं राजकुसमिति मुकुटः ” इत्येकं भूयणासम्बन्धि-सुवर्णस्य । सुवर्णपिक्षया दुष्टो वर्णोऽस्येति दुर्वर्णम् , “ दुर्वर्णं त्रिष्वसद्वर्णं क्लीब-मैलयरूप्ययोः ” (इति मेदिनी) रजति, रज्यते वा रजतम् “ रजतं त्रिपु शुक्ले स्यात् क्लीबं हारे च दुर्वर्णे ” (इति विश्वः) रूप्यते इति रूप्यम् “ रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिपु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम् ” (इति हेमचन्द्रः) खर्जतीति खर्जूरम् “ खर्जूरं रूप्यफलयोः । खर्जूरं कीटवृक्षयोः ” (इति हैमः) श्वेतते इति श्वेतम् “ श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः । श्वेतावराटिकाकाष्ठपाटलाशाङ्किनीपु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले ” (इति मेदिनी) इति पञ्च रजतस्य “ चांदी ” इति ल्यातस्य ॥ ६६ ॥

स. नु.न.

न.

पीतल-तंबा रीतिः (स्त्रिया) मारकूटो (न स्त्रिया) (मथ) ताम्रकम्।
न. न. न. न.

न. न. न. न. न.

शुल्वं म्लेच्छमुखं द्रव्यष्टवरिष्ठोन्दुम्बराणि (च) ॥६७॥
गीति-रीयते, रिगाति वा रीति; ख्यायां स्यात्। रीति; ख्यायां स्यन्दप्रचारयोः।

१ अल्पं शृङ्गं प्राधान्यं वा यस्या गौरादित्वाच्च शृङ्गी स्यात् ॥

पित्तले लोहकिंहृ च ” (इति मेदिनी) अरण्यमारस्तं कूटयते इति आरकूटः खियां न स्यात् “ आरकूटोऽन्नियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमलम् ” (इति रभसः) इति द्वे पित्तजस्य । अथेति—ताम्यति, तम्यते वा रकि, दीर्घं च ताम्रम्, शलतीति शुल्वम् उत्त्वादयश्चेति वनन्तो निपात्यते, अथवा शुल्वयति, शुल्वयते वा अचि, घबि वा शुल्वं वान्तमपि, “ शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ ” (इति हेमचन्द्रः) म्लेच्छदेशे मुखमुत्पत्तिरस्य, म्लेच्छस्य मुखमिवेति वा म्लेच्छमुखम्, द्वं हेमरूप्ये अशनुते स्म द्रव्यष्टम्, अतिशयेन वरम्, उरु वा वरिष्ठम् “ वरिष्ठं ताम्रके क्षीवम् ” (इति रुद्रः) उं शम्भुं बृणोति उंगम् पृष्ठोदगादित्वात् उम्बरमपि उत्कृष्टमुम्बरमुदुम्बरम् “ उदुम्बरस्तु देहत्यां वृक्षभेदे च पराडके । कुउमेदेऽपि च पुमांस्ताम्रे तु स्यान्नपुंसकम् ” (इति मेदिनी) प्रज्ञायाग्णि तु औदुम्बरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञादौ यज्ञशाखिनः ” (इत्यजयः) इति पद् ताम्रस्य ॥ ६७ ॥

पु.न.

न.

न.

न.

न.

न.

लोहा लोहाका लोहो (इत्त्री) शस्त्रकं तीक्षणं पिण्डं कालायसायसी ।

पु.न.

पु.न.

पु.न.

मेल

अश्म सारो (इथ) मण्डूरं शिङ्गाण (मपि तन्मले) ॥६८॥

लविति—लोहति, लुहते वा अचि, लूयतेऽनेनेति वा वाहुलकाद् हे, रोहति, रुहते वा अचि, घबि वा कपिलिकादित्वाल्लत्वे लोहः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात्, “ लोहो-इस्त्री शस्त्रके लोहं जोङ्के सर्वतैजसे ” (इति मेदिनी) प्रज्ञायाग्णि तु लौहमपि, शस्यतेऽनेन दाम्नीति ‘ पूर्वि ’ शस्त्रम् तदेव शस्त्रकम् तेजयति, तेज्यते वा तिजेदीर्घश्चेति कस्त्रप्रत्यये तीक्षणम् “ तीक्षणं सामुद्रलवणे विपलोहाजिमुष्कके । क्लीवं यवाप्रके पुंसि तिगमासम्त्यागिनोस्त्रियु ” (इति मेदिनी) पिण्डते, पिण्डयते वा अचि, घबि वा पिण्डम् “ पिण्डो वोलेवले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापेच गोलसिलहक्योरपि । ओरह्नपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावूखर्जूरभेदयोः ” (इति मेदिनी) कालं च तदयश्च “ अनोश्मायः सरसामिति टचि ” कालायसम्, एति, अयते वा अयः, अश्मनः सारः अश्मसारः “ अश्मसारं च शस्त्रकम् ” (इत्यमरमाला) इति सप्त लोहस्य । अथेति—मण्डतीति खर्जूरादित्वात् मण्डूरम्, शिङ्गयते आण्कप्रत्यये पृष्ठोदगादित्वात्कलोपे, सिंहमाण्यतिं वा शिङ्गाणम् “ शिङ्गाणं काचपात्रे च लोहनासिकयोर्मले ” (इति मेदिनी) सिंहानमिति पाठे तु सिंहवदनिति अचि, सिंहमानयति वा अग्णि, सिंहानमपि तस्य लोहस्य मले स्यादिति द्वे लोहकिट्टस्य ॥ ६८ ॥

न.

स.

सब धातु, कार (सर्वं स्यात्तैजसं) लोहं (विकारस्त्वयसः) कुशी ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु. पु. न.

कांच, पारा क्षारः काचो (थ) चपलोरसः सूत(श्र) पांरदे ॥ ६६ ॥

सेति—तेजसो विकारः, तेजोऽस्त्यस्येति वा तैजसम् सर्वं तैजसं लोहति, लुहते वा लोहम्, लोहमेव लौहं वा स्यादित्येकं सर्वधातूनाम् । अयसो लोहस्य विकारः कुं भूमि इति उप्रत्यये, ‘जानपदेति’ डीपि कुशी स्यात् “कुशी फालेऽपि वल्गायां कुशा पानिष्ठुमत्तयोः । कुशो वाञ्छदिवदाख्यातः” (इति विश्वः) इत्येकं फालस्य ‘कार’ इति रुद्यातस्य । क्षरति, व्वलादित्वागणप्रत्यये क्षारः, “क्षारः काचे रसे गुडे भस्मनि धूतें लवणे” (इति हैमः) कचते, अचि, प्रज्ञाद्यग्णि काचयति वा अचि काचः स्यात् “ काचः शिक्षयेमणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे” (इति विश्वः) इति द्वे काचस्य । अथेति—चोपति, ‘कले’ चपनम् ‘अचि, चपं लातीति वा के’ चपलस्यात्, “चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीने च चपला तु स्यात् पिप्पलयां विद्युति त्रियाम् । पुंश्चत्वयामपि ” (इति हैमचन्द्रः) रसयति, रस्यते वा रसः “ रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गुहे धातौ तिक्कादौ पारदेऽपि च ” (इति हैमः) शिवेन सूयते स्म सूतः स्यात् “ सूतस्तु सारथौ तीक्षणे क्षत्रियाद्वाह्यणीसुते । वन्दिपारदयोः युंसि प्रसूते प्रेरिते विषु” (इति मेदिनी) पारं ददातीति पारदः “ पारत ” इति पाठे तु पारं तनोति दे पारतः “ पारतस्तु मनाकृपाणुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाकृ शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः ” (इति शब्दार्गावः) इति चत्वारि पारदस्य पारा इति स्यातस्य ॥ ६६ ॥

न.

न.

न.

न.

भैस का संग गवलं (मौहिषं शृङ्गं) मध्रकं गिरिजामले ।

न.

न.

न.

न.

अभ्रक, सुरमा स्वोतोऽञ्जनं (तु) सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥

गेति—अलंतीति अचि, अलम् गवामलम्, गवनं गवस्तं लातीति वा गवलम्, माहिषं शृङ्गं गवलं स्यादित्येकं माहिषशृङ्गस्य । अभ्रति अभ्रयते वा कुनि, अभ्रस्य प्रतिकृति-वेति कनि, अभ्रकम्, गिरौ जातं दे, गिरिजम् “गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छ्वलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरी मातुलुङ्गोऽस्त्र योषिति ” (इति मेदिनी) अमति वृषादित्वात् कलचि, न मलमस्येति वा अमलं स्यात् “गिरिजं गिरिजावीजममलं गवल-भवजम्” (इति वाचस्पतिः) स्वामिमुकुटयोर्मते तु गिरिजामलमित्येकं नाम विज्ञेयमिति

१ “ रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते ” (इति तारपालः) ॥

२ रसः प्रायेण महिषशृङ्गे स्थाप्यतेऽतो रसानन्तरमस्य कथनं समुचितमेवेति मुकुटः ॥

त्रीणि अध्रकस्य । अङ्गयते न यन्मनेनेति करणे 'स्युटि' अञ्जनम्—स्नोतोजमञ्जनमिति शाकपार्थिवादित्वात् स्नोतोऽञ्जनम्, सुवीरदेशे भवं सौवीरम् “सौवीरं काञ्जिके स्नोतोञ्जने च वदरीकले । ना तु नीवृति” (इति विश्वः) कपोतस्येदं, कापोतं च तदञ्जनं चेति कापोताञ्जनम् , यमुनायां भवं यमुनाया इदं वा तद्वच्छ्रामत्वाद् यामुनं स्यादिति चत्वारि स्नोतोञ्जनस्य “ सुग्रामा ” इति ख्यातस्य ॥ १०० ॥

न.   न.   न.   न.

तृतीया   तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।

रसोत्   सं.   स.   न.   न.

या रसाञ्जन   कर्परी दार्विका (काथोद्धवं) तुत्थं रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

न.   न.   पु.   पु.

गन्धक   रसगर्भं ताक्षर्यशैलं गन्धाशमनि (तु) गन्धकः ।

पु.   स.   स.   स.

काला सुरमा   सौगन्धिक (श्र)चक्षुष्याकुलाल्यौ (तु)कुलत्थिका ॥ १०२ ॥

तिविति—तुत्थयति, तुत्थयते वा 'अचि,' तुत्थं च तदञ्जनं चेति तुत्थाञ्जनम्, शिखिनो ग्रीवा, शिखिग्रीवास्त्यस्येति शिखिग्रीवम्, वितुयते स्म वितुन्नं तदेव वितुन्नकम्, मयूरस्य प्रतिकृतिः, मयूरं कायति वा सादृश्यात् मयूरकमिति चत्वारि तुत्थाञ्जनस्य “तृतीया” इति ख्यातस्य , कल्पते, वाहुलकादरटि, लत्वाभावे, टिहडेति ढीपि च ‘कर्परी’ स्यात्, दार्वीं दास्तहरिद्रा तद्विकारोऽपि दार्वीं सैव दार्विका, ततुत्थं काथोद्धवमावर्तिं सदुक्तपर्यायं तुत्थं चास्य नाम “ तुत्थं स्यादमृतासङ्गं कर्परी तुप्रमित्यपि ” (इति रभसः) इति त्रीणि आवर्तननिष्ठनरसाञ्जनमेदस्य । रसजमञ्जनमिति शाकपार्थिवादित्वाद् रसाञ्जनम् , रसोगर्भेऽस्येति रसगर्भम् , ताक्षर्यशैले भवं ताक्षर्यशैलमिति त्रीणि रसाञ्जनस्य । स्वामी तु तुत्थाञ्जनादिकं पर्यन्तं पञ्चकं तुत्थाञ्जनपर्यायमुक्त्वा दार्विकाकाथोद्धवे तुत्थरसाञ्जनादिव्रयमाह—(इति मुकुटः) गन्धयुक्तोऽशमा शाकपार्थिवादित्वात् गन्धाशमा, गन्धोऽस्त्यस्येति गन्धः सएव गन्धकः ठनिप्रत्यये तु गन्धिकोऽपि, शोभनोगन्धोऽस्येति विनयादित्वात्स्वार्थे 'ठकि' सौगन्धिकः “ आमोद्दलेशयोर्गन्धः ससुगन्धः सुगन्धकः ” इति त्रीणि गन्धकस्य । चक्षुषे हिता चक्षुष्या “चक्षुष्यः केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलत्थिकासुभगयोः ख्यामक्षिहितेऽन्यवत् ” (इति मेदिनी) कुलमलति, कर्मण्यग्नि, ढीपि च कुलाली “ चक्षुष्या कुम्भकारी च कुलाली च कुलत्थिका ” (इति रत्नकोपः) कुलत्थप्रतिकृतिः, कुले तिष्ठति, सुपीति के, स्वार्थे कनि, च पृष्ठोदरादित्वात्कुलत्थिका इति त्रीणि कृष्णसौवीरस्य “ काला सुरमा ” इति ख्यातस्य ॥ १०१ । १०२ ॥

न.   न.   न.   न.

अज्ञनविशेषं रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

न.   न.   न.

हरितालं पिञ्जरं पीतनं तालमालं (च) हरितालके ॥ १०३ ॥

रीति-रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव तन्मलत्वात् रीतिपुष्पम्, पुष्पस्य केतुरिव केतुर्यु-
स्येति नाशकत्वात् पुष्पकेतु “पुष्पकेतु कुसुमाञ्जनमिति” (रुदः) पुष्पस्य प्रतिकृतिः
कनि, पुष्पकम्, ततः स्वार्थेऽणि पौष्पकम्, कुसुममिव कुसुमनाशकं वा अञ्जनं कुसु-
माञ्जनमिति चत्वारि ध्मायमानरीतिकाजातमलस्य । पिञ्जनं पिञ्जोवर्णस्तं रातीति
पिञ्जरम्, पीतं वर्णं नयते, डप्रत्यये पीतनम् “पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरितालं
च” (इति विश्वः) तालयति, तल्यते वा तालम् “तालः करतलेऽङ्कुष्ठमध्यमाभ्यां
च सम्मिते । गीतकालक्रियामाने करसफाले दृमान्वरे । वाद्यभारणे च कांस्यस्य तसरौ
तालीजटौषधौ । कलीबन्तु हरिताले स्यात्” (इति मेदिनी) आलयति, अचि,
आलाति वा के’आलम् “आलं स्यादनल्पहरितालयोः” (इति हेमचन्द्रः) हरितं
वर्णमालाति, मूलविभुजादित्वात्कप्रत्यये, कर्मणयणि वा हरितालम् तदेव हरितालकम्
“हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणम्” (इति माधवः) इति पञ्च हरितालस्य ॥ १०३ ॥

न.   न.   न.   न.   न.

शिलाजित गैरेयमर्थं गिरिजमशमजं (च) शिलाजतु ।

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

गन्धरस बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः (समाः) ॥ १०४ ॥

गायति-गिरौ भवं गैरेयम्, अर्थ्यते, अर्थादनपेतंवा अर्थ्यम्, “अर्थो विप-
श्चिति न्याये त्रिष्वर्थन्तु शिलाजतु” (इति रुदः) गिरेर्जातं गिरिजम् “गिरिजं त्वभ्रके-
ऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरी मातुलुङ्घयोश्च योषिति”
(इति मेदिनी) अशमनोजातमशमजम्, शिलाया जटिव शिलाजतु इति पञ्च शिला-
जतुनः । बोलयति, अचि वातीति वा पिञ्जादित्वादूलचि, बोलः गन्धो गन्धवानरसो
इस्येति गन्धरसः, स्वामिमते तु राजदन्तादित्वाद् रसगन्धोऽपि, प्राणित्यनेनेति
प्राणः, पिण्डते इति पिण्डः मुकुटमते तु गां जलं स्यतीति गोसः, गोर्जलात्पातीति
विग्रहे तु गोपोऽपि, रसयति, रस्यते वा रसः एते समाः समानार्थकाः समान-
लिङ्गाश्च स्वामिमते तु गोपे उत्पन्नौरसोऽस्येति ‘गोपरसः’ इति समस्तमपीति पद्
गन्धरसस्य ॥ १०४ ॥

पु.   पु.   पु.   न.   न.

समुद्रफेन हिण्डीरोऽबिधिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् ।

न.   न.   न.   न.   न.   न.

सेंद्र सीसा नागसीसकयोगेष्वप्राणि त्रपु पिञ्चटम् ॥ १०५ ॥

न. न. पु. पु. न.
रांगा रुई रङ्गवङ्गे (प्यथ) पिचुस्तूलो (प्य) कमलोत्तरम् ।
न. न. न.

कुम्भ (स्यात्) कुसुम्भं वहिशिखं महारजन (मित्यपि) ॥ १०६ ॥

हीति—‘ हिएडी ’ ‘ हिएड ’ इति वा शब्दमीरयतीति अणि, अचि, वा हिएडीरः ‘ डिएडी ’ इति शब्दमीरयतीति विप्रहे तु डिएडीरोऽपि, अव्येः कफ इव अविधकफः, स्फायते, इति फेनः, “ केनमीनाविति ” साधुः । इति त्रीणि समुद्रफेनस्य । स्यन्दते, इति सिन्दूरम् “ स्यन्देः संप्रसारणं च ” इति साधुः, “ सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके । सिन्दूरी रोचना रक्तचेलिका धातकीषु च ” (इति मेदिनी) नागं सीसं संभव उत्पत्तिस्थानमस्येति नागसंभवमिति द्वे सिन्दूरस्य । नगे भवं नागम्, “ नागं नपुंसके रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः पुन्नागमातङ्गकूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुन्नागनागदन्तप्रभेदके । देहानिलप्रभेदे च ग्रेष्टे स्यादुत्तरस्थितः ” (इति मेदिनी) सिनोतीति सि, ईस्यतीति ईसम् सिच तदीसं च सीसं तदेव सीसकम्, योगे धातुसम्बन्धे इष्टम् योगेष्टम्, उप्यते, इति रनि, वप्रम्, मुकुटमते तु वर्धते, इति वर्धमपि, “ वर्धः सीसवरत्रयोः ” (इति हैमः) इति चत्वारि सीसकस्य । त्रपते, इति त्रपु, “ रङ्गसीसकयोष्पुः ” (इति रुद्रः) पिच्यतीति पिच्चटम्, “ पिच्चटो नेत्रयोगे स्यात् कञ्चं सीसकरङ्गयोः ” (इति विश्वः) रङ्गतीति रङ्गम् “ रङ्गो ना रागे नृत्यरणक्षितौ । अस्त्री त्रपुणि ” (इति मेदिनी) वङ्गतीति वङ्गम् “ वङ्गं सीसकरङ्गयोः । वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंभूम्नि नीवृदन्तरे ” (इति मेदिनी) इति चत्वारि रङ्गस्य “ रांगा ” इति ख्यातस्य । अथेति पिचति, पचति वा मृगयत्वादित्वात् पिचुः “ पिचुर्ना कुष्ठभेदे च कर्वे तूलेऽसुरान्तरे ” (इति विश्वः) तूलयति, तूल्यते वा तूलः “ तूलं स्याद्वृद्धदारुणि । आकाशे च पिचौ न स्त्री ” (इति मेदिनी) रभसात् पिचु तूलोऽपि इति द्वे तूलस्य “ रुई ” इति ख्यातस्य । अथेति, कमलादुत्तरं कमलोत्तरम्, कुस्त्यतीति कुसुम्भं स्यात् “ कुसुम्भं हैमनि महारजने ना कमरुलौ ” (इति मेदिनी) वहिवच्छिखास्येति वहिशिखम् रज्यतेऽनेनेति रजनं महच्च तद्रजनं च महारजनम् “ महारजनमुदिष्टं शान्तकुसुम्भं कुसुम्भयोः ” इति चत्वारि कुसुम्भस्य ॥ १०५ । १०६ ॥

भेड़ा के ऊन से पु. पु. न. न.

बना कम्बल मेषकम्बल ऊर्णायुः शशोर्ण शशलोमनि ।

खगोशके ऊन न. न. न. न.

से बना कम्बल न. न. न.

शहद-मोम मधुक्षौद्रं माक्षिका(दि) मधूचिक्षिष्टं (तु) सिव्यथकम् ॥ १०७ ॥

मयिति—मेषलोमकृतः कम्बलः शाकपार्थिवादित्वात् मेषकम्बलः, ऊर्णातीति ऊर्णा ।

सास्त्यस्येति ऊर्णायुः “ ऊर्णायायुस् ” इति साधुः इति द्वे कम्बलस्य । शशस्य
ऊर्णाऽस्त्यस्येति शशोर्णम् , “ शशोर्ण कारणंकरम् ” इति चन्द्रगोमिलिङ्गानु-
शासनाक्षीवत्वम् शशस्य लोम शशलोम इति द्वे शशोर्णस्य । मन्यते, इति मधु
“ मधुपुष्परसे क्षीद्रे मधे ना तु मधुदुमे । वसन्तदैत्यभिज्ञैत्रे स्याज्जीवन्त्यान्तु योषिति ”
(इति विश्वमेदिन्यौ) क्षुद्रभिर्मक्षिकाभिः कृतं क्षीद्रम्, “ क्षीद्रन्तु मधुनीरयोः ”
(इति हेमचन्द्रः) मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् आदिना भ्रामर, वाटक, पौतिकादयो
गृद्धन्ते इति त्रीणि क्षीद्रस्य “ शहद ” इति रुयातस्य । मधुना उच्छ्रिष्टं मधूच्छ्रिष्टम्,
सिञ्चति, सिञ्चयते वा थकि, सिक्खथम् तदेव सिक्खकमिति द्वे मधूच्छ्रिष्टस्य “ मोम ”
इति रुयातस्य ॥ १०७ ॥

स.   स.   स.   स.

मनःशिला मनोगुप्ता मनोहा नागजिह्विका ।

नैपालीमैनशिल स.   स.   स. पु.   पु.

जवासार नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

सज्जी पु.   पु.   पु.   पु.

सोचर पाक्यो (उथ) स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।

वंशलोचन न.   न.   स.   स.

सौवर्चलं (स्या) दुचकं त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥१०९॥

मेति—मनःशब्दवाच्या शिलेति शाकपार्थिवादित्वात् मनःशिला, मनसा गुप्ता मनो-
गुप्ता, मनःशब्देन हूयते कथ्यते “ कविघौ प्रसारिणिभ्यो डः ” इति डप्रत्यये मनोहा,
नागानां जिह्वेव नागजिह्विका, नैपाले भवा नैपाली, कौनटति, अचि, गौरादिः,
कुतिसत्ता नटीव वा कुनटी, गां दीप्ति लाति, ‘ के ’ गुड्यते वा घञ्चि डलयोरैक्याद्
गोला, “ गोला गोदावरी सख्योः, कुनटी दुर्ग्योः ख्याम । पञ्चाजने मण्डने
चालिज्जरे बालखेलने ” (इति मेदिनी) इति सप्त मनःशिलायाः । यवानां क्षारः
यवक्षारः, यवाग्राज्जायते स्म पञ्चम्यामिति डप्रत्यये यवाग्रजः, पाके साधुः पाक्यः
इति त्रीणि यवक्षारस्य । अथेति—स्वर्जिकारसजः क्षारः शाकपार्थिवादित्वात् स्वर्जि-
काक्षारः, कपोतवर्णोऽस्त्यस्येति कापोतः, सुखं वर्चयति, ‘ कुनि ’ सुखवर्चकः, सुवर्चलाया
इदं सौवर्चलम्, “ अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे ” (इति मेदिनी) रोच-
तेऽनेनेति ‘ कुनि ’ स्त्रेकं स्यात् “ रुचको वीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्रुयोः
सर्जिकाक्षारेऽपश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च ”
(इति मेदिनी) इति पञ्च स्वर्जिकाक्षारस्य “ सज्जीखार ” इति रुयातस्य । त्वचो
वंशात् क्षीरमस्याः गौणादित्वात् “ त्वक्क्षीरी ” रोचते, इति नन्दादित्वाद् रोचना

“ नैपालीनवमालीमनःशिलासुवहासुन ” (इति विश्वः) ॥

वंशस्य रोचना वंशरोचना “स्यादुंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुका शुभा । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी ” (इति शाश्वतः) इति द्वे वंशरोचनायाः “ वंशलोचन ” इति ख्यातायाः ॥ १०८ । १०६ ॥

न.   न.   न.

शोभाज्ञन शिवुजं श्वेतमरिचं मोरटं (मूलमैक्षवम्) ।
ईति की जड़न.   न.   न.

पिपरामूल ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर (इत्यपि) ॥ ११० ॥

शीति—शिप्रोर्जायतेस्म पञ्चम्यामिति डप्रत्यये शिवुजम्, श्वेतं मरिचमिव श्वेत-मरिचमिति द्वे शोभाज्ञनवीजस्य । इक्षोरिदमैक्षवं मूलं मुरतीति “ शकादिभ्यो-इटन् ” इत्यटनिप्रत्यये मोरटं स्यादित्येकमिक्षुमूलस्य । ग्रन्थेः प्रतिकृतिर्ग्रन्थिकम् “ ग्रन्थिकं पिप्पलीमूले गुगुजुग्रन्थिपर्णयोः । करीरे पुंसि देवब्रह्मे सहदेवारुय-पाएडवे ” (इति विश्वः) पिप्पल्यामूलं पिप्पलीमूलम्, चटकायाः शिर इव चटका-शिरः, अपिशब्दान्दिद्वरोऽपि “ शिरो ना पिप्पलीमूले ” (इति रभसः) इति त्रीणि पिप्पलीमूलस्य “ पिपरामूल ” इति ख्यातस्य ॥ ११० ॥

जटामांसी, पतझ   स.   पु.   न.   न.

मिले सोंठि, गोज्जोमी भूतकेशो (ना) पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

मिरच, पीपरि,   न.   न.   न.   स.   न.

मिले अँवरा, हड़, वहरा त्रिकटु ऋष्यगणं व्योषं त्रिफला (तु) फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

इति वैश्यवर्गः ॥ ६ ॥

गविति—गोलोम्नामियम् “ तस्येदमित्यग्णि ” संज्ञापूर्वकत्वाद्युद्घयभावेऽपि गोलोमी “ गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्यादुचाभूतकेशयोः ” (इति विश्वः) भूतानां केश इव, भूतः केशोऽस्येति वा भूतकेशः ना पुमान्स्यादिति द्वे जटामांस्याः श्वेतदूर्वाया वा । पत्रा-एयङ्गेऽत्येति पत्राङ्गम्, “ पत्राङ्गं न द्रयोभूर्जे पद्मके रक्तचन्दने ” (इति मेदिनी) रक्तं चन्दनमिव रक्तसारत्वाद् रक्तचन्दनमिति द्वे रक्तसारद्रव्यस्य “ पतझ ” इति ख्यातस्य । त्रयागणां कटूनां समाहारः त्रिकटु, ऊषतीति नन्दादित्वाल्लयुटि ऊषणम् त्रयागणामूषणानां समाहारः पात्रादित्वात् ऋष्यगणम्, विशेषेण ओषतीति अचि, व्योषमिति त्रीणि ऋष्यगणस्य “ सोंठि, मिरच, पीपरि ” इति ख्यातस्य । त्रयागणां फलानां समाहारस्त्रिफला अजादिः, तृकतीति वा तृफलचेति कले, तृफलापि “ त्रि-फला तृफलापि च ” (इति त्रिकाण्डशेषः) फलानां त्रिकं फलत्रिकमिति द्वे त्रिफलायाः ॥ १११ ॥

इति वैश्यवर्गविवरणम् ॥ ६ ॥

अथ शूद्रवर्गो व्याख्यायते ॥

पु.

पु.

पु.

पु.

शूद्र

शूद्रा(श्च) वरवर्णा(श्च) वृषला(श्च) जघन्यजाः ।

पु.

वर्णसंकर (आचारणडालात्) संकीर्णा (अम्बष्टकरणादयः) ॥१ ॥

शिवति—शोचतीति “ शुचेर्दश ” इति रकि, दीर्घे च शूद्रः द्वित्वे शूद्रौ, बहुत्वे शूद्राः, अवरोऽधमोवरणोऽस्य, अवरश्चासौ वर्णश्चेति वा अवरवर्णाः द्वित्वे अवरवर्णां, बहुत्वे अवरवर्णाः, वर्षति, वृष्यते वा ‘ कलचि ’ वृषं धर्मं लुनाति ‘ डे ’ वृषं लातीति के, वृषलः, द्वित्वे वृषलौ, बहुत्वे वृषलाः, जघन्यात्पादाज्ञाता जघन्यजाः “ जघन्यं मेहने झीवे चरमे गर्हितेऽन्यवत् ” (इति मेदिनी) इति चत्वारि शूद्रस्य । आचारणडालात् चाडालपर्यन्तम् वक्ष्यमाणाः अम्बष्टश्च करणाश्च तावादी येषामिति ते संकीर्णन्ते स्म संकीर्णाः स्युः आदिना उप्रादयो गृह्यन्ते इत्येकमाचारणडालादम्बष्टादीनाम् ॥ १ ॥

शूद्रा में व-

पु. पु.

नियासे पैदा, (शूद्राविशोस्तु) करणोऽम्बष्टौ (वैश्याद्विजन्सनोः) ।

बनियानी में

पु. पु.

बालणसे उपजा,

शूद्रा में क्षत्रिय

पु. पु.

(शूद्राक्षत्रिययो) रुप्रो मागधः (क्षत्रियाविशोः) ॥ २ ॥

से जना,

क्षत्रिया में व-

नियां से हुआ

शिवति—शूद्रा च विट् च शूद्राविशौ तयोः सुतः किरति, कीर्यते वा युचि, ल्युटि वा करणः “ करणं हेतुकर्मणोः । बालवादौ हसे लेपे नृत्यगीतप्रभेदयोः । क्रिया-भेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंनेशनेषु च । कायस्थे साधने झीवं पुंसि शूद्राविशोः सुते ” (इति विश्वः) इत्येकं वैश्याच्छूद्रायां जातस्य । वैश्या च द्विजन्मा च तयोः सुतः सुतः अम्बे तिष्ठतीति सुपीति के, ‘अम्बाम्बेति’ षत्वे च अम्बषः “ अम्बषोदेशभेदेऽपि विप्राद्वैश्या-सुतेऽपि च । अम्बष्टात्प्रस्त्रलोपयां स्यात्पाठायूथिक्योरपि ” (इति मेदिनी) इत्येकं विप्राद्वैश्यायां जातस्य । शूद्रा च क्षत्रियश्च तयोः सुतः उच्यतीति “ ऋज्रेन्द्रेति ” निपातनात् उप्रः “ उप्रः शूद्रासुते क्षत्राद्वृद्रे पुंसि त्रिपूक्टे । झीवं वचाक्षुतयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं क्षत्राच्छूद्रायां जातस्य । क्षत्रिया च विट् च तयोः सुतः मगध्यतीति, अचि, “ यस्यहस ” इति यलोपे च मगधः ‘प्रज्ञायणि’ तु मागधः “ मागधो मगधो-द्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रियापुंसे मागधी स्यात् पिपली । यूथीमायाविशेषशन ” (इति हेमचन्द्रः) इत्येकं वैश्यतः क्षत्रियायां जातस्य ॥ २ ॥

वनियानी में पु.
क्षत्रिय से उ-
पजा, क्षत्रिया
में रुद्र से पु.
माहिष्यो (र्याक्षत्रिययोः) क्षत्ता (र्याशूद्रयोःसुतः) ।
जना, ब्राह्मणी(ब्राह्मणयां क्षत्रिया)त्सूत(स्तस्यां) वैदेहको(विशः) ३॥
में क्षत्रिय से पु.
हुश्चा, ब्राह्मणी
म वनियां से पु.
उपजा

मेति—अर्या च क्षत्रियश्च तयोः सुतः महिष्यां साधुः, यति, अणि, महति महते वा टिपचि, महिपः स एव चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे व्यजि माहिष्यः स्यादित्येकं क्षत्रियादर्यायां जातस्य । अर्या च शूद्रश्च तयोः सुतः क्षदति, क्षयते वा ‘रंसिक्षदेति’ तृचि क्षत्ता स्यात् “क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्नियुक्तवेषसोः पुमान्” (इति मेदिनी) इत्येकं शूद्रादर्यायां जातस्य । ब्राह्मणयां क्षत्रियाज्ञातः सूत्यतेस्म सूतः “सूतः पारदसारथ्योः प्रसृतेरितवन्दिषु । ब्राह्मणयां क्षत्रियाज्ञाते तक्षणि” (इति हैमः) इत्येकं क्षत्रियाद्ब्राह्मणयां जातस्य । तस्यां ब्राह्मणयां विशो वैश्याज्ञातः वैदेहेषुभवः अणि, विदेहस्यापत्यं वा जनपदेति‘आत्र’वैदेहः स एव वैदेहकः “वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽपि च” (इति मेदिनी) इत्येकं वैश्याद्विप्राङ्गनायां जातस्य ॥ ३ ॥

पु.
माहिष्य से करणीमें जना रथकार(स्तु माहिष्यात् करणयांयस्य संभवः) ।
ब्राह्मणी में पु.
रुद्रसे उपजा (स्या)चण्डाल(स्तु जनितो ब्राह्मणयांवृपलेन यः)॥४॥

रेति—माहिष्याद्वैश्याक्षत्रियसुतात् करणयां शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नायां सुतायां यस्य संभवो जन्म स्यात्सः रथं करोतीति कर्मण्यणित्यणि, रथकारः स्यात् “रथकारस्तु माहिष्यात्करणीजे च तक्षणि” (इति मेदिनी) इत्येकं माहिष्यात्करणीजस्य । ब्राह्मणयां विप्राङ्गनायां वृपलेन शूद्रेण यो जनितः समुत्पादितः सः चण्डते, इति चण्डालः प्रज्ञादणि तु चण्डालोऽपि स्यादित्येकं वृपलाद्वाक्षणयां जातस्य ॥ ४ ॥

पु. पु.
चितोरा, सर्वो कारुः शिल्पी(संहतैस्तैर्द्र्योः)श्रेणिः(सज्जातिभिः) ।
के सज्जातीय पु. पु.
समूहकारीगर पु. पु. पु.
प्रधान, माली कुलकः(स्यात्)कुलश्रेष्ठी मालाकार(स्तु)मालिकः॥५॥

१ “अर्या स्वामिनी सा च क्षत्रिया योग्यत्वात् तेन “क्षत्रियायां च रुद्रजे” इत्यनेनाविरोधः ॥
२ “वैश्यानामाग्यवैदेहौ राजविप्राङ्गनामु च” (१०। ११) इति मनुवाक्यातुक्लूलपूलविरुद्धोऽनेकार्थकोषो नादरणीयः ॥

केति—करोतीति “ कृत्रपेत्युग्मि ” कारुः “ कारस्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिहितानि ” (इति हेमचन्द्रः) शिल्पमस्यास्तीति शिल्पी “ शिल्पी तु वाच्यवत्कारौ लियां कोलदलौषधौ ” (इति मेदिनी) तत्त्वा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः ” इति द्वे शिल्पिनः । तैः सजातिभिः समानजातीयैः संहतैस्समूहैः अयति, श्रीयते वा ‘ श्रेणिः ’ द्रवोः खीपुंसयोः स्यात् । “ श्रेणिः खीपुंसयोः पङ्क्तौ समानशिल्पिसंहतौ ” (इति मेदिनी) इत्येकं सजातीयशिल्पिसंघस्य । कोलतीति ‘कुनि’ कुलकः स्यात् “ कुलकं तु पटोले स्यात्मस्वद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीकिकाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते” (इति मेदिनी) “ कुलिकः ” इति पाठे तु कुलमधीनत्वेनास्यास्तीति ‘ठनि’ कुलिकः “ कुलिको नागभेदे स्यादद्वृभेदे कुलसत्तमे, (इति मेदिनी) कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्तीति इनि “ कुलश्रेष्ठी ” इति द्वे कारुसंघे मुख्यस्य । मालां करोतीति ‘ अणि ’ मालाकारः, मालास्यास्तीति, माला शिल्पमस्येति वा ‘ठनि’ मालिकः “ मालिका सप्तला पुन्नी श्रीवालंकरणोऽपि च । पुष्पमालये नदीभेदे पक्षिभेदे च मालिकः ” (इति मेदिनी) इति द्वे मालिकस्य “ माली ” इति ख्यातस्य ॥ ५ ॥

पु.	पु.	पु.	पु.
कुम्भार थवैः कोली दर्जा	कुम्भकारः कुलालः (स्यात्) पलगण्ड (स्तु) लेपकः ।		
पु.	पु.	पु.	पु.
	तन्तुवायः कुविन्दः (स्यात्) तुन्नवाय (स्तु) सौचिकः ॥ ६ ॥		

किति—कुम्भं करोति कर्मण्यशित्यणि, कुम्भस्य कारः कुम्भकारः “ कुम्भकारी कुञ्जलयां च पुंसि स्याद् घटकारके ” (इति विश्वः) कुं भूमि लालयति, अणि, डलयोरैक्यात्, कुलमालातिके, कुलमलति, ‘अणि’ कुलमालुनातीति वा ‘डे’ कुलालः स्यादिति द्वे कुलालस्य “ कुम्भार ” इति ख्यातस्य । पलं मांसं तत्तुल्येन सृदादिना गण्डति वदनैकदेशमिव करोतीति ‘अचि’ पलगण्डः, लिम्पतीति ‘एवुलि’ लेपकः स्यादिति द्वे लेपकारस्य “ राज ” इति ख्यातस्य । तन्तूर वयतीति अणि, तन्तुवायः “ तन्त्रवायः ” इति पाठे तु तन्तवो वितन्यन्ते यस्मिस्तत्तन्त्रम् तद्वद्यतीति तन्त्रवायः, तन्त्रवाप इति पाठान्तरम्, कुं भुवं कुत्सितं वा विन्दतीति शे, कुप्यति वा किन्दचि, कुवि (वि) न्दः स्यादिति द्वे कुविन्दस्य “ कोली ” इति ख्यातस्य । तुन्नं द्विन्नं वयतीति ‘अणि’ तुन्नवायः, सूची शिल्पमस्येति ‘ठकि’ सौचिकः स्यादिति द्वे सौचिकस्य “ दर्जा ” इति ख्यातस्य ॥ ६ ॥

१ “ धूके कुलालः कुकुमे कुम्भकारेऽजनान्तरे ” (इति विश्वः) ॥

पु.
रंगसाज
सिक्लीगर
चमार
लोहार

पु.
रङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

पु.
पु.
पु.
पु.
पादूकृच्चर्मकारः (स्याद्) व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

रेति—रङ्ग श्वेतपीतरक्तादिकमाजीवति, रङ्गणाजीवति, इगुपधत्वात्के, रङ्ग आजीवोऽस्येति वा रङ्गाजीवः चित्रं करोतीति “दिवाविभेति” दे, चित्रकरः स्यादिति द्वे चित्रकरस्य “रंगसाज्” इति ख्यातस्य । शस्त्रं मार्षीति अणि शस्त्रमार्जः, असिधावतीति अणि, असिधावः स एव असिधावकः स्यादिति द्वे शस्त्रमार्जस्य “सिक्लीगर” इति ख्यातस्य । पथते अनयेति, उप्रत्यये पादस्तां करोतीति किपि, तुकि च पादूकृत्, चर्म करोतीति अणि, चर्मकारः स्यादिति द्वे चर्मकारस्य “चमार” इति ख्यातस्य । “व्यो” इत्यव्ययं लोहबीजवाची (इति श्रीभोजः) व्यो करोतीति अणि, व्योकारः, लोहं करोतीति अणि लोहकारः स एव लोहकारकः “व्योकारोऽयस्करोऽयस्कारो लोहकारः स्यात्” (इति रत्नकोपः) इति द्वे लोहकारस्य “लोहार” इति ख्यातस्य ॥ ७ ॥

पु.
सोनार
शुरिहार
ठठेर

पु.
नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।

पु.
पु.
पु.
पु.

(स्या) चञ्चाद्विकः काम्बविकः शौलिवकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

नेति—नार्दीं बंशनलीं धमतीति, खणि, हस्ते, मुमि च नाडिंधमः, स्वर्णं करोतीति अणि स्वर्णकारः, कलामादत्ते इति मूलविभुजादित्वात्के कलादः रुक्मं करोतीति अणि, रुक्मकारः स एव रुक्मकारकः इति चत्वारि स्वर्णकारस्य “सोनार” इति ख्यातस्य । शङ्खः शिल्पमस्येति ठकि, शाद्विकः, कम्बुः शिल्पमस्येति ठकि, कम्बोर्विकारोऽस्यास्तीति वा ठनि, काम्बविकः स्यादिति द्वे शाद्विकस्य “चुरिहार” इति ख्यातस्य । शुल्वघटूनं शिल्पमस्येति ठकि, शौलिवकः ताम्रं कुट्टयतीति अणि ताम्रकुट्टः स एव ताम्रकुट्टकः स्यादिति द्वे ताम्रकुट्टकस्य “ठठेर” इति ख्यातस्य ॥ ८ ॥

पु.
नदई
गांवका वदई

पु.
तक्षा (तु) वर्धकिस्त्वष्टा रथकार (श्र) काष्ठतद् ।

पु.
प्रशान नदई

पु.
प्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटुमक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

तेति—तक्षणोतीति ‘युवृशीत्यादिना’ कनिनि, तक्षा, वर्धते, इति अचि, वर्धस्तं कप-तीति वाहुलकाङ्गौ, वर्धकिः, तक्षतीति तृचि, त्वष्टा, “त्वष्टा पुमान्देवशिल्पतक्षणो-

गादित्यभियपि” (इति मेदिनी) रथं करोतीति अणि, रथकारः, काष्ठं तक्षति—तक्षणोति वा क्लिपि, काष्ठतद् इति पञ्च तक्षणः “ बहृ ” इति ख्यातस्य । ग्रामेऽधि, “ सप्तमीति ” समासे, “ अपटक्षेति ” खप्रत्यये, ग्रामाधीनः, ग्रामस्य तक्षा, “ ग्रामकौ-टाभ्यां चेति ” टचि, ग्रामतक्षः स्यादिति द्वे ग्रामतक्षस्य । न अधीनोऽनधीनः स एव अनधीनकः स्वाधीनो यस्तक्षा स कुरुयांभवः, अणि, कौटः तक्षतीति कनिनि तक्षा कौटश्चासौ तक्षा चेति टचि, कौटतक्षः स्यादित्येकं प्रधानवर्थकेः ॥ ६ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.

नाऊ या नाई **क्षुरिमुणिडिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।**
धोबी या ब-   पु.   पु.   पु.   पु.

रेठा कलवार **निर्णेंजकः(स्या)द्रजकःशौणिडको मण्डहारकः ॥ १० ॥**

क्षिति—क्षुरोऽस्यास्तीति इनि, क्षुरी, मुण्डं करोति मुण्डयतीति प्रह्यादित्वागिणि मुण्डी, दिवाकीर्तिस्येति दिवाकीर्तिः “ दिवाकीर्तिस्तु पुंसि स्यान्नापितान्तावसायिनोः ” (इति विश्वः) न पियति स्म अपितः न अपितः निषेवार्थकेन न राघेन ‘सुप्सुपेति’ समासे नापनं नापः स जातोऽस्येति वा नापितः, नखानामन्तमवसातुं शीलमस्येति ‘सुपीति’ णिनि, युक्ति च अन्तावसायी “ अन्तावसायी शवपते मुनिमेदे च नापिते ” (इति मेदिनी) इति पञ्चनापितस्य “ नाऊ ” इति ख्यातस्य । निर्णें-नेक्तीति, एवुलि, “ उपसर्गादसमासे ” इति णात्वे च निर्णेंजकः, रजतीति कुनि रजकः स्यादिति द्वे रजकस्य “ धोबी ” इति ख्यातस्य । “ शुण्डा पानगृहे मता । अम्बुहस्तिनी वेश्या हस्तिहस्तसुरासु च ” (इति मेदिनी) शुण्डा सुरा पश्यमस्येति ठकि, शौणिडकः, मण्डं सुराप्ररसं हरतीति अणि, मण्डहारः सएव मण्डहारकः इति द्वे शौणिडकस्य “ कलवार ” इति ख्यातस्य ॥ १० ॥

गङ्गरिया   पु.   पु.   पु.   पु.

पुजारी या   जावालः(स्या)द्रजाजीवो देवाजीवी(तु)देवलः ।
पणडा इन्द्र-   स.   स.   पु.   पु.

जाल आदि   इन्द्रजाली (स्या)न्मायाशास्वरीमायाकार(स्तु)प्रतिहारिकः ॥ ११ ॥

जेति—जवमलतीति अणि, जवमालाति वाके जवालोऽजस्तस्यायं जावालः अजा अजाजीवो जीविकास्येति अजाजीवः स्यादिति द्वे जावालस्य “ गङ्गरिया ” इति ख्या-तस्य । देवैराजीविं शीलमस्येति णिनि, देवाजीवी, देवआजीवो जीविकास्येति विप्रहे तु देवाजीवोऽनन्तोऽपि, देवान् जीविकार्थे लाति, देवं लक्षण्या तत्स्वं लाति वा देवलः स्यादिति द्वे देवलस्य “ पणडा—पुजारी वा ” इति ख्यातस्य । विश्वं माति, मिमीते वा यस्यामिति ‘ माद्वाससिभ्य ’ इति ये टापि च मां यातीति वा “ आतो-

अनुपेति ” के, माया “ माया स्याच्छाम्बरीबुद्धयोर्मायः पीताम्बरेऽसुरे ” (इति मेदिनीं) शम्बुराख्यदैत्यस्येयं “ तस्येदमित्यणि ” शाम्बरी स्यादिति द्वे इन्द्रजालादि-मायायाः । मायां करोतीति अणि मायाकारः, प्रतिहरणं घनि, प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्येति ठकि, प्रातिहारिकः स्यादिति द्वे इन्द्रजालिकस्य ॥ ११ ॥

पु.	पु.	पु.	पु.
नट	शैलालिन (स्तु)	शैलूषा जायाजीवाः	कृशाश्विनः ।
कथिक या	पु.	पु.	पु.
भाँड	भरता (इत्यपि)	नटाश्चारणा (स्तु)	कुशीलवाः ॥ १२ ॥

शायिति-शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयत इति ‘ पाराशयेति ’ णिनि, शैला-लिनः, शिलूपस्य भृषेरपत्यानि शैलूषाः “ नटे विल्वे च शैलूपः ” (इति तालव्यादि-मूर्च्छन्यान्तेषु रभसः) जायया जीवन्तीति ‘ इगुपथत्वात्के ’ जायाजीवाः, कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते कर्मन्देति इनि, कृशाश्विनः भरतस्य मुनेः शिष्याः अणि, संज्ञा-पूर्वकत्वाद्बुद्ध्यभावे च भरताः, नटन्तीति अचि नटाः “ रङ्गावतारी शैलूषो नटोभ-रतभारतौ ” (इति वाचस्पतिः) इति षट् नटस्य । चारयन्ति कीर्तिमिति नन्द्या-दित्याल्लयुप्रत्यये चारणाः, कुत्सितं शीलमस्त्येषां “ कुगतीति ” समासे “ अन्यत्रापि दृश्यते ” इति वप्रत्यये च कुशीज्ञं वान्तीति वा “ आतोऽनुपेति ” के, कुशीलवाः स्युरिति द्वे वन्दिविशेषस्य “ कथिक ” इति ख्यातस्य ॥ १२ ॥

पु.	पु.	पु.	पु.
वाला ताली	मार्दङ्गिका	मौरजिकाः	पाणिवादा (स्तु) पाणिघाः ।
बजानेवाला			
बांसुरी बजाने	पु.	पु.	पु.
वाला वीणा	वेणुधमाः (स्यु)	वैणविकावीणावादा (स्तु)	वैणिकाः १३ ॥
बजानेवाला			

मेति-मृदङ्गो लक्षणाया तद्वादनशिल्पमेषामिति विग्रहे “ शिल्पमिति ” ठकि, मार्दङ्गिकाः, मुरजः शिल्पमेषामिति मौरजिकाः स्युरिति द्वे मार्दङ्गिकस्य । पाणिवादयन्तीति यथन्तादणि, पाणिवादाः, पाणिन्नन्तीति पाणिघाः “ पाणिघताडघौ शिल्पिनि ” इति साधुः—इति द्वे पाणिघस्य । वेणुं धमन्तीति “ आतोऽनुपेति ” के, वेणुधमाः, वेणोर्विकारोऽजि, वैणवम्, तच्छिल्पमेषामिति, ठकि वैणविकाः स्युरिति द्वे वैणविकस्य । वीणां वादयन्तीति यथन्तादणि, वीणावादाः, वीणा शिल्पमेषामिति वैणिकाः स्युरिति द्वे वीणावादकस्य ॥ १३ ॥

पु.	पु.	पु.	पु.
चिह्निमार	जीवान्तकः	शाकुनिको (द्वौ)	वागुरिकजालिकौ ।
जालिक			
कसाई	पु.	पु.	पु.
	वैतंसिकः	कौटिक (श्र)	मासिक (श्रसमंत्रयम्) ॥ १४ ॥

जीति—जीवानामन्तको नाशको जीवान्तकः, शकुनान् हन्तीति “ पश्चिमस्थेति ” ठकि, शाकुनिकः स्यादिति द्वे शाकुनिकस्य “ चिङ्गीमार ” इति ख्यातस्य । वागुरया मृगवन्धन्या चरतीति वागुरिकः, जालेन चरतीति ठकि, जालिकः एतौ द्वौ स्यातामिति द्वे जालिकस्य “ बहेलिया ” इति ख्यातस्य । वीतंसेन मृगपक्ष्यादिवन्धनो-पायेन चरतीति वैतंसिकः, कूटेन मृगादिवन्धनयन्त्रेण चरतीति कौटिकः, मांसं परय-मस्थेति “ तदस्य परयमिति ” ठकि, मांसिकः एतच्यं समं समानार्थकं स्यादिति त्रीणि मांसिकस्य “ चिकवा ” इति ख्यातस्य ॥ १४ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.
मज्जदूर   भृतकोभृतिभुक्त्तमकरो वैतनिको (ऽपि सः) ।
खरिहा   पु.   पु.   पु.
बोक्षिया   वार्तावहो वैवधिको भारवाह (स्तु) भारिकः ॥ १५ ॥

ध्रिति—ध्रियते स्म भृतः स एव कनि, भृतिं करोति भृतयतीति वा कुनि भृतकः, भृतिं वेतनं भुझे किपि, भृतिभुक्, कर्म करोतीति “ कर्मणि भृताविति ” देते, कर्मकरः यः कर्मकरः स वेतनेन जीवति “ वेतनादिभ्यो जीवतीति ” ठकि वैतनिकोऽपि स्यादिति चत्वारि भृतकस्य “ मज्जदूर ” इति ख्यातस्य । वहतीति अचि, वहः वार्तायावहो वार्तावहः, विवधं, वीवधं वा वहतीति ठनि, विवधिकः, वीवधिकः, पक्षे ठकि, वैवधिकः स्यादिति द्वे वार्तावहस्य “ संदेसिहा ” इति ख्यातस्य । भारं वहतीति अणि, भारवाहः भारो वाह्यत्वेनास्थस्येति ठनि भारिकः स्यादिति द्वे भारिकस्य “ बोक्षिया ” इति ख्यातस्य ॥ १५ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.   पु.
नीच   विवर्णः पामरो नीचः प्राकृत (श्र) पृथग्जनः ।
पु.   पु.   पु.   पु.   पु.
निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतर (श्र सः) ॥ १६ ॥

बीति—विगतो वर्णो यस्य यस्माद्वेति विवर्णः, पामानं रातीति के, पा धर्मो ध्रियते येनेति वा घे, पामरः, निकृष्टामौं लक्ष्मीं चिनोतीति डे, नीचः, प्रकृतौ भवः, प्रकृष्ट-मङ्गलतमकार्यमस्थेति वा प्राकृतः, सज्जनेभ्यः पृथग्भूतोजनः शाकपार्थिवादित्वात् पृथग्जनः, निश्चयेन हीनः “ कुगतीति ” समासे निहीनः, अपकृष्टमपकृष्टे वा सीदतीति अचि, अपसदः, जालयति, जालं करोति वा बाहुलकान्मे, जाल्मः “ जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्य कारिणि च ” (इति हैमः) क्षुधं लाति, के, कनि च क्षुणति, क्षुद्यते वा “ स्फायितश्चीति ” रकि, कपिलिकादित्वाललत्वे च, क्षुधा लक्यते वा पुंसीति घे,

१ “ वर्णो द्विजादौ शुक्रादौ स्तुतौ रूपयशोऽश्वे ” (इति विश्वः) ॥

खुल्लकः, खदनं संपदादित्वात्किपि, पृष्ठोदरादित्वादुत्वे च खुद तां जातीति कुनि,
खुल्लकः कवर्गद्वितीयादिरपि “ खुल्लकश्चिपु नीचेऽत्ये ” (इति रभसः) इना का-
मेन तीर्थते, ‘ अृदोरिति ’ अपि, इतं गमनं करोति, इतेन ज्ञानेन क्षीयते वा बाहुज-
कादरप्रत्यये इतरः यः खुल्लकः स इतरः स्यादिति दश नीचस्य ॥ १६ ॥

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
सेवक, दास भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
जिदमतगार नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

ध्रिति—ध्रियते, इति “ भृजोऽसंज्ञायामिति ” क्यपि, तुकि च भृत्यः, दास्या
अपत्यम् “ द्रृश्य च इति ” ढकि, दासेयः, “ भ्रुदाभ्यो वेति ” ढकि च दासेरः,
दंसयति, दंस्यते वा “ दंसेष्टनाविति ” टनि, नस्यात्वे च दास्यते इति विग्रहे तु ‘घव्वि’
दासः “ दासः सेवकशूद्रयोः ” दंशेश्वेति टनि “ दाशः ” तालव्यान्तोऽपि, गुण्यते
रयति, कनि च गोप्यं कायति वा “ आतोऽनुपेति ” के गोप्यकः, चेष्ट्यते, “ कृबा-
दिभ्य इति ” वुनि चेटकः, नियुज्यते, इति नियोज्यः “ प्रयोज्यनियोज्याविति ” साधुः,
किञ्चित्, कुत्सितं वा करोतीति विग्रहे “ दिवाविभेत्यत्र ” “ कियत्तद्वृह्विति ”
वार्तिकेन अचिकिकरः, प्रेष्यते, रयति, “ प्रादूहविति ” वृद्धो च प्रैष्यः, मुङ्गे,
स्याम्युच्छिक्षम्, भुज्यते वा “ रुचिभुजिभ्यामिति ” किष्यनि, भुजिष्यः, परिचरतीति
एवुलि, परिचारकः इत्येकादश भृत्यस्य ॥ १७ ॥

पु. पु. पु. पु.
दूसरे से पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।

पु. पु. पु. पु. पु.
पालागया मन्द या सुस्त मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यःशीतकोऽलसोऽनुष्णाः १८ ॥

पेति—आचीयते वद्वर्यते स्म आचितः, परैराचितः पराचितः, “ पराजित ” इति पाठे
तु परैराजीयते स्म परेषामाजः क्षेपणं जातोऽस्येति वा पराजितः, परिस्कन्दतीति
पचाद्यचि, “ परेश्वेति ” वा पत्वे परिस्कन्दः, परपोपितत्वात् परस्माज्ञातः परजातः,
परैर्जीयते स्म इति विग्रहे तु परजितोऽपि, परैरेधितः संवर्धितः परैधितः इति चत्वारि
ओदासीन्येन परपोपितस्य । मन्दते, स्वपितीति अचि, मन्दः, “ मन्दोऽतीश्ये च मूर्खे
च स्वैरेचाभाग्यरोगिण्णोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्वस्तिजात्यन्तरे शनौ ” (इति
विश्वः) तुन्दमुदारं परिमार्घीति “ तुन्दशोकयोरिति ” के तुन्दपरिमृजः, न लसतीति
अचि, स्वार्थं ष्यन्ति च आलस्यः, शीतं करोतीति “ शीतोष्णाभ्यां कारिणीति ”
कनि शीतकः, न लसतीति पचाद्यचि, अलसः “ उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्य

लिङ्गकः ॥ (इति मेदिनी) उष्णोदक्षस्तस्मादन्योऽनुष्णः स्यादिति षट् मन्दस्य
“ सुस्त ” इति ख्यातस्य ॥ १८ ॥

पु. पु. पु. पु. पु.
चतुर दक्षे (तु) चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्ण (श्व) ।
पु. पु. पु. पु. पु.
चारडाल चण्डालप्रवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥
पु. पु. पु. पु. पु.
निषादश्वपचावन्तेवासिचारडालपुक्षसाः ।

देति—दक्षते, इति अचि दक्षः “ दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुकुटे पटौ । तुमे दक्षा
तु मेदिन्याम् ” (इति विश्वः) चतति, चत्यते वा “ मन्दवाशीति ” उरचि, चतुरः,
पेशनम्, घञि, पेशस्तं लातीति के, पेशलः, पाटयतीति पटुः “ फलिपाटीति ”
साधुः “ पटुदक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिवेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छञ्चालवगणयो-
रपि ” (इति मेदिनी) सुषु उत्थानमुद्देगोऽस्येति, सूत्थानः, उष्णात्वं शीघ्रकारित्व-
मस्यास्तीति अर्श आद्यचि, उष्णः स्यादिति षट् चतुरस्य । चण्डते, इति “ पति-
चण्डभ्यामिति ” आलञ्जि, चण्डालः, सवते, इति अचि, सवः “ सवः सुक्षे मुतौ
कपौ । शब्दे कारणडवे म्लेच्छजातौ भेककभेलयोः । क्रमनिन्म महीभागे कुलकेजलवाय-
से । जलान्तरे सुवंगन्धतृणेमुस्तकभिवपि ” (इति हैमः) मतञ्जस्यापत्यम्, मतञ्जस्यायं
वा अणि, मातङ्गः, दिवाकीर्तिरकीतिर्वास्येति दिवाकीर्तिः, अधार्मिकाञ्जनान् गच्छति,
जनेभ्यो गच्छतीति वा “ गमेश्वेति ” खचि, जनंगमः, निषीदति पापमस्मिन्निति,
“ हलश्वेति ” घञि, निषादः “ निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे ” (इति
मेदिनी) श्वानं पचतीति पचाद्यचि, श्वपचः, अणि तु न्यूङ्कादित्वात्कुत्वे श्वपाकोऽपि,
ग्रामादेरन्तेवसतीति “ सुप्यजाताविति ” शिनि “ शयवासेति ” अलुकि च अन्ते
वासी, चण्डाल एव स्वार्थे अञ्जि, चारडालः, पुत् कुत्सितं पुरायं, पुमांसं वा
कसतीति अचि, मूलविभुजादित्वात् के, वा पृष्ठोदरादित्वात् पुक्षसः “ पुष्कसः
श्वपचेऽधमे ” इति विश्वेदर्शनात्पुक्षसोऽपि, हैमे तु बुक्सी, बुक्ससशब्दाकुपलभ्येते
इति दश निषादस्य ॥ २० । २ ॥

पु. पु. पु. पु.
म्लेच्छभेद (भेदाः) किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छ (जातयः) ॥ २० ॥

भयिति—किरातादयश्वयो म्लेच्छजातयश्वारडालभेदा भवन्तीति. किरतीति
इगुपथेति के, किरः अततीति पचाद्यचि अतः किरश्वासावतश्वेति किरातः “ किरातो

१ अस्य तु बहुत्वे ‘ चण्डालाः ’ इत्येव रूपम् । “ चारडालाः ” इति रूपे तु “ तरयेदम् ”
इत्यादराग् वोध्यः लान्दसा अपि क्वचिक्षेके ‘ सन्धिः ’ इत्यादय इव प्रयुज्यन्ते इति वा वोध्यम् ॥

म्लेच्छभेदे स्याद्गुनिम्बेऽत्पतनावपि । ब्रियां चामरवाहिन्यां कुट्टनीदुर्गयोरपि ” (इति मेदिनी) शवतीति वाहुलकादरपत्यये, शब्दं रातीति, “ आतोऽनुपेति ” के वा शब्दः “ शबरो म्लेच्छभेदे च पानीये शंकरेऽपि च ” (इति विश्वः) पोलतीति विप्रहे “ कुणि पुलिभ्यामिति ” किन्दचि पुलिन्दः “ पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलि-न्देऽपि निगद्यते ” (इति तारपालः) म्लेच्छन्तीति म्लेच्छास्तेषां जातयोऽवान्तर-भेदाः स्युः “ गोमांसभक्षको यस्तु लोकवाहां च भाषते । सर्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते ” (सूतसंहितायामपि) “ त्राह्णग्रां वैश्यतोजातः क्षत्ता भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्पजायते ” इति त्रीणि म्लेच्छजाति-चराङ्गालभेदानाम् ॥ २० ॥

पु.   पु.   पु.   पु.
वहेलिया व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धको (ऽपि सः) ।
कुत्ता   पु.   पु.   पु.   पु.
पागल कुत्ता कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.
शिकारी कुत्ता शुनको भषकः शवा(स्या)दलक्क (स्तु स योगितः) ।
पु.   स.   स.
कुतिया (शवा) विश्वकदु (मृगयाकुशलः) सरमा शुनी ॥ २२ ॥

व्येति—विध्यति मृगानिति ‘श्याद्व्यधेति’ गो, व्याधः, मृगवधेनाजीवतीति इगुपयेतिके मृगवधाजीवः, मृगान्वधार्थं यातीति ‘मृगयादयश्वेति’ कौ, मृगयुः “ मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि ” (इति मेदिनी) यः मृगयुः सः लुभ्यते स्म लुव्यः स एव स्वार्थं कनि, लुव्यकोऽपि स्यादिति चत्वारि व्याधस्य “ वहेलिया ” इति ख्यातस्य । कुले भवः “ कुलकुक्षीति ” ढक्कियि, कौलेयकः, “ कौलेयकः सारमेये कुलीने ” (इति हैमः) सरमाया अपत्यम् ढकि, सारमेयः, कोकते, किपि, कुरु, कुरतीति के, कुक्कचासौ कुरेचेति कुकुरः “ कुकुरः सारमेये ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम् ” (इति विश्वः) मृगान् दशतीति अणि, स्वार्थं कनि च, मृगदंशकः, शुनतीति कुनि, शुनकः, भषतीति कुनि, भषकः, शवयतीति “ शवन्नुक्षन्निति ” कनिनि, शवा स्यात् “ कुकुरस्तु शुनि शवानः कपिलो मण्डलः शुनः ” (इति वाचस्पतिः) इति सप्त शुनकस्य “ कुत्ता ” इति ख्यातस्य । यः योगो मत्तोपायो जातोऽस्येति, योग्यते स्म वा योगितः स अक्षम-कर्यते, अर्चर्यते वा घच्छि, शकन्धवादित्वात् अलक्कः स्यात् “ अलक्कों धवलाकें स्याद्यो-गोन्मादितकुकुरे ” (इति विश्वः) इत्येकं मत्तशुनकस्य । यः शवा सारमेयः मृगया-कुशलः आखेटचतुरः स विश्वकं सर्वं द्रवतीति मितद्रद्वादित्वाङ्गौ, विश्वं कन्दतीति जञ्चादित्वात् विश्वकदुः स्यात् “ विश्वकदुखिषु खलेध्वा ना खेटशुनोः पुमान् ”

(इति मेदिनी) इत्येकमाखेटनिपुणशुनकस्य । सरतीति वाहुलकादमप्रत्यये सरमा “ सरमा कुकुरी देवशुन्योः स्याद्राक्षसीभिदि ” (इति मेदिनी) शुनतीति “ इगुप-धेति ” के, गौरादित्वात् शुनी स्यादिति द्वे सरमायाः “ कुतिया ” इति ख्यातायाः ॥ २१ । २२ ॥

पु.
गांव का ब्लूअर विद्वचरः (शूकरो ग्राम्यो) वर्कर (स्तरुणः पशुः) ।
जवान पशु न. न. पु. स.
शिकार आच्छ्रोदनं मृगव्यं (स्या) दाखेटो मृगया (स्त्रियाम्) २३॥

वीति—प्रामे भवो ग्राम्यः शूकरः विषं विष्ठां चरतीति अचि, मूलविभुजादित्वात् के, विपश्चरो वा विद्वचरः स्यादित्येकं ग्राम्यशूकरस्य । तरुणो युवा पशुः वर्कते, इति वाहुलकादरनि, वर्करः स्यात् “ वर्करः परिहासे स्याच्छ्रागे युवपशावपि ” (इति विश्वः) इत्येकं तरुणपशुमात्रस्य । आच्छ्रद्यन्तेऽत्रेति ल्युटि, पृष्ठोदरादित्वात् आच्छ्रोदनम्, मृगाव्ययन्तेऽत्रेति “ अन्येभ्योऽपीति ” डे, मृगव्यम्, आखिर्यन्तेऽत्रेति “ हलश्चेति ” घणि आखेटः, मृगयन्तेऽत्रेति ‘ मृगया ’ स्त्रियां स्यात् “ परिचर्या परिसर्या मृगयेति ” साधुरिति चत्वारि आखेटस्य “ शिकार ” इति ख्यातस्य ॥ २३ ॥

पु.
दाहिने अङ्ग में (दक्षिणारुलुडधयोगा) दक्षिणेर्मा (कुरङ्कः) ।

पु. पु. पु. पु. पु. पु.
धाववाला चोर चौरेकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥

पु. पु. पु. पु.
चौर कर्म प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ।
स. न. न. न. न.

चौरी का माल चौर्यिका स्तैन्यचौर्येच्च स्तेयं लोप्त्रं (तु) (तञ्जनम्) २५

देति—यः कुरङ्को लुब्धयोगाद् दक्षिणेऽहरस्येति दक्षिणारुः स्यात् स दक्षिणे इर्मस्येति दक्षिणेर्मा स्यादित्येकं दक्षिणाङ्गवणवतो मृगस्य । चोरणं चुरा संज्ञापूर्व-कत्वात् गुणः चुराशीलमरयेति “ छत्रादिभ्य इति ” गे, वृद्धौ च चौरः “ चौरः पाटच्चरेऽपि स्याचौरपुष्पौषधावपि ” (इति विश्वः) पचाद्यचि तु चोरोऽपि, एकम-सहायमगारं प्रयोजनमस्येति “ ऐकागारिकः ” “ ऐकागारिकदचौरे ” इति साधुः । स्तेनयति, पचाद्यचि स्तेनः, दस्यतीति “ जनिमनीति ” युप्रत्यये “ अनुनासिकयोः ” इत्युक्तत्वादनाभावे च दस्युः “ दस्युश्चौरे रिपौ पुंसि ” (इति हैमः) तत्करोतीति अचि, सुटि, तलोपे च तस्करः, मुधणातीति गवुलि, मोषकः, प्रतिरोद्धुं शीलमस्येति

‘सुपीति’ गिनिः, प्रतिरोधी, परानास्कन्तुं शीलमस्येति परास्कन्दी, पाटश्चरतीति अचि, पृष्ठोदसादित्वात् पाटच्चरः “चौरजीर्णपटयोः पटच्चरः” (इति नामानुशासनम्) मलिं धृतं म्लोचतीति मूलविभुजादित्वत्के, मलिम्लुचः “मलिम्लुचो मासमेदे चौरज्ज्वलनयोः पुमान्” (इति विश्वः) इति दश चौरस्य । चौरस्य भावः कर्म वा मनोज्ञादित्वाद् बुचि, चौरिका, स्तेनस्य भावो यति, नलोपे च स्तेयम् “स्तेयं स्तैन्यं च चौर्यें स्याचौरिकाचोरकेक्षियाम्” (इति वाचस्पतिः) इति चत्वारि चौरकर्मणः । तस्य चौरस्य धनं लुभ्यते प्रूनि लोप्त्रम्, लूयते इति विश्वहे तु प्रूनि, लोत्रमपि “लोत्रमस्तुणि चौरिते” (इति विश्वः) इत्येकं चौरधनस्य ॥ २४ ॥ २५ ॥

पु.

बहेलियों वीतंस (स्तूपकरणं वन्धने मृगपक्षिणाम्) ।

का सामान	पु.	न.	स.	स.
----------	-----	----	----	----

फन्दा जाल उन्माथःकूटयन्त्रं (स्या) द्वागुरा मृगवन्धनी ॥ २६ ॥

वीति—मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिणस्तेपां वन्धने यदुपकरणं तत् वितंस्यते विचि, “उपसर्गस्येति” दीर्घं च “वीतंसः” स्यात् “वीतंसो वन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेपामेव च विश्वासहेतोः प्रावरकेऽपि च” (इति विश्वः) इत्येकं मृगादिवन्धनसाधनस्य । उन्मथ्यतडेनेति “हलश्चेति” विचि, उन्माथः “उन्माथः कूटयन्त्रे स्यान्मारणे वातके पुमान्” (इति मेदिनी) कूटस्वरूपं यन्त्रं कूटयन्त्रं स्यादिति द्वे मृगादिवन्धनयन्त्रस्य । अवागुरते, ‘इगुपतेति’ के “वष्टि भागुरि” इत्यकारलोपे, टापि च वागुग, मृगो वध्यतेऽनयेति “करणाधिकरणयो-श्चेति” ल्युटि मृगवन्धनी स्यादिति द्वे जालविशेषस्य ॥ २६ ॥

न.स.	पु.	स.	पु.स.न.	पु.
------	-----	----	---------	-----

शुल्वं वराटकः (स्त्री तु) रज्जु (स्त्रियु) वटी गुणः ।

न.	न.
----	----

रहट उद्गाटनं घटीयन्त्रं (सलिलोद्वाहनं प्रहेः) ॥ २७ ॥

शिवति—शुल्वयति, ‘पचाद्यचि’ शुल्वयते वा ‘एरजिति’ अचि, शुल्वम् “रज्जु शुल्वा वराटो ना” (इति रक्तकोषात्) स्त्रयपि “शुल्वं ताम्रे यज्ञर्कमेण्याचारे जल-सन्निधौ” (इति विश्वः) स्वामी तु “सुम्यंवटाकरः” इति पठितवान्, सुमे पुष्पे साधु, यति, सुम्यम्, वर्दं वेष्टनमाकरोतीति अचि, वटाकरः” वरमटीति, कनि, वराटकः सृज्यते, इति “सृज्ञेरसुम् च” इति उप्रत्यये, असुमि, सलोपे च रज्जुः स्त्री स्यात् “रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित्” (इति विश्वमेदिन्यौ) वटीति अचि वक्ष्यते वा “खनोघवेति” वे, गौरादित्वात् वटी त्रिपु त्रिलिङ्गयां स्यात् “वटी त्रिपु

गुणे पुंसि स्यान्त्यग्रोधकपर्दयोः” (इति मेदिनी) गुणयते, अदन्तत्वादेरजित्यचि गुणः “ गुणो मौर्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसन्ध्यादिसन्त्वाद्यावृत्तिरज्जुपु । शुक्लादावपि वक्ष्यां च ” (इति मेदिनी) इति पञ्च वराटकस्य “ रस्सी ” इति ख्यातायाः । प्रहेः कूपात् समिलमुद्वाश्यतेऽनेनेति सलिलोद्वाहनम्, उद्घात्यतेऽनेन गयन्ताल्लयुटि उद्घाटम्, घटीतां यन्त्रं घटीयन्त्रं च स्यादिति द्वे “ झरट ” इति ख्यातस्य ॥ २७ ॥

पु.न.   पु.   न.   पु.

राब्, सूत् (पुंसि) वेमा वापदण्डः सूत्राणि (नरि) तन्तवः ।
वीनना ली-   स.   स.   न.

पना आदि वाणिर्वृत्तिः (ख्रियौतुल्ये) पुस्तं (लेष्यादि कर्मणि) ॥ २८ ॥

पुंसीति—व्रस्त्वयनेनेति, “ वेत्रः सर्वत्रेति ” मनिनि ‘ वेमा ’ पुंसि स्यात्, वपनम्, वयनि, वापः, दरडयतीति अचि, दण्डः, वापस्य दण्डो वापदण्डः “ वायदण्डः ” इति पाठे तु वानं वायः, दमनम्, व्यामन्तादिति दे, दण्डः वायस्य दण्डो वायदण्डो-ऽपि स्यादिति द्वे वायदण्डस्य “ राष्ट्र ” इति ख्यातस्य । सूत्रयते, अचि, सीवयतेऽनेन वा “ सिविमुच्योष्ट्रेष्वचेति ” पूर्नि, सूत्रम्, द्वित्वे सूत्रे, बहुत्वे सूत्राणि स्युः “ सूत्रन्तु सूचनाकारिग्रन्थे तन्तुव्यवस्थयोः ” (इति हैमः) तन्यन्ते, “ सितनीति ” तुनि, तन्तवः नरि पुंसि भवन्तीति द्वे सूत्रस्य । वाणनम्, “ अच इः ” इतीप्रत्यये वाणिः वाणी वा, वानम्, ‘ ऊतियूतीत्यादिना ’ निपातितेऊतिः विशिष्टा ऊतिर्वृत्तिः उभे ख्रियौ भूत्वा तुत्प्रसमानार्थं स्यातामिति द्वे वस्त्रादिवानस्य । लेष्यमादिर्यस्य, तच तत्कर्म चेति तस्मिन् लेष्यादि कर्मणि पुस्त्यते गयन्तादचि पुस्तं स्यात् । आदिना काष्ठपुत्तलिकादिग्रहः “ मृदा वा दारणावाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ” इत्येकं सृदादिलेपकस्य ॥ २८ ॥

स.   स.

गुडिया पञ्चालिका पुत्रिका (स्याद् वस्त्रदन्तादिभिःकृता) ।

पेटारी पु.   पु.   स.   स.   स.

वहँगी या पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा (थ) विहंगिका ॥ २६ ॥

कॉवरि स.   .   .   न.   पु.   स.

सिकहर भारयष्टि (स्तदालम्बि) शिक्यं काचो (थ) पादुका ।

जूता स.   स.   .   स.

मोजा पादूरुपान (त्स्त्री सैवा) नुपदीना (पदायता) ॥ ३० ॥

पेति—वस्त्रं च दन्तश्च तावादी येषामिति तैः कृता पुत्तलिका पञ्चभिर्वर्णैरत्यते

१ “ अल्पाश्रमसंदिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् । अशोभ्यमनवदं च सूत्रं मूत्रविदो विदुः ” ॥

भृष्यते घनि, स्वार्थे कनि, टापि, प्रत्ययस्थादितीत्वे, संज्ञायामिति एवुलि वा पञ्चालिका “पाञ्चालिका” इति पाठे तु पञ्चालदेशे भवा “जनपदतदवध्योऽचेति” बुधि वृद्धौ च ‘पाञ्चालिका’ “पाञ्चालिका लिङ्गां वस्त्रपुत्रिका गीतिभेदयोऽपि” (इति मेदिनी) पुत्री इव “इवेति, यावादित्वाद्रेति” कनि, पुत्रिका स्यात् “स्यात्पुत्रिका पुत्रलिका दुहित्रोर्यावृत्तूलिके । ना पुत्रे शरभे धूर्ते शैलवृक्षप्रभेदयोः” (इति विश्वेमदिन्यौ) आदिना मृच्छ्लादिकृता इति द्वे पञ्चालिकायाः “गुडिया” इति ख्यातायाः । पेटतीति कुनि, पिटकः “पिटकमिपु विस्फोटे मञ्जूषायां पुनः पुमान्” (इति मेदिनी) एवुलि तु पेटकः “पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां च कदम्बके” (इति विश्वः) मुकुटमते तु पिण्डते, अचि, अनित्यत्वान्नमोऽभावे च ‘पटा’ स्यात्, स्वामिमते तु पीडयतीति अचि, टापि “पीटा” मञ्जत्यत्रेति, “मरजेन्मृचेति” ऊपनि, मञ्जूषा स्यादिति चत्वारि पेटकस्य “पेटारी” इति ख्यातायाः । अथेति—विहायसा गच्छतीति विहंगस्तस्य प्रतिकृतिः “इवेति” यावादित्वाद्रा कनि, विहंगिका, मुकुटमते तु “विहंगमापि” भारस्य यष्टिर्भारयष्टिरिति द्वे विहंगिकायाः “बहूंगो—कँवङ्गी” वा इति ख्यातायाः । तामालमित्युं शीलामस्येति “सुपीति” णिनौ तदालमिति, संसतेऽस्मादिति, “हंसः शिः कुट् किञ्च” इति यति, शिरादेशे, हुटि च शिक्यम्, कल्यतेऽत्रेति घनि, कावः “काचः शिक्ये मण्णौ नेत्ररोगभेदे सृदन्तरे” (इति विश्वेमदिन्यौ) इति द्वे शिक्यस्य “सिकहर” इति ख्यातस्य । अथेति—पद्यतेऽनयेति “सित्कशिपश्चर्तः” इत्यूपत्यये, स्वार्थे कनि च ‘पादुका’. कनोऽभावे तु पादूः, पादमुपनह्यति, उपनह्यते वा किपि, दीर्घे च ‘उपानन्त’ ऋषी स्यादिति त्रीणि उपानन्तः “जूता” इति ख्यातायाः । सैव पदायता पदस्यानु “यस्य चायामः” इत्यन्ययीभावे अनुपदं पादायामप्रमाणात्रद्वा “अनुपदःर्वेति” खे ‘अनुपदीना’ स्यादित्येकमनुपंदीनायाः “मोजा” इति ख्यातायाः ॥ २६ ॥ ३० ॥

स. स. स.

स.

चाम की नद्धी वर्धी वरत्रा (स्यादश्वादेस्ताडनी) कशा ।

रसी जेरवन्द

स.

स.

स.

किंगरी चाण्डालिका (तु) करण्डोलवीणा चरण्डालवल्लकी ॥ ३१ ॥

नेति—नह्यतेऽनयेति “दास्त्रीति” दूनि, नद्धी, वर्धते, “वृधिविभ्यामिति” रनि गौरादित्वान्डीपि, वर्धी, त्रियतेऽनयेति “वृचशिचदिति” अंत्रनि, ‘वरत्रा’ स्यादिति त्रीणि चर्ममयरज्जोः । अश्वः आदिर्येपामिति तेषां ताडनी आवातिनी कशतीति, अचि, टापि, कशा स्यात् । आदिना उप्रगर्दभचौरादिग्रहः इत्येकमश्वादित्वाडन्याः । चरण्डालेन कृता “कुलालादिभ्य” इति त्रुञ्जि चरण्डालस्येयम् वा “तस्येदमिति” अणि, “टिडेति” ढीपि, चाण्डाली सैव चाण्डालिका, “चाण्डालिका किन्नरायामुमायामोपधीभिदि” (इति मेदिनी) करण्डते, वाहुलकादोलचि, करण्डो-

लश्चणडालस्तस्य वीणा । कण्डोलवीणा “ कटोलवीणा ” इति पाठे तु कटीति
“ कपिगडीति ” ओलचि, कटोलस्तस्य वीणा कटोलवीणाऽपि, चण्डालस्य बलकी
चण्डालबलकी स्यादिति त्रीणि चारडालिकायाः “ किंगरी ” इति ख्यातायाः ॥ ३१ ॥

स. स. पु. पु. पु.

सौनार का
काटा कतौदी
रेती
सलाई

नाराची(स्या)देषणिका शाण(स्तु)निकषःकषः ।
प्रश्चनः पञ्चपरशुरोषिका तूलिका (समे) ॥ ३२ ॥

नेति—स्वल्पे नाराचो वाणभेदो गौरादित्वान्डीपि नाराची, इष्यतेऽनयेति एषणी
सैव षणिका स्यादिति द्वे सुवर्णं तु जायाः । शण्यते “ अकर्तरीति ” घञि, शयतीति
विग्रहे तु वाहुलकाणग्रप्रत्यये शाणः “ शाणो मासचतुष्टये । लोहादीनां च निकषे
शाणी प्रावरणान्तरे ” (इति मदिनी) निकषतीति अचि, निकषः, “ निकषः शाण-
फलके निकषा यातुमातरि ” (इति विश्वेदिन्यौ) कषतीति ‘ पचाद्यनि ’ कषः
स्यादिति त्रीणि सुवर्णपरीक्षणपाषाणस्य, खज्जादितीक्षणीकरण्यन्त्रस्य वा ।
बृश्चन्त्यतेऽनन्ति ल्युटि, प्रश्चनः, पञ्चपरशुः पञ्चपरशुः स्यादिति द्वे सुवर्णादिच्छेद-
दनद्रव्यस्य “ लघुकरवतस्य ” वा । इष्यते, “ कृब्रादिभ्य इति ” वुनि, एषिका ईषति
ईष्यते वेति विग्रहे तु कुनि, ईषिकापि, तूलतीति, कुनि, तूलिका उभे समे समानार्थे
स्यातामिति द्वे वर्णादिशलाकायाः ॥ ३२ ॥

स. स. स. स.

धरिया **तैजसावर्तनी मूषा भन्ना चर्मप्रसेविका ।**

धौंकनी वर्मी स. स. स. स.

कतरनी **आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी (समे) ॥ ३३ ॥**

तैजेति—तैजसो विकारः सुवर्णादिरावर्त्यतेऽस्यामिति गयन्तादधिकरणे ल्युटि, तैजसा-
वर्तनी, मूषतीति “ इगुपवेति ” के, टापि च मूषा, मोषणं भिदायडि, वा मुषा
ह्लस्वादिरपि, गौरादित्वान्डीपि तु मूषी, अपि “ मूषा मुषा त्वावर्तनी मूषी ” (इति
शब्दार्णवः) इति द्वे मूषायाः “ धरिया ” इति ख्यातायाः । भस्यतेऽनयेति, “ हुया-
मेति ” त्रनि, इडोऽभावे, टापि च भन्ना, चर्मणा प्रसीव्यते, वुनि, गवुलि वा चर्म-
प्रसेविका इति द्वे भन्नायाः “ धौंकनी ” इति ख्यातायाः । आस्फोट्यतेऽनयेति ल्युटि,
आस्फोटनी, मुकुटमते तु ललन्ती स्फोटयतीति पृष्ठोदरादित्वात् लास्फोटनी अपि,
विध्यतेऽनयेति ल्युटि, वेधनी सैव वेधनिका “ वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृष-
दंशिका ” (इति वाचस्पतिः) इति द्वे मुक्तादिवेधन्याः “ वर्मी ” इति ख्यातायाः ।
कृपाणगतीति, कर्मण्यणि, छीपि च कृपाणी, कृन्तीति वाहुलकादरप्रत्यये, कर्तरं
कर्त्तसं रातीति वा ‘ आतोनुपेति ’ के, गौरादित्वान्डीपि ‘ कर्तरी ’ उभे समे समा-
नार्थे स्यातामिति द्वे कृपाणिकायाः “ कतरनी ” इति ख्यातायाः ॥ ३३ ॥

पु. पु. पु. पु.

वांकायांकी वृक्षादनो वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारणः ।

पु.न. न. स. स.

आरा रांपी क्रकचो (उत्त्री) करपत्रमाराचर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥

त्रिति—वृक्षमत्तीति, “कृत्यलुटः” इति ल्युटि, वृक्षादनः वृक्षं भेत्तुं शीलमस्येति “सुपीति” गिनौ वृक्षभेदी स्यादिति द्वे काष्ठतनूकरणसाधनस्य “वांका” इति ख्यातस्य । टङ्कयति, ‘पचायचि’ टमिति शब्दं कायतीति वा “आतोऽनुपेति” ‘सुपीति’ वा के, टङ्कः, पाषाणो दार्थतेऽनेनेति, गणनाल्लयुटि, पाषाणदारणः स्यादिति द्वे टङ्कस्य “टांकी” इति ख्यातायाः । ‘क्र’ इति कचति, पचायचि, क्रकचः अखी पुन्नुपुंसकं स्यात्, करेण, कराद्वा पततीति पूनि, करपत्रं स्यादिति द्वे करपत्रस्य “आरा” “करोत्” वेति ख्यातस्य । आइयर्ति, मृच्छति वा अचि, आर्यते वेति विप्रहे तु भिदायडि आरा “आरा शस्त्रामिति” पाठात्साधुः “आरा चर्मप्रभेदिन्यां पुंसि भौमशनेश्चरे” (इति मेदिनी) चर्मणः प्रभेदिका चर्मप्रभेदिका स्यादिति द्वे आरायाः “रांपी” इति ख्यातायाः ॥ ३४ ॥

स. १ स. स. न.

लोहे की प्रतिमा सूर्मी स्थूणायः प्रतिमा शिल्पं (कर्मकलादिकम्) ।

कारीगरी, न. न. स. स. स.

मूर्ति, प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छ्राया ३५

स. स. पु. स. न.

मिसाल प्रतिकृतिरचा(पुंसि) प्रतिनिधिरूपमोपमानं(स्यात्) ।

मिति—शोभना ऊर्मियस्या गौरादित्वान्डीपि, सूर्मी, तिष्ठतीति स्थूणा “रास्ना सास्नास्थूणेति” साधुः “स्थूणा सूर्मीं स्तम्भे रुगन्तरे” (इति हैमः) अयसः प्रतिमा अयः प्रतिमा स्यादिति त्रीणि लोहप्रतिमायाः । कला तृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्ठिभेद-भिन्ना आदिर्यस्येति कलादिकं कर्म शील्यते, शत्यते वा शिल्पं स्यात् “खण्डशिल्पेति” साधुः “शिल्पं स्तुते क्रियादिके” (इति विश्वः) आदिना सुवर्णकारादिकर्मप्रहः इत्येकं कलादिकर्मणः । प्रतिकृत्य मीयतेऽनेनेति, ल्युटि, प्रतिमानम्, प्रतिकृतिविम्बं यस्येति “कुगतीति” समासे प्रतिविम्बम्, प्रतिमीयते पूज्यतेऽनयेति “आतश्चोपसर्गे” इत्यङ्गि प्रतिमा, “प्रतिमा गजदन्तस्य वन्धे चानुकृतावपि” (इति मेदिनी) प्रतियात्यतेऽनयेति युचि, प्रतियातना, प्रतिनिधेः छाया प्रतिच्छ्राया, प्रतिअनेभेः कृतिः प्रतिकृतिः, अर्च्यते पूज्यते “गुरोश्च हलः” इत्यप्रत्यये अर्चां, प्रतिनिधीयते सहशीक्रियते “उपसर्गं घोः किः” इति कौ, प्रतिनिधिः पुंसि स्यादित्यष्टौ प्रतिमायाः । उपमानम्, उपमीयतेऽनयेति वा अडि, उपमा, उपमितम्, उपमीयतेऽनेनेति वा ल्युटि उपमानं स्यादिति द्वे उपमायाः “मिसाल” इति ख्यातायाः ॥ ३५ । १ ॥

१ “ब्रीमजालमर्शर्पे” इति मग्नयं शरादेशो च इति मुकुटस्त्वगायिनीयः “शर्पा” तालः यादिरिय-ययुक्तम् । “सूर्म्यं शुभिरामिव” इति श्रुतिविरोधात् ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

समानता या (वाच्यलिङ्गाः) समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ॥ ३६ ॥
 वरार्थी पु.स.न. पु.स.न.

साधारणः समान(श्च) (स्युरुत्तरपदे त्वमी) ।
 पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमा(दयः) ॥ ३७ ॥

बेति—समतीति, ‘पचाद्यचि’ समः, तुलया संमितः “नौवयोधर्मेत्यादिता” यति, तुल्यः, समानमिव पश्यन्ति जना यं स आत्मानं समान इव पश्यतीति “समानान्ययोश्च” इति कञ्जिकतौ “दृग्छशतुषु” इत्यत्र “दक्षे च” इति वार्तिकबलादनुकूडपि क्सः कल्प्यते इति” क्सप्रतये सभावे च सदृक्षः, “कवि” सदृशः, किनि सदृक्, सह आधारणेन वर्तते “वोपसर्जनस्य” इति सभावे साधारणः, सह मानेन वर्तते, समानं मानमस्थेति वा समानः एते सप्त वाच्यलिङ्गाः विशेष्यनित्रा भवन्तीति सप्त समानस्य । अमी निभ-संकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादय उत्तरपदे उत्तरपदस्था एव सदृशवचनाः सन्तो वाच्य-लिङ्गाः स्युः । यथा ‘पितृनिभः पुत्रः’ ‘मातृनिभा कन्या’ देवनिभमपत्यमिति । नियतं भातीति “आतश्चोपसर्गे” इति के निभः “निभस्तु कथितो व्याजे पुंलिङ्गः सदृशे त्रिपु” संकाशते, ‘पचाद्यचि’ संकाशः “संकाशः सदृशेऽन्तिके” (इति हैमः) नितरां काशते, अचि “इकः काशे” इति दीर्घे च नीकाशः “नीकाशो निश्चये तुल्ये” (इति विश्वः) प्रतिकाशते, अचि, दीर्घे च प्रतीकाशः उपमानम्, उपर्मीयतेऽन्तयेति वा उपमा एते शब्दा आदयो येषामिति आदिता भूतस्तपकल्पादयो गृह्णन्ते यथा पितृभूतः, पितृरूपः, पितृकल्प इति पञ्चापि सदृशस्य ॥ ३६ । ३७ ॥

स. स. स. स. न. न.
 मज्जदूरी कर्मण्या(तु)विधा भृत्या भृत्यो भर्म वेतनम् ।

न. न. न. नु. पु.
 कर्माई भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण्ण(इत्यपि) ॥ ३८ ॥

केति—कर्मणा संपद्यते, कर्मणि साधुर्वा यति, कर्मण्या, कर्मणि विधीयन्तेऽनयेति “आतश्चोपसर्गे” इत्यञ्जि, विधा, भ्रियन्ते कर्मकरा अनयेति “संज्ञायां समजेति” क्यपि, तुकि च भृत्या, “कर्मणि भृतौ” इति निर्देशात् क्तित्रपि भृतिः, भ्रियतेऽनेनेति मनिनि, भर्म, वीयतेऽनेनेति “वीपतिभ्यामिति” तननि, वेतनम्, भरणे साधु, यति, भरण्यम्, भ्रियतेऽनेनेति त्युटि भरणम् “भरणं वेतने भृतौ” (इति विश्वः) मूलेनानाम्यम् “नौवयोधर्मेति” यति मूल्यम्, “मूल्यं स्याद्वतने वस्ते” (इति विश्वः) निर्विश्यते धनि, निर्वेशः “निर्वेशस्तु पुमान् भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च” (इति मेदिनी) पण्णयते “नित्यं पण्ण इति” अपि, “पुंसीति” वे वा पण्णः “पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्यापणे गङ्गाहे । क्रव्यशाकादिके द्यूतव्यवहारे भृतौ धने” (इति मेदिनी) इत्येकादश वेतनस्य ॥ ३८ ॥

स.   स.   स.   स.   स.

मदिरा या शराव सुरा हलिप्रिया हाला परिस्तु द्रुगणात्मजा ।

मद्यपीने में रुचि-   स.   स.   स.   स.

कारी भोजन गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्तुता ॥ ३६ ॥

मद्यगानस्थान स.   न.   न.   पु.

मद्यपीनेकासमय मदिरा कश्यमये(चाप्य) वदंश (स्तु भक्षणम्) ।

न.   न.   पु.   पु.

शुरुडापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः ॥ ४० ॥

स्विति—सुषु राति यामिति, सुअत्रीव रायन्त्यनयेति वा “आतश्चोपसर्गे” इत्यङ्गि, सुरा, हलिनो वजस्य प्रिया हलिप्रिया, हलत्यङ्गम् ज्वला दित्वागणे, हल्यतेऽनयेति वा घञ्चि हाला “हाला सुरायाम्” (इति विश्वः) परितः स्वतीति परिस्तुत्, वरुणा-लयोऽपि वरुणस्तस्यात्मजा वरुणात्मजा, गन्धेन उत्तमा, गन्ध उत्तमो यस्या वा गन्धोत्तमा, प्रसीदति स्म ‘गत्यर्थेति’ क्ते, ‘रदाभ्यामिति’ नत्वे च प्रसन्ना, ईकाम राति, “आतोनुपेति” के, इरा, कुत्सितमम्बरं कदम्बरं नीलाम्बवरस्यास्ति “अर्श-आदिभ्य इति” अच्चि, कादम्बरस्तस्येयम् । कदम्बे जातो रसः “तत्र जातः” इत्यग्णि कादम्बस्तं रातीति वा ‘आतोनुपेति’ के, गौरादित्वान्डीषि, कादम्बरी “कादम्बरस्तु दध्यत्रे मध्यमेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणी परभूताभारतीसारिकासु च” (इति मेदिनी) परितः स्त्र्यते स्म लोकैरिति परिस्तुता “परिस्तुता स्त्री वारुण्यां स्यन्ने स्याद-भित्येवत्” (इति मेदिनी) माद्यत्यनयेति “इपिमदीति” किरचि, मदिरा, कश्यते-ऽनेनेति वाहुलाये कश्यम् “मद्याश्वमध्ययोः कश्यम्” (इति रन्तिदेवः) माद्यत्यनेन “गदगदचरेति” यति, मद्यमिति त्रयोदश मद्यपानसमये रुचि-जनकं यद्भक्षणं तत् अवदंशनम्, अवदश्यते वा भावे, कर्मणि च घञ्चि, अवदंशः स्यादित्येकं पानरुचिजनकभक्षणस्य । गुन्यते, “ब्रमान्तादिति” ढे, शुरुडा “शुरुडा पानगृहे मता” (इति मेदिनी) विवन्त्यत्रेति, अधिकरणे ‘ल्युटि’ पानम् “पानं पीति-भाजनरक्षणे” (इति मेदिनी) मदस्य स्थानं मदस्थानमिति त्रीणि मद्यपानगृहस्य । मधुनो वारा मधुवाराः, मधुनः क्रमा मधुक्रमाः स्युरिति द्वे मधुपानावसरस्य ॥ ३६ ॥ ४० ॥

पु.   पु.   न.   न.

महुआ का मध्वासवो माधवको मधुमार्दीक(मद्योः) ।

गुड़ आदि का न.   पु.   पु.न.   पु.   पु.

मद्यका काढा मैरेयमासवःशीधुर्मेदको जगलः(समौ) ॥ ४१ ॥

मेति—मधुकपुष्पं मधु तस्य आसवः मध्वासवः, मधुना कृतः सन्धितः “कुलालादिभ्य इति” बुन्नि, माधवकः, मन्यत इति मधु “कलिपाटीति” साधु “मधु पुष्परसे क्षौद्रे मध्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिच्छैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योपिति” (इति विश्वमेदिन्यौ)

१ शुरुडापि जलहस्तन्यां मदिराकरिहस्तयोः । नलिन्यां वारयोषायां शुरुडस्तु मदनिर्भरे ” (इति विश्वः) ॥

मृद्दीका द्राक्षा तस्या विकारः “तस्य विकारः” इत्यग्नि, “अनुदात्तादेः” इत्यज्ञि वा मादौं-
कम् “केचित्पृष्ठोदरादित्वान्माध्वीकमपि पठन्ति” अद्वयोः क्लीबमिति चत्वारि मधुके-
पुष्टमकृतमयस्य । स्वामी तु द्वौ द्वौ पर्यायावित्याह । मिरायां देशविशेषे ओपधिविशेषे
वा भवम् “नद्यादिभ्यो ढक्” इति ढकि, मैरेयम्, आसूयते, “ऋदोरप्” इत्यपि, आ-
सत्रः, शेरतेऽनेनेति “शीडो धुक्” इति धुकि, शीधुः “अर्धर्वादिः” यद्यपि “शीधुरिक्षु-
रसैः पक्षैरपकैरासत्रो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्टपुडधानाम्बुसंहितम्” (इति माधवः)
तथानि भेदमनादृत्योक्तमिति त्रीणि मैरेयस्य । मेयतीति वुनि, मेदकः भृशं गलति,
यड्जुगान्तादचि संज्ञापूर्वकत्वात् “दीर्घोऽकितः” इति दीर्घाभावे च जगलः “जगलौ
मदनद्वृमे । मेदके पिष्टमये च ” (इति मेदिनी) उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ
स्यातामिति द्वे सुराकलकस्य ॥ ४१ ॥

न. पु. न. पु.
मय बनाना सन्धानं (स्याद) भिषवः किरणं (पुंसितु) नग्नहूः ।
सुरा बीज पु. पु. न. स.
सुरा का फूल पीने की सभा कारोत्तरः सुरामण्ड आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ।

समिति—संघीयते, ल्युटि सन्धानम् “ सन्धानं स्यादभिषवे तथा संघटनेऽपि च ”
 (इति विश्वः) अभिषूर्यते, कृदोरित्यपि अभिषवः स्यात् “ भवेदभिषवः स्नाने मद्य-
 सन्धानयज्ञयोः (इति विश्वः) इति द्वे आप्रादिसन्धानस्य । कूणांकं कणयते वा ”
 किणवम् “ उश्चादयंश्चेति ” साधुः “ किणवं पापे सुराबीजे ” (इति विश्वः) ह्वानम्,
 हूयते वा संपदादि क्षिपि, हूः नगनस्य हूः नगनहूरिति पुंसि स्यादिति द्वे नानाद्रव्यकृतसुरा-
 वीजस्य मत्तनगनकृताह्वानस्य वा । कारेण क्रियया उत्तरः कारेत्तरः स्वाभिमते तु कारो-
 त्तमोऽपि सुराया मण्डः सुरामण्डः इति द्वे सुरापुष्पस्य । आसंभूय पिवन्त्यत्रेति ल्युटि
 आपानम्, पानस्य गोष्ठी पानगोष्ठी सैव पानगोष्ठिका इति द्वे मद्यपानसभायाः ॥ ४२ ॥

पु.न. न. पु.न. न.
मयपान का चबको (इस्त्री) पानपात्रं सरको (इप्य) नुतर्षणम्।
पात्र मय पु. पु. पु. पु.
पीना पु. धूत्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूत्तो द्यूतकृ (त्समाः) ॥ ४३ ॥
जुआरी

चेति—चष्यते^१नेनेति कुनि चषकः, अस्त्री पुनरुंसकं स्यात् “चपको^२स्त्री सुरापात्रे
मद्यमद्यप्रभेदयोः” (इति मेदिनी) पानस्य पात्रम् + पानपात्रमिति द्वे पानपात्रस्य ।
स्थियते त्रुनि, सरकः “सरकः शीघ्रुपानेष्वशीघ्रुनोर्मद्यभाजने ” (इत्यजयः) अपि
शब्दात्सरको^३यस्त्री स्यात् “सरकं वा नानुतर्पये ना ” (इति रत्नकोपः) आनुतृष्ण-
तेऽनेनेति लयुटि, अनुतर्षगम् ‘घञ्ज’ अनुतर्पयेऽपि “चपकश्चानुतर्पश्च सरकश्च ”
(इति भागुरिः) इति द्वे मद्यपानस्य चत्वार्येव मद्यपानपात्रस्येति वा मुकुटः । धूर्वति

“ हसिमृग्रिणि॒ति ” तनि, वलोपे च धूर्तः “ धूर्तं तु खण्डलवर्णे धूर्ते ना विटे त्रिषु ” (इति मेदिनी) “ धार्तः ” इति पाठे तु धावनम् संपदादित्वात् किपि, वाहु-लकाद्वलोपे च धा धावनेनार्तिः, धार्तिरस्यास्तीति अणि, धा धावनेनार्तो वा धार्तः, अक्षेदीव्यतीति ‘ सुपीति ’ णिनौ अक्षदेवी, किंतं ज्ञानं वायति, किंतेन वातीति वा ‘ आतोऽनुपेति ’ के, कितवः “ कितवो धूर्तवन्मत्ते वच्चके कनकाद्वये ” (इति विश्वः) अक्षेषु धूर्तः “ सप्तमी शौएडैरिति ” समासे अक्षधूर्तः, द्यूतं करोतीति किपि तुकि च द्यूतकृत् एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाः स्युरिति पच्च द्यूतकारस्य ॥ ४३ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

ज्ञामिन (स्यु)लग्नकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः ।

फडवाज्ञ पु.न.   स.   न.   पु.

ज्ञामा द्यूतो(अस्त्रिया) मक्षवती कैतवं पण(इत्यपि) ॥ ४४ ॥

स्युरिति—लज्जन्ते स्म “ गत्यर्थेति ” के, स्वार्थे कनि च लग्नकाः, प्रति प्रतिनिधयो भवन्तीति किपि, प्रतिभुवः स्युरिति द्वे लग्नकस्य “ ज्ञामिन ” इति ख्यातस्य । “ सभाद्यूतं सभागृहम् ” (इति रुद्रः) सभाद्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्तीति ब्रीहादित्वात् ठनि सभिकः, द्वित्वे सभिकौ, वहुत्वे सभिकाः द्यूतं कारयन्तीति अणि स्वार्थे कनि च गवुलि तु कारयन्तीति कारकाः, द्यूतस्य कारकाः द्यूतकारकाः स्युरिति द्वे सभिकस्य “ फडवाज्ञ ” इति ख्यातस्य । देवनं क्रीडनं द्यूतं तदेवास्मिन्निति वा द्यूतः अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात्, अक्षाः पाशकाः सन्त्यस्यामिति मतुपि अक्षवती लोकात्क्षीत्वम्, कितवस्य कर्म युवादित्वादणि कैतवम् “ कैतवं तु द्वले द्यूते कैतवः कितवे रिपौ ” (इति मेदिनी) पणो ग्लहोऽस्त्वस्मिन्निति ‘ अर्शश्राद्यचि ’ पण इत्यपि स्यादिति चत्वारि द्यूतक्रीडनस्य ॥ ४४ ॥

पु.   पु.   पु.   पु.

बाजी पाशा पणो(अक्षेषु) ग्लहोऽक्षा(स्तु) देवनाः पाशका(श्च ते) ।

गोटियों का चारों ओर पु.

जाना, चौपड़ जीवों की परिणाय(स्तु शारीणां समन्तान्नयने) अस्त्रियाम् ॥ ४५ ॥

बाजी पु.न.   पु.न.   न.   पु.

अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं समाद्वयः ।

पेति—अक्षेषु पणो ग्लहः स्यात् पणयते उत्सृज्यते ‘ नित्यं पणः ’ इति योगविभाग-दपि पणः, ग्लहतेऽनेन ये, घञि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्वद्यथाभावे च ग्लहः गृह्णते इति विप्रहे तु “ अक्षेषु ग्लहः ” इति साधुः इति द्वे द्यूते लाप्यमानस्य । ये अक्षस्ते देवनाः पाशकाश्च स्युः । अक्षन्तीति ‘ पचाद्यचि ’ अक्षाः “ अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्वे विभीतकरतावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये ” (इति मेदिनी) दीव्यन्ति येन लयुष्टि, देवनाः “ देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीपाक्रीडयोरपि । अक्षेषु देवनः प्रोक्तः ” (इति विश्वः) पाशन्तीति गवुलि, कनि वा पाशकाः स्युरिति ब्रीणि पाशकस्य । शारीणां समन्तान्नयने परितो वामदक्षिणातो नयनम्